ORASE, TIRGURI SI SATE

ÎN DACIA ROMÂNĂ

Doctor docent DUMITRU TUDOR este profesor la Universitatea din Bucureşti, fost decan al facultăţilor de istorie din laşi şi Bucureşti. A studiat la Facultatea de Litere şi Filosofie din Bucureşti şi la Şcoala Română din Roma. Şi-a trecut doctoratul in 1936 cu teza «I Cavalieri danubiani». Este membru in Internaţional Association for Classical Archaeology şi corespondent pentru România. A obţinut premiul «Vasile Pârvan» din partea Academiei Române in anii 1937, 1940 şi 1942. Colaborează la numeroase reviste de specialitate din ţară şi străinătate. A publicat peste 700 studii de arheologie şi istorie antică, dintre care amintim: Monumente inedite din Romula (1940); Oltenia romană (trei ediţii); Istoria sclavajului în Dacia romană (1957); Sucidava. Une cite daco-

romaine et byzantine en Dacie, Bruxelles 1965; Corpus monumentorum equitum Danuviorum, Amsterdam, 1968, etc.

D. TUDOR
Profesor la Universitatea dio Bucureşti

ORAŞE, TÎRGURI ŞI SATE ÎN DACIA ROMANĂ

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ ® BUCUREŞTI, 1968

CUVÎNT ÎNAINTE

Cartea de faţă este scrisă pentru a oferi o imagine generală a dezvoltării vieţii civile din Dacia romană. Ea încearcă să umple un gol în privinţa aspectului romanităţii din oraşele şi satele provinciei. Este destinată atît specialiştilor, cît şi publicului dornic de a se informa despre aceste probleme. Din această cauză, bibliografia şi notele ce însoţesc diferitele capitole au fost restrînse pînă la esenţialul informării generale. în schimb, s-a urmărit folosirea pe larg a materialului epigrafic şi arheologic, singurul izvor istoric de bază, atît în lumea urbană, cît şi în cea rurală. S-ar părea că în unele locuri monograf ia capătă caracter de repertoriu documentar. Cum satul roman vorbeşte foarte puţin prin inscripţii, singurele mărturii ce pot fi enumerate asupra existenţei şi dezvoltării lui rămîn fragmentele ceramice, cărămizile, monedele etc. în atare situaţie se impunea cu necesitate folosirea unor enumerări succinte, menite să atragă atenţia asupra acestor descoperiri modeste, dar preţioase. Materialul epigrafic cules din lumea rurală, ori cît de modest ar fi el, merită în totalitatea sa o analiză atentă; în timp ce la oraş, acelaşi material poate fi tratat pe grupe, datorită bogăţiei lui, ceea ce permite studiul sintetic al diferitelor teme.

Monografia noastră nu se ocupă în detaliu de problemele privind administraţia de stat a provinciei, istoria armatei, lucrările de apărare a provinciei ş.a.; acestea au fost parţial abordate şi tratate într-o foarte mică măsură numai acolo unde ele pot aduce unele contribuţii relative la viaţa populaţiei civile.

în limita posibilităţilor, ne-am străduit să oferim informaţii topografice amănunţite în ceea ce priveşte oraşele, tîrgurile şi satele provinciei. Asemenea elemente sînt utile în ceea ce priveşte cunoaşterea intensităţii de locuire şi a caracterului acestor aşezări. Din păcate, săpăturile arheologice din trecut (şi chiar majoritatea celor de azi) se preocupă mai mult de castre şi

necropole, acestea fiind mai bogate în descoperiri. în schimb a fost neglijată topografia oraşelor şi a satelor, unde ruinele romane sînt răvăşite şi prădate. Despre aspectul topografic avem cîteva date numai de la Sarmizegetusa şi Sucidava, iar despre cel al satului roman din Dacia nu ştim absolut nimic !

Descrierea aşezărilor urbane şi rurale din Dacia romană s-a grupat în cadrul celor trei mari regiuni geografice ale provinciei şi nu în spaţiul diviziunilor ei administrative, care au variat în timpul stăpînirii romane, iar graniţele lor interioare încă nu au fost pe deplin lămurite. Am socotit mai potrivit a urmări dezvoltarea vieţii romane, mai întîi în lungul marelui drum imperial care pornea de pe malul Dunării bănăţene şi străbătea Dacia pînă la Porolissum, lăsînd la urmă Dacia sudică, unde colonizarea şi urbanizarea apar mai întîrziate şi modeste faţă de acelea de la nord de Carpaţii meridionali.

Cu toate ca statul nostru acordă în ultimii douăzeci de ani însemnate mijloace materiale pentru cercetarea perioadei vechi din istoria patriei, rămîn încă serioase lacune în ceea ce priveşte instrumentele bibliografice de cercetare a acestei epoci. Pînă în momentul de faţă, ne lipsesc cele mai elementare lucrări despre Dacia romana, cum sínt: harta ei arheologică, repertoriul arheologic al descoperirilor făcute, o culegere de inscripţii descoperite în Dacia, o bibliografie arheologică, culegeri-cataloage pentru diferite categorii de monumente (inscripţii, sculpturi, ceramică etc.) şi multe altele. Lucrările pentru realizarea unui repertoriu arheologic al Daciei preistorice, romane şi prefeudale s-au sistat din 1954. O culegere bibliografică a literaturii arheologice privind Dacia a fost publicată numai la Budapesta (1954).

De asemenea, există multe pete albe pe harta săpăturilor arheologice din Dacia, mai ales în Banat şi Muntenia. Muzeele din provincie păstrează în sertarele depozitelor lor numeroase materiale arheologice inedite, care aşteaptă de mulţi ani măcar semnalarea descoperirii lor. în cîteva aşezări urbane, de zeci de ani au fost făcute săpături intense şi îndelungate, dar rezultatele lor au rămas nepublicate, în mapele arheologilor.

Toate aceste dificultăţi se oglindesc şi în modesta noastră monografie, care nu are cîtuşi de puţin pretenţia de a fi completă. Materialul inedit şi inaccesibil din muzee nu ne-a stat la dispoziţie; unele dintre publicaţiile scrise în limba maghiară şi inexistente în bibliotecile bucureştene au putut fi consultate numai indirect la redactarea acestei lucrări de sinteză. Pentru împlinirea atîtor lipsuri ne-a fost în parte, de folos, *Repertoriul arheologic al*

României, păstrat în manuscris la Institutul de arheologie al Academiei Republicii Socialiste România de la Bucureşti – accesibil nouă prin bunăvoinţa acad. Em. Condurachi, directorul acestui institut.

Pentru a pătrunde cît mai adînc în procesul vieţii civile din Dacia romană, ne-am străduit să realizăm o amănunţită analiză a materialului epigraf ic, din a cărui interpretare se reliefează puternic problemele istorice de bază, ca aceea a colonizării, romanizării şi continuităţii elementului dac sub noua stăpînire. Numai printr-o atentă prezentare a unui dosar arheologic, de la fragmentul de vas pînă la inscripţie, ne putem da seama de puterea romanităţii la sat şi oraş, de răspîndirea geografică a diferitelor aşezări, de categoriile de

oameni care le-au locuit şi de imposibilitatea ca o astfel de masă romanică să fi plecat sau pierit din Dacia, o dată cu lichidarea oficială a stăpînirii imperiului la nord de Dunăre.

în cursul expunerii noastre, s-a urmărit de asemenea, sublinierea permanenţei toponimiei daco-getice la nord de Dunăre, după cucerirea romană, precum şi a apariţiei materialului arheologic, epigrafic şi ceramic autohton, alături de cel roman, în secolele II —III. Atare subliniere ne ajută să îndepărtăm categoric acele teorii hazardate privitoare la nimicirea totală a populaţiei dacice de către legiunile lui Traian şi crearea în noua provincie a unei romanităţi „pure", prin colonizarea elementelor latine sau latinizate. Deşi expunerea monografiei noastre se încheie o dată cu lichidarea oficială a stăpînirii romane în arcul carpatic, era firesc ca documentaţia arheologică să ne oblige a vorbi şi despre permanenţa daco-romană în Dacia Traiană, după actul lui Aurelian din anul 271. O masă daco-romană pe întregul teritoriu al fostei provincii apare categoric din examinarea multor materiale arheologice aparţinînd secolelor III—VII e.n., mereu în legături economice şi spirituale cu romanitatea balcanică.

D. T.

Bucureşti, 1 iunie 1967

ABREVIERI

AB	— *Analele Banalului,* Timişoara, I —IV, 1928 – 1931.
ACMIT	— *Anuarul Comisiei monumentelor istorice, secţia pentru Transilvania,* Cluj, I —IV, 1926—1938.
AÉ	— *Archaeologiai Értesítő,* Budapest.
A EM	— *Archäologisch —epigraphische Mittheilungen,* Wien, I-XX, 1877-1896.
AISC	— *Anuarul Institutului de studii clasice,* I—V, Cluj, 1928 – 1948.
AK	— *Archaeologiai Közlemények,* Budapest, 1859 – 1889.
An. ép.	— *Année épigraphique,* în „Revue archéologique”.
AM	— *Arheologia Moldovei,* Iaşi, I, 1961.
AMN	— *Acta Musei Napocensis,* Cluj, I, 1964.
AO	— *Arhivele Olteniei,* Craiova, 1922—1944.
AÖG	— *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, Wien.*
Apulum	— *Apulum,* buletinul Muzeului regional Alba lulia (IV, 1961: *Acta Musei Apulensis),* Alba lulia, 1939.
Arch. Anz.	— *Archäologischer Anzeiger,* Berlin.
ATIÉ	— *Az Alföldi Tudományos Intezét Évkönyve.*
AT RÉ	— *Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Évkönyve,* I, 1881.
AV SL	— *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde,* Sibiu-Braşov, 1843—1941.
BCH	— *Bulletin de Correspondance Hellénique,* I, Athena- Paris, I, 1876.
BCMI	— *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice,* Bucureşti, I-XXXVIII, 1908-1945.
Berkesei,	
BKL	
Borza,	

— I. Berkeszi, *Délmagyar ország éremleletei,* Timi-
— şoara, 1907.
— *Bányászati és Kohászati Lapok,* Budapest.
— A 1. Borza, *Banatul în timpul romanilor,* Timi-
şoara, 1943.

Christescu, Via fa ec.	— V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane.* Piteşti, 1929.
Christescu, Ist. műit.	— *V.* Christescu, *Istoria militară a Daciei romane* Bucureşti, 1937.
CIG	— *Corpus inscripţionam Graecarum.* — *Corpus inscriptionum latinarum.*
CMRED	— M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monu- mentorum religionis Mithriacae.* 2 voi., Haga, 1956 – 1960. — D. Tudor, *Corpus monumeniorum religionis Equitum Danubiorum,* 3 voi., Amsterdam, 1968.
com.	— comuna
Cserni, *AFM*	— B. C s e r n i, *A Isofehérvármegye története monográfiája,* II, Aiud, 1901. — Dacia, *Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie,* Bucureşti, I —XII, 1924 – 1947 şi N.S., I —X, 1957-1966.
C. Daicoviciu, *Transyl.*	— C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité,.* Bucureşti, 1945.
Dig.	*Digesta*
Diz. efiigr.	— *Dizionario epigrafico e di antichità romane* di E. de Ruggiero
Do	A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannóniáé Daciae- que repertae ad res earumdem provinciarum pertinentes,* ed. II, Budapest, 1940- *Dolgozatok – Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée national de Transylvanie,* Cluj, 1910-1919.
ED	— *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma,* I-X, 1923-1945.
EKL	— *Emlékkönyv Kelemen Lajos,* Cluj, 1957.
EM	— *Erdélyi Muzeum.*
EMÉ	— *Az Erdéleyi Múzeum-Egyesület Évkönyve,* Cluj, I – IV,. 1860-1872.
FIÉ	— *A Földtani Intézet Évkönyve.*
FK	— *Földtani Közlöny.*
Gooss, *Chronik*	— C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens,* în *AV SL,* 1876, p. 203 – 338.
GR	— Geograful din Ravenna.
Griselini, *Isi. Banatului*	Griselini Fr., *Istoria Banatului Timişan,* Bucureşti, 1926 (trad. N. Bolocan).

Gostar, *Germisara*	— N. Gostar, *Inscripţii şi monumente din Germisara,* în *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara,* Deva, 1956.
Holder	— Alfred Holder, *Altkeltische Sprachschatz,* I —II, Leipzig, 1891 – 1913.
Horedt, *Untersuc*	— K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschic te Siebenbürgens,* Bucureşti, 1958.
HTRTE	— *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve.*
IG.	— *Inscripţionez Graecae*
IGR	— *Inscripţionez Graecae ad res Romanas pertinentes* edd. R. Cagnat etc., Paris.
Igna, *Cultul*	— N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higiei, cu speciala privire la Dacia superioara,* Cluj, 1935-
ILS	— H. Dessau, *Inscripţionez latinae selectae,* Berlin, 1892-1916.
IstVOS	— *Istros, Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne,* Bucarest, I —II, 1934.
Isi. Rom. I	— *Istoria României,* vol. I, Bucureşti, 1960 (Ed. Acad. R.P.R.).
JCC	— *Jahrbuch der k.k. Central—Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale,* Wien.
J/?S	— *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts,* Wien.
Jung, *Fasten.*	— *The Journal of Roman Studies.*
Jung. *Rom. u. Rom.*	— judeţ.
Kerenyi	— J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte,* Innsbruck, 1894.
Kiepert, *FOA*	— J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern,* Innsbruck, 1877.
Király,. *Apulum*	— A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien,* Budapest, 1941.
Közlemények	— H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui.*Berlin, 1894 —
KTM	1910.
KV SL	— P. Király, *Apulum,* Cluj, 1889
Macrea-Protase,	— *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Muzeum Érem és Régiségtárából,* I-IV, 1941-1944, Cluj.

— K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau,* Berna, 1951.
— *Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgischen Landeskunde,* Sibiu.
— M. Macrea – D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal şi invazia carpilor din*

anul 242 in Dacia, SCŞ – Cluj, V, 1954, 3 – 4, p. 498 urm.

MCA — *Materiale şi cercetări arheologice,* Bucureşti, I —VIII. 1953-1962.

Marsigli — L. F. de Marsigli, *Description du Danube* etc., t. II, Haga, 1744.

Marţian — I. Marţian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal,* Bistrita, 1920.

MCC — *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale,* Wien, 1856 – 1857.

Merlat — P. M e r 1 a t, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter,*

Milleker — B. Milleker, *Délmagyarország régiségletei a hon- fóglalás előtti időkből,* Timişoara, I —III,

Miller, *IR* — K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt...,* Stuttgart, 1916.

MKÉ — *Múzeumi és Könyvtári Értesítő,* Budapest.

MNA — *Muzeul Naţional de Antichităţi,* Bucureşti.

mp. — millia passuum.

Muz. Brukenthal, 12 — *Muzeul Brukenthal. Studii şi comunnicàri 12. Arheo- logie-Istorie.* Sibiu. 1965.

ND — *Notitia dignitatum* (ed. Otto Seeck), 1876.

Neigebaur — J. F. Neigebaur, *Da ci en. Aus den Überresten des klassischen A Iterthums mit besond. Rücksicht auf Siebenbürgen,* Braşov, 1851.

OD — *Omagiu lui C. Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 ani,* Bucureşti, 1960.

Omagiu-Iaşi — *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 ani,* Bucureşti, 1965.

Amintirea C. Giurescu — *în] amintirea lui C. Giurescu, la 25 ani de la moartea lui,* Bucureşti, 1944.

Orbán, *Székelyföld* - B. Or bán, *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból,* I —IV, Budapest, 1863-1873.

Ortvay, *Temes. tört.* — T. Ortvay., *Temes vármegye és Temesvár város története* etc., Budapest, 1914.

Párvan, *Dacia Malvensis* – V. Pâr va n, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis,* Bucu-

reşti, 1913 („Anal. Acad. Rom”., Secţ. istorie).

Patsch, *Banater Sarmaien* — C. Patsch, *Banater Sarmaten* (Akad. d. Wiss. Wien—Philos hist. Klasse, XXVII, 1925, p. 181

Patsch, *Kampf*	—C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* V/2), Wien-Leipzig, 1937 (Akad. d. Wiss. – Wien. – Philos. hist. Klasse, 217, 1).
Paulovics, *Dacia*	—- I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az ugynevezet „dák" ezüstkincsek kérdése,* Cluj, 1944.
PIR	—*Prosopographia Imperii Romanii. Sece.* I —II — III, ed. II, Berlin.
PM	— *Probleme de Muzeografie,* Cluj.
Protase, *PC*	—D. Protase, *Problema continuităţii in Dacia in lumina arheologiei şi numismaticei,* Bucureşti, 1966.
Ptol.	— Ptolemaeus (geograf.)
RE	— Pauly-W issowa, *Real-Encyclopädie der cia - sischen Altertumswissenschaft.*
Rep. arh.	—*Repertoriul arheologic al Republicii Socialiste România* (Păstrat în manuscris la Institutul de arheologie-Bucu reşti.)
Rev. arch.	— *Revue archéologique,* Paris.
RIR	—*Revista istorica română,* I—-XVII, 1931 – 1947, Bucureşti.
RISBC	— *Revista Institutului social Banat-Crişana.*
RM	— *Revista muzeelor,* Bucureşti.
Rom. Rev.	— *Romanische Revue.*
Russu, *Limba*	— *I. I.* Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1959.
RSVA	— *Revista ştiinţifica „Vasile Adamachi"*. Iaşi.
Sarge tia	—*Sargetia* Buletinul Muzeului judeţului Hunedoara, Deva, I-II, 1937-1941.
SC IV	—Joseph Schnetz, *Ravennatis anonymi cosmographia et guidonis geographica. Itineraria romana,* vol. II, Lipsiae, 1940.
SCN	— *Studii şi cercetări de istorie veche.*
SCS—Cluj	— *Studii şi cercetări numismatice.*
SCS – Iaşi	— *Studii şi cercetări ştiinţifice – Cluj.*
Stanciu, *Aurul Daciei*	— *Studii şi cercetări ştiinţifice-Iaşi.*
Stati, *Limba lat.*	

—V. Stanciu, *Aurul Daciei şi Imperiul roman,* Timişoara, 1942.
—S. Stati, *Limba latină in inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor,* Bucureşti, 1961.
—A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien,* Budapesta, 1944.

Studii — *Studii (Revistă de istorie).*

sv tab. cer. — *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift.*

Téglás, *Hunyad. tort.* — tăbliţa cerată.

— G. Téglás, *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve.*

Tocilescu, *Dacia* — *G* r. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani,* Bucureşti, 1880.

Tocilescu, *Fouilles* -Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie,* Bucureşti, 1900.

Tocîlescu, *Monumentele MNA* -Gr. G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti,* Bucureşti, 1902—1908.

Tomaschek — W. Tomaschek, *Die altén Thraker,* în *Sitzungsber. Akad. Wien,* 128 (1893), IV, pp. 1 – 130; II, 130 (1893), pp. l-70 şi I, 131 (1894), pp. l-103.

TP — *Tabula Peutingeriana*

Torma, *Limes* — K. Torma, *A Limes Dacicus felső része,* Budapest, 1880.

TRÉ *Történelmi és Régészeti Ér lesi tő,* Timişoara.

Tudor, *Ist. sclavaj.* D. Tudor, *Istoria sclavajului in Dacia romană,* Bucureşti, 1957.

Tudor, *OR** D. Tudor, *Oltenia romană.* Ed. III, Bucureşti, 1968 (sub tipar).

Wagner W. Wagner, *Die Dislokation dér römischen Auxiliar- formationen in den Provinzen N oricum, Pannonién, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus,* Berlin, ¡938.

DACIA DE SUD-VEST

DIERNA[1]

Dacă ar fi să dăm crezare unei ştiri rămase de la Domitius Ulpianus, juiis- consult al împăratului Severus Alexander (222—235), Dierna primise situaţia de colonie după dreptul italic încă din timpul domniei lui Traían *(Dig.,* L, 15, 18: *in Dacia Zernensiwn colonia a divo Traiano deducía inris Italici est).* Pentru oraşul de la Dunăre ale cărui ruine sînt astăzi acoperite de Orşova, aceasta ar fi însemnat o favoare egală cu a Sarmizegetusei romane, deci speciale avantaje pentru o creştere rapidă din punct de vedere economic- urbanistic, faţă de vecinele sale din vestul şi sudul Daciei. Dar, descoperirile arheologice de la Orşova, întărite şi de o menţiune epigráfica *(CIL,* III, 14468 = *1LS,* 7149), arată cu totul altceva în privinţa ritmului de creştere a oraşului antic şi a situaţiei sale juridic-municipale în pragul veacului al III-lea e.n. Documentul epigrafic amintit cinsteşte pe *L. Iul[ius B]assinus,* fost centurion al legiunii a IV-a Flavia şi stabilit în viaţa civilă la Apulum. Fostul ofiţer, ca „pensionar" şi ajuns la o bună stare materială, fusese distins cu multe demnităţi exercitate efectiv sau onorific în oraşele dacice: decurión în *colonia* şi *municipium* Apulum, *Ilvir* în colonia Napoca, *flamen* în colonia Drobeta, decurión în municipiul Porolissum şi *flamen* în *municipium Dierna.* Pe baza sincronizării acestor demnităţi, inscripţia lui Bassinus se datează din epoca domniei lui Septimiu Sever (193—211), cînd *Dierna* apare ca simplu *municipium* şi nu *colonia,* cum greşit scria Ulpianus. Deci nici vorbă despre o *colonia Diernensium* pe vremea lui Traían. De altfel nici nu se ştie dacă ea a putut atinge vreodată această treaptă.

De asemenea, nu sîntem în situaţia de a accepta ca singură o ocupaţie romană la Dierna mai înainte de cucerirea Daciei, aşa cum postula istoricul vienez C. Patsch, deoarece ne lipsesc probe concludente. Tot atît de ipotetică rămîne şi părerea unor învăţaţi în privinţa trecerii unei părţi a armatei lui Traían pe la Dierna, în timpul primului său război cu Decebal. îngustimea locului de pe

malul iugoslav al Dunării, la *Transdierna* (Tekja), nu permitea concentrarea unor mari efective militare, a căror înaintare pe strîmta vale dintre Orşova şi Caransebeş era, de asemenea, plină de riscuri.

2 – Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia **1**

Segmentum

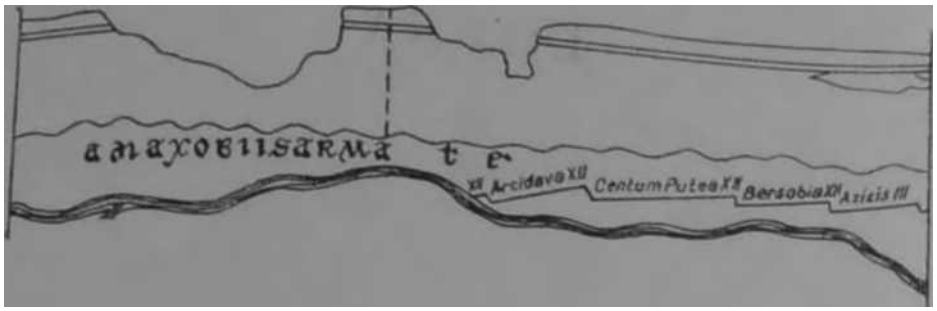

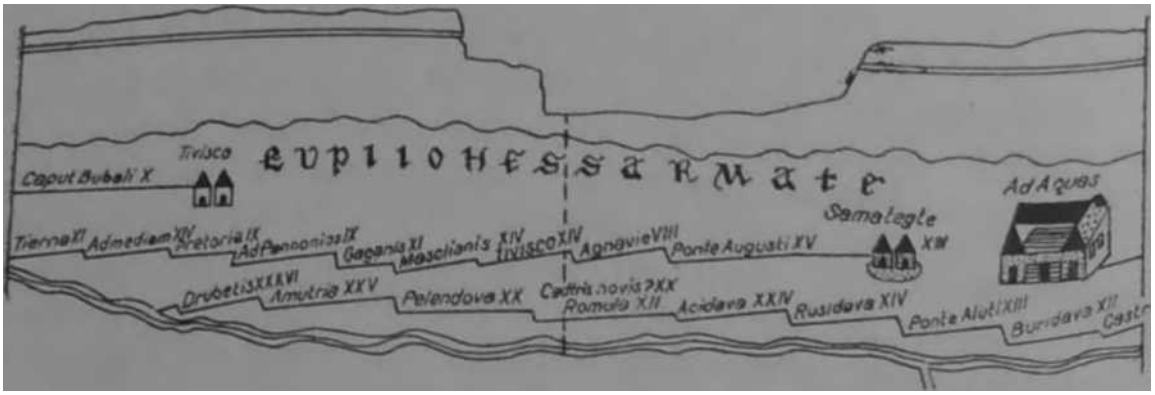

Segmentum VIII

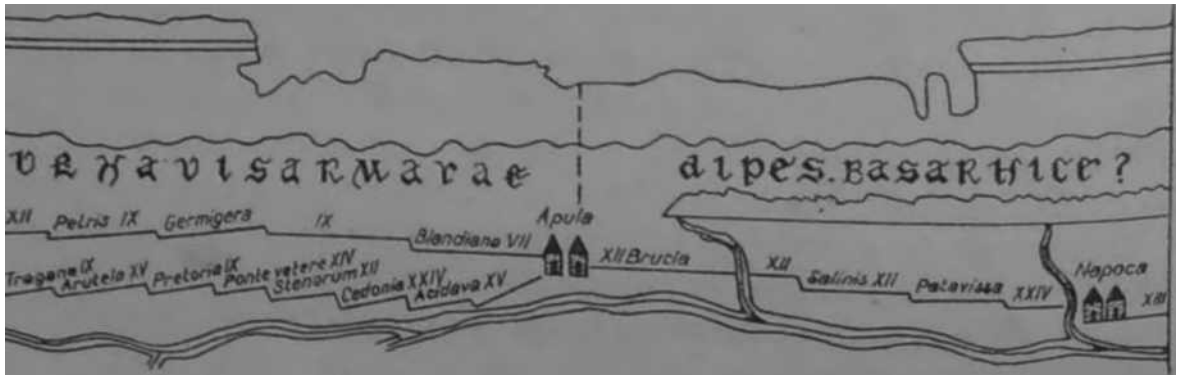

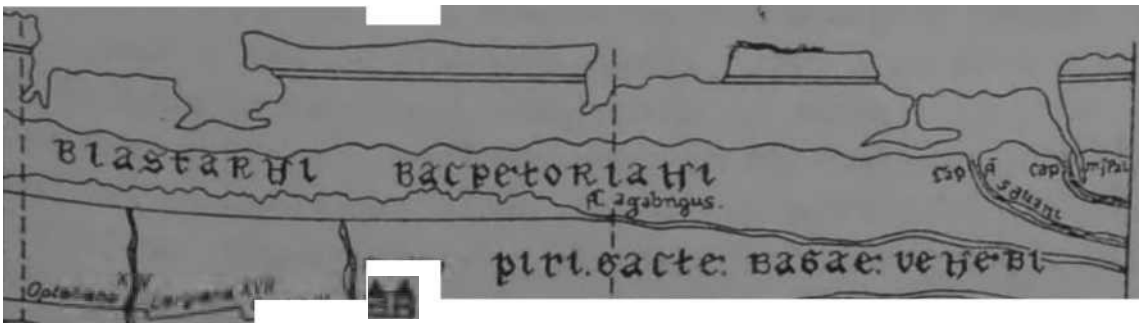

Fig- 1. Dacia în Tabula Peutingeriana

în numele localităţii găsim un vechi toponimic dacic, transcris în diferite chipuri de către izvoarele antice: Aiepva la geograful Ptolemeu (111,8, 4); *Tierna* în *TP.; Zernensium colonia* la Ulpianus (cf. mai sus); *Zernis* în *ND* (Or, XLII, 37); Zepvvjţ la Procopiu *(De aedif.*$_t$ IV, 6, 5); *statio Tsiernen-' sis* într-o inscripţie de la Băile Herculane *(CIL.,* III, 1568 şi LI. Russu, *SCIV*, IV, 1953, p. 784 şi urm.); *Dierna* în numeroasele ştampile de pe cărămizi locale şi de pe valea Dunării *(CIL.,* III, 8277, 12677 etc. cf. şi Tudor, *SCIV,* XI, 1960, p. 546 şi urm.). Localitatea avea acelaşi nume cu rîul vecin, Cérna de azi, şi se pare că se rostea *Tsierna* de către autohtoni (sunetul ,,/\ inexistent în fonetica latină, s-a transformat în *d, f* şi *z).* După filologii cei mai competenţi (Tomaschek, Russu etc.), toponimicul s-ar fi format din rădăcina veche indo-europeană *„der"* = a despica, a crăpa, a străpunge. în limba română s-ar înţelege o străpungere sau o ieşire dintre stînci (cf. Russu, *Limba,* p. 64) – sens în perfect acord cu situaţia locului stîncos străbătut de Dunăre şi de Cérna. Mai tîrziu, hidronimicul *Ţierna- Şerna,* sub influenţa contactului cu slavii, s-a transformat în *Cérna* („Negru"), care însemnează cu totul altceva şi nu se potriveşte cu aspectul hidrografic al acestui curs de apă.

Deşi actualul oraş şi fortificaţiile medievale ce l-au precedat au şters aproape cu totul urmele celui roman, sîntem totuşi în măsură să deducem faptul că Dierna, ca aşezare de tip urban, a rămas cu totul în urmă faţă de Drobeta, Tibiscum şi altele, deşi era destinată a juca un roi de seamă în viaţa economică a provinciei. Se pare că principala cauză a acestei stagnări interne s-a datorat faptului că nu dispunea de un fertil şi întins teritoriu agricol, element de bază al prosperităţii oraşelor romane din Dacia. înghesuită între munţi, pe malul îngust al Dunării, sufocată în întunecimea codrilor milenari din regiunea Porţilor de Fier, Dierna a fost lipsită de centura unor ogoare fertile, care – spre est – se găseau sub stăpînirea Drobetei. în afară de veniturile portului, economia ei se limita Ia păstorit şi exploatări forestiere (Mommsen, *CIL.,* III, p. 248).

Dierna şi-a tras seva economică din traficul rutier şi nautic al văilor Dunări i şi Cernei. Faţă de cele două mari obstacole ale plutirii pe fluviu în această regiune, ea se găsea „între Scylla şi Charybda", adică între colţii stîncoşi ai Porţilor de Fier, situaţi la 8 km mai jos de Orşova, şi vîltorile clocotitoare ale albiilor primejdioase de la Cazane, ce se deschid mai sus de *Tabula Traiana* de la Ogradena. Toate corăbiile ce înfruntau cele două praguri poposeau în portul Diernei situat în dreapta gurii rîului

Cerna. La Dierna, cotea spre Drobeta marele drum imperial ce cobora de la Sarmizegetusa prin Tibiscum – Ad Mediám, importantă cale de scurgere a mărfurilor dacice spre acest port. Mulţimea monedelor romane care apar la Orşova din vremea lui Nero şi se succed fără întrerupere pînă în veacul al VI-Iea, dezvăluie importanţa locului ca trafic comercial (cf. şi Protase, *SCN,* II, 1959, p. 254).

Aproape cu un veac mai înainte de cucerirea Daciei, romanii începuseră săparea în stîncă a drumului ce se vede şi azi pe malul drept al defileului de la Cazane. Scobirea lui în roca calcaroasă a munţilor a impus mari eforturi tehnice şi materiale, în timpul împăraţilor Tiberiu, Vespasian şi Dom iţ ian. în ajunul luptelor cu dacii, Traian îl restaurează complet, consemnînd acest eveniment în textul *Tabulei* sale (anul 100 e.n.), unde se spune că: „.. .fiind scobiţi munţii şi substituite podele, s-a refăcut (întregul (drum)“. Acest mare drum considerat şi azi ca una dintre cele mai îndrăzneţe realizări ale tehnicii romane, contribuise la intensificarea circulaţiei de mărfuri prin Transdierna-Dierna.

Dar Dierna va îmbrăca haina de *municipium* cel mai devreme sub împăratul Septimiu Sever. Cu privire la viaţa internă a municipiului Dierna, avem Ia îndemînă numai două surse epigrafice. Pe soclul unei statuete de marmură, descoperită în Transdierna *(An, ep.*$_t$ 1952, nr. 195), se menţionează un *Ulp. Ani. Quintus, dec(urio), aedilic(ius), quaest(or) şi q(uin)q(uennalis)* în *m(unicipium) D(iernensis).* Acest document arată existenţa unei organizări municipale dezvoltate şi legăturile pe care le avea cu vecina sa de peste fluviu. Personajul era unul din elementele bogate ale Diernei, care călătoreau adesea pentru diferite afaceri pe marele drum ce ducea spre Tibiscum-Sarmi- zegetusa, ca *P(ublius) Ael(ius) Ariortus (CIL.,* III, 8009 = 1559 şi Tudor, *SC1V,* IV, 1953, p. 583 urm), llirul Ariortus fusese *llvir m(unicipii) D(ier- nensium). La Gaganae* (Slatina, lîngă Tibiscum), hoţii îl uciseseră la drumul mare. El făcea parte din aristocraţia înstărită a Diernei şi avea doi nepoţi, dintre care unul se numea *Audarus* (nume iliric).

Cu toate că urmele arheologice romane se întîlnesc pe întreaga suprafaţă ocupată de actualul oraş, vechea topografie a Diernei rămîne total necunoscută.

Ştampilele aplicate pe unele cărămizi, cu numele legiunii a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 8064, 13) şi al cohortei *I*

UlpiaJBziiLonum^millŞaria (CIL, III, 8074, 10) sînt suficiente dovezi despre existenţa unui castru roman la Dierna, greşit identificat de către Marsigli cu o cetăţuie feudală ce se găsea lîngă actualul port. Lucrările edilitare, făcute la Orşova în anii 1850/1851 şi 1895/1899, au dus la identificarea unor ziduri masive, formate din cărămizi ştampilate cu numele unităţilor menţionate mai sus, a unor coloane fragmentare şi a altor urme. Aceste ruine erau situate între pîrîul Grădiştea şi în zona clădirilor de administraţie ale actualului port – regiune unde se bănuieşte că a fost amplasat castrul roman. Distrugerea lui a continuat prin construirea diferitelor clădiri ale companiilor de navigaţie dunăreană,, cînd s-au descoperit cele mai multe cărămizi cu ştampilele: LEG. XIII. G şi COH. I BR. oo, databile probabil din primii ani de viaţă ai provinciei Dacia.

în afară de textele epigrafice privitoare la oficiul vamal al Diernei (cf. mai jos), cele aflate pe pietre şi cărămizi sînt prea neînsemnate şi prost conservate ca să ne furnizeze date istorice *(CIL,* III, 6276; 6277; 8075, 44 şi Tudor, *SCIV,* XVI, 1965, p. 178, nr. 3). Olarii locali copiau şi ei aceleaşi opaiţe de producţie străină provinciei şi le desfăceau pe piaţa locală *(CIL,* III, 6286, 3, 4; 8076, 20).

Resturi de zidării, bucăţi de coloane şi diferite sculpturi cioplite în piatră s-au descoperit în decursul anilor la Orşova, în curtea actualului liceu, lîngă Ocolul silvic, la biserica catolică, pe străzile Traian şi Decebal, pe valea Graţca etc. Mai importante din lista acestor descoperiri au fost un relief mîthriac *(CIMRM,* II, 2154), statuia de marmură a unui ostaş roman, o coloană cu capitel doric (lungă de 2 m), o figurină de bronz reprezentînd lupta lui Hercule cu Anteu etc., toate răspîndite azi prin diferite colecţii şi muzee din Viena, Ungaria şi Banat. Au mai ieşit de asemenea la lumina şi urmele a două necropole romane, una lîngă podul de fier de peste Cerna şi alta pe valea Graţca. Se pare că mai exista o necropolă şi în curtea fostei cazărmi a honvezilor, unde s-au găsit, în 1840, nişte sarcofage de plumb cu podoabe de aur, un inel cu inscripţie *(CIL,* III, 1703, a), monede ş.a. Descoperirile izolate din cimitirele Diernei, cu bogate inventare funerare (sarcofage de plumb, bijuterii, medalioane, cruci etc.), sînt indiciile bunăstării de care se bucura o parte a populaţiei.

Două inscripţii onorifice ne vorbesc despre însemnata misiune a Diernei ca punct vamal-fiscal *(portorium)* între provinciile Moesia Superioară şi Dacia. Prima (descoperită chiar la Orşova) conţine o laconică închinare adresată lui Iupiter, aşezată de către sclavul

Bellinus, în calitatea sa de *c(ontra) scr(iptor),* adică „socotitor”, din serviciul stăpînului său Titns lulius Saturninus, arendaş ai vămilor dacice (/În, *ep.,* 1960, nr, 343 =
— Russu, *SCIV,* IV, 1953, p. 788). Pe un alt altar (dispărut azi şi cunoscut dintr-o copie imperfectă), descoperit la Băile Hercuiane, acelaşi arendaş, T. Iul. Saturninus, mulţumeşte zeului Hercule (protectorul băilor) pentru sănătatea sa (anul 157 e.n.).Şi de astă data, tot un sclav din serviciul său, *Felix,* care lucra în oficiul vamal din *statio Tsiernen(sis),* se îngrijeşte de ridicarea monumentului *(CIL,* III, 1568, cf. Russu, *op. cit.).* El îşi însoţise stăpînul la cunoscutele băi antireumatice.

Din informaţiile obţinute din alte inscripţii (Gostar, *SCIV,* II, 1950, p. 166), aflăm că acest Saturninus, în asociaţie cu alţi doi oameni de afaceri
— C. Antonius Rufus şi M. Antonius Fabianus – deţinuseră arendarea vămilor din Dacia, între anii 146 şi 158 e.n. Cei trei arendaşi aveau un oficiu de percepere a taxelor vamale *(tabular ium)* la Dierna, din al cărui personal făceau parte Bellinus şi Felix. Taxele se încasau în port, atunci cînd se încărcau sau se descărcau mărfurile, precum şi cu ocazia trecerii lor sau a călătorilor, de pe un mai pe altul al Dunării. Dacă dinafară se aduceau puţine mărfuri şi cu un volum redus, în schimb, prin portul Dierna, ca şi pe la Drobeta sau Sucidava, se exportau cereale, piei, miere, ceară şi alte produse din partea de vest a Daciei – toate supuse vămuirii. Veniturile vămii pentru trecerea fluviului, între Dierna şi Transdierna, erau asigurate mai ales de accizele plătite de călătorii obişnuiţi şi de micii negustori ce se scurgeau pe drumul săpat în stîncă de la Cazane. Este însă de presupus că, din cauza îngustimii şi şubrezeniei acestui drum suspendat, el nu putea fi folosit pentru transportul unor încărcături prea grele. Exportul „en gros” îşi afla scurgerea tot pe apă, sau ocolind pe la Drobeta, unde se putea folosi, pentru trecerea Dunării, podul lui Traian.

Avem destule dovezi astăzi că la evacuarea Daciei (271), Dierna a rămas şi ea printre capetele de pod stăpînite de garnizoanele romane de pe malul opus, şi această situaţie a durat pînă la venirea hunilor. în afară de mulţimea monedelor de bronz, a cărămizilor cu ştampile şi a ceramicii romane tîrzii (sec. III —IV), aflăm din *ND [Or,* XLII, 37) că la *Zernis* (= Dierna) stătea un *praefectus legionis tertiae decimae Geminae.* în veacul al Vl-lea, Dierna era restaurată şi controlată de o garnizoană bizantină (Procopiu, *op. cil.).* Nu numai funcţia sa ca punct de sprijinire şi

supraveghere a navigaţiei în cele mai dificile locuri de plutire pe Dunăre a impus menţinerea stăpînirii imperiale la Dierna, dar şi necesitatea unei legături economice cu Banatul de est, în lungul marelui drum dintre fluviu şi Tibiscum. S-au descoperit la Orşova cărămizi cu ştampila: DIERNA; DRPDIERNA şi DARDLANA *(CIL,* III, 8072 şi 8277), răspîndite şi în alte locuri de pe valea Dunării (Ratiaria, Bononia, Ad Aquas, Drobeta, Goiubinj'e ş.a.), a căror lectură justă: *D (aciae) R(i)p(ensis) Dierna* şi *Da (ciae) r(i)p(ensis) Diana* a fost dată în ultimul timp (Tudor, *SCIV,* XI, 1960, p. 345 şi urm.). Ele arată că în secolele III—V, Dierna făcea parte din hotarele provinciei Dacia Ripensis, ca şi vecina sa *Diana* (Cladova, în Serbia). Cu excepţia Sucidavei, nicăieri pe valea Dunării mijlocii nu s-au descoperit mai multe monede romane de bronz, de la Aurelian la Arcadiu, ca la Dierna – indiciu categoric despre importanţa economică şi militară a locului (Milleker, III, 237 şi Protase, *PC,* p. 176). Ca şi alte oraşe de pe valea Dunării, Dierna va fi suferit şi ea de pe urma expediţiilor lui Attila. Dar continuitatea stăpînirii romane la Dierna, după evacuarea aureliană a Daciei, a însemnat o legătură puternică cu romanitatea Banatului de răsărit.

în imediata vecinătate a Diernei, au mai fost *viei* şi *villae rusticae,* încă necercetate. O aşezare romană rurală se găsea pe „Valea Mala“, lîngă satul *Eşelniţa* (lîngă Orşova), unde se văd la suprafaţa solului multe resturi de cără- mizişi ceramică romană (Milleker, II, 36; Daicoviciu, *AB,* III, 1930, p. 19 şi Tudor, *SCIV,* XVI, 1965, p. 400). Mai însemnat era satul roman de la *Jupalnic* (lîngă Orşova) , situat la poalele dealului Rudina, pe malurile ogaşu- lui Isnia. Se citează ca descoperiri în acest punct: ceramică (urne), fibule de

bronz, monede (Septimiu Sever), multe obiecte de fier, un *umbo* de scut, fragmente de amfore etc. Aceasta era prima aşezare pe drumul către Ad Mediam (Milleker, III, p. 197 şi urm.; D. Laitin, *Anuar, gimnaz. Orşova.* 1942/3, p. 4 şi urm. şi Tudor, *SCIV, l.* c.).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. A 1. Bărcăcilă, *BCM1,* XXXII, 1935, p. 152 şi urm.; L. Bôhm, *A EM,* IV, 1880, p. 180 şi urm. ; Al, Borza, *Banatul,* p. 72 şi urm. ; G. F o r n i, *OD,* p. 236; N. G o s t a r, *SCIV,* II, 1951, p. 165 şi urm. ; D. L a i t i n, în *Anuar. XXIV al gimnaz. mixt – Orşova,* 1942/3, Orşova, 1944, p. 5 şi urm.; idem. *Orşova* (monografie), *Anuar. XX al gimnaz. Orşova pe anul 1938/39*, Tr. Severin (f a.), p. 3, şi urm.; Milleker, II, p. 51 şi urm. şi III, p. 235 şi urm. ; idem, *TRÉ,* 1902, p. 18 şi urm. ; Miller, *IR,* p. 546 ; T h. Mommsen, *CIL,* III, pp. 215 şi 1018; C. Patsch, *RE,* II, 1 (1903), col. 476; V. P â r- v a n, *Dacia Malvensis,* p. 42 ; I. I. R u s s u, *SCIV,* IV, 1953, p. 784 şi urm ; idem, *Limba, l.c. ; Rep. arh.* ; Tomaschek, II, I, 33 şi II, 2, 71; Tr. Simu, *Drumuri şi cetăţi romane în Banat,* Lugoj, 1923, p. 44, şi urm.; D. T u- dor, *SCIV,* XI, 1960, p. 347 şi urni; 1). Tudor şi colaboratorii, *SCIV,* XVI, 1965, p. 400.

BĂILE HERCULANE[1]

Retrasă în pitoreasca vale a Cernei, la cinci kilometri de linia drumului Dierna-Tibiscum, se găseşte renumita staţiune balneară, denumită azi Băile Herculane, şi al cărei nume antic rămîne încă necunoscut. Toponimicul nu a putut intra pe lista numelor de localităţi păstrate în itinerare sau menţionate de geografii antichităţii, fiind vorba de o aşezare dinafara drumului roman, fără importanţă economică şi militară. Ca şi astăzi, localitatea era vizitată pentru tratarea bolilor reumatice. Probabil că se va fi chemat – ca şi multe alte asemenea localităţi cu izvoare minerale —*Aquae.* Ispitiţi de numărul important de inscripţii şi sculpturi dedicate zeului Hercule descoperite aici, unii cercetători s-au gîndit la un nume ca *Aquae Herciilis,* Dar această divinitate este una dintre patroanele obişnuite ale staţiunilor balneare romane, fapt ce explică numărul mare de monumente înălţate ei la Băile Herculane.

Valea strimtă a Cernei şi frecventarea sezonieră a băilor nu au fost favorabile dezvoltării unei aşezări de tip urban. Construcţiile romane s-au înghesuit pe ambele maluri ale rîului, în preajma numeroaselor izvoare sulfuroase şi fierbinţi care ţîşnesc din stîncă, pe o lungime de aproximativ cinci kilometri. Liniştea sălbatică a regiunii, clima blîndă a acestei văi adinei, aerul curat, ferită de curenţi, au fost îndrăgite timp de milenii de cei ce-şi căutau sănătatea. Frecventarea continuă a acestei staţiuni dătătoare de sănătate, pe toată durata stăpîn ir ii romane în Dacia, rezultă din descoperirile monetare ce se ţin lanţ de la Traian la Gallienus. Menţionăm dintre acestea două tezaure cu monede din anii 230 şi 267 e.n. (cf. mai jos). Daca orice urmă de instalaţii balneare din perioada Daciei libere au dispărut, totuşi folosirea acestor băi de către daci rezultă din descoperirea unor denari republicani romani din anii 93—92 şi 28 î.e.n. (cf. Gostar,

Germisara, p. 92).

Cu toate că descoperirile arheologice au fost destul de numeroase la Băile Herculane, r constituirea istoriei şi a aspectului topografic al acestei aşezări pentru perioada romană, ridică mari dificultăţi. Pînă în anul 1918, Băile Herculane au fost legate administrativ de comuna Mehadia, situată la o distanţă de 14 km de băi (pe şoseaua din vale), în vecinătatea importantei aşezări, romane *Ad Mediam.* Această vecinătate şi subordonarea administrativă au dus la o supărătoare confuzie între descoperirile arheologice din cele două centre, înregistrate în majoritatea cazurilor ca fiind efectuate „la Mehadia". Din această pricină, aici va fi pus în discuţie, cînd este vorba de reconstituirea istoricului Băilor Herculane, tot acel material arheologic indicat ca fiind din Mehadia, dar care, prin conţinutul lui, arată în mod sigur că se leagă de trecutul băilor romane.

Cu totul necunoscută rămîne pentru noi şi administraţia civilă a acestei staţiuni termale romane. Ar putea f i vorba de un *pagus* sau *vicus,* dependent de Ad Mediam. Este însă cert că, încă din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia, noii stăpîni şi-au manifestat interesul pentru folosirea izvoarelor vindecătoare. în afară de monedele de la Traian, o inscripţie de recunoştinţă pentru însănătoşirea unui lulianus, pusă la Băile Herculane în cinstea lui *Hercules salutifer* de către *Q. Vib(ius) Amillus Aiig(ustalis) col(oniae) Dac(icae),* datează din timpul lui Traian-Hadrian, pe vremea cînd Sarmi- zegetusa purta acest nume *(CIL,* III, 1572 = *ILS,* 3437).

După retragerea romană din Dacia, băile au rămas în paragină. Localnicii însă au continuat să le folosească în acelaşichip primitiv,ca pe vremea dacilor. Multe ruine se păstrau destul de vizibil la începutul secolului al XVIII-lea. Dominaţia austriacă pe valea Cernei marchează şi începutul instalaţiilor moderne de ia Băile Herculane. în 1736, autorităţile vieneze deschid lucrările pentru construcţia unor bazine şi a unor clădiri. Generalul Andrei Hamiltou, guvernatorul Banatului şi iniţiatorul acestor construcţii, a distrus atunci toate ruinele zidăriilor romane (clădiri, bazine, conducte, sanctuare etc., care dezvăluiau „un mare lux" în antichitate), pentru a face loc edificiilor moderne. Astăzi, mai pot fi văzute la Băile Herculane capetele unor conducte romane de teracotă, de formă ovală sau pătrată, folosite la captarea apelor termale (cum sînt, de pildă, cele din marginea şoselei, la ieşirea

spre miazănoapte a staţiunii).

Din modestele însemnări rămase pînă azi, se constată descoperirea, concomitentă cu lucrările de modernizare, a unor bogate materiale arheologice – monede, statui, sarcofage, basoreliefuri etc. – pe care Hamilton le-a trimis la Viena ca să orneze treptele sălii de aşteptare la fosta bibliotecă a curţii imperiale. De acolo, multe obiecte s-au răspîndit în diferitele muzee ale fostului Imperiu habsburgic. La Băile Herculane au rămas doar cîteva inscripţii şi sculpturi, fixate astăzi în zidăriile unor clădiri şi pe balustradele podului de peste Cerna.

La Viena, descoperirile acestea au stîrnit un interes firesc. Juristul Pascalis Cariophilus le-a închinat o disertaţie cu titlul: *De thermis Herculanis nuper*

in Dacia dctectis (1737), Primii descoperitori au fost impresionaţi de numeroasele monumente închinate lui Hercule, ceea ce a determinat denumirea modernă a localităţii: *Băile Herculane,* (Herkulesbad-Herculesfurdb). Numai în 1737 au fost găsite şapte statui ale zeului, dintre care trei au luat drumul Vienei. Paralel cu îndeplinirea planului de lărgire şi sistematizare a băilor, a continuat şirul altor descoperiri. în 1755, o corabie ce transporta la Viena diferite antichităţi romane – printre care un elegant sarcofag al unei matroane romane, străjuit de două statui ale lui Hercule – s-a scufundat cu întreaga-i încărcătură în faţa oraşului Pesta. Ca să înfrîngă rezistenţa ruinelor romane, austriecii au folosit explozibile, aruncîndu-le în aer. în aceste împrejurări, s-a distrus baza unei statui şi o reprezentare a Hygiei, ambele executate în marmură. De altfel, marea majoritate a sculpturilor dispărute reprezentau pe zeii: Hercule ducînd în braţe pe copilul Hylas, Hygea cu Esculap, Dis Pater, Proserpina ş.a, Sarcofagele şi pietrele de mormînt găsite la faţa locului aparţin unor bolnavi care, venind să-şi caute sănătatea, au murit la Băile Herculane.

Unii autori moderni menţionează în chip confuz descoperirea la Băile Herculane a unor ştampile militare aplicate pe cărămizi, cu numele legiunilor a XHI-a Gemina, a V-a Macedonica, a IV-a Flavia, a VH-a Claudia, al cohortelor a IlI-a Dehnatarum, I Hispanorum şi o *iwxillatio Daciarum (CIL,* III, 1630, 1; 8064,1, *o* şi 12; 8065, 1 *n;* 8070, *a;* 8071, *b;* 8074, 15, *a;* 8074, 30). Ele aparţin probabil aşezării Ad Mediani, deoarece Băile Herculane au fost o *stativ inermis* şi lipsită de un castru roman.

Dispunem astăzi de aproape douăzeci de inscripţii votive lăsate

la Băile Herculane ca expresie a recunoştinţei faţă de zeii binefăcători ai izvoarelor, de către cei ce s-au însănătoşit acolo. Unele (în special funerare) au fost puse în vecinătatea băilor sau au fost transportate ulterior, cum este cazul celor descoperite la „Pintic” (către Mehadia), unde se pare că ar fi existat o carieră de piatră exploatată de romani (Milleker, II, 59). Întîlnim altare cioplite în calcar, înălţate de bolnavi lingă izvoarele de ape vindecătoare sau pe lîngă sanctuarele zeilor dătători de sănătate şi forţă fizică. Textele dezvăluie în general prezenţa unor elemente bogate, venite la băi din Dacia şi Moesia.

în repertoriul acestor manifestări epigrafice, locul de frunte îl ocupă Hercule, cu aproape 15 dedicaţii votive, în care i se acordă diferite epitete (două menţionate mai sus, cf. p. 24). Iată unele din aceste epitete atribuite zeului: sfînt, vindecător, august, neînvins *(sanctus, salutifer, Augustus, invictus).* Pe lista adoratorilor lui Hercule găsim guvernatori de provincii, comandanţi de legiuni şi de trupe auxiliare, înalţi funcţionari din administraţia urbană ş.a.m.d.

Lui Hercule, asociat cu Geniul locului *(Genius loci)* şi întru cinstirea izvoarelor fierbinţi *(Fontibus calidis),* îi mulţumeşte Calpurnius lulianus, fost comandant al legiunii a V-a Macedónica şi guvernator al Moesiei Inferioare, pe timpul cînd se găsea la tratament în frumoasa staţiune balneară dacică *{CIL,* III, 1566= *ILS,* 3891). Guvernatorul general al Daciei, C.7. *Gallus,* se găsea la băi prin anii 198—211, cu întreaga sa familie *(cum suis).* El nu uitase să se roage lui Hercule şi pentru sănătatea auguştilor săi stăpîni, Septimiu Sever şi Caracalla *(CIL,* III, 1564). *Simonius lulianus,* un alt guvernator ai celor trei Dacii, era prezent în acelaşi loc, la izvoarele lui Hercule, pe timpul lui Gordian al IlI-lea *(CIL,* III, 1573). Nici administratorul financiar al uneia din cele trei Dacii, *Iul. Paternus,* nu uită să dispună prin sclavul sau *Syntrophus vil(licus),* ca alături de Hercule să fie pomenit numele împăratului şi al luliei Domna *(CIL,* III, 1565). *L. Pompeius Celer,* prefectul cohortei I Ubiorum din Dacia nordică, s-a folosit şi el de izvoarele vindecătoare ale Băilor Herculane, unde a lăsat un altar Iui Hercule, azi înnegrit de aburii sulfuroşi emanaţi de apa bazinului de înot din stabilimentul hidroterapeutic, în peretele căruia acest altar se află fixat *(CIL,* III, 1571). *T. Aur. Geminianus,*

veteran din legiunea a XIII-a Gemina Antoniniana (211—222), a fost şi el la aceste băi *(CIL,* 111, 1569).

Din rîndurile plutocratici civile urbane, adoratoare a lui Hercule, întîl- nim la aceste băi pe cunoscutul fruntaş din Apulum, *P. AeL Antipater,* însoţit de un sclav şi vechil *(actor)* al său, cu numele de *Eutyches (CIL,* III, 1573, a); pe un *P.Claudius lulius,* pare-se decurión al coloniei Drobeta *(CIL,* III, 1570) şi pe alţi doi anonimi *(CIL,* III, 1563 şi 1567); toţi prezenţi la băi în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., deci în epoca de mare înflorire a oraşelor dacice.

Trecătorul de pe podul care leagă azi cele două cartiere ale băilor de pe malurile Cernei poate admira, fixat în zidul balustradei, un altar din calcar alb, gravat cu o frumoasă inscripţie *(CIL,* III, 1562). închinarea în cinstea zeilor şi puterilor vindecătoare ale apelor *(dis el numinib(us) aquarum)* fusese pusă, în anul 153 e.n., de către cinci cetăţeni fruntaşi ai Daciei, întorşi de la Roma, unde fuseseră delegaţi la instalarea în funcţia de consul a lui *M. Sedatius Severianus,* fost guvernator al provinciei lor *(CIL,* III, 1562. cf. şi 1575). Bucuroşi că s-au întors sănătoşi la casele lor, aceşti cinci cetăţeni fac un popas la Băile din valea Cernei.

Puterea terapeutică antireumatică a apelor sulfuroase de la Băile Herculane avea aceleaşi efecte ca şi azi. Entuziasmul bolnavilor se manifestă acolo mai ales faţă de zeii sănătăţii, *Esculap şi Ilygea.* Astfel bolnava *lunia Cyrilla* declară că, după o îndelungată infirmitate, s-a restabilit graţie puterii acestor ape *(...quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt).* Şi acest altar de recunoştinţă stă prins azi în acelaşi perete al podului de peste Cerna *(CIL,* III, 1561 = *ILS,* 3846).

Una dintre ultimele inscripţii ridicate în Dacia şi găsită la Băile Hercu- lane este a lui *Marc. Aur. Veteranus, praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gallenian(ae),* deci din anii 260 – 268 *(CIL,* III, 1560 = *ILS,* 3845). Ofiţerul denumeşte pe cei doi zei ai sănătăţii „mari şi buni“. Documentul este o bună dovadă că, în vremurile furtunoase ale domniei lui Gallienus, existau şi momente de linişte în Dacia, care îngăduiau unui comandant de seamă din Apulum să poată pleca la băi.

Numai o singură piatră de mormînt descoperită în 1889 *(CIL.* HI, 12598) aminteşte despre o familie de localnici, ai cărei membri purtau nume, ca *Sep(timius) Septimia Festina, Sep. Bassus, Aur.Bass(us)* şi *Aur. Vales,* unii cu rezonanţă peregrină.

Mulţimea reprezentărilor plastice închinate zeilor patroni ai băilor s-a împrăştiat îndată după descoperirea lor. Un mare basorelief săpat în stînca de la „Baia lui Hercule“, reprezentînd pe zeu cu măciuca în rnîna stingă şi cu o cupă în cea dreaptă, mai stăruie şi azi în acel ioc, printre puţinele urme rămase *in situ.* Zeul oferea celor ce se îmbăiau apa sfînta şi dătătoare de sănătate, într-o mare cupă ce simboliza bazinul pregătit în acest scop. Dintre multele conducte romane ce strîngeau apa în bazine special amenajate, se mai poate vedea un fragment de tub din argilă, lingă aceeaşi „Baie a lui Hercule“, alimentată azi de izvorul „Hygea“. Ţeava a fost puternic înfiptă în stîncă şi fixată cu mortat din var amestecat cu fragmente de cărămidă pisată. în decursul secolelor, firul izvorului sulfuros şi-a schimbat cursul şi ţîşneşte mai jos, dintr-o altă fisură a stîncii.

Printre ultimele documente de viată romană locală, se aminteşte un te- zaur format din 900 de piese romane de argint, descoperit în 1866, iar astăzi dispărut (Protase, SCiV, II, 1958, p. 254). Ultimele piese (din anul 267) datează din ajunul evacuării Daciei, cînd tezaurul a fost ascuns de frica invaziilor gotice care devastau Moesia Superioară. Mai vechi este tezaurul descoperit in 1864, cu 2 000 de piese de argint, catalogate de la Antoninus Pius la hilia Mamaea (cf. Protase, *op. cit.,* p. 261), tăinuit şi el tot în timpul unor ani tulburi din istoria Daciei.

Deşi urmele arheologice lipsesc, în veacul al IV-lea, băile au putut fi re- amenajate şi folosite de romani, prin faptul că în vecinătate, la Mehadia,

se fixase o garnizoană romană. Folosirea băilor şi a multora din bazinele zidite de romani a continuat în tot timpul evului mediu, dar numai în beneficiul localnicilor şi al unor vizitatori din împrejurimi.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. A 1. Bărcăc ilă, *Băile Herculane în epoca romană şi credinţele populare de azi,* Bucureşti, 1932 (extras din *Revista şt. med.* 1932, voi. 10,); I.Berkeszi, *Dtbn.,* p. 20 şi urm.; B o r z a, *Banatul,* p. 85 şi urm.; M.FIus s, *RE,* XV, 1, col. 67 şi urm.; G r i s e 1 i n i, *Ist. Banatului,* p. 195 şi urm.; Aug. T r e b. L a u r i a n, *Magaz. ist. pt. Dacia,* II, p. 126.; M i 1 1 e k e r, II, 33 —35; M i l- 1 e r, *Hercules Mehadiensis,* Pesta, 1806, *Rep. arh.',* I. G. Schwarzott, *Die Hercules-Bäder bei Mehadia,* Wien, 1831 ; Tudor, *Ist. sclavaj,* p. 29.

AD MEDIÁM'

Descoperirile epigrafice de pînă azi nu ne ajută sa localizăm lingă actuala Mehadia (j. Caraş-Severin) vechea aşezare *Ad Mediam.* Menţionarea toponimu- luise întîlneşte numai în operele geografilor şi în itinerarele antice, ca *TP* (Miller, /A*, p. 546) şi *GR* (IV, 14: *Medilas,* cf. Schnetz, p. 53). *TP* o arată ca fiind situată la nord de Dierna şi înscrie între cele două localităţi XI mp (= 16,269 km). Dar între Orşova şi ruinele romane de la nord de Mehadia sînt aproape 30 km. Altă aşezare romană pe valea Cernei şi a rîukii Bclareca, în lungul şoselei romane, nu există, încît această simţitoare diferenţă de cifre poate fi acceptată ca o greşeală de copist pe *TP.* De altfel, unii cercetători au contestat identificarea Mehadiei de azi cu Ad Mediam romană.

Numele aşezării este roman (dacă nu-i cumva geto-dacic latinizat?). Mommsen îi căuta o explicaţie prin poziţia geografică, ca fiind *„ad viam mediam[1]'* („la mijlocul drumului"), între Dunăre şi importanta trecătoare de la Teregova („Poarta Orientală"). Pe baza cercetărilor de pînă acum, se poate stabili că aşezarea Ad Mediam nu a atins situaţia de municipiu sau colonie şi s-a dezvoltat ca tîrg, rămînînd un *pagus* sau *vicus.*

Castrul şi canabele de la Ad Mediam au contribuit la dezvoltarea unui însemnat tîrg, din care a rămas azi un întins cîmp de ruine vizibile la nord de actuala comună, în spre Plugova, pe locul denumit „Zidina". Urmele antice ocupă spaţiul din stingă şoselei naţionale ce duce spre Timişoara, pe ambele maluri ale rîului Bolvaşniţa, la confluenţa acestuia cu rîul Bela- reca. între descoperirile din acest punct şi cele de la Băile Herculane s-a făcut o gravă confuzie de către vechii cercetători, încît identificarea locului unde s-a făcut descoperirea materialelor (în special a inscripţiilor) nu poate fi dată decît cu largă aproximaţie. Ruinele de la „Zidina" au servit drept carieră de piatră pentru zidăriile unor fortificaţii şi biserici feudale vecine, cum sînt „Biserica spartă" (sau

„ungurească“) şi întăriturile medievale dintre Mehadia şi Teregova, la care întîlnim blocuri şi cărămizi romane refolosite.

Primele consemnări despre ruinele romane de la Mehadia le întîlnim la Marsigli. Pe la 1823, ele au fost cercetate (probabil şi cu unele săpături) de către protopopul Nicolae Stoica din Haţeg. Acesta a lăsat un important
manuscris în limba germană, cunoscut azi sub titlul *Cronica Mehadiei.* Aici este vorba de „Simple povestiri sau despre lucruri minunate ale districtului Mehadia din Banatul Timişoarei, scrise astfel în limba germană la anul 1829, de către bătrînul protopop din Mehadia, Nicolae Stoica de Haţeg, pentru amatori şi pentru propria sa desfătare”. El a descoperit două inscripţii *(CIL,* 111,8011; 8012); multe monede romane şi greceşti, cinci vase de argint aurite în interior, o mînă de bronz „ridicată pentru jurămînt” şi o bară de aramă.

Descoperiri întîmplătoare, sau scoase la lumină de obişnuiţii căutători de comori, s-au realizat mereu în secolul trecut: un sarcofag de piatră lung de 2 m; un tezaur monetar cu 2 000 de piese greceşti şi romane; un relief vo- tiv aşezat pentru sănătatea împărătesei lulia Domna (?); o monedă de aur avînd pe revers legenda AETERNITAS AVGVST etc. în anul 1909, generalul Nicolae Cena întreprinde săpături în castru, descoperind între altele inscripţia onorifică a lui lasdîus Domitianus, pusă de acest guvernator prin cohorta a HI-a Delmatarum, în cinstea lui Severus Alexander şi a luliei Mamaea *(An.ep.,* 1912, nr. 5;). Cu materialul cules de la Mehadia şi din alte locuri vecine, Cena organizase un frumos muzeu la Băile Herculane, azi desfiinţat şi împrăştiat prin diferite muzee bănăţene. Patru campanii de săpături arheologice (1942, 1943, 1946 şi 1948), conduse de către prof. M. Macrea de la Cluj, au realizat interesante descoperiri rămase în marea lor majoritate încă inedite (cf. *Studii,* II, 1, 1949, p. 133 şi *OD,* p. 345).

Săpăturile şi cercetările arheologice au dat mai multă atenţie castrului situat la 3 km spre nord de comuna Mehadia (km 29,2 faţă de Orşova), care constituia o fortificaţie de mărimea: 116 x 142,60 m, cu ziduri puternice, groase de 1,30 m şi în unele locuri păstrate pînă la înălţimea de 3—4 m. Au fost precizate porţile, turnurile de apărare, pretoriul şi doua clădiri din interior, toate restaurate, probabil, în timpul lui Severus Alexander. în secolele II-III, castrul a avut garnizoană permanentă unitatea *cohors III Delmatarum milliaria equitata civium Romanorum pia fidelis,* menţionată cu epitetele imperiale *Alexandriana* şi *Valeriana-Galliena,* care prin inscripţii a cinstit pe împăraţii Antoninus Pius

(CIL, III, 1576, din anul 160), pe Severus Alexander, pe Valerianşi Gallienus *(CIL,* 111,8010 = 1577 şi *An.ep.,* 1912, nr. 5), iar pe cărămizi a lăsat o serie de ştampile *(CIL,* IIÎ, 8074, 15).

în epoca finală a stăpînirii romane în Dacia, întîlnim la Ad Mediam şi detaşamente din *cohorta a VlIl-a Raetorwni,* venite din castrul de la Tere- gova, ca să dea mînă de ajutor la restaurarea fortificaţiilor ruinate (Macrea, *OD,* p. 345 şi urm.). în acelaşi castru, în decursul anilor au staţionat temporar şi şi-au imprimat numele pe cărămizi detaşamente din legiunile: a V-a Macedonica *(CIL,* III, 1630), a XIII-a Gemina *(CIL,* IIÎ, 8064, 12); a IV-a Flavia *(CIL,* III, 8070, a) şi a VH-a Claudia *(CIL,* III, 8071, b). Rămîne încă suspectă prezenţa pe ştampile a unei *vexillatio Daciarum (CIL,* HI, 8074, 30), care ar indica la Ad Mediani staţionarea la un moment dat a unui detaşament selectat din întreaga armată a provinciei. Toate aceste documente demonstrează rolul important deţinut de acest castru pentru apărarea Daciei, pînă în momentul evacuării ei.

Un însemnat interes istoric ni-l oferă dedicaţia pentru cinstirea împăraţilor Valerian şi Gallienus, din anii 257—260 e.n., ea înscriindu-se printre ultimele monumente epigrafice lăsate de romani mai înainte de părăsirea Daciei *(CIL,* IIÎ, 8010 = 1577). Este foarte probabil ca o garnizoană rc- mană să fi rămas pe Ioc şi după părăsirea aureliană a provinciei, deoarece săpăturile lui M. Macrea au stabilit o restaurare a castrului în veacul al IV-lea (Constantin cel Mare?) şi existenţa în interiorul lui a unor materiale arheologice din aceeaşi vreme (monede şi ceramică).

în jurul castrului, a crescut treptat o însemnată aşezare civilă, alecărei urme se întind pe o rază de aproape un kilometru, între rial Belareca şi şoseaua naţională. în aria acestei aşezări se găseau şi băile garnizoanei, construite, apei restaurate de aceeaşi cohortă a IlI-a Delmatarum. Termele puteau fi folosite şi de către populaţia civilă. Grupuri de construcţii civile au fost identificate la suprafaţa solului (unele sondate prin săpături): în faţa porţii de răsărit a castrului, la nord de poarta pretoriană, în vecinătatea văii Bolvaşniţa şi chiar dincolo de această vale, pînă la o depărtare de un kilometru. Dintre aceste clădiri s-au cercetat cu atenţie numai trei (în 1948), dar despre ele ca şi despre necropola din apropiere nu s-a scris nimic detaliat pînă acum. în schimb, monedele culese din săpături, sau în- tîmplător, constituie preţioase jaloane asupra vieţii continue şi active a aşezării de la August pînă la Constantin cel Mare. Numeroase relatări consemnează descoperirea în număr mare a unor statui, statuete, basoreliefuri, figurine, sarcofage, pietre de mormînt, vase, opaiţe etc. – cele mai multe împrăştiate

prin diferite muzee şi colecţii. Mulţimea lor indică starea economică înfloritoare a acestui tîrg.

Aşezarea folosea carierele de piatră de lîngă satele lablaniţa şi Pitnic.

Din lotul inscripţiilor publicate care ne pot informa asupra istoricului aşezării ţlăsînd la o parte pe cele fragmentare sau stereotipe: *CIL,* III, 1574 ; 8012 şi 12599, ca şi pe cele ce ţin de Băile Herculane), cîteva ne atrag atenţia. Întîlnim pe un *Paulus,* se pare decurion al coloniei Drobeta, care pune o piatră la mormîntul soţiei sale *(CIL,* III, 1580); pe un soldat al garnizoanei locale, mort eroic într-un război cu părţii *(CIL,* III, 1578), şi menţionarea pe mai multe fragmente a coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa *(CIL,* III, 12597). Multă duioşie apare în textul epitafului pus copilului Aurelius Peditianus, mort la trei ani, şase luni şi 14 zile. Părinţii săi, Aurelius Peditus şi Aurelia Rogata, arată profunda lor durere şi remuşcare, deoarece din cauza neglijenţei lor, copilul, cu propria sa mină şi plin de nevinovăţie, îşi provocase moartea *(CIL,* III, 12596). în zidăria

bisericii Plugova a fost întrebuinţată piatra de mormînt a lui *D. Baebatius [C]hr[y]santus,* augustal al coloniei *Zermi[z]egetusa,* pusă lui în secolul al 11-lea e.n., de către soţia sa *Baebatia Gam[i]cen,* în calitate de *coliberta,* care a împărţit averea defunctului cu alţi patru moştenitori *(CIL,* Iii' 8011). La origine, cei doi fuseseră sclavi, mai apoi liberţi din *familia privata.* Ajunşi liberi, s-au stabilit ca proprietari de ţară la Ad Mediam. Bunăstarea agonisită i-a permis bărbatului să se înscrie în colegiul de *Augustales* din capitala Daciei.

Un interesant episod pentru cunoaşterea vieţii agitate din Dacia ni-l oferă textul pietrei de mormînt a lui *L.Iul. Bassus,* casier comunal *(quaestor)* şi decurion al municipiului Drobeta (sec. II e.n.). Se spune că respectivul, în vîrstă de 40 de ani, fusese omorît de hoţi *(interfeclus a latronib(us),* că piatra funerară i-a fost ridicată de fiii săi, Iul. Iulianus şi Bassus, şi că fratele său, Iul. Valerianus, îi răzbunase moartea, deci prinsese şi executase pe făptaşi. *(CIL,* III, 1579). Avem deci un nou document despre acţiunile cetelor de hoţi, care îşi desfăşurau activitatea, năvălind din desişul codrilor pe drumul Dierna-Tibiscum. *Latrones* ţineau calea elementelor bogate orăşeneşti, în deplasările lor la Băile lui Hercule sau pentru interese economice, pe calea ce ducea spre capitala Daciei. Hoţii erau adesea sclavi fugiţi de la stăpîn sau oameni sărăciţi, în conflict cu autorităţile provinciei şi cu cei bogaţi.

Ad Mediam s-a dezvoltat ca centru al unei regiuni bogate în păstorit şi păduri. Importanţa militară a locului a contribuit de asemenea la înflorirea ei. Dar resursele economice din jur erau cu totul limitate, ceea ce înlătura orice aspiraţie la rangul de municipiu. Situată pe drumul dintre Dierna şi Tibiscum, localitatea a îndeplinit şi funcţia unei *mansio,* pentru oamenii de afaceri – mai ales negustori. Toate acestea i-au permis să se dezvolte pînă la aspectul economic al unui tîrg.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. L. Böhm, *AEM,* IV, 1880, pp. 181 – 183; A. Boleszn y, *TRE, 1884* p. 64, şi urm.; Borza, *Banatul, pp. 50 şi 73; C. I.* Bura cu, *Muzeul General Nicolae Cena în Băile Herculane şi Cronica Mehadiei. Tr. Severin, 1924 ; C h r iste s c u, Ist. niilit.,* pp. 186 şi 205; Adam Cucu, *AB,* II, 1929, p. 45 şi urm.; C. Daicoviciu – I. M i 1 o i a, *AB, III, 1930, p. 18 şi* urm. şi p. 131 şi urm.; Fluss, *RE, XV, 1,* col. 67 şi urm.; M. Macrea, în *Studii, II,* 1949, p. 139 şi urm. şi *OL,* p. 345; Marsigl i, II, pp. 68, 130 şi pl. XXX I, 38; Milleker, I, pp. 77 şi II, p. *45 şi urm.;* Mommsen *CIL, III,* pp. 248 ş-i

1419; *Rep. arh.;* D. Tudor, SC7F, IV, 1953, p *583* 4 urm. şi idem, *Ist. sclavaj.,* p. 203.

3 – Oraşe., tîrguri şi sate în Dacia

SATELE ROMANE DE LA AD MEDIAM LA TIBISCVM

Pe valea îngustă ce se deschide de la porţile Orşovei pînă la Caransebeş, s-au dezvoltat multe aşezări romane de caracter rural şi militar, a căror identificare topografică şi arheologică nu este pe deplin rezolvată. Insuficienţa anchetelor pe teren ne sileşte, în multe cazuri, să ne limităm la datele oferite de *TP* şi la descoperirile realizate pînă acum mai mult întîmplator, ca să localizăm ipotetic toponimicele antice cunoscute din itinerarii.

între Dierna şi Tibiscum (identificate azi cu deplină certitudine), *TP* indică pe drumul dintre aceste două oraşe o depărtare de 68 mp, adică 106,640 km. Cu o diferenţă în plus de 7 km (explicabilă prin faptul că drumurile romane nu puteau urma un traseu atît de drept ca cele de azi), această distantă poate fi socotită corespunzătoare cu aceea dintre Orşova şi Jupa. Pornind de la Ad Mediam, găsim pe *TP* următoarele date rutiere: Ad Mediani – *Praetorium,* 14 mp (=20,270 km); Praetorium – *Ad Pannonios,* 9 mp (=13,320 km); Ad Pannonios – *Gaganae,* 9 mp (=13,320 km); Gaga- nae — 11 mp (= 16,280 km) şi Masclianae – *Tibiscum,* 14 mp (=20,720 km).GZ? notează şi el aceste *„civitates”* într-o formă coruptă: Medi- las, Pretorich, Panonin, Gazanam, Masclunis şi Tibis (IV, 14, 8—13, cf. Schnetz, p. 53). Dificultăţile apar de îndată ce încercăm a potrivi aceste măsurători cu locurile dintre Ad Mediam şi Tibiscum în care s-au semnalat resturi de aşezări romane (A. Cucu, *AB,* II, 1929, p. 45 şi urm.). Toate aceste aşezări au fost *viei,* de caracter rural-păstoresc, unele păzite de castre cu rol de *mansiones.*

Praetorium, prima staţiune la nord de Ad Mediam, indică o denumire romană, similară cu aceea din valea Oltului (Racoviţa-Copăceni), apărută şi ea în legătură cu o tabără militară. Plasarea ei la Plugova, încercată de B. Saria *(RE,* XXII, 2, col. 1635, nr. 4) |nu concordă cu datele *TP* şi nici cu realităţile de pe teren (acolo fiind, în apropiere, Ad Mediam). Mai acceptabilă este părerea lui C. Miller *(IR,* p. 546), care situează *Praetorium* bănăţean la nord de satul

Cornea, către Domaşnia (j. Caraş-Severin), regiune în care se cunosc mai multe locuri cu urme romane. (Unii cercetători aşezau aici Ad. Pannonios.) La un kilometru depărtare de gara Domaşnia-Cornea, între comună şi şoseaua naţională, s-au identificat resturi de cărămizi şi de vase romane, indicii sigure ale unei aşezări rurale romane (un castru rămîne nesigur). Mai importante sînt ruinele de fortificaţii romane de pe dealul de lingă Domaşnia, Ioc din care s-a cules în 1826 şi o diplomă militară romană emisă în anul 159 e.n. *(CIL,* XVI, 110), ceItului *Luonercus Molaci* (Rusu, *AI SC,* IV, p. 231). în lipsa altor date mai sigure, ar urma să localizăm în acest punct *Praetorvum,* apărut probabil într-un loc ce nu fusese mai înainte folosit pentru o aşezare dacică – fapt care ar putea explica numele său latin[1].

Lăturalnică faţă de marele drum roman, pe şoseaua ce se desparte de la lablaniţa către Dalboşet, se înscrie aşezarea romană de la *Lăpuşnicel* (j. Caraş-Severin). în punctul denumit azi „Cetate“, de pe teritoriul acestei comune, situat la poalele dealului Vineşti, ce domină lunca pîrîului Cra- iova, s-au precizat resturi de zidării romane, cărămizi, monede, tuburi de teracotă etc. Acestea ar părea să fie urmele unei fortificaţii *(Rep.arh.).*

Pînă la Cornea se mai poate înscrie aşezarea rurală romană de la *Pintic(].* Caraş-Severin), importantă prin carierele de piatră. S-au descoperit acolo trei pietre de mormînt cu sculpturi şi inscripţii, care au fost transportate apoi la Băile Herculane (Milleker, II, o9; Simu *AO,* VI, 1927, p. 198 şi *Rep. arh.).*

Cît priveşte *Ad Pannonios,* el se poate localiza cu mai multă probabilitate laTeregcwa (j. Caraş-Severin), într-o zonă de mare importanţă rutieră şi militară. Aici se găseşte *Porta Orientalis,* pas la 540 m altitudine şi locul de îm- prăştiere al unor cursuri de apă către nord şi sud. Cercetările arheologice (de suprafaţă) făcute pînă acum la Teregova au identificat un castru roman la 2 km spre nord de comună, pe malul drept al Timişului, între şoseaua naţională (km 75), drumul ce duce spre satul Rusca şi pîrîul cu acelaşi nume. Din acest castru (cu o latură de 120 m), s-au cules cărămizi ştampilate de *cohorş* VIII Raetorum,* care printr-un detaşament plasat acolo avea misiunea să controleze pasul „Poarta“ (Macrea, *OD,* p. 344 şi urm.). A existat şi o aşezare civilă, vizibilă pe sol după mulţimea urmelor ceramice, la apus de castru, pînă la malul Timişului. Proporţiile modeste ale resturilor arheologice indică un vZcws născut din *canabae,* cu funcţia de *mansio,* pe marele drum Dierna-Tibiscum. Toponimicul *Ad Pannonios* – „la Panoni“ – arată o denumire apărută o dată cu stabilirea romanilor. Este probabil că el reflecta aşezarea în acest loc a unui important nucleu de colonişti aduşi din Pannonia, ale

căror resurse de trai se legau de păstorit, puţină agricultură şi de traficul prin „Porta Orientalis“[2].

Următoarea aşezare, *Gaganae,* dată de *TP* la 9 mp (=13,320 m), faţă de *Ad Pannonios,* va trebui căutată în hotarele comunei *Slatina Timişului* (j. Caraş-Severin), pe marginea drumului roman[3].

Din păcate, urmele romane menţionate acolo de cercetătorii din secolul trecut nu au putut fi regăsite azi *(Rep. arh.,* cf. şi Boleszny, *TR&,* X, 1884, p. 124; Borza, *Banatul,* p. 77 etc.). Singura mărturie arheologică mai importantă descoperită Ia Slatina rămîne piatra de mormînt a lui *P. Ael.Arior- tus (CIL,* III, 8009 = 1557), aflată pe la 1850—1869 în zidăria unei vechi case situată pe malul stîng al rîului Sadova. Patsch s-a grăbit să afirme că prezenţa unui primar al municipiului *D(róbela)* în acest loc ar arăta şi extinderea teritoriului oraşului respectiv pînă aici, ceea ce este imposibil. S-a arătat mai sus (cf.p. 20 că este vorba în această piatră nu de *D(robeta),* ci de *D(ierna),* că acest ilir se găsea într-o călătorie de afaceri spre Sarmizegetusa, în momentul cînd a fost şi el ucis de hoţi la drumul mare. Gaga- nae ar putea fi un toponimic getic, ceea ce impune descoperirea unei aşezări dacice preromane. Importanţa economică a regiunii ne este indicată şi de aflarea unui tezaur, la *Golel* (corn. Bucoşniţa), cu monede de la Gallienus (Mommsen, *CIL,* III, p. 161),

Pînă la Tibiscum mai rămîne de stabilit vatra pentru *Masclianae,* asupra căreia cifrele din *TP* nu ne sînt într-ajutor (Kiepert, *FOA*, XVII; Milîer, *IR,* p. 546 şi Fluss, *RE,* XIV, col. 2064). Toponimicul ar putea fi latin, fiindcă aidoma se întîlneşte şi în nordul Africii (azi Gelma). Cît priveşte fixarea pe teren a acestei aşezări, puţinele păreri exprimate în trecut s-au oprit asupra ruinelor romane de la *Cîrpa* (com. Buchin, j. Caraş-Severin), asupra cărora nu s-a făcut pînă în prezent o anchetă arheologică serioasă.

Analiza modestelor indicaţii geografice antice şi a urmelor arheologice întîlnite în marginile drumului mare dintre Dierna şi Tibiscum arată că, în afară de tîrgul Ad Mediam, s-au dezvoltat aşezări puţine şi modeste, de tip sătesc, lipsite de o sursă economică importantă: agricultura. Păstoritul, pomicultura, traficul pe drumul roman şi relaţiile cu cástrele romane din aceste văi constituiau resursele lor de trai mai importante, la care în mică măsură se puteau adăuga şi unele exploatări miniere (Borlova, Bolvaşniţa etc., cf. p. 62). Prin aceste *mansiones* se scurgeau sau veneau dinspre Dierna mărfurile ce beneficiau de transportul pe Dunăre.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Milleker, II, 13; C. Daicoviciu – I. M i lo ia, *AB,* IV, 1931, P- 130; Boleszny, *TRÉ.* 1882, p. 3 şi urm. ; Borza, *Banatul,* p. 76 şi *Rep. arh.*

[1] Berkeszi, *Délni.,* p. 43; P. Broşteanu, *Rom. Rev.,* 1889, p. 231 ; Borza, *Banatul,* p. 76 ; C h r i s t *e* s c u, *Viaţa ec.,* p. 100 şi urm. şi *1st. milit.,* pp. 107 şi 111 ; *CIL,* III, p. 886; C. Daicoviciu – I. Miloia, Jfî, III, 1930, p. 15 şi urm. ; Äe/>. arA. ; Milleker, II, 67 ; M i 11 e r, *IR,* p. 546.

[3] K i p e r t, *FOA,* XVIII ; Milleker, I, 103 şi II, 63 ; Miller, *IR,* p. 546; Mommsen, *CIL,* III, p. 248; Patsch, *RE,* XIII, col. 466; P â r v a n, *Getica,* p. 270; Tomaschek, II, 2. 87.

TIBISCVM[1]

înflorirea cehii mai de seamă oraş al Daciei vestice a rezultat din poziţia deţinută de Tibiscum, la locul de întîlnire a marilor drumuri care-l legau de Dierna, Lederata şi Sarmizegetusa, şi din plasarea lui într-o regiune agricolă fertilă. Dintre aceste căi, numai drumul care pornea din Tibiscum, prin Iaz, spre Sarmizegetusa a putut fi identificat pe teren.

Situaţia sa din punct de vedere rutier şi economic l-au făcut binecunoscut geografilor, itinerariilor şi inscripţiilor antice. Ptolemeu (III, 8,4) îl numeşte Tipiaxov (în loc de TtPtaxov); *TP* îl înregistrează *Tiviscum* (Miller, *IR,* pp. 544 şi 547) şi *GR* (Schnetz II, p. 53 şi urm.), tot *Tiviscum.* Numai inscripţiile îi redau frecvent forma corectă a rostirii: *Tibiscum (CIL,* III, 1343'; 1550, 7962 *=ILS,* 7130; 12595; VIII, 9368 = 20944 şi *An.ep,,* 1914, nr. 102). în lumea traco-getică sînt cunoscute şi alte asemenea toponimice sau hidronimice, cu o rezonanţă identică sau foarte apropiată, avînd înţelesul de „loc mlăştinos"[2]. Aceasta va fi fost cîndva şi situaţia hidrologică a regiunii de pe malurile rîului *Tibiscus* (Timişul), în locul de întîlnire cu rîul Bistra, la a căror confluenţă se dezvoltase vechea aşezare autohtonă. Ea a apărut în locul numit astăzi „Peste ziduri", între hotarele satelor *Jupa, Ciuta* şi *Iaz* (j. Caraş-Severin), unde pe o suprafaţă de cîteva hectare, pe ambele maluri ale Timişului, se văd ruinele oraşului şi castru- lui roman. Deşi aşezarea romană de la Tibiscum a dat la lumină în chip întîmplător multe urme romane, o cercetare sistematică şi îndelungată a ei a început numai în ultimii ani, de către muzeul din Timişoara.

Acelaşi Marsigli (II, p. 67) o semnalează prima dată, apoi, în secolele următoare, diferiţi arheologi, de meserie sau amatori, s-au ocupat de unele descoperiri de la Tibiscum. în 1923, au avut Ioc primele săpături de amploare în castru şi în aşezarea civilă, descoperindu-se ruinele unor clădiri de seamă, dotate cu încălzire prin hipocaust. G.G. Mateescu, conducătorul acestui şantier, nu a publicat însă rezultatele obţinute şi a depozitat materialele arheologice la Muzeul din Lugoj. Ruinele au fost mult timp folosite drept carieră de piatră. în construcţia bisericii din Căvăran se pot vedea şi azi cărămizi şi blocuri din calcar sau marmură aduse de la Tibiscum (Mîloia *AB,* III, 1930, p. 36 şi IV, 1931, p. 33).

Castrul roman a fost identificat la apus de oraşul antic, între „Moara veche" şî şoseaua naţională, pe malul Timişului. G.G. Mateescu îl descrie ca avînd dimensiunile de 140 x 160 m, întărit cu un zid din bolovani legaţi cu mortar şi prevăzut cu turnuri patrulatere de apărare, plasate în interior. Ultimele cercetări au stabilit şi existenţa unui castru de pămînt, ridicat în vremea cuceririi Daciei şi avînd în interior patru niveluri de locuire (M. Moga, *RM,* III, 1965, p. 433). Săpăturile din trecut şi de azi au scos la iveală multe ştampile pe cărămizi şi pe ţigle, ca: MID; CIV şi AIM, ultimele două fiind legate de *c(ohors)! V (indelicorum)* şi probabil *a (la) 1 M (aurorum).*

Se pare că primele detaşamente din sînul garnizoanei locale au fost vexilaţii ale legiunii a XlII-a Gemina *[CIL,* III, 8064, II) şi din *cohors 1 JLindelicoriim milliaria civiuni Romanorum (CIL,* III, 8074, 25, d; C. Daicoviciu, *ACMIT,* II, 1929, p. 315 şî diploma militară *CIL,* XVI, 107, descoperită în 1851, în castru). Mult timp însă, castrul a fost păzit de *numerus Maurorum Tibiscensium (CIL,* III, 1149; 1343; 1294; VIII, 9368 = 20944) şi de către *numerus PaImyrenorum Tibiscensium (CIL,* III, 7693 ; 7999; 14216 şi *An.ep.,* 1914, nr. 102). O influenţă puternică asupra dezvoltării vieţii civile din Tibiscum a avut numai formaţia de palmireni (vezi mai jos).

Tibiscum a ajuns pînă la rangul de *municipium.* în atare situaţie ne este semnalat prin inscripţia dedicatorie pusă în cinstea împărătesei Cornelia Salonina, soţia Iui Gallienus (253—268), de către *ordo mun(icipii) Tib- (iscensium)* (CIL,III, 1550). Dar oraşul avea rangul de *municipium* cu mult înainte de data acestei inscripţii, probabil încă din timpul lui Septimiu Sever. Ne sînt cunoscuţi epigrafic mai mulţi magistraţi municipali din Tibiscum. *Aur(elius) Fausiu[s],* un decurion al său, este întîlnit împreună cu întreaga sa familie, tocmai la *Foeni,* în vestul Banatului *(CIL,* III,

12595). Piatra sa de mormînt îl indică ca *vet(eranus),* deci un fost soldat la Tibiscum, retras la ţară. Pe baza acestui document este greu de închipuit că teritoriul municipiului Tibiscum se va fi întins pînă la Foeni, pe o suprafaţă aşa de mare, mai ales că aşezarea de acolo este dubioasă, iar inscripţia a putut fi transportată în acest loc de la Tibiscum, de vreun amator modern (cf.p. 53). După cum observă Forni *(OD,* p. 240), tot la *municipium Tibiscum* se referă şi alte inscripţii de la Denta şi Foeni *(CIL,* III, 1555, 8005 =12595), ajunse acolo pe aceeaşi cale a colecţionarilor. Epigrafele ne mai păstrează numele unui *jlamen* municipal (CIL,III, 7997), al unui *pontifex* al sau *(CIL,* III, 7999), al unui *sacerdos,* care apare concomitent *sacerdotal(is) provinciae (Daciae)* şi *patronus* la Tibiscum, dar rezident în Sarmizege- tusa *(CIL,* 111,7962 – *ILS,* 7130); în sfîrşit, pc al unui *collegiumfabrum,* organizat în acest municipiu *(CIL,* III, 1553).

Epoca de mare prosperitate a oraşului Tibiscum se situează tot între domniile lui Septimiu Sever şi Filip Arabul. Din această perioadă avem ştiri despre adorarea unor zei, ca: *Liber Pater* (C7L,III, 1548); *Malachbel* (Gostar, *AM,* IMII, 1964, p. 299, nr. 1); *Mithras (CIMRM,* II, 2153); *Deus Aeter- nus (CIL,* III, 7996)şi *lupiier Optimus Maximus Dolichenus (CIL,* III, 7997 – Merlat, nr. 36). O frumoasă placă de bronz reprezintă pe *lupiter Sabazius,* stînd în picioare, într-un elegant cadru arhitectural (templu), înarmat cu fulgerul şi ţinînd sceptrul, iar la picioarele lui, acvila îi aşteaptă ordinele (Macrea, *Dacia,* N.S,,III, 1959, p. 336 şi urm.). Lista zeilor de mai sus arată, în majoritatea cazurilor, zeităţi de origine orientală, fapt ce se explică prin prezenţa la Tibiscum a multor elemente militare şi civile, venite din răsărit (cf. mai jos). Cadrul religios local se amplifică prin prezenţa multor basoreliefuri ale *Cavalerilor danubicni (CMRED,* 21—23), Venus, Her- cule etc.

Aşezarea de la Tibiscum şi-a început viaţa ca *vicus* sau *pagus,* altoită pe un sat dacic şi înglobată în administraţia teritorială a coloniei Sarmize- getusa, pînă în momentul cînd a fost promovată la situaţia de *municipium.* Atunci, Tibiscum şi-a putut alcătui şi el un *territorium* de caracter municipal, învecinat spre est cu al Sarmizegetusei, la sud cu al Diernei şi mult extins înspre apus. Hotarele lui, ca ale tuturor teritoriilor urbane sau rurale din Dacia, ne sînt necunoscute. Menţionarea într-o inscripţie votivă locală *(CIL,* 111,7996) a unor cavaleri romani, în calitate de *decuriones* la Sarniizegetusa, dovedeşte că elementele bogate din Tibiscum participau şi ele la viaţa poli- tico-administrativă din capitala dacică,

în perioada cînd oraşul de pe Timiş nu beneficia încă de autonomie municipală.

Din această perioadă de dependenţă faţă de Sarmizegetusa datează baza onorifică înălţată în anii 118/119, în cinstea lui *Q. Marcius Turbo,* guvernatorul provizoriu al provinciei, inscripţie aflată cu text identic şi în capitala Daciei *(CIL,* III, 1551; 1462). Dubla cinstire a energicului general al lui Hadrian se explică prin activitatea sa de apărare a Sarmizegetusei şi Tibis- cului împotriva iazigilor.

Distrugerea municipiului nostru de către goţi pe timpul lui Gallienus, presupusă de Patsch *(Banater Sarmaien,* I, 1925, p. 210), prin faptul că în vecinătate, la Caransebeş, s-a găsit, ascuns din aceeaşi epocă, un tezaur de aur, nu poate fi susţinută arheologic (cf. şi inscripţia împărătesei Salo- nina, menţionată mai sus). Din aceste vremuri tulburi datează o „verigăde aur", ascunsă în zidul castrului (acum la Viena).

Inscripţiile legate de istoria Tibiscului roman ne oferă un aspect foarte pestriţ de neamuri venite ca elemente militare sau atrase de avantajele economice ale ţinutului. Locul de frunte îl ocupă palmirienii, cu cele mai autentice nume siriene, ca: *A ni nas, Bana, Barbareas, Barsemta, Borafas, Gad- des, Guras, Habibis, Iddeus, Zabdibol* etc. (cf. Russu, *AI SC,* IV", p. 222 şi urm.; *SCIV,* XVIII, 1967, p. 170 şi Gostar, *AM,* II —III, pp. 303-305). O diplomă militară (recent descoperită) menţionează pe palmirianul *Perhev Athenatum f(ilius),* un veteran stabilit la Tibiscum (C. Daicoviciu-L. Groza, *AMN,* II, 1965, p. 135 şi urm.). Marea majoritate a acestor palmirieni sînt legaţi de prezenţa locală a acelui *numerus* recrutat din patria lor de origine. Cit de puternic era grupul acesta în mijlocul populaţiei din Tibiscum, rezultă din textul pietrei de mormînt a lui *M. FI.Guras,* fiul lui *Iddeus* (fost *optio* în *numeras Pabnyrenorum Tibiscensium),* gravată prin grija moştenitorului său *Ael.Habibis (CIL,* III, 7999). La finele epitafului latinesc, Habibis a adăugat un rînd cu litere, şi în limba lor natală: *„Guri, fiul lui laddai şi optio".* Este o dovadă că la Tibiscum se scria şi se vorbea mult în limba semită-siriană. Romanizarea nucleului de palmirieni din Tibiscum nu s-a putut face prea uşor, deoarece respectivul *numerus,* în tot decursul secolului al II-lea e.n., şi-a completat efectivele cu foarte mulţi recruţi sirieni, deşi în sînul lui au pătruns şi unele elemente sud-tracice, ca *Mucalra Brasi, miles* şi camaradul său *Mucapor Mucatralis (An. ep.,* 1914, nr. 102).

Puţinele inscripţii locale ne mai transmit nume de peregrini romanizaţi, ca *P. Ael(ia) Ingenua* şi *P.Ael(ia) Florentina,* surori,

probabil gemene şi decedate ambele la vîrsta de doi ani, în urma unei molime sau a unui accident *(AISC,* I, 2,p. 63). Tînărul *Teniaius Dassi f(ilius),* dispărut la 20 de ani, era de neam ilir *(ACMIT,* II, 1929, p. 315).

între marii proprietari locali se înscrie *[M.Aur(elius) Sec[undinus],* fiul cavalerului roman *Marcas Aurelias Secundas.* Tatăl fusese decurión al coloniei Sarmizegetusa, iar fiul (care face închinarea pentru *Deus Aeternus),* activase tot în această calitate, la Sarmizegetusa şi Napoca *(CIL,* III, 7996).

Sclavia este şi ea documentată la Tibiscum prin multe epigrafe *(CIL,* III, 1549; 1554 = 7998; 7997; cf. şi Tudor, *Ist. sclavaj.,* passim). Familiile bogate locale, ca a lui Iulius Valentinus, *flamen* al municipiului şi adorator al lui Iupiter Dolichenus, în dedicaţia pusă zeului amintit, se roagă pentru sănătatea nu numai a rudelor, ci şi pentru a „tuturor sclavilor din casă“ *(CIL,* 7997:... *omnium contubernalium).* Atare oameni erau concomitent proprietari de pămînt, de ateliere meşteşugăreşti, negustori etc., şi-şi repartizau sclavii după nevoile producţiei. *Hermadio,* ca vechil *(actor)* peste confraţii săi sclavi din casa stăpînului său *Turranius Dil.,* se roagă voinţei divine a zeului Mithras, pentru sănătatea lui *Publius Marsius (CIL,* III, 1549). Persoana lui *Marcas Turranius Dil.* şi numele soţiei sale *Lucia Aelia Nices* mai apar într-un epigraf votiv, închinat lui Liber Pater de către *M. Turranius Patroclus* – pare-se un libert al lor *(CIL,* III, 1548).

într-un lung epitaf din Tibiscum găsim persoane cu gentiliciul *Fabricius,* alături de menţionarea unui *collegium fabrum (CIL,* III, 1553). Este ştiut că numele Fabricius se dădea foştilor liberti ai unui atare colegiu *(fabrum),* el derivînd din/afof-meşteşugar (Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 156). în cazul de faţă, colegiul acordă ajutor de înmormîntare pentru unul din fraţii Fabricius, ajutor la care decedatul avea dreptul în calitatea sa de membru al asociaţiei.

Un epitaf rămas într-o copie imprecisă pare a menţiona pe un *IarseC(a) – es(aris servus?),* îngropat de soţia sa *P. Iulia Successa (CIL,* III, 7998).

Unele pietre de mormînt din Tibiscum exprimă gînduri şi stihuri hexa- metrice în legătură cu viaţa din lumea umbrelor. Ele sînt în acelaşi timp şi documente literar-poetice.

Pe un fragment de inscripţie se spune: „Corpul ajunge în ţărînă, numele pe piatră şi sufletul în neguri“ *(CIL,* III, 8003:... *Terra lenei corpus, nomen lapis atque animum aer...).*

Pe un alt fragment de piatră funerară, descoperit în vecinătatea castru- lui roman, hexametrii deplîng dispariţia unei persoane născute pe malurile Nilului. Acest personaj era căsătorit cu o Alexandria, nume ce aminteşte de asemenea oraşul din îndepărtatul Egipt. Versurile redactate la persoana întîia arată că defunctul s-a bucurat de o convieţuire lungă de 30 de ani, în deplină armonie cu soţia sa şi se încheie cu o reflecţie filozofică: „De-acum pier poveştile uşoare ale deşartelor lucruri şi rămîne numai amintirea consacrata prin muncă“ *(CIL,* III, 8002: *„...lamque levis pereat van|arum fabtila rerumJlpermaneat modo re c|ongesta fama laborwn?)*

Hexametrul latinesc este însă bine închegat ca limbă, gramatică şi versificaţie, într-un alt epitaf din Tibiscum, pare-se copiat după un model binecunoscut atunci şi de largă circulaţie *(CIL,* III, 1552 = 8001). Versurile se referă la *Publius Aelius UIpius,* veteran şi fost decurion (al municipiului?), care: „A crezut de cuviinţă să înalţe acest lăcaş printr-o îndelungată trudă, acest loc de odihnă în care să-şi pună în sfîrşit trupul istovit. Ulpius, după anii în care a slujit (în armată), într-o îndeletnicire de lungă durată, s-a îngrijit el însuşi de mormîntul său; el însuşi, care a făcut mormîntul, a pregătit un adăpost pentru trupul său şi pentru moarte“ *(Hanc sedem longo piacúit sacrare laborilhanc requiem fessos tandem qua conderet artus.jUlpius emeritis longaevi muneris annisfipse suo curam titulo dedit, ipse sepulchrij arbiter hospitium membris fatoque paravi(t).* (cf. şi Stati, *Limba latină,* p. 129).

Permanenţa populaţiei romane la Tibiscum, după părăsirea Daciei, s-a dovedit prin recentele săpături şi prin tezaurul cu 1 616 monede romane din bronz, descoperit în 1924, care aparţine secolelor III-IV e.n. (cf. Protase, *PC,* p. 175).

Pe locul ocupat azi de oraşul *Caransebeş* a existat o aşezare rurală romană (ceramică, monede etc.) dependentă de Tibiscum. La Caransebeş există însă şi monumente romane aduse din alte părţi ale Daciei (Neigebaur, p. 13 şi urm.; Milleker, II, 36 şi III, 229; Simu *AO,* VI, 1927, p. 195 şi *Rep.arh.).*

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Borza, *Banatul,* p. 67, şi urm. ; M. F 1 u s s, *RE,* VI, A, col. 813, şi-urni. ; F o r n i *OD,* p. 240; N . Gostar, *AM,* II – III, p. 299 şi urm. ; El.

Jakabffy, *Tibiscum* etc., Lugoj, 1925 ; T h. Mommsen, *CIL,* III, p. 246, şi urm. şi 1417; Th. Nöldeke, *A EM,* XIII, 1890, p. 180; O r t v ay T i v a dar, *AK,* XVIII, 1895, pp. 1 —48 ; *Rep. arh.* ; D, Tudor, *1st. sclav.,* p. 93; Wagne r, pp. 209 şi 213.

[2]Tomaschek, II, 2, 97; F 1 u s s, *RE,* II, 6, col. 813; P â r v a n r *Getica,* p. 262 ; R u s s u, *Limba,* 79 ; ci. şi CIL, III, p. 247 şi Holder, II r col. 1833 (care încearcă zadarnic a-l face celtic).

PRIN „POARTA DE FIER“ A TRANSILVANIEI, DE LA TIBISCVM LA SARMIZEGETVSA

în această vale înghesuită de masive muntoase există o importantă şi obligatorie trecere între Banat şi Transilvania. Importanţa strategică a trecătorii se cunoaşte din timpul luptelor dacilor cu romanii. Mai tîrziu, voievozii transilvăneni au folosit-o spre a stăvili invaziile turcilor. Aşezările dacice, mai apoi cele romane, au fost silite să se dezvolte pe firul acestei văi străbătută în cea mai mare parte de rîul Bistra (un afluent al Timişului). Posibilităţile economice locale nu le-au îngăduit să depăşească starea de *mei.* Aceste sate înlesneau circulaţia rutieră între cele două oraşe. Baza lor economică era păstoritul şi pomicultura, dar în acelaşi timp ele constituiau şi modeste puncte de apărare de pe lingă castre sau forturi.

Dacă dăm crezare lui Iordanes *(Getica,* XII, 74), pasul se numea *Tapae* şi, alături de *Bîitae* (defileul Oltului), era una din principalele căi de acces în Dacia Superioară, Este probabil că Tapae să nu reprezinte o localitate, cum se crede în general, ci să fi fost denumirea întregului defileu de pe valea Bistrei (aşa cum ar rezulta din textul lui Iordanes). Cu o atare accepţie s-ar putea explica şi coincidenţa toponimului pentru luptele lui Tettius Iulianus şi ale lui Traian cu Decebal, din textul lui Dio Cassius.

Călăuzindu-ne tot după indicaţiile din *TP,* găsim între Tibiscum şi Sar- mizegetusa un drum lung de 37 mp, ceea ce corespunde perfect cu depărtarea de 54,760 km dintre Jupa şi Sarmizegetusa romană. Itinerarul antic înscrie pe calea dintre aceste oraşe romane numai două localităţi: *Agnavae* (la *Ptol.,* III, 8, 10: ’Axioma la *GR Augmonia* (IV, 7,7, cf. Schnetz, p.49), pusă faţă de Tibiscum la 14 mp (— 20,706 km); urmată la numai 8 mp (=11,832 km) de *Pons Augusti (Augusti* la *GR, l.c.),* ca apoi, la 15 mp (= 22,185 km), să se indice Sarmizegetusa[1].

Acmonia reflecta un topic specific traco-getic (Tomaschek, II, 2,55; Pârvan, *Getica,* p. 265 şi Russu, *Limba,* p. 56); cu unele analogii dinFrigia, în limba română el se poate traduce: „Pietroasa“, ceea ce

corespunde cu situaţia sa geografică. Se pare că cercetările de pe teren pot da ca sigur locul Ac- moniei *(Agnaviae* este o formă coruptă) pe valea Bistrei, la satul *Zăvoi* (corn. Valea Bistrei, j. Caraş-Severin), situat faţă de Jupa în armonie cu distanţa din *TP.* Ruinele de la Zăvoi au fost cunoscute şi lui Marsigli (II, p. 60, fig. XXIX), apoi altor cercetători de mai tîrziu[2]. Ele se găsesc la vest de sat, pe ambele părţi ale şoselei naţionale, lingă rîul Bîstra. Elementul topografic mai important este un mare castru de pămînt (336 X 336 m), în care s-a descoperit o cărămidă romană cu ştampila MID *(CIL,* III, 14496, 3) şi o monedă de aur. Aşezat numai la 4 km faţă de „Poarta de Fier“, el poate fi identificat ca o mare tabără provizorie, din vremea luptelor romanilor cu dacii. în jurul lui s-a format o aşezare romană, despre care nu ştim nimic deocamdată.

La numai 3—4 km de Zăvoi, întîlnim în satul *Voislova* (corn. Valea Bis- trei), o altă aşezare romană. Acolo apare un *castellum* roman (36 X 47 m), situat la vest de sat, lîngă calea ferată şi în faţa gării, pe o terasă a rîului Bistra[3]. Lipsa de cercetări amănunţite împiedică cunoaşterea acestei construcţii cu multecărămizi şi un hipocaust. Ştampilele de pe cărămizi – – AVIVI *(CIL,* III, 8075, i,h) şi PRCOS *(CIL,* III, 8075, 15), cunoscute şi Ia Sarmizegetusa, nu ne duc la o lectură satisfăcătoare. în jurul castrului exista un sat roman de mică importanţă.

Pons Augusti („Podul împăratului“) – toponimic roman asemănător cu *Pons Aluti* şi *Pons Velus* de pe Olt – a fost localizat de către majoritatea cercetătorilor, la *Marga* (j. Caraş-Severin), comună situată pe malul stîng al Bistrei[4]. Această identificare rămîne cu totul problematică, din lipsa unor urme romane la Marga şi din cauza discordanţei cu *TP.* Locul staţiunii Pons Augusti va fi fost mai spre răsărit, poate la Bucova, unde ruinele romane sînt importante. De 1a Marga se cunoaşte o importantă inscripţie, care, deşi aflată acolo, putea fi adusă din altă parte *(CIL,* III, 1547 *=ILS,* 3747). Se aminteşte în textul ei de construcţia unui templu al zeiţei Nemesis (Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 273), prin grija familiei lui *Ael.Diogenes,* ajutată de către *collegium u[t]ric(u)lariorum.* Natura acestui colegiu provoacă şi astăzi semne de întrebare (constructori de cimpoaie, fabricanţi de burdu- fe, plutaşi etc.?). Dedicantul templului făcea parte din această asociaţie (Christescu, *Viaţa ec.f* p. 109 şi urm.). Nemesis-Adrasteia era patroana colegiului.

Pons Augusti a fost însă o importantă *static,* pentru vamă şi fisc, după cum ne-o dezvăluie o inscripţie aflată la Micia şi datată din 170 e.n. *(CIL,* III, 7853 = *ILS,* 1860, Cf.Gostar, *SCIV,* II, 1951, p. 169 şi

Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 119). *Felix,* sclav al împăratului, cu ocazia avansării sale din postul de locţiitor de şef de vamă *(vikarius)*, în post de titular la Pons Augusti *(servus villicus),* închină un altar pentru *lupiter optimus maximus, Terra Daciae, Genius Populi Romani et commercium.* Documentul epigrafic a iscat multe discuţii în legătură cu funcţia postului vamal, de la Pons Augusti. Unii îl identificau cu un punct al portoriului, între Dacia şi Moesia Superioară, ceea ce presupune includerea Banatului în hotarele ultimei provincii (Domaszewski, *AEM,* XIII, 1890, p. 142, cf. şi Christescu, *Viaţa ec.,* p. 113), alţii se gîndeau la o situaţie similară între Dacia Apulensis şi Dacia Ma l- vensis, din Banat (Gostar, *op.cit.}.* Vămile romane existau în mare număr şi în interiorul provinciilor, mai ales la principalele poduri şi puncte obligatorii de trecere, ceea ce este cazul cu Pons Augusti. Vameşii de la Pons Augusti puteau încasa însemnate taxe pe mărfuri şi călători, la un pod peste Bistra şi pe o importantă cale de scurgere a mărfurilor din Dacia.

Pe şoseaua romană Tibiscum-Sarmizegetusa, cele mai de seamă urme arheologice s-au identificat la *Bucova* (j. Car aş-Sever in). Localitatea rămîne binecunoscută prin exploatarea marmurei în folosul Sarmizegetusei. Cariera se afla pe dealul „Marmura”, lîngă înălţimea Pripor, dintre colinele Poiana şi Zeicani, pe malul stîng al Bistrei. în urma exploatărilor moderne, cariera romană a dispărut[5]. în funcţie de intensitatea acestei exploatări, a înflorit aici o aşezare romană, dovedită astăzi prin urme de zidărie, cărămizi, ceramică, diferite deşeuri din sculpturi (statui şi piese arhitectonice), o statuie de bronz etc. Carierele au furnizat marmura pentru marile construcţii din Sarmizegetusa (cum a fost amfiteatrul) şi pentru diferite monumente epigrafice sau sculpturale. Calitatea marmurei nu era dintre cele mai bune, iar azi ea se extrage din punctul numit „Perete”.

Aşezarea civilă de tip rural era locuită mai ales de cei ce activau în cariere, oameni liberi şi sclavi, despre care avem ştiri numai din trei inscripţii (două funerare şi una votivă). Cea mai bine păstrată ne-a transmis numele lui *P. Pontia(nus)*, pe al soţiei sale, *Valeria Blandiana* şi pe al unor copii morţi în fragedă vîrstă *(CIL,* III, 6271). A doua piatră de mormînt mai păstrează numele *Antonia (CIL,*III,7987). Tot un roman a fost şi .4-wreZ.Annîanus, adorator al zeului *Liber (CIL,* III, 7916).

Ultima aşezare romană, mai înainte de a pătrunde în complexul ruinelor Sarmizegetusei, a fost la *Zeicani* (corn. Sarmizegetusa),

unde, între alte obiecte de provenienţă locală (sarcofage, ţigle, ceramică etc.), s-a descoperit şi o inscripţie *(CIL,III,* 7910: adusă din Sarmizegetusa?). Aceasta conţine o închinare lui îupiter Optimus Maximus, făcută de *Aurel. Valens* şi *Flavius Zora* (semit-sirian), decurioni în colegiul fabrilor din capitala Daciei, probabil şi proprietari de ţară în anonimul *vicus* de la Zeicani, (Gooss, *Chronik,* p. 128; G. Teglâs, *Huniad.tort.,* I, p. 66 şi *Klio,* X, 1910 p. 498; Al. Ferenczi, *Dacia,* I, p. 270).

La început toate staţiunile romane din pasul *Tapae* au fost înglobate în teritoriul Sarmizegetusei. O dată cu constituirea municipiului Tibiscum, cele mai apropiate de acest oraş (probabil pînă la Pons Augusti) i-au fost atribuite spre administrare.

x *CIL,* III, p. 1417; M i l l e r, *IR.* p. 547,; A 1. Borza, *RISBC,* XI, 4943, p. 209 şi urm. şi XII, 1944, p. 686 şi urm.

[2] Tomaschek, *RE,* I, col. 283 ; Hirschfeld, *RE,* I, col. 1174; Milleker. II, 62 şi III, 250; C. Daicoviciu, *AISC, IV,* p. 308; Borza, *RISBC,* XI, 1934, p. 210 şi urm. şi *Rep. arh.*

[s] T o r m a, *AEM*, VI, 1882, p. 141; Broş tean u, *Rom. Rev., V,* 1889, p 233 Milleker, II, 69; Borza, *op. cit. şi C.* Daicoviciu, *art. cit.;*

* M a r s i g 1 i, II, p. 133; *CIL,* III, pp. 246 şi 1417; G o o s s , *Chronik,* 91; Milleker, 11,45; Miller, *IR.,* p. 547; Borza, *RISBC,* XI, ¡943 p 219: C. D a i c o v i c i u, *RE,* XXI, 2, p. 2462 şi *Rep. arh.*

[5] N e i g e b a u r, p. 16; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 7 ; G o o s s, *A VSL,* XII 1874 p. 159 şi *Chronik,* p. 68; C. Daicoviciu, *Dacia,* I, p. 243; •Christescu, *Viaţa ec.,* p. 36; B o r z a, *RISBC,* XII, 1944, p. 288, şi urm. şi *Rep. arh.*

PE DRUMUL IMPERIAL DINTRE LEDERATA ŞI TIBISCVM

Calea cea mai scurtă între Dunăre şi capitala Daciei, accesibilă negustorilor şi armatelor, tăia în diagonală Banatul, de la SV către NE, ocolind masivul muntos al Semenicului. în vremea Daciei libere era principalul drum de legătură economică spre vest cu fluviul al oamenilor din Transilvania. Pe această arteră au pătruns armatele lui Tettius lulianus în anul 88 :şi ale lui Traian în anii 101/102, ca să se războiască cu Decebal. în secolul trecut, şoseaua romană era vizibilă încă în multe locuri: lată de 4—6 m, pavată cu pietriş de rîu şi în unele locuri chiar cu dale de calcar (G. Téglás, *Rev. arch.*$_t$ 1901, p. 152 şi Christescu, *Ist. milit.,* p. 106 şi urm.). Datorită însemnătăţii ei economice şi militare, *TP* a inclus-o în reţeaua principalelor drumuri din imperiu.

Itinerarul amintit ne-a păstrat numele şi distanţele dintre următoarele aşezări: Leirata-Apus fl(umen), XII mp (= 17,748 km); *Apus fl(umen)-* Arcidava, XII mp (— 17,748 km); /Irciitaz/a-Centum Putei, XII mp. (= 17,748 km); *Centum* Pwtea-Berzobis, XII, mp (= 17,748 km); *Berzobis-* Aizis, XII, mp (= 17,748 km); z4ms-Caput Bubali, III mp. (— 4,437 km) şi *Caput* Bwfo/i-Tibiscum, X mp (= 14,790 km). *GR* (IV, 14, 6—17, cf. Schnetz, p. 54), în afară de stîlcirea acestor toponimice, adaugă şi altele: Bacancis, Potula, Canonia, Arcidava, Berzobis, Zizis, Gubali, Tema şi Tiviscum (cf. şi Mommsen, *CIL,* III, p. 247). La aceste date putem adăuga o sumară, dar foarte importantă informaţie, un fragment extras dintr-o lucrare a gramaticului Priscianus (Graw»ia£úT *latini,* VI, 13, ed. M. Hertz, p. 205), care la rîndul său o copiase din istoria războaielor cu dacii, scrisă de Traian. Se spune că în primul său război cu Decebal, împăratul a trecut prin Berzobis, apoi a plecat spre Aizis (... *inde Berzobim, deinde Aizi processimus).* Rezultă că această şosea şi înfiriparea aşezărilor din jurul ei au intrat în atenţia romanilor încă din anii cuceririi Daciei. Cu toate acestea, nici una dintre ele nu a ajuns în situaţia de oraş. Ele s-au menţinut

în stadiul rural, lăsîndu-ne modeste urme arheologice. Şi de astă dată, din cauza lipsei de cercetări organizate pe teren, întîmpinăm mari dificultăţi cînd este vorba de localizarea lor. Apoi cifrele în mp romani, puse la îndemînă de către
. *TP,* de la început apar suspecte, prin faptul că de patru ori în mod succesiv apare depărtarea de XII mp, de ia Lederata la Berzobîs. Aceasta ar presupune situarea primelor cinci aşezări la distanţe egale între ele, ceea ce realităţile de pe teren arată numai în parte.

Apus fl(umen), prima din lista acestora (dat de *GR* sub forma *Appion,* ca afluent al Dunării în ţara sarmaţilor), indică un rîu care, ca şi hidronimul respectiv, însemnează „apă“. Atare rîu s-a identificat cu Caraşul de azi, pe a) cărui mal se va fi găsit o localitate cu acelaşi nume'. S-a încercat localizarea sa pe lingă oraşul iugoslav Biserica Albă[2].

Situarea *Arcidavei* (la *Ptol.,* III, 8, 31, formă coruptă: ’Apy:&6ava) lîngă actuala comună *Vărădia* (j. Caraş-Severin) este unanim admisă, prin urmele descoperite la faţa locului şi aplicarea perfectă a distanţei din *TP*| Cercetări şi săpături s-au făcut în mai multe rînduri la Vărădia. Existenţa unei aşezări daciceeste pe deplin stabilită pe dealul „Chilii“, unde s-au găsit în anii 1870, 1901, 1902 şi 1926, vase dacice şi romane, monede de la Nero la Traian şi urmele unui cimitir de incineraţie[4]. Castrul şi aşezarea civilă s-au extins la sud-est de actuala comună, în locul „Rovine“, pe malul sting al Caraşului, pînă lîngă dealul Chilia. Săpăturile lui Gr. Florescu (1932) au dezvelit un castru de piatră (154 x 172 m) construit, probabil, de către *cohors I Vin- delicorwn* (după cum ar indica o plachetă de bronz cu numele soldatului *lulius Martialîs,* din centuria lui Clemens a acestei cohorte). Ca descoperiri în aşezarea civilă, se menţionează ruinele unei case cu patru camere şi o baie, coloane, urmele unui drum, monede, opaiţe etc. (Milleker, *Gesch. Werschetz,* 1, p. 18). Important este faptul că acest *vicus* roman continuă pe cel dacic într-o regiune agricolă de seamă şi pe un străvechi drum de comerţ.

CentumPutei („Cele 100 de puţuri”), ce urma Arcidavei, indică un toponimic roman (ca şi cel din Siria), înţelegîndu-se prin aceasta, exploatări miniere verticale şi nu fîntîni cu apă. El este al doilea toponimic latin în lista staţiunilor de pe şoseaua Lederata-Tibiscum, şi nu este exclus să fie o traducere din limba dacă în cea latină. De aceea, aproape toţi cercetătorii situează această aşezare la *Surducul Mare* (j. Caraş Severin), într-un punct bogat în mine de cupru şi argint şi în concordanţă cu cifrele *TP*[5]. Diferite cercetări sumare au identificat pe locul „Rovine“, la nord de comună şi în hotarul „Cîmpinii”, un castru de piatră (130 x 160 m), construit, după cum arată ştampilele de pe cărămizi, de către

fracţiuni ale legiunii a IV-a Flavia. Lagărul poseda terme pe malul rîului Cernoviţ, în locul numit „Pogradie“. O aşezare civilă sătească s-a contopit în jurul lui cu canabele castrului, fiind locuită în mare parte de o populaţie minieră. Despre viaţa acesteia, ca singure documente avem doar descoperiri ceramice şi monetare.

Nici *Berzobîs-Berzovia* nu a produs dificultăţi în privinţa descoperirii vechilor ei urme. Toată lumea este de acord cu localizarea ei la *Berzovia*

(j. Caraş-Severin), unde bogate resturi arheologice se întîlnesc la distanţa menţionată din *TP,* faţă de Centum Putei[0]. Ne stă în faţă tot un toponimic dacic, şi nu celtic sau slav, cum au afirmat unii cercetători. Vasile Pârvan a demonstrat că numele localităţii s-a păstrat pînă azi în denumirea satului românesc şi a rîului Berzava, el putîndu-se traduce prin denumirea de „Mestecăniş". Dar, ca şi în cazul Tsierna-Dierna-Cerna, este de admis o influenţă fonetică a unui cuvînt slav, cu înţeles şi rostire asemănătoare (brîza-berza).

Urmele arheologice de la Berzovia-Jidovin ne îndreptăţesc a considera anticul *Berzobis* ca cea mai de seamă aşezare de pe drumul imperial către Tibiscum. A fost un tîrg însemnat, situat în inima Banatului. încă din 1792, sînt menţionate ruine romane, care de pe atunci erau distruse sistematic de către localnici (Hoffinger, în *Neues Ungrisches Magazin,* 1792, p. 97 şi urm.). Urmele de zidării antice sînt încă vizibile azi, la nord de sat, unde o fortificaţie militară patrulateră, cu zid de piatră şi cărămidă, împreună cu aşezarea civilă ocupă 21 de hectare ca suprafaţă. Castrul de pămînt era de mărimea 410 x 490 m, a fost puţin timp folosit de armată şi peste el s-a extins, cu timpul, aşezarea civilă romană. Mărimea Iui poate indica o lucrare din perioada războaielor de cucerire a Daciei, fiind folosit drept *castra aestiva.* Mari distrugeri la aceste ruine s-au produs în anii 1863 şi 1895. La sud de sat, pe o suprafaţă de aproximativ un hectar, se vedea o altă fortificaţie (castru?) în ale cărui ruine s-a precizat un hipocaust. Ştampilele de pe cărămizi indică participarea la aceste construcţii a unei fracţiuni din legiunea a IV-aFlavia Felix *{CIL,* III, 8070 = 1631 şi p. 1019; cf. şi G. Te- glas, *Klio,* XI, 1911, p. 506, nr. 14 şi I. Glodariu, *AMN,* III, p. 431). Din epitetul *felix* purtat de legiune deducem prezenţa detaşamentelor ei la Ber- zobis în timpul cuceririi Daciei şi în primii ani de după acest eveniment, cînd ar fi fost construit castrul. Canabele Iui au înlesnit aşezarea treptată a coloniştilor, ajungîndu-se cu timpul la apariţia unui tîrg înfloritor. Muzeele bănăţene păstrează multe obiecte aflate la Berzovia (opaiţe, un coif de bronz, statuete de bronz, monede, ştampile pe cărămizi, vase etc.), încă nepublicate. în lista acestora ar fi şi un vultur turnat în bronz cu o inscripţie gravată în cinstea lui Caracalla (?). Monedele se înşiruie de Ia Nero pînă la Filip Arabul. Numai campaniile de săpături arheologice sistematice vor putea vorbi mai mult despre Berzobis.

Pe valea *Şmida Veche* (în locul denumit „Gruniul Cetăţii"), Ia răsărit de Berzovia, s-au găsit urmele unei exploatări aurifere, cu indicaţii despre o aşezare romană, ce succede uneia dacice. în afară de ceramică, se semnalează monede (Traian, Gordian al III-

lea şi Filip Arabul), apoi un văscior cu 14 piese de argint (Severus Alexander-Constanţiu al II-lea), care dovedeşte continuitate de viaţă romană pînă în secolul al IV-lea e.n. (C. M (iller, *Apuhim,* V, p. 533, şi urm.). în acel loc ar fi fost un cătun de mineri.

4 – Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia

.4i3ts (la *PtoL,* IH, 8, 4: Ariene), toponimic răspîndit de asemenea in I rac ia şi Frigia; este de origine indigenă, geto-dacică, putîndu-i-se da ca traducere în limba română echivalentul „Căpriţa“ (Tomaschek, II, 2, 53; idem, *RE,* I, col. 1132; Russu, *Limba,* p. 56). Stabilirea locului acestei aşezări (şi ea la 12 mp faţă de Berzobis), din lipsă de cercetări stăruitoare, încă nu-î pe deplin clarificată. S-au propus satele *Fîrliug* (j. Timiş) sau *Ezeriş* (j. Caraş-Severin), ambele cu urme romane. La Fîrliug, ar exista un castru roman (?), pe dealul „Gruiul cu cremene“, dar aşezarea este lăturalnică faţă de traseul drumului roman, pe cînd Ezerişul, deşi cu urme mai puţin importante, cade pe linia acestuia[7].

Caput Bubali, la o mică distanţă de precedentul, arată un toponimic curat roman („Capul bourului“) şi ar putea fi traducerea unuia dacic. Nici locul acestui centru rural antic nu este bine stabilit. Cele mai multe păreri se pronunţă pentru punctul „Cetăţue“, situat între comunele *Valeadeni* (j. Caraş-Severin) şi *Delineşti* (j. Caraş-Severin), propunere care nu concordă însă cu cifra din *TP.* Alţii se gîndesc la aşezarea romană de la *BrebuP.* în hotarele acestor sate există o bogată listă de locuri denumite: Tîlva Boului, Valea Boului, Izvorul Bugalisului etc., despre care nu putem şti întrucît ar avea ele vreo legătură cu toponimicul antic. Urme romane de zidărie există de asemenea şi în satul *Apadia,* dintre comunele menţionate mai sus, în locul numit „Buzna Cozlarului” (Milleker, III, 207), îneît şi acestea pot intra în discuţia localizării anticului Caput Bubali.

BIBLIOGRAFIE GENERALÄ

[1]Tomaschek, *RE,* II, 1, col. 291; Miller, *IR,* p. 543 ; Krake, *Glotta,* XX, 1932, p. 188 şi Russu, *Limba,* p. 57. Párvan, *Getica,* p. 231

270 11 considerá scitic.

[2] F. Milleker, *Gesch. der König. Freistadt W ersehe tz,* Werschetz, 1885, I, p. 14.

[3] Tomaschek, *RE,* III, col. 602; Miller, *IR,* p. 543; Milleker. II 69 §i III, 257, cf. şi Bro^teanu, *Rom. Reu.,* V, 1889, p. 153.

‘ Pá rva n, *Getica,* p. 262; M i 1 o i a, *AB,* I, 1928, p. 153 II, 1929, p. 62,; Christescu, *Ist. milit.*, p. 106; Gr. Florescu, *Istros,* 1, 1934, p. 60 urm. §i *Rep. arh.*

[5] M i l 1 e k e r, II, 66 Hí, 253 ?i urm.; ide m in *T RE,* 1890, p. 214 urm.; Kiepert, *FOA,* XVI; G. Téglás, *AE,* 1899, p. 214 §i in *BKL.* 1908, p . 23; Patsch, *RE,* III, 3, col. 1935; Miller. *IR.* p. 543; T r. S i m u, *AO,* IV, 1925, p. 99 §i urm.; Christescu, *Viafa ec.,* p. 30 ; *Ist. Rom.* (Tudor), I, p.

376, 403, 405 şi *Rep. arh.*

• G. Téglás, JÉ, XII, 1891, p. 61 şi XVII, 1897, p. 288; P. Broş- t ean u. *Rom. Rév.,* V, 1899, p. 152; Tom aschek, *RE,* III, 1 col. 318; *CU.* III, p. 1019; Holder, I, col. 408; Miller, *IR,* p. 544; P â r v a n, *Getica,* p. 106; Christescu, *Ist. milit.,* p. 106; Is/. *Rom.,* I, p. 306 şi *Rep. arh.*

■> Böhm, *MCC,* VIII, 1882, Beibl., p, CXIX; Milleker, II, 3; G. T e- fţ l as, *AÉ,* IX, 1898, p. 1 şi urm.; Christescu, *Ist. milit.,* pp. 103 şi 106; *Ist. Rom.,* I, p. 306 şi *Rep. arh.*

[8] Milleker, II, 60 şi *Gesch. Werschetz,* I, p. 14; Patsch, *RE,* V, col. 1565; Miller, *IR,* 544; M i 1 o i a, *AB,* IV, 1931, p. 125 şi urm.; A. B a- I a c i, *Caput Bubali în legătură cu toponimicele vechi,* Caransebeş, 1931; P ă u c ea, *AB,* III, 1930, p. 45; Christescu, *Ist. milit.,* p. 106 şi *Rep. arh.*

BANATUL ROMAN DE VEST

Problema stăpânirii romane in Banatul de apus şi a apartenenţei acestuia la Dacia sau la Moesia Superior, din lipsa unor cercetări ample pe teren> constituie încă obiectul unor discuţii ascuţite între specialişti. Arheologii unguri caută să aducă dovada că regiunea de cîmpie a Banatului apusean nu se găsea sub control roman, ci tăcea parte din ţara sarmaţilor iazigi, de dincolo de Tisa. Descoperirea unor urme sarmatice în această zonă ar dovedi atare penetraţie în secolele I—HI e.n. Este sigur însă că în veacul al IV-lea întregul Banat a tost stăpînit de iazigi. Alţi cercetători s-au străduit să demonstreze caracterul roman al întregului Banat, ocupat efectiv în partea sa occidentală încă din timpul lui Traian. Se aduc drept dovezi cîteva urme romane şi necesitatea pentru Roma de a avea o acoperire strategică pînă la Tisa[1].

Sărăcia urmelor – fie romane, fie sarmatice – în vestul Banatului a găsit o motivare la unii cercetători prin faptul că zona respectivă era lipsită de cariere de piatră pentru construcţii şi monumente. Apoi pînă tîrziu în evul mediu, se constată că ea era acoperită de multe mlaştini şi regiuni nisipoase, deci inospitalieră şi nepotrivită pentru o locuire intensă. Ar fi fost deci o „ţară a nimănui'*, controlată de romani prin unele posturi militare de supraveghere, situate pe coline apărate de inundaţii şi cu un Iar cîmp de vedere (Patsch, *Banater Sarmaten,* p. 198).

Legată de problema extinderii staţiunilor militare şi civile romane în Banatul de vest, este şi aceea a celor trei valuri depămînt care separă zona, de cîmpie de cea deluroasă. Deşi s-au făcut o serie de cercetări pe teren şi s-au emis diverse ipoteze asupra originii şi rostului acestor lucrări, problema, este încă nelămurită. Variatele ipoteze emise le consideră: un limes roman de apărare a Daciei sud-vestice, drumuri de circulaţie într-o regiune mlăştinoasă, lucrări de îndiguire şi secare a bălţilor etc. Din punctul de vedere al epocii cărora aceste lucrări ar putea aparţine, ele au fost pe rînd atribuite fie romanilor, fie dacilor, fie sarmaţilor, fie evului mediu[2].

La vest de actualele fruntarii româno-iugoslave, s-au înregistrat desco-

periri sigure şi mai importante, de aşezări romane cu caracter militar sau civil-rural, numai în două locuri. La *Becicherecul Mare,* în punctul „Pusta Bantelec“, s-au găsit zidării, cărămizi, urne,ceramică şi un tezaur cu aproximativ 1 000 de monede constantiniene. S-ar putea ca această aşezare să dateze numai din secolul al IV-lea e.n.[3].

Abundente resturi romane au apărut la *Vîrşeţ,* în regiunea de trecere de la dealuri la cîmpie (Milleker, *Gesch.Werschetz,* I, p. 15 şi urm. şi Patsch, *op. cit.,* pp. 190, 201 şi urm.). Săpăturile organizate de Milleker, urmate de unele descoperiri întîmplătoare, au scos la lumină urme de zidării romane, canale de scurgere, cărămizi, sculpturi în marmură, un capitel corintic, monede romane (mai ales constantiniene) etc. Un castra roman la Vîrşeţ şi înfiriparea unor *canabae* în jurul lui sînt de admis prin descoperirea unor inscripţii pe piatră şi a unor ştampile pe cărămizi, ce ne vorbesc acolo de *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica,* în 108 *(CIL,* III, 6273), şi de *ala I Tungrorum Frontoniana (CIL,* III, 6274). Ambele formaţii au făcut parte din armata Daciei Porolissensis (Wagner, pp. 76 şi 152 şi C. Daicoviciu-D. Protase, XMxV, I, 1964, p. 163), ceea ce presupune staţionarea lor la Vîrşeţ, în timpul cuceririi Daciei, pînă la Hadrian. Deci, prezenţa acestor trupe în acel loc nu poate constitui o dovadă că regiunea respectivă aparţinea provinciei Dacia, ci Moesiei Superioare.

Pe teritoriul românesc, aşezarea cea mai de vest se întîlneşte la *Foeni* (j. Timiş)[4]. în complexul unor ruine de zidărie romana, descoperită în grădina fostului castel A. Mocsony, s-au găsit ţigle, vase, cărămizi, monede, o inscripţie *(CIL,* III, 12595 = 8004 + 8005 = 1556) etc., care toate atestă acolo urmele unei aşezări de caracter rural. Monumentul epigrafic amintit este o piatră funerară, decorată cu doi vulturi ce ţineau în gheare cîte o coroniţă. Piatra a fost pusă în amintirea lui *Aur.Faustu[s\,* veteran şi decurion ia Tibiscum, a soţiei sale, *Septimia Marcia* şi unui alt veteran (rudă?), *lul.Martialis.* Dacă într-adevăr inscripţia provine chiar din Foeni, atunci avem de-a face cu veterani, proprietari dotară, retraşi acolo de la Tibiscum (cf. p. 38). Multe dintre antichităţile romane semnalate la Foeni ar putea fi aduse din alte părţi de către colecţionarul Mocsony. în orice caz, a existat la Foeni un wcus roman, de caracter agricol, poate şi antrenat în legăturile de schimb cu sarmaţii de pe Tisa.

Aşezarea romană de la *Deta* (j. Timiş) s-a făcut cunoscută topografic prin două locuri cu urme romane, constînd din ceramică, monede, amfore de import, figurine de lut, mărgele, un inel cu o piatră gravată, cioburi de *terra sigillata,* o monedă de

argint de la Antoninus Pius etc. (Milleker, 111, p. 210 şi urm. şi *Rep.arh.).* Se pare că de aici a fost adusă la Muzeul din Timişoara şi o inscripţie încă inedită (înv. 1666). Absenţa urmelor de natură militară face să se atribuie acestui loc numai o funcţie de *vicus* agricol. Descoperirile monetare (Valentinian I, Valens, Graţian) arată că aşezarea exista şi în veacul al IV-lea.

Mult mai importantă ca dezvoltare a fost aşezarea romană vecină de kt *Denta^.* Pînă în prezent, nu s-a putut determina încă locul unei aşezări romane întinse, ci s-au colectat numai descoperiri izolate şi întîmplătoare de obiecte ca: monede (Traian), ceramică, cărămizi cu ştampila legiunii a IV-a Flavia (inedite), precum şi o inscripţie cu următorul text *(CIL,* III, 12594 = 1555)i *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), l(utioni) r(eginae), M (incrvae), T(errac) M(atri). C. Kaninius Sabinianus DC AI II vir.* Această inscripţie pusă de un proprietar de ţară local (dacă nu-i cumva adusă din altă parte?) a provocat o aprinsă discuţie în privinţa lecturii literelor DMC. Patsch *(i.c.),* forţînd legile epigrafiei, încerca să descifreze în acestea cuvintele: *d(ecuriv) c(oloniae) M(alvensis)*, deşi cele trei litere constituie o abreviere obişnuită pentru expresia *d(e)c(urio) m(unicipii),* ca şi în alte întregiri (M. Fluss, *RE,* VI, A, col. 813 şi Tudor *op. cit.).* Pe baza lecturii lui Patsch, s-ar fi putut ajunge la localizarea coloniei Malva la Denta şi a Daciei Malvensis în Banat, propunere respinsă de marea majoritate a cercetătorilor ce s-au ocupat cu această problemă. în realitate, la Denta nu a fost nici un fel de aşezare de tip urban cu funcţia unei capitale de provincie, ci un modest *vicus,* care probabil era păzit de un mic grup de soldaţi ai legiunii a IV-a Flavia din Moesia Superioară. Apariţia cărămizilor cu ştampila legiunii a IV-a Flavia la Denta (ca Ia Surducul Mare, Berzovia şi alte regiuni din sudul Banatului) constituie o dovadă că această localitate nici nu făcea parte din teritoriul Daciei, ci aparţinea Moesiei Superioare.

La numai patru kilometri de Denta, o aşezare sătească romană se întîl- neşte lîngă actualul sat *Omor,* în marginea lui de nord. Pe malul rîului Berzava s-au identificat (în 1903) zidării lucrate în cărămidă romană, care alcătuiau un patrulater de mărimea 40 x 90 m (castru?), şi dintre ruinele lor s-au scos unele fragmente de marmură (Milleker, III, 234 şi în *AÉ,* XXV, 1905, p. 90 şi *Rep. arh.).* Deci ne putem gîndi tot la un *vicus,* poate şi la un post militar.

în ţinutul mlăştinos al confluenţei rîului Moraviţa cu Semnica există cîteva resturi de aşezări rurale romane. Urme de minerit (?) ar fi existînd în comuna *Moraviţa* (j. Timiş), fără alte preciziuni (G. Téglás, *FK,* XI, 1881, p. 340 şi *Rep.arh.),* iar la *Janiul Mare* (j.

Timiş) s-ar fi descoperit prin 1882, în locul denumit „Şanţul roman”, o inscripţie privitoare la legiunea a IV-a Flavia (Milleker, III, 266 şi *Rep.arh.).* Monedele aflate în acel loc se în- şiruiesc de ia Claudiu al II-Iea Goticul la Constans (Protase, *PC,* p. 174). La *Gherman* (corn. Jamul Mare), ar fi vorba de o aşezare rurală romană de 60 paşi în diametru, înconjurată de un val de pămînt (lîngă pîrîul Boruga), de unde s-au cules vase, inele, cercei, mărgele, o monedă ştearsă, toate indicii ale unei necropole *(AB,* III, 1930, p. 77; Milleker, III, p. 217 şi urni, şi *Rep. arh.).*

La *Cărani* (Merzidorf), spre nord de Timişoara, constatăm iarăşi prezenţa unei aşezări romane rurale, dotată şi cu un post de pază militară, fapt dovedit de ştampilele legiunii a V-a Macedónica, aplicate pe cărămizi *(CIL,* 111, p. Í019; Milleker, II, 47, Patsch, *op. cil.,* p. 203; C. Daicoviciu, *op, cit.* şi *Rep. arh.).* Cu prilejul construirii căii ferate Timişoara-Arad (1869), an fost aflate vase provinciale şi de *ierra sigillata,* monede romane de la August, de la Flavi şi din secolul al IV-lea (Protase, PC, p. 173) etc. Spre deosebire de aşezările rurale romane de la sud de Timişoara, vfcws-ul de la Cărani era păzit de trupe ale Daciei, detaşate pentru apărarea văii inferioare a Mureşului.

Avem dovezi arheologice că în epoca romană s-au folosit în Banat şi apele termale de la *Buziaş* (j. Timiş). în preajma izvoarelor minerale se înjghebase o mică aşezare balneară, dovedită azi prin zidării, conducte de teracotă, monede, cărămizi, sculpturi şi inscripţii pe piatră, din păcate toate împrăştiate, fără a fi fost studiate în prealabil (Milleker, II, 16;Ortvay, *Tem.tort.,* I, p. 58; Borza, *Banatul,* p. 85 şi *Rep.arh.).*

însuşi oraşul *Timişoara* se află amplasat peste vatra unei aşezări rurale romane[6]. Lista descoperirilor locale realizate în secolul trecut (1854) şi intrate în colecţiile Muzeului din Timişoara arată: 35 monede de aur de la August, cărămizi, vase, monede de bronz (Vitellius-Geta şi Probus-Valentinian I); o rozetă de aur, *ierra sigillata,* un miner de os modelat în chip de porumbel şi altele. Succesiunea monedelor din secolele I—IV ne asigură despre continuitatea vieţii în acest loc pînă la venirea hunilor.

în sfîrşit, nu putem şti întrucît o oglindă de bronz şi o figurină din acelaşi metal aflate în 1929, apoi şi un tezaur cu 100 de monede a căror serie se închide cu Decius, toate găsite la *Recaş* (j. Timiş), pot constitui dovezi pentru prezenţa unei aşezări rurale romane în acel loc.[7]

Se constată că linia aşezărilor militare şi civile din Banatul de vest se opreşte în zona delimitării cîmpiei de regiunea deluroasă şi

că acestea nu s-au extins pînă la Tisa. Satele romane din acest sector au înflorit graţie rodniciei solului, iar legăturile de schimb ale lor cu lumea sarmatică de pe Tisa au fost foarte slabe, în comparaţie cu relaţiile celor dinspre Mureş şi Dunăre. Romanii nu au luat măsuri importante de apărare în această zonă. Ea a fost controlată prin modeste posturi militare. Deducem din toate aceste constatări că Banatul din afara liniei de control roman a fost slab locuit, adesea inaccesibil prin vastele mlaştini şi regiuni nisipoase. Dacă el se găsea sub o supraveghere romană directă sau fusese lăsat pe seama iazigilor,nu putem şti în momentul de faţă.

Frecvenţa documentelor epigrafice cu numele legiunii a IV-a Flavia în zona ocupată şi colonizată efectiv de romani ne spune destul de convingător că ea (ca şi cea din lungul malului bănăţean al Dunări i) era încorporată Moesiei Superioare, deci nu a putut aparţine Daciei romane.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Patsch, *Banater Sarmaten,* p. 181 şi urm.; A. A 1 f ö 1 d i, *Bericht 6. Intern. Kongress f, Archäologie*, 1940, p. 528 şi urm.; idem, *Daci e Romani in Transilvania,* Budapest, 1940, p. 44; C. Daicoviciu, *La Transyl.,* p. 96; idem, *Apulum,* I, p. 98 şi urm. şi M. P ä r d u c z, *A&,* N.S., III, 1941, p. 106 st urm.

[2] H. K e ma t m ii 1 1 e r, *Deut. Rundschau f. Geogr, u. Statistik,* XIV, 1892, p. 214 şi urm.; F. Milleker, *Gesch. d. König. Freistadt Werschetz,* I, p. 10 şi urm.; A. Cuc u, *AB,* II, 1929, p. 41 şi urm.; Christesca, *1st. milit.,* pp 79 şi 159; C. D a i c o *v* i c i u, *Apulum,* I, p. 107 şi *Dacia* VII—VIII, p. 457 şi K. H o r e d t, SCZF, XIV, 1965, p. 725 şi urm.

[3] Patsch, *op. cit.,* p. 203 şi F. Milleker, *Gesch. d. Banater Teiles des unter. Donau Gebietes,* Weissenkirchen, 1929.

** CIL,* III, p. 2112; Fr. C u m o n t, *AEM,* XIX, 1896, p. 110; Mill e- k e r, II, 30; Patsch, *op. eit.,* pp. 202 şi 207; C. Da i co v i c i u, *op. eil.,* p. 106 şi *Rep. arh.*

[5] G o o s s, *AVSL,* XII, 1874, p. 163; Milleker, II, p. 19 şi urm. Berkeszi, *D¿lm.,* p. 15 şi urm.; O r t v a y, *Temes. tört.,* I, p. 248; G. T e- g 1 a s, *Klio,* XI, 1911, p. 510; Patsch, *op. cit.,* p. 202 şi urm. şi 208, nr. 5; S i m u, *AO,* VI, 1925, p. 104; C. Daico viciu, *AB,* III, 1930, p. 3 şi *Apulum,* I, p. 106; Tudor, *Amintirea C. Giurescu,* p. 528 şi *Rep. arh.*

[1] Berkeszi, *D6lm.*$_t$ 29; Patsch, *op, cit.,* p. 199; G. Postelntcu, *AB.* IV, 1931, p. 189 şi urm. şi P r o t a s e, *PC,* p. 178.

'Milleker, II, 60; Berkeszi, *Dehn.,* p. 36; O r t v a y, *Temes. tört.,* I, p 57 şi urm.; M i 1 o i a, *AB,* II, 1929, p. 71 şi Pro tase, *SCN,* II, 1958, p. 255.

PE MUREŞUL INFERIOR, DE LA PARTISCVM LA MICIA

Despre o ocupaţie romană militară a întregului curs al rîului Mureş, între marea bază militară de la Micia şi vărsarea lui în Tisa, lîngă *Seghedin* (unde se localizează *Partiscum),* putem fi azi pe deplin convinşi. Urmele arheologice romane dezvăluind lucrări cu caracter defensiv şi cele ce arată existenţa unor aşezări civile în preajma lor au crescut mereu ca număr, în ultimul timp, pe acest sector. Romanii au creat pe cursul inferior al Mureşului un fel de limes, necesar asigurării navigaţiei pe acest rîu şi sprijinirii ei mai departe, pînă la vărsarea Tisei. Cordonul defensiv servea apărării Banatului roman împotriva atacurilor iazigilor veniţi dinspre nord (Patsch, *Banater Sarmaten,* p. 197 şi urm.). Acel *collegium nautarum* din Apulum *(CIL,* III, 1209 = *ILS,* 7147) şi alte asemenea asociaţii de plutaşi din Dacia nu ar fi putut transporta mărfuri pe Mureş, dacă nu le era asigurată trecerea prin ţara iazigilor. Numele antic al posturilor militare şicomerciale romane de pe malul bănăţean al Mureşului ne rămîne necunoscut pe *TP,* care a înregistrat numai căile terestre. Deşi cercetări organizate şi săpături arheologice sistematice nu s-au făcut în aceste locuri, se pot prezenta totuşi unele date despre topografia şi viaţa lor pe baza descoperirilor întîmplătoare.

Punctul cel mai vestic de pe Mureş care aparţinea Daciei se găsea la Seghedin, identificat cu *Partiscum* (la *Ptol.,* III, 7, 2: napTÎaxov). După unii autori antici (Plinius, *Nat. hist.,* IV, 12 şi Amm. Marceli., XVII, 13, 4), această localitate ar fi dat numele său şi Tisei (Patsch, *op.cit.* | Pârvan, *Getica,* p. 269). Cea mai importantă descoperire arheologică la Seghedin o constituie un fragment de inscripţie cu numele lui *Mercato[r} vil[licus\,* din serviciul lui *lulius Saturninus,* coarendaş prin anii 146—158 al vămilor şi al serviciului de poştă[1]. Rezultă că exista la Seghedin o *statio* pentru *portorium,* legată de schimbul mărfurilor cu iazigii de peste Tisa şi că ea a dat naştere

1

unei aşezări romane, dovedită de asemenea şi prin alte urme arheologice locale.

Mai concludente şi bogate apar urmele romane aflate la *Cenad* (j. Timiş), cunoscute şi ele încă din secolul trecut[2]. Cele mai de seamă resturi romane s-au găsit în mijlocul actualei comune, în zona bisericii romano-

catolice, ca: pietre de mormînt, sarcofage, căpiţele, urne, fibule, greutăţi marcate, ceramică, monede (Traían, Hadrian, C laud iu al Il-lea, Constantin cel Mare etc.) şi altele. Era cea mai importantă aşezare militară şi civila dintre Micia şi Partiscum. Pe la 1868, arheologii unguri îi atribuiau o suprafaţă de treizeci de mii de metri pătrati, cu un castru în centru, distrus de construcţiile moderne. Numeroasele cărămizi ştampilate cu numele legiunii a NllI-a Gemina arată importanta locului clin punct de vedere strategic *(CIL,* III, 8064. 22 = 1629, 12; 8065, 17, e; 12608, f; Z.c. şi Borza, *op. cit.},* în textul acestor ştampile se întîlnesc nume de gradaţi (Godes, Callistratus, Menander etc.), ca şefi de cărămidării trimişi de la Apulum şi Micia, în mai multe rînduri. Numărul mare al acestor cărămizi dovedeşte o producţie locală a lor şi nu un import venit pe Mureş.

De la Cenad ne reţin de asemenea atenţia şi cărămizile ce poartă ştampila SlSC(ia), care după unii ar indica un import al lor din acel oraş panonic$_r$ situat la Osjsek pe Sava, unde au fost găsite asemenea mărci *(CIL,* III $_r$ 4671; 11377; 15175). Ca şi în alte cazuri similare (Tudor, SC7F, XI, 1960, p. 347 şi urm.), este vorba în realitate de nişte formaţii mixte, a căror indicare este făcută prin menţionarea locului de garnizoană, deci detaşamente venite de la Siscia la Cenad, în veacul al IV-lea, pentru lucrări militare. Astfel, acest document capătă o importanţă istorică de seamă, fiindcă ne dovedeşte că, la începutul veacului al IV-lea, Banatul se găsea în mîna romanilor, stăpînirea acestora întinzîndu-se pînă pe cursul Mureşului inferior. Faptul se confirmă şi prin descoperirile monetare de la Cenad – foarte numeroase de la Aurelian la Constantin al II-lea (Protase, *PC,* p. 174). Aşezarea romană de la Cenad, din secolele II —IV, s-a dezvoltat din canabele locale, prin exploatarea agricolă a cîmpiei înconjurătoare şi prin schimburile de graniţă cu triburile sarmatice, încît a ajuns în situaţia de adevărat tîrg.

Vecină, şi legată ca viaţă de aceasta, a fost aşezarea romană de la *Sînni- colaul Mare.* Ca descoperiri, s-au catalogat acolo zidării, monede, coloane, ceramică (sec. II —III), cărămizi cu ştampilele legiunii a XIII-a Gemina, o necropolă, un monument funerar menţionînd un signifer al acestei legiuni etc.[3].

Cu ocazia săpării terasamentului căii ferate (1869), urme romane cu acelaşi dublu caracter, civil şi militar (specifice unui *limes),* au apărut pe malul sudic al Mureşului, la *Aradul Nou,*

constînd din: zidării romane de cărămidă ştampilată cu numele legiunii a V-a Macedónica *{CIL,* III, p. 1019), *ierra sigillata,* ceramică provincială romană, monede (August-Domiţian) şi altele*.

Staţiunile romane de pe cursul inferior al Mureşului aveau legături de schimb cu populaţiile dacice şi sarmatice dintre Tisa şi Munţii Apuseni, după cum o dovedeşte, în primul rînd, răspîndirea monedei romane şi a

altor mărfuri în această zonă. Astfel, la *Petica* (j. Arad), deci la nord de Mureş, s-au descoperit (1898) într-o necropolă, ca obiecte de import din lumea romană, vase de *tcrra sigillala,* fibule din bronz, mărgele de sticlă, monede etc. (Hampel, *AE,* XVIII, 1898, p. 375 şi Gohl, *AE,* XXI, 1901, p. 421).

O aşezare rurală romană a existat de asemenea la *Lipova,* marcată prin descoperiri ceramice romane, monede (sec. II —III), un fragment de stelă funerară etc.[5]. Ram ine neverificată apartenenţa urmelor vechi (ceramică, cărămizi, monede etc.) de la *Chesinţ,* lîngă Lipova, unde prezenţa unui *mcus* roman nu este exclusă *(AB,* II, 1929, p. 120).

Ultimul punct militar şi civil pînă la Micia a fost cel de la *Bulei* (corn. Ţela, j. Arad). Cercetările lui Florian Romer (1868) şi unele descoperiri întîmplătoare în ruinele unei biserici medievale au scos la lumină căpiţele, sarcofage de piatră, cărămizi, fragmente de inscripţii etc., toate de factură romană[15]. Despre prezenţa unui punct militar de pază în acest loc (poate şi un castru?) ne stau ca mărturie ştampilele aplicate pe cărămizi de către legiunea a XHI-a Gemina *(CIL,* III, 8064, 21 = 1629, 11 şi 8065, 1, a).

Cercetarea urmelor romane de pe malul bănăţean al Mureşului arată existenţa unor centre militare şi civile a căror dezvoltare a fost determinată de factori economici şi strategici. Zona a stat în întregime sub controlul legiunii a XII l-a Gemina, care a constituit acolo un fel de limes, la adăpostul căruia au înflorit aşezările civile de pe lîngă castre, sprijinite în unele locuri de mici posturi de pază. Interesul economic roman urmărea încasarea unor taxe vamale la graniţa cu iazigii de pe Tisa, precum şi stimularea schimbului de mărfuri cu aceeaşi lume barbară. Nu trebuie omis şi faptul că aceste centre rurale au beneficiat de asemenea şi de fertilitatea cîmpiei nordice a Banatului, precum şi de unele venituri ce le putea aduce plutirea de mărfuri pe Mureş. De o deosebită importanţă sînt descoperirile arheologice de la Cenad, demne de subliniat ca dezvăluind punctul principal de apărare al acestei zone şi în acelaşi timp, centrul economic-civii cel mai de seamă, cu rol de tîrg pe *limes,* pînă în secolul al IV-lea e.n.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] C. Sebestyén, *Dolg.,* Seghedin, 1925, p. 131 şi 1926, p. 144; Gosta r.

SCIV, II, 1951, p. 169; R u s su, *SCIV,* VI, 1955, p. 886 şi Tudor, *Ist., sclav.,* pp. 119 şi 272.

a *CIL,* III, 6272 şi pp. 1017, 1418; G. Téglás, *AE,* XVIII, 1898, p. 6 şi *Klio,* XI, 1911, p. 505; Berkeszi, *Délrn.,* p. 13; Milleker, II, 18; G. P o s t e 1 n i c u, *Gemina,* I, 1923, p. 17 şi urm.; Patsch, op. CÎ'L

C Dai co vic iu, *Apulum,* I, p. 104; Borza, *Dacia,* IX —X, p. 55j $_{s}$j urm.; *Rep- ^h.*

[5] Hampel, *AÊ,* XVI, 1895, p. 436; Milleker, II, 47 şi 171 ; HI 233 ■ Berkeszi, *Débu.,* p. 38; Ortvay, *Ternes, tort.,* II, p. 113 şi $R_{e}p_{arh}$' «Milleker, II, 13-14; Ortvay, *Tem. tort.,* I, pp. 59 şi 75; *Rep. arh.*

‘ M i 11 e k e II, 42 şi 126; Berkeszi, *Délm.,* p. 28 ; O r t v a y, ■*op. cit-,* II, p. 56; C.Daico viei u, *AISC,* I, p. 124 şi *Rep. arh.*

• *CIL,* III, p. 1018; Milleker, 11,16; Patsch’, *op. cit.;* Christescu, *Viaţa ec”* p. 105; *Fluss, RE,* XV, 2, col. 1519; C. Da ic o v i c i u, ■*Apulum,* I, p. 104; Borza, *Banalul,* p. 79 şi *Rep. arh.*

CÎTEVA AŞEZĂRI MINIERE DIN MUNŢII BANATULUI

Regiunea muntoasă din centrul şi răsăritul Banatului a cunoscut micF exploatări miniere, cu totul modeste faţă de amploarea celor din Munţii Apuseni ai Transilvaniei. Studiul lor şi a modestelor sate de mineri întîm- pină multe greutăţi, din lipsa cercetărilor. Minele au fost exploatate continuu în evul mediu şi în perioada modernă, încît urmele celor antice au dispărut sau se pot confunda cu cele de mai tîrziu. Faţă de perioada romană, tehnica minieră medievală a progresat prea puţin, ceea ce dă naştere la confuzii cînd este vorba de identificarea vestigiilor antice. Numeroase şi mărunte centre miniere au existat în masivul Semenicului, pe valea superioară a Timişului şi a afluenţilor săi. Arama şi plumbul se scoteau din zona Cen- tum Puţei, Moldova Nouă şi comuna Eibenthal (lingă Orşova); fierul – la Bocşa Montană, Reşiţa şi Anina, iar aurul se găsea mai ales în partea din spre sud, la Şasea Montană şi Moldova Nouă (Patsch, *Banater Sarmaten^* p. 199 şi Christescu, *Viata ec.,* p. 11 şi urm.).

în afară de cele menţionate mai sus, urme de exploatări miniere (vizibile sau probabile) s-au identificat în mai multe localităţi de azi.

Lucrări de extracţie a fierului, din perioada romană, s-au găsit la Cncfova (j. Timiş), însoţite de vatra unei aşezări rurale (G. Téglás, *AK,* XXII, 1899, p. 112; Daicoviciu-Miloia, *AB,* III, 1930, p. 12şi *Rep.arh.).* Satul de mineri se găsea la marginea de nord a actualei comune, pe locul numit „Tramnic“ (la 300 m faţă de şoseaua naţională). Acolo, pe o întindere de circa 600 m^2, se puteau vedea zidării romane lucrate în *opus caementicium,* cărămizi, ceramică şi tencuială pictată. Nu ştim dacă era însoţit şi de o fortificaţie de apărare. în aceeaşi zonă, se bănuiesc a fi existat pe valea superioară a Timişului exploatări aurifere la *Tincova, Turnu Rueni* şi *Vîrcerova* (corn. Bolvaşniţa, j. Caraş-Severin), care şi ele presupun aşezări stabile de mineri (G. Téglás, *op. cit.*; Milleker, II,

68 şi 72; T. Simu, *AO,* VI, 1927, p. 197 şi *Rep. arh.).* Nu departe de Criciova, între satele *Găvojdia* şi *Jena* (j. Timiş), s-a aflat în 1876 o mînă turnată în bronz (acum în Muzeul din Budapesta), ce se leagă de cultul zeului frigian *Sabazius* (Hampel, *AK,* XIII, 1880, p. 72; Milleker, II, 84 şi Macrea, *Dacia,* N.S., III, p. 328). Obiectul -este caracteristic pentru o *benedictio latina* dată de zeu şi poartă pe el cunoscutele atribute: conul de pin, acvila, capul de berbec, şerpi, caduceul broaşte, şopîrle. Nu ştim dacă pe locul descoperirii există şi o'aşezare romană dar prezenţa lui indică adoratori veniţi în aceste regiuni din răsărit.

Spălătorii aurifere romane pot fi date ca sigure la *Borlova* şi *Bolvaşniţa* (j, Caraş-Severin), localităţi în care s-au aflat de asemenea monede romane (sec. III e.n.) şi ceramică, indicii despre prezenţa unor aşezări de mineri în vecinătatea locului exploatării metalului (Milleker, II, 16; Berkeszi, *Delm.,* p.l l ; Macrea, *AISC,* III, p. 302). Un tezaur cu cîteva sute de monede (ultimele de la Constantin al II-lea), aflat la Borlova, arată continuarea acestor exploatări pînă în veacul al IV-lea (Protase, *SCN,* II, p. 254 şi idem, *PC*, p. 173).

în perioada stăpînirii romane din Banat, cele mai puternice exploatări miniere(aur, fier) au activat la Bocşa Monta»« (j. Caraş-Severin). Pe locul numit „Cracul de aur" se citează identificarea unor puţurPde mină cu o bogată recoltă de obiecte romane: opaiţe, drugi de fier, sape, ciocane, icuri etc.; deci unelte de muncă minieră ce se depozitau în nişte gropi special săpate în pereţii stîncii. Cărămizile cu ştampila legiunii a IV-a Flavia Felix, găsite la Bocşa Montană, fac dovada prezenţei unui detaşament de pază pentru cei ce lucrau forţat (sclavi şi *damnaţi ad metalla)* Toate aceste descoperiri impun identificarea aşezării civile a minerilor, susţinută şi prin descoperirea unui tezaur monetar cu piese din anii 70—251 e.n.[1].

0 aşezare romană formată din populaţie de mineri este acum bine identificată la *Dognecea* (j. Caraş-Severin), unde, în afară de urmele uno_r puţuri de exploatare a fierului, aramei, aurului şi argintului, s-a mai precizat şi funcţionarea unor spălătorii de aur. Din păcate, şi aici zona locuinţelor minerilor nu-i clarificată (G. Teglâs, *A&,* XIX, 1899 p. 223; Milleker, III, 20 şi 212 şi Stanciu, *op. cit.,* p. 33 şi urm.).

Din localitatea *Şasea Montană* şi din anexa ei *Ciclova Româna* (j. Caraş- Severin) se scotea aur (din mine şi din nisipuri), iar într-o cantitate mai mică, arama, argintul, fierul şi plumbul. Mai spre sud, către Moldova Nouă, existau de

asemenea multe puncte mici de exploatări miniere ale aceloraşi metale, însoţite şi de mici grupuri de locuinţe ale minerilor, indicate prin ceramică, monede, etc. Natura extracţiilor şi strîmtimea locului nu favorizau creşterea unor *viei,* ci numai înfiriparea unor mici aşezări pentru locuinţele minerilor, care adesea căpătau un caracter sezonier[2].

La fel ca şi exploatările miniere erau răspîndite în zona muntoasă a Banatului posturile de supraveghere militară, formate din mici detaşamente de soldaţi. Un asemenea post de control exista la *Pâtaş* (j. Caraş-Severin), pe valea rîului Nera, spre muntele Semenic, unde în 1889, s-au întîlnit zidării din cărămizi marcate cu numele legiunii a IV-a Flavia (Milleker, II, 58 şi *Rcp. arh.).*

Mai importantă a fost aşezarea militară de la *Dalboşeţ* (j. Caraş-Severin) semnalată arheologilor încă din secolul trecut. Acolo, pe locul denumit”Dra- gomireana”, la 1,5 km nord de comună, lînga malul rîului Nera şi alături •de drumul ce se îndreaptă spre lablaniţa, apare un castru (circa 100 x X 100 m), cu multe resturi de zidării, cărămizi, ţigle, ceramică, monede romane, zidării pe movila „Zagradia“ etc. Unii cercetători afirmă că de aici a fost transportată şi o inscripţie funerară cu membrii unei familii *{ACMIT,* 1929, p. 314), cu nume oriental-siriene: *Barsemia, Barcas, Artemi- dora* şi că tezaurul monetar aflat în vecinătate, la Bozovici, s-ar lega tot de această aşezare[3].

Din descrierea puţinelor urme arheologice descoperite în zona minieră a Banatului roman putem detaşa cîteva concluzii preţioase. Minele de aici nu au putut face „concurenţa“ celor din Transilvania, unde filoanele de aur şi minereul de fier erau mai bogate şi uşor de exploatat. Greutăţile de legătură prin văi izolate şi drumuri puţine nu au favorizat creşterea procesului extracţiei şi, o dată cu el, a înfiripării unor aşezări miniere înfloritoare, ca în Munţii Apuseni. Absenţa materialului epigraf ic şi a altor monumente de arhitectură şi sculptură în piatră este o bună dovadă că zona minieră a Banatului nu a cunoscut o colonizare intensă şi organizată ca în Dacia Superioară. Bogăţia minieră a subsolului constituia şi aici proprietatea statului, supravegheată de puţine posturi militare şi de un serviciu administrativ redus, al cărui centru se găsea, probabil, la Moldova Nouă (cf. p. 66). Statul arenda unor *conductores* dreptul de a extrage metalele, care la rîndul lor apelau la munca plătită a populaţiei indigene. S-a dat mai multă atenţie exploatării minelor de aramă şi plumb, care se prezentau mai bogate decît în restul Daciei. Despre centre urbane miniere nici nu poate fi vorba, ci numai de modeste sate şi cătune cu prea puţine resturi de cultură materială romană.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] G. I. S e i d 1, *AÖG,* IX, 1853, p. 159 şi urm; G. Téglás, JE, VIII, 1888, p. 125; XI, 1891, p. 61 şi *Klio,* XI, 1911, p. 510; M i 1 1 e k e r, II, p. 15 şi urm. şi IU. pp. 2, 208; Patsch, *Banater Sar maten, p. 208;* Christescu, *op. cit.;* Stane iu. *Aurul Daciei, p. 33 ;* Pr otase, *SCN, 11, p. 254 şi Rep. arh,*

« G o o s s, *Chronik,* p. 151; M i 1 leker, II, 19 ; Christescu, *Viaţa ec.,* p. 12 şi *Rep. arh.*

’Ortvay, *Tem. tört.,* I, 2, p. 76; Milleker. II, 42 şi 1(1,210; Berkeszi,

Delm., p. 12; Mihalik, *MKE,* IV', 1910, p. 158; G. Tegias, *BKL,* XLV, 1912, p. 277 şi urm.; C. Daicoviciu – I. M i l o i a, *op. cit.,* p. 12 ; Mi lo ia, *A B,* III, 1930, p. 131 şi urm.; Pro tase, *SCN,* II, p. 254 şi *Rep. arh.*

MALUL BÂNÂŢEAN AL DUNÀRII, DE LA PANCIOVA LA ORŞOVA

Printre multele controverse ale istoriei Banatului roman este şi aceea, asupra graniţei sale sud-vestice (dintre Dacia şi Moesia Superioară). Această situaţie se datoreşte lipsei de cercetări sistematice pe teren (C. Daicoviciu, *AB,* III, 1930, p. 1 şi urm.), într-o regiune dintre cele din urmă părăsite de romani şi unde romanitatea era foarte puternică în secolul al IV-lea e.n. O dată cu aceasta se pune şi problema apartenenţei administrative a Banatului de sud, la Dacia sau la Moesia Superioară?

S-au emis păreri contradictorii. Unele ataşau Banatul întreg Moesiei Superioare[1], altele îl divizau între Dacia şi Moesia Superioară[2], iar Patsch şi Daicoviciu au situat pe teritoriul lui provincia Dacia Malvensis[3].

Malul stîng al Dunării bănăţene este sărac în urme arheologice romane, in comparaţie cu cel drept, care era puternic organizat într-un *limes* roman. Atare situaţie a determinat pe arheologi să se ocupe mai mult de castrele şi aşezările de la sud de Dunăre[4].

Cercetările de pe ambele maluri duc la concluzia că ele se găseau în graniţele şi sub administraţia guvernatorului Moesiei Superioare. Această unitate de control militar a văii Dunării a fost impusă de nevoile asigurării navigaţiei, în cel mai dificil sector de pe Dunăre. Prin îngustimea lui şi datorită greutăţilor de circulaţie rutieră, malul stîng al Dunării bănăţene a fost slab populat. Pe cel opus, s-a săpat un drum în stîncă şi la gura unor rîuri, s-au putut ridica castre şi aşezări civile.

în Banatul iugoslav, pe malul stîng al Dunării, au existat numeroase aşezări şi cetăţi romane, mai importante fiind cele de la *Panciova, Kubin (Consiantia)* şi *Palanka.* Ele au înflorit puternic pînă în secolul al V-lea, fiind mult timp cuprinse între graniţele imperiului. Dar materialul epigraf ic descoperit în complexul ruinelor lor arată categoric că nu au făcut parte din provincia Dacia, ci ţineau de Moesia Superioară[6].

Pe teritoriul românesc, prima aşezare romană de seamă o

întîlnim la *Poje- jena* tj. Caraş-Severin). Acolo un castru construit pe o terasă înaltă a Dunării controla navigaţia înspre Cazane şi făcea faţa eventualelor atacuri din regiunea muntoasă a Banatului. Aşezarea civilă, sub forma unui *vicus* de seamă,

se găsea între castru şi Dunăre, azi acoperită de comuna Pojejena de Jos. De la Pojejena posedăm numeroase descoperiri arheologice din care se reflectă prea puţin viaţa romană[6]. Inscripţiile indică detaşamente militare din Moesia Superioară, ca legiunea a IV-a Flavia *(CIL,* III, 8070 = 1631); legiunea a Vil-a Claudia *(CIL,* III, 8071, d), garnizoana de bază fiind *cohors V Gallorum*[1].

Pe baza acestora apare indiscutabil apartenenţa acestei aşezări în secolele II —IV e.n. în hotarele Moesiei Superioare şi nu în ale Daciei. în rest, materialul epigraf ic se compune din pietrele de mormînt pe care se întîlnesc nume de persoane, ca: *Severus, Surus, Maria Donata (CIL,* III, 8008), *Gla- vicida, Val[eria'], Velavia (Klio,* Z.c.şiRussu, *AISC*, V, p. 285). Satul modern a acoperit şi distrus cea mai mare parte a aşezării civile lăsînd vizibile cîteva fragmente de zidării şi un hipocaust (în pivniţa unei case). Mulţimea monedelor romane din secolul al IV-lea atestă că la Pojejena a continuat a se menţine stăpînirea romană şi că aşezarea de acolo avea o intensă viaţă economică şi portuară în cadrul navigaţiei pe Dunăre (Berkeszi, *Delm.,* p. 35). Se aminteşte descoperirea la Pojejena a unui tezaur cu monede de la Constantin cel Mare – Iulian Apostatul – în greutate de 7 kg (Protase, *PC,* p. 176). O ştampilă pe o cărămidă ne dovedeşte că, în această epocă tîrzie, ea era păzită de un detaşament al legiunii a Vil-a Claudia, venit de pe malul opus, de la Cuppae (Tudor, *SCIV,* IX, 1958, p. 373 şi urm.). Prin 1880, Bohm *(op. cit.,* p. 177) a văzut prinse în zidul bisericii o stelă încadrată de colonete, o ediculă ce înfăţişa un cap tînăr încoronat cu o cunună, precum şi unele cărămizi ştampilate. în ultimele patru decenii, Muzeul din Timişoara a achiziţionat de la Pojejena inscripţii pe piatră, olane, cărămizi ştampilate, două reliefuri mithriace, o tăbliţă din marmură cu scena Cavalerilor danubieni *(CMRED,* nr. 24), fragmente de statui cu reprezentarea lui Hercule, a lui lupiter Dolichenus etc. *(AB,* III, 1930, p. 131 şi urm.). Toate aceste mărunte descoperiri arată intensitatea de locuire şi o populaţie formată din diverse *naiiones,* într-un *vicus* agricol.

La numai 10 km în josul Dunării întîlnim importantele aşezări romane de la *Moldova Veche* şi *Moldova Nouă,* depărtate între ele cu 4 km. Dezvoltarea primei aşezări se leagă de navigaţia pe Dunăre, pe al cărei mal fusese situată. A doua se găsea într-o gură de munte, în vecinătatea minelor de cupru şi plumb din Valea Varadului, de unde provine piatra funerară a Flaviei Ingenua, pusă de soţul ei, *htlius Flavianus (CIL,* III, 1557).

La *Moldova Veche,* castrul şi aşezarea romană cu instalaţiile ei portuare sînt acoperite de casele locuitorilor şi de noul port. Urmele antice se întind pînă lîngă „Canalul Morii", spre nord,

ceea ce indică un *vicus* dezvoltat[8]. Cărămizile cu ştampile menţionează pe *cohors III Delmatarum (CIL,* III, 8079, 15) şi pe un *CR? (CIL,* III, 8074, 29, b), ale căror detaşa

mente au staţionat acolo î» vremea operaţiilor de cucerire a Daciei. Mult

mai frecvente sînt urinele romane din secolul al IV-lea între care un tezaur de aproape o mie de piese de bronz, cu monede de la Constantin cel Mare _____ Iulian Apostatul. Muzeul din Timişoara posedă în colecţiile lui numeroase obiecte inedite achiziţionate de la Moldova Veche (monede, vase, săgeţi, 2 lanţuri de bronz, fibule, un cap de marmură al zeului Hercule etc.).

Moldova Noua, mai îndepărtată de Dunăre (fiind situată în gura unei văi cu cariere de piatră şî lingă vechile galerii de exploatări miniere), a fost o aşezare minieră de seamă[9]. S-a scris şi despre existenţa unui castru roman în acest loc (suprafaţa 3414 m^2), castru cu clădiri interioare în care s-au descoperit obiecte, dar cercetările recente nu-l confirmă. în schimb, aşezarea civilă a minerilor a lăsat opaiţe, un lănţişor de aur, un altul din bronz cu o amuletă în formă de capră, săgeţi, vase, creuzete din lut pentru topit minereul, greutăţi cu inscripţii etc. Cea mai recentă şi importantă descoperire este piatra de mormînt a copilaşului *P. Ael. Aelian(us)* ridicată de părinţii săi *Piper (as)* şi *Ael (ia) Epicte(sis),* ambii de condiţie servilă. Piperas fusese wfcfanwsj, adică locţiitor al unui *dispensator* (casier-contabil) patronul său dominus fiind un oarecare *Timostratus™*. Epigrafa conţine nume greco-orientale ale unor persoane folosite în administraţia minelor locale.

La *Coronini* (j. Caraş Severin) puţinele urme romane (cărămizi, unelte agricole, ceramică şi monede) indică cel mult un modest *vicus.* în acest loc, valea Dunării se strîmtează şi se deschid pragurile Cazanelor[11]. De aici, pînă la comuna Ogradena (lingă Orşova) s-au găsit urme romane foarte puţine, care indică mai mult posturi militare decît aşezări civile. La *Gornea* şi Drcnctwa (j.Caraş-Severin) se menţionează descoperiri de cărămizi romane care puteau fi aduse ulterior de pe malul opus (Milleker, II, 43 şi Bohm, *op.cit.).* în punctul denumit de localnici „Caoniţa“ sau „Cetate“ (pe malul Dunării intre văile „Stînca“ şi „Valea Gornii), s-au semnalat, în secolul trecut, urmele unui castru de piatră (60 x 60 m) din care s-au cules cărămizi cu ştampile DARP *(CIL,* III, 8075, a, b – 1633, 22). Ele se pot citi *Da(cia) R(i)p(ensis)* | s-au întîlnit şi la Sucidava, aparţin secolului al IV-lea e.n. şi arată o colaborare a trupelor romane din Dacia Ripensis cu cele din Moesia prima (Tudor, *SCIV,* XI, 1960, pp. 341 şi 348). De aici au fost transportate aceleaşi cărămizi şi în peştera „Veterani“ de la *Dubova* (Milleker, III, 212, cf. şi Bohm, *op.cit.,* p. 175 şi urm.) O statuie a lui Hercule, găsită la *Sviniţa* (la vest de Orşova) prin 1780, a ajuns în Anglia (1805), apoi a intrat într-o colecţie din

Viena. Constituie o descoperire izolată[12]. Pe valea dintre comunele *Eibenthal* şi *Tişoviţa* (la vest de Orşova) urmele exploatărilor miniere romane (aramă) mai pot fi identificate numai prin descoperiri izolate de ceramică, canale şi conducte de apă (Bohm, *op.cit.,* p. 180).

Dintre toate regiunile Banatului roman, cea mai săracă în urme arheologice rămîne zona văii Dunării de la Moldova Veche la Orşova. Malul a fost prea îngust ca să ofere posibilitatea înfiripării unor sate. Urmele semnalate

ţin de prezenţa unor puncte militare organizate acolo de catre guvernatorul Moesiei Superioare pentru a sprijini navigaţia şi a apăra locurile de extracţie a cuprului şi plumbului. Este deci firesc ca acest mal să fi fost administrat şi apărat de către provincia de peste Dunăre, din secolul al II-lea pina în secolul al V-lea e.n.

BIBLIOGRAFIE GENERALÄ

[1] *CIL,* III, p. 1445; A. v. Domaszewski, *AEM,* XIII, 1890, p. 129 şi urm. şi *Rhein. Mus.,* N. F., XLVIII, 1893, p. 240; Brandis, *RE,* IV, col. 1970.

[2] Ritterling, *RE,* XII, col. 1283; A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania,* Budapest, 1940, p. 44 etc.

[3] Patsch, *Banater Sarmaten,* p. 204 ; idem; *Der Kampf,* pp. 137 §i 178 ?i urm. ;C. Daicoviciu, *La Transyl.,* p. 98.

[4] E.Swoboda, *Forsch, am Obermoes Limes,* in *Schrif. d. Balkankommiss. Antiq. Abt.* X, Wien-Leipzig, 1939.

[6] Böhm, *AEM,* IV, 1880, pp. 175, 179, 223; M i 1 1 e k e r, *passim,* Patsch, *Banater Sarmaten,* p. 190 şi urm. $i p. 201.

[8] *CIL,* 111,8006 = 6275; 8007; 8008; 8070 = 1631, d; 8071, e-g; 8075,43; 12632; 14496, 2; G. Téglás, *Klio,* XI, 1911, p. 506 şi urm.; *An. ep.,* 1931, nr. 125; D. Tudor, *SCIV,* IX, 1958, p. 373 şi XIII, 1962, pp, 125 $i 400; Mille- k e r, II, 52 – 53 ?i III, 235 – 240. Cf. şi Jung, *Fasten,* p. 118; Böhm, *op. eil.,* p. 178; Pa t s c h, *op. cit.,* p. 201 siC. Daicoviciu – I. Miloia, *AB,* IV, 1931, p. 11 şi urm.

[7] *CIL,* III, 12632; C. Daicoviciu – I. Miloia, *art. eil.,* $i *An. ép.,* 1963, nr. 165; cf. Wagne r, p. 140 §i Kraft, p. 176.

«Böhm, *AEM,* IV, 1880, p. 178; Milleker, II, 48 ?i III, 235; Miloia, *AB,* II, 1929, p. 64 ?i III, 1930, p. 3!; Borza, *Bánátul,* p. 83; Tudor, *SCIV,* XVI, 1965, p. 400 §i *Rep. arh.*

[9] K a n i t z, *MCC,* XIII, 1876, p. 46; B ö h m, *op. cit.*; G. Téglás, *FK,* XI, 1881, p. 340; Milleker, II, 48 şi urm.; Miloia, *AB,* II, 1929, p. 64.

[10] *An. ép.,* 1959, nr. 307; cf. Tudor, *Latomus,* XVII, 1958, p. 355 p urm. §i *Anal. Univ. Buc.,* Ser. st. soc., nr. 9, 1957, p. 9 şi urm.

[11] B ö h m, *op. cit.,* p. 179; Milleker, II, 7 ?i III, 208 ?i *AE,* XXIV, 1904, p. 94 ?i Miloia, *AB,* II, 1929, p. 64 $i III, 1930, p. 131.

[12] J a c. F e r d. v. Miller, *Hercules Mehadiensis animadversionibus critici illustratus,* Presburg, 1806; Böhm, *op. cit.,* p. 179 şi Milleker, II, 66

CONCLUZII GENERALE ASUPRA BANATULUI ROMAN

Dintre ţinuturile provinciei Dacia, Banatul este cel mai sărac în urme romane. Deşi el nu a intrat în egala măsură în planul de cercetări arheologice (ca Transilvania şi Oltenia), putem totuşi observa pe teritoriul lui o dezvoltare mai modestă a aşezărilor rurale şi urbane, faţă de restul provinciei. Cauzele pot fi multiple. în primul rînd masivele muntoase ale Semenicului cu ramificaţiile lui au limitat dezvoltarea acestor aşezări numai pe văile înguste ale rîurilor. Regiunea inospitalieră a mlaştinilor, cît şi întinderile nisipoase din partea vestică a împiedicat o extindere sistematică a colonizării romane pînă la Tisa. Malul stîng al Dunării, lipsit de avantajul unei căi de comunicaţii în lungul lui, de asemenea nu a atras pe coloniştii romani. Numai colţul de nord-vest al Banatului împreună cu valea Mureşului inferior au oferit o cîmpie deschisă şi bogată în resurse agricole pentru înflorirea unor sate şi tîrguri, prospere şi prin legăturile de schimb ce le aveau cu iazigii.

Zona minieră a Banatului roman nu a putut nici ea să se dezvolte prea mult. Metalele ce oferea (aurul, argintul, arama şi plumbul) se găseau în cantităţi mai mari şi cu posibilităţi de extracţie mult mai lesnicioase în Dacia Superioară şi în Moesia Superioară. Se pare că întreaga zonă de zăcăminte miniere din partea sudică a Banatului se lega prin sistemul de exploatare şi administrare de cea de peste Dunăre.

Cu Dacia nordică şi Dunărea, Banatul roman se lega prin două drumuri terestre care, după ce ocoleau (sau fiecare străbatea în parte) masivul muntos al Semenicului, se împreunau la Tibiscum. Numai pe aceste principale artere s-au putut înfiripa oraşele, tîrgurile şi satele cele mai de seamă ale Daciei sud-vestice, ceea ce şi explică înscrierea numai a lor pe *TP.* Caile de navigaţie de pe Mureş şi Dunăre nu străbateau Banatul, ci îl ocoleau, ducînd mărfurile Daciei şi ale altor provincii în afară, spre ţara sarmatică sau în lungul fluviului.

Procesul de urbanizare a cunoscut un ritm încet. Singurele oraşe, Dierna şi Tibiscum, au ajuns în stadiul de municipiu (şi niciodată în situaţia de colonii), cel mai devreme în timpul domniei lui Septimiu Sever, adică atunci

cînd majoritatea oraşelor din Dacia intraseră în faza de *colonie.* Dezvoltarea economică şi urbanistică a lor a cunoscut această încetineală din lipsa unor bogate şi întinse teritorii de caracter municipal, deţinute în jurul lor de către Sarmizegetusa şi Drobeta. Dierna şi Tibiscum au fost mult timp înglobate în sfera economică a vecinelor lor.

Urmărind răspîndirea descoperirilor epigrafice privitoare la dislocarea unităţilor de apărare din Banat, putem să ne dăm seama despre sistemul său defensiv, ca şi de felul cum fusese împărţită administraţia sa. Este clar că valea Mureşului inferior împreună cu cea mai mare parte a Banatului de nord şi de răsărit au fost apărate de către efective militare ale legiunilor şi corpurilor auxiliare date de guvernatorul Daciei Superioare. Tot pe baza acestui material rezultă de asemenea că oraşul Tibiscum, cu teritoriul ce i se afectase spre vest şi înspre sud cel puţin pînă la pasul Teregova, se lega administrativ tot de provincia Dacia. Aceeaşi situaţie a avut-o şi Dierna, împreună cu puţinul teritoriu pe care putea să-l aibă în regiunea muntoasă ce o înconjura. Din păcate, modestele ştiri epigrafice de care dispunem lasă încă deschisă problema raporturilor Diernei cu vecina sa Drobeta, precum şi determinarea provinciei de care ţinea acest oraş ţde Dacia Superioară sau de cea Inferioară?).

Frecvenţa urmelor lăsate de legiunea a IV-a Flavia pe valea Dunării şi pe o zonă adîncă a Banatului din partea sa sudică, pînă la Denta-Surducul Mare-Berzovia, constituie cea mai bună dovadă că aceste părţi intraseră în atribuţiile legatului din Moesia Superioară (I. Glodariu, *AMN,* III, p. 428 şi urm.). Din această situaţie a organizării militare apare clar faptul că nu întreg teritoriul Banatului ţinea de provincia Dacia. Anumite necesităţi de apărare, poziţia geografică şi rutieră a părţii sale sudice au dus la atare situaţie.

F

Din aceasta rezultă în chip firesc că Banatul nu a putut constitui o provincie aparte în cadrul celor trei Dacii. La Denta nu poate fi vorba de urmele unui oraş roman, ca să localizăm acolo *colonia Malvensis,* şi a pretinde apoi că această provincie se situa pe teritoriul actualului Banat. De altfel, slaba sa dezvoltare urbanistică şi economică, în comparaţie cu restul Daciei, nu-i putea oferi atare aspiraţii.

Cu excepţia Banatului nord-vestic, toate satele romane principale s-au dezvoltat din canabe ale castrelor sau ca *mansiones* pe cele două mari drumuri. Romanitatea în satele de mineri se rezumă azi ca documentare Ia ceramică, monede şi instalaţii pentru extras

metalul. Ele nu au dat la lumină inscripţii latineşti, ceea ce ar proba că în afară de administraţie, populaţia lor era formată din indigeni sau din oameni prea săraci ca să se poată manifesta epigrafic. De altfel, raritatea inscripţiilor latineşti este un fenomen general în lumea rurală civilă a Banatului roman, tocmai într-o regiune unde se găsea destulă piatră pentru ridicare de monumente. Ştiinţa de carte şi cul

tura latină au pătruns foarte slab în această regiune de ţară, necăutată de un număr mare de colonişti, ca în alte părţi ale Daciei. în marea ei majoritate a fost o populaţie geto-dacică care a locuit în aceste sate sub stăpîni- rea romană. În afară de cele două teritorii de aspect municipal dependente de Dierna şi Tibiscum, au existat şi alte *territoria* de caracter rural, în jurul unei comune de seamă sau al unui tîrg. Unele castre mai îndepărtate şi izolate împreună cu canabele lor puteau constitui de asemenea centre ale unor teritorii administrative, cu organizaţie militar-civilă aparte.

Cea mai mare parte a Banatului roman era acoperită de uriaşe întinderi de păduri, unde autoritatea romană rămînea adesea ineficace, în ceea ce priveşte acţiunea unor cete de *latrones.* Ei acţionau asupra proprietarilor de seamă de la ţară şi pe marele drum sufocat de codrii, dintre Dierna şi Tibiscum. în aceşti *latrones* sînt de identificat şi unele manifestări de nemulţumire ale populaţiei sărace, liberă sau servilă.

Prin capetele de pod menţinute după evacuarea Daciei, la Dierna, Poje- jena (poate şi la Moldova Veche), apoi prin extinderea stăpînirii romane în veacul al IV-lea pînă la Mureş (descoperirile de pe Cenad), romanitatea rurală a Banatului a rămas în permanent contact cu cea de peste Dunăre. Intensa circulaţie a monedelor de bronz din secolul al IV-lea, pe întregul teritoriu dintre Mureş, Tisa, Dunăre şi Cerna, aflarea unor tezaure formate în aceeaşi vreme, indică tocmai prezenţa acestei populaţii romanice, singura care putea accepta în tranzacţiile ei piese din acest metal.

DACIA NORDICĂ

SARMIZEGETVSA ROMANĂ[1]

0 inscripţie latinească găsită cu sute de ani în urmă printre ruinele capitalei Daciei (azi pierdută şi cunoscută numai după manuscrise) avea următorul conţinut: „Din porunca împăratului, Cezarului Nerva Traian Augustul, fiul divinului Nerva şi prin grija lui Decimus Terentius Scaurianus, guvernator cu rang de propretor, s-a întemeiat Colonia Dacica” *(CIL,* III, 1443). Acest text’epigraf ic, deşi laconic ca redactare, prezintă o mare importanţă istorică. El ne pune în faţa actului oficial de întemeiere a Sarmizegetusei romane şi constituie prima filă a unui bogat dosar al procesului de colonizare în marea provincie romană. împăratul nu este prezent la actul întemeierii, deoarece părăsise Dacia în anul 107—108 (Forni, *OD,* p. 238). Bazele importantei ctitorii urbane au fost puse de locţiitorul său în provincie, guvernatorul general Decimus Terentius Scaurianus, care a condus Dacia prin anii 108—110 e.n., răstimp în care a îndeplinit ordinul imperial de a pune temelia capitalei provinciei.

S-a presupus că evenimentul fusese sărbătorit şi prin baterea unei monede din bronz *(sestertius)* cu chipul lui Traian pe avers, din timpul celui de-al cincilea consulat al său (103—111 e.n.). Pe reversul monedei s-a reprezentat actul fondării unui oraş în persoana unui preot care trage brazda ce delimitează conturul viitorului centru urban. Dar inscripţia de pe această piesă nu ne spune numele oraşului fundat şi nici nu ne dă un an precis. Este ştiut că în răstimpul celor zece ani în care se încadrează moneda noastră, Traian a întemeiat multe asemenea oraşe (ca cele din Peninsula Balcanică şi Africa). Deci nu avem certitudinea că medalia în discuţie poate fi legată de începuturile Sarmizegetusei romane.

Stilul de redactare al inscripţiei şi topografia oraşului arată că într-adevăr ne găsim în faţa unei ctitorii imperiale, onorată cu rangul de *colonia.* Juristul Ulpian confirmă şi el faptul că, de la

început, *Zarmizegethusa* (sici) a beneficiat de dreptul oraşelor italice (Dig., L, 15, 1, 8, 9): *quoque eiusdem (Italici) iuris est.* Principalul nucleu ai coloniştilor îl constituiau veteranii ce luptaseră pentru cucerirea Daciei, precum şi cetăţenii romani veniţi din tot imperiul. Din teritoriul oraşului li se repartizau loturi de pământ cu deplină

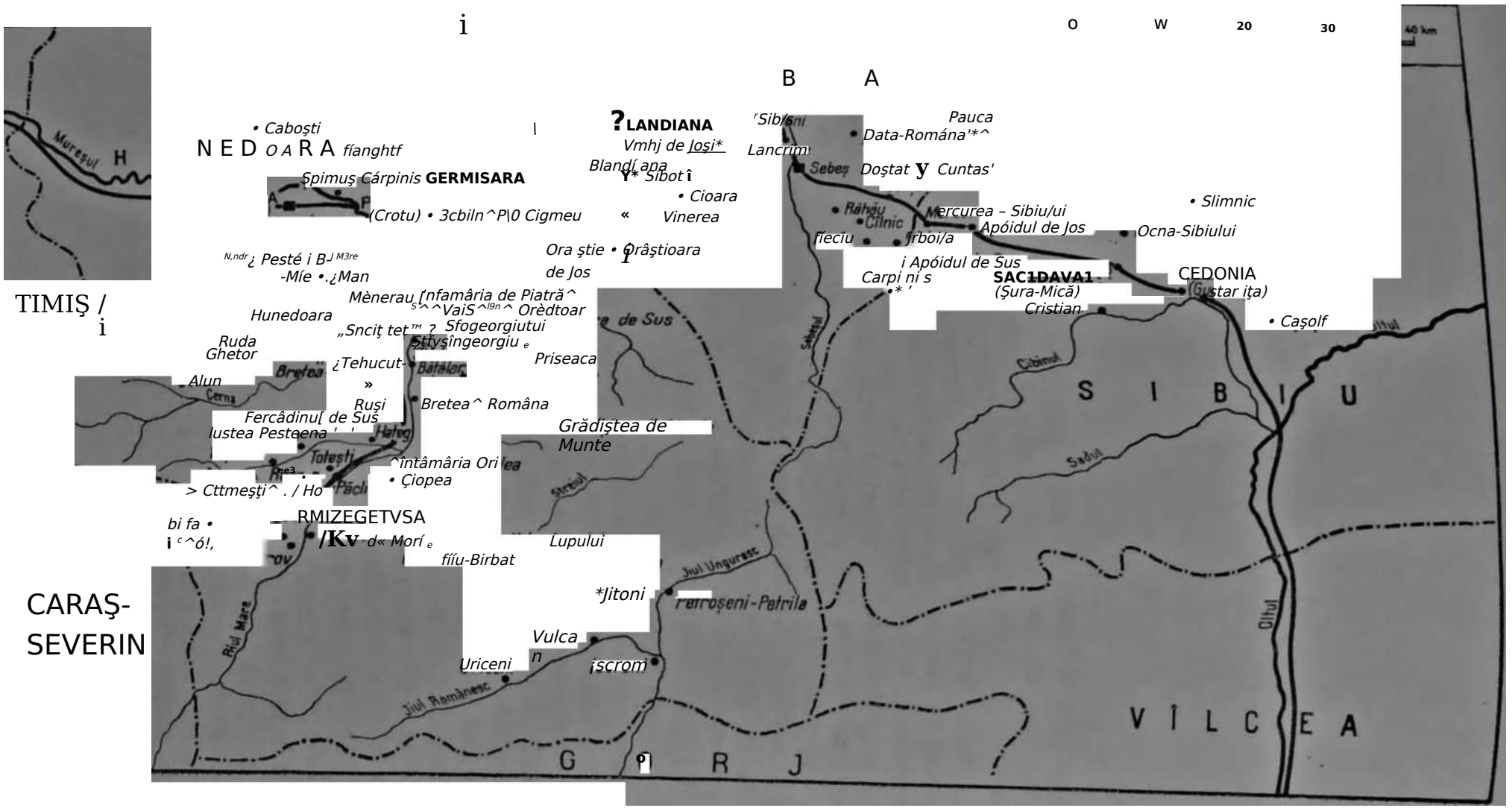
Mureşul
TIMIŞ /
CARAŞ-
SEVERIN
HUNEDOARA
ALBA
SIBIU
VÎLCEA
GORJ
Caboşti
Spimuş Cârpinis
GERMISARA
Sebeş
Doştat
Cuntas'
Slimnic
Mercurea – Sibiului
Apóidul de Jos
Ocna-Sibiului
Apóidul de Sus
CEDONIA
Cristian
Caşolf
Hunedoara
Ruda
Ghetor
Bretea
Alun
Cerna
Fercâdinul de Sus
Tolești
Grădiştea de Munte
Priseaca
Bretea^ Română
Ruşi
Lupului
Jiul Unguresc
Petroşeni-Petrila
Jiul Românesc
Uriceni
Vulcan
Iscroni
Oltul
Sadul
Sebeşul
Cibinul
Râul Mare
RMIZEGETVSA
/Kv
Fig. 2. Aşezările romane din teritoriul Sarmizegetusei.

stăpînire, în mod gratuit sau cu o plată modestă. Colonia beneficia de dreptul italic şi era înscrisă în tribul *Papiria* (al împăratului Traian), de aceea cetăţenii colonizaţi şi împroprietăriţi prin parcelare *(centuriatio)* în teritoriul ei nu plăteau impozitele funciare.

Fundarea avea loc pe un teren unde nu existase o aşezare dacică anterioară, ’ ca în alte părţi ale provinciei. Oraşul s-a dezvoltat pe un teren plan, în colţul de sud-vest al depresiunii Haţegului, străjuită de dealuri şi munţi. La opt kilometri către apus, se găsea strîmtoarea *Tapat* („Poarta de Fier“ a Transilvaniei), acum fără mare importanţă strategică. Peste ruinele oraşului a apărut satul românesc *Grădiştea* (j. Hunedoara), denumit acum *Sarmizegetusa.* Pe aici trecea marea cale imperială de laTibiscum, care continua prin Aquae, Apulum, Potaissa, Napoca, la Porolissum.

Cu anul 117/118, din textul unei inscripţii onorifice pusă împăratului Ha- drian, se constată că la vechiul titlu oficial, colonia *Dacica,* oraşul adaugă şi pe cel de *Sarmizegetusa {CIL,* III, 1445), care aminteşte numele capitalei lui Decebal din Munţii Orăştiei (la circa 20 km în linie dreaptă). Din timpul domniei lui Severus Alexander (222—235), i se dă oraşului nostru epitetul de *metropolis (An.ep.,* 1933, nr. 248). El îi arată întîietatea între multele colonii ale Daciei la acea dată[2]. Se pare că titlul oraşului coincide cu apariţia acelui *concilium trium Daciarum* cunoscut epigrafic la Sarmizegetusa, numai cu domnia lui Severus Alexander (C. Daicoviciu, *Dacia,* III – IV, p. 548, nr. 2 şi *AMN*, III, 1967, p. 153 şi urm.). Numeroase inscripţii din Dacia sau din alte provincii au ortografiat foarte variat numele ctitoriei lui Traian: *Sarmizegetuza, Zarmizegethusa, Sarmisegethusa, Zarmizegetusa, Zermizegetusa, Zermizegethusa, Zermicegetusa, Sarmiegete* etc. *(CIL,* III, 7429 = 753 [= *ILS,* 1465]; 973; 1450 [= *ILS,* 370]; 1462 [= *ILS,* 1324]; 7996; 8011*; VI,* 3236 [= *ILS,* 2204] etc. Ci. Russu, *RIR,* XIV, 1944, p.376 şi urm.). Toponimicul este menţionat de asemenea de către Dio Cassius (LXVII, 10 şi LXVIII, 9: Zapp.i^eY£^ouaa PacdĂeiov; de Ulpianus (cf. mai sus); de *Ptol.* (III, 8, 9: Zapju^eYE&ouaa şi de *GR* (IV, 7, 6, cf. Schnetz, p. 49: *Sarmazege).*

Din toate aceste izvoare epigrafice şi literare, rezultă că rostirea lui în limbile latină şi greacă se făcea diferit din cauza lungimii şi pronunţiei sale greoaie în limba dacică. Forma dacică a rostirii nu este cunoscută, iar sensul cuvîntului a provocat multe discuţii între filologi (cf. Russu, *op.cit.).* După recenta opinie a lui Russu *(Limba,* p. 80), el ar fi format din două-trei elemente, dintre care două de

bază: *zermi* = „stîncă-înălţime“ şi *zeget* = „pali- sadă-gard-cetate”. în traducerea românească sensul toponimicului ar fi deci „Cetatea de pe st încă“ sau „Cetatea înaltă“. Desigur, atare înţelegere se referă la Sarmizegetusa lui Decebal, din Munţii Orăştiei. în valea Haţegului s-a făcut numai cu timpul o transpunere a denumirii, neînţeleasă de colonişti.

Pe teritoriul provinciei Dacia, Sarmizegetusa ne-a păstrat cel mai mare lot de ruine, inscripţii, monumente sculpturale şi diferite obiecte mărunte. Numărul textelor epigrafice se apropie de patru sute de piese scrise pe piatră[3]. Aceste descoperiri s-au răspîndit în numeroase muzee şi colecţii particulare din România, Austria şi Ungaria. 0 parte înseninată a lor se conservă în muzeele arheologice din Deva şi comuna Sarmizegetusa.

Localizarea Sarmizegetusei romane s-a făcut prima dată la 1516, de către umanistul Johannes Mezerzius. De atunci, ruinele ei au devenit o sursă de aprovizionare cu monumente antice a curţilor şi palatelor nobililor transilvăneni, a colecţionarilor de antichităţi din Alba lulia, Viena, Buda etc. Satele din Ţara Haţegului au transformat ruinele Sarmizegetusei în carieră de extras blocuri cioplite şi cărămidă romană pentru construcţii particulare. Biserica din Densuş (sec. XIII—XIV) este în întregime zidită din blocuri de piatră transportate de la Sarmizegetusa. Atare împrăştiere de monumente crează pentru arheologi o problemă foarte gravă, privitoare la identificarea acestor *membra disiecta.* Abia în 1880 se deschid primele săpături sistematice, organizate de către *Societatea de istorie şi arheologie a districtului Httne- doara.* Prin entuziasmul unor arheologi ardeleni, ca Gábor Téglás şi Pal Király (Paul König), prin anii 1881 – 1893, s-a organizat muzeul din Deva şi s-au publicat multe rezultate. Săpăturile au fost reluate după primul război mondial de către C. Daicoviciu (în anii 1924—1936), organizatorul muzeului de la Sarmizegetusa, apoi s-au continuat de către Octavian Floca, în 1948. Din păcate, o mare parte a acestor descoperiri nu este încă publicată.

Studiul onomasticii din inscripţii dovedeşte multiplele *nationes* ale civililor şi militarilor care s-au aşezat din primii ani de existenţă a provinciei, la Sarmizegetusa, unde se instalase şi guvernatorul împreună cu întregul său aparat administrativ şi financiar. Numai în a doua jumătate a secolului al Il-lea, Sarmizegetusa va fi depăşită din punct de vedere economic şi politic de Apulum, rămînînd cu o garnizoană puţin numeroasă. în anii 106— —118, guvernatorul de rang consular al Daciei sta numai la Sarmizegetusa. Dar o dată cu prima bifurcare administrativă a provinciei, noul guvernator cu rang de *propraetor* devine concomitent şi comandant al legiunii a XIII-a Gemina din Apulum şi va avea reşedinţa împărţită între cele două oraşe, în schimb procuratorul financiar al Daciei Superioare, mai apoi al celei Apulensis, şi-a avut sediul numai la Sarmizegetusa, fapt ce explică prezenţa unui

mare număr de funcţionari fiscali în capitala Daciei. Dar cu tot ayîntul luat de Apulum şi de alte centre urbane dacice, oraşul metropolă şi-a păstrat importanţa sa economică ca centru de producţie, cu numeroase colegii de meseriaşi, oameni de afaceri, negustori, arendaşi etc.

d Z1 °nf2JuineloT romane se întinde pe o lungime de 1 500 m şi pe o lăţime Potaissa cu 0 suPraIaţă mai redusă faţă de a celor de la Apulum, Ş1 Romula. Pe baza lor, s-a evaluat populaţia Sarmizegetusei la

15—20 000 de locuitori. în schimb, clădirile din capitala metropolă erau mai grandioase, mai frumoase şi grupate într-o zonă centrală a oraşului. Zidăriile lor se mai puteau zări în secolul trecut, ridicîndu-se cu cîţiva metri deasupra solului. Azi apar la suprafaţă numai cele dezvelite de arheologi. Cercetările îndelungate au identificat o serie de clădiri şi construcţii, cum sînt: cetatea fundată de Scaurianus, amfiteatrul, băile publice, temple, apeductul, necropola etc., mai mult sau mai puţin studiate (fig. 3).

„Cetatea” romană destinată a apăra oraşul antic se găsea într-o largă vale, uşor înclinată spre nord-vest şi străbătută de rîuşorul „Apa mică“, ce izvorăşte din masivul Retezat (fig. 3). Nucleul et~central îl constituia o în- tăritură patrulateră (600 X 540 m = 32,40 ha), limitată de un zid puternic (gros de 1,80 m), lucrat din blocuri cioplite (de mărimea: 0,50 x 0,50 x X 1,30 m), legate de un miez de zidărie din piatră spartă prinsă cu mortar de var. Se presupune că la origine, acest zid de apărare avea înălţimea de 4—5 m (C. Daicoviciu, *Dacia,* I, p. 238 şi urm.). Zidul se rezema în interior pe un *agger* din pămînt; în partea de sus, se termina cu crenele; în faţă, poseda o bermă (lată de 1—2 m) şi unul sau două şanţuri adinei de 5—6 m. La colţuri cetatea apărea puţin rotunjită. Pe fiecare latură poseda cîte o poartă principală, iar în interior era străbătută de două străzi principale *(cardo* şi *decumanus).* Săpăturile n-au precizat încă locul celor patru porţi şi nici pe al turnurilor de apărare din lungul zidurilor. Piatra folosită la zidirea cetăţii s-a extras din cariera de gresie situată în apropiere (la „Selea“)- Ca formă şi sistem defensiv, fortificaţiile Sarmizegetusei romane sînt specifice şi altor oraşe din imperiu, fundate în vremea domniilor lui Traian-Hadrian. Ele erau destul de puternice şi au putut face faţă acelui dublu pericol *(ancipiti peri- culo)*, pe timpul războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius, cînd Sarmizegetusa a fost atacată concomitent de barbari şi de populaţia autohtonă răsculată *(CIL,* III, 7969 *=ILS.* 371).

în centru, oraşul poseda un *forum,* locul de întîlnire a celor două străzi principale legate printr-o reţea de străzi secundare, ce se întretăiau în unghiuri drepte şi închideau grupuri de clădiri *(insulae),* Principalele construcţii administrative, economice şi religioase ale oraşului şi provinciei s-au ridicat la început numai în interiorul acestui patrulater fortificat. O dată cu dezvoltarea sa urbanistică, ele au început să apară şi în afara acestor limite.

Forul din Sarmizegetusa, ca piaţă publică şi loc de întîlnire al oamenilor de afaceri, fusese împodobit cu multe statui şi monumente onorifice. El se compunea din două aripi. Prima

constituia un portic situat spre nord, lung de 85 m şi lat de 10 m. Porticul apărea limitat de două ziduri căptuşite (pe o înălţime de 2 m) cu plăci din marmură lustruită, fixate pe pereţi cu mortar şi scoabe din bronz, totul acoperit cu ţiglă. Se presupune că la început, pe locul lui fuseseră zidite prăvălii *(tabernae? macellwn?),* dărîmate spre a face loc noii construcţii destinată a fi împodobită cu statui şi monumente

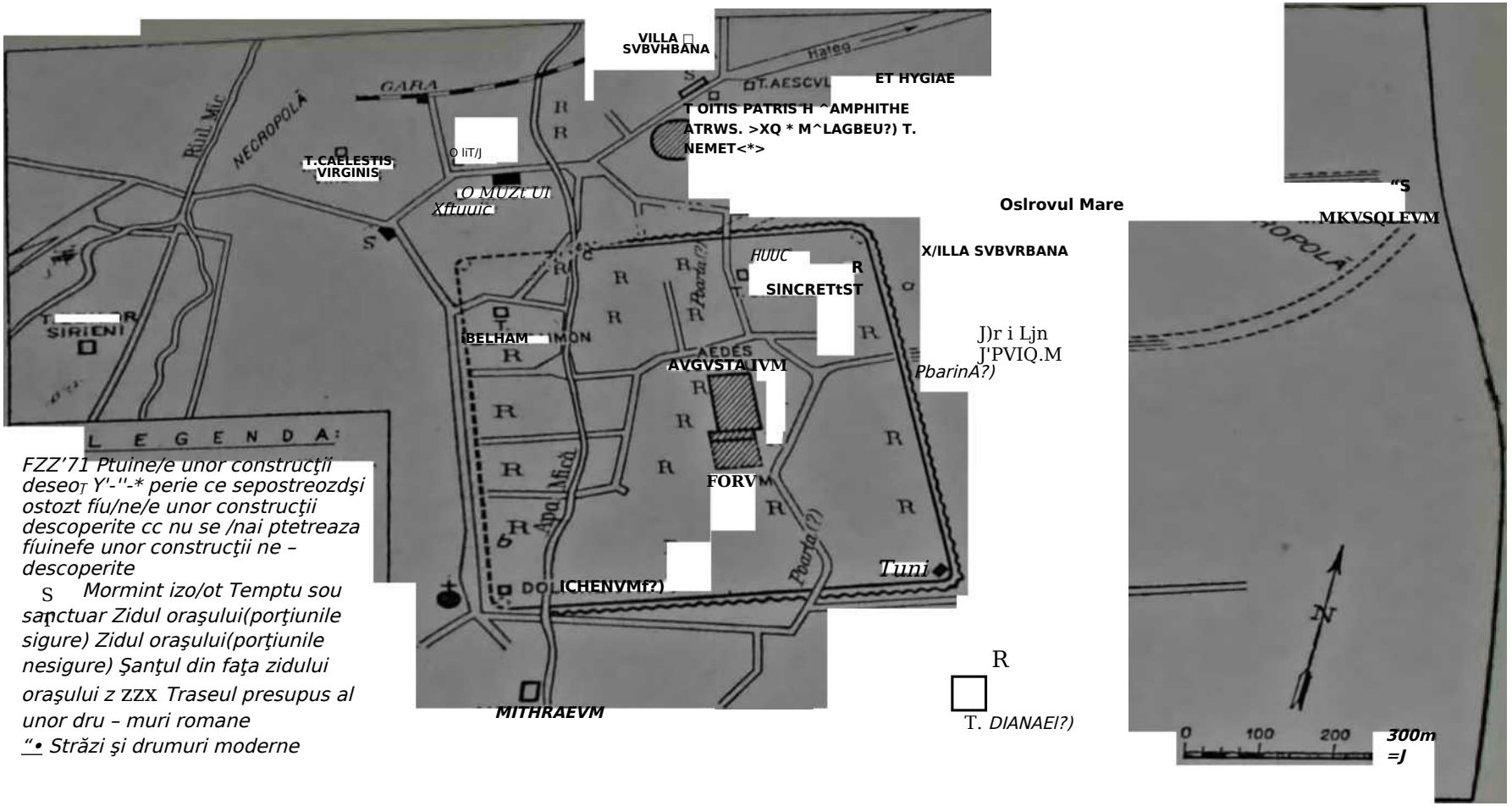

Fig. 3. Planul Sarmizegetusei romane

cpigrafice. Printre aceste inscripţii de cinstire, s-a descoperit una (ca bază pentru un bust al său) închinată lui M. *Sedatius Severianus,* guvernator al Daciei (152—153), patron al Sarmizegetusei şi ales consul în anul 153 *(CIL,* 1562; 1575; *An.ep.* 1933, nr. 55 şi *Dacia,* VII-VIII, p. 552). Cu ocazia instalării lui în consulat, plecase la Roma şi o delegaţie de cetăţeni din Dacia dintre care unii cu domiciliul în Sarmizegetusa *(CIL,* III, 1562, cf. mai sus, p. 27). La capătul de răsărit al porticului exista o scară ce urca •spre o mare clădire publică (nesăpată), presupusă a fi fost palatul consiliului comunal *(curia).* O altă intrare lega porticul cu palatul Augustalilor, situat la apus de for (fig. 4).

A doua zonă a forului cunoscută azi era o piaţă deschisă, pavată cu lespezi din gresie şi largă de 42 m. Sub pavajul pieţei, un canal zidit în piatră colecta apa de ploaie şi din topirea zăpezilor, el fiind legat cu altele mai mici. Pe latura vestică, o clădire cu destinaţie necunoscută (încă nesăpată) pătrundea cu absida sa în piaţă. De jur împrejur, zidurile decorate cîndva cu picturi murale, rezemau diferite statui şi inscripţii, dintre care unele aflate *in situ,* cum a fost epigrafa onorifică a lui *C. ArriusQuadratus* (şi cele ale fiilor săi), primul, un guvernator al Daciei *(An.ep.* 1931, nr. 123 şi C. Daicoviciu, *închinare lui N. lorga,* Cluj, 1931, p. 129 şi urm.).

Aedes Augustalium („palatul augustalilor“) este cea mai de seamă clădire cunoscută pînă acum în „cetate“ – unică în ceea ce priveşte planul în Imperiul roman (C. Daicoviciu, *Dacia,* III—IV, p. 518 şi urm.). Destinată a servi cultului central al împăratului din provincia Dacia, ea poseda o curte spaţioasă pentru altarul împărătesc *(Ara Augusti),* de a cărui oficiere se îngrijea colegiul denumit *ordo Augustalium* (fig. 4). întreaga clădire (lungă de 85 m, lată de 65 m = 5 525 m^2) se construise din zidărie cu piatră sau cărămidă şi se acoperise cu ţiglă. Edificiul poseda un plan simetric, asemenea unui pretoriu de castru roman. El se ridicase peste clădiri mai vechi şi în exterior avea un fel de „contraforturi“ (lungi de 0,80—1,20 m), element luat din arhitectura orientală. Ornamentarea interioară a palatului se făcuse cu placaje din marmură de Bucova şi cu mozaicuri alcătuite din fragmente de cărămizi prinse în beton.

Clădirea oferă două părţi distincte. Partea centrală era destinată unui *atrium,* o mare curte monumentală (50 x 42 m), pardosită cu lespezi şi avînd la mijloc altarul împărătesc. Pe laturile estice şi vestice ale acestei curţi deschise se găseau săli foarte lungi, în formă de bazilică, din interiorul cărora se puteau urmări festivităţile din jurul altarului şi, concomitent, ele puteau servi şi ca

loc de adunări. în sala de apus, resturi de cuptoare şi zidării cu lut surprinse în timpul săpăturilor indicau o locuire tîrzie, după părăsirea Daciei, cînd palatul era ruinat. Un canal de scurgere (cu unele ramificaţii şi construit la 1,50 m adîncime) strîngea apa de ploaie şi din topirea zăpezilor, trecînd pe sub temelia altarului împărătesc şi îndrep-

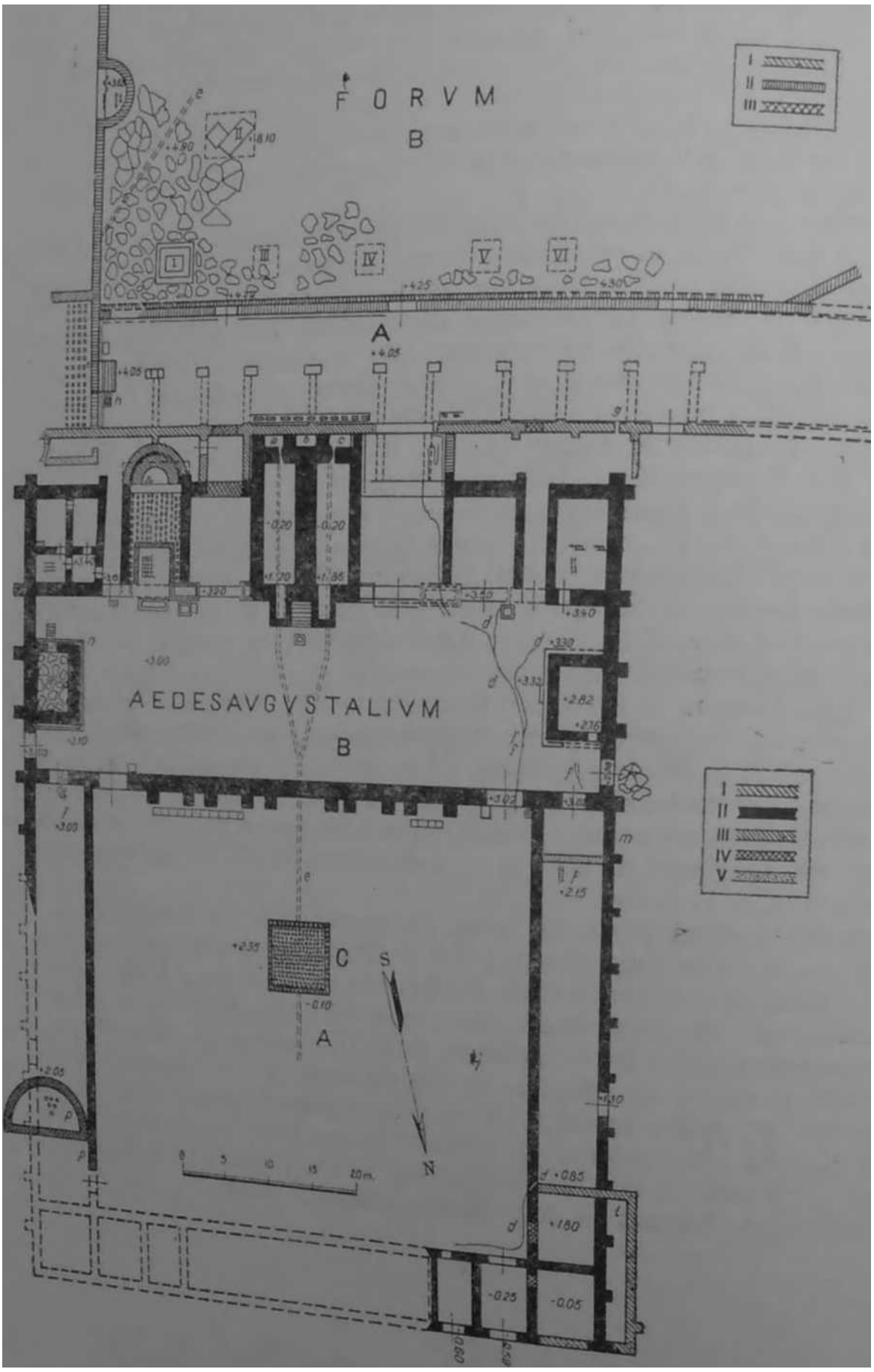
FORVM
B
A
AEDESAVGVSTALIVM
B
C
A
I
II
III
IV
V
I
II
III
N
0 5 10 15 20m.

tîndu-se spre for. Era zidit din cărămidă (cu gura de 0,50x0,60 m) şi acoperit cu lespezi din calcar. Către sud, „curtea mare“ se separă de o „curte mică“, printr-un zid masiv, străpuns de arcade sprijinite de pilaştri şi avînd. loc de trecere la cele două capete. în arcadele străjuite de pilaştri era locul altor sculpturi şi altare scrise, iar drept coronament pe culmea zidului se plasase o arhitravă, o friză şi o cornişă.

A doua parte a clădirii o constituia aşa-zisa „cur te m ică“, pavată cu mozaic din sfărîmături de cărămidă. Pe margini adăpostea şi ea diferite monumente onorifice (statui, inscripţii etc.), iar la capetele înguste se termina cu două încăperi simetrice, dintre care una (fig. 4,n) servea de tezaur, construit subteran şi boltit. în pivniţa ei, încarc se scobora pe o scară, se depuneau obiectele sacre sau de valoare. Săpăturile au precizat şi aici urmele unui, canal de scurgere (la capătul vestic), precum şi resturi ale unei locuiri tîrziL Printre monumentele mai însemnate aflate în această curte secundară, se menţionează un altar pus pentru *Fortuna Augusta, o* bucată dintr-o statuie de piatră a unui împărat şi o mînă a unei alte statui de bronz, turnată în mărime naturală (C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 552).

Pe latura de sud se găsea faţada principală a palatului, compusă dintr-un şir de încăperi cu etaj. în faţă se orînduiau cinci deschizături arcuite sprijinite pe pilaştri (canelaţi, aşezaţi pe socluri şi încoronaţi cu căpiţele ionice din marmură). Acestor camere li s-au atribuit diverse destinaţii, ca: locuinţe pentru personal (nr. 22—25), o instalaţie de încălzire *(hypocaustwm)* aşezată sub o sala de şedinţe restrînse (nr. 19), încălzită cu curenţi de aer cald ce se scurgeau pe sub cărămizi cu colţari fixaţi sub tencuială *(tegulae mammatae),* două cisterne la centru (nr. 16, 1 – 2), boltite, lucrate cu beton *(opus sig- ninum)* şi care aveau în spate trei cămăruţe (a-c) pentru colectarea apei de ploaie (ca să fie trimisă în canalele subterane). Deasupra celor două cisterne funcţiona o capelă *(sacellwn)* la care se ajungea cu ajutorul unei scări. Restul încăperilor (10, 13, 14) rămîne nesigur ca destinaţie. Legătura între corpul palatului şi for se realiza prin mai multe coridoare (nr. 11, 14, 20) ornate cu plăci de marmură şi pavate cu mozaicuri.

Monumentalul „palat al augustalilor” a fost construit în cea mai mare parte pe la mijlocul secolului al Il-lea e.n., prin grija lui *M. Procilius Niceta.* Apoi, desăvîrşirea clădirii s-a realizat prin sîrguinţa fiului său *M. Procilius Regulus.* Ambii erau cavaleri romani şi deţinători de importante magistraturi în Sarmizegetusa ca: *IFoiri, flamines, sacerdotes, decuriones, sacer- dotes arae Augusti* etc. Deşi primul text ctitoricesc

declară categoric că tatăl: *aedem Augustalibus pecunia sua faciend(um) instituit* şi că fiul *per[fec\it dedicav[it(que)],* cu toate acestea, construcţia nu trebuie atribuită numai

---

Fig. 4. Casa Augustalilor şi forul din Sarmizegetusa.

lor,[4] Fondurile băneşti de bază au fost date din casa ordinului augustalilor, iar cei doi puternici demnitari şi-au impus numele pe piatra inaugurală, pentru iniţiativa lucrărilor şi pentru o modestă contribuţie bănească personală. *Procilii* sînt cunoscuţi ca o puternică familie din sinul aristocraţiei urbane a Şarmizegetusei (cf. încă: *CIL,* III, 1509; 7963; *An. ep.,* 1927 nr. 54, 55). Se pare că la unul dintre poeticele palatului *(porticum [te]ctum)* se referă contribuţia bănească a augustalului *M. Veponius Maximus (CIL,* III, 1516). Lucrări de restaurare s-au mai făcut în prima jumătate a secolului al III-lea. *P. Antonius Super* a dedicat o colonetă *ordini Augustalium* şi se pare că tot el a pregătit ţiglele ştampilate P. ANT.S., pentru refacerea acoperişului (Daicoviciu, *Dacia,* I, p. 518 şi 542). Un alt binefăcător (rămas anonim) dotase palatul cu o nouă tencuială pictată cu reliefuri în stuc şi-l îmbogăţise cu vase de bronz (Daicoviciu, *op.cit.,* p. 246).

La Sarmizegetusa, organizaţia de augustali luase fiinţă din primii ani ai fundării coloniei *(CIL,* III, 1572 = *ILS,* 3437) şi pînă în timpul domniei lui Hadrian, cînd apar primele municipii în Dacia, ea a funcţionat pentru întreaga provincie. Analiza inscripţiilor dacice arată că membrii colegiului se recrutau dintre peregrinii şi liberii bogaţi, dornici de a-şi crea o poziţie socială mai favorabilă, între plebea urbană şi aristocraţia cetăţenească a oraşului. Lista augustalilor din Sarmizegetusa numără o serie deliberti, ca: *Ulp. Domitius Hermes (CIL,* III, 1425 = *ILS,* 7137; 1426 şi *Dacia,* III— IV, p. 546 nr. 1), *Septimius Asclepiades (CIL,* III, 1471), *Q. Aur. Saturninus (CIL,* III, 7981), *D. Baebatius Chrisantus (CIL,* III, 8011) etc. Unii îşi declară calitatea de liberţi, dar cei mai mulţi şi-o trădează numai prin numele ce poarta (cf. Tudor, *Dacia,* N.S., VI, p 206 şi urm.).

Comunitatea obliga pe aceşti oameni înstăriţi, peregrini sau liberţi, să participe *pecunia sua* la o serie de cheltuieli pentru lucrări publice extraordinare *(munera), apoi* sa dea bani pentru hrana sărăcimii *(annona)* şi pentru spectacolele publice *(ludi).* Contribuţia lor bănească se extindea şi asupra altor nevoi obşteşti. Astfel, augustalul *Tib.Cl. Ianuarius,* patron al primei decarii din colegiul fabrilor, realizează din averea sa (la sediul colegiului) pictura unui portic şi sistematizează o sală de ospeţe *(picturam porticus et accubitum)*, iar fiul său, pentru cinstea de a fi fost ales în două rînduri patron al aceluiaşi colegiu de meseriaşi, construieşte o verandă, o bucătărie şi faţada

edificiului pentru un *collegium fabrum (CIL,* III, 7960 *=ILS,* 5548: *pro- porticum et culinam et frontalem;* cf. şi Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 287 şi urm.). Aceşti ÂomÎHes *novi* erau negustori, proprietari de ateliere meşteşugăreşti, antreprenori, arendaşi etc., dădeau mulţi bani în schimbul cinstei de a participa la festivităţile organizate în onoarea împăratului alături de corpul închis al aristocraţiei decurionilor. în Dacia, *ordo Augustalium* dintr-un oraş era condus de doi magistri aleşi anual *(CIL,* III, 862 şi 912). Din cele 66 de documente epigrafice privitoare la augustalii provinciei,

36 se referă la cei din Sarmizegestusa (cf. Tudor, *Dacia,* N.S., VI, p. 201 şi Russu, *SCIV,* XIV, 1963, p. 447). în capitala Daciei fusese temeinic organizată o atare asociaţie, deoarece în sediul ei special se aduna acel *concilium Daciarum trium,* în jurul altarului împărătesc din „curtea mare“, unde jertfele se îndeplineau de un *sacerdos arae Augusti,* denumit şi *coronatus Daciarum trium* (cf. p. 99). Celor mai zeloşi dintre augustalii donatori, consiliul comunal al oraşului le acorda titluri şi insigne onorifice de magistraţi municipali, denumite *ornamenta (Ilviri, aediles, decuriones),* cu care, atîrnate pe un costum special *(toga praetexta),* apăreau la spectacolele publice şi la festivităţile religioase *(CIL,* III, 1425 = ZIS, 7137; 1426). în amfiteatrul din Sarmizegetusa aveau rezervate anumite bănci din piatră, pe a căror spalieră o inscripţie *AVG(ustalis)*, indica acest drept *(CIL,* III, 12586). Mulţi dintre membrii corporaţiei locuiau în teritoriul oraşului ca proprietari de ţară *(CIL,* III, 1385 ; 1937; *SCIV,* XIV, 1963, p. 447). între ei, exista şi un fel de solidaritate de corp, prin faptul că în lipsa unor moşteni- l tori direcţi, îşi lăsau averea unii altora *(CIL,* III, 1425 – *ILS,* 7137; ' 7981 =6269). în viaţa economică locală, augustalii au avut o funcţie de seamă, ceea ce şi explică legăturile lor puternice cu colegiile profesionale (cf. mai jos p. 97). Ca patroni sau membri în aceste asociaţii de meşteşugari, ei deschideau şi acolo punga pentru atare onoruri. Este sigur că în toate oraşele Daciei cu rangul de *municipium* şi *colonia,* ca şi în teritoriile lor, *Augustales* alcătuiau cele mai bogate elemente libertine şi peregrine. Ei au fost un factor de seamă în procesul economic şi de răspîndire a romanităţii la oraş şi sat.

Băile (termele) principale ale Sarmizegetusei se găseau în „cetate“, spre nord-est faţă de palatul augustalilor, în locul denumit astăzi „Grohotea Tornîeştilor” (fig. 5). Au fost săpate în anul 1883, de către G. Téglás şi P. Király (cf. acelaşi, *Ulp. Traiana Augusta,* p. 104 şi urm. şi *Dacia prov. Aug.,* p. 129 şi urm.). întreaga clădire era lungă de 28 m şi lată de 22,75 m. Planul indică o instalaţie termală complexă şi adecvată cerinţelor populaţiei civile. S-a putut preciza destinaţia multor încăperi. Camera de intrare (nr. 1) servea ca locuinţă sclavului paznic al vestiarului şi avea mărimea 3,40 x 2,70 m. Alăturat de ea se găsea vestiarul băilor *(apody- terium),* mare de 16,20 x 2,70 m (nr. 2). Pe sub pardoseala vestiarului pătrundea canalul ce alimenta două bazine cu apă rece (nr. 3 şi 11). Primul bazin (nr. 3) era plasat în mijlocul unei camere spaţioase (9,90 X 3,40m) care comunica direct printr-o uşă cu vestiarul *(e).* în momentul descoperirii lui, bazinul avea adîncimea de 0,35 m şi constituia o scăldătoare cu apă rece *(frigidarium).* Apa se evacua din el prin capătul opus intrării, pe sub o cămăruţă (nr.

12) cu funcţia de coridor, apoi pe sub zidul exterior în afara clădirii. în acest sens, se construise un canal din zid cu lespezi. Al doilea bazin cu apă rece (nr. 11) se alimenta şi el din conducta de sub vestiar, prin-

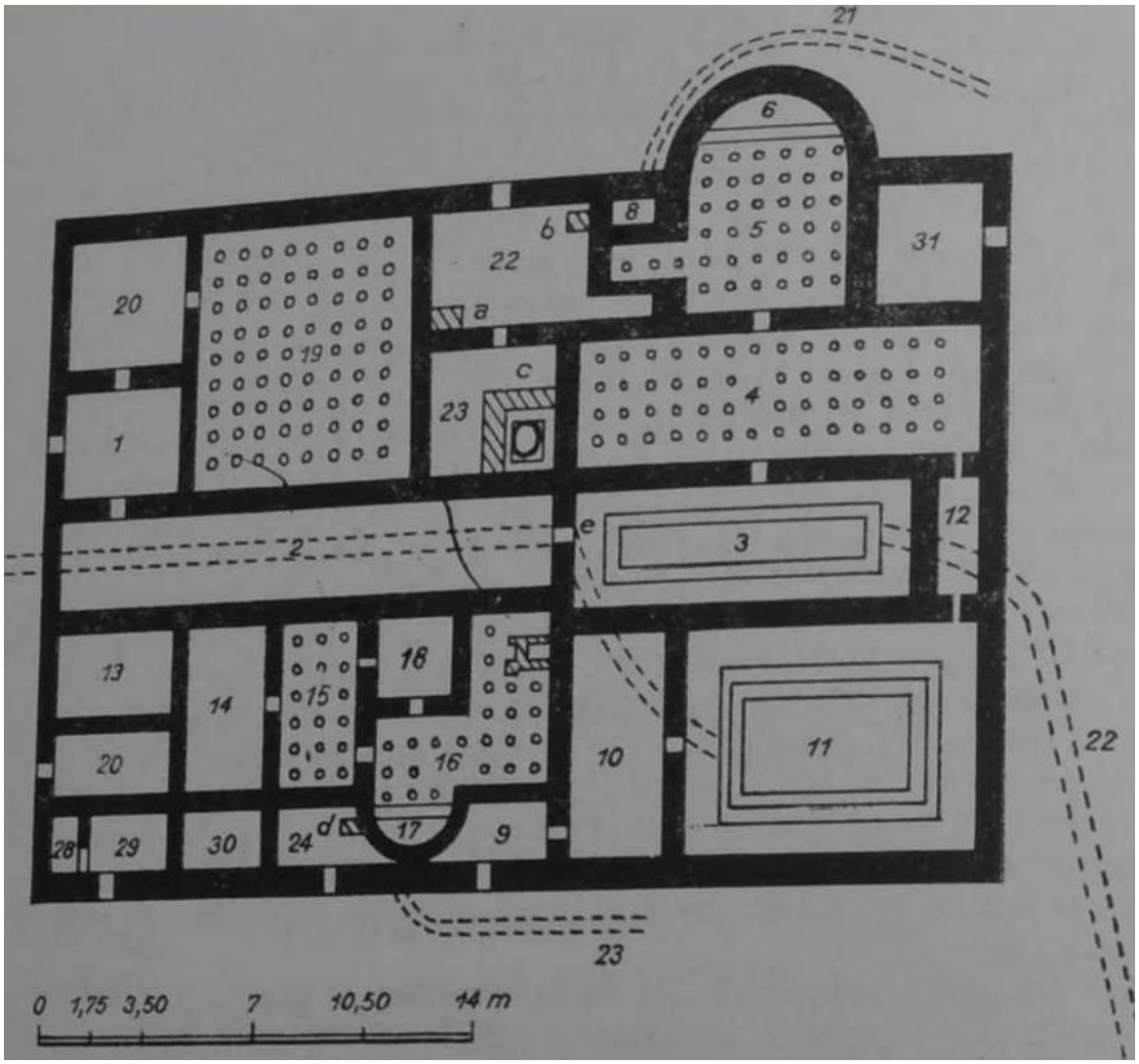

Fig. 5. Băile romane din Sarmizegetusa.

tr-un al doilea canal. Era tôt un *frigidarium* de mărimea 8,20 X 6,20 m, mult mai adine şi în care se pătrundea scoborînd nişte trepte (deci putea servi pentru *nalatio).* Printr-o uşă largă de 0,80 m, se trecea, din camera primului bazin (nr. 3} într-o încăpere situată la un nivel mai ridicat (11,60 X x 3,50 m) şi dotată cu o instalaţie de hypocaust (nr. 4). Ea servea ca *tepidarium* pentru o transpiraţie uşoară. Din *tepidarium* se ajungea într-o încăpere absidată (nr. 5—6), prevăzută şi ea cu hipocaust. Aceasta îndeplinea un dublu rol: în spaţiul principal servea drept *caldarium* (loc de spălare cu apă caldă! : în absidă se instalase o albie *(labrum)* cu apă rece (nr. 6), iar la colturi (nr. 7 şi 8), funcţionau alte bazine, dar cu apă caldă. Un *caldarium* e acelaşi fel exista şi în încăperea nr. 16, alăturată unui mic *tepidarium* (nr o), cest mic caWanum (nr. 16) poseda de asemenea un bazin *(alveus)* pa rece (nr. 7) şi unul (nr. 18) cu apă caldă *(labrum).* Restul încăperi-

i$_o$r repeta aceleaşi funcţii, in camera nr. 20. un mic *apodyterium-* *în camer,* „ 19. (de mărimea / X 7 m) un *tepidarium* etc. Această repetare peTrini ¿¡ferite arată faptul ca băile puteau avea două secţiuni, una pentru bărbat şi alta pentru femei. Dintre încăperile cu funcţie neprecizată, unele puteau folosi ca *unctona* (ungere cu untdelemn), ca sah de lectură, ca săli de iocuri etc Săpăturile n-au precizat însă locul băii cu aburi fierbinţi *(laconicum)* şi nici felul de încălzire a termelorpnn/>r«e/«rn»$_a$. între alte obiecte aflate printre ruine, se menţionează cărămizi cu ştampile, cu nume abreviate de producători civili.. C\ C şi PRCOS *(CIL,* III, 8075, 5, 15), pină acum nedescifrate. S-au mai găsit de asemenea şi ştampile cu numele consulilor din anul 158 e.n., prin care se indica data construcţiei clădirii sau o reparaţie ulterioară.

Amfiteatrul, cu impunătoarele sale ruine de azi, se construise la 125 m spre nord faţă de zidul cetăţii (fig. 6). S-a dezvelit prin săpături organizate în mai multe etape, pînă în anul 1936 (C. Daicoviciu-H. Daicoviciu, *op.cit.,* p. 61 şi urm.). Faţă de cel de la Porolissum este mai mare şi mai bine cunoscut, iar prezenţa lui în capitala provinciei dovedeşte puterea romanităţii r apusene. în el se dădeau lupte de gladiatori, reprezentaţii cu lupte împotriva fiarelor sălbatice *(venatîones),* probabil şi unele comedii uşoare (pantomime), de care se îngrijeau edilii coloniei, în timpul sărbătorilor de seamă. Gladiatorii se recrutau dintre sclavi, prizonieri de război şi dintre condamnaţi la moarte.

Faţă de alte amfiteatre din imperiu, cel din Sarmizegetusa apare de mărime mijlocie, construit într-o formă eliptică, cu axele mari lungi de 88 şi 99 m, dimensiuni ce indică o capacitate pentru aproximativ 5 000 de spectatori. Arena (de aceeaşi formă eliptică) era lungă de 66 m şi lată de 47 m. Zidăria păstrată este lucrată din piatră spartă, legată cu mortar de var *(opus incer- tum).* Amfiteatrul s-a construit din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia, ca în anul 158 e.n. să sufere o reparaţie radicală (ştampilele pe cărămizi cu numele consulilor). Orientat V—E, ei avea o serie de intrări pentru spectatori (nr. 1 – 12). Intrările care duceau direct în arenă se întîlnesc la capetele axei lungi (P. 1 şi P. 2). Intrarea principală în arenă se găsea la V, unde exista o poartă dublă (pragul s-a păstrat,) lucrată din bîrne puternice, prinse în piroane şi drugi de fier. Interiorul se compunea din *arena* (A) şi din tribunele spectatorilor *(cavea).* Locurile participanţilor la spectacole se aranjaseră deasupra a trei rînduri de ziduri concentrice, tăiate radiant ae alte e. Partea centrală a arenei fusese acoperită cu nisip, fiind pavată cu lespezi numai la cele două intrări şi pe margine. Publicul pătrundea in tri une prin cele

12 intrări mici exterioare, pe cînd gladiatorii îşi făceau apari ia în arenă prin cele două porţi de la extremităţi (P. 1 şi P- ^)- ~a unu capetele axei arenei, două încăperi *(e* şi/) serveau ca vestiar al giadia oruo şi ca loc de strîngere a morţilor şi răniţilor *(spoltanum).* Neciaia ram

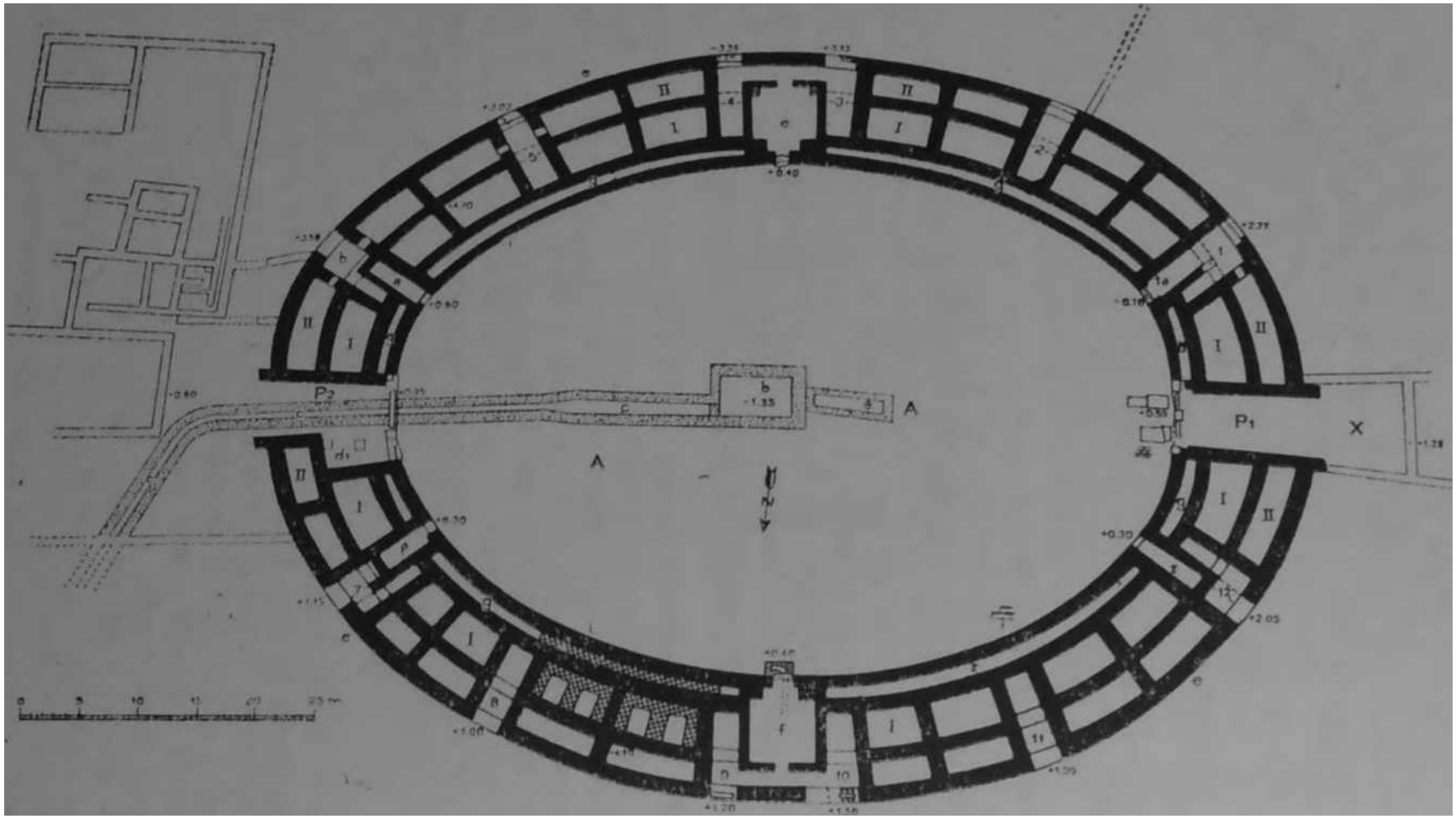

Fig. 6 Amíitcatrul din Sannizcgetusa.

încă destinaţia unei camere-bazin şi a subteranei din centrul arenei (b). în timpul săpăturilor (1936), s-a observat că ea fusese construită din ziduri cu piatră pe o adîncime de 2 m, că fusese acoperită cu o podea din bîrne şi că primea apă prin jgheaburi din lemn ale căror resturi se mai păstrau la acea dată. Din acest loc, apa se putea evacua printr-un alt jgheab din lemn plasat într-un coridor subteran, ce deborda în afară, pe sub poartă P. 2 (fig. 6, c). Zidul din jurul arenei avea o înălţime de peste trei metri şi se termina cu un parapet din blocuri de piatră, care fereau spectatorii de furia fiarelor. Toate intrările în amfiteatru fuseseră împodobite cu coloane şi arhitrave de marmură. Locurile spectatorilor erau aşezate în pantă, pe două „staluri“, separate de către zidul inelar din mijloc. în rîndurile din faţa arenei *(maenianum primum),* luau loc oficialităţile şi aristocraţia oraşului, favoriţii cărora li se rezervau „locuri” prin inscripţii speciale *(CIL,* 111, 1522, 1523, 1526, 1544, 1545, 1623 şi 12586). Mai sus, în spatele lor, urma „galeria“ *(niaenianum summum),* cu bănci de lemn destinate mulţimii de rînd. Toate compartimentele rezultate din întretăierea zidurilor erau umplute cu pămînt, ca să suporte greutatea băncilor şi a spectatorilor. Deasupra porţilor principale (P. 1 şi P. 2),boltite puternic, existau loji speciale *(podia magîstratus)* afectate principalelor personaje participante la reprezentaţii. După ce intra prin cele 12 porţi exterioare, publicul urca pe scări interioare spre cele două compartimente destinate spectatorilor. Este probabil ca amfiteatrul să fi fost parţial acoperit cu ţiglă. Din ruinele lui şi din alte părţi ale oraşului, s-au cules cărămizi şi ţigle cu ştampilele legiunii a IV-a Flavia, care a stat cîtiva ani după cucerirea Daciei în această regiune (Rit-terling, *RE,* XII, col’. 1548 şi *AMN,* II, 1966, p. 431).

După evacuarea Daciei şi distrugerea oraşului, amfiteatrul a fost transformat de către localnici într-o cetăţuie de apărare contra barbarilor, prin baricadarea intrărilor. De la aceşti localnici a rămas ascuns în ruinele lui un tezaur cu monede romane din secolele III —IV e.n. (Protase, *PC,* p. 127).

La est de amfiteatru, ruinele unei mari clădiri (insuficient cercetată) ar putea indica amplasamentul căzărmii gladiatorilor.

Apeductul oraşului se face cunoscut dintr-o inscripţie ridicată în cinstea împăratului Hadrian, cu ocazia inaugurării acestei lucrări, în anii 132/133 e.n. şi în care se spune că: „s-a adus apă în colonia Dacica Sarmizegetusa prin grija guvernatorului împărătesc, Cn. Papirius Aelianus” *(CIL,* 111,1446; *aqua inducta*

colon.Dacic.Sarmiz.per Cn.Papirium Aelianum legat, eiuspr.pr). Conducta era subterană şi traseul ei încă nu a fost urmărit pe teren (C. Dai- coviciu, *Dacia,* I, p. 233 şi urm. şi Tudor, *Laiomus,* XXIII, 1963, p. 289). Era desigur construită din mari tuburi de argilă îmbrăcate în zidărie cu mortar, tuburi prin care se aducea apa potabilă dinspre Munţii Retezatului pentru o populaţie din ce în ce mai numeroasă, după aproape 30 ani de la fundarea coloniei. în interiorul oraşului existau destule fîntîni, iar un rîuşor trecea prin cetate, dar toate acestea nu ofereau apă bună de băut ca aceea adusă de la izvoare pe conductă. Din apa acestui apeduct se făceau rezerve în cisternele publice din oraş, cum erau cele din palatul augustalilor (cf. mai sus, p. 81). Deşi inscripţia arată că lucrarea s-a făcut de către legatul provinciei Dacia, ea va fi fost totuşi subvenţionată din bugetul oraşului şi din contribuţiile date de cetăţenii bogaţi.

Din Sarmizegetusa mai dispunem de 15 informaţii epigrafice referitoare la diferite construcţii publice, dintre care şapte privesc templele (Tudor, *La- tomus, l.c.,* p. 276 şi urm.). Dintre aceste construcţii, unele s-au localizat topografic, altele au rămas cunoscute numai prin menţiunile din inscripţii, Cîteva temple au fost presupuse ca existînd, numai prin simplul fapt că într-o ruină s-a descoperit un monument scris sau sculptat, de caracter religios. Dintre aceste temple sigure sínt demne de reţinut:

Templul zeului Mithras (divinitate a soarelui, luminii, reînvierii etc., originară din Persia) se găsea la sud de cetate, spre valea Hobiţei şi pe malul sting al părîului Apa Mică. A fost săpat în anii 1881/1883, cînd a fost scos la lumină un bogat material arheologic (în total 250 de piese), format din ruine, inscripţii, sculpturi, cărămizi ştampilate, opaiţe etc.[5] Acest *mi- thraeum* alcătuia o construcţie subterană *(spelaeum)*, lungă de 26 m, lată de 12 m şi săpată în felul unei hrube în panta unui deluşor. Poseda mai multe încăperi cu o sală centrală ce se termina cu o mare nişă rezervată icoanei zeului. Pe treptele tribunelor de pe laturile lungi luau loc adoratorii zeului, ca să asiste la desfăşurarea ceremonialului religios şi mistic. Multe dintre ofrandele epigrafice aflate în templu aparţin unor sclavi şi liberii ai împăratului (C/MR.U, II, 2029; 2032; 2121 ; 2136; 2146), ceea ce arată predilecţia acestora pentru cultul lui Mithras. Se bănuieşte că în afară de acest templu mai existau şi altele dedicate lui Mithras.

Tem/>hd *zeilor sirieni* era construit pe „Dealul Dani Ieşti lor“, la apus de oraş şi într-un loc izolat. El a fost săpat în 1881, cînd i s-a putut ridica şi un plan (G. Téglás, *Hunyâd, tort.,* I, p. 73 şi C. Daicoviciu, *Dacia,* I, p. 288 şi urm.). Aflăm dintr-o inscripţie că

templul fusese dedicat: *diis patriis Malagbel el Bebellahamon et Benefal el Manavat,* de către *P.Ael. Theimes, Ilviral(is)* în colonia Sarmizegetusa, care a mai adăugat construcţiei şi o bucătărie publică *(culina) (CIL,* III, 7954 *= ILS,* 4341; Tudor, <O/).CÎL, p. 280 şi A. Betz, *OD,* p. 33 şi urm,). Dedicantul avînd un nume specific sirian (la origine un peregrin) a transplantat în Dacia zeii din patria sa. Asupra lui avem informaţii şi din alte trei inscripţii găsite la Sarmizegetusa *(CIL,* III, 1472; 7896şi I2o87). A venit în Dacia ca soldat şi a avansat pînă la gradul de centurion într-o cohortă auxiliară. Ca veteran se stabilise la Sarmizegetusa, unde averea strînsă l-a ajutat să ajungă important

demnitar şi să construiască templul dedicat celor patru zei sirieni. Amurit la 88 de ani şi a fost îngropat de rudele sale, după nume tot siriene *(Zabáiból, Bericio şi Pamp\hile>}).* Malagbel a mai avut şi alţi adoratori în capitala Daciei. Pe timpul domniei lui Severus Alexander, *Malagbel* primeşte o închinare din partea libertului *Primitivos* (probabil deorigine siriană), ce îndeplinea înalta sarcină de contabil *(tabularius)* al provinciei Dacia Apulensis *(CIL,* III, 7955). între adoratorii săi găsim şi pe *T.Fl.Aper. scrib(a) col(oniae),* deci secretar comunal la Sarmizegetusa *(CIL,* III, 12580), unde îl mai cunosc alte trei epigrafe *(CIL,* III, 1512; 7914 şi 7917). Alte două menţiuni epigrafice fragmentare privind pe Malagbel, rămîn nesigure *(CIL,* III, 7956 şi *An.ép.* 1959, nr. 301), ca şi existenţa unui al doilea templu dedicat acestui zeu, templu construit la nord de cetate.

Templul zeilor Dis Pater şi *Proserpina* s-a descoperit tot în 1883, în vecinătatea amfiteatrului (G. Téglás, *Klio,* X, 1910, p. 502 şi 0. Daicoviciu, *op.cit.,* p. 228 şi urm.). Nu i s-a putut ridica un plan, iar supoziţia că acolo s-ar fi adorat aceşti zei ai infernului se bazează pe descoperirea a trei reprezentări cu imaginile lor.

Templul lui lupiter Dolichenus (dolichenuni), în colţul de SV al cetăţii, rămîne problematic ca existenţă (G. Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 3 şiC. Daicoviciu, *op.cit.,* p. 230). Dar acest zeu (de origine tot orientală) se face cunoscut la Sarmizegetusa printr-o serie de inscripţii şi basoreliefuri care atestă din plin adorarea lui în marele oraş (Merlat, p. 33 şi urm., nr. 32—35). Cultul lui a fost susţinut de elementele orientale de colonizare, ca sirienii M. *Bassus Aquila* şi *Gai(us) Gaianus,* membri în a patra decurie a colegiului fabrilor *(CIL,* III, 1431), apoi de negustorii sirieni *(Suri neg(otiatores,)* ca *Gaius Gaianus* (probabil acelaşi cu cel precedent) şi *Pro- Apollofan[es] (CIL,* III, 7915). Este ştiut că în afară de soldaţi, negustorii au răspîndit din Orient cultul multor zeităţi, după cum mai întîlnim o dată la Sarmizegetusa pe *lupiter optimus maxhnus Heliopolitanus (An.ép.,* 1933, nr. 18). lupiter din Doliche se mai întîlneşte în capitala provinciei sculptat pe un basorelief din marmură şi păstrat aproape intact. Divinitatea stătea în picioare pe spatele unui taur, cu sabia prinsă pe şoldul din dreapta, cu fulgerul şi dubla secure în mîini. O acvilă cu o coroniţă în plisc stă lîngă el.

Templul altei divinităţi sincretiste orientale, *Belhammon*, plasat de arheologi în ruinele unei clădiri situate la colţul NV al cetăţii, rămîne de asemenea nesigur (G. Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 62). în acel loc s-a găsit numai o coloană ce susţinea capul sculptat al zeului.

Templul Zeiţei Nemesis (divinitate a sorţii, norocului şi răzbunării) era unul din principalele lăcaşuri de cult din vecinătatea amfiteatrului, unde a fost dezvelit în anii 1892/1893 (C. Daicoviciu, *op.cit.,* p. 231). Plasarea lui fusese bine aleasă pentru un atare cult popular printre luptătorii din arenă a căror soartă era hotărîtă în luptă de această zeitate. La aşa ceva face aluzie închinarea fragmentară pusă zeiţei de un *Hilarus,* fiindcă „i-a scăpat fratele de la o primejdie“ *(CIL,* III, 13778). în ruinele templului s-a identificat un coridor pavat cu mozaic din bucăţi de cărămidă; s-au cules: o mînă de bronz de la o statuie a zeiţei, basoreliefuri şi o serie de inscripţii, ce-i fuseseră dedicate *(CIL,* III, 1438; 13777—13783 şi Floca, *Sargetia^* I, p. 69 şi urm.).

Un loc de seamă în panteonul local l-au ocupat zeii sănătăţii, *Esculap* şi *Hygea,* onoraţi cu un *templum* clădit tot în vecinătatea amfiteatrului. Sanctuarul a fost săpat complet (G. Téglás, *Huny ad, tort.,* I, pp. 62 şi 68), şi i s-a ridicat un plan. De el se leagă un mare număr de monumente epi- grafice*.

într-o dedicaţie, *Aesculapius* poartă epitetul *Pergamenianus,* dat lui de *C. Spedius Hermias, flamen* al coloniei (după cognomen un greco-oriental), care a adus cultul zeului dintr-un anumit sanctuar din Pergam *(CIL,* III, 1417, a *= ILS,* 3854). Probabil tot în legătură cu o „patrie orientala' a dedi- cantului este de interpretat şi dedicaţia grecească pusă celor doi zei ai sănătăţii ca „iubitori de oameni“, de către *Axius Aelianus lunior,* zis şi *lonius,* fiul cunoscutului procurator al Daciei Apulensis (care purta acelaşi nume), din anii 235— 238 (Russu, *op.cit.).*

Templul zeiţei Caelestis Virgo se găsea în apropierea colţului de NV al cetăţii. Sanctuarul a fost construit *a solo* şi *pecunia sua* de către sclavul împărătesc *Ncmesianus, librarius,* adică agent fiscal ce-şi strînsese un însemnat *peculium* ca să poată realiza o atare zidire *(An.ep.,* 1913, nr. 50 şi Tudor, *Ist. sclavaj.,* pp.l 12 şi 237). Un alt sclav al împăratului, *Liberális,* cu funcţia de *adiut(or) tabul(arii),* deci un ajutor-contabil al fiscului, i-a dedicat şi el o inscripţie în acelaşi sanctuar *(An.ep.,* 1933, nr. 17). *Dea* sau *Virgo Cáeles-* fis ascunde sub acest nume pe zeitatea cartagineză *Tanit,* al cărei cult a fost încurajat de către lulia Domna, soţia împăratului Septimiu Sever. în Dacia, zeiţa se mai întîlneşte la Apulum *(CIL,* 992 ; 993 – *ILS,* 3923). Favoarea acordată de tron acestei divinităţi a dus la o identificare a cultului ei cu cel al împărătesei, o siriană căsătorită cu un împărat în ale cărei vine curgea şi sînge punic. Cele două inscripţii analizate mai sus s-ar data deci din timpul vieţii luliei Domna, cînd aceşti *vernae* o adulau pe împărătească cu temple şi dedicaţii epigraf ice.

Orientul şi-a mai trimis în Sarmizegetusa şi alte divinităţi, ca egipteanul *Serapis (AISC,* I, p. 83, nr. 1) şi lidianul *Men,* însoţit de epitetul *Cilvastia- nus (An. ep.,* 1913, nr. *49—Dacia,* VII—VIII, p. 310). Marele număr de temple, inscripţii vot ive şi reprezentări sculpturale închinate cultelor orientale ne arată numărul însemnat de colonişti veniţi din răsărit şi stabiliţi în ca

se

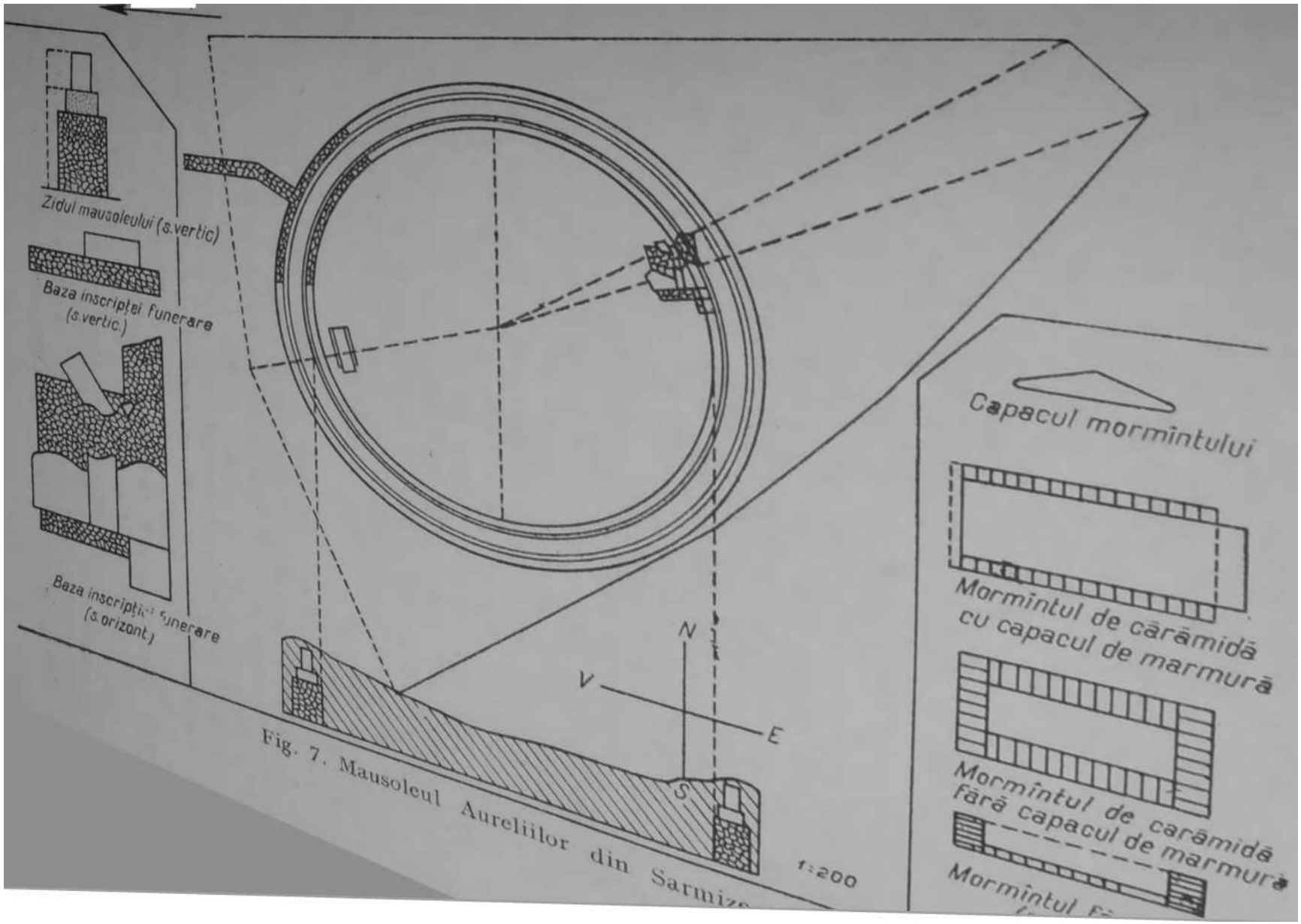

Fig. 7. Mausoleul Aureliilor din Sarmize

pitala Daciei. Dar cu toată propaganda făcută de aceste elemente orientale, întîietatea în panteonul metropolei dacice era deţinută de divinităţile ro- inano-latine, dintre care multe occidentale şi italice. în lista acestora din urmă se înscriu: *lupiter Optimus Maximus, Fortuna Praenestina {CIL,* III, 1421), *Cans Quadribii [CIL,* III, 1440), celticele *Epo.na Campestres {CIL* 7904.=£¿5,2417[, *Apollo Crannus (MC A,* II, p. 635 ?i urm.) şi alttdi în panteonul local al provinciei au fost modelate şi contopite cu alte culte autohtone, divinităţi italice, ca *Liber* şi *Libera, Hercules* şi *Silvanus,* despre care posedăm o mulţime de documente arheologice în Sarmizegetusa. Cinci tăbliţe atestă în acest mare oraş şi cultul de origine dacică al Cavalerilor danubiem *(CMRED,* nr 14—18).

Dacă un templu al Dianei, situat lîngă coltul de sud-est al cetătii, rămîne nesigur (CZ£, III, 7963; =961; *Klio, X,* 1910, p. 496 şi Dan«, I, p. 233), în schimb apare ca certă ridicarea unui templu pentru *Dea regina,* prin grija lui *M.Com(inius) Quintus (CIL,* III, 7907). Acest cavaler roman se înscrie şi el pe lista înalţilor demnitari municipali, prin magistraturile ce a îndeplinit pe timpul domniei lui Caracalla (?), ca: *praefectus, quinquennalis* (de două ori), *pontifex, sacerdos arae Augusti* şi *patronus* al colegiului de fabri *(CIL,* III, 1473; 1497 [= *ILS,* 7133]; 15’13; [= *ILS,* 7131] şi 7907).

Printre construcţiile mai puţin monumentale realizate în oraş se pot menţiona cîteva. Astfel o inscripţie aminteşte de existenţa unui cîntar public *(statera publica)* pus sub’ supravegherea unui *ponderator,* un cantaragiu ales dintre liberţii publici *(An.ep.,* 1959, p. 302 şi Tudor, *Latomus* XXIII, 1964, p. 296). Mărimea inscripţiei şi forma ei o arată a fi fost fixată pe zidul unei clădiri, deci se poate deduce existenţa unui fel de birou special pentru măsuri şi greutăţi, care în afară de bascula menţionată păstra o serie de etaloane ponderale şi de capacitate. Ne putem gîndi chiar la un oficiu pentru întreaga provincie care păstra aceste măsuri şi greutăţi oficiale în capitala Daciei (foto 1).

Concursul bănesc al unor cetăţeni bogati la înfrumuseţarea pieţelor publice se reflectă în două ştiri epigrafice. Cavalerul roman *Varen(ius) Pudens,* fost prefect al unei cohorte auxiliare şi *flamen* în două colonii (Sarmizegetusa şi Apulum), pune o inscripţie în cinstea tatălui său, *T. Varenius Probus* (fost şi el *Hvir* şi *quinquennalis coloniae)* cu prilejul cheltuielii ce face în valoare de 50 mii sesterţi, necesară pentru pavarea unei jumătăţi dintr-o piaţă *(CIL,* III, 1482 = *ILS,* 7132... *ob stratam ab eo aream*

dimidiam...). Se bănuieşte că ar fi vorba de însăşi piaţa forului (Tudor, *op. cit.,* **p. 290).** *Varenii* alcătuiau de asemenea în Sarmizegetusa o familie bogată şi puternica, deţinătoare a celor mai de seamă magistraturi municipale şi provincial- religioase *(CIL,* III, 1513; 1514; 1198; [= *ILS,* 8113]; 1482 [= *ILS,* 71321 1486 şi 13779. Cf. G. Forni, *0D,* p. 240 şi J. Trynkowski, *Przgled Historiczny,* 1965, p. 369). Tot 1a amenajarea unei *area* se pot referi şi lucrările făcute de

M.Iul. lustus, decurión şi pontifice al coloniei. El declară, a fi închis un spaţiu cu intrările ce-l traversau şi a ii aşezat acolo o statuie *(CIL,* III, 7983 = =*ILS,* 5390: *...campum cum suis aditibus clusit et statuam posuit).* Era probabil un teren sacru (lingă un templu) sau o piaţă publică sistematizată de el cu borduri ce limitau potecile care o tăiau în toate direcţiile (Tudor, *op. cit.,* p. 291).

Aceste pieţe, împreună cu forul, templele şi porticurile diferitelor clădiri publice constituiau locuri potrivite pentru a se aşeza acolo monumentele onorifice, epigrafice şi sculpturale, dedicate împăraţilor, guvernatorilor Daciei şi unor oameni de seamă din viaţa oraşului şi a provinciei. Numărul acestora este foarte mare la Sarmizegetusa şi vom menţiona numai cîteva, privitoare la *legaţi* şi *procuratores provinciáé,* unii deţinători ai calităţii de *patronus* al oraşului.

în anul 170, consularul *M. CI. Fronto* este onorat cu un mare altar, în calitatea sa de *patronus* al coloniei, apoi ca *fortissimus dux et amplissimus praeses* al provinciilor Dacia şi Moesia Superioară, *(CIL,* III, 1457=ILS$_{>}$ 1097). Dintr-un elogiu găsit în Italia, aflăm că nu mult după aceea, Fronto căzuse pe cîmpul de luptă din Dacia, împotrivindu-se eroic germanilor şi iazigilor, pentru care fapte i se ridicase o statuie de bronz în forul lui Traian din Roma *(CIL,* VI, 1377 = *ILS,* 1098). Se crede că însăşi capitala provinciei a fost atacată de barbari. Cu sprijinul guvernatorului> populaţia s-a putut apăra cu succes în interiorul fortificaţiei ridicată sub Traian-Hadrian. Numai satele şi fermele din vecinătate au fost pîrjolite de ei (C. Daicoviciu, *La Transyl.* p. 102).

Pe timpul domniei lui Commodus, procuratorul provinciei *C. Sempronius Urbánus* este foarte zelos în a-şi înscrie numele pe o serie de monumente aflate la Sarmizegetusa şi în alte părţi ale provinciei *(CIL,* III, 7918; 1298 şi *AISC,* I, 2, p. 86, nr. 2—3). Frecvent onorat cu epigrafe a fost şi *Q. Axius Aelianus,* procurator al Daciei Apulensis, iar prin anii 235—238, în două rînduri locţiior de guvernator, ceea ce i-a şi adus calitatea de *patronus* în Sarmizegetusa *(CIL,* III, 1422; 1423; 1426; Í456; 7899; cf. şi mai sus, p. 90).

La periferiile metropolei se puteau întîlni multe *villáé suburbanas*, cu rolul de ferme şi de refugiu pentru cei bogaţi din oraş, dornici de linişte. O atare construcţie a fost dezvelită în 1936, la nord de amfiteatru, avînd 12 camere. Studiindu-se cele şapte camere dezgropate de arheologi (Floca, *Sargetia,* I, 1937, p. 25 şi urm.), s-au determinat două faze din viaţa fermei, separate

de stratul de distrugeri suferite în timpul războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius. Ea poseda un sistem de încălzire prin hipocaust, picturi murale şi diferite accesorii pentru confort. Cărămizile ştampilate cu literele CIV şi lANVftmwsJ indicau numele unor foşti proprietari ai fermei. O altă *villa suburbana* s-a dezvelit în 1924, la răsărit de cetate, în dreapta

drumului ce duce spre satul Ostrovul Mare. Conţinea şase încăperi de formă neregulată (C. Daicoviciu, *Dacia,* I, p. 234).

în lungul drumurilor romane ce se îndreptau din Sarmizegetusa către Aquae şi Tibiscum, s-a precizat locul a două mari necropole cu felurite morminte, dintre care unele în formă de *mausoleum.* Dintre cele săpate apare mai interesant ca formă şi descoperiri arheologice mausoleul familiei Aurelia, ridicat la 620 m faţă de colţul NE al cetăţii, pe „Dealul lui Balint", în punctul „la Groapă" (Daicoviciu-Floca, *Sargetia,* I,p. 1 şi urm. şi II, p. 34 şi urm.). Avem de-a face cu ruinele unui monumental mausoleu-tumular (diam. 21 m) limitat de un zid circular şi umplut cu pământ în care se depuneau sarcofagele familiei. Forma lui fusese conică, cu o înălţime de 3,50 m. Se zidise mai întîi o temelie din piatră de rîu, legată cu mortar (înaltă de 1,20 m şi latăde0,90m). Pe ea s-a ridicat unziddin blocuri cioplite regulat (0,30x 0,60 X 0,90 m) şi puţin arcuite spre exterior. Legătura blocurilor se realizase orizontal, la capetele lor, cu ajutorul unor scoabe din fier lipite de piatră cu plumb topit. Se pare că pe culmea zidului, ultimul rînd de blocuri era cioplit în formă de şa. în partea vestică şi în interiorul mausoleului, un baza- ment de blocuri susţinea principala inscripţie funerară (lungă de 2,50 m). Toate mormintele fuseseră răvăşite, cu excepţia unuia din cărămidă, al unei fete. Acesta cuprindea multe obiecte (vase de lut şi de sticlă, lămpi, monede etc.). S-a păstrat în schimb, inscripţia celui ce construise mausoleul, *Q. Aurelius Tertius* (cf. mai jos, p. 100). Arhitectura mausoleului Aureliilor aminteşte construcţiile similare întîlnite în Italia. Monumentalitatea zidirii şi inventarul funerar bogat constituie o nouă dovadă despre existenţa la Sarmizegetusa a unei pături de oameni foarte bogaţi. (fig. 7)

în vecinătatea oraşelor romane din Dacia s-au identificat multe urme ale unor cuptoare de ars cărămida, însă nicăieri atît de bine conservate ca cel descoperit în 1943 pe „Dealul Sucienilor", de lîngă Sarmizegetusa (Floca, *Dacia,* IX—X, p. 431 şi urm. şi Macrea, *Dacia,* XI—XII, p. 275 şi urm.). Ca să se poată „înăbuşi" cărămida, cuptorul fusese construit subteran. El măsura 6,50 m în lungime, 6,40 în lăţime şi poseda în faţă o gură boltită f*praefurnium)*, lungă de 4 m şi lată de 0,90 m. Către camera de ardere, alte canale conduceau căldura spre cărămida crudă. Cuptorul propriu-zis era format din două încăperi: jos, o cameră de foc, separată de cea de ardere (sus), printr-un tavan perforat cu 7x21 găuri. Diametrul de 5 cm afectat unui astfel de orificiu oferea suficient spaţiu pentru pătrunderea căldurii. Deoarece

cuptorul fusese zidit din cărămidă, el era permanent şi arderea cărămizilor se făcea în serie, satisfăcînd multele nevoi edilitare, publice şi private din oraş. Ştampilele de pe unele cărămizi ne-au transmis numele lui *Mafnius) Serv(ius) Donatus,* producător local de cărămizi, ţigle şi opaiţe, către finele secolului al ILlea e.n. *(CIL,* III, 8075, 17, a-b şi 12638).

Luxul unor construcţii din capitala Daciei se atestă din descoperirea a patru mozaicuri policrome (în anii 1773, 1823 şi 1832), executate cu destulă grijă tehnică şi artistică (I. Berciti, *Apulum,* IV, p. 157 şi urm.) Despre primul mozaic avem date sumare privind locul descoperirii şi elementul său decorativ realizat cu *tesserae* roşii, albastre, verzi şi albe. Cele două mozaicuri descoperite în 1823, ca pardoseli în ruinele unui mare edificiu public situat la NE de cetate, ne sînt cunoscute din descrieri şi desene rămase în culori.

Primul ocupa o suprafaţă de 3,33 m^2 şi avea ca temă „Judecata lui Paris“. Această scenă mitologică era încadrată de elemente geometrice, romboidale şi patrulatere. în faţa păstorului troian îmbrăcat în costumul frigian (boneta cu moţul adus în faţă) şi înarmat cu o bîtă ciobănească *(pedwn)* se prezintă cele trei concurente olimpice, Afrodita, Hera şi Palas Atena,îmbrăcate şi ele în costume frigiene, cu emblemele caracteristice atribuţiilor lor, gata să obţină mărul aruncat de zeiţa Discordia. Prezent la judecată este şi Hermes, mesagerul zeilor, identificabil după caduceu şi aripile de la picioare. Un anonim mozaicar – probabil localnic – a prezentat cunoscutul mit homeric, izvor al războiului troian.

Al doilea mozaic multicolor, cunoscut în 1823, prezenta un alt episod al epopeii homerice: „Priam implorînd pe Ahile“ ca să-i predea trupul lui Hec- tor spre a-l îngropa. Scena este închisă de două rame cu aceleaşi ornamente geometrizante. în faţa lui Ahile aşezat pe un scaun, a îngenuncheat bătrînul rege al cetăţii Troia, în prezenţa aceluiaşi Hermes şi a tînărului Autome- don. Artistul a înscris lingă corpul fiecărui personaj numele respectiv cu litere greceşti. Autorul mozaicului a folosit de asemenea un album cu atare temă, din cele care circulau din atelier în atelier prin provincie.

Ultimul dintre mozaicuri era un adevărat covor cu ornamente dispuse în panouri pătrate şi romboidale, cu chipuri de *Eroşi,* o *Victoria* şi un *Genius.* Se pare că şi acesta aparţinuse unui edificiu public.

Mozaicarii din Sarmizegetusa şi din alte oraşe ale Daciei erau mai mult meşteri decît artişti. Ei reproduceau decorurile şi scenele după albume comune, procurate din Orient. Cuburile de piatră şi le confecţionau din variatele roci eruptive întîlnite în Dacia. Tehnica migăloasă pentru realizarea unui mozaic şi preţul ridicat al acestora au limitat folosirea lor la construcţiile publice şi în casele celor avuţi din Sarmizegetusa şi Apulum.

Documentele arheologice privitoare la viaţa economică a Sarmizegetusei romane sînt de asemenea modeste ca număr şi ca sursă de informaţii. Oraşul nu s-a putut dezvolta într-o largă şi fertilă regiune agricolă, nu a fost un centru minier şi nici sediul unei tabere de legiuni, elemente ce ar fi contribuit la o propăşire economică demnă de funcţia sa de capitală a unei provincii. Ridicarea sa economică pînă la un anumit nivel s-a datorat drumului comercial pe care era situată, şi mai ales misiunii ce deţinuse ca principal centru administrativ al provinciei. Prin faptul că în tot timpul stăpînirii romane în Dacia ea a rămas principalul centru al administraţiei financiare provinciale, spre ea s-au canalizat toate sumele strînse din impozite şi din alte venituri ale statului. Deşi este de presupus funcţionarea unui oficiu de vamă *(statio portarii),* pe baza unei ştampile de cărămidă (C7L,III, 8075,4) şi a unei inscripţii onorifice ridicată la Oescus marelui arendaş vamal Z. *lul.Capito (CIL,1||,1A2^* – 753 – JLS.1465) – aceste două epigrafe rămîn încă nesigure din punctul de vedere al informaţiei p care o dau. Tot atît de dubioasă apare localizarea la Sarmizegetusa a unui atelier monetar ce ar fi bătut, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., monedele de bronz cu legenda *provincia Dacia.* Ipoteza se sprijină numai pe o inscripţie *(CIL,* III, 7903) în care este menţionat un *Januarius, Augg(us torain) lib(ertus), numnml(arius).* Se ştie că *nummularii* erau în primul rînd controlori ai monedei iu circulaţie publică, cu misiunea de a descoperi banii falsificaţi (Tudor, *Ist., sclavaj.,* p. 224). Ca lucrător în atelierele monetare, acest libert imperial nu-şi găsea locul.

Suri negotiatores, despre care s-a amintit mai sus (cf. p. 89), erau şi membri ai colegiilor meşteşugăreşti (C/L,III, 1431), ceea ce presupune că atare negustori stabiliţi în metropolă se îndeletniceau şi cu desfacerea produselor manuale ale asociaţiei de *fabri.* Dar activitatea acestor abili negustori sirieni era mult mai vastă şi intensă în Dacia. Un *T. Aelius Arrianus Alexander,* decurion al Sarmizegetusei, cunoscut într-o inscripţie din oraşul Mitilene *(IG, XII, 2,* 122), putuse ajunge în insula Lesbos în

calitate de mare negustor care avea legături de afaceri cu capitala Daciei (V. Pârvan, *Die Nation, d. Kaufleute im rom. Kaiserr.,* Breslau, 1909, p. 72). Descoperirea în Sarmizegetusa a unei inscripţii onorifice pusă lui *Crassus Macrobius,* avocatul *(defensor)* asociaţiei negustorilor provinciei Dacia Apulensis *(negotiatores provinciáé Apulensis),* ar dovedi că cel puţin în secolul al II-lea e.n., sediul ei funcţiona în metropola dacică *(CIL,* III, 1500).

Dezvoltarea economică şi urbanistică a metropolei dacice a fost mult susţinută de către *collegium fabrum* cunoscut din numeroase date epigrafice[7]. Structura profesională a acestui colegiu pare a fi fost destul de variată, cuprinzînd în sinul lui meşteşugari feluriţi, ca fierari, lemnari, dulgheri, zidari etc. Materia primă pentru toate aceste produse se procura din marele teritoriu al coloniei, iar mărfurile produse se desfăceau în primul rînd pe piaţa oraşului, sau în tîrgurile şi satele din vecinătate. Constituirea corporaţiei pe *decurii,* cu zece oameni (sau mai mulţi), arată o imitaţie a organizării militare. Din datele epigrafice rezultă că funcţionau cel puţin 15 decurii, dintre care există menţiuni pentru decuriile I, III, IV, VII şi XV, fiecare avînd ca şef un *dectirio**.

Prima grijă a colegiului se îndrepta spre alegerea unui *patronus* ca apărător al intereselor sale profesionale şi dispus a ajuta organizaţia cu bani personali. Lista bogată a acestor protectori conţine nume de oameni influenţi şi cu stare, din metropolă şi provincie. *[P. Anto?]nius Valens,* cavaler roman, II vir, flamen şi quinquennalis la Sarmizegetusa, decurion al municipiului Apulum, patron al municipiului Porolissum, *patromts* al colegiilor şi apărător al intereselor lor *{patrona... et [colle]gior. itemque [cau]sarum],* a fost, după cum se vede din epigraful său onorific *{CIL,* III, 1486= Gostar *MC A ,* II p. 629 şi Trynkowski, *op. cil.,* p. 106), un important personaj solicitat de colegiile profesionale, spre a le apăra interesele. Pentru serviciile, aduse primelor trei decurii ale colegiului, patronul lor, *[Se]x.Att[ius] [Sejcund-* [inws] fusese distins cu insignele decurionale *{ornamenta rfecunbnalia),* probabil şi cu o reprezentare în bronz a chipului său *{CIL,* III, 1493). *[Aure?]- l(ius) Valentinus,* de" asemenea fost demnitar de seamă în metropolă şi cu legături la Porolissum, apare ca *patronus* şi *praefectus* al colegiului *{CIL,* III, 1495 —*ILS,* 7135). Din lista patronilor colegiului nu putea lipsi binecunoscutul *M. Cominius Quintus* (cf. mai sus, p. 93), deţinător al multor dregătorii municipale şi provinciale *{CIL,* III, 1473; 1476; 1947 [= /LS. 7133]; 1513; 7907). Colegiul se îngrijea adesea de ceremonialul înmormîntării unor patroni, cum a fost cazul lui *L.Fl. Valens {CIL,* III, 1501). Apar şi situaţii cînd aceşti protectori bogaţi, măguliţi de onoarea ce li se făcuse de a fi aleşi patroni, dau bani pentru ridicarea unor construcţii la sediul colegiului. *T. Anchar{ius) Octavius,* consilier comunal al oraşului, ales patron al decuriei a XV-a din colegiul fabrilor, zideşte la sediul asociaţiei, pentru această cinstire, un portic lung de 45 picioare (=15 m) *{Dolg.,* 1913, p. 259 şi Tudor, *Latomus,* 1964, p. 295). Pe timpul domniei lui Caracalla sau Elagabal, alţi doi patroni ai colegiului, *M. Pompon{ius) Severus* şi *M. Urbius Valerianus,* se asociază ca să construiască un *aedes,* mic edificiu cu caracter religios ataşat probabil sediului colegiului pe care-l patronau *{An. ¿p.,* 1912, nr. 76). Se observă că toţi patronii acestui colegiu, pe lingă faptul că erau aleşi din rîndul aristocraţiei bogate a metropolei, au fost deţinătorii celor mai de seamă magistraturi municipale. în afară de banul propriu cu care împlineau nevoile colegiului, ei puteau sa-l ajute la procurarea de materii prime pentru prelucrare, puteau să intervină ca fabrii să-şi desfacă cu uşurinţă mărfurile şi să-i scutească de unele taxe comunale.

în fruntea colegiului fabrilor se găseau doi *magistri* însărcinaţi cu administraţia asociaţiei şi cu susţinerea intereselor sale economice *{An. ep.,* 1911, nr. 33). Ei puteau fi realeşi şi de trei ori, cum a fost cazul lui *T. Varenius Gallicanus {CIL,* III, 13779: *...ter mag{ister).* Un consiliu *{ordo)* format din *decuriones* şi casieri *{quaestores)* ajuta pe cei doi *magistri.* Natural, nevoile administrative şi necesitatea de a

păstra în siguranţă bunurile colegiului impuneau construcţia unui sediu *{schola)* cunoscut la Sarmizegetusa datorită grijis

patronilor săi de a-l restaura şi înfrumuseţa *{CIL,* III, 1494 [=ZLS. 72331 • 7960 [=Z£S, 5548] *;An ep,,* 1912, nr 76 şi *Dolg,* 1913, p. 259). în sediul acestui colegiu se organizau ospeţe, pentru care se şi construise o bucătărie proprie, iar unii patroni, ca *Tib, CI. I anuar ius* (cf. mai sus, p. 82) şi *M. Aitre'l Fortunalus {CIL,* 1494 =Z£S, 7233), primeau la masă, cu ocazia acestor banchete, o porţie dublă *(honor dupli* sau *duplam sportulam).*

Statul controla activitatea acestor colegii ca nu cumva să devină cuiburi de răzvrătire. Le mai obliga apoi la unele prestaţii cu caracter public, între care şi participarea la stingerea incendiilor (Christescu, *Viaţa ec.,* p. 78 şi urm.). Pentru buna îndeplinire a acestei sarcini, colegiul fabrilor avea şi o organizaţie cu caracter militar, cu un prefect drept comandant *{CIL,* 1495 *[-ILS.* 7135]; 12589 şi *An.ep.,* 1933, nr. 247) şi un steag propriu *{CIL* III, 7900). Colegiul fabrilor din capitala Daciei dispunea de o oarecare stare materială realizată din cotizaţiile membrilor şi din dărnicia patronilor. Veniturile se foloseau la organizarea banchetelor comune, a ceremoniilor religioase şi în multe cazuri se dădeau ca ajutoare de înmormîntare *(CIL,* III, 1504; 1505; *AE,* 1912, p. 402 şi *An ep.,* 1914, nr. 107). Sumele date pentru înmormîntări atingeau cifre destul de mari, într-un caz pînă la 400 de denari *(CIL,* III, 1504). Divinitatea protectoare a asociaţiei era geuius *collegii,* considerată binevoitoare pentru propăşirea materială a corporaţiei şi adorată într-un sanctuar special *(CIL,* III, 1424; 7905 [=Z£S, 7234] şi kw. *ep.* 1912, nr. 76).

Destul de neclară rămîne prezenţa în Sarmizegetusa a unui colegiu format din *lecticarii.* într-o inscripţie *(CIL,* III, 1438) este amintit ca adorator al zeiţei Nemesis (pentru sănătatea soţiei sale *lulia Bessa)* un *Cornel. Cor- nelianus, defens(or) leclicar(iorum),* deci tot un apărător al intereselor unei atare asociaţii. Textul nu ne spune dacă este vorba de un *collegium* organizat şi nici nu arată scopul pe care-l avea. S-a presupus a fi fost o asociaţie de hamali purtători de lectici, sau de meşteşugari ce lucrau asemenea mijloace de transport pentru a le vinde şi în alte părţi.

Ca organizaţie internă, colonia Sarmizegetusa nu s-a deosebit de alte oraşe din imperiu deţinătoare a acestui titlu juridic-administrativ. Faţă de alte oraşe din Dacia s-a bucurat de mai multe avantaje locale, datorită funcţiei ei de capitală, prezenţei în sînul ei a unor însemnate organe administrat iv-provinciale şi marelui lot de veterani aşezaţi acolo, elementul cel mai favorizat de stat. în compoziţia senatului ei municipal *(ordo decurionum)* întîlnim bogata aristocraţie locală, care

ocupă din tată în fiu dregătoriile de seamă, de la *decurio* la *quinquennalis.* Mulţi atare magistraţi făceau parte din *ordo equester,* avansaţi acolo din tagma inferioară a cetăţenilor, pe baza averii şi fidelităţii lor faţă de împărat. Alături de magistraţii municipali locali ce-şi îndeplineau efectiv mandatul, mai intrau în componenţa consiliului comunal şi al colegiilor de preoţi mulţi oameni dinafară, onoraţi cu

insignele acestor demnităţi *(ornamenta),* numai pentru serviciile ce puteau a- duce metropolei. în ambele cazuri, numărul acestora este atît de mare, incit nu este posibilă aici o înşirate a lor. Mulţi *duumviri iuredicundo* şi *quinquennales* se recrutau dintre cavalerii romani ai coloniei şi vastului ei teritoriu, ca oameni cunoscuţi prin prestigiul cu care rosteau sentinţele în tribunalele de judecată şi revizuiau din cinci în cinci ani întreaga administraţie civilă şi financiară a organizaţiei coloniale. Elementele militare (veteranii) sînt frecvent solicitate în posturile de conducere care rămîn adesea în familie, în acest sens, tipic apare familia veteranului *C.Iulius Valerius* şi a fiilor săi, atestată în timpul domniei lui Severus Alexander *(An.ep.* 1933, nr. 248).

Prin importanţa sa, oraşul îşi permitea adesea a oferi chiar împăratului demnitatea de *duumvir* şi *quinquennalis.* Dar acela nu le putea exercita efectiv şi atunci delega pe unul dintre fruhtaşii locali să-l reprezinte. Este cazul lui *M. Corni nius Quintus,* în al cărui bogat *cursus honorum (pontifex, quinquennalis* în două rînduri, *sacerdos arae Augusti* şi *patronus collegi fabrum)* figurează şi demnitatea de *praef(ectus) quinquennalis pro Antonino imp. (CIL,* III, 1497 [= *ILS,* 7133] ; cf. şi mai sus, p. 93), îndeplinită probabil pe timpul lui Caracalla. *Q (uin)q(uennalis) prim(us) pro imp(eratore)* fusese în Sarmizegetusa şi Q. *lanuarius Rufus,* născut în oraşul Tavium din provincia Galatia *(CIL,* III, 1503'= *ILS,* 7134). Membrii familiei Cominius intraţi în rîndurile cavalerilor romani s-au ilustrat cel mai mult în viaţa politică şi religioasă a coloniei metropole (cf. şi mai sus, p. 97). Cel mai bătrîn, *Cominius Celerinus,* fusese tribun al unei legiuni, apoi căsătorit cu o *Aelia Adiuta,* se stabilise în Sarmizegetusa ca *pontifex,* lăsînd apoi ca moştenitori ai averii pe fiii săi: binecunoscutul *M.Cominius Quintus* (cf. mai sus), *Cominia Sperata* şi *Cominia Caecilia* (CZZ.,111, 1473).

Cea mai de seamă demnitate politico-religioasă ce se deţinea la Sarmizegetusa era aceea de *sacerdos arae Augusti,* denumit şi *coronatus Daciarum trium,* ca îngrijitor al cultului împărătesc pe întreaga Dacie, iar după unele păreri şi prezident al adunării provinciale. Prezenţa lui în Sarmizegetusa devenea obligatorie numai cînd îşi exercita efectiv această dublă misiune, în afară de *M .Corni tius Quintus,* mai sînt cunoscuţi ca *sacerdotes* ai altarului împărătesc cavalerii Ai. *Antonius Valentinus,* pe timpul lui Gordian al III-lea *(CIL,* III, 1433[=/LS, 7129]:... *sacerdos arae Aug. n. coronatus Dac. III),* şi *Tib.Cl.Augustianus,* în timpul lui Severus Alexander *(An.ep.,* 1903, nr. 69), cînd fac dedicaţii în numele acelui *concilium provinciarum Daciarum trium.* Nu trebuie să ne facem iluzii asupra importanţei politice a acestei adunări, cu compoziţia şi atribuţiile încă necunoscute. Delegaţii se numeau dintre elementele cele mai bogate de la oraşe şi din teritoriile rurale. Se discutau numai treburi gospodăreşti limitate şi se adresau plîn- geri guvernatorului împotriva unor funcţionari ce vătămau interesele lor, lăsînd pe ultimul plan nevoile cetăţenilor de rînd.

îmbrăcarea unor demnităţi municipale impunea din partea celor onoraţi unele dărnicii personale şi excepţionale. Fiind ales *flamen,* al coloniei în anul 142, *Q. Aurelius Tertius,* posesorul monumentalului mausoleu descris mai sus(cf.p.94), a onorat această demnitate *(obhonorem flamoni)* cu o donaţie de 80000 de sesterţi destinată *ad annonam publicam,* deci pentru fondul alimentar al oraşului *(CIL,* III, 1448). Se poate deduce din această menţiune ca în Sarmizegetusa exista un serviciu special pentru aprovizionarea populat iei sărace *(plebs jrumenlaria),* pe care comuna era obligată să o întreţină. Piatra de mormînt a generosului donator descoperită în mausoleul Aureliilor (cf. p.94) menţionează ca moştenitori ai averii sale trei liberţi: pe augustalul *Q. Aurelius Saturninus,* pe *Proshodus* şi pe *Logismus (CIL,* III, 7981).

O atenţie deosebită se acorda la Sarmizegetusa monumentelor ridicate în onoarea guvernatorilor provinciei. Seria lor se deschide cu *Q. Marcius Turbo,* trimis special în Dacia de către Hadrian (117/118), ca să o apere de atacul combinat al sarmaţilor şi să înăbuşe revolta populaţiei autohtone. Pentru aceste fapte a fost cinstit cu cîte un monument la Sarmizegetusa şi Tibiscum *(CIL,* III, 1462 *[= ILS,* 1324]; 1551). Cinci epigrafe onorifice puse unor guvernatori, ca *D, Terentius Gentianus (CIL,* III, 1463 = *ILS,* 1046), *C. Curtius Proculus (CIL,* III, 1458) şi *M. Sedatius Severianus (ILS,* 9487; *An.ep.,* 1933, nr.55şi *Dacia,* III; IV, p. 552), reprezintă obligaţii de patronat. Fără a fi avut calitatea de patroni, au mai fost onoraţi *L. Annius Fa- bianus (CIL,* III, 7972 = 1455), *Tib. lulius Flaccinus (CIL,* III, 1461), *P.Furius Saturninus (CIL,*|||, 1460) şi un necunoscut (CZ£,III, 1461).

De asemenea, un număr mare de statui şi busturi în piatră sau bronz ale împăraţilor şi ale diferiţilor membri ai casei lor împodobeau forul şi multe clădiri publice. Ar fi greşit să ne închipuim că toate aceste monumente onorifice reprezintă o expresie sinceră a fidelităţii faţă de tron şi o atenţie spontană faţă de guvernatorii Daciei. în marea lor majoritate ele erau ridicate din ordin, pentru popularizarea acestor oameni puternici sau din dorinţa de a-i adula, spre a obţine diferite favoruri din partea lor.

Dintre numeroasele statui imperiale de bronz puse la Sarmizegetusa, s-a păstrat în stare bună un cap al împăratului Decius (249—251), recent descoperit (Floca, *Latomus,* XXIV, 1965, p. 353 şi urm.). în anii 249—250, provincia a trecut prin mari primejdii şi a fost salvată de furia barbarilor care o atacau din toate părţile, de către acest împărat, răsplătit printr-o inscripţie din Apulum cu titlu de *restitutor Daciarum (CIL*, III, 1176=*ILS*> 514), iar laSarmizegetusa cu această statuie din bronz în mărime naturală (foto 2).

Ultima mărturie epigrafică din Sarmizegetusa, databilă în anii 255 – 258 e.n,, se referă la onorarea unui fiu al împăratului Gallienus *(CIL,* III, 7971 = = *I*¿5,554). Cu domnia acestui împărat, pînă şi monedele devin rare în oraş. Din pricina situaţiei tulbure din Dacia, viaţa metropolei intrase în declin, activităţile de construcţii publice încetînd şi o parte din populaţie găsindu-şi un refugiu la ţară, în locuri situate la adăpostul atacurilor barbare.

Pe marii ei binefăcători şi patroni flotanţi, capitala Daciei nu-i uita după ce părăseau provincia. Astfel, *curia (=colonia Dacica)* a dispus să se ridice la Leptis Magna, din nordul Africii, un monument fostului guvernator al Daciei, *P. Septimius Geta,* fratele împăratului *P. Septimius Severus,* de a cărui protecţie s-a bucurat mereu (Gostar, *OD,* p. 259 şi urm.).

Compoziţia populaţiei din Sarmizegetusa reflectă structura procesului colonizării din Dacia, în ceea ce priveşte variatele neamuri ce s-au aşezat acolo. Menţionarea explicită a locului de origine a unor persoane apare numai în două cazuri: oraşul *Tavium* din Galatia (cf. mai sus) şi *Viminacium* din Moesia Superioară *[CIL,* III, 1524). Numele de persoane, zeii adoraţi şi cîteva indicaţii speciale ne ajută parţial să reconstituim dosarul acestor *nationes.* Elementul romanic de origine italică este puţin numeros şi alcătuit mai cu seamă din reprezentanţi ai funcţionărimii flotante. Grupului grecesc sau oriental-elenizat, îi aparţin nume de persoane, ca: *Adrastus, Anthimus, Anthus, Antipater, Apollofanes, Bubalus, Callicles, Callityche, Carpion, Chelido, Cletus, Epagathus, Epipodius, Eutyches, Hermadio, Hermes, Hermias, Hippo- nicus, lacchius, Irene, Logismus, Metrodorus, Onesimus, Philoniusus Procles, Synethus, Theodorus, Theupropus, Threpte, Threptus, Timocrates, Timotheus Zeno, Zosimus* etc. (Russu, *AI SC,* IV, p. 197 şi urm.). De reţinut faptul că, în marea ei majoritate, această onomastică se referă la sclavi, liberţi, augus- tali şi elemente peregrine. Marele lor număr explică descoperirea la Sarmizegetusa a nouă documente epigraf ice locale, redactate în limba greacă (Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 53, nr. 5—13). între aceste texte eline se pot remarca şi trei altare închinate lui Zeus de către *Axius Aelianus lunior (lonicus),* fiul unui procurator (cf. mai sus, p.90), o dedicaţie a lui *Aelius Apoi (l)inarius, procurator Augusti* în *Dacia Apulensis (An. ep.,* 1939, nr. 5 şi Stein, *Reichsb.,* p. 82) şi o altă închinare pusă de *Aelia Cassia (An. ep.,* 1930, nr. 136 = 1933, nr. 14) – toate aceste personaje fiind elemente elenizate.

Dintre numele ilirice este de reţinut numai al *Aeliei Andena (CIL,* III, 1488), iar ca traco-dacice: *lulia Bessa (CIL,* III, 1438) şi *Mucianus*

(CIL, III, 13782; cf. şi Russu, *AI SC,* IV, p. 198 şi urm., p. 209 şi urm. şi V, p. 285). O listă mai mare se poate alcătui pentru numele de persoane orientale; *Bars (emon ?) , Bassius, Gora, Hammonius, labraenus* şi *Theimes* (Russu, *op. cit.,* **IV,** p. 222 şi urm. şi V, p. 290). Dintre elementele celtice, se poate cita numele lui *AureEPussinnus (CIL* III, 1534şi Russu, *op. cit.,* IV, p. 228).

Procentual, onomastica indică deci precumpănirea elementelor elenizate (după cel latin).

De menţionat de asemenea că din teritoriul Sarmizegetusei s-au recrutat unii soldaţi pentru corpul pretorienilor din Roma sau pentru legiunileşi corpurile auxiliare din alte provincii. Acolo, unde se pot data, elementele recrutate aparţin primei jumătăţi a secolului al III-lea e.n. *(Dobo,* II, 14 a şi 49 şi Forni, *OD,* p. 239).

Aproximativ o treime din totalul monumentelor epigrafice privitoare Ia sclavajul din Dacia romană s-au descoperit la Sarmizegetusa şi ne oferă acolo variate aspecte legate de această problemă socială (Tudor, *Ist. sclavaj.,* pp. 29, 244 şi urm., cu *Supl. epigr.,* nr. 14—53). Întîlnim mulţi sclavi şi liberţi din casa împăratului repartizaţi în felurite oficii administrative şi cancelarii de stat, ca: *adiutores tabularii* (Tudor, *op. cit.,* nr. 16—19), adică ajutori- contabili; *tabularii (ibid.,* nr. 34, 35, 43, 44, 45, 50), un fel de contabili; *dispensatores (ibid.,ni.* 21—22), adică socotitori şi trezorieri; *librarii (ibid.,* nr. 23—24), ca secretari de cancelarie; un *arcarius (ibid.,* nr. 20), în calitate de casier şi un *nummularius (ibid.,* nr. 40), cu misiunea de a controla calitatea monedei (cf. mai sus, p. 96). De interesele unor însemnaţi proprietari domiciliaţi în Sarmizegetusa şi împrejurimi se leagă un copios contingent de senii şi *liberii privaţi (ibid.,* 14, 28—32; 35—38; 41; 46; 47; 53, 143). Liberţii bogaţi şi cu mai multă independenţă faţă de *patronus* au pătruns în colegiul augustalilor, unde aveau o mare influenţă (¿¿uW., 28—30 ; 35; 47 etc.). Liberţii şi sclavii din casa împăratului, ca slujbaşi în metropolă, au reuşit să-şi agonisească avere, ceea ce le-a îngăduit ca *pecunia sua* să ridice inscripţii şi diferite monumente *(ibid.,* 17—22; 25, 40; 42; 43; 51 ; 141; 142). Peculiul de care dispuneau unii sclavi de stat era aşa de însemnat, încît au putut construi temple (cf. mai sus, p. 90), ba chiar la rîndul lor au putut dispune şi ei de sclavi în stăpînirepersonală *[ibid.,* nr. 21—22). Numărul mare al liberţilor şi sclavilor din Sarmizegetusa a creat între ei un fel de solidaritate ce se manifestă într-o închinare religioasă comună adresată unui *genius libertorum ei servorum (ibid.,* nr. 14). Felul cum ştiuseră unii foşti sclavi să strîngă avere şi să se ajute între ei se deduce din trei inscripţii rămase de la libertul *Ulpius Domitius Hermes (ibid.,* nr. 28—30). Fost sclav al unui bogătaş local, libertul rupsese legăturile cu fostul stăpîn, după care detaşare a strîns

o mare avere, ceea ce i-a permis să intre în ordinul augustalilor şi să obţină chiar *ornamenta decurionalia* ale coloniei. în tot timpul a fost ajutat de către alţi şapte liberţi apropiaţi, din asociaţia augustalilor, cărora le-a împărţit averea prin testament.

Despre *viaţa intelectuală* a Sarmizegetusei se cunosc puţine date, deşi metropola adăpostea cele mai de seamă şcoli publice din toată provincia *(luduş litterarius).* Existau însă şi şcoli sau dascăli mărunţi, care predau scrisul, cititul şi socotitul. Pe o cărămidă, un necunoscut a scris de trei ori alfabetul latin *(CIL,* III, 8070,10 şi Tudor, *Das Altertum,* 11,2, 1965 p. 102) . Ca manifestare literară, se cunoaşte un epigraf versificat, cu multe greşeli, stîngăcii şi stihuri banale *(CIL,* III, 1537: *„Hic pietatis honos, haec sunt piu. dona măriţi cui multum dilecta fui ego Marcellina pro merita. Cernis quc rnihi solus coniux Aelius, eoque post obitum meum amoris dicat”* (Aceasta este preţuirea virtuţii, acestea sînt pioasele daruri ale soţului, căruia eu, Marcellina, i-am fost mult dragă pentru calităţile mele. lata ce-mi aduce unicul meu soţ, Aelius, care şi după moarte-şi aminteşte de dragostea noastră) (Cf. Stati, *Limb, lat,,* p. 123).

Viaţa oraşului Sarmizegetusa s-a stins pe încetul, după părăsirea Daciei. Urmele unei populaţii locuind între ruinele ei se mai pot surprinde în veacul al IV-lea, prin monede (între care şi un tezaur de la Valentin ian I şi Valens), ceramică, o lampă de lut din secolul al IV-lea (Muzeul din Deva), şi alte obiecte mărunte (Protase, *PC,* pp. 96, 126 şi 168).

*

Sarmizegetusa dispunea de un vast *territorium* cu caracter urban-ruraU în care fuseseră înglobate numeroase sate şi tîrguri din Ţara Haţegului de azi şi din valea Mureşului, administrate de metropolă. Nu cunoaştem exact limitele acestui teritoriu în a cărui componenţă intrau tîrguri de seamă, ca *Aquae, Micia, Germisara,* şi o mulţime de sate îngrămădite mai ales în larga depresiune de la Sarmizegetusa la Haţeg şi Orăştie, precum şi pe drumul ce lega bazinul Petroşenilor cu Haţegul, pe cursul rîului Strei.

în decursul veacurilor, ruinele Sarmizegetusei s-au transformat în cariere de piatră şi cărămidă pentru construcţia unor biserici, castele feudale şi case particulare din satele vecine. în Ţara Haţegului, mulţi colecţionari locali au transportat la ei acasă un bogat material arheologic, mai cu seamă inscripţii şi sculpturi (Russu, *SCIV,* XIV, 1963, p. 441 şi urm.). Pe teritoriul fostelor raioane Haţeg şi Hunedoara există multe sate în care s-au

împrăştiat aceste monumente, fără ca în locul respectiv să fi existat o aşezare romană, în această situaţie se întîlnesc monumente aduse din Sarmizegetusa în comunele şi satele: *Berthelot* (6 inscripţii la castelul local), *Densuş* (o întreagă biserică zidită din piatră cioplită şi şase inscripţii cărate din Sarmizegetusa), *Nalaţi Vad* şi *Toteşti (7* inscripţii), *Sînpetnt* (2 inscripţii), *Săcel* etc. Atare situaţie impune cercetătorilor o grijă deosebită ca să nu le considere drept aşezări romane pe baza materialului epigraf ic existent, acolo fiind adus din alta parte. Există de asemenea destule cazuri cînd în complexul unor aşezări romane ce existau, s-a adus în timpurile moderne alt material arheologic din Sarmizegetusa (Sîntamaria-Orlea, Rîu de Mori, Păclişa-Toteşti, Peşteana, Ostrov, Clopotiva, Breazova, Bretea Română, Bretea Streiului etc.). în asemenea cazuri, cercetătorul trebuie să examineze atent materialul pentru

a distinge ce este local şi ce este adus din altă parte – problemă tot aşa de dificilă ca şi cea precedentă.

îi La periferia Sarmizegetusei romane s-au dezvoltat cîteva sate şi ferme a căror istorie a fost strîns legată de a metropolei.

Urmele rcmare din satul *Breazova* (corn. Sarmizegetusa) sînt situate faţă în faţă cu ale metropolei de care se şi leagă prin descoperiri de substrucţii, cuptoare, monede, morminte etc. (Neigebaur, p. 70; Floca, *Sargetia,* II, p. 40 şi urm. şi Russu, *SCIV,* XIV, 1963, p. 447). Unele ruine ar putea fi ale unor *villae suburbanae.* Patru inscripţii aflate în localitate sînt aduse din Sarmizegetusa (CIL, III, 7983—7985; 7987). Numai piatra de mormînt a unui fost *praefectus* (?) al colegiului de *fabri* ar putea fi locală *(CIL,* III, 12589). în satul *Peştcana* (corn. Densuş), situat la 3 km faţă de capitala provinciei, zidăriile şi descoperirile de obiecte mărunte indică vatra unui vicus (Neigebaur, p. 46 şi urm.; Gooss, *Chronik,* p. 98; Marţian, 50; Floca, *AI SC,* I, 2, p. 102 şi urm.). Dar cele şase inscripţii de aici sînt transportate din ruinele marelui oraş *(CIL,* III, 1424; 1429;’1432, 1453, 1461; 7974 = 1470). O situaţie similară se constată şi în satul *Ostrov* (corn. Clopotiva), unde o aşezare rurală romană se manifestă prin urme de construcţii, ceramică, monede etc. Din Sarmizegetusa au fost aduse aici în secolul al XVI-lea unele antichităţi romane (inscripţii, sculpturi, piatră cioplită, cărămizi etc.). Se presupune că numai două dintre inscripţii (ale unor augustali) au rămas de la proprietarii locali de ţară *(CIL,* III, 1510, 1515; cf. Marsigli, II, fig. 59; Neigebaur, p. 71; Russu, *op. cit.* şi *Rep. arh.).* La *Rîu de Mori,* urme variate indică precis un *vicus* cu o *villa rustica;* dar tot materialul epigraf ic menţionat acolo împreună cu o serie de piese arhitectonice s-au adus din Sarmizegetusa, în secolele XVIII—XIX,pentru construcţia unei biserici şi a unui castel (Russu, *op. cit,,* p. 445şi *Rep. arh.).* între corn. *Clopotiva* şi Sarmizegetusa se întîlnesc multe ruine de clădiri romane, unele grupate, altele izolate (terme?), care împreună cu o conductă de apă, cărămizi şi ţigle, se întind prin Hobiţa şi Păucineşti pînă la periferiile metropolei. O statuie de femeie (descoperită în 1894) şi două epigrafe *(CIL,* III, 1479 şi 1519) au fost aduse la Clopotiva din Sarmizegetusa (Neigebaur, p. 70; Gooss, *Chronik,* p. 87; Marţian, 188; Russu, *op.cit.).*

Ferma *(villa rustica)* descoperită la *Hobiţa* era una dintre cele mai caracteristice construcţii de acest gen, des întîlnite de-a lungul văii Streiului, în Poarta de Fier, pe văile masivului Retezat, pe cîmpia mureşeană dintre Deva şi Alta lulia etc. Asemenea mari gospodării de ţară se închideau adesea într-o curte întărită, pe locuri bogate în culturi agricole, pomi fructiferi şi păşuni care asigurau proprietarilor venituri importante. Stăpînii locuiau de cele mai multe ori la oraş, reţinuţi acolo de treburi publice sau administrative şi de alte ocupaţii rentabile (prăvălii, ateliere meşteşugăreşti etc.).

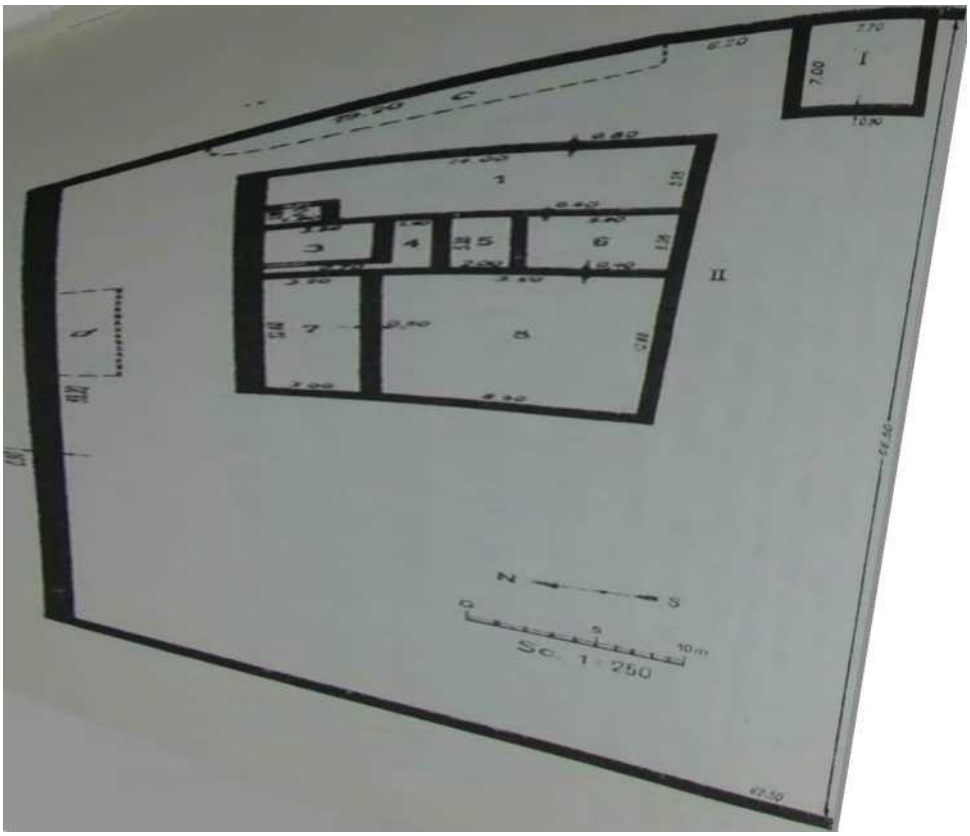

1

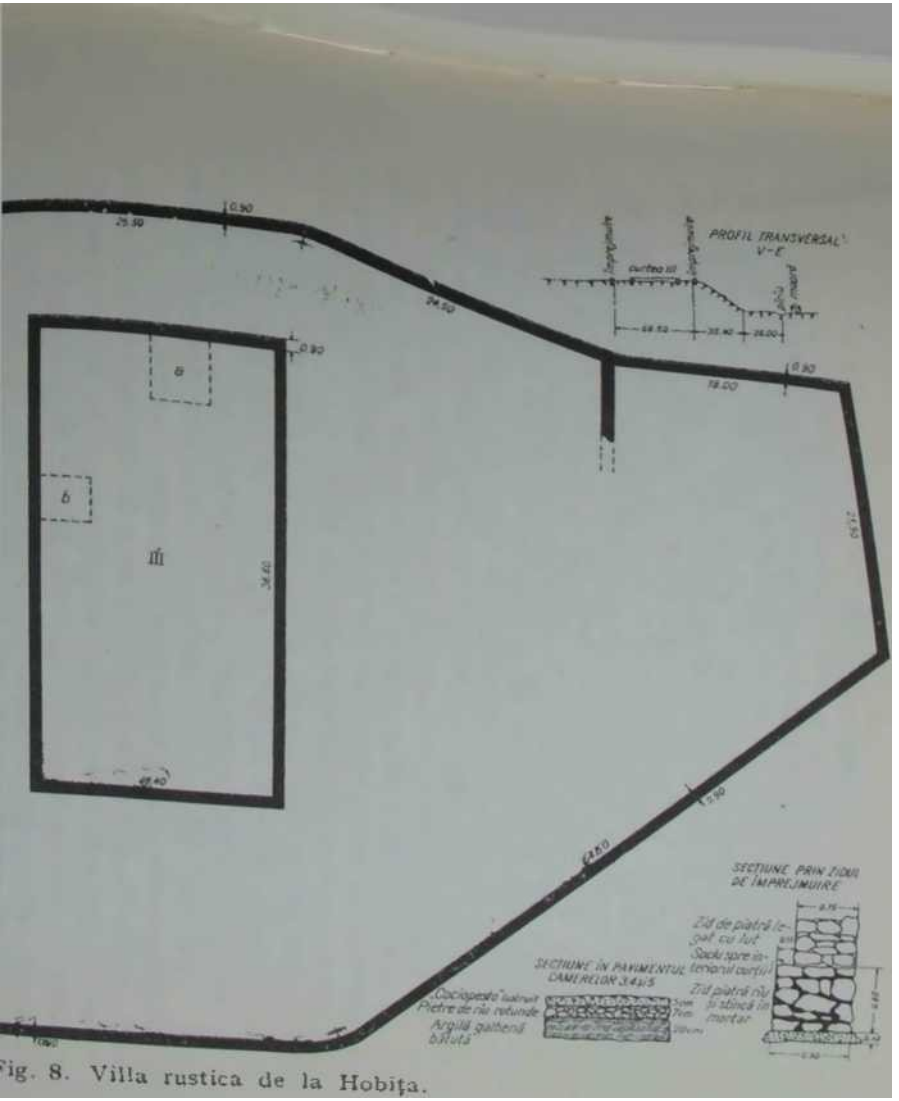

Fig. 8. Villa rustica de la Hobiţa.

în absenţa lor, muncile la fermă erau dirijate de un om de încredere, de cele mai multe ori unsclav-vechil *(servus villicus* sau *actor).* Prosperitatea fermelor creştea prin posibilitatea ce o aveau de a-şi desface produsele agricole, carnea, laptele, brînzeturile, lîna etc., în canabele castrelor, în oraşele Sarmizegetusa sau Apulum în tîrgurile de la Aquae, Micia, Germisara şi în alte locuri. Navigaţia pe Mureş şi Tisa pînă în porturile Dunării le oferea de asemenea avantajul unui export de produse spre ţinuturi mai îndepărtate.

De această situaţie a beneficiat şi ferma de la Hobiţa, construită într-un loc recunoscut ca aşezare rurală, Ia cîţiva kilometri de Sarmizegetusa romană (Neigebaur, p. 70; Marţian, 22 şi Floca, *MCA,* I, 1953, p. 743 şi urm.). Ea se găsea pe „Dealul Hobenilor", în mijlocul unor ogoare fertile şi lîngă păşunile din Munţii Retezat (fig. 8). Curtea fermei (5 850 m^2) de o formă neregulată fusese închisa cu un zid din piatră legată cu mortar de var, gros de aproape un metru. La adăpostul acestui zid, proprietarul îşi ţinea vitele şi întregul avut gospodăresc, spre a le proteja de jafurile nocturne ale obiş- nuiţilor *latrones,* Curtea închidea o casă de locuit pentru stăpîn, adăposturi pentru animale, şoproane şi hambare. Pe latura de răsărit a zidului de apărare se ridicase un turn cu două etaje ale cărui încăperi (7 x 7,70 m) frumos tencuite şi încălzite cu vetre serveau ca locuinţe. Din acest turn, ochiul stă- pînului controla tot terenul afectat fermei. în caz de primejdii, turnul constituia şi un bun bastion de apărare. Casa de locuit pentru stăpîn, ridicată într-un colţ al curţii (din piatră şi bîrne), poseda multe încăperi amenajate după sistemul confortabil al locuinţelor de Ia oraş, cu dormitoare, baie, sufragerie, grădiniţă interioară şi altele. Camerele destinate folosinţii zilnice şi baia se încălzeau cu un *hypocaustuni.* Un oarecare lux al locuinţei rezultă din urmele de picturi murale, praguri din blocuri de marmură, vase *térra sigillata* etc. Săpăturile arheologice au identificat în centrul curţii un mare hambar (18,40 x 36,40 m), folosit pentru păstrarea cerealelor, a uneltelor agricole şi ca locuinţă rezervată sclavilor. Clădirile mai mici din restul curţii s-au folosit ca magazii, şoproane şi coteţe. Materialul arheologic descoperit este caracteristic pentru asemenea ferme: olane, rîşniţe, unelte gospodăreşti din metal, un fier de plug şi monede (ultima din anul 222 e.n.). Pe unele cără-

mizi s-a întîlnit o ştampila cu literele LDP, care prescurtau *tria nomina* din numele proprietarului constructor al fermei. Gospodăria fermei a înflorit in secolele II —III e.n. şi a profitat de vecinătatea pieţei din metropolă. Planul vilei a fost adaptat condiţiilor climatice din Dacia, după necesităţile producţiei şi după nevoia de a se apăra. *Villa rustica* de la Hobiţa şi-a încetat activitatea în urma unui incendiu provocat de atacurile barb¿re, înulti- mii ani de viaţă a provinciei Dacia.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] *CIL,* III, p. 228 (M o m m s e n); C. D aico v ici u, *Dacia,* I, 1924, p. 224 şi urm. şi III —IV, 1927 – 1932, p. 516 şi urm.; idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana),* Cluj, 1938; idem, *La Transyl., passim;* C. Daicoviciu – H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sar mizege tusa romana),* ed. a Il-a, Bucureşti, 1966 (Colecţia „Monum. patriei noastre"); F o r n i, *OD,* pp. 233 şi 238; *Ist.Rom.,* voi I, *passim;* Király Pál, *Ulpia Traiana Augusta colonia Dacica Sarmi- zegetusa metropolis,* Budapesta, 1891; idem, *Dacia provincia Augusli,* Nagybecs- kerek, 1894, p. 192 şi urm. ¡Király Pál şi G. Téglás, articole publicate în *„A Hunyadmegei történelmi és régészeti tdrstclat évkönyvé"* (Anuarul Societăţii de istorie şi arheologie al Societăţii districtului Hunedoara), anii I (1880) —XXII (1912 —1913); *Rep. arh.,* I. I. R u s s u, *R1R,* 1944, p. 376 şi urm.; i d e m, *SCIV,* XIV, 1963, p. 440 şi urm.; N. V u 1 i c, *RE,* II, 2, col. 25 şi urm. şi J a n Trynkowski, *Varenii z Sarmizegetusi*, în *Przgled Historiczny*, 1965, p. 369 şi urm.

[2] *CIL,* III, 1175 (an. 239); 1428; 1440; 1441; 1456 (= *ILS,* 1371) (an. 238); 1495 *(= ILS,* 7135 add.); 1506; 1510; 1515; 1519; 7930; 7941; 7971 (= *ILS,* 554) (an. 255-259); 7980; 7982; 12590; 13799; *An. ép.,* 1914, nr. 116; 1933, nr. 241, 247, 248 (an. 222-235) şi *Dóig.,* IV, 1913, p. 252.

[3] *CIL,* III, 1415-1546; 6269-6271; 7896-7995; 12578- 12593; 13775-13791; *An. ép.,* 1903, nr.69; 1911, nr. 32, 33; 1912, nr. 76; nr. 1914, 107; 1927, p. 54 şi urm.; 1931, p. 123 şi urm. şi p. 246 şi urm.; *AE,* 1907, p. 120; 1909, p. 162; 1912, p. 51 şi urm. şi 402 şi urm.; 1914, p. 354; *Arch. Anz.* 1913, p. 334; *JÖAI,* 1903, p. 135, nr. 2; *Dóig.,* IV, 1913, p. 257; VII, 1916, p. 34; *Klio,* X, 1910, p. 496; XI, 1911, p. 497; *ACMIT,* 1929, p. 313; *Sargetia,* I. p. 35 şi urm. şi 70; II, p. 140 şi urm.; *AI SC,* I, 1. p. 83 şi urm. şi 194 şi urm.; *Dacia,* I, 1. *c.;* III —IV, *l.c.;* VII —VIII, p. 275 şi urm. şi 439; *MCA,* I, p. 764 şi urm.; II, p. 635 şi urm.; *SCIV,* XIV 1963, p. 446 şi urm.; *SCS. – Ist. Iaşi,* XIII, 1, 1962, p* 151 şi *PM,* 1960, p. 218.

« *CIL,* III, 6270 = *ILS,* 7136, cf. Tudor, *Dacia,* N. S., VI, 1962, p. 199 şi *Latomus,* XXIII, 1964, p. 285.

[6] *CIL,* III, 7922-7950; 8075, 10; 8076, 16 şi *CIMRM,* II, nr. 2027-2152.

• *CIL,* III, 1417; 1417, a (= *ILS,* 3854); 1422 add. = *CIG,* 6813 (= *ILS,* 3849, a); *IGR,* I, 546 = G o s t a r, *MCA,* II, p. 637 = R u s s u, *Muz. Brukenlhal,* 12, p. 53, nr. 5; 1427; 7896-7899; 12579; 13775; 13776; *An. ép.,* 1933, nr. 10.

[7] *CIL,* III, 1384; 1398; 1424 = *An. ép.,* 1903, nr. 65; 1431; 1486 (= Gos- tar, *MCA,* II, p. 427); 1493; 1494 {= *ILS,* 7233); 1495 (= *ILS,* 7133); 1497 *(= ILS,* 7133); 1501; 1505; 1507; 7900; 7905 (= *ILS,* 7234); 7910; 7960 (= *ILS,* 5548); 12584; 12589; 12593; 13779; 13786; 13787; *Klio,* X, 1910, p. 495, nr. 13; *An. ép.,* 1911, nr. 33; 1912, nr. 75 şi 1914, nr. 107; *AE,* 1912, p. 403 şi 408; *Dóig.,* IV, 1913, p. 259 şi R u s s u, *SCIV,* XIV, 1963, p. 447, nr. 4.

® *CIL,* III, 7960 (= *ILS,* 5548); 1493; 1499 (= *ILS,* 7233); 1431; 7905 *(= ILS,* 7234); *Dóig.,* IV, 1913, p. 259 şi R u s s u, *ari. cit.*

SATELE ROMANE DIN ŢARA HAŢEGULUI ŞI BAZINUL PETROŞENILOR

Larga depresiune închisă între munţii Retezatului, Orăştiei, Parîngului şi Poiana Rusca a constituit o regiune de seamă a colonizării şi dezvoltării vieţii romane. Aşezările omeneşti s-au grupat pe valea Streiului şi a afluenţilor lui, iar în ţinutul Hunedoarei s-au extins mai spre vest, într-o regiune minieră bine cunoscută azi.

în vecinătatea drumului roman dintre Sarmîzegetusa şi Aquae se cunosc multe urme de *viei* şi *villáé rusticae* care au gravitat economic şi cultural spre metropola dacică. La *Cîrneşti* (corn.Toteşti, j. Hunedoara), în afară de patru inscripţii transportate aici de la Sarmîzegetusa, a existat şi o aşezare romană cu resturi de clădiri şi diferite obiecte (Neigebaur, p. 76; Gooss, *Chronik,* p. 87; Marţian, 130 şi Christescu, *Viaţa* ec., p. 102). în satul *Paclişa* (corn. Toteşti), s-au adus de asemenea din Sarmîzegetusa inscripţii şi sculpturi romane. Dar urmele de zidării şi ceramică aflate aici constituie dovezi sigure despre o aşezare romană (Gooss, *Chronik,* p. 99; G. Téglás, *FK,* XIX, 1891, p. 84 şi Christescu, *Viaţa ec.,* p. 102). La apus de eoni. Toteşti,

către satul *Hăţăgel* s-a localizat la „Grădiştioara”, una dintre importantele aşezări rurale din vremea romană, cu urme de zidării, diferite obiecte casnice şi două fragmente epigrafice dedicate zeiţei Fortuna *{CIL,* III, 1419 şi 1421). Una dintre aceste închinări se adresează *Fortunáé Praenestin[ae],* epitet ce aminteşte oraşul Praeneste din Italia (Gooss, *Chronik,* 116; Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 17 şi Marţian, 694). în marginea şoselei naţionale, lingă satul *Reea* (corn. Toteşti), s-a dat peste zidării romane şi un sarcofag legat din cărămizi ce purtau ştampilele QAB *(CIL,* III, 8075 , 8, b = 1633, 16, cunoscute la Sarmîzegetusa şi Deva) şi LEG Ilii FL *(CIL,* III, 8070 = 1631 şi p. 1019). Prima ştampilă este a unui particular, iar a doua arată probabil prezenţa unui post militar, în primii ani de după cucerirea Daciei (G.Téglás, *AEM,* XI, 1887, p. 238; acelaşi *Hunyad. tört.,* I, p. 154 şi Floca, *Sargetia,* II, p. 32). Tot din complexul multelor urme romane din hotarul corn. Toteşti face parte şi aşezarea de Ia *Tuştea* (corn. Berthelot), cu o necropolă, ruine de zidării, sculpturi şi două inscripţii (Neigebaur, p. 50; Gooss, *Chronik,* p. 116; Téglás, *op. cit.,* pp. 67 şi 86; Marţian, 706). Una dintre epigrafe conţine cîteva nume de persoane (celtice, romane şi greceşti): *Antonia Sisiata, C. Rusticinus, Antonia Protogenia* şi *C. Iul. Rusticus (CIL,* III, 1525 şi Russu, *AI SC,* IV, p. 232), care alcătuiau o familie de origine peregrină, de condiţii materiale mijlocii, stabilită în teritoriul Sarmizegetusei. Cel de-al doilea epigraf păstrează o închinare triadei capitoline făcută de către *Q. Axius Aelianus* şi soţia sa *Aelia Romana (CIL,* III, 1423), deci de cunoscutul *procurator* al Daciei Apulensis, în două rînduri locţiitor de legat al provinciei şi patron al Sarmizegetusei *(CIL,* III, 1456 *[~ILS.* 1371] şi 7899). Dacă această inscripţie nu a fost adusă din ruinele Sarmizegetusei şi putem avea siguranţa că titularul ei o ridicase pe locul unde s-a găsit, în acest caz, am putea crede că înaltul personaj dispunea de o *villa rustica* în anonimul *vicus* de la Tuş tea.

Din *Farcadinul de Sus* (j. Hunedoara), în afară de piatra votivă a lui *Cornel. Cornelianus (CIL,* III, 1438, cf. mai sus, p. 98), posedăm şi o inscripţie a lui *Flavius Fortunatus,* augustal şi membru în decuria a şaptea din *collegium fabrum* de la Sarmizegetusa (Russu, *SCIV,* XIV, 1963, p. 447, nr. 4). Dacă acest monument provine din localitatea rurală respectivă, titularul ei fusese şi el un proprietar de ţară (probabil fost libert).

în zona actualului oraş *Haţeg* s-au descoperit diferite urme de

construcţii, un apeduct, statui, pietre funerare etc., găsite în apropierea drumului ce leagă valea Haţegului cu a Streiului (Marsigli, II, fig. 58; Neigebaur, p. 88; *ACMIT,* I, p. 275 şi C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 312). Cu toate că există în această localitate multe inscripţii şi pietre sculptate aduse din ruinele Sarmizegetusei, poate fi totuşi localizată o aşezare rurală romană, în vecinătate, aşezarea romană de Ia *Sîntamaria-Orlea* făcea legătura celor două drumuri romane (cel din valea Haţegului cu al Streiului, dinspre pasul Vîlcan). Deşi avem şi aici zece inscripţii şi nouă sculpturi în piatră aduse de la Sarmizegetusa, urmele unui *vicus* sínt neîndoielnice (G. Téglás, *Hzmyad. tört.,* I, p. 154; Marţian, 599; Russu, *op.cit.,* p. 448 şi *Rep. arh.}.* O placă de marmură reprezentînd pe Hercule cu cerbul şi pe lupiter cu fulgerul, din cătunul vecin *Cioplea* (cu urme de zidării, ţigle, monede), s-a adus, probabil, din Sarmizegetusa. Rămîn sub semnul întrebării presupusele aşezări rurale de la *Bretea Română* şi *Bretea Streiului* (j. Hunedoara), unde s-au transportat foarte multe monumente de piatră din Sarmizegetusa (Neigebaur, p. 89; Gooss, *Chronik,* p. 68; G. Téglás, *op. cit.,* I, pp. 68—69; Igna, *Cultul,* p. 80 şi *Rep. arh.).* Locală ar putea fi numai piatra de mormînt a veteranului cu nume iliric, *L .Dasumius Priscus (CIL,* III, 1476 şi Russu, *A ISC,* IV, p. 202). La *Bretea Mureşeană* (j. Hunedoara) era numai un post militar *(Reg. arh.).*

Pe valea superioară a rîului Strei şi mai departe în bazinul Petroşenilor, aşezările rurale romane însoţite de unele puncte militare pentru paza drumului spre pasul Vîlcan sínt rare şi modeste. LaP«i (j. Hunedoara), urmele de zidării cu mortar, precizate pe dealul „Grădiştea" (situat pe malul Streiului, la 4 km spre est de comună), ar putea indica un castel roman de pază (Neige- baur, p. 83; Gooss, *Chronik,* p. 100; G. Téglás, *op, cit.,* I, p. 153 şi Marţian, 534). Alte urme de clădiri, cărămizi şi ceramică romană sínt indicate Ia *Rîu Bărbat,* lingă comuna Pui *(HTRTE,* XV, 1904/1905, p. 125). O singură figurină de bronz a unui geniu înaripat, descoperită Ia *Valea Lupului* (corn. Livada de Cîmpie, j. Hunedoara), nu constituie o dovadă certă asupra unei aşezări romane (Floca, *MCA,* I, p. 767). Mai sus, în apropiere de Petroşeni, Ia corn. *Bănită,* sínt urme de substrucţii (cu cărămizi, ceramică ş.a.) ale unei aşezări romane legată de exploatarea carierelor locale de marmură (Ackner, *JCC,* 1856, p. 9 şi Gooss, *Chronik,* p. 66).

Oraşul*Petroşeni-Petrila* (în punctul „Meleia) "şi vecinătăţile lui au cunoscut mai multe puncte şi urme de viaţă romană, dovedită prin clădiri, posturi militare, pietre de mineri, morminte,

cărămizi, ceramică (Neigebaur, p. 103; Ackner, *JCC,* 1856, p. 9) etc. Pe cursul superior al Jiului la poalele Munţilor Parîng, în *Iscroni* şi *Uricani,* sînt presupuse urme romane pentru spălarea nisipului aurifer (G. Téglás, *BKL,* XXXVI, 1903, p. 498 şi urm. şi *Rep. arh.}.* Aşezarea romană cea mai de seamă se găsea Ia orăşelul FwZcan (Vîlcan), de unde s-au notat ca descoperiri: urme de clădiri în locul „Vai- dei", monede izolate şi un bust din bronz aurit al zeului Marté, găsit (1887) în preajma fostei vămi româno-austriece (Gooss, *Chronik,* p. 61; Tocilescu, *Dacia,* p. 857). Din pasul Vîlcanului se semnalează descoperirea în secolul trecut a unui tezaur cu monede de la Claudiu I, pînă la Iulian Apostatul (Protase, *PC,* p. 171). Descoperirea dovedeşte importanţa comercială a trecătorii după părăsirea Daciei de romani.

Al treilea grup de sate romane din Ţara Haţegului se extindea Ia apus de Aquae, pe valea rîului Cérna şi în bazinul Iui, în zona denumită azi a Hunedoarei, renumită încă din antichitate pentru lucrările de exploatare a minereului de fier. Punctele de exploatări miniere se întîlnesc în multe locuri de pe povîrnişul estic al Munţilor Poiana Ruscă, ceea ce presupune prezenţa a numeroase şi mărunte aşezări de mineri (Gooss, *AVSL,* XII, 1874, p. 159; G. Téglás, *Klio,* IX, 1909, p. 375 şi Christescu, *Viaţa ec.,* p. 30 şi urm.). Este dovedit că şi aceste mine constituiau patrimoniul împăratului şi că se exploatau prin arendare.

Centrul administrativ al exploatărilor era la *Teliucul Inferior* (j. Hunedoara). Acolo, pe malul drept al rîului Cérna se puteau vedea, în secolul trecut, galerii de mină, depozite de zgură, cuptoare etc. în aceste locuri s-au aflat izolat şi unelte de minerit. Locuinţele destinate lucrătorilor mineri se înşiruiau pe malul opus al Cernei. Urme de aşezări miniere s-au mai identificat în 1904, pe dealul „Ploţca" (la sud de comună) prin substrucţii de zidării, un altar din piatră, monede de la Hadrian-Caracalla etc.[1]

Cel mai interesant document istoric din Teliucul roman este inscripţia pusă în sănătatea împăratului Caracalla, de către arendaşii minelor de fier *(conductores ferrar(iarum), G. Gaur(ius) Gaurianus* şi *FI. Sotericus,* primul sacerdot al coloniei Apulum, iar al doilea *augur* la Sarmîzegetusa *(An.ep.,* 1909, nr. 112 şi *Klio, l.c.).* Cei doi constituiseră o *societas,* dispuneau de capital comun, de sclavi ca lucrători în mine şi de personal administrativ în birouri. Cele două oraşe onoraseră pe aceşti arendaşi de origine peregrină cu funcţii sacerdotale, ca să poată obţine fier pentru nevoile lor. Ei aveau în arendă întreaga

zonă minieră din împrejurimile Hunedoarei de azi.

Faţă de Teliuc, cel mai apropiat punct al exploatării se găsea la *Cinciş* (corn. Teliuc) (C. Daicoviciu, *AC MIT,* II, 1929, p. 306), cunoscut mai bine prin săpăturile din anii 1961 – 1962 (Protase, PC,p. 30). S-au descoperit acolo urme ale unei aşezări rurale-miniere cu: ceramică, rîşniţe, o *villa rustica,* două statui de piatră (un bărbat în togă cu sulul de papir în mînă şi o femeie acefală etc). *Villa rustica* de la Cinciş era de mărimea: 15,50 x X 22,70 m, poseda 5 camere de locuit în care s-a descoperit puţin material arheologic (O. Floca-M. Valea, *AMN,* II, 1965, p. 161 şi urm.). La punctul „Rovine“, într-o necropolă romană s-au identificat şi morminte dacice de inci- neraţie, cu opaiţe, fibule, monede (sec. II —III) etc. Mormintele cu inventar sărac au fost atribuite minerilor băştinaşi geto-daci (Protase, *l.c.,* şi Floca, *AMN.,* II, p. 163 şi urm.). Descoperirile din necropolă dovedesc că, în VÎCWS-U! minerilor de la Cinciş, dacii convieţuiau alături de coloniştii romani (fig- 9)-

Alte exploatări de minereuri de fier s-au identificat încă din secolul trecut *iâ.Ghelar* (j. Hunedoara), în mai multe rînduri (Gooss, *l.c.;* G. Téglás, *Hányád. tort.,* I, p. 188; Marţian, 285 şi Christescu, *op. cit.}.* Existau acolo o serie de ateliere în care se pregăteau barele de fier prin înmuierea metalului pentru export. Se menţionează şi descoperirea unor unelte de minerit (sapă, dălţi, ciocan-tîrnăcop), a unui opaiţ cu firma FESTI, a unui schelet de om, monede etc. (unele la Muzeul din Deva). Mai îndepărtate erau galeriile de la *Ruda* (corn. Ghelar) şi *Alun* (corn. Bunila), unde de asemenea s-au identificat urme de exploatare a fierului şi aşezări sărace de mineri (G. Téglás, *op. cit.,* I, p. 190).

Oraşul *Hunedoara* a cunoscut şi el mulţi colecţionari de antichităţi romane aduse de la Sarmîzegetusa, Micia şi din alte părţi. Cîteva descoperiri realizate întîmplător, lingă castelul Huniazilor, arată totuşi că a existat o aşezare romană[2]. Alături de acest castel s-au aflat cărămizi cu ştampila legiunei a XIII-a Gemina *{CIL,* III, 8065, 33 = 1629, 33, c-d şi 8065, 34, a; *AISC,* I, p. 59, a) şi marca unui particular PAEL. în punctul respectiv funcţionase un post de pază legionar. Lîngă gară, lucrările de terasament au scos un monument funerar cu o inscripţie, ţigle şi cărămizi, indicii despre o necropolă *(Rep. arh.).* Pe aria actualului oraş se cunosc de asemenea descoperiri izolate de monede, se pare şi un tezaur.

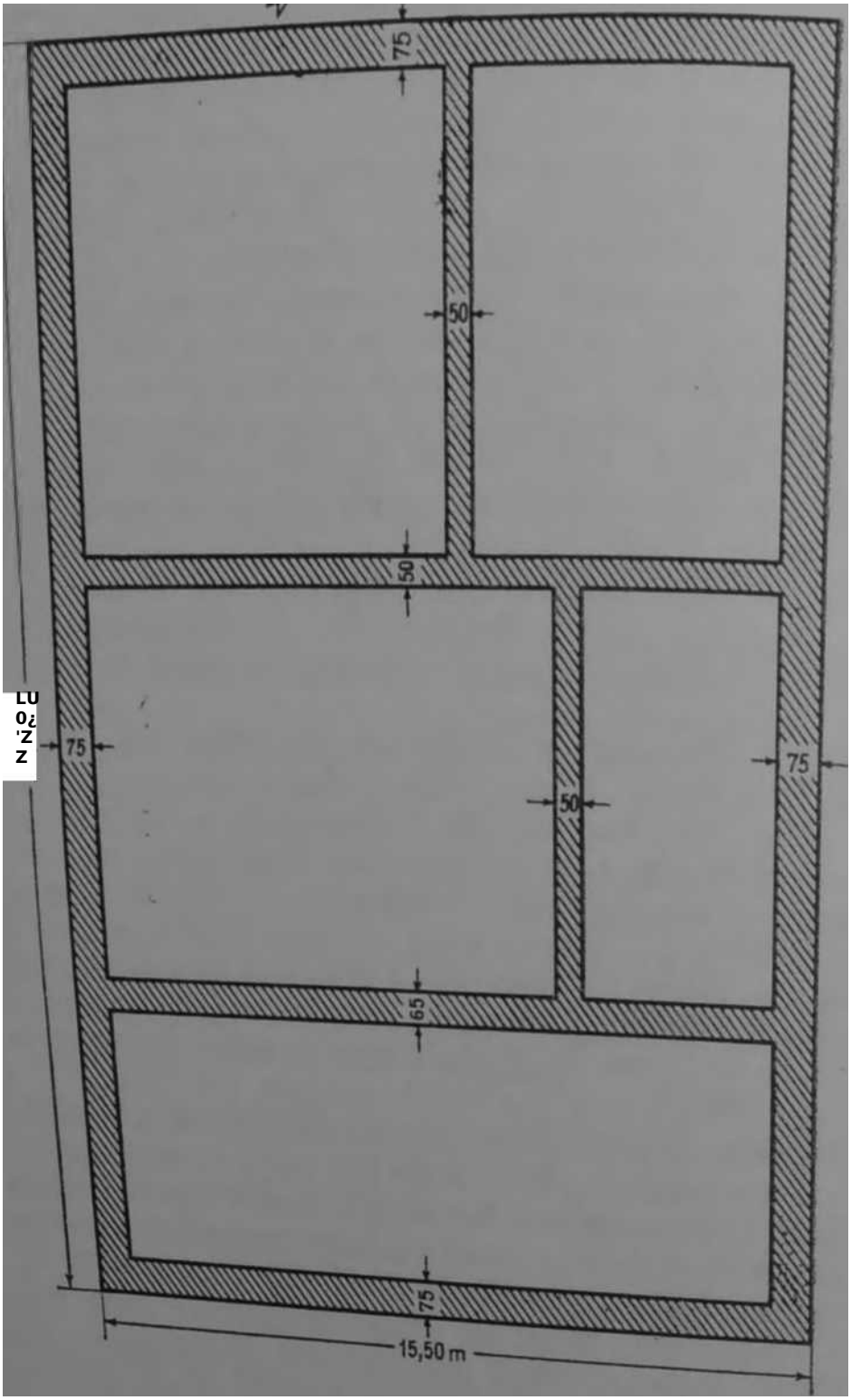

Flß, 9, VÍUa rustica de la Cinci,.

Ca centre rurale romane mai de seamă din zona exploatărilor de fier de lingă Hunedoara, mai pot fi menţionate cele de la *Peştişul Mare, Peştişul Mic* şi *Mănerău,* situate şi ele pe valea rîumi Cérna[3]. în aceste comune colecţionarii au adus materiale arheologice de la Micia, Aquae şi Sarmizegetusa, materiale care nu trebuie confundate cu descoperirile locale.

La *Peştişul Mic* se menţionează urme de substrucţii romane din zidării cu mortar în „Valea Bicheului“ (1835), diferite obiecte mărunte, monede şi două inscripţii *(CIL,* 111, 1409—1410, aduse din Aquae?). Mai important fusese vicus-ul roman de la *Peştişul Mare,* cu un întins cîmp de ruine ale unor clădiri din zidărie cu mortar, cărămizi şi ţigle, ceramică, un cap de statuie din piatră în mărime naturală etc. O închinare lui lupiter s-a făcut de către *T.F. Gratus,* probabil proprietar de ţară *(CIL,* III, 1408). Dintr-un alt fragment epigrafic se deduce că textul lui se referea la un personaj de seamă, cavaler roman, onorat cu diferite magistraturi la Sarmizegetusa *(CIL,* 111, 7891). în cătunul vecin, la *Mănerău,* s-a descoperit una dintre multele ferme din teritoriul Sarmizegetusei *(Dolg., l.c.).* Un *vicus* s-a identificat şi la *Băcia* (j. Hunedoara), la marginea de sud a satului, pe locul de întretăiere a căii ferate cu şoseaua naţională, punct denumit de localnici „Palatişte”. S-au descoperit substrucţii de zidării romane şi un fragment dintr-o inscripţie funerară *(CIL,* 111, 12569; G. Téglás, *AE,* XIII, 1893, p. 205 şi *Hunyad. tört.,* I,pp. 113 şi 154). O aşezare din perioada romană s-a semnalat şi ia *Nandru* (j. Hunedoara). în punctul denumit „Cărămidă” s-au cules fragmente de cărămizi, de ţigle, de inscripţii ş.a. (Gooss, *ASVL.,* XIV, 1878, p. 65 şi Téglás, *op. cit.,* I, p. 152).

Ţara Haţegului cu văile din marginile ei a fost puternic populată în vremea romană, cu *pagi, viei,* cătune izolate de mineri şi *villáé ruslicae* ale unor proprietari de ţară. Se deosebesc trei grupe de aşezări. Pe larga vale ce ducea de la Sarmizegetusa pînă la Aquae, se dezvoltaseră sate de caracter agricol şi multe *villáé rusticae,* care beneficiau în plus de exploatările carierelor de calcar. în valea Streiului superior şi bazinul Petroşenilor,minele aveau mai puţină importanţă, culturile agricole erau modeste, ceea ce explică puţinele aşezări legate de traficul pe drumul din pasul Vîlcanului. Al treilea grup de aşezări, din jurul Teliucului a fost o regiune a minerilor exploataţi de arendaşii veniţi cu un întreg aparat administrativ şi cete de sclavi folosiţi la lucrul de galerie. Mîna de muncă în aceste mine (cumarată ritul de înmormîntare din unele necropole) era împlinită în mare măsură şi de elementul autohton getic. Proprietarii de ferme sínt *Augustales,* magis- traţi municipali la Sarmizegetusa, veterani,

membri şi patroni în colegiul de *fabri,* în general elemente cu o bună stare materială. Mulţi locuiau numai la tară şi veneau la oraş pentru îndeplinirea unor obligaţii administrative sau afaceri personale. în comparaţie cu alte regiuni rurale ale Daciei, în Ţara Haţegului numărul monumentelor epigrafice şi al celor sculpturale-

g – Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia cite **11**

mai ridicat în lumea civilă, ceea ce explică o mai mare răspîndire a scrisului şi a culturii romane. Elementul militar activ este foarte slab şi numai veteranii căutau aceste regiuni ca locuri de retragere. Peste tot se observă influenţa puternică político-administrativa şi culturală a Sarmizegetusei spre care gravitau toate aceste aşezări.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] G o o s s, *l.c.;* G. Téglás, *Hunyad. tört.,* I, p. 186 şi urm.; idem, *BKL,* 1908, p. 61 şi urm. şi *Klio, l.c.;* Jung, *Fasten,* p. 160; S. Rákoczy, *BKL,* 1910, p. 657 şi urm.; Marţian, 682; Christescu, *op. cit.* şi *Rep. arh.*

[2] Ne ige b aur, p. 88; *HTRTÉ,* II, 1880, p. 144; VIII, 1893, p. 20; IX, 1896, p. 168; X, 1899, p. 52 şi XVI, 1906, p. 211 şi Winkle r, *SCN,* II, p. 403.

’ Neigebau r, p. 51; Ackner, *JCC,* 1856, p. 6; Torma, *AK,* III, 1863, p. 141 şi *AEM,* III, 1879, p. 109; G o o s s, *Chronik,* p. 98; G. Téglás, *AEM,* XI, 1888, p. 235; idem, *EM,* XV, 1888, p. 241; idem, *AÉ,* XIII, 1893, p. 205; idem, *Hunyad. tört.,* I, p. 152; Marţian, 502 şi 503; Buday, *Dóig.,* IV, 1913, p. 110 şi *Rep. arh.*

PAGVS AQVENSIS

Prima localitate înscrisă în TP pe marele drum imperial ce ducea de la Sarmizegetusa către Apulum a fost *Ad Aquas,* la 14 mp (= 20,706 km) faţă de capitala Daciei. Cifrele nu concordă, deoarece între Sarmizegetusa şi Călanul de azi (j. Hunedoara), unde este situată Aquae din Dacia Superioară, sînt 28, 40 km. Harta amintită indică locul acestor băi printr-un desen special, format dintr-o clădire cu o curte centrală, în timp ce marile oraşe, ca Sarmizegetusa, Apulum, Napoca ş.a., au ca semn cartografic un modest turnuleţ. Atare indicaţie apare frecvent pe *TP,* cînd este vorba de băi termale importante. *Ad Aquas* sau *Aquae,* s-a dezvoltat în valea Streiului, favorizată de exploatarea apelor termale şi a carierelor de calcar din zona Călan[1]. Izvoarele naturale de aici s-au putut folosi cu mult înainte de venirea romanilor. Aceasta i-a determinat pe Tomaschek *[RE,* II, col. 1294, nr. 2) şi pe Pârvan *[Getica,* pp. 251,258, 264) să considere toponimicul latin ca o traducere a unuia getic. Importanţa locului şi-a găsit ecou în menţionarea ei la *Ptol.* (III, 8, 4: „YSaTa – traducerea greacă a celui latinesc) şi *GR* (IV, 7, 5, ed. Schnetz, p. 49: *Aquas).* Ca toponimic, Aquae era foarte răspîndit în provinciile romane, folosit spre a indica ape termale sau izvoare bogate într-o regiune cu o slabă reţea hidrografică. Construcţiile băilor romane (situate la 2 km spre apus de aşezare civilă antică) au lăsat urme pînă azi. Un mare bazin (3,7 x 7 x 14,2 m) a fost tăiat în piatră pe locul unde ţîşnea apa dintre fisurile stîncii (cu o temperatură de 30°). Evacuarea din bazin a apei se făcea printr-un jgheab săpat în stîncă.

Dacă pînă în prezent urmele unui castru roman nu sînt sigure, în schimb, o puternică aşezare civilă romană ne este dovedită prin multe şi variate urme. Ele se întîlnesc sub vatra actualului oraş, de unde se extind spre sud şi nord, pe o terasă situată la 3 km de rîul Strei. în această zonă s-au semnalat ca descoperiri: zidării,

coloane, căpiţele, diferite sculpturi în piatră, cărămizi şi monede ce se extind de la Traian la Filip Arabul. Ştampilele aplicate pe ţigle de legiunea a XHI-a Gemina *[CIL,* III, 1629, 22 şi Russu, *Apulum,* V, p. 221), cu variate nume de cărămidari – ca şefi de ateliere, indică pentru Aquae un post de pază în valea Streiului. Din acest detaşament putea íace parte*C.Val. Ingenus sig(nifer)* al legiunii, care pe timpul lui Septimiu Sever (209—14 febr. 211) a dedicat un altar lui *I .O.M. Dolicen(us),* descoperit în vecinătate, la *Sîncraiu* (Merlat, p. 24, nr. 22). Se întîlnesc şi ştampilele pe cărămizi ale unor particulari *(CIL,* III, 8075, 34).

Carierele de piatră din Aquae furnizau acest material şi Sarmizegetusei. G. Téglás *(Hunyad. tort.,* I, p. 114; cf. şi Christescu, *Viaţa ec.,* p. 38) le-a identificat în mijlocul Călanului, pe malul stîng al Streiului şi sub muntele Măgura. Cu ajutorul inscripţiilor cunoaştem şi numele unor pietrari ce lucrau în aceste cariere. Un *Diogenes \J]apidarius (CIL,* 111,7895) fusese cioplitor în piatră, pe cînd *Cla(udius) Satiirnin(us)* era sculptor, deoarece arată că „a sculptat” *(CIL,* III, 1413... *sculpsit).* (Unii cred că această sculptură provine de la Ostrov.) Este probabil ca din zona carierelor de la Călan să-şi aibă proveniența şi un altar închinat divinităţilor celtice din munţi *(Suleviae montanae),* de către *T. hilius, lapid(arius),* monument cules în această regiune *(CIL,* III, 1601).

Privitor la trecutul aşezării romane de la Călan dispunem de aproximativ 20 de texte epigrafice găsite în ruinele de la Aquae sau descoperite, ulterior^ în satele vecine. Numărul mare al inscripţiilor se explică prin vecinătatea carierelor de calcar din care se puteau ciopli atare monumente.

în inscripţiile funerare ne întîmpină nume cu rezonanţă romană sau peregrină, ca: *Lusia Prisca* cu *Ulp.Romul[us] (CIL,* III, 1414); *M. Ulp.Ierio* (decurion laSarmizegetusa) cu *Ulp(ia) Op[ia~\ava (CIL,* III, 7892 – Gostar, S.ACştsoc., t. IV, 1958, p. 34); *hil.Maximus* cu *He\ren~* nm] *Valentina (CIL,* III, 7894); *C. lan(ius) lanuar(ius), lan.Marcian(us), lanţ ia) Ian(u)aria* şi *G(aviaP) Marc (ia)* din aceeaşi familie *(Klio, X*> 1910, p. 500); *Umbria Afr(i)cana* cu *Umbrim Villamos]* (Gostar, SC7U, XIII, 1962, p. 125) etc. Din grupul pietrelor de mormînt importanţă specială are un text cu o lungă listă de persoane din *nationes*diferite: *C.A .Deda- lus, Valeriţa) Cara, A.Teiitla, L.A. Augus., C.A . Carus* şi *C.A. Valerianus, veteranus,* toţi înmormîntaţi prin grija sclavilor lor: *Crispina, Vett[illa P), Maxima şi Butes (CIL,* III, 7893 şi Tudor, *Ist.sclavaj*pp. 93 şi 123). în- tîlnim aici familia unul veteran,

proprietar de seamă din împrejurimile tîrguhii *Aquae,* care dispunea de patru sclavi *actores.*

Un alt lot de inscripţii are caracter votiv, unele putînd fi puse de către vizitatorii băilor. *Hercules* este adorat de veteranul *M.Iul. Proclianm; Fortuna Augusta* de către *Q. Dedus Vindex, proc(urator)*, pare-se în Dacia Apulensis *(CIL,* III, 1404); *lupiter Capitolinul* este adorat în două rînduri de *P.F.Grat.* şi *A. Etico (CIL,* III, 1410 şi 7890); *Liber Pater* primeşte un altar de la *Nepos (CIL,* III, 1411); *Silvanus domesticus (CIL,* III,. 1403 =7889) etc. Beneficiar al puterii de vindecare a băilor de la Aquae a fost şi *T. Aur. Primanus, magister* la Micia, ceea ce l-a determinat să venereze pe *genius pag(i) Mic(iensium)* de acasă *(CIL,* III, 1405). Cultul lui
Mithras se face cunoscut printr-o reprezentare sculpturală a zeului *(CIMRM,*
II, nr. 2026).

Despre poziţia juridico-administrativă a aşezării romane de la Aquae, ne informează o singură ştire epigrafică, în care se menţionează un *C.Iul. Marcianus. dec. col.* (Sarmizegetusa) şi *praef(ectus) pag(i) A[q]uensis (CIL,*
III, 1407). Localitatea a fost deci un *pagus* din teritoriul capitalei Daciei, condusă de un *praefectus* numit de către metropolă. El făcea parte de drept din consiliul comunal al coloniei. Aquae era, prin urmare, un tîrg de seamă pe drumul ce ducea spre valea Mureşului. Este de presupus că şi această mare comună rurală dispunea de un teritoriu al ei, în care erau incluşi cei mai apropiaţi *viei* (Băţălar, Strei, Strei-Sîngiorgiu, valea Sîngiorgiului, Sîn- tamaria de Piatră, Sîncrai etc.), şi a căror istorie a fost strîns legată *de pagus Aquensis.*

Din teritoriul acestui *pagus* se mai cunoaşte o închinare redactată într-un stil pompos, în cinstea guvernatorului *P. Furius Saturninus,* prezent probabil la băi, în anul 161 e.n. Saturninus, guvernator cunoscut şi din alte epigrafe ale Daciei *(CIL,* III, 943; 1771; 1177; *Dacia,* VII-VIII, p. 343, nr. 4 şi *AMN,* III, p. 452), este lăudat pentru faptul că „...provincia fusese legată şi devotată de al sau nume şi de ale sale distinse virtuţi../' deoarece, „de la prima sa venire (în Dacia) pînă în momentul cînd a părăsit provincia, el s-a arătat cu bunătate fată de toată lumea şi i-a degrevat (pe locuitori) de unele sarcini" *(CIL,* III, 1412 =7902 *=ILS,* 7155).

La *Băţălar* (corn. Strei-Sîngiorgiu, j. Hunedoara), s-au semnalat la nord de sat, substrucţii de zidării din cărămidă cu

mortar, ce ar putea indica numai o *villa rustica* (G. Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 154). Aşezarea romană vecină de la *Strei-Săcel* a fost strîns legată de carierele de piatră de pe Muntele Măgura. Din zona acestui sat s-au menţionat ca descoperiri, cărămizi, coloane cioplite, un sarcofag, inscripţia veteranului *C.A. Valerianus* (v. mai sus, p. 116), o altă piatră de mormînt a soţiei lui *C. CIod (tus) SecundinusIlviralis* la Sarmizegetusa şi proprietar local *(CIL,* III, 1496) etc. Pzcws-ul de aici era aproape unit cu Aquae (G. Téglás, *AEM,* IX, 1885, p. 238 şi acelaşi *Hunyad. tort.,* I, p. 110 şi urm.). Altă aşezare rurală se întîlneşte la *Ruşi* (corn. Bretea Streiului, j. Hunedora). La nord de sat sínt indicate ruine de clădiri, cărămizi, ţigle, ceramică, un altar ş.a. (Neigebaur, p. 90; Gooss, *Chro- nik,* p. 105 şi Marţian, 565). La *Strei-Sîngiorgiu* există semnalările unor urme romane de mai bine de un secol (Neigebaur, p. 92; Gooss, *Chronik,* p. 78; G. Téglás, *Hunyad. tört.,* I, pp. 114 şi 154; B. Jáno, *AE,* XXXII, 1912, p. 55 şi urm. şi *Rep.arh.).* Pe locul numit „Hanul boieresc" se cunosc urme de zidării romane, cărămizi, ţigle, opaiţe etc. Piciorul mesei de altar din biserica locală s-a făcut dintr-o inscripţie romană *(CIL,* III, 7892, cf. mai sus, p. 116). *Vtcus-u*| de aici devenise o suburbie a tîrgului Aquae. S-au semnalat de asemenea multe urme romane (zidării, cărămizi, monede, cera-
mică) Ia sud de satul *Boşorod* (j. Hunedoara), în punctul „Jidoveni" şi pe coasta „Valea Stupării" (Neigebaur, p. 95; Ackner, *JCC,* 1856, p. 101 ; C. Daico- viciu-Al. Ferenczi, *Aşezările dacice din Munţii Orăstiei,* Bucureşti, 1951 p. 52).

La Valea *Singwrgiultu* (eoni. Călan) se exploata cea mai de seamă carieră de piatră din zona tîrgului Aquae (Christescu, *Viaţa ec.,* p. 38), situată în coasta dealului Gutunoiu. în acest loc, s-au găsit, o inscripţie *(CIL,* III, 7894, v. mai sus, p. 116) şi ştampile aplicate pe cărămizi *(CIL,* III, 8075, 33). Aşezarea civilă a satului roman a fost lingă pîrîul Bersa, de unde s-au catalogat ca descoperiri: tuburi de teracotă, ţigle, un fragment de statuie, un relief funerar şi trei altare votive, care ar indica locul unui templu (G. Téglás, *AE,* XIX, 1889, p. 92; şi *Hunyad.tört.,* I, p. 114 şi urm.; FZ<, XIX, 1891, p. 80 şi *Rep.arh,).* Două dintre inscripţii s-au dedicat de către *P, Crat- PJaternus,* se pare decurion la Sarmizegetusa *(CIL,* III, 12575) şi lui Marté, de către *Lucius Crattius (CIL,* III, 12577). Atenţie deosebită merită al treilea altar închinat lui *lupiter Oplimus Maximus Appenninus*, de către decurionul Sarmizegetusei *M.Ulp. Valentinus (CIL,* III, 12576

=1LS, 3075). Epitetul acordat zeului aminteşte Munţii Apenini din Italia, ţinut din care venise Valentinus, pare-se un veteran din armata lui Traian, împroprietărit în teritoriul capitalei provinciei. El este unul dintre veteranii romani stabiliţi în teritoriul Sarmizegetusei, interesat în treburile politice ale coloniei.

0 altă mare cariera de piatră a existat la *Sintamaria de Piatră* (corn. Călan), folosită din perioada Daciei libere. în vremea romană se extrăgea calcarul din locul „Făget", unde s-ar fi aflat şi unelte de pietrari (G.Téglás, .4EAI, XVI, 1893, p. 209; şi *Hunyad.törL,* I, p. 114; B. Jáno, *AE,* XXXII, 1902, pp. 55 şi 400 şi *Rep.arh.).* Un castru roman rămîne încă nesigur. Cît priveşte urmele VÍCMS-UIUÍ roman, ele pot fi stabilite în locul „Grădiştea", pe malul drept al rîului Strei (la 1 km nord de sat). Ca descoperiri (unele inedite) se menţionează în acest loc: cărămizi cu ştampila *A SC LEPI (CIL,* III, 8075, 34), un cap de la o statuetă în marmură a nimfei Dafne, un fragment de altar închinat lui *Silvanus domesticus (CIL,* III, 7889, cf. mai sus), tuburi de hipocaust, coloane, căpiţele, un tezaur cu monede etc.

De la Sîntamaria de Piatră pînă în confluenţa Streiului cu Mureşul se cunosc doar două puncte cu urme romane. La *Petreni* (corn. Băcia, j. Hunedoara) sínt vizibile pe malul drept al Streiului construcţii, cioburi şi cărămizi romane de la o aşezare rurală. Pe marginea sudică a corn. *Băcia,* în locul „Palatişte", G. Téglás a semnalat multe urme de substrucţii romane, pe care le atribuia exagerat unui *pagus* sau castru *(AE,* XIII, 1893, p. 205 şi *AEM,* XVI, 1893, p. 253). De aici provine şi un fragment de inscripţie funerară *(CIL,* III, 12569).

Pagus Aquensis, împreună cu *viei* din imediata sa apropiere, a rămas o zonă a carierelor de piatră şi a folosirii apelor antireumatice de la Călan, vizitate nu atît de intens ca cele de la Băile Herculane. La băile din Aquae nu veneau înalţi funcţionari, guvernatori de provincii şi comandanţi de trupe, ca în valea Cernei şi la Germisara. Apariţia unor *decuriones* din consiliul coloniei Sarmizegetusa la Aquae şi prin împrejurimi arată legăturile politice ale unor proprietari de ţară cu metropola dacică. Tîrgul de la Aquae nu a dispus de importante resurse agricole, ca să se poată ridica în stadiul de oraş, şi să aspire la poziţia de *municipium.* în complexul organizaţiei lui intrau numeroşi *viei* din jur, unde se exercita direct controlul unui *praefectus* din fruntea acelui *pagus.*

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] N e i g e ba u r, p. 91 şi urm.; Ac k n er, *JCC,* 1856, pp. 11 şi 96; 1857, p. 82; G o o s s, *Chronik,* p. 82; Broşteanu, *Rom. Rév.,* V, 1889, p. 698; G. Téglás, *Hunyod. tört.,* I, p. 110 şi urm.; acelaşi, *AE,* XIII, 1893, p. 203 şi urm.; Király, *Dacia,* p. 353; Ch r istescu, *Viaţa ec.,* p. 102; acelaşi, *Ist. milit.,* pp. 107 şi 170; 1 g n a, *Cultul,* p. 4 şi 58; *Rep. |arh.|* W i n k 1 e r, *SCN,* II, p. 405 şi Gostar, *SCIV,* XIII, 1962, p. 125 şi urm.

PAGVS MICIENSIS

Cu toate că a cunoscut o înfloritoare dezvoltare, aşezarea de la Micia nefiind situată pe traseul marelui drum dintre Sarmizegetusa şi Apulum, nu a putut intra în repertoriul localităţilor cunoscute de geografii şi itinerarele romane. Dar pe bază de indicaţii epigrafice, ea este astăzi perfect localizată în comuna *Velei* ţj. Hunedoaia), la 10 km spre apus de oraşul Deva. De fapt, urmele antice (aşezarea civilă, castrul, necropolele etc.) depăşesc hotarele acestei comune. Spre vest de ea, se întind, pe malul sting al Mureşului, pînă în faţa defileului Dobra. Tot în lungul rîului, spre răsărit, ruinele se întîlnesc pînă în satul Mintia. Către sud ajung la poalele dealurilor de la Herepea, iar către sud-vest se opresc lîngă satul Vulcez[1].

Ruinele Miciei au atras atenţia arheologilor încă din secolul al XVIII-lea. De atunci au fost vizitate, cercetate şi săpate parţial în mai multe rînduri. Ele au suferit mari distrugeri în 1806, cînd s-a construit o şosea modernă, apoi în 1865—1879, cînd actuala cale ferată şi-a întins terasamentul peste castru şi peste o mare parte dintre ruine. Tot atunci a început şi exodul antichităţilor de la Micia spre castelele feudale de la Zam, Chimindia, Mintia, Bretelin, Branişca etc. Din Micia (sau Aquae?) a ajuns o inscripţie şi la Cristur *(CIL,* III, 7889 = 1403), iar altele la Viena, Budapesta, Alba iulia, Sibiu etc.

Pe teren, Micia a fost identificată cu sprijinul unor inscripţii din Veţel care-i pomenesc numele[2]. Toponimicul se consideră de unii specialişti a fi de origine geto-tracică (Tomaschek, II, 2, 67; Pârvan, *Gelica,* p. 274; Holder, II, 583: celtic?). O Micie preromanâ este atestată de materialul ceramic descoperit în aşezarea civilă romană (Protase, *PC,* p. 59).

Primele sondaje arheologice le face la Micia I.F. Neigebaur în 1847, cînd vedea ziduri de piatră înalte de 4,70 m (!). „Societatea de istorie şi arheologie” din Deva a organizat şi ea săpături în anii 1880—1892. Au urmat apoi campaniile de săpături arheologice ale lui C. Daicoviciu, din an ii 1929—1930 şi 1937, care s-a ocupat de castrul

roman şi de edificiile situate între acesta şi Mureş. Lucrările au continuat în anii 1935, 1939, 1947 şi 1948, sub conducerea Iui Oct. Floca, prin săpături dezvoltate, în castru, necropolă şi aşezarea civilă. S-a descoperit importantul templu al lui *lupiter Erapolitanus*. După un veac de cercetări s-a ajuns a se colecta de U Micia mai mult ca 120 inscripţii pe piatră, apoi un însemnat număr de ştampile pe cărămizi sau ţigle, lămpi, diferite obiecte ceramice şi de metal etc., care nu au fost publicate în întregime.

Aşezarea de la Micia s-a bucurat de o mare importanţă economică şi militară, din primii ani ai stăpînirii romane. Prin ea se făceau schimburile de comerţ cu iazigii de la Tisa. Locul se putea apăra uşor, în eventualitatea unui atac dinspre vest (favorizat de îngustimea văii Mureşului). Garnizoana de la Micia trebuia să controleze şi zona minieră din văile munţilor Apuseni situată în faţa ei, spre care urcau drumuri secundare din valea Mureşului. Postul militar de la Micia (4 km faţă destrîmtoarea Branişca) asigura liniş-tea plutitului pe apa Mureşului pînă la Seghedin. Tot în sarcina lui intra şi supravegherea unei părţi din şoseaua ce ducea spre Apulum. Importanţa drumului rezultă ci intr-un *milliarium* pus la Micia în anii 251—253 e.n. de către împăraţii Trebonianus Gallus şi Volusianus, cu ocazia restaurării şoselei. Textul inscripţiei indică de la Micia la Apulum 45 mp (= 65,555 m), ceea ce (cu oarecare aproximaţie) corespunde pe teren *(CIL,* III, 8061).

Locul de trecere obligatoriu a creat la Veţel o *static Mic(iae)* de caracter vamal, cunoscută în inscripţia sclavului Felix din *familia Caesaris,* avansat la *Pons Augusti (CIL,* III, 7853 = 1351 *=ILS,* 1860, cf. mai sus, p. 44). Se vămuiau la Micia toate mărfurile supuse taxei portoriului, trimise în jos pe Mureş sau venind din ţara iazigilor. De aceea închinarea din inscripţia lui Felix vorbeşte de *genius commercii* alături de *genius populi Romani* şi de *terra Daciae* (cf. Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 119).

Micia dispunea şi de un port modest pentru acostarea ambarcaţiilor ce transportau mărfuri din Dacia spre Tisa şi Dunăre. Acolo era locul oficiilor unor armatori. O statuie cioplită în piatră aflată la Micia reprezenta un atare patron de plute şi bărci mari de transport (Munsterberg-Oehler, *JOAl,* V, 1902, Beibl. col. 124 şi Patsch, *Banater Sarma ten,* p. 196). Va fi existat de asemenea şi un pod de lemn peste Mureş. Cît priveşte unele mine de cupr de pe malul opus Miciei, nu avem date sigure asupra lor.

Un altar închinat *Victoriae Aug(ustae)* et *genio collegi(i) eius,* de către *M. Cocceius Lucius, lapi(darius),* găsit la Micia (sau laUroiu?), atestă exi tenta, în aceste locuri cu multe cariere de calcar, a unui colegiu de pietrari *(CIL,* III, 1365). Folosind plute,

pietrarii din Micia se puteau aproviziona uşor cu blocuri de calcar cel mai bun de lucrat. Activitatea acestor cioplitori în piatră, asociaţi în colegii sau lucrînd izolat, explică marele număr de monumente scrise şi sculptate ce s-au descoperit la Micia.

Unii arendaşi ai bogăţiilor de stat din provincie dispuneau de birouri în aceste localităţi. *P. Aelius Marus,* concesionar al păşunatului şi salinelor, avea ca agent al său, la Micia, pe libertul *P.Ael. Euphorus,* care pentru
sănătatea patronului său invoca pe *Silvanus doniesticus,* divinitate protectoare a.tunnelor şi exploatărilor de sare *(CIL,* III, 1363). Respectivul arendaş mai dispunea şi de alte oficii în Dacia estică (cf. mai jos, p. 270). Mult timp, statul (ca proprietar) a arendat asemenea venituri publice unor oameni care aveau bani şi personal fiscal format din sclavi sau liberti. Ecoul acestor bogăţii se reflecta şi în marele număr de monumente religioase închinate lui *Silvanus doniesticus* la Micia[3]. Pentru aceleaşi motive era adorată *Terra Mater (CIL,* III, 1351; 1364; 7853 = 1860) şi *Hercules (CIL,* III, 1339, 1340 şi 12565). Cultul zeului puterii era practicat la Micia de un *collegium* prezidat de doi *cultorum Hercul(is),* la un moment dat în per
soana lui *Lucil(ius) Felix* şi *Dom(itius) Herculanus (CIL,* III, 1339). Hercule se considera în această regiune ca patron divin al muncilor istovitoare din carierele de piatră.

Cum că Micia avea rolul de cheie a apărării în partea vestică a provinciei Dacia, o dovedesc ruinele marelui castru local şi ale puternicei garnizoane ce-l ocupa (C. Daicoviciu, *Micia,* p. 16 şi urm.). Conturul castrului se vede şi acum la suprafaţa terenului, situat pe o terasă a Mureşului înaltă de 3—4 m. Era unul dintre cele mai mari castre de piatră ale Daciei (180 X 360 m). A avut o „fază de pământ" şi se crede că numai în 157 e.n., i s-au adăugat fortificaţii din zid. El putea adăposti concomitent mai multe formaţii auxiliare şi fracţiuni din legiunea a XlII-a Gemina. Prefecţii şi unii centurioni ai garnizoanei ne-au lăsat numeroase dedicaţii epigrafice[4].

Garnizoana permanentă a castrului se compunea din *cohors II Flavia Comniagenorum*, recrutată din Orient, atestată Ia Micia din perioada iui Traian-Hadrian *(CIL,* III, 1371) şi prezentă acolo pînă la lichidarea stăpî- nirii romane în Dacia[5]. Ea a zidit şi refăcut castrul în mai multe rînduri. Recruţii sirieni şi commageni din Micia au deschis drumul spre Dacia multor elemente peregrine de colonizare, venite din Orient. Folosindu-ne de acelaşi material epigraf ic constatăm că în castrul Miciei au mai staţionat, pentru mai mult timp: *ala I Hispanorutn Canipagonum (CIL,* III, 1342; 1343; 1377; 1378; 1380 ; 7851 (?); *ACM1T,* III, 1930, p. 37, nr. 5); *cohors I Vindelicorum (CIL,*

III, 1343); *cohors I Alpinorum (CIL,* III, 1343 şi 8074,8) şi o parte din *numerus Maurorum Tibiscensium (CIL,* III, 1343). Printre unităţile cu o activitate de scurtă durată la Micia, au fost: *ala 1 Bosporanorum (CIL,* III, 1344 şi *ACMIT,* III, 1930, nr. 8, p. 38); *nunierus Maurorum Miciensium (CIL,* III, 6267 şi *Sargetia,* II, p. 119); *alai Pannoniorum (CIL,* III, 1375); *ala I liuraeorum (CIL,* III, 1382) etc.Sînt de asemenea prezente în acest castru ştampile pe cărămizi lăsate de *legiunea a IV-a Flavia Felix (CIL,* III, 1353; epoca lui Traian-Hadrian) şi de *legiunea a XHI-a Gemina (CIL,* III, 1354; 7858; 8065, i, k, etc.). în nici o garnizoană din Dacia nu s-au perindat atîtea trupe ca la Micia, ceea ce şi explică influenţa puternică pe care a avut-o armata în această aşezare.

Aşezarea ocupată de populaţia civilă se întindea pe valea Mureşului, în jurul marelui castru. Din complexul acestui mare tîrg săpăturile au precizat un număr mic de clădiri. în 1929 s-au descoperit două mari construcţii cu zidărie din piatră situate între castru şi Mureş, separate între ele de o stradă pavată cu bolovani. Urmele de hipocaust, de cuptoare, vase şi alte obiecte indicau un cartier de meşteşugari şi comercianţi a căror activitate se lega de cursul Mureşului. La răsărit de castru au fost precizate alte ruine pe o distanţă de 1 km, pînă lîngă satul Mintia. Ele se terminau lingă o necropolă în care s-au găsit o stelă funerară *(CIL,* III, 12567), sarcofage din piatră, cinci morminte cu cupolă de cărămidă şi diferite alte monumente funerare. Sarcofagele din această necropolă fuseseră lucrate în cariera de la Uroiu, mai important fiind al lui *C.Val.Ursus,* fiul veteranului *C.Val.Antestius (CIL,* III, 1383 şi Floca, *Sargetia,* II, p. 8). Un impunător monument funerar (reconstituit acum la Muzeul din Deva) arată puterea economică a unor elemente locale şi iscusinţa ca cioplitori a unor pietrari din carierei de la Uroiu (Fr. Cumont, *AEM,* XIX, 1894, p. 24 =FIorescu, *ED,* IV, p. 80). Avea o formă de *aedicitla,* cu o elegantă nişă pe al cărei coronament stă conul de pin flancat la colţurile acoperişului de acrotere şi de doi lei ce devorează un cap de taur. Pereţii laterali ai ediculei poartă sculpturi ce reprezintă diferiţi membrii ai familiei defuncte, între care *pater familias* purtînd grav un *rotulus* în mîna dreaptă. Alţi doi lei culcaţi la baza picioarelor ediculei păzeau mormîntul.

în zona de la sud şi sud-est de castru s-au găsit multe altare votive printre ruinele unor temple. în punctul denumit Ia „Hotare“ (la aproximativ 400 m sud-est de castru), s-a determinat urma unui templu închinat lui *lupiter Erapolitanus,* divinitate siriană din oraşul *Hierapolis,* adorată la Micia de către *Cassius Rufus* (Floca, *Studii,* II, I, 1949, p. 108 şi J/C.4, I. p. 773). între ruinele templului

se puteau vedea diferite sculpturi, capiteluri, coloane şi altare. Adorarea acestei divinităţi se făcea de către soldaţii şi colonişti siro-fenicieni, stabiliţi la Micia în mare număr.

Un alt templu se înălţase pe locul numit la „Comoară”, lîngă hotarul satului Herepea (1 km sud-vest de castru), aproape de o necropolă, şi a fost săpat în 1937 (C. Daicoviciu, *Sargetia,* II, p. 117 şi urm.; Tudor, *Latonius,* XXII, 1964, p. 278). Templul era de mărimea 12 x 18 m, se construise în secolul al Il-lea e.n., avea trei *cellae* cu o anexă *(culina?),* pentru trei divinităţi. Pe timpul lui Septimiu Sever, fiind prea ruinat, se restaurase (anul 204 e.n.) de către *Mauri Mic(ienses)* comandaţi de prefectul lor. *Iul. Evangelianus.* Inscripţia numeşte construcţia *templum deoruvipatriorum.* Grija pentru acest sanctuar o aveau elementele militare şi civile din Micia, de origine maură, care-l foloseau în comun. Maurii, ca şi sirienii, constituiau o puternică comunitate locală strîns legată de aceşti „zei strămoşeşti aduşi din patria” lor, situată în nord-vestul Africii. între cele două grupuri

etnice nu există o separaţie categorică. într-o inscripţie de Ia Micia *(CIL, III,* 6267), întîlnim nume siriene şi maure în aceeaşi familie, ceea ce dovedeşte amestecul celor două neamuri prin căsătorii.

t·n templu al zeului *Silvanas domesticus* se aminteşte din ofranda) în valoare de 10 pondi de argint *(CIL,* 7860: *a(rgenti) p(ondo) (decern).*

Băile de la Micia folosite în comun de soldaţi şi populaţia civilă se situau pe malul Mureşului, către colţul de nord al castrului. Ele se construiseră în secolul al II-lea e.n. şi au fost restaurate în două rînduri; prima dată de către Septimiu Sever *(CIL,* III, 1374), iar a doua oară de către Severus Alexander *(ACMIT,* 1930/31, p. 35); în ambele cazuri din ordinul guvernatorului provinciei şi prin grija prefectului comandant al *cohortei II FI. Commagenorum.*

Vasta zonă de ruine, clădirile impunătoare şi bogăţia obiectelor descoperite clasează Micia ca o aşezare de tip cvasiurban, dar care nu a putut îmbrăca haina de *municipium.* După cum indică inscripţiile a rămas în situaţia de *pagus (CIL,* III, 7847 = 1405 *[=ILS,* 7151]; 7852 = 1350 şi *Sargetia,* I, p. 64). Acest important centru comercial şi meşteşugăresc nu a putut aspira la situaţia de oraş cu o organizaţie municipală autonomă proprie, din cauza includerii sale în marele teritoriu al Şarmizegetusei şi a marei garnizoane din sinul său. Treburile obşteşti în *pagus* se administrau de către doi *magistri,* un fel de primari numiţi şi ei (ca Ia Aquae) de către consiliul comunal al Sarmizegetusei, Materialul epigrafic ne-a transmis numele mai multor atare magistri: *T .Aur ,Prim[a}nus,* care a adorat pe *genius pag[i]* yl/fcfe] cu un altar *(CIL,* III, 7847 = 1405 – *ILS,*7151); *L.Atil. Faustinus* şi *M.Vib, Romanas (CIL,* III, 7852 – 1350); *C.Ant. Crispinus (Sargetia, l.c.}; T. Aur. Verus* şi *C.Q. Fortunatas* (Macrea, *OD,* p. 346 şi urm.). Dintre ei, *C. Antonias Crispinus* a fost un veteran local şi om de încredere la Sarmi- zegetusa *(CIL,* III, 1375 şi *Sargetia, l.c.}.* Cei doi conducători ai tîrgului puneau inscripţii votive pentru sănătatea acestui *pagus* şi a locuitorilor din Micia.

Este de presupus că şi ei (ca şi cei de Ia Aquae) făceau parte de drept din *ordo decurionum* al Sarmizegetusei. Nucleul populaţiei l-a format încă din timpul primei colonizări, un grup de veterani şi cetăţeni romani, ca element favorizat, de la care ne-a rămas un important lot de nume latineşti. Pe timpul domniei lui Septimiu Sever, această comunitate era încă puternică şi putea închina inscripţii cu menţiunea: *vet(erani) el c(ives) R(omani), per C(aium) Anton(ium) Crispinum mag(istrum) p(agi) Mic(iensium) (CIL,* III, 1375 şi *Sargetia, l.c.}.* în alte două mărturii epigraf ice întîlnim aceeaşi solidaritate în jurul cultului lui lupiter Capitolinul a

veteranilor şi cetăţenilor romani de la Micia, din mijlocul cărora se recrutau cei doi *magistri (An.ep.,* 1911, nr. 40 şi Macrea, *OD,* p. 346 şi urm.). Faţă de cele două *nationes* locale (siro- orientalii şi maurii),elementul roman avea întîietaţe şi se alimenta mereu cu veterani ai garnizoanei de la Micia. Cît de numeroşi şi puternici erau aceşti veterani în viaţa locală rezultă din faptul că se organizaseră într-o *Miciens(ium),* în frunte cu doi *magistri,* dintre care cunoaştem pe *Aurelius Alpinus* şi *Claudius Nicomaedes (ACMIT,* III, 1930, p. 40, nr,12).în afară de susţinerea unor interese personale, este greu a şti ce alte scopuri urmărea atare asociaţie.

De viaţa aşezării civile şi a castrului Micia se leagă descoperirea unui imens număr de obiecte din piatră, lut, metal, opaiţe, vase, statui ale unor localnici, reliefuri votive, monumente funerare cu variate ornamente, căpiţele, coloane, vase *térra sigillata* etc., rămase în mare parte nestudiate la muzeele din Deva, Alba lulia şi Cluj.

Contingentului de colonişti orientali i se atribuie venerarea unor zei naţionali. Întîlnim între aceştia pe *lupiter Turmasgadis (CIL,* III, 1338 şi *ACMIT,* 1930, p. 37), pe *I.O.M. Heliopolitanus (CIL,* III, 1353; 1354), pe *I.O.M. Dolichenus Commagenus (An.ép.,* 1911, nr. 35; A/CA, I, p. 762, nr. 6 şi Merlat, p. 32, nr. 31); pe *Mithras (CIL,* III, 1357 şi *CIMRM,* II, nr. 2018—2025); pe *Isîs regina,* adorată într-un templu *(CIL,* III, 1341; 1342 ; cf. Russu, *Apulum,* V, p. 173, nr. 32) şi pe *Dea Syria reg(ina)* venerată de un *M.Ulpius Phoebus (CIL,* III, 7864 şi Russu, *op.cit.).* Epiteteledate zeilor indică nume de localităţi sau de regiuni ale Orientului, de unde fuseseră transplanţi în Dacia de către soldaţii sau coloniştii civili.

Cum nu avea calitatea de municipiu, Micia nu şi-a putut organiza la ea acasă o asociaţie de *Augusiales.* în mijlocul populaţiei sale se găseau însă unele elemente peregrine sau liberţi bogaţi, înscrise în colegiul augustalilor din metropolă *(CIL,* III, 1385 şi *Dolg.,* IV, 1913, p. 260). Din iniţiativa şi banii augustalului *M. Cornelius Stratonicus* se pavase la Micia o piaţă sau o stradă, cu bolovani de rîu (Tudor, *Dacia,* N.S., VI, 1962, p. 210).

Sclavajul la Micia apare menţionat în patru texte epigraf ice, dintre care două au fost examinate mai sus *(CIL,* III, 7853 = 1351 [– *ILS.* 1860] şi 1363; cf. Russu, *SCS,-Cluj,* p. 10, nr. 6). Alte două texte s-au aflat la Afinfc'a, punct arheologic ce aparţine tot Miciei. Una aminteşte pe libertul *Licin[ius]s Eup[r\epes* ce avusese ca *patronus* pe veteranul *C. Licinius Pon- ticus,* născut la Caesarea şi fost soldat într-o *ala* din Micia *(CIL,* III, 1382; cf. şi

Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 216). Patronul fusese recrutat din Orient, din sinul unei colonii de cetăţeni romani şi rămăsese la Micia ca veteran şi proprietar. Mai mult interes oferă al doilea document epigrafic, un monument funerar, în parte versificat *(CIL,* III, 7868; cf. Tudor, *op.cit.,* pp. 203 şi 271). *Aelia Hygia,* decedată la 18 ani, era *liberia et coniux* a lui *Ael. Valent[inus],* decurión şi flamen, pare-se la Apulum, care deplînge moartea tinerei soţii prin cîteva stihuri: „pe care timpul nemilos a răpit-o împreună cu cei din casă. Dacia te-a dorit, iar acum Micia te are cu ea. Salutare copilă şi mergi cu bine în veşnicie…" *(quam lempas durumjrapuit familiamlquae simul. Dacia te voluit, possedit] Micia secum. Havejpuella múltúm adqu(e) in aev(u)m vale).*

Din Micia ne-a rămas unul dintre cele mai interesante documente privitoare la învăţăinîntul elementar din Dacia (Tudor, *Rev.de ped.,* XII, 5, 1963, p. 84şi *Das Altér lum,* 11,2, 1965, p. 112). într-o scenă sculptată pe un medalion funerar apare un şcolar alături de părinţi şi un frate. El poartă un condei fs/t/wsj şi un săculeţ *(crumena)* de păstrat tăbliţele cerate. Localitatea poseda şcoli pentru copii ce doreau a învăţa scrisul, cititul şi puţină aritmetică (foto. 5).

Dăinuirea unei populaţii pe ruinele Miciei se atestă în veacul al IV-Iea, de către o fibulădin argint de tipul celor cu „capete de ceapă", pe care întîlnim inscripţia QVARTINE VIVAS *(CIL,* III, 6288; Russu, *Studii teologice,* 1958, p. 316; Macrea, *Dacia,* N.S., II, 1958, p. 467 şi Protase *PC,* p. 132). Este de fapt, un obiect de import din lumea romană, cu urări de sănătate pentru posesorul ei, *Quartinus.*

Deşi făcea parte din organizaţia teritorială cu caracter urban a coloniei Sarmizegetusa, Micia dispunea şi ea de un *territórium* propriu despre care nu ştim nimic. El se putea extinde pe ambele maluri ale Mureşului şi se învecina cu teritoriile ce ţineau de Aquae şi Germisara. Din acest mic teritoriu făceau parte mai mulţi y/n şi *villáé rusticae* legate administrativ şi economic de Micia.

La *Leşnic* (corn. Veţel) existase o *villa rustica,* unde cercetările au descoperit monede romane şi cărămizi ştampilate ce indicau numele abreviat al proprietarului *(CIL,* III, 8075, 38; Torma, *AEM,* VI, 1882, p. 143 şi Téglás, *Huny ad.tört.,* I, p. 148). în zona arheologică a Miciei se situează urmele îucws-ului de la (j. Hunedoara) din locul „Telegi" (ceramică, cărămizi, ţigle ş.a.) ce se întind către satul Bălata (Téglás, *op.cit.,* p. 150 şi *AÉ,* VI, 1889/90, p. 131 şi XIX, 1909, p. 50). Pe văile Munţilor Zarandului, deschise în faţa Miciei, se înfiripaseră mici aşezări rurale legate de exploatarea carierelor de piatră şi extracţia aurului. La *Căbeşti* (corn. Furcşoara, j. Hunedoara) funcţionase o conductă din tuburi de pămînt, care transporta apa de la „Izvorul Rece" la o carieră de piatră situată în marginea

şoselei, pe dealul „Coasta Varului” (Floca, *Sargetia,* I, p. 79). Către est de Micia, valea Mureşului se lărgeşte şi se leagă cu alte văi, străbătute de drumuri importante pentru dezvoltarea aşezărilor rurale agricole, păstoreşti şi miniere.

La origine, oraşul *Deva* a fost o aşezare sătească romană, unde se exploata porfirul, în cariera de Ia „Pietroasa”, de pe dealul Bejan, considerată a *fi* fost cea mai de seamă carieră după Bucova[6]. Urmele lucrărilor romane se mai puteau vedea în secolul trecut, formate de scobituri în stîncă, blocuri parţial cioplite, sarcofage, coloane şi capiteluri. S-au cules de asemenea scule de pietrari, pietre de rîşniţă, cărămizi, monede, iar în unele locuri apăreau substrucţii de case. De Îîngă această carieră provine o inscripţie dedicată zeilor Hercule şi Silvanos, patroni ai lucrărilor în piatră, pusă acolo prin grija unei *vexillatio* din *l(egio) XIII G (omina) Ant(oniniana),* din care făcea parte dedicantul *T. Aur. Arimo,* un *immuni(s)* al ei *(CIL,* III, 12565). Soldaţii păzeau pe sclavii şi *damnaţi ad metalla,* folosiţi în cariere pe timpul domniei lui *Caracalla* sau *Elagabal.* Amatorii de antichităţi au adus în oraşul Deva multe obiecte din Micia, Sarmizegetusa şi Aquae. Cu toate acestea, se poate fixa în oraş urma unei aşezări romane, prin descoperiri de inscripţii, căpiţele, ţigle, cărămizi, conducte de apă (1948), ceramică, un altar cu inscripţii (1951) etc. Specialiştii bănuiesc şi existenţa une iinZ/a *rustica (Rep.arh.).* în vecinătate, funcţiona o altă carieră importantă, la *Cirjiţi* (¡.Hunedoara), pe coasta dealului Dumbrăviţa, însoţită şi de o aşezare romană (cu zidării, cărămizi, inscripţii ş.a., azi dispărute) (Téglás, *Himyad. tört.,* I, pp. 150 şi 185; Marţian, 129 şi *Rep.arh.).* Ca resturi romane s-au înregistrat: ruine de construcţii cu cărămizi prinse în mortar, obiecte din fier, un monument funerar cu doi lei, fragmente sculpturale şi de arhitectură, două inscripţii (dispărute în 1874), ştampile pe cărămizi cu literele LS şi altele.

La *Uroi,* peste Mureş (în faţa oraşului Simeria), funcţionau mari cariere de piatră în teritoriul Miciei, care au dat naştere unei aşezări rurale (Neige- baur, p. 104; Gooss, *Chronik,* p. 65; Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 116; Chris- tescu, *Viaţa ec.,* p. 38 şi *Rep. arh.).* Un castru roman nu este dovedit. în acest punct putem fixa localitatea *Petrae,* cunoscută în *TP* şi *GR* (Miller, *IR,* p. 548; *GR* IV, 7, 4 cf. Schnetz, p. 49 şi Pârvan, *Getica,* p. 258). Locul corespunde distanţei de 13 mp (= 19, 227 km), înregistrat pe *TP,* între Petrae şi Aquae. De asemenea, cei 8 mp (= 11,832 km) de la Petrae la Germisara concordă cu distanţa pînă la castrul de la Geoagiu. Toponimicul roman indica o regiune de piatră, ceea ce şi găsim la Uroi. Din locul numit „Pietriş” (la răsărit de sat) se exploata intens

augitul şi andezitül, roci uşor de fasonat pentru monumentele epigrafice şi sculpturale, mult căutate la Micia şi pe valea Mureşului. Din aşezarea de la Uroi (pe drumul ce duce spre Rapoltul Mare) se cunosc substrucţii de clădiri, monumente funerare, ceramică şi două inscripţii *(CIL,* 7881 şi 7883 şi Torma, *AEM,* III, 1879, p. 102). Prima se referă la un *C. Romanius Summus,* ca *de (curio) col(oniae)* (Sarmizegetusa), probabil proprietar local. A doua conţine o dedicaţie către un împărat, pusă de un detaşament din legiunea a V-a Macedónica, comandat de un centurion.

Dependentă de Uroi-Petrae se găsea aşezarea romană de la *Simeria* (distrusă de oraşul modern), lîngă care exista şi o *villa rustica* (Neigebaur, p. 104 ; Gooss, *Chronik,* p. 70; Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 118 şi *Rep.arh.).* Cariere de piatră şi urme de aşezări romane mai existau în apropiere de *Cârpînişş* şi *Rapoltul Mare* (Téglás, *op.cit.,* pp. 13, 118, 150, 185; acelaşi, *Klio,* X, 1910, p. 50 şi *Rep.arh.),* marcate prin diverse descoperiri, printre care şi o inscripţie adresată lui *Silvanus (Rep.arh.).*

în vremea roman , Micia a fost un tîrg de graniţă cu dublă funcţie: economică şi militară. Pentru apărarea hotarului de vest al provinciei şi schimbul de mărfuri cu triburile barbare dinafară, ea deţinea acelaşi rol, ca *Poro- lissum, Santum, Angustia* şi *Slăveni,* de pe alte sectoare ale graniţei. în afară de ocupaţii legate de puţină agricultură şi păstorit, populaţia exploata intens o serie de cariere din teritoriul ei, din care se scotea piatră de calitate superioară, pentru construcţii, monumente funerare şi sculpturale, neîntîl- nită în teritoriul /wgws-ului de la Aquae. Venituri mai mari puteau avea aceşti locuitori şi de pe urma unor exploatări aurifere din părţile sudice ale Munţilor Zarandului. Pe la Micia se scurgeau spre Tisa şi Dunăre plutele şi bărcile mari încărcate cu mărfuri de export din Dacia. Oficiul local de vamă încasa taxe importante de pe urma acestui tranzit, în care se angajaseră şi oameni de afaceri din Micia.

Cu ajutorul materialului epigraf ic distingem trei grupe de populaţii. în frunte se situa comunitatea veteranilor şi cetăţenilor romani. Elementele siriene şi maure au pătruns la Micia prin filtrul garnizoanei locale, completată cu mulţi recruţi veniţi din Orient şi din Mauritania. Organizaţia comunală a tîrgului condusă de doi *magistri* s-a afirmat mult mai mult decît cele similare din Aquaeşi

Germisara, deoarece în sînul ei se găseau mulţi veterani, în comparaţie cu *pagus Aquensis,* condus de un *praefectus,* Micia prin cei doi *magistri* ai ei dispunea de mai multă autonomie locală şi Sarmizegetusa se amesteca mai puţin în treburile ei. Se pare că, o dată cu dezvoltarea economică şi administrativ-politică a oraşului Apulum, Micia din punct de vedere economic şi cultural s-a orientat mai mult spre acesta, decît spre Sarmizegetusa.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] S. I. Hohenhausen, *Alterthümer Daciens* etc., Wien, 1775, p. 36; Neigebau r, pp. 52 şi 64; M. J. A c kn er, *J.CC,* 1856, p. 5 şi II, 1857, p. 93; G o o s s, *Chronik,* p. 85; Marţian, 738; Fluss, *RE,* XV, col. 1518; C. Daicoviciu, *Micia I. Cercetări asupra castrului, ACMIT,* III, 1929—1930, p. 1 şi urm.; idem, *Sarge tia,* II, 1941, p- 117; Chr istescu,

Viaţa ec., pp. 81 şi 93; idem, *Ist. milit., passim;* Wagner, *passim;* F 1 o c a, *Sargetia* I. P- 64 Ş* II» p- 1 şi urm.; idem, *MCA,* I, p. 773 şi *Rep. arh.*

[2] *CIL,* III. 7847 =1405; 7853 = 1351 (= *ILS,* 1860); 7868; *ACMIT,* 1930. p. 40, nr. 12—13; *Sargelia,* I, p. 64, nr. 2 şi II, p. 117.

[3] *CIL,* III, 1359-1363; 7859-7862; 12565; *An. ep.,* 1903, nr. 68; 1914. nr. 103 – 104; *ACMIT,* 1930, p. 38 urm., nr. 8, 14 – 16.

♦ *CIL,* III, 1342-1344; 1347; 1353; 1334; 1355; 1374; 7848; 7850; 7854; 7855; 7858; 7873; *An. ép.,* 1903, nr. 65-67; 1911, nr. 35 şi 1931, nr. 118; *ACMIT,* III, 1930, p. 38, nr. 8 şi *Sargelia,* II, p. 117 şi urm.

s *CIL,* III, 1343; 1355; 1371-1374; 1379 (an. 245) ; 1380; 6267; 7850 = 1347; 7854 = 1619; 7855; 7873; 8074, 11; *An. ép.,* 1903, ar. 65-67 şi 1911, nr. 35.

[8] A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 93; Gooss, *AVSL,* XII, 1874, p. 160; idem, *Chronik,* p. 71 ; G. Téglás, *AE,* 1889, p, 390; C h r i s t e s c u» *Viaţa ec.,* p. 38 şi urm. şi *Rep. arh.*

q__ Oraçe, tfrguri şl sate în Dacia

GERMISARA ŞI ÎMPREJURIMILE EI

Pe marele drum imperial dintre Sarmizegetusa şi Apulum, *TP* a notat lo- calitatea *Germithera* (Miller, *IR,* p. 548), cunoscută de asemenea lui *Ptol.* {III, 8, 4: reppdSuYpa şi Zcppi&Ţpa) şi *GR* (IV, 7, 3, cf. Schnetz, p. 49 şi urm.: *Germigera).* Deşi în vremea stăpînirii romane a fost una dintre staţiunile balneoclimatice de seamă ale Daciei, mult mai importantă decît cea •de Ia Aquae, *fabula* nu a însemnat-o prin desenul caracteristic (o casă cu curtea largă,) deoarece drumul nu trecea prin staţiune; el atingea numai castrul şi aşezarea de la Cigmău. Băile se găseau mai în interior, la Geoagiu[1].

Toponimicul este autentic traco-getic, cu multe analogii în sud-estul Europei şi Asia Mică, fiind format din *germ* care înseamnă „cald-fierbinte" şi din *sar a,* adică „apă". Deci Germisara ar avea corespondentul latinesc *Aquae Calidac,* iar în româneşte, „Izvoarele Calde" (Tomaschek, II, 2, p. 88; Pâr- van, *Getica,* p. 260 şi Russu, *Limba,* p. 69). Conţinutul toponimicului dacic indică folosirea băilor mai înainte de venirea romanilor, fapt confirmat şi de monedele (Thasos, Apollonia, Dyrrachium, denari republicani, Vespasian etc.), descoperite la Geoagiu (Gostar, *op. cil.,* p. 90).

Localizarea Germisarei la Geoagiu-Cigmău s-a făcut cu ajutorul inscripţiilor, acum o sută de ani. Numărul documentelor epigrafice legate de trecutul ei se ridică la aproximativ 33 de piese *(CIL,* III, 1393; 1402; 6228; 7880 —7888; 12571-12573; *AISC,* I, 2, p. 59; *Dacia,* VII-VIII, p. 344; *MC A,* I, p. 756 şi Gostar, *op. cit.,* p. 57 şi urm.).

Antica Germisara formată dintr-un castru cu *canabae,* dintr-o aşezare civilă şi din băile romane, s-a extins din valea Mureşului pînă la Geoagiu-Băi.

Castrul ocupa platoul Turiac, în locul „Pogradie" şi este denumit de localnici „Cetatea Uriaşilor". în lipsa unor săpături sistematice i s-au dat cu aproximaţie o lungime de 246,5 m şi o lăţime de 75,8 m. Din ruinele lui, lucrările agricole şi săpăturile amatorilor de antichităţi au scos şi distrus mult material arheologic. în secolul al XlII-lea s-a construit biserica (reformată) din Geoagiu cu material din zidăria lui (demolată în 1930). în castru s-a descoperit o inscripţie

onorifică pusă lui Filip Arabul în anul 245, de către *numerus singulariorum Britannicorum (CIL,* III, 12573 = Gostar, *op. cit.,* p. 70), unitate care a făcut mult timp paza teritoriului *{CIL,* 111,8075,32, a,c = 1633, 14, a; *Klio,* X, 1910, p. 501 şi 1911, p. 509). Soldaţii din legiunea a XII l-a Gemina au trecut de asemenea prin acest loc *(CIL,* III, 8064, 6 şi 13751, b).

Aşezarea civilă s-a dezvoltat pe „Lunca", dintre Cigmău şi Geoagiu şi este mult mai bogată decît castrul roman în descoperiri arheologice. Pe malul stîng al pinului Geoagiu existau cariere de piatră, iar sub actuala comună Geoagiu se extindea necropola romană din care s-au cules pietre funerare *(CIL,* III, 1398—1402 şi Gostar, *op. cit.,* p. 62 şi urm.). O altă aşezare romană (de mici proporţii) se găsea pe dealul „Pedeapsă",

în funcţie de importanţa banilor iăsaţi de bolnavii vizitatori ai băilor au prosperat în teritoriul Germisarei cîteva sate romane şi *villae rustica?,* care-şi desfăceau produsele pe piaţa din staţiune. Asemenea aşezări (mai mici sau mai mari) se citează pe teritoriile actualelor sate *Rengheţ, Rapolţel, Bobîlna* (substrucţii de zidării, cărămizi, ceramică, monede ş.a., în punctul „Fîn- tîna din pîrîu"), *Foit* (în locul „Halînga"), *Turdaş* şi *Pricaz* (O. Floca-V. Şu- iaga, *Ghidul jud. Hunedoara,* Deva, 1936, p. 88şi urm.; Gostar, *op, cit.,* p.96). Băile Germisarei se situează la 5 km nord de castrul Cigmău, pe locul unde funcţionează şi azi instalaţiile balneare moderne. în afară de efectul curativ antireumatic, apele se folosesc şi pentru cură internă, în afecţiuni ale tubului digestiv, gastrite, boli hepatice, biliare şi urinare. Ele au atras vizitatori romani de seamă din marile oraşe ale provinciei, între care trei guvernatori ai Daciei *(CIL,* III, 7882 [anul 157/8]; 1393 şi *Dacia,* VII – VIII, p. 344) şi comandanţi de trupe auxiliare *(CIL,* III, 1593; 7883; 7888; *MCA,* I, p. 756, nr. 1). Pe locul băilor romane s-au aflat variate urme de construcţii din zid, mai important fiind un bazin săpat înstîncă (ca la Aquae), cu diametrul de 7,59 m. Acesta se umplea de la izvoarele termale printr-o conductă din tuburi de teracotă marcate cu ştampila lui *Lucretius Aquila,* care condusese detaşamentul de soldaţi salahori ai legiunii a XlII-a Gemina, constructorii instalaţiei *(CIL,* III, 8065, 30, f, i). în preajma bazinului şi a altor clădiri legate de funcţionarea băilor s-au descoperit capiteluri de coloană, monede aruncate în izvoare de bolnavi şi o serie de inscripţii închinate zeilor tămăduitori sau protectori ai apelor termale *(CIL,* III, 1393—1397; 7881 – 7887; 12571; *Dacia,* VII—VIII, p. 344; *AISC,* I, 2, p. 59 şi *MCA,* I, p. 575, nr. 2, 3, 4).

Textele epigrafice nu ne spun nimic pînă acum despre organizaţia adminis- trativ-comunală a Germisarei. Localitatea a

fost în cel mai fericit caz un *pagus,* ca cele de la Aquae şi Micia, înglobat în marele teritoriu al Sarmi- zegetusei (Mommsen, *CIL,* III, p. 225), condus de un *praefectus* sau de doi *magistri.*

Inscripţiile indică la Germisara *decuriones* şi *quaestores* ai Sarmizegetusei, cei mai rnulţi veniti la băi pentru tratamente. Există şi dovezi despre unii dintre ei, ca fiind domiciliaţi în Germisara. Dar îmbrăcînd funcţii munici
pale în metropolă, ei aduc o dovadă în plus că localitatea ţinea de teritoriul capitalei Daciei.

Analiza materialului epigraf ic din Germisara reflectă o viaţă locală asemănătoare cu a surorilor sale Aquae şi Băile Herculane. Bogăţiile agricole, miniere şi păstoritul nu au constituit o bază economică de prim ordin pentru Germisara, izolată de marele drum comercial de pe valea Mureşului. Seva i-au adus-o băile vindecătoare, unde bolnavii lăsau mulţi bani. Mommsen *(CIL,* III, p. 169, cf. şi Jung, *Fasten,* p. 148) credea că la Germisara se stabilise o puternică pătură de colonişti asiatici din Galatia, organizaţi acolo într-un *col (legiuni) [Gjalatarum,* care printr-un reprezentant, [ZJi. *lulius Marcellinus,* a pus un altar Iui *Hcrcules invictus (CIL,* III, 1394 = *ILS,* 7152). Dacă avem în vedere că ne găsim într-o staţiune balneară căutată de bolnavii ce veneau din toate părţile provinciei şi că Marcellinus se adresează unei divinităţi tutelare pentru asemenea locuri, atunci nu mai avem certitudinea despre existenţa unui colegiu al galaţilor la Germisara. Mai observăm apoi că alte inscripţii locale privitoare la elemente din Galatia nu au mai apărut, în acest caz Ti. lulius Marcellinus poate fi trecut pe lista vizitatorilor sezonieri, ca unul ce venise din Napoca, unde exista, într-adevăr, o asociaţie importantă de *Galatae (CIL,* III, 860; cf. mai jos, p. 229). Fiind unul dintre magistraţii colegiului, el putea închina în numele asociaţiei un altar zeului Hercule, mult venerat la Germisara.

Aceleaşi consideraţii se pot face şi despre o inscripţie pusă de *L. Calpurnius* din *colleg(iwn) aurariarum (magister ?),* descoperită la Geoagiu şi nu la *Bru- cla,* cum s-a crezut mult timp *(CIL,* III, 941). Dedicantul era probabil un mic arendaş de mine *(legulus)* din Ampelum sau Alburnus Maior (O. Hirschfeld, *Sitzber. Akad.,* Wien, 1874, p. 369; Jung, *Fasten,* p. 160 şi Patsch, *RE,* III, col. 894), în trecere pe la băile din Germisara, unde pentru sănătatea împăratului a închinat acest altar lui lupiter Capitolinul.

Era de aşteptat ca la Germisara, între inscripţiile votive lotul principal să fie repartizat zeilor sănătăţii. Nimfele (naiadele), ca genii nevăzute ce se scăldau în apele minerale şi le dădeau putere

curativă pentru a putea fi apoi folosite de bolnav i,au fost adorate de către*M. Statius Priscus,* binecunoscutul guvernator al celor trei Dacii, prin anii 157/158 *(CIL,* III, 7882). Cu prilejul trecerii lor pe la băi, doi augustali din Sarmizegetusa, *M. Lucilius Lucilia- nus* şi *L. Antist(ius) Onesim(us),* pun şi ei un altar adresat: *Nymphis salu-tiferis (CIL,* III, 1397). în anul 186, *P.Aelius Marcellinus, signifer* şi *quaestor* în *nwnerus*-|*x*| debritonidin Germisara, adoră şi el pe „Nimfele preasfinte”„ fiindcă l-au scăpat de la moarte *(CIL,* III, 1396 = *ILS,* 2630:... *mortis periculo liber(atus).* Cele mai înălţătoare mulţumiri adresate acestor protectoare ale apelor termale sînt exprimate în patru versuri gravate pe o piatră descoperită în ruinele băilor, la 7 septembrie 1495, şi azi dispăruta *(CIL**

III, 1395): *[Hanc ti]bi marmóreo caesam de monte d[icavi]] Regina undarum nvmpha, decus nemor[is] I [Vo]todamnasti p[er]fecta quem prece Bassus* /M[oe]- *nit[ae] pro[p]ter moenia Germisarae.*

> ,,Ţie, regină a apelor, nimfă, podoaba pădurii Bassus, a cărui rugi tu le-ai plinit bucuros, Ţi-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta Lingă Germisara ta, pe întinsele culmi".
>
> **(Trad. T, A. Nautn)**

Hexametrii au fost compuşi de către un stihuitor de talent, la cererea unui Bassus, desigur tot un vizitator al băilor. S-a crezut de unii arheologi că acest Bassus s-ar putea identifica cu *C.Iul. Quadratus Bassus,* legatul Daciei din anii 117/118 – dar totul rămîne ipotetic (cognomenul Bassus fiind foarte răspîndit în imperiu). „întăriturile Germisarei" *(Moenia Germisarae)* – dacă nu se referă la castru – constituie o expresie poetică, deoarece localitatea nu se înconjurase cu ziduri de apărare.

Dintre zeii sănătăţii mai apar *Aesculapius* şi *Hygea,* veneraţi de către alt guvernator al provinciei, *P. Furius Saturninas (Dacia,* VII — VIII, p. 344 şi Igna, *op. cit.,* p. 14 şi urm.), după cum am văzut, prezent şi la băile de la Aquae (cf. mai sus, p. 117). Lista panteonului se completează cu inscripţii votive puse pentru: *lupiter* Capitolinul *(CIL,* III, 7881; *AISC,* I, 2, p. 59; *MC A* **, I,** p. 760, nr. 4); *Fortuna (CIL,* III, 1393); *Liber Pater şi Libera Mater {CIL,* III, 12572); *Sol invicius (MCA,* I, p. 757, nr. 2), *Deus aeternus (ibid.,* nr. 3) şi *patroni (ibid.* nr. 1).

în general inscripţiile menţionează nume latineşti, dovada unei puternice romanizări a regiunii. Dintre cei cu domiciliul în Germisara au fost: *Sex. Val. Fronte, flamen* la Sarmizegetusa *(CIL,* III, 1398 = *AÉ,* 1912, p. 393); apoi celto-britonii *Q. Ingenuvius Attio* şi *Ingenuvia Marcella (CIL,* III, 1400 = Gostar, *op. cit.,* p. 73, nr. 4); *Masotina Spectata (C1L,|YL,* 1401) şi *Seve- rian^JfilL,* III, 1402). Merită atenţie piatra de mormînt a liberţilor împăratului, *M. Aurel. Crescens* şi *Atcrelia Flora* (decedată în oraşul Paetovio din Pannonia), a căror memorie este cinstită de *Ael. lulianus,* ginere şi soţ *(CIL,* III, 1399). lulianus aparţinea, probabil, aparatului administrativ-fiscal din Dacia (Tudor, *Istoria sclavaj.,* p. 113). Lista de persoane din inscripţiile Germisarei poate continua cu *nationes* şi ocupaţii foarte variate: *C. Iul. Tato,* un ilir *(CIL,* III, 7880; Russu, *AISC,* IV, p. 206); *C. Romanius Summus,* decurión la Sarmizegetusa *(CIL,* III, 7881); *Firmi(us) Florentinas,* decurión în *ala Bosporanor. (CIL,* III, 7888); *Aurelia (?) Italica (CIL,* III, 12571); *Secundin(us) (CIL,* III, 12572); *Maximinus,* gradat sau ofiţer al legiunii a V-a Macedónica *(AISC,* I, 2, p. 59); *M.*

Au (relias) Calpurnianus, centurion al garnizoanei locale; *M. Ael. lulius', Aur. Maximus,* decurión şi cves- tor la Apulum (cunoscut acolo în trei inscripţii: *CIL,* III, 1109; 1110 şi

1218); *C. Valeriu(s); lustus Moesicus; Cassia Sura; Aurel, lulianus,* decurión în două rînduri la Sarmizegetusa şi *Vlp. Max[i}nius,* gradat al legiunii a V-a. Macedónica (JI/C.4, I, p. 756, nr. 1—4; Gostar, *op. cit.,* p. 59, nr, 1,36) Enumerarea acestora arată lumea diferită ce se perinda la atare băi.

S-a putut ridica de asemenea un mare număr de monumente sculpturale, graţie carierelor de piatră din împrejurimi. Pe pietrele de mormînt întîlnim chipul îndurerat al iui Attis, portretele defuncţilor executate cu obişnuita stîngăcie a pietrarilor provinciali (în grup sau izolaţi), apoi diferite embleme funerare. Una dintre lespezile de mormînt constituie un nou document al istoriei învăţămîntuluielementar din Dacia (cf. Gostar, *op. cit.,* p. 81, nr. ¡4). într-o scenă sculptată întîlnim părinţii cu o fată şi un băiat. Pietrarul a aşezat în inîinile băiatului două condeie *(stili)* şi săculeţul de pînză *(crumena)* destinat păstrării tăbliţelor cerate de scris. Rechizitele şcolare indică un elev dintr-o şcoală elementară a Germisarei (cf. şi Tudor, *Das Altertum,* 11, 2, 1965, p. 112).

Germisara şi castrul ei dispuneau probabil de un *tcrritorium* extins pe lunca Mureşului şi prin împrejurimi, dar asupra lui nu posedăm nici o menţiune. în sfera economică imediată a acestei staţiuni puteau intra cîţiva *viei* din valea Orăştiei şi de pe Mureş. O aşezare rurală romană se găsea în faţa ei, la *Orăştie,* pe dealul cu podgorii numit „Holump" sau „Dealul Cetăţii" (la apus de oraş)[2]. în afară de opaiţe şi diferite obiecte mărunte, ca descoperiri se semnalează resturi de clădiri şi cărămizi cu ştampilele unor particulari: PAT şi NCR *(CIL,* III, 8075,3, a şi 8074, 29, a). Toate inscripţ iile romane pe piatră păstrate la *Orăştie* au fost aduse de către colecţionari. Pe valea Apa Grădiştii, în zona fostelor cetăţi dacice, întîlnim puţine urme romane, mai mult ale unor posturi militare şi aşezări de păstori. Cele de la *Orăştioara de Jos, Orăştioara de Sus* şi *Prisaca* (j. Hunedoara) sînt cunoscute de mult timp[3].

La *Orăştioara de Jos* s-a putut identifica (1944) o aşezare civilă destul de extinsă, indicată prin zidării ce se găsesc pînă la rîul Beriu. Din acest loc şi de pe panta dealului Glemea s-au cules: un coronament de stelă funerară, cărămizi, cioburi, un monument funerar sculptat cu doi lei, două inscripţii şterse etc. în zidurile caselor din sat s-a folosit mult material roman de construcţie. Un castru roman se ridicase la *Orăştioara de Sus,* în Jocul „Piatra Grădiştea", situat pe Apa Grădiştii (sau Apa Orăştiei). în el staţionaseră *numerus exploratorum Germanicianorum* şi unele detaşamente din legiunea a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 8065, 22, g =

1629, 17, c; 12608, g; 12614; *Klio,* X, 1910, p. 499). A/. *Verius Superstes,* centurion al legiunii a V-a Macedónica, închinase în acest castru o inscripţie a Dianei pentru sănătatea legatului provinciei: *C. Arrias Antoninus (CIL,* III, 12574), iar *lulius Secundas,* explorator, *domo Agrip(pina),* din acelaşi *numerus exploratorum Germanicianorum, a* lăsat şi el un epigraf *(MC A* , VI, p. 351 – .4 *tti III Congr. Intern, epigraf.,* p. 196). Canabele din jurul castrului aveau un caracter păs- törése, se ocupau cu exploatarea lemnului, mai puţin cu agricultura. Mai sus, pe valea Grădiştii nu s-au mai putut înfiripa *viei* romani, ci numai grupe de case izolate ale păstorilor şi lemnarilor. în rîndul acestora poate fi înscris cătunul roman de la *Grădiştea Muncelului* (Sarmizegetusa dacică). Deasupra actualului sat Grădişte (ruine de clădiri romane, inscripţii, sculpturi s.a.), s-au găsit două inscripţii onorifice puse guvernatorilor Daciei din anii 157/158 şi 175/176 *(CIL,* III, 1415 şi 1416, cf. *AISC,* II, p.246,nr,4 şi Macrea, *Sargetia,* II, p. 143). Toate urmele de seamă din zona ruinelor fostei capitale a lui Decebal indică numai garnizoane romane de pază(AA/2V, II, p. 119 şi urm. şi III, p. 430 şi urm.). Grădiştea Muncelului, împreună cu alte cetăţi dacice distruse de Traian (Costeşti, Vîrful lui Petru, Comărnicel, Jigorul Mic, Luncani etc.), a fost supravegheată Ia început de soldaţi ai legiunii a IV-a Flavia, mai apoi de alte unităţi, care au ridicat în această zonă numeroase fortificaţii, pe lîngă care nu s-au putut dezvolta aşezări rurale romane de seamă (C. Daicoviciu, *Atti,* p. 185; cf. *SC IV,* II, 1951, p. 193 şî IV, 1953, p. 458 şi Daicoviciu-Ferenczi, *op. cit., passim).*

Pînă la Apulum se cunosc pe larga vale a Mureşului şi în imediata sa apropiere cîteva aşezări romane menţionate în itinerareleantice sau precizate prin descoperiri de materiale arheologice.

între Germisara şi Blandiana, singur *GR* (IV, 7, 1, cf. Schnetz, p. 50 şî *CIL,* III, p. 225) introduce localitatea *Burticum,* pare-se un toponimic getic (Tomaschek, II, 2, 62 şi Pârvan, *Getica,* p. 270). Lipsesc orice indicii pentru identificarea ei pe teren. După Germisara, atît *TP* (Miller, *IR,* p. 548), cît şi *GR* (IV, 7, 2, cf. Schnetz, *l. c.;* Patsch, *RE,* III, col. 557 şi G. Téglás, *AEM,* XIII, 1890, p. 199) înscriu la 9 mp (= 13,311 km) şi la 8 mp (=11,832 km) faţă de Apuium, localitatea cu nume latinesc *Blandiana* (de la *Blandus).* S-a încercat fixarea ei în corn. *Blîndiana* (fostă Cîrna, j. Alba), unde s-au identificat urme de construcţii romane (castru?) şi s-au descoperit variate obiecte pe panta dealului Teligrad (zidării, morminte, o inscripţie: *CIL,* III, 12561) ş.a.[4] Dar mai importantă ca

resturi romane şi aşezare ne apare aceea de la *Vinţul de Jos* (în vecinătatea corn. Blandiana) îneît localizarea s-ar putea face mai probabil acolo.

Pînă la Blandiana au mai existat alţi *viei* romani, atestaţi prin descoperiri arheologice. La *Şibot* (j. Alba) unde se ramifică drumul ce duce de la gară spre Vinerea, s-au găsit urme de construcţii şi o *villa rustica* zidită din cărămizi cu ştampila ASCLEPI (Muzeul Deva), prin care se înţelege numele unui proprietar local (G. Téglás, *FK,* XIX, 1891, p. 85; idem, *Hunyad. tört.,* I, p. 149 şi *Rep. arh.).* Nu putem şti dacă şi la corn. Kâttwa (j. Alba) existase o aşezare romană. Singura descoperire romană (1903), făcută în apa rîului Cugir, este o placă de piatră (Muzeul Deva) pe care apare sculptat un leu în mers şi un medalion ce încadra un cap femenin cu bonetă frigiană. G. Téglás *(MKE,* VIII, 1914, p. 206 şi urm.) a încercat să explice această reprezentare ca fiind emblema legiunii a XIII-a Gemina, dar ea se leagă mai mult de cultul zeiţei Cibele.

Peste Mureş, în faţa comunei Blandiana, la *Cioara* (j. Alba) se înfiripase un sat roman (cu unele descoperiri de obiecte mărunte). Piatra de mormînt a lui *Val. Mac... (CIL,* III, 7798 = 6264) indică pe unul dintre mulţii veterani ai unei garnizoane (Apulum?) retras la tară ca proprietar de pămînt (forma, *AK,* VI, 1866, p. 149 şi G. Téglás, *BKL,* XLV, 1912, p. 227).

O însemnată aşezare rurală romană se ridicase la *Vinţulde Jos* (j. Alba), pe malul Mureşului, în locul de legătură al drumului de pe acest rîu cu cel ce venea dinspre defileul Oltului. Numai în acest punct am putea stabili Blandiana din 77\ca importantă *statio* sau *mansio* pentru călători, negustori şi serviciul de poştă. între hotarele comunei Vinţul de Jos există mai multe locuri cu bogate resturi arheologice romane[5]. La vărsarea în Mureş a pîrîului Pianul s-au aflat substructţ ii de zidării, statui, reliefuri de piatră, urmele unui templu mithriac *(CIMRM,* II, nr. 2000 —2003), diferite obiecte mărunte, inscripţii pe cărămizi cu numele legiunii a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 8064, 5 = 1629) şi pe piatră *(CIL,* III, 7782, 14473). O lespede funerară (cf. Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, 1965, p. 208., nr. 4) conţinea epitaful familieiunui *d(ecurio) c(olonîae)* din Apulum, ajuns acolo ca proprietar de ţară. O închinare comună pentru *Deus Bonus Puer Posphorus* şi *Apollo Pythvus* era pusă de către fraţii *T.Fl. Titus* şi *T. FI. Philetus (CIL,* III, 1133 = *ILS,* 4346). Din acelaşi loc se cunoaşte descoperirea unui mare cuptor de olar pentru vase şi opaiţe, distrus în anii 1935 – 1936, cînd au dispărut şi obiectele (I. Berciu, *Apulum,* III, p. 180, nr. 3). Tot aici urmează ase identifica un post de apărare (eventual un mic castru) ce depindea de Apulum. Descoperiri secundare au mai fost catalogate: pe

dealul cu vii de deasupra gării (cărămizi, statuia unui sfinx, capitel de coloană, o inscripţie etc.); în cartierul *Vurpăr* (substrucţii de zidării, statui, un *mithraeum* şi inscripţia *CIL,* III, 1230); la cătunul *Şi- bişeni* (aşezare rurală) şi la „Valea Rea“, unde s-a aflat un altar din marmură cuchipulzeilor Bacchus şi Ceres. Urme de edificii romane există şi pe „Dealul Comorii”, către Oarda de Jos (coloane, cuptoare de olari etc.). Rămîne o simplă presupunere despre existenţa unei spălătorii de aur la Vinţul de Jos. Piatra de mormînt a *Cassiei Saturnina* conţine o dispoziţie testamentară lăsată liberteî sale *Cassia Ponticilla,* relativ la grija mormîntuîui patroanei ridicat prin sîrguinţa lui *Publicius I anuar ius* (soţul liberiei) şi a fratelui său *Publicius Severus,* de asemenea foşti sclavi publici *(CIL,* III, 1230, cf. Tudor, *Ist. sclavaj.,* pp. 189, 205, 214). Piatra ar fi fost adusă însă din Sar- mizegetusa (Russu). Defuncta se identifică ca o proprietară de ţară, care, neavînd moştenitori de sînge, îşi lasă averea foştilor sclavi. Ca proprietară rurală poate fi considerată şi *Octavia Digna (CIL,* III, 14473). La Vinţul de Jos, cultul zeului Mithras avea mulţi adepti. Reliefurile ce-i sínt închinate reproduc în mod obişnuit scena sacrificiului taurului. Pe unul dintre acestea

există o închinare făcută de un peregrin oriental AupfiXcg Lrecpavog *(CIL* III 7782 = *IGR,* I, 544 = *CIMRM*$_t$ II, 2001-2002 şi Russu, *op. cit., p.* 60, nr. 12). De aici, sau de la Apulum, s-a transportat la Oarda de Sus (j. Alba) un alt monument mithriac, găsit pe malul Mureşului, la locul „între pîraie“ *{CIMRM,* II, 2004—2005 şi Al. Popa, *OD,* p. 443). După dorinţa clientului, pietrarul înfăţişase pe zeu printr-un bust şi adăugase în inscripţie că darul se făcuse de către *Potinus,* un grec sau oriental, poate chiar libert (despre o aşezare la Oarda de Sus nu avem ştiri).

în faza actuală a informaţiilor epigrafice nu putem cunoaşte linia hotarului dintre teritoriul Sarmizegetusei şi al oraşului Apulum. Este foarte probabil că în cadrul teritoriului metropolei, ultima localitatea fost însăşi Ger- misara. Vecinătatea şi uşurinţa de legătură cu oraşul Apulum a făcut ca toate aşezările de pe Mureş, dintre Micia şi Vinţul de Jos, din punct de vedere economic şi cultural să fie legate mai mult de acesta.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] M o m m s e n, *CIL,* III, p. 169, 225; Jung, *Röm.u. Rom.,* p. 109 şi urm.; idem, *Fas ten ,* pp. 130 şi 147 şi urm.; K i epe r t, *FOA,* XVII; P a t s c h, *RE,* VII, col. 1263 şi urm.; dr. N. I g n a, *Geoagiu-Băi (Germisara) în epoca romană,* Bucureşti, 1947; N. G o s t a r, *Inscripţii şi monumente din Germisara,* în *Contribuţii la cunoaşterea reg. Hunedoara,* 1956, pp. 57—69 (cu vechea bibliografie); Macrea-Protase, *Geomal,* p. 503 n, 13 şi *Rep. arh.*

[2]Neigebaur, p. 94; Ackner, *JCC,* 1856, p. 11; Gooss, *Chronik,* pp. 68 şi 115; G. Téglás, *FK, XIX,* 1891, p. 75; Marţian, 491; C. D a i c o v i c i u, *Dacia,* VII-VIII, p. 310 şi *Rep. arh.*

[3] N e i ge b a u r, p. 94 şi urm.; Gooss, *Chronik,* p. 120 şi urm.; G. T eglás, *AEM,* XVII, 1894, p. 103; idem, *Hunyad. tört.,* I, p. 143; Marţian, 482; Chr ist eseu, *Ist. milit.,* p. 170; C. Daicoviciu-Al. F e r e n c z i, *Aşezările dacice din Munţii Orăştiei,* Bucureşti, 1951, p. 6 şi 108; *MCA,* V, p. 381 şi VI, p. 350 şi urm. şi *Rep. arh.*

* G. Téglás, *AEM,* III, 1880, p. 119; idem, *Hunyad. tört.,* I, p. 225 şi urm.; P. Király, *Apulum,* p. 244 şi urm.; K. H or e d t,*Studii,*II, 2, 1949, p. 44; ide m, *Apulum,* III, p. 44 şi *Rep. arh.*

“Ackner, *JCC,* 1856, p. 14; şi 1857, p. 84; Gooss, CArató, 65; idem, *AVSL,* XII, 1874, p. 170; B. C s e r n i, *ATIE,* X, 1889, p. 68; A. Ferenczi, *AE,* XXXII, 1912, p. 92 şi urm.; M a r ţ ia n, 743; C h r i

s-
t e s c u, *Viaţa ec.,* p. 103; idem, *Ist.* *milit.,* p. 106 şiurm. şi*Rep.arh.*

DE LA CAPVT STENARVM LA APVLVM

Drumul roman care lega defileul Oltului cu marele centru urban de la Apulum a fost recunoscut pe teren la Guşter iţa (înglobată în oraşul Sibiu), la Ocna Sibiului, la Miercurea şi la Sebeş (j. Alba). Prima aşezare din *Tp* după Caput Stenarum, la 12 mp (= 17,748 km), era *Cedonia,* un toponimic getic, cu analogii şi în Mysia (Tomaschek, II, 2, 85; Patsch, *RĒ,* UF, col. 1827; Miller, *IR,* p. 555 şi V. Pârvan, *Getica,* p. 271). Indicaţiile *tabuiéi* concordă cu descoperirea unei aşezări romane la *Guşteri ta,* de lîngă Sibiu[1]. Sibiul nu are nici o legătură toponimică cu vechea *Cedonia',* el nu a avut la bază o aşezare romană, iar unele inscripţii menţionate acolo *(CIL,* III, 1572 = *ILS,* 3437; 1613) au fost aduse din alte părţi. La Guşteriţa urmele unui *vicus* roman cu rol de »tansio s-au identificat pe teritoriul ocupat de cimitirul evanghelic (zidării, vase de lut, opaiţe, monede de la Trăiam Aurelian etc.), între care şi ştampila CM aplicată pe cărămizi *(CIL,* III, 8075, 49 = 1633, 12). Cedonia îşi păstrează importanţa economică şi după părăsirea Daciei, importanţă dovedită prin monede de la Constantin cel Mare pînă la Graţian (Protase, *PC,* p. 165).

Cedoniei îi urma – după indicaţiile *TP,* la 15 mp (= 22,185 km) şi faţă de Apulum la 24 mp – (35,496 km) – aşezarea *Acidava,* pe care acest itinerar o confundă cu cea identică ca nume din Oltenia. în schimb, *GR* (Miller, *IR,* p. 556) i-a păstrat numele corect de Sacidava (Tomaschek, 7?E,I,col.250,nr.2;Vulic,/?E,I,A, col. 1656; Pârvan, *op, cit.,* p. 271 şi urm. şi *kt. Rom A,* p. 405). Pârvan a ajuns la concluzia că toponimul *Sacidava* este o denumire jumătate scitică (Saci-) şi jumătate getică (-dava). *Saci-Sacae* este denumirea tipică dată poporului scitic de unele izvoare antice, iar *dava* este clasic getic (,,-sat, tîrg, aşezare“ etc.). Prin urmare, Sacidava ar însemna „Satul sciţilor”, ca o străveche aşezare scitică, a cărei populaţie iraniană fusese dacizată cu timpul. Dacă acceptăm ca bune cifrele rutiere din *TP,* Sacidava ar cădea pe aşezarea romană de la *Şura Mică* (j. Sibiu), un loc cu urme romane destul de modeste[2]. Ca descoperire de reţinut la Şura Mică este piatra de mormînt a unei *lulia Magiona,* o celtă, probabil fiica unui proprietar de ţară (I. I. *Russu,TtfuzTBrukenthal,* 12, 1965, p. 210,

nr. 6). în vecinătate, la *Cristian* (j. Sibiu) s-au observat la est de sat, pe malurile- rîului Cibin, urme de construcţii romane din cărămizi, care ar putea indica un *vicus* (Gooss, *Chronik,* p. 77 şi *Rep. arh.).*

Mult mai importantă a fost aşezarea romană de la *Ocna Sibiului* legată de exploatarea sării[3]. Ca descoperiri s-au notat acolo: ceramică romană din secolele II —III, monede, un cap al lui Apollo de la o statuetă de piatră, fragment de lut cu inscripţie *(CIL,* III, 8075, 41) şi alte descoperiri (Horedt^ *Mitt. Brukenthal Muséum,* 1X-X, p. 110). în perioada de sfîrşit a stăpînirii romane în Dacia exista şi o aşezare mixtă daco-romană, pe locul numit „Zmiţe", situat la 5 km nord de sat (Protase, *PC,* p. 204). Zona de export a bolovanilor de sare scoşi de la Ocna Sibiului era limitată, deoarece pe Mureş se găseau alte ocne, iar în Oltenia, acest mineral se extrăgea în cantităţi mari de la Ocnele Mari. în regiunea Ocnei Sibiului, elementul autohton se menţine puternic în timpul stăpînirii romane. La *Slimnic* (j. Sibiu) – pe locul denumit „Schelzenthal" – deasupra unei aşezări din Latènul dacic s-a dezvoltat una romană, în complexul căreia elementul băştinaş s-a menţinut (Protase, *PC,* p. 52; cf. M. Kimakowicz, *KVSL,* XXX, 1907, p. 89 şi urm. şi Horedt, *SC1V,* II, 1951, p. 204). în apropiere, la *Ruşi* (j. Sibiu), într-o aşezare daco-romană s-a descoperit un mare tezaur cu monede de la Septimiu Sever la Filip Arabul (Mitrea, *SCIV,* IV, 1953, p. 612 şi urm. şi Protase, *PC,* p. 204).

Resturi romane mai importante ale unui *vicus* se întîlnesc între comunele *Apoldul de Sus* şi *Apoldul de Jos* (j. Sibiu), semnalate acolo de multă vreme[4]. Ca descoperiri se înscriu: zidării cu mortar, monumente funerare în formă de medalion, ceramică provincială, numeroase monede, un tezaur monetar, o necropolă de incineraţie, inscripţii etc. Postul militar local (castru ?) era supravegheat de soldaţi ai legiunii a XIII-a Gemina *{CIL,* III, 8064, 9), dintre care unul fusese îngropat în acest loc *{CIL,* III, 969). Din lumea civilă a satului roman se cunoaşte numai un *T. Silius Ingénus,.* adorator al lui lupiter Capitolinul *{CIL,* III, 7732).

Pe linia drumului spre Apuhim, o însemnată aşezare civilă a existat la *Mcrcurca Sibiului* (j. Sibiu), cu bogate descoperiri (Neigebaur, pp. 260 şi 292; Ackner, *JCC,* I, 1956, p. 103; Gooss, *Chronik,* p. 102; Marţian, 429 şi *Rep. arh.).* Urmele romane se întind spre Apoldul de Jos: zidării de construcţii însemnate, ţigle, opaiţe, un tipar de copiat vase *terra sigillata,* o stelă funerară de tipul medalion cu cinci busturi, o piatră de mormînt cu doi lei (aflată în locul „Biserica Albă") etc. în colecţiile Muzeului din Sibiu s-a adus de acolo o cărămidă cu ştampila unui particular: P. AEL_. TER *(tius).* Lîngă părîul Busder (2 km nord

de sat), s-a găsit (1858) un mormînt cu o monedă a iui Hadrian. După unii cercetători în acest important tîrg s-ar putea localiza Sacidava.

Spre SE de Mercurea şi în afara drumului roman, un *vicus* poate fi localizat la *Gîrbova* (j. Alba), prin resturi de construcţii, ceramică, un apeduct şi cărămizi cu ştampila legiunii a XIII-a Gemina găsite în zidăria bisericii locale (G. Arz, *KVSL,* IV, 1881 p. 119; Marţian, 279 şi *Rep. arh.).* Lîngă aceasta se cunoaşte o altă aşezare romană, la *Reciu* (corn, Gîrbova) cu descoperiri în punctul „Valea Reciului“: cărămizi, rîşniţe, ceramică şi două inscripţii (Gooss, *Chronik,* p. 100; Arz, *Le.* şi *Rep. arh.).* Ambele inscripţii sínt dedicate lui Jupiter Capitol inul, una de un *Quintus (CIL,* III, 97Ó), alta de către 21/. *Ani. Sabinus, dec(urio) col(oniae) (Apuli),* un proprietar local (C/L, III, 7793). în continuare se poate aminti o aşezare rurală la *Cilnic* (j. Alba), cu descoperiri de cărămizi romane în locurile „Şanţul Gardului“ şi „Panta Mare”, dintre care unele marcate cu ştampila *LS (CIL,* III, 8075, 21, a-c), deci tot numele abreviat al unui proprietar local (0. Dai- coviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 310, şi *Rep. arh.).* La *Cunţa* (corn. Draşov, j. Alba) ar exista de asemenea urme romane (Király, *Apulum,* pp. 107 şi 207).

Importanta aşezare romană de Ia *Răhău* (j. Alba) se remarcă prin descoperiri de numeroase monede şi monumente funerare, pe locurile „Biserica Albă”, „Valea Caselor“, „Crucea lui Dodică“ şi „Dealul Şipot”, dinafara satului[5]. Pe o piatră de mormînt *(CIL,* III, 971) apare numele lui *T. FI. Rufus,* veteran al legiunii a Xl-a Claudia din Durostorum (Şi 1 istra) şi născut la Amasia în Cappadocia Asiei Mici. După ieşirea din armată, împreună cu soţia sa *Iul (ia) Maxima,* care mai înainte de căsătoria oficială îi fusese o *[c]ont(ubenialis),* se stabilise în Dacia ca proprietar de ţară în teritoriul oraşului Apulum. Grija înmormîntării o avusese soţia cu copiii lor, *Fl(avia) Venusta, Maximus* şi *Rufinus.* Tot la Răhău fusese îngropată şi soţia sa Zidúi *Maxima,* decedată la 65 de ani *(Dacia,* VII-VIII, p. 317).

La nord de drumul Caput Stenarum-Apulum, au înflorit de asemenea oîteva aşezări romane rurale, spre care duceau drumuri secundare. La *Păuca* (j. Sibiu), în afară de zidării ce marchează o aşezare rurală, se cunosc ştampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina turnate prin grija unor şefi •de ateliere, ca, *Aur. Godes* şi *Aur. Enlhimus,* precum şi una *SIN(gulares).* Ele presupun existenţa unui post militar de pază (Ackner, *op. cit.,* p. 24; A. Ipolyi, 4K, 1861, p. 243 şi *Rep. arh.).*

Unul dintre importantele tîrguri ale Daciei (poate cu calitatea de *pagus)* se găsea la *Doşlat* (j. Alba), unde unii au propus localizarea aşezării *Sin- gidava* (Gooss, *Chronik,* p. 71; F. Studniczka, *AEM,*

VIII, 1884, p. 35; Marţian, 238; Floca, *ED,* VI, p. 217 şi *Rep. arh.).* Vatra aşezării romane s-a identificat în punctul denumit „Zidul“, situat între Doştat şi Spring, unde pe o lungime şi lăţime de 300 m, apar la suprafaţa terenului ruine de <onstrucţii şi diverse obiecte. Se notează ca descoperiri: coloane, două statui de piatră, basoreliefuri în marmură, monede şi cîteva inscripţii *(CIL,* 111, 7728-7731), dintre care unele au fost aduse din alte părţi. Din acest loc au fost transportate de colecţionari: o inscripţie la satul Cunţa *(CIL"* III, 7729 – 968) şi cărămizi cu ştampila legiunii a XIH-a Gemina,' la satul Boz (corn. Doştat). Materialul epigrafic cules la Doştat se referă în primul rînd la un templu mithriac *(CIMRM,* II, nr. 2006-2010). [P. *Ael(ius) Arf- emidorus* născut în Macedonia, un *sace(rdos) creatus a Pal\myre]nis,* cu prilejul vizitei ce a făcut la acest *templum,* a închinat un altar zeului Soare, „neînvins şi creator", adică Mithras *[CIL,* III, 7728 = *CIMRM,* II, nr. 2008). Din textul epigrafic rezultă clar că exista acolo un templu al divinităţii vizitat de pelerini îndepărtaţi ca domiciliu. în complexul acestui loc de închinare, *L. Aeli(us) Hylas, l(ibertus) (vicesimarius)* din organismul fiscal al Daciei a construit o nişă în care a depus o icoană a zeului Mithras, pentru sănătatea sa, a fiului său *Horiens* şi a soţiei sale *Apuleia.* Divinitatea este denumită de el „Soarele neînvins, zeu creator, născut din stîncă" *(CIL,* III, 7729 =968 [=/LS. 4241] şi *CIMRM,* II, nr. 2007). Hylas. activase în aceeaşi administraţie, ca sclav la Romula (cf. p. 353), se eliberase din sclavie pe timpul lui Commodus şi se transferase în Dacia Superioară (Tudor *Ist. sclavaj.,* pp. 113şi 181; acelaşi, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 285). Nu ar fi exclusă prezenţa laDoştat a unui oficiu ce ţinea de *portorium* (dacă inscripţiile respective sînt de acolo). Este probabil că şi dedicaţia fragmentară a unui Hermes *(CIL,* III, 7731) să fi aparţinut aceluiaşi templu mithriac din Doştat, unde mai existau şi altele de acest gen *(CIL,* III, 7730). Putem bănui de asemenea că o inscripţie găsită în chip izolat, între satele *Spring* şi *Draşov* (Gooss, *Chronik,* p. 100), care reprezintă o închinare pusă pentru *Obilc* (divinitate celtică) şi lui *Herctile,* de către un decurion al coloniei (Apulum), a fost de asemenea deplasată de la Doştat *(CIL,* III, 6263). Se constată că mitreul de la Doştat fusese vizitat de multe elemente peregrine greceşti şi orientale. în faza actuală a cercetărilor, nu putem fi siguri că la *Lancrăm* (j. Alba), simpla descoperire a unor cărămizi cu ştampila legiunii a XIH-a Gemina (Gooss, *Chronik,* p. 90) ar putea indica o aşezare. Tot astfel, la *Daia Română* (j. Alba), un fragment de inscripţie *(CIL,* III». 7728), epitaful unui veteran din legiunea a XIH-a Gemina (Muzeul din Sebeş), resturi de construcţii ş.a. ne asigură despre prezenţa unei aşezări romane *(Rep. arh.).*

Mai înainte de încrucişarea marilor drumuri de pe Mureş şi Olt (între satele Lancrăm şi Oarda), se întîlneşte, la *Sebeş,* o mare

aşezare romană. Şoseaua romană de la Cedonia şi Sacidava trecea peste lunca Sebeşului» prin cîmpia Ruzgă şi se îndrepta spre Lancrăm. Pe baza descoperirilor de la Sebeş se poate vorbi în acel loc de o mare comună rurală *(pagus* sau *vicus),* probabil şi de un post militar[6].

Deşi urmele romane de la Sebeş au fost apreciate ca importante încă din secolul trecut, o cercetare sistematică a lor nu s-a realizat. Ele ocupă o
suprafaţă întinsă ia răsărit de actualul oraş, în lunca şi valea rîului Secaş •afluent al Sebeşului. Cu unele întreruperi, aceste urme continuă către valea Slatina şi spre şesul Ruzgăi. Anchetele arheologice de suprafaţă au notat în această zonă: resturi de zidării romane din piatră, sau cărămidă legate cu mertar, ţigle, olane etc., care în unele locuri arată existenţa unor clădiri importante (la podul de peste Secaş, lingă „Dealul Furcilor“, zis şi „Leni- berg” etc). în colecţiile muzeelor din Sebeş, Alba lulia, Sibiu, Cluj etc. au intrat multe obiecte descoperite în această aşezare, ca sculpturi în piatră (un sfinx), rîşniţe, fragment dintr-un scut, opaiţe, brăţări din bronz, tuburi de hipocaust, monede şi altele. S-au mai semnalat (1909) urmele unei fîntîni romane la „Rîpile Roşii” şi o conductă din tuburi de lut îmbrăcată cu ţigle, care străbate lunca Secaşului, unde a fost distrusă pe o lungime de 80 m (1951). Locul necropolei a fost identificat lîngă „Dealul Furcilor” şi calea ferată, prin morminte de incinerat ie cu inventar modest (vase, monede) şi de inhumaţie în sarcofage. De acest cimitir se leagă descoperirea cîtorva monumente funerare, dintre care unele în stare fragmentară *(CIL,* III, 1258 şi *Rep. arh.:,..* NOM. POSVIT). O altă piatră funerară (găsită în zidăria bisericii luterane din Sebeş şi atribuită greşit oraşului Apulum) păstrează numele lui *hdius* [Cfwlsortwws *(CIL,* III, 1238). Mai putem aminti o ştampilă fragmentară pe o cărămidă, cu numele *Menan-* [cZfr] *(CIL,* III, 8075, 30). Prezenţa unui castru roman (propus ca localizare pe „Dealul Roşu” sau „Poteca cu vii”) rămîne încă problematică, ca şi lectura unei ştampile pe o cărămidă, cu numele cohortei I Montanorum *(CIL,* III, 8074, 21). Săpăturile de scurtă durată (făcute în 1960) în punctul „Podul Priporului” au identificat o aşezare complexă cu urme arheologice continue, din neolitic pînă în secolul al IV-lea e.n. Acolo, elementul autohton apare pe timpul ocupaţiei romane, iar după părăsirea provinciei şi cel daco-roman (Protase, *PC,* p. 127).

Peste Mureş în faţa suburbiei Partoş a oraşului Apulum-Alba lulia, ceramica, monedele şi cărămizile cu ştampila legiunii a XlII-a Gemina găsite în punctul „Rituri”, pendinte de satul *Limba* (com.

Ciugud), indică o aşezare romană (D. şi I. Berciu, *Apulum,* III, p. 20). De acelaşi oraş roman se leagă şi resturile arheologice (substrucţii de zidării, ceramică, cărămizi, opaiţe, urme de hipocaust etc.) precizate la *Piclişa* (com. Oarda din j. Alba), în „Pădurea episcopală" (Cserni, XF.lf, II, 1, pp. 141, 148, 559 şi *Rep. arh.).*

Drumul de Ia gura Oltului ia Apulum a fost intens folosit în timpul stăpânirii romane şi după părăsirea provinciei. înfiriparea unor aşezări romano în lungul lui (ca *mansiones),* tezaurele şi monedele găsite în zona respectivă

(sec. II-IV e.n.) confirmă importanţa comercială a acestei şosele. Satele din regiune au avut de asemenea un caracter agricol, exploatarea sării fiind mai puţin rentabilă. Este probabil că pe drumul amintit să fi existat şi unele staţiuni ale portoriului (Doştat ?). În multe locuri se constată prezenţa dacilor alături de elementul colonizator roman format şi din proprietari de ţară (unii foşti soldaţi), cărora le aparţin mai multe inscripţii. Regiunea se afla sub supravegherea militară a legiunii a XIII-a Gemina şi din punct de vedere administrativ făcea parte din teritoriul oraşului Apulum.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1]N ei gebaut, p. 261 ; G o o s s, *Chronik,* p. 27 ; Marţian, 316; K. H o r e d t, *SV,* LX, 1937, p. 183 şi urm.; M. M acrea, *AISC,* III, p. 285 şi *Rep. arh.*

[2]Neigebaur, p. 282; Ackner, *AVSL,* IV, 1851, fase. 1, p. 34; G o o s s, *Chronik,* p. 109; R u s s u, *AISC,* V, p. 293; idem, *AMN,* I, p. 185 şi MWJ. *Brukenthal,* 12, p. 210.

s G. Téglás, JEJVZ.IX, 1885, p. 245; Marţian, 474; Christ eseu, *Viaţa ec.,* pp. 50 şi 75; K. Hored t, *SV,* LX, 1937, p. 185; Pretase, *PC,* p. 45 şi *Rep. arh.*

< *CIL,* III, p. 1015; Ackner, *JCC,* 1856, pp. 14 şi 59; G o o s s, *Chronik* p. 99; Király, *Dacia prov. Augusti,* II, p. 31; G. Téglás, *EM,* XX, 1902, p. 270; Marţian, 23 şi urm.; Chr istescu, *Viaţa ec.,* pp. 13 şi 102; idem, *Ist. milit.,* pp. 108, 121 şi 170; P r o t a s e, SCV, II, p. 257; şi *Rep. arh.*

[6]Neigebaur, p. 259; Ackner, *J CC,* 1856, p. 14 ; G o o s s, *Chronik,* p. 101; Marţian, 540; C. D a i c o v i c i u, *AC.MIT,* II, 1929, p. 312; idem, *Dacia,* VII—VIII, p. 317 şi *Rep. arh.*

« Neigebau r, pp. 257 şi 274; Ackner, *JCC,* 1856, pp. 14 şi 26, G o o s s, *Chronik,* p. 294; Christescu, *Viaţa ec.,* p. 75; idem, *Ist. milit-,* pp. 44 Şi 169; C. D a i c o v i c i u, *Dacia,* VII —VIII, p. 310; W a g- n e r p. 171 : K-Horedt, *Untersuch.,* p. 23 şi 30; P r o t a s e, *PC,* p. 48 şi *Rep. arh.*

APVLVM

Mărturiile arheologice de care dispunem azi arată că la finele secolului al Il-lea e.n., oraşul Apulum (Alba lulia) se găsea în fruntea municipiilor şi coloniilor din Dacia şi că smulsese Sarmizegetusei conducerea provinciei pentru care devenise adevărata capitală. Materialul arheologic privitor la istoria acestui oraş, prin imensitatea şi varietatea informaţiilor, a dat naştere unei numeroase bibliografii[1].

în privinţa etimologiei acestui toponimic getic, s-au emis două păreri. Tomaschek (II, 2, 53) îl deriva din rădăcina străveche indo-europeană **ap-* „apă", şi-l punea în legătură cu aşezarea sa pe Mureş. Russu *(Limba,* p. 57) s-a oprit la cuvîntul indo-european **apel-, *apol-* „putere, tărie". Denumirea stă în legătură cu puternicul trib dacic *A puii* despre care cîteva versuri, rămase din vremea domniei împăratului August, spun: „Dunărea cea violentă şi îndepărtatul Appulus dacic *(Dacius orbe renioto Appulus),* un duşman care nu este departe de Pontul Euxin" *(Consolatio ad Líviám,* în *Poétáé Latini minor es,* ed. Baehrens, I, Lipsea, 1879, p. 118, vers. 387—388). Tribul apulilor îşi avea capitala în centrul cu acelaşi nume şi era atît de puternic, îneît putea ataca însăşi graniţele Imperiului roman. Multele descoperiri arheologice confirmă un Apulum getic şi preroman în jurul Albei lulii, la 5—7 km depărtare de Mureş. După unii cercetători Apulum dacic preroman se găsea mai departe, la Cetatea Craivei {Piatra Craivei).

Viaţa romană începe la Apulum prin construcţia marelui castru ocupat de legiunea a XHI-a Gemina, pe platoul numit azi „Cetate". în jurul cas- trului apar imediat canabele sale, distincte faţă de aşezarea civilă a populaţiei autohtone. Pînă în momentul ridicării aşezării romane din jurul castru- lui la rangul de *municipium* vor exista la Apulum două aşezări cu numiri separate. Vechiul centru getic îşi păstra străvechiul nume, pe cînd aşezarea din jurul castrului purta denumirea *Canabae (CIL,* III, 1008; 1093; 1100; 1214; *CIL,* III, *tab. cer.,* VII, p.

940 [anul 142] şi *tab. cer.,* XXV, p. 959 [anul 160]; *An. ep.,* 1910, nr. 84). în aceste *canabae* a apărut încă din timpul domniei lui Traian un puternic nucleu de veterani şi cetăţeni romani, ceea ce explică frecvenţa epigrafică a tribului Papiria (tribul împăratului),

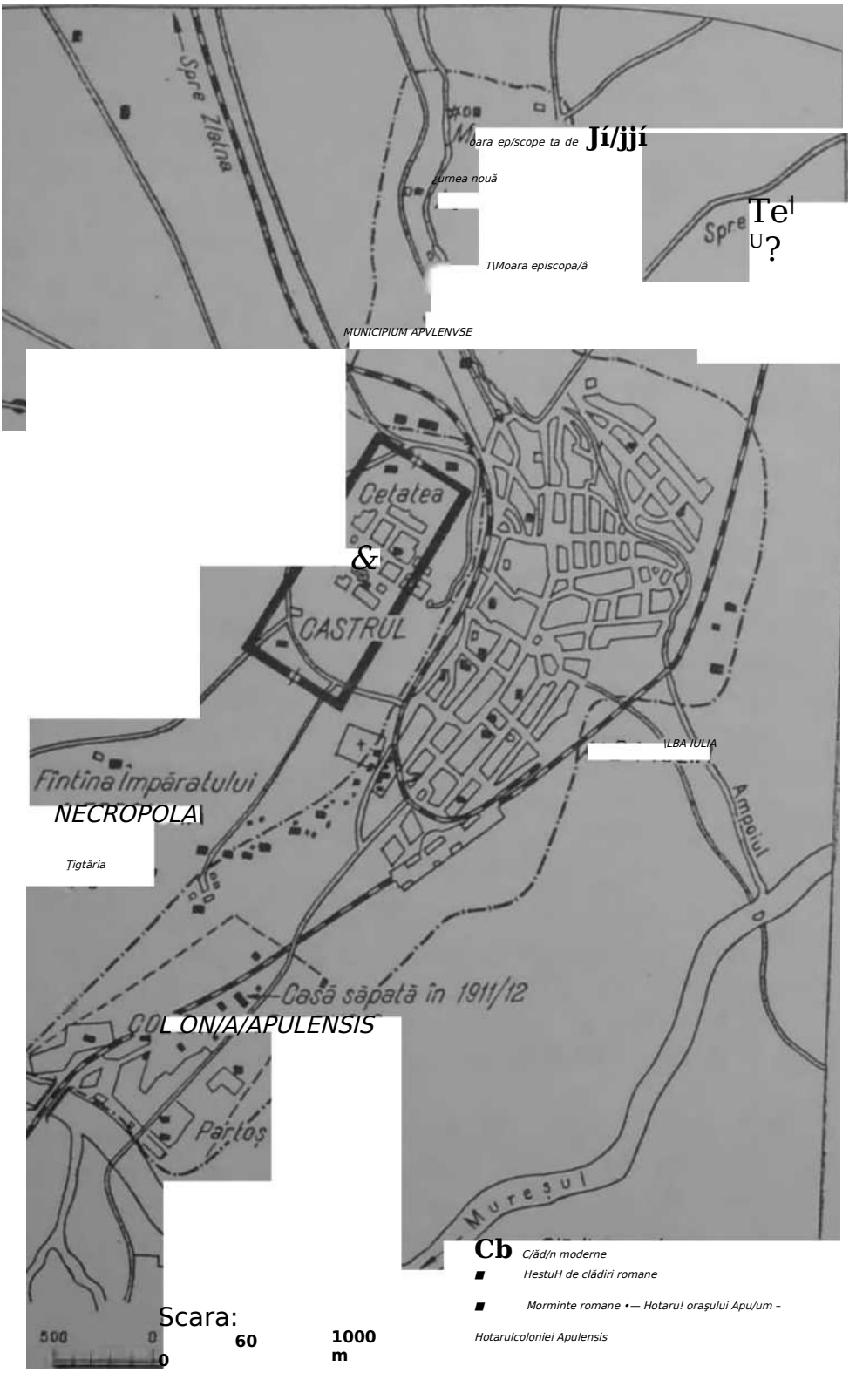

Fig. 10. Oraşul şi castrul Apulum.

guri şi sate în Dacia

în care fuseseră înscrişi aceşti cetăţeni (Forni, *OD,* p. *233 şi urm.).* Numai o dată cu ridicarea canabelor ia rangul de municipiu se generalizează şi toponimicul dacic. Pînă la părăsirea Daciei, la Apulum vor exista două aşezări, separate din cauza depărtării, originii şi caracterului lor economic.

în itinerarele antice, oraşul este menţionat, de către *Ptol. (III, 8,:* 'ArrouXov, ca cel mai puternic între rtroXeic din Dacia); *TP şi GR (IV,* 7, cf. Schnetz, p. 52) îl transcriu sub forma *Apula,* iar la *Ulpianus (Dig.,* L. 15, I, 8) este denumit *Apulensis colonia.* Localizarea lui la Alba lulia – indiferent de măsurătorile date de *TP* – ne este asigurată prin zeci de inscripţii. Oraşul s-a dezvoltat pe malul nordic al Mureşului, în centrul Daciei, la locul de vărsare a Ampoiului aurifer. Toate drumurile provinciei care vin dinspre Tisa, Banat, Olt, Tîrnave, Porolissum şi regiunea auriferă îşi dau întîlnire la Apulum, ceea ce a contribuit la dezvoltarea sa economică. Nu este de mirare că la Alba lulia viaţa continuă din neolitic pînă azi.

încă din perioada Renaşterii s-a remarcat marele cîmp de ruine romane din Alba lulia, unde inscripţiile dezvăluiau numele oraşului daco-roman. Dar construcţiile medievale (cetăţi, biserici, castele etc.) şi cele moderne au distrus cu totul acest cîmp de ruine, în aşa fel încît azi nu se mai zăreşte nimic la suprafaţa terenului. Istoria oraşului roman a intrat în atenţia multor umanişti, istorici, epigrafişti şi amatori de antichităţi, încă din secolul al XV-lea. Multe sculpturi şi inscripţii au fost colectate pentru a împodobi castelele şi curţile voievodului din Alba lulia şi ale unor nobili feudali ardeleni; altele au fost trimise peste hotare. Mare pagubă s-a abătut asupra ruinelor romane în secolul al XVIII-lea, cînd a fost ridicată pe platoul „Cetate" (deci peste castrul legiunii a XlII-a Gemina) actuala cetate austriacă. Apoi, extinderea treptată a oraşului Alba lulia a dus la distrugerea ruinelor din „Oraşul de Jos" şi din cartierul „Partoş" situat pe malul drept al Mureşului. Distrugerile au fost stimulate şi de comerţul cu antichităţi, care a alimentat multe colecţii arheologice din Transilvania şi întreaga Europă.

Numai în 1889 s-au deschis săpături arheologice organizate cu atenţie de B. Cserni, sprijinite de către „Societatea de ştiinţe istorice, arheologice şi naturale" (Bibliografia publicaţiilor sale Ia I. Karpiss, *Apulum,* I. p. 356 şi urm.). Este marele merit al lui Cserni de a fi publicat cea mai mare parte a descoperirilor sale şi de a fi pus bazele Muzeului din Alba lulia. Cercetările au continuat intens şi după primul război mondial, principalele rezultate fiind

expuse în revista locală „Apulum”. După trei sferturi de veac, prin investigaţiile şi publicaţiile făcute, se pot schiţa azi, în linii mari, topografia oraşului antic, istoricul garnizoanei sale, structura social-economică a populaţiei, dezvoltarea sa economică, culturală etc. Materialul epigraf ic litic de la Apulum depăşeşte azi cifra de 500 de piese, Ia care se adaugă cel de pe cărămizi, vase şi diferite obiecte mărunte[2].

Cei’dinţii pionieri romani aşezaţi la Apulum au fost soldaţii legiunii a XHI-a Gemina, care din primii ani ai provinciei Dacia au construit *castrul* pe „Cetate”. Imediat a început înfiriparea canabelor cu veterani, rude ale soldatilor, meşteşugari, negustori şi alţii. Castrul s-a înălţat pe o largă terasă diluvială a Mureşului (cota 224), situată la poalele dealului Mamut. Lucrările s-au executat de soldaţi din legiunea a XHI-a Gemina. Fortificaţia ocupa o buna poziţie de apărare folosită şi în evul mediu, cînd peste ruinele fortificaţiilor romane s-au ridicat mai multe cetăţi feudale. Era cel mai mare castru de piatră din Dacia, lung de 600—750 m şi lat de 400—500 m (aproximativ 24—30 ha). împreună cu aşezările de la nord şi sud de el, s-a alcătuit un oraş lung de peste 4 km şi lat de 1,50 km (fig. 10). în acest complex se puteau distinge trei zone: castrul roman, oraşul roman de la est şi nord de castru şi oraşul roman de la sud de castru pînă la Mureş (sub actualul cartier „Partoş“). Pe această vastă arie urmează ca cercetările viitoare să delimiteze locul exact al aşezării autohtone civile, vatra canabelor romane şi oraşul dinspre Mureş. Pe începutul s-au dezvoltat două oraşe romane, la o distanţă unul de altul de 2 km şi avînd la mijloc castrul roman (fig. 10). Mai înfloritor a ajuns oraşul de sud – *colonia Aurelia Afiulensis,* acoperită azi de cartierul Partoş. O atare dublă aşezare urbană atît de alungită şi extinsă nu s-a putut fortifica cu ziduri şi nici nu s-a putut unifica urbanist ic-adm in istrativ, ca alte oraşe din Dacia. între cele două oraşe se găsea de asemenea o necropolă. Siguranţa locului era garantată de castrul legiunii.

Cu prilejul diferitelor lucrări pentru unele construcţii moderne de pe „Cetate” (cazarma pontonerilor în 1897, fundaţiile catedralei ortodoxe în 1921 etc.), s-a putut întîlni temelia castrului roman, groasă de 0,80 m şi apărată în exterior cu un parament din blocuri cioplite. în interiorul castrului s-au descoperit mereu inscripţii, monumente sculptate, mozaicuri, vase şi altele, rămase de la clădirile dispărute. Cărămizile ştampilate găsite în sectorul castrului aparţin legiunii a XHI-a Gemina şi formaţiei de *pedi- tes singulares.*

în imediata vecinătate a castrului s-au făcut mai multe

descoperiri importante care ar putea indica începutul canabelor, urmate de transformarea lor treptată în oraş. La colţul de sud-est al lui, pe o suprafaţă de 2 ha, Csernî a determinat un întreg cartier de construcţii civile importante, ca temple, două clădiri cu hipocaust (terme?), cîteva străzi, iar ca obiecte mărunte cărămizi cu ştampila legiunii a XHI-a Gemina şi a unui *numerus singulariorum,* tuburi de teracotă, mozaicuri, vase, opaiţe, inscripţii, basoreliefuri, monede (anii 81—271 e.n.), morminte tîrzii etc. în acest complex s-au mai identificat un *mithraeum* lîngă catedrala ortodoxă, cîteva substrucţii în jurul clădirii liceului şi diferite obiecte. Nu departe de acest sector au mai apărut alte puncte arheologice cu variate descoperiri de materiale, un cuptor de olar şi un apeduct construit din cărămizi zidite cu mortar din var. Săpa

turi întîmplătoare, sau organizate ştiinţific, au mai descoperit urme de clădiri şi diferite obiecte în Bd. C. Dobrogeanu-Gherea (zidării paralele şi puternice, două hipocausturi, ceramică, monede, ştampile pe cărămizi ale legiunii a XIILa Gemina sau cu *pedites singulares* etc.); apoi la „Ferma episcopală”, lingă „Dealul Furcilor” şi în alte locuri. Alte urme romane variate s-au mai identificat în cartierul „Maierie” (lingă gară şi biserica românească), în cartierul central „Hăiuş”, la est de castru, pe lingă calea ferată ce duce spre Zlatna, în str. K. Marx, în cartierul Lipoveni, între şoseaua Aiudului şi calea ferată etc.

Oraşul nordic Apulum *(tnunicipium Apulense)* se întindea mult spre nord- vest faţă de teritoriul actualului oraş, Pe zona ocupată de el s-au identificat multe temelii de edificii publice şi civile, printre care trecea o conductă cu apă adusă de la „Fîntîna împăratului”. Ca puncte arheologice cu descoperiri importante din zona acestui oraş nordic sînt de reţinut: „Moara episcopală”, la nord de poligonul de tragere, şi „Lumea nouă”.

Pe teritoriul de la sud-vest de castru (care constituie o prelungire a platoului „Cetăţii”, numită „Dealul Furcilor”), pînă în vecinătatea cartierului Partoş, au apărut urme de construcţii civile şi o necropolă. Descoperiri mai importante s-au făcut şi în jurul „Fîntînii împăratului”, care-şi adună apele de Ia izvoarele de pe dealul Mamut.

S-au identificat la Apulum două mari *necropole,* una situată pe platoul „Podei” (între”Cetate“ şi Partoş), iar a doua în zona actualului spital veterinar, lîngă calea ferată ce duce spre Zlatna. Săpăturile din aceste cimitire au scos la lumină multe morminte romane, unele de incineraţie şi atribuite populaţiei geto-dacice (Macrea-Protase, *MCA,* V, p. 435 şi urm. şi Protase, *PC,* p. 16 şi urm.). Din regiunea primei necropole provine un medalion funerar cu chipurile a trei defuncţi închise într-o *corona,* susţinut pe spinările a doi lei, cu un con de pin în partea de sus (Protase, *Apulum,* IV, p. 138 şi urm.). Se cunosc de asemenea şi unele sarcofage cioplite cu mai multă îngrijire. Cel care adăpostea resturile copiilor *L. lanuarius Romulus* şi *lanuaria Pupa,* îngropaţi de mama lor *lanuaria Titia (CIL,* III, 1236), era cioplit în marmură şi purta o inscripţie gravată într-o *tabula ansata* flancată de păuni, delfini şi capete de meduză (Floca, *Sargetia,* II, p. 4 şi urm.). Un altul tot din marmură, menţiona pe *T. Varen(ius) Sabinianus,* cavaler roman, demnitar municipal la Sarmizegetusa şi Apulum, îngropat împreună cu sora sa *Varenia Probina (CIL,* III, 1198 – *ILS,* 8113).

Dar cele mai numeroase şi mai importante descoperiri s-au realizat în zona ocupată de actualul cartier Partoş (numit şi

„Mureş Port"), adică pe teritoriul ocupat de *colonia Apulensis.* Zona construcţiilor se întindea acolo pe o lungime de un kilometru şi pe o lăţime de 500 —800 m. Ea trecea şi peste Mureş, pînă în hotarul satului Oarba de Jos. Adevărata viaţă economică a oraşului se concentrase în această regiune, beneficiind de navigaţia pe Mureş şi de traficul de pe şoseaua romană de pe lingă acelaşi rîu. S-au descoperit multe monede, între care şi o *puşculiţă* cu piese acumulate de la Nero pînă la Commodus. Pînă către mijlocul secolului trecut, ruinele oraşului de pe malul Mureşului se puteau încă zări la suprafaţa solului. Mari distrugeri a pricinuit construirea căii ferate, în anii 1866—1867. Numai în anii 1911 – 1913, neobositul Cserni a deschis săpături sistematice în cartierul Partoş, într-un complex de ruine ce se extindeau pe o suprafaţă de 6 ha. S-a descoperit un edificiu lung de 49,90 m şi lat de 14,65 m, dotat cu multe încăperi, în care s-au găsit peste o mie de obiecte diferite (fig. 11). Aflarea a 361 ace de os indica într-o aripă a acestei clădiri particulare existenţa unor ateliere (cojocărie, ateliere de ţesut etc.) la parter, iar la etaj locuinţa stăpînilor. Descoperiri de alte obiecte au precizat şi alte destinaţii ale camerelor din complexul clădirii. în prima încăpere (fig. Il,24:6x4m) era aşezată o mare albie de piatră, lungă de 1,30 m, pentru păstrat apa necesară atelierului. Camera vecină (C: 7x9 m), între altele, conţinea un cuptor de cărămidă cu diferite destinaţii meşteşugăreşti. Cea mai mare dintre camere (J : 18,20x7,42 m) servea unui olar, care folosea un cuptor *(i).* Camerele izolate de stradă aveau un caracter gospodăresc, ca: o instalaţie de baie cu apă rece şi caldă *(D)* ; o cameră de serviciu *(B)* ; depozite de mărfuri *(E* şi *H)* etc. Descoperirea unor obiecte datate după părăsirea Daciei (monede, opaiţe creştine şi fibule) a dovedit continuitatea de locuire în acest sector.

Din primii ani ai stăpînirii romane, Apulum a început a se dezvolta ca centru economic şi militar de seamă. Cu prima diviziune administrativă a Daciei (118— 119 e.n.), se instalează acolo guvernatorul din Dacia Superioară, apoi procuratorul Daciei Apulense (după 124 e.n.). Noua organizare militară a Daciei din 168 e.n. aduce la Apulum cartierul militar şi civil al guvernatorului general *(legatus Augusti pro praetore triurn Daciarum)* şi oraşul poate aspira la treptele de *municipium* şi *colonia.* El s-a dezvoltat rapid din punct de vedere urbanistic şi a smuls rolul de capitală metropolei Sar- mizegetusa. Nici o descoperire epigrafică nu vine să vorbească despre un *vicus* sau *pagus* la Apulum. Pînă la Marcus Aurelius el s-a dezvoltat vertiginos din punct de vedere economic şi urbanistic, şi totuşi rămîne

curios faptul că pînă la acea dată nu a putut avansa la rangul de *municipium.*

Dezvoltarea urbanistică a localităţii în două mari sectoare civile separate s-a reflectat şi în felul cum i s-au acordat de către împăraţi titlurile de *muni- cipiîtm* şi *colonia* – o problemă mult discutată şi încă nelămurită pe deplin (C. Daicoviciu, *La Transylv.,* p. 128 şi *SCIV,* II, 1950, p. 225 şi urm.). Materialul epigrafic menţionează ca forme de organizare la Apulum: *canabae, municipium Aurelium Apulense, municipium Septimium Apulense, colonia Aurelia Apulensis* şi *colonia nova Apulensis,* care, toate, cer să fie localizate topografic şi să se urmărească din punct de vedere cronologic. Cea

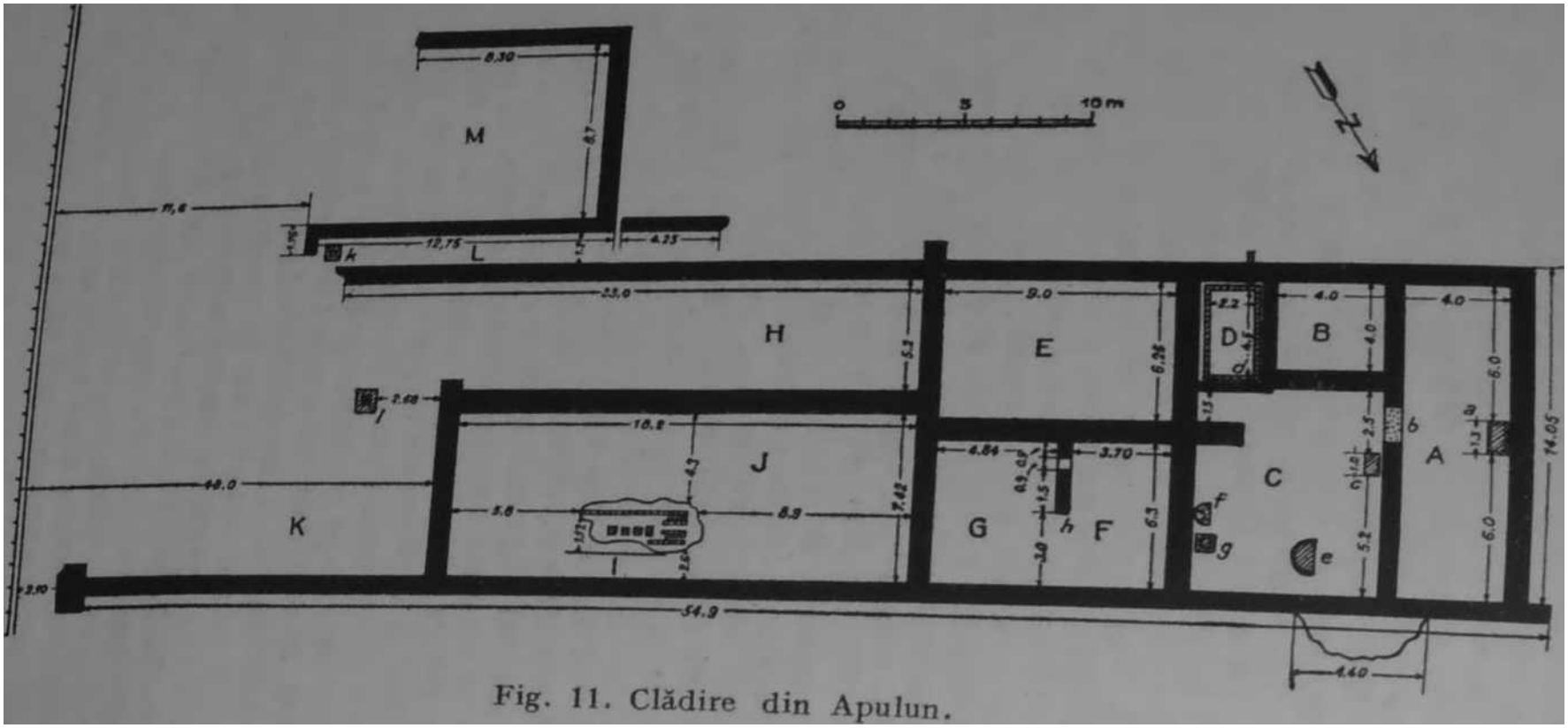

Fig. 11. Clădire din Apulun.

mai veche, dar şi cea mai înceată dezvoltare a avut-o aşezarea autohtonă dacică, constituită probabil la început într-un *vicus.* La sud de castru, pînă în cartierul Partoş, imediat după 106 e.n. se constituie acolo *canabae legio- nis XIII Geminae,* locuite de elemente militare şi de colonişti, deci protejate direct de către stăpînirea romană *(În kanab(is),* cf. C7¿, III, *tab. cer.,* VII şi XXV, *l.c.,* mai sus p. 144).

Din timpul funcţionării administrative separate a acestor *canabae* se cunoaşte un veteran din legiunea I Adiutrix – L. *Silius Maximus, magistra(n)s primus in can (abis),* care adora pe *Fortuna Augusta* şi pe *Genius ca- nabensium (CIL,* III, 1008 = *ILS,* 2476). Rezultă că aceste canabe erau conduse de către doi *magistri,* între care unul avea întîietate şi care erau recrutaţi de preferinţă dintre veteranii locali. Cum legiunea respectivă a rămas puţini ani în Dacia după terminarea războaielor cu Decebal, ni se oferă astfel şi o datare aproximativă a inscripţiei. în treburile lor comunale, cei doi *magistri* erau ajutaţi de un *ordo canabensium* – un fel de consiliu comunal, din care au făcut parte: *Cl.Aiteius Celer,* veteran din legiunea a XIII-a Gemina, adorator al lui *Liber Pater* şi *Libera (CIL,* III, 1093 = *ILS,* 7140); *T.Fl. Longinus,* veteran din *ala II Pannoniorum,* decurión la Sarmizegetusa şi în municipiul Napoca *(CIL,* III, 1100 – *ILS,* 7141); celtul *T. Fabizts I b\li\omarus* > născut în *Augusta Treverorum* şi se pare tot veteran *[CIL,* III, 1214 = *ILS,* 7154) etc. Dar cel mai interesant document relativ la canabele apulense se referă la un *M. Ulpius Apollinaris praef(ec- tus) cast(rorum) leg(ionis) XIII Geminae* onorat cu o inscripţie de către *conscribti* (sic!) *et c(ives) R(omani) consist (entes) kan(abis) lcg(ionis) eius- d(em),* plătită prin colectă publică *(An, ep.,* 1910, nr. 84). Exista deci, în sinul populaţiei acestor canabe, un. puternic nucleu de cetăţeni romani, colonizaţi acolo în chip oficial *(consistentes),* din care se recrutau pentru consiliul comunal *decuriones,* numiţi şi *conscripti,* întocmai ca senatorii Romei sau ai altor mari oraşe din imperiu. De bunul mers economico-administrativ al canabelor se îngrijea şi prefectul taberei, situaţie care explică atenţia acordată lui Apollinaris. Canabele încetează ca organizaţie comunală sub Marcus Aurelius, cînd se constituie din ele primul *municipium* la Apulum.

Cea mai veche menţiune despre *municipium Aurelium Apulense* datează din anul 180 *(CIL,* III, 986 =*ILS,* 3848). Acest *municipium* a avansat repede la situaţia de *colonia,* ceea ce explică menţionarea iui numai în alte trei epigrafe. *T. FI. Italicus, primus IUIvir m(unicipii) A(urelii) A(puli),* cu soţia sa *Statilia Lucia* sînt adoratori

al lui *Bonus Deus Puer Posphorus* (CZ£,III, 1132 – *ILS,* 7142). Acest personaj (cu familia sa) mai adoră, în alte două inscripţii, pe Diana şi pe lupiter Capitolinul *(An, ep.,* 1944, nr. 29 şi 30). Mai există alte patru documente epigraf ice privitoare la *decuriones municipii Apuli (CIL,* III, 975 [= *ILS,* 7146]; 1141; 1211 şi *An. ep.,* 1956, nr. 207), dar nu putem şti la care municipiu local *(Aurelium* sau *Scplhnium)* se referă. Se pare că apariţia primului municipiu Ia Apu- lum s-a făcut între cele două războaie marcomanice ale lui Marcus Aureii us.

Dedicaţia pusă pentru *Silvanus domesticus* de către *M. Lucil(ius) P hi loc- lemon, Ilvir. col(oniae) Aur(eliae) Apul(ensis)* dovedeşte că, între anii 180 şi 193 e. n., fostul *muncipium Aurelhim* se transformase în colonia *Aurelia Apulensis (CIL,* III, 7773). Acesta este de fapt şi singurul document care menţionează apelativul *Aurelia,* deoarece în toate celelalte se spune simplu: *colonia Apulum*[3]*,*

Satul indigen, *vicus Apulensis,* situat la nord-est de castrul legiunii, populat fără îndoială şi cu multe elemente de colonizare, a fost în stare să obţină şi el calitatea de *municipium Septimium,* ca *o* binefacere a împăratului Septimiu Sever *{CIL,* III, 976; 985; 1051 *[=ILS,* 7144]; 1065; 1082; 1083 *[—ILS,* 7143] şi 14468 *[—ILS,* 7149]). La acest eveniment se referă probabil în chip confuz juristul Ulpian *(Dig>,* L. 15, 1,8), cînd afirmă că, pe timpul respectivului împărat, *colonia Apulensis* a beneficiat de *ius Ita~ liatm.* Ca patron al coloniei Aurelia Apulensis, trebuie înscris *P. Aci. Marcel- lus,* cavaler roman, mare proprietar, comandant de legiune etc. *{CIL,* XI, 5215 – *ILS,* 2650 şi mai jos, p. 167).

S-a pus întrebarea dacă acest *municipium Septimium* a ajuns şi el pînă la situaţia de *colonia.* S-a folosit pentru această problemă o inscripţie în care împăratul Decius apare ca *resti tutor Daci ar um* în *col(onia) nova Apul[en]s(is)*, la 250 e.n. *{CIL,* III, 1176 = *ILS,* 514). Cu altă ocazie, am arătat că epitetul *nova* nu indică o nouă colonie, ci o binefacere, refacere sau reîntărire acordate unui oraş care avea deja acest titlu (D. Tudor, *Rev.Univ. şi I nst.poli t.-Iaşi,* I, 1—2, 1954, p. 305, n. 50). Documentul epigraf ic rămîne deci echivoc. în schimb există o altă inscripţie care vorbeşte de două colonii Ia Apulum. Ea conţine o închinare pusă de *T.Cl. Anicetus Aug(ustalis) colo- niar(um),* cu prilejul refacerii templului ruinat al lui lupiter Capitolinul şi lunona regina *(CIL,* III, 1069). În calitate de augm.tal a două colonii el nu putea vorbi decît de Apulum (deşi nu-i indică numele). El nu poate fi una şi aceeaşi persoană cu *CI (audius) Anicetus* din Sarmizegetusa *{CIL,* III, 1440). Este greu de spus cînd a ajuns colonie cel de-al doilea municipiu apulens. Data

propusă în prezent (la 249—250), este prea tîrzie. Nu posedăm nici □ informaţie care să indice că după Caracalla s-ar mai fi acordat în Dacia titluri de *municipium* şi *colonia.* Că cele două unităţi administrative, *colonia Aurelia Apulensis* şi *municipium Septimium Apulense* vor fi convieţuit multă vreme, rezultă din atestările epigrafice. Cumulardul de magistraturi municipale dacice, *L.Iu[l,B| assinus (CIL,* III, 14468 – *ILS,* 7149) a fost concomitent decurión în colonia Apulum şi în municipiul Apulum. La fel, *Tib.Cl. Rufus,* în dubla inscripţie gravată pe acelaşi altar *(CIL,* III, 1064 şi 1065), apare concomitent ca decurión şi flamen în colonia Apulum şi flamen în municipiul Apulum. De subliniat şi faptul că dacă despre *munici- pium Aurelium Apulense* posedăm o singură menţiune, în schimb despre al doilea municipiu *(Septimium Apulense)* dispunem de şapte indicaţii epigra- fice (cf. mai sus, p. 152) – dovadă că el a existat vreme mai îndelungată, după 23 mai anul 205, data primei sale menţiuni *{CIL,* III, 1051 *= ILS,* 7144). în atare situaţie este de asemenea greu de stabilit căreia dintre cele două colonii au aparţinut numeroşii magistraţi şi sacerdoţi menţionaţi în peste patruzeci de texte epigrafice, cu simpla indicaţie *colonia Apulensis.* Atare dregători, locali sau onorifici din afară aparţineau aristocraţiei provinciale, ca de pildă un C. *Iul. Metrobiamts (CIL,* III, 972; 973; 1082); *C.Pomp. Fuscus (CIL,* III, 982, 983); *C. Iul. Valens (CIL,* III, 1114; 1115 [*= ILS,* 3174]; 1150; *ACMIT,* 1929, p. 305); familia *Marcdlus-Antipater-Genialis* (C7L, III, 974; 1104; 1114; 1181 ; 1182; 1208; 1573; 7795= 1180; XI, 5215 = *ILS,* 2650 ; *An. cp.,* 1959, nr. 304); *P. Ad. Silvanus (CIL,* III, 1207); bogatul arendaş *P. Ad. Strenuus (CIL,* III, 1209 = *ILS,* 7147); *C. Nummius Verus {CIL,* III, 7739); *C.Ant. Valentinus (CIL,* III, 7804 = *ILS,* 7148); *L.Iu[l.B]assinus (CIL,* III, 14468 – *ILS,* 7149); *M. Aur. Comatius Super (CIL,* III, 1095; 1096 ; 7775 = 1154) şi alţii.

Splendoarea urbanistică a celor două oraşe din Apulum se reflectă, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., în 21 de inscripţii privitoare la unele construcţii publice (cf. D. Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 274 şi urm.), în oraş existau antreprenori de construcţii care dispuneau de echipe proprii de lucru *(CIL,* III, 1035; 1220). Din contribuţiile unor elemente înstărite, mai ales peregrini, liberţi şi augustali, s-au ridicat şi restaurat temple, bazi- lici, apeducte, fîntîni publice, băi, portice ş.a. Garnizoana locală, de la soldat pînă la comandantul de legiune, a participat şi ea la unele construcţii cu caracter religios şi edilitar. în edificiile publice, pe pieţe, lingă temple şi în locurile de mare circulaţie s-au aşezat cincisprezece dedicaţii adresate împăraţilor (de la Traian la Decius), aproximativ optsprezece altare onorifice pentru

guvernatorii provinciei, douăzeci şi trei de monumente în cinstea comandanţilor legiunii a XlII-a Gemina – dintre aceştia din urmă cel mai onorat fiind *C. Caerdius Sabinus,* pe timpul lui Commodus *(CIL,* III, 1074 şi 1075 [== *ILS,* 3085 şi 3086]; 1092, 1111).

Majoritatea ştirilor epigrafice conţin însemnări legate de construcţia sau reparaţia unor temple: un *fanum* (capelă) pictat de *Mestrius Mar t]inus, pictor (CIL,* III, 1005); mai multe *aedes* pentru *Fortuna Super a (CIL,* III, 1014 = *ILS,* 3713 add.); *Sol invidus Mithras (CIL,* III, 1111 [= *CIMRM,* II, 1968]; 7776 *[—CIMRM,* II, 1951]); divinităţile capitoline *(CIL,* III, 1069); *Nemesis (CIL,* III, 14474) şi diverse alte temple *(CIL,* III, 1160; 1164; 7760 = Merlat, 25).

Un loc important îl deţineau porticurile din jurul pieţelor, lîngă temple sau în lungul străzilor cu prăvălii, ori ca locuri de plimbare. Fiind costisi-

toarr, municipalitatea repartiza construirea lor pe sectoare unor bogătaşi locali, cum a fost *M. Aur.Coinatîus Super,* ctitorul unei galerii cu porticuri, al unei uspătării şi al unei exedre *(CIL,* III, 1096 *~ILS,* 555, 2 add.; *i.ryptaui atm porticibus et apparatorio et exedra pcc(unia) sua f.).* în unele texte se menţionează porticuri lungi de 30 de picioare (= 9 m) şi de 40 de picioare (– 12 m), construite pe lingă templul zeilor sănătăţii' *(CIL,* III, 975 [*ILS,* 7146] şi 976). Alături de templul lui *I .OSXI .Biissumarius,* un augusta! zidise o sală cu boltă, lungă de 9 m şi lată de 7,50 m, probabil destinată adăpostirii pelerinilor *(CIL,* III, 14215, 15 = *ILS,* 4621 add.).

S-au făcut de asemenea lucrări pentru captarea şi aducerea apei potabile in oraş de la unele izvoare vecine, construcţii hidraulice la care se face aluzie intr-o inscripţie din anul 158, după care înşişi zeii ar fi indicat locul unde se găsea apa *(CIL,* III, 1061 = *ILS,* 4006: *aquas aperiendas).* Adusă pe conducte, apa debuşa într-o serie de bazine şi fîntîni publice din pieţe sau pe străzi. Un atare *fons aeternus* s-a restaurat în anii 238—244 e.n. de către un gradat al legiunii a XlII-a Gemina, care spune că primise porunci în acest sens de la zeul Apollo *(CIL,* III, 990) *P. A el. Gemelus vir clarissimus* este mîn- dru că a refăcut din temelii un *balneum* – desigur o baie publică *(CIL,* III, 1006), în care se oferea celor săraci untdelemn pentru ungerea corpului în palestre *(CIL,* III, 7805 – *ILS,* 7145).

în cîteva cazuri se menţionează restaurări şi decorări de faţade la unele edificii publice: la casa colegiului fabrilor pentru care lucrare *M. Aurel Chrestus* cheltuise şase mii sesterţi *(CIL,* III, 1212 = *ILS,* 7255); la sediul asociaţiei similare a centonarilor, pe vremea lui Sept im iu Sever, cînd se repară întregul edificiu *(CIL,* III, 1174 = *ILS, 7255;* cf. şi *CIL,* III, 1016 = = *1LS,* 7229) etc. Patronilor de colegii li se solicitau donaţii importante pentru atare construcţii, Un *Tib. CI. lanuarius* suportă cheltuielile de zugrăvire a unui portic şi a unei săli de mese, iar fiul său zideşte o verandă, o bucătărie şi faţada de la clădirea colegiului fabrilor *(CIL,* III, 7960 = *ILS,* 5548).

0 construcţie importantă, ca o donaţie făcută oraşului, a venit din partea soldatului legionar local Ai. *Vlp. Mucianus.* El a ridicat din banii săi în anul 193 e.n. un *horologiarum templuni (CIL,* III, 1070 = *ILS,* 5625). Este vorba de o capelă dedicată zeilor capitolini, plasată pe una din pieţele publice sau la o importantă răspîntie de străzi. în interior erau imaginile zeilor.Pe pereţii exteriori, Mucianus fixase *horologia,* ceasuri (sferice, concave, conice, plate etc.), în felul gnomelor sau cadranelor solare, care funcţionau pe baza deplasării umbrei solare. Trecătorii puteau să aibă zilnic ora exactă.

Un enigmatic edificiu, *familiaricuni,* a fost ridicat la Apulum de către *prosnwni,* prin grija a doi *quaeslores, Aur Statius* şi *Ulp.Paulus (CIL,* III, 7807). Lipsa de analogii ne împiedică să înţelegem sensul cuvintelor *familiaricuni* şi *prosmoni.* Ar putea fi vorba totuşi de o construcţie privitoare la sclavi, iar *quaestores* par a indica o asociaţie cu caracter religios (Tudor, *op.cit.*, p. 293).

în lista clădirilor de seamă din Apulum putem înscrie şi un amfiteatru, pînă acum neprecizat topografic şi epigraf ic. Pe o cărămidă intactă (păstrată la Muzeul din Alba lulia) se vede schiţat un gladiator înarmat cu trident şi plasă, al cărui nume era *Herculanus (CIL,* III, 12644). El făcea parte dintre luptătorii favoriţi ai arenei şi era popularizat ca nume şi aspect fizic de către cărămidari (fig. 12).

Despre grija cu care se ornau clădirile publice şi particulare ne vorbesc multele mozaicuri policrome – cele mai numeroase din Dacia – găsite la Apulum încă din secolul al XVIII-lea (I. Berciu, *Apulum,* IV, p. 151 şi urm.). Ele foloseau ca elemente decorative:motive geometrice, animale domestice, figuri umane, motive florale, măşti de teatru etc., executate din cuburi de marmură, porfir, serpentin, jasp şi alte roci ce se găseau în vecinătatea oraşului. Un mozaic (descoperit în 1950) purta un cadru executat în motive liniare şi florale, cu panouri în jurul unor busturi ce purtau inscripţii ca LEPHE şi II VR.

Inscripţiile arată că asociaţia augustalilor din Apulum era cea mai puternică după aceea din Sarmizegetusa şi că şi-a dat obolul la diferite construcţii publice. Posedăm nouăsprezece mărturii epigrafice referitoare la *ordoAugu- stalium* din Apulum (Tudor, *Dacia,* N.S., VI, 1962, p. 199 şi urm.). Organizaţia ia fiinţă o dată cu constituirea primului municipiu, ca începînd din epoca lui Commodus să se dezvolte puternic. Epoca sa de glorie a fost pe timpul Severilor, cînd din sînul ei făceau parte mulţi liberţi şi peregrini bogaţi. Prima menţiune despre ea datează din anul 180 e.n., cînd fraţii *aii) Iutii Dius, Farnax* şi *Irenicus* (orientali după nume), în calitatea lor de *Aug(ustales) munic(ipii) Aur(elii) Ap(u)li,* pun o inscripţie votivâ *(CIL,* 111, 986 = /LS, 3848). Funcţionarea a două organisme administrative municipale a creat la Apulum două organizaţii de augustali, una în *colonia Aurelia** şi alta în *municipium Septimium* (C7L,III, 976; 1082). Cele două organizaţii nu au fuzionat, ceea ce explică prezenţa concomitentă a unor membri într-o parte şi în alta *(CIL,* III, 1069).

Unele interese economice comune, precum şi compoziţia socială apropiată *(libevti, incolae, peregrini)* au creat raporturi strînse între

Augustales şi *Jabri* din Apulum. Se citează augustali ca *decuriones* ai acestui colegiu de meşteşugari *(CIL,* III, 1082), sau ca *magistri (CIL,* III, 1016 – *ILS,* 7229). Fabrii erau în general oameni săraci, pe cînd augustalii dispuneau de o bună stare materială ceea ce le permitea să aspire la funcţii şi insigne municipale de caracter onorific. Astfel s-a întîmplat cu *Sept im (ius) Asct(epius) Hermes, libertus numini Aesculapi* şi *Augustalis,* care în urma unor servicii aduse coloniei obţinuse *ornamenta decurionalia*, adică insignele ca decurion onorific în consiliul comunal *(CIL,* III, 1079 – *ILS,* 3850). După cum am văzut (cf. mai sus, p. 153) şi la Apulum *Augustales* au fost solicitaţi *pecunia sua* pentru diverse construcţii publice *(CIL,* III, 976,1016 *[=ILS,* 7929}; 1069; 14215, 15 = *ILS,* 4621). O cercetare onomastică ne arată la Apulum un mare număr deaugustali de origine peregrină sau liberţi, cu nume nero- mane, ca: *P. Ael. Syrus (CIL,* III, 976); fraţii *Gaii lulii Dius, Farnax* şi *Irenicus (CIL,* III, 986 – *ILS,* 3848); A/. *Aur. Timón (CIL,* III, 1069 = *ILS,* 7229); *T. CI. Anicetus (CIL,* III, 1069); *Sept. Ascl. Hermes (CIL,* III, 1079 = *ILS,* 3850); *P. TenaciusGeniellinus, libertus (CIL,* III, 1481) |*C.Atil. Eutyches (CIL,* III, 14415, 15 – *ILS,* 4621 add.); *A Ui cus (Apulum,* IV, p. 107, nr. 17) şi *P. Ael Onesimus (ACMIT,* 1929, p. 304). Toţi sînt *homines novi,* venit i la Apulum pentru îmbogăţire de pe urma unor speculaţii băneşti cămătăreşti, miniere, negustoreşti etc.

Un augustal de seamă a fost la Apulum *M. lulius Quirinus,* care, pentru onoarea de a fi fost ales, în anul 196 e.n., *patronus* pentru *coll(egium) Ponto- Bitliynor(um),* face uşile şi ferestrele unui templu *(ATRE,* **XIII, 1904,** p. 129 şi urm.). Ponto-Bithynii constituiau în oraş o grupare de colonişti veniţi din Bitinia şi Pont, încă din primii ani ai colonizării Daciei.

Activitatea meşteşugărească din Apulum şi-a găsit ecoul în multele inscripţii locale ce amintesc diverse *collegia* (Christescu, *Viaţa ec.,* p. 78 şi urm.). Întîietatea o avea un *collegium fabrum* menţionat în 15 texte epigra- fice[5]. Ca şi la Sarmizegetusa, el se diviza în decurii, singura cunoscută fiind a Xl-a *(CIL,* III, 1043); poseda un consiliu *(CIL,* III, 1082; 1210; 7767) şi *patroni (CIL,* III, 1016 [= *ILS,* 7229’ şi 1210). Colegiul îşi alegea şi el, ca *patroni,* oameni bogaţi sau puternici în viaţa politică a provinciei, solicitaţi a-i apăra interesele economice. Unui atare *patronus* şi *decurio,* în persoana lui *P. Ael. Valerianas,* i se decretează de către *decuriones* şi *principales* din colegiu aşezarea unei imagini din bronz Ia mormînt *(CIL,* III, 1210). Mai întîlnim ca atare protectori pe: *P. Ael. Rufinus,* decurión municipal care zideşte un portic de 40 de

picioare lungime (= 12 m) la templul zeilor sănătăţii *(CIL,* III, 975 – *ILS,* 7146); pe Af. *Aurel. Chrestus,* care, pentru patronatul colegiului, donează şase mii sesterţi necesari reparaţiei faţadei de la clădirea asociaţiei *(CIL,* III, 1212 – *ILS,* 7255); pe *L.Sept.Nigrinus (CIL,* III, 984); pe *C. Sentius Anicetus,* care, la 23 mai 205 e.n. era şi consilier comunal *(CIL,* III, 1051 = *ILS,* 7144) şi pe *C. Iul. Valentinus,* primar principal în *municipium Septimium Apulense (CIL,* III, 1083= *ILS,* 7143). Unele personaje de seamă din viaţa economică a provinciei patronau mai multe colegii, ca arendaşul *P. Ael. Strenuus,* concesionar în Dacia al taxelor de paşunat, de exploatarea sării şi patentelor de comerţ *(CIL,* III, 1209 = *ILS,* 7147: *patronus collegior(um) J'abr(um), centonar (iov um) et nautar(um).* Strenuus deţinea şi alte magistraturi onorifice la Apulum sau în alte oraşe, ca: preot al altarului împărătesc, *augur* şi *Ilvir* la Sarmizegetusa, *augur* la Apulum, şi decurión la Drobeta. în Apulum, arendaşul poseda un oficiu fiscal central condus de sclavul *Rufinus,* omul său de încredere, care i-a ridicat monumentul. Adulat cu diferite onoruri, puternicul om al banului putea acorda scăderi şi înlesniri de plăţi, privind taxele ce se încasau pe mărfurile produse sau transportate de membrii colegiilor. *Patronus coll(egio- rum) fab(rum) et dendr (oforum)* a mai fost şi cavalerul roman *C.Numm. Cerius,* augur al coloniei Apulum *(CIL,* III, 1217). Se cunoaşte şi o femeie bogată, *Fabia Lucilla,* fiică de cavaler roman, cinstită cu titlul onorific de *mater coli (egiorum) fabr(um) et cent(onariorum) coloniae (CIL,* III, 1207), pentru serviciile aduse acestei asociaţii profesionale. Se pare că la fel, ca în cazul asociaţiei de *Augustales,* funcţionau Ia Apulum două organizaţii de fabri, una în *colonia Aurelia Apulensis (CIL,* III, 975 [— *ILS,* 7146]; 984; 1016 *[—ILS,* 7229]; 1207; 1212; 1217), alta în *municipium Septimium (CIL,* III, 1051 *[=ILS,* 7144]; 1082; 1083 = *ILS,* 7143).

Numai în Apulum se cunoaşte şi un *collegium centonariorum (CIL,* III, 1174 *[=ILS,* 7255, a]; 1207,' 1208; 1209 *[^ILS,* 7147]), al cărui sediu *(schola)* cu o frumoasă faţadă *(aetoma)* s-a construit din banii asociaţiei şi s-a inaugurat prin anii 198—211, în prezenţa guvernatorului Daciei *(CIL,* III, 1174 = *ILS,* 7255, a). Restul ştirilor epigrafice despre acest colegiu se referă la patroni, ca *P. Ael. Strenuus* (v. mai sus), P. ^¿Z. *Genialis (CIL,* III, 1208) şi o *mater* (v. mai sus). Colegiul de centenari cuprindea lucrători specializaţi în producţia de pături *(centones),* de diferite ţesături şi împletituri cu lînă (Christescu, *op. cit.,* p. 79 şi urm.), marfă ce se exporta din Dacia, o provincie bogată în lînă de oi.

Cît priveşte acel *collegium dendr(oforum),* cunoscut în Dacia

numai prin- tr-o inscripţie din Apulum *(CIL,* III, 1217), el rămîne încă discutabil ca rost economic (Christescu, *op. cit.).* Se pare că se ocupa cu exploatarea lemnului de calitate din pădurile Daciei, exportat pe Mureş cu ajutorul plutelor.

Pe piatra onorifică a arendaşului Strenuus *(CIL,* III, 1209 – *ILS,* 7147), găsim unica menţiune la Apulum privitoare la un *collegium nautar(um).* Aceşti „navigatori" erau de fapt o asociaţie de plutaşi pe Mureş, gata a transporta mărfuri cu un volum mare, spre Tisa şi Dunăre; ei îşi aveau un sediu şi la Micia (cf. mai sus p. 121). De activitatea acestui colegiu se leagă un mare basorelief săpat în marmură cu chipul unui *Genius nautarum* (E. Zef- leanu, *Apulum,* **III,** p. 173). Divinitatea tutelară apare sub aspectul unui tînăr cu bustul nud, în atitudine de a săvîrşi o libaţie la altar şi cu o *cornu-copia* în mîna stîngă. Barca schiţată la picioarele acestui *genius* arată caracterul tematic al sculpturii (foto 4).

Despre dezvoltarea altor meşteşugari la Apulum posedăm bogate materiale arheologice asupra unor produse neperisabile (ceramica, cărămidăria, metalele etc.), expuse în muzeul din Alba lulia, dar în marea lor majoritate nestudiate.

Olăria este reprezentată prin multe descoperiri (Christescu *op. cit.,* p. 60 şi urm. şi 1. Berciu, *Apulum,* III, p. *181 şi* urm.). Săpăturile Iui Cserni au întîlnit trei cuptoare de olar în cartierul Partoş *(MKE,* VI, 1913, p. 7) unde pentru nevoile locale şî într-o tehnică grosolană se produceau vase, tuburi de pămînt şi lămpi. Alt cuptor similar s-a descoperit în 1943 (Berciu,' *ari.cit.).* în secolul al II-lea, se constată un puternic import de vase *terra sigillata* (mai ales din valea Rinului), cu sau fără decoruri în relief, semnate de unii producători cunoscuti, ca *Victor, Crinus* şi *Czircima.* Tiparele şi fragmentele de vase arată că şi la Apulum, în scurt timp, atare produse occidentale au fost imitate, însă imperfect ca să atingă tehnica originalelor. în unele cazuri, olarii confecţionau tipare proprii pentru vase cu ornamente în relief, ca frunze, păsări, patrupede, cercuri, rozete ş.a., aplicate în adînc („vase ştampilate"). Ei au încercat să realizeze şi scene mai complicate, cum ne indică un tipar fragmentar, cu bustul unui soldat înarmat) alături de o femeie (Christescu, *op. cit,,* p. 64).

Din castru, producţia de *cărămizi* a trecut şi în lumea civilă. Majoritatea ştampilelor de pe ţigle şi cărămizi aparţin legiunii a XlII-a Gemina *(CIL,* III, 1629, 5; 1629, 1, a =8064, 1 şi Russu, *Apulum* V, p. 217 şi urm.). Pe lingă numele legiunii, ele înregistrează adesea şi pe al şefului de atelier, cum au fost: *Antonius, Ael.Deiotarits, Aur.Godes, Elius lulius, Anneus*

Saturninus, Antonius Nigrinus, Aurelius Callistratus, Aurelius Demetrius, Aurelius Dio- nisius, Aurelius Eudoxus, Aur.Menander, Lucretius Aquila, Elavius Elio- dorus, ş.a.[6]. Lista antroponimelor de soldaţi cărămidari este foarte bogată la Apulum, mai ales în nume greco-orientale. Aceşti şefi de ateliere au lucrat şi în alte părţi ale Daciei. Există de asemenea la Apulum multe cărămizi şi ţigle pe care s-a aplicat ştampila gărzii personale a guvernatorului Daciei, formată din *pedites singulares* şi *equites singulares (CIL,* III, 12633, ad. 8074, 33 şi Wagner, p. 203), Deşi producţia de cărămizi şi ţigle a fost foarte mare în lumea civilă, ştampilele proprietarilor de ateliere sînt rare şi modeste *(CIL,* III, 8075, 2, a, c, 3 b, 29 etc.).

Opaiţe *(lucerna)* s-au descoperit la Apulum într-un număr impresionant de mare, în forme şi cu ştampile foarte variate, astfel că ele constituie un dosar complet pentru întreaga provincie (N. Gostar, *AM,* I, p. 149 şi urm. şi C.L. Băluţă, *Apulum,* IV, p. 189 şi urm. şi V. p. 277 şi urm.). Ca şi în cazul vaselor sigilate, lămpile de bună calitate, produse în Occident, au fost imitate de olarii apulensi. Ca ornamente pe capacul lor găsim scene de vînătoare, măşti de teatru, busturi, cocoşi în luptă, rozete, acvile ş.a., decoruri fără calităţi artistice pe o marfă produsă în serie. Există cîteva exemplare, care prin forma şi decorul lor aparţin secolului al IV-lea e.n., ceea ce dovedeşte o continuitate a producţiei după părăsirea Daciei, precum şi prezenta creştinismului incipient la Apulum.

Toată *sticlăria* descoperită la Apulum poate fi considerată ca marfă de import. O frumoasă camee turnată în sticlă reprezintă o împărătească romană din vremea lui Marcus Aurelius (Tudor, *Apulum,* IV, p. 274).

Despre *producţia metalurgică* ne stă la îndemînă un singur document, o dedicaţie mithriacă pusă de către *Marcellinus* şi *An[t(onius)*
Senecio lunior, în calitatea lor de *conductores armamen (tarii),* deci concesionari ai fabricării de armament militar *[CIL,* III, 1121 = *CIMRM,* II, nr. 1993). Se cunoaşte şi un *cust(os) armorum,* dar acesta era gradat al legiunii *{CIL,* III, 1138 = *ILS,* 4347). Arendaşii sînt doi civili deţinători de ateliere metalurgice în Apulum, unde prelucrau fierul pentru a produce săgeţi, lănci, suliţe ş.a., cu metal extras din minele Daciei. Aceste mine de fier nu se găseau în teritoriul oraşului, deoarece expresia *nato ubi ferrum exo[ritur]* dintr-o inscripţie se referă la cultul lui Iupiter din Doliche şi nu la extracţia metalului *{CIL,* III, 1128 – *ILS,* 4303; Merlat, p. 26, nr. 24; cf. şi mai jos, p. 162). Deşi ne lipsesc dovezi directe, au existat şi modeste ateliere pentru topit bronzul, unde se turnau aplice, fibule,

chei, cuie etc.

Poziţia rutieră, economică şi geografică a oraşului a atras mulţi negustori, unii exportatori de mărfuri în alte provincii. Cei cunoscuţi epigraf ic pînă acum sînt toţi orientali, ca şi *Aurelius Flavus,* menţio
naţi într-o dedicaţie pusă lui lupiter din Doliche, a fi *Suri negotiatores {CIL,* III, 7761 – *ILS,* 4304). Un *T. Aur. Narcissus, ne (gotiator),* este probabil localnic *{CIL,* III, 1068). Sînt presupuşi ca negustori L. *Aurelius Tro- phimus,* care în 158 e.n. aduce apă în oraş *{CIL,* III, 1061 – *ILS,* 4006) şi *T. Fabius Ib[I}iomarus* din *Augusta Treverorum {CIL,* III, 1214 = *ILS,* 7154 şi Christescu, *op.cit.,* p. 120 şi urm.). Activitatea economică la Apulum concentrase acolo mult „capital bancar", dovedit prin descoperiri de tezaure, prin circulaţia îndelungată a monedei romane pînă în secolul al IV-lea e.n. şi prin aflarea unor *loculi,* puşculiţe cu bani economisiţi (I. Winkler, *Apulum,* V, p. 203 şi urm.). Catalogul monedelor descoperite la Apulum se deschide cu piese republicane şi este continuu pînă la Valentinian al II-lea (375—392), cu piese de bronz, argint şi aur, foarte variate ca tipuri monetare şi ateliere (I. Winkler, *AMN,* II, 1965, p. 215 şi urm.).

Panteonul din Apulum a fost extrem de bogat, ceea ce a întărit sincretismul religios şi tendinţa de a adora mai mulţi zei deodată *{An.ep.,* 1956, nr. 204). Aproape că nu există culte practicate în Dacia, care să nu fie prezente şi la Apulum. Din marele număr de monumente religioase găsite la Apulum spicuim pe cele ce ne oferă unele particularităţi mai interesante din punct de vedere istoric.

Un loc de seamă l-au deţinut *Aesculapius* şi *Hygea,* consideraţi de unii cercetători ca patroni ai oraşului (Tomaschek, *RE,* II, col. 290). într-adevăr, în chip neobişnuit pentru alte localităţi, constatăm că la Apulum zeii sănătăţii au fost adoraţi cu 23 de altare[7]. Funcţia de preot al lor este împlinită
de personaje importante din viaţa politică a oraşului *(CIL,* III, 972—974- 6639); li se închina oameni de seamă din plutocraţie, militari şi funcţionari din aparatul administrativ *(CIL,* III, 975 [== *ILS,* 7146] *; 976 :* 978 ; 980— -985; 986 *[= ILS,* 3848]; 1079 *[=ILS,* 3850]; 14468 *[= ILS,* 7149] şi *An. cp.,* 1956, nr. 204). Zeii posedau un sanctuar renumit, pentru înfrumuseţarea căruia contribuie adoratorii lor, prin ridicare de porticuri lungi de 30—40 de picioare, lucrări cerute o dată în somn de către divinităţi *(CIL,* 111, 975 [= *ILS,* 7146] şi 976). Templul dispunea de însemnate bunuri materiale şi de sclavi proprii. *Aesculapius dominus,* alături de triada capito- lină, este onorat cu un altar pus de către *Sept.Ascl. Hermes,* ca *libertus numinis Acsculapi,* deci fost sclav al zeului *(CIL,* III, 1079 = *ILS,* 3850,

cf. şi mai sus, p. 155) Sanctuarul era loc de pelerinaj pentru mulţi bolnavi, cercetaţi de preoţii care posedau cunoştinţe medicale. La aceasta se referă cuvintele veteranului *C. Iul. Frontonianus* (ca epitete ale zeilor sănătăţii), *huisq(uc) loci salutarib(us)*, unde şi-a recăpătat vederea *(CIL,* III, 987 = *ILS,* 3847: *p(ro) reddilis sibi luminibus).* Este probabil ca vindecarea să se fi făcut pe cale terapeutică, folosindu-se un medicament de ochi, preparat de medicii vraci aciuiaţi pe lîngă templu. Unul dintre ei ne apare în persoana cehului *T. Attius Divixtus,* a cărui ştampilă-retetă s-a descoperit la Apulum *(CIL,* Iii, 1636 *= ILS,* 8736 şi V.L. Bologa, *AISC,* II, p. 219 şi urm.). Terapeutica oftalmologică a lui Divixtus prevedea patru reţete: 1) Col ir din valeriană împotriva inflamaţiei acute granulare a conjunctivelor ; 2) Colir din smirnă de folosit după inflamaţia acută a conjunctivelor; 3) Colir din sulfat de cupru împotriva cicatricelor învechite ale conjunctivelor şi 4) Colir din tămîie dizolvată în albuş de ou, împotriva inflamaţiei acute a ochiului. Medicii de azi constată că la prepararea medicamentelor respective se foloseau vinul, sucul diferitelor plante, smirnă, piatra vînătă, albuş de ou ş.a. Amestecate şi administrate bolnavului într-un anumit fel, puteau avea un uşor efect antiseptie-astringent şi sedativ, ducînd spre o uşoară acţiune de vindecare (Bologa, ar/.a7.). Poate că prin asemenea reţete, veteranul Frontonianus îşi recăpătase vederea. S-au descoperit de asemenea la Apulum truse cu instrumente chirurgicale şi medicale folosite în uşoare operaţii (N. Igna, *AISC,* II, p. 239 şi urm.). Zeul egiptean *Serapis* este prezent pe un tipar de lut, figurativ, asociat cu zeii sănătăţii (Al. Popa, *SC IV, X,* 1959, p. 469) şi apoi într-o serie de documente epigrafice, ca al cunoscutului C. *Iul. Metrobianus (CIL,* III, 973, cf. mai sus, p. 153), Era adorat de către militari *(CIL,* III, 7768; 7769; 7770 – *ILS,* 4382), adesea asociat cu Isis *(CIL,* III, 7771 = *ILS,* 4398) şi cu mulţi alţi zei. Un altar era dedicat numai pentru 7s/s de către o mamă pentru sănătatea fiului ei (Al.
Popa, *SC1V,* XIII, 1962, p. 148 şi urm.), cînd se dă zeiţei egiptene acest epitet rar întîlnit. *(CIL,* III, 882 = *ILS,* 4361).

La Apulum, adoratorii lui Mithras ne-au lăsat circa 60 de monumente de piatră scrise sau sculptate cu unele dovezi, că zeul poseda cel puţin trei lăcaşe de cult *(CIMRM,* II, nr. 1935 – 2005 şi I.I. Russu, *MC A.* VI, p. 890, nr. 30). I s-au adus ofrande de la sclav pînă la guvernatorul de provincie. În această listă se înscriu: peregrini de origine greco-orientală *(CIMRM,* II, 1936, 1937, 1945, 1977, 1984, 1999, 2002); sclavi (^., 1936, 1937, 1939, 1943); guvernatori din Dacia *(ibid.,* 1950, 1968), ofiţeri şi soldaţi ai garnizoanei locale *(ibid.,* 1952, 1955, 1959, 1960, 1962,1969, 1971, 1993) şi alţii. Pe unele altare, zeul persan obţinuse epitetele rar întîlnite: *Bonus Puer* şi *Deus Bonus Puer Posphorus (CIL,* III, 1130; 1131; 1132; 1135—1138). Spre deosebire de alte localităţi din Dacia, reprezentările din marmură ale lui Mithras s-au lucrat la Apulum cu scene numeroase şi amănunţite *(CIMRM,* II, 1935, 1958, 1972, 2000), ceea ce arată cunoaşterea temeinică a mitului zeului de către pietrari. Marea majoritate a monumentelor i s-au pus în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., epoca de glorie a religiei mithriace în Dacia.

Zeiţa cartaginează *Tanit* se ascunde şi la Apulum, sub epitetele de *numen Caelestis* şi *Caelestis Augusta (CIL,* III, 992 şi 993 = *ILS,* 3923). într-o importantă dedicaţie de ia Apulum, *Dea Suria* şi *Magna Caelestis* sînt adorate alături de *I.O.M. Dolichenus (Latomus,* XXIII, 1964, p. 473). Ca şi la Sarmizegetusa (cf. mai sus, p. 90), cultul a fost sprijinit de împărăteasa lulia Domna. Pe unul dintre altare *(CIL,* III, 993 = *ILS,* 3923) i s-a asociat *Aesculapius, Genius Carthaginis* şi *Genius Daciarum,* iar dedicantul a fost *Olus Terentius Pudens Uitedianus,* comandat al legiunii a XHI-a Gemina, după nume un punic ce nu şi-a uitat zeii din patrie. Adorarea zeilor celor trei Dacii, a pămîntului Daciei şi a geniului celor trei Dacii a găsit ecou şi în alte epigrafe din Apulum *(CIL,* III, 995 [= *ILS,* 3920]; 996 [= *ILS,* 3921]; 1063 [— *ILS,* 3932]). Ca şi în alte părţi ale provinciei, venerarea sub această formă a provinciei şi divinităţilor ei autohtone indică bogăţia şi înflorirea Daciei, care uimeau pe cei veniţi din altă parte, cei mai mulţî dornici de îmbogăţire.

Pentru sănătatea împăratului Traian, un veteran din legiunea *I adiutrix p(ia) f(idelis)* a pus un altar închinat *dominae et diis,* o denumire sub care se ascund divinităţi necunoscute. Această inscripţie poate fi cea mai veche la Apulum *(CIL,* III, 1004).

într-un oraş ca Apulum, în care pulsa o viaţă economică atît de intensă, era firesc ca zeiţa *Fcrtuna* sa se bucure de o atenţie deosebită *(CIL,* III, 1006—1011; 1014; 1018), cu epitete ca: *Magna (CIL,* III, 1018), *Bona (CIL,* III, 1009 = *ILS,* 3705), *Publica (CIL,* III, 1010), *Redux (CIL,* III, 1011) şi *Supera (CIL,* III, 1014 = *ILS,* 3713

add.). Ea poseda un templu propriu *(CIL,* III, 1014 = *ILS,* 3713 add.). La acelaşi „noroc al cîştigului” se gîn-

deau şi colegiile de meşteşugari cinci invocau pe *Genius fabrwn (CIL,* iH. K'nv^«Z/>insSasa divinitate din Paphlagonia Asiei Mici, cu corp de sarne şi cap de om, apare venerată pe doua inscripţii apulense, pUse ,Ms Y ■ 2 A re 1/ *Ani. Onesas* şi *M. Aur. 1 heodotus,* dupa nume grwo-OI icnt;lli «*. i", i»2' (-/";■ Ti ;;

Júpiter Optimus Maximus, suprema divinitate a Capitoliuku, era adorată ma ales în lumea oficială şi militara din Apulum *(CIL.* III, 1031-1090 *etc)* Pe unul dintre guvernatorii Daciei 11 sfătuieşte in somn, c., să-i ridice nn litar *(CIL.* III, 1032 = *ILS,* 3019). În nudul adoratorilor săi apare şi un *C.Val. Sarapio* „scăpat din captivitatea carpică" (C// III, 1054 *a Carpís liberatus),* probabil, pe timpul lui Fillp Arabul. O inscripţie îl declară ca cel mai de seamă dintre marii zei.diriguitor al faptelor omeneşti şi împărtitor al sorţilor *(CIL,* III, 1090 = *ILS,* 2998) Pe vremea lui Corn- modus, comandantul legiunii, *C.Caerelius Sabinas* adoră în trei inscripţii pe lupiter Capitol inul, pe *luno regina Populonia, dea patria* (indicaţie asupra originii sale dm oraşul etrusc Populonia), precum şi pe *Minerva,* în caii- talia ci de *lovis consiliarum participi {CIL,* III, 1074, 1075 [= *ILS,* 3086]' 1076 [= *ILS,* 3087]).

i Apulum, tatăl zeilor a sincretizat cu unele divinităţi neromane, aduse aculo de către diferite *natumcs* civile şl militare. Astfel, cl se contopeşte cu *LOM Buswwarjf-,* o divinitate celtică *{(IL,* III, 14215, 15 – *IL>,* 1621 add ?i H Zeis-n, ,|/v II. p 257). Prezenţa unor colonişti celţi sau galaţi Ia Apulum este întărită de aderam iltui zeu . s..Y i.- -.- venit din G.dlia sau Galatia Asiei Mici, plin colonişti *{Dacia.* V II -V III p. 3iX>, nr 7i, O data, tatăl zeilor poartă epitetul *Taviantis (CI L*, III, 10SS, > I. şi *Apmtivi* 1\ p, 101. nr. 6). o aluzie la oraşul Ta v imn din Asia Mică, tinde cunoştea o veneraţie specială (Floca. *EDt* VI, p. 211)

'Ai-tr VuuDh'.-A *Dmichenus* se înregistrează cu patru monumente hpt% 7762¿ 7™ 4304B Mer- catii Diñe ne tim ¿ P- l.7-' nr : % Prima dintre aceste dedi- tăti: *ilumini et* ?Ul ^nton^nus. P*us conţine o lungă listă de zei- *lunari* a ^ern1, ^ovl rj_m* *Doiicheno] nato ubi fer rum* adeptilor săi zeul^dtr^D J^siae] *Naturae, Boni even[to]...* în credinţele El avea un templu la ApulunTţ^ aC°u' izvoră?te fierul", si commagenii colonizad în Dacia 'ca cei íni k™ 1 SUS*lnea de sirienu un altar *(CIL,* III, 776» – rr c 0Y S/ir *negotiatores,* care-i dedică zarea cultului dolichenic şi al áltnr >C ; ^59). Pentru organi- prezintă altarul pus în vecinătat siriene, un interes deosebit catre jxdmirenianul-semit *Flamiu* ¿as ru u]^eSlun y a XIII-a Gemina de

din Doliche alături de *Dta* $_{f}$, carr adoră pe zeul

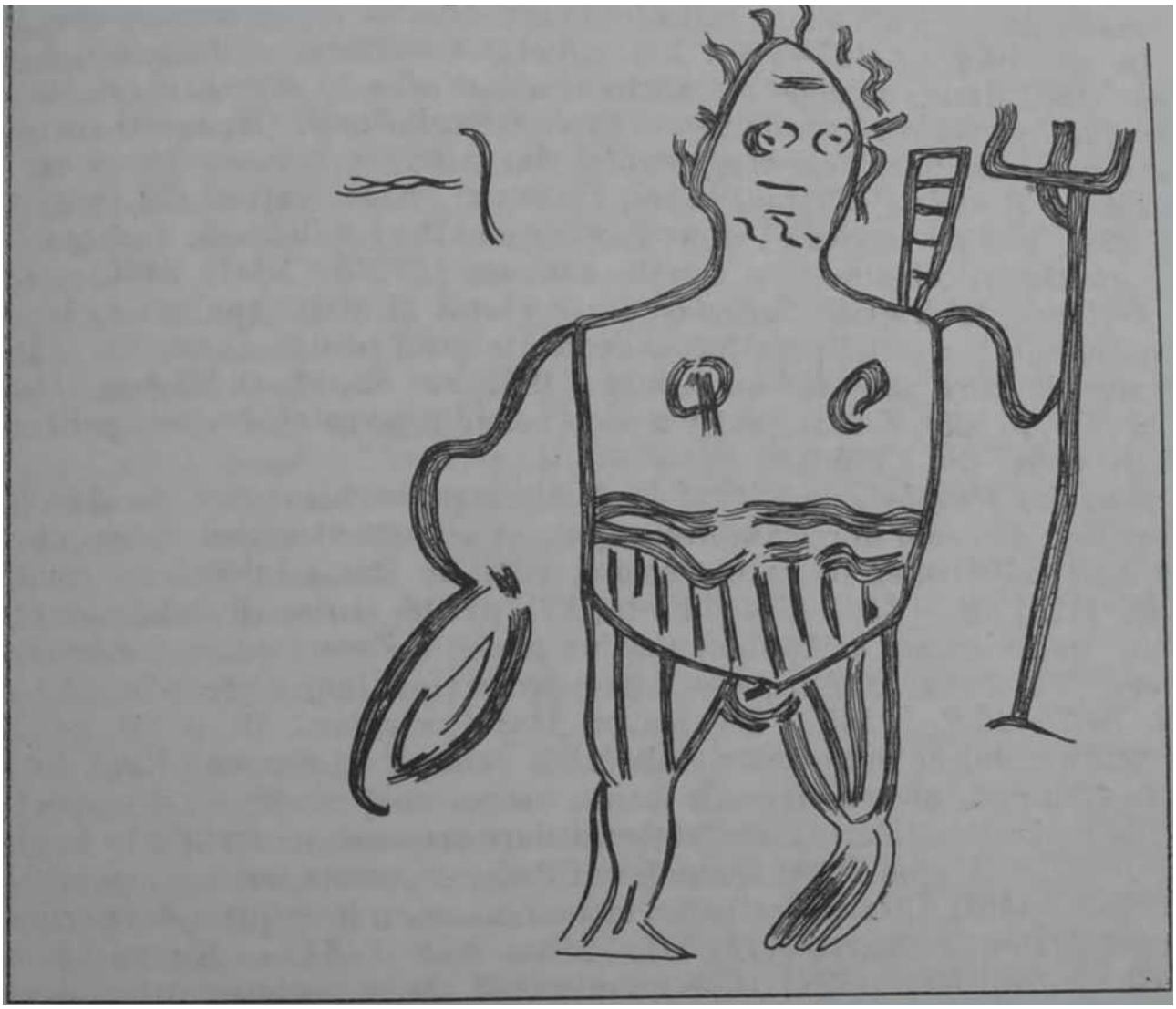

Fig. 12. Desen pe o cărămidă cu chipul unui gladiator din Apulum. Muzeul din Alba lulia.

Apulum, V, p. 6 şi urm.). O asociată a sa de pe acest altar era o veche zeitate siriană cunoscută la ea acasă sub numele de *Atargatis-Derketa-Astarte,* importată în Cartagina sub numele de *Tanit* şi sincretizată în panteonul Imperiului roman cu *Venus Caelestis, luno, Isis, Cibele* ş.a. Cultul ei se mai întîlneşte în Dacia la Micia *{CIL,* III, 1342), Napoca *(An. cp.,* 1960, nr 226), Porolissum *(An. ep.,* 1944, nr. 50) şi Largiana (cf. mai jos, p. 234). < Hranda lui Flavius al lui Barhadad se făcuse pentru „sănătatea imperiului
şi a legiunii a XII l-a Geniina", indicaţie ce arată o epocă de

nelinişte pentru viaţa Daciei. Era un moment potrivit ca acest preot să strecoare în panteonul local trei divinităţi, două siriene şi una punică.

Ca divinitate sincretistă este cunoscută la Apulum *I.o.m. Cimistenus,* menţionată pe două altare ridicate de persoane cu nume romane obişnuite *(An. cp,,* 1964, nr. 185—186). Dar epitetul *Cimistenus* aminteşte o localitate din Bitinia, de unde un zeu local a fost adus de coloniştii orientali la Apulum şi acolo se contopise cu lupiter Capitolinul. Că, aceşti bitinienr erau numeroşi în marele oraş, rezultă din ştirea ce o avem despre un *col- l(egiwn) Pontobithynor(um),* care, întocmai ca Ia Napoca (cf. mai jos, p. 229), este de înţeles ca o grupare naţională şi religioasă, închegată în oraşele Daciei colonizate cu variate *nationes (ATRE,* XIII, 1904, p. 130).

Zeul oriental-frigian, *Sabazius,* s-a contopit şi el la Apulum cu lupiter Capitolinul, aşa cum apare într-o dedicaţie pusă pentru Caracalla *şi* lulia Domna de către un *aedilicius (An.ep.,* 1961, nr, 82, cf. şi Macrea, *Dacia,* N.S., III, p. 325). Zeul respectiv a fost şi el adus pe solul Daciei prin coloniştii veniţi din Orient.

Deus Sol Hierobol, menţionat la Apulum pe un altar pus de *Aur. Bas- sinus,* fost decurion în *colonia Aequen(sis)* şi *sacerdos* al zeului, este probabil un Baal palmirenian de natură solară, venit în Dacia în aceleaşi condiţii *(CIL,* III, 1108 = *ILS,* 4344 şiFloca, *ED,* p. 218). Lista divinităţilor răsăritene transplantate la Apulum conţine şi pe un Zeus lupiter *Sardendenos*$_r$ adorat de Rufus al lui Antipater, într-o dedicaţie bilingvă greco-latină(C/£, III, 7662 *=IGR,* I, 545 = LI. Russu, *Muz.Brukenthal,* 12, p. 59, nr. 16). Epitetul zeului ne duce tot în Asia Mică, la Muntele Sardene lîngă localitatea Kyme, de unde ar fi venit Rufus, un personaj neroman şi suspect de a fi fost sclav sau libert. Elementele militare orientale au întărit Ia Apulum cultul zeiţei *Magna Deutn Mater* (sau Cibele) denumită sacra şi *sancta(CIL"* III, 1100—1102). Un anonim dedică cu text grecesc o inscripţie „din porunca" (zeiţei) *Mater Troclimene (CIL,* III, 7766 = *IGR,* I, 543 = Russu, *op. cit.,* p. 62, nr. 20). Este o divinitate necunoscută, dar de origine oriental-asia- tică venită şi ea la Apulum o dată cu adoratorul ce-i ridicase altarul. *Baltis"* adică „stăpînă", a fost o divinitate din Osrhoene (Mesopotamia), al cărei nume apare gravat pe un prag de la uşa unui templu din Apulum *(An. ep."* 1903, nr. 58: *Bălti Caelest[i]).* Enigmatică rămîne de asemenea închinarea făcută *Badonib(us) reginis* (divinităţi germanice), pusă de Sext ia August ina *(CIL,* III, 14471 = *ILS,* 9335), în care s-a încercat identificarea unor divinităţi (nimfe?) de caracter occidental. Multe aspecte sincretiste (mai ales orientale)

prezintă la Apulum şi cultul zeiţei *Nemesis,* cu un sanctuar propriu (Floca, *Sargetia,* I, p. 74 şi urm.). Ca o raritate, este de reţinut cultul pentru *Sidtfiae*$_t$ divinităţi celtice cu caracter cîmpenesc *(CIL,* III, 1156).

Un mare număr de monumente epigrafice şi reprezentări sculpturale aparţin la Apulum religiei atît de răspîndită în provincie a lui *Liber* şi *Libera* (A. Bodor, *Dacia,* N.S., VII, p. 211 şi urm.). *Silvanus (silvester, domesticus, sanctus),* o altă divinitate populară în multe sate şi oraşe din Dacia nordică, este şi ea prezentă cu un număr impresionant de monumente scrise sau sculpturale[8]. O divinitate singulară ca epitet apare *Diana mellifica* („producătoare de miere"). Ea ar fi sincretizat cu una dacică şi închinarea epigraf ică ce i s-a adus reflecta bogăţia apicolă a Daciei romane *(CIL,* III, 1002 şi N. Gostar, *Anuar. Inst. ist.arh.-Iaşi,* II, 1965, p. 241 şi urm.).

Divinităţi importante în panteonul apulens au fost şi „Cavalerii danu- bieni", cunoscuţi prin şapte reprezentări sculpturale anepigrafe *(CMRED,* nr. 1—7). La Apulum, întîlnim cele mai vechi reprezentări ale acestor divinităţi din Dacia Superioară, executate de către pietrarii locali cu un repertoriu bogat, specific acestei localităţi (Tudor, *ED,* VII, p. 189 şi urm. şi *Dacia,* N.S., V, p. 317 şi urm.).

Apulum ne-a păstrat un amplu şi complicat dosar religios al provinciei Dacia. în el şi-au dat întîlnire cele mai de seamă religii din imperiu, venite prin coloniştii şi soldaţii stabiliţi în marele oraş. în grupe mai mari sau ca elemente izolate, aceşti colonişti şi-au adus zeii patriei lor de origină în inima Daciei. Numărul lor mare şi afinităţile de cult au grăbit în Apulum sincretismul religios, între aceşti zei naţionali şi zeii oficiali romani. Acest proces de contopire se întîlneşte mai ales în cazul divinităţilor aduse din Orient, care deţineau un mare loc în panteonul de la Apulum. Ele dau un adevărat asalt pentru a cuceri „piaţa religioasă" din localitate. în funcţie şi de prezenţa acestor divinităţi neromane, putem aprecia locul de baştină, varietatea etnică şi gradul de romanizare al acestor *nationes* stabilite la Apulum.

După Sarmizegetusa, Apulum este centrul roman cu cel mai mare număr de documente (27) privitoare la sclavi şi liberţi (Tudor, *Ist.sclavaj.,* p. 30 şi urm.). Multele informaţii privitoare la sclavia locală constituie o dovadă despre avîntul economic al oraşului. Stăpînii de ateliere, patronii prăvăliilor şi proprietarii funciari foloseau, pentru organizarea şi supravegherea muncii în diferite sectoare, pe *actores* sau *servi viliid,* sclavi şi liberti de încredere *(CIL,* III, 999; 1028; 1029; 1109; 1110; 1131; 1181; Í208 *şi An. ép.,* 1959, nr. 304). Important apare numărul liberţilor şi sclavilor din casa împăratului, destinaţi administraţiei din oficiile publice, ca *dispensatores (CIL,* III, 978; 1085 ; 7802 = 1222); *subprocurator aurariarum (CIL,* III, 1088); *tabu- larius (CIL,* III,

980); *superiumentarius* (Tudor, *op. cit.,* nr. 76) etc. Familiile foarte bogate dispuneau de un însemnat număr de sclavi şi liberţi, ca în cazul fraţilor Antipater-Marcellus-Genialis *(CIL,* III, 1181; 1182; *An. ép.,* 1959, nr. 304, cf. şi mai jos, p. 166). Pe piaţa locală de sclavi, întîlnim interesaţi în comerţ soldaţi şi veterani din legiunea a XII La Gem ina, care cumpără sau vînd asemenea marfă, cu acte pe care le confecţionează în *canabae (CIL,* III, p. 940; *tab. cer.,* VII şi p. 959; *tab. cer.,* XXV, ci. mai sus, p. 151). Ei se găseau în legătură cu arendaşii minieri *'(legali)* din regiunea auriferă, care aveau nevoie de mînă de lucru.

în Apulum îşi aveau oficiile centrale administrative marii arendaşi *(conductores)* ai veniturilor publice concesionate lor (salinele, păşunile, vama etc.), administrate de liberţi sau de sclavi, ca oameni de încredere. în atare situaţie lucrau în numele stăpînuhii: *Rufinas,* sclavul lui *P. Aci. Strenuus* (cf. mai sus, p. 156); *Callislus (CIL,* III, 1029) din serviciul celor trei vameşi, fraţii /ídn *(Capito, Ianuarias Epaphroditus)*, poate şi un *Dioscorus Mărci (CIL,* III, 1113, cf. Tudor, *Ist.sclavaj.,* p. 90, n. 2). Dintre liberţii şi sclavii publici merită a se reţine numele libertului *Avi anus,* ajuns *subprocuraior* peste minele aurifere ale Munţilor Apuseni *(CIL, III,* 1088), pe al Iui *Carpien, tabularías* – ca şef contabil al provinciei Dacia Apulensis *(CIL,* III, 7939 şi 980); pe al lui *Sept. Ascl. Hermes* (cf. mai sus, p. 155) şi alţii.

Analiza inscripţiilor apulense aduce interesante date privitoare la structura etnică, socială, profesională, culturală şi materială a populaţiei ce s-a îngrămădit în acest loc propice pentru trai. Cea mai puternică familie a fost a fraţilor Antipater-Marcellus-Genialis, cunoscută prin zece inscripţii din Dacia şi Italia[8]. Averea lor se compunea din prăvălii, ateliere meşteşugăreşti şi moşii în teritoriul oraşului. Pentru administrarea acestor bunuri (dintre care unele le aparţineau în comun), ei dispuneau de patru sclavi-«cfores; *Dades, Filetus, Eutyches* şi *Oneshnus (CIL,* III, 1181 ; 1182; 1573 şi *An.cp.,* 1959, nr. 304), precum şi de libertul, *P. Ael. Euthymus (CIL,* III, 1208). Stăpînii făceau parte din tribul Papiria, erau cavaleri romani; strămoşii lor primiseră cetăţenia romană pe timpul împăraţilor Hadrian sau Anto- ninus Pius, iar ei au trăit în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., deci în perioada de mare prosperitate economică a Daciei. Cel mai important era *P. Ael. Antipater,* preot al altarului împărătesc, *Ilvir* al coloniei Apulum şi vizitator al Băilor Herculane. Se căsătorise cu o Jw/onfa *Lulia* şi avusese patru copii: *P. Ael. Antipater; P. Ael. lulianus; P. Ael. Genialis* şi pelid/a *(CIL,* III, 1573, a; *ACMIT,* II, 1929, p. 305 şi An. *e.p.,* 1959, nr. 304). Al doilea frate, *P. Ael. Marcellus,* a făcut o

frumoasă carieră militară încheiată cu prefectura legiunilor a VII-a Claudia şi I Adiutrix. A fost elogiat (post 197e.n.) pentru îndeplinirea unor îndatoriri de patron, preot şi donator de bani pentru alimentarea sărăcimii din cîteva oraşe ale Umbriei (Italia), ca Forum Flaminii, Fulginia şi Iguvium *(CIL,* III, 7795 = 1180; XI, 5215 = = *ILS,* 2650; *PIR*[1] I, p. 37, nr. 213 şi Forni, *OD,* p. 236). El mai avusese şi patronatul coloniei Apulum. Prezenţa lui în îndepărtata Italie (după ce şi-a încheiat cariera militară) constituie o dovadă că poseda şi în Umbría bunuri importante, din care a cheltuit o dată douăzeci de mii de sesterţi şi altă dată patru mii pentru pîinea şi vinul dăruite populaţiei sărace. Este probabil ca proprietăţile italice să-i fi rămas de la o soţie, necunoscută nouă ca nume, şi decedată fără urmaşi]a data cînd el făcea aceste donaţii. în acelaşi timp, el poseda avere şi la Apulum – locul său de naştere, de care se simţea legat. Ca averea să rămînă „în familie“, fostul ofiţer adoptase doi nepoţi din Apulum. De această adopţie au beneficiat primul fiu al fratelui său Antipater – care ia acum numele de *P. Ael. Antipater Marcellus* şi ajunge decurión la Apulum *{CIL,* III, 1181). Iar de a doua adopţie beneficiază *Publia Adia luliana Marcella,* fiica lui *Pub. Ael.Iulianus* – deci o nepoată de fiu a bătrînului Antipater – care a ajuns şi el *flamen* şi *Ilvir* al coloniei Apulum *(CIL,* III, 1182). Al treilea dintre fraţi, *P.Ael. Genialis* – decurión, *Ilvir, pontifex* şi patron al colegiului de *fabri (CIL,* III, 974, 1208) nu a avut nici el copii, ceea ce l-a determinat să adopte pe un alt fiu al lui Antipater, cunoscut sub noul său nume de *P.Ael, Antipater lulianus Genialis,* ajuns şi el *decurio d quaestor* al coloniei *(CIL,* III, 1104). Cercetarea acestui complicat arbore genealogic ne dezvăluie o parte din aristocraţia orăşenească promovată în tagma ecvestră, reazem al politicii imperiale în provincii. Membrii acestor familii îndeplinesc din tată în fiu cele mai de seamă magistraturi municipale. Dispunînd de mari averi, ei îşi lasă interesele gospodăreşti în mîna unor vechili, pentru a rămîne liberi în vederea îndeplinirii sarcinilor lor publice. Adesea, ei erau în situaţia să îmbrace asemenea demnităţi din ordin de sus, deoarece averea lor personală constituia o garanţie pentru stat în ceea ce priveşte solvabilitatea impozitelor şi umplerea unor lacune în bugetul oraşului. Natural, slujbele pe care le ocupau le ofereau şi lor ocazii să realizeze anumite venituri.

Mai putem include în rîndurile acestei plutocraţii aristocratice şi o altă familie deţinătoare a unor dregătorii municipale şi anume a lui Comatów *Super,* ori familia lui *C.Iul. Valens.* între altele, aceştia au fost *decuriones şi antistes,* adică fruntaşi în primele

rînduri ale consiliului comunal şi *sacerdotes™*. Deci şi în sînul acestui *ordo* municipal se ajunsese la o diferenţiere a membrilor, dintre care se detaşau în primele rînduri politice cei care dispuneau de o avere mai însemnată şi de o mai mare influenţă politică.

O altă familie puternică a fost a lui *T.Fl. Italicus,* fost prefect al unei *ala* din Pannonia Superioară *(CIL,* III, 4362), stabilit la Apulum pe timpul iui Marcus Aurelius, unde ajunge *primus IUIvir municipii Aur(elii) Ap(uli)* şi dedică zeilor trei altare *(CIL,* III, 1132; *Dacia,* VII —X III, p. 305 şi *Apulum,* III, p. 176).

Ritmul intens al vieţii economice şi publice din Apulum dădea loc la multe conflicte de interese materiale. Părţile în litigiu apelau la serviciile avocaţilor, dintre care cunoaştem ca *patronus causarum,* concomitent decurión şi augur al coloniei, pe cavalerul roman *C. Iul. Diocletianus (Apulum,* II, p. 99), care apăra în primul rînd, interesele oraşului.

Studiul onomastic al textelor epigrafice arată că marea majoritate a numelor de persoane este romană. Existau însă şi loturi importante de *nationes* intrate aici prin filiera colonizării şi a armatei. Ca *nume ilirice* (cL Kcrényi, p. 136 şi urm. şi I.I. Russu, *AISC,* IV, p. 198 şi urm. şi V, p. 285 şi urm.) sínt de reţinut: *Bersaius? Dasatux, Scenobarbi, Plares* (Russu, *MC A,* VI, p. 890); *Plalor, Senecio, Tutor Silvani, Verzovia* etc. şi care, în mare parte, ţin de elementul militar. Din grupa de nume *traco-dacice,* se cunosc (Kcrényi, p. 151; Russu, *op. cit.,* IV, p. 209 şi urm. şi V, p. 287 şi urm. şi *Apulum,* IV, p. 109); *Apulensis, Dades, Mucapor, Mucasenus, Mutatta, Mucatralis, Mucianus, Rescuturme, Soia, Tzolotus* etc. Destul de numeroase sínt numele curat *orientale* (semite, siriene, egiptene, iraniene) <1 int re care citǎm (Russu, *AISC,* IV, p. 222 şi V, p. 220): *Abedallath, Bar- hadadus (Apulum,* V, p. 172); *Bersiu[s] (Apulum,* IV, p. 108); *Bassinus* (pahnirian?); Farwa.r, poate şi *C. Bet(ulus) Galatus (Apulum,* II, p. 99), *Godcs, C. Val.Sarapio, Syra, Syrus, Tarasus* etc. Apar şi cîteva elemente *celtice* (Kerenyi, p. 136; Russu, *op.cit,,* IV, p. 228 şi V, p. 291): *Condtinus, Congonius, lestinus, Leuganus, Mociuncius, Tutor, Seccia, Tan(onius), Velle- ci(us?)* şi *V india* – mulţi ca militari.

Este foarte greu de distins elementul etnic grecesc curat de cele elenizate (orientale sau balcanice). Rămîn însă de reţinut foarte numeroase *nume tlenice* (Kerényi, p. 155 şi urm.): *Achilleus, Adamas, Adrastilla, Amethystus, Anicelus, Antiochus, Antipater, Antrocius, Apollonius* (cf. *Apulum,* IV, p. 110); *Apollodorus,*

Artemidorus, Asclepiades (Apulum, IV, p. 591); *Atheno- dorus, Attalus, Alticus (Apulum,* IV, p. 17); *Callistus, Cerdo, Chrestus, Crysampelus, Clinias, Clonus, Daphnis (Apulum,* II, p.99); *Deme- trius, Dionisius, Dîoscorus, Dius, Euthym(us), Epigenes (Apulum,* IV, p. 100); Ermfs, *Eudox(us), Euhemerus, Euresis, Eutychus, Eulhymus, Evan- gelits, Fi le tus, Gorgias (Apulum,* IV, p. 97); *Helio, Heracles (An. ép.,* 1903, nr. 59); Hmnms *(Apulum,* IV, p. 110); *Herrnes, Irenicus, Isidora, Lysias, Memnon, Menander, Moschis, Narcîssus, Onesas, Onesimus,Orestus, Pasinicus, Philetus, Philippos, Philoctemon, Posidonius (Apulum,* IV, p. 98); *Stephanus (An.ep.,* 1934, nr. 12); *Syntrofus, Theodotus, Timon, Thimotheus, Trop- himus* etc.

în afară de această bogată listă de nume greceşti, influenţa elenică la Apulum se manifestă şi prin textele a unsprezece inscripţii redactate în limba greacă (Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 58 şi urm., nr. 14—25). Descoperim în catalogul lor altare votive închinate zeilor sănătăţii, Atenei, lui lupiter Sardendenos, lui Mithras, Mater Troclimene; ştampile aplicate pe cărămizi d vase ş.a. Ele conţin nume de persoane (adesea romane sau orientale), de nilitari şi civili, prea puţin pătrunşi de romanizare. Atare documente redactate în limba greacă au fost mult mai numeroase în domeniul actelor private de importanţă minoră, căci, îndeobşte,pentru marile monumente litice, era folosită latina, limba oficială. în orice caz, la Apulum se scria şi se vorbea limba greacă mai mult decît în oricare alt oraş din Dacia, datorită afluxului în acest loc al unui mare număr de colonişti greci, orientali şi balcanici ele- nizati.

Colonizarea şi romanizarea locală şi-au găsit un sprijin larg în veteranii legiunilor şi ai trupelor auxiliare, care alegeau ca loc de retragere din castru, oraşul Apulum, după cum o arată inscripţiile lor votive şi funerare. Aşezarea lor este dovedită şi de diplomele militare găsite aici (Russu, *Apulum,* IV, p. 119 şi urm.). Cînd se eliberau în grupuri din legiunea a XlII-a Gemina, sărbătoreau evenimentul cu dedicaţii comune *[CIL,* III, 1078 *[—ILS,* 2301]; 7754 [= *ILS,* 2300]. La Apulum veneau să se aşeze şi veterani care părăsiseră serviciul mai înainte de cucerirea Daciei, Este cazul veteranului *Qumtus Banio_* din *¿ohors II Hispanorum,* eliberat din armată în anul 99 e.n. şi venit la Apulum după 106 e.n., după cum ne arată diploma sa militară găsită la Alba lulia (Al. Popa, *Fasti archaeologici,* XVII, nr. 4711).

Sînt puţine cazurile cînd cei veniţi la Apulum au indicat locul lor de baştină: *Aequum* din Dalmaţia; *Virunum* din Noricum ; *Clunium* din His- pania; *Augusta Treverorum* din Gallia; Sawrza din Pannonia; *Epiphania* din Cilicia sau Siria; *F[aventia?}* din Italia sau Spania~şTprovincia *Asia (CIL,* III, 1223; 1108 f = *ILS,* 4344]; 1158 [= *ILS,* 2477]; 1214 *[=ILS,* 6154]; 1221; 7802 = 1222; *An.ep.,* 1960, nr. 224; *Apulum,* II, p. 97 şi Russu, *MCA,* VI, p. 889, nr. 26).

Întîlnim la Apulum o singură inscripţie versificată, în care hexametrii se amestecă cu pentametrii *(CIL,* III, 1228: *„D .M . ¡Quinque hiclannorum aetatisjconditiir infans, /Aemilius Hermes ¡hanc generavil; /rnatris de nomine ¡dixit Plotina(m), patvis ¡praenomine ¡Aemilia(m) vixit rapu[it] /quam mors in limin[e} jvitae“* (Zeilor Mani, zace aici o copilă în vîrstă de cinci ani. Aeniilius Hermes a fost tatăl ei; după al mamei nume s-a chemat Plotina, iar după prenumele tatălui Aemilia. A trăit şi a murit aceea ce a fost răpită de moarte în pragul vieţii“ (cf. şi Stati, *Limba latină,* p. 122). într-o inscripţie se povesteşte o întîmplare adevărată *(CIL,* III, 7756 = *ILS,* 3007). Aur. Martinus Bassus şi Aur. Castor fiind o dată (lingă *Pons Lyd(i),* împreună au văzut cum o acvilă (pasărea sfîntă a lui lupiter) s-a năpustit de pe munte asupra a trei balauri foarte puternici. Şerpii au reuşit să se încolă-cească în jurul vulturului, care a scăpat numai prin intervenţia celor doi. în credinţa lor, cei doi oameni şi-au închipuit că pasărea fusese trimisă de tatăl zeilor împotriva reptilelor dăunătoare oamenilor, ceea ce i-a determinat să eternizeze epigrafic această întîmplare, printr-un altar dedicat zeului suprem.

Putem considera cele două inscripţii sus-menţionate, atît versurile cit şi modesta naraţiune în proză, drept singurele manifestări literare din Apulum păstrate pînă în vremea noastră.

Continuitatea daco-romană la Apulum după evacuarea aureliană este confirmată prin mai multe descoperiri arheologice, ca morminte de incinerat ie avînd ca inventar fibule „cu capete de ceapă" şi douăzeci şi trei de monede (Diocleţian-Graţian), opaiţe specifice ca decor şi formă secolele IV—VI şi altele (Protase, *PC,* pp. 104, 160 şi 194).

Cîteva aşezări de pe lîngă Mureş au făcut parte din suburbiile oraşului Apulum. La *Drîmbar* ţcom. Hăpria, j. Alba), în apropiere de „Vadul Bălgra- dului", pe un pinten de deal din stînga văii Hăpriţa, apar pe sol – pe o întindere de un hectar – fragmente de cărămizi, olane, tuburi de apeduct şi urmele unei construcţii de piatră (Mitrofan, *Apulum,* V, p. 99). Sínt resturile unei mici aşezări rurale sau ale unei *villa rustica.* Alte trei puncte cu urme arheologice (cărămizi, olane, ceramică, sarcofage etc.), apropiate între ele (150—200 m) se întîlnesc în vecinătate, pe teritoriul comunei *Hăpria.* Urme de acelaşi fel s-au semnalat în locurile „Fîntîna Lisului", Ia „Groape" (sarcofag) şi la „Gura Zapozii", iar la „Gruiul Faurului*' a apărut o fibulă de bronz cu o monedă de la Constans (I. Berc iu, *Apulum,* III, p. 200 şi ^Mitrofan, *op.cit.*, p. 96 şi urm.). Aceste urme restrînse ca întindere, dar frecvente şi izolate, ar putea indica locurile ocupate de unele *villáé suburbanele* şi *rusticae,* care prosperau în legătură cu piaţa apropiată a oraşului Apulum. Ceva mai departe, în satele *Henig* şi *Berghin,* se cunosc mai de mult sarcofage, monede, un altar votiv etc., – suficiente dovezi ale unor aşezări rurale (Mitrofan, *Apulum,* V, p. 101 şi Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 206). Materialele arheologice descoperite la răsărit de satul *Berghin* (ruine de zidării, cărămizi, ţigle, monede, fibule), ştampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 8065 , 20) şi *numerus singJLrit.* arată o importantă aşezare civilă şi militară (Ackner, *JCC,* 1856, p. 21; Gooss, *Chronik,* p. 67; G. Téglás, *Klio,* X, 1910, p. 504 şi *Rep.arh.).* Pe aceeaşi linie cu aceste două aşezări se situează cea de la *Obreja* (corn. Mihalţ, j. Alba), pe malul stîng al Tîrnavei, în locurile „Cînepi'* şi „Tăul lui Filip". S-au săpat aici (1961 – 1963) opt bordeie sărăcăcioase din care s-au cules ceramică provincială romană, rîşniţe, cuie de fier, ţigle, monede şi fragmente de oale dacice. Olăria romană şi dacică se asociază şi în gropile de provizii

ale acestor bordeie. A existat deci în acest loc un sat de băştinaşi daci pe vremea stăpîn ir ii romane, a cărui viaţă a continuat şi după părăsirea Daciei. Faptul este dovedit prin resturile de ceramică, fibulele de bronz cu „capete de ceapă” etc. (Protase, *PC,* pp. 42 şi 123).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

»Ncigebaur, p. 124 şi urm.; Mommsen, *CIL,* III, p. 182 şi urm. 7 G o o s s, *Chronik,* p. 83 şi urm.; idem, *Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien,* în *Schässburger Gymnasialprogramm,* 1877 – 1878, p. 3 şi urni.; Király Pál, *Apulum,* Cluj, 1889; idem, *ATRE,* II, 1889, p. 598; idem, *Gyulafehérvár története. I, Apulum,* Cluj, 1892; Cserni, *Apulumi maradványok,* în *ATRÉ* din anii 1890—1910; idem, *Jelentés a Colonia Apulensis területen végzett' ásatásokról.* în *MKE,* 1912, pp. 106 – 112 şi 257 – 287; Tomaschek, *RE,*
II, col. 296 şi urm.; Kormemann, *RE,* VI, col. 547 şi XVI, col. 604; Parva n, *Getica,* p. 271 ; Christescu, *Viaţa ec.,* p. 36 şi urm.; idem, *Ist. milit.,* pp. 130 şi 233 şi urm.; C. Daicoviciu, *La Transylv.,* pp. 128 şi 170; idem, *Dacia,* VII —VIII, p. 305 şi urm.; idem, *SCIV,* I, 1950, p. 225 şi urm.; R 11 s s u, *Apulum,* III, p. 145 şi urm. şi IV, p. 119 şi urm.; idem, *Limba,* p. 57; Patsch, *Der Kampf,* p. 79; Gr. FI or eseu, *Apulum,*
III, p. 162 şi urm.; M. M a c r e a, *Apulum,* IV, p. 66 şi urm.; Macrea- P r o t a s e, *MCA,* V, p. 435 şi urm.; P r o t a s e, *MCA,* VI, p. 397 şi urm. şi VII, p. 407 şi urm.; Tudor, *Ist. sclav., passim;* G. F o r n i, *OD,* p. 233 şi urm.; D. Radu, *Apulum,* IV, p. 97 şi urm.; C. L. Băluţă, *Apulum,* IV,. p. 189 şi urm.; şi V, p. 277 şi urm. şi I. Berciu-Al. Popa, *Cetatea Alba lulia,* Bucureşti, 1962 şi *Rep. arh.*

2 CIL, III, 968-1259; 6259-6264; 7736-7819; 12557-12562; 14468-14483; *An. ép.,* 1903, nr. 59 urm.; 1910, nr. 152; 1912, nr. 12-14; 1933, nr. 22; 1956, nr. 204 şi 207; *JÖAI,* III, 1900, Beibl. col. 180 şi V, 1902, Beibl. col. 113 şi urm.; *AE,* XXIX, 1909, p. 270 şi XXXII, 1912, p. 274; *Klio,* X, 1910, p. 499 şi urm. şi XI, 1911, p. 504; *ACMIT,* II, 1929, p. 304; *AI SC,* I, 1, p. 123 şi I, 2, p. 58; *Dacia,* III —IV, p. 620 şi urm.; VII—VIII, p. 305 şi urm.; III, N. S., p. 325; *Aptilum,* II, p. 95 şi urm.; III, pp. 106, 170 şi urm., 195 şi urm.; IV, p. 61 şi urm.; 97 şi urm.; 189 şi urm.; 283 şi urm. şi V, pp. 167,. 217 şi urm. şi 271 şi urm.; Stein, *Reichsb.,* p. 65; *SCIV,* V, 1954, p. 603 r VI, 1955, p. 207 şi XIII, 1962, p. 148; *MCA,* VI, p. 891; *CIMRM,* II, nr. 1961-1982; *OD,* p. 443 şi *Muz. Brukenthal,* 12, p. 62.

a *CIL,* III, 972; 974; 982-984; 1001; 1016 (= *ILS,* 7229); 1065; 1079 (= ILS, 3850); 1084 (= *ILS,* 3015); 1104; 1114; 1115 (= ZLS, 1390); 1116; 1139 *(= ILS,* 3582); 1150; 1157; 1162; 1181; 1182; 1207-1209; 1213; 1217; 6262; 6263; 7739; 7778; 7793; 7795 = 1180; 7804 (= *ILS,*

7148); 12560; 14215; XI, 5215; 5216 *(= ILS,* 2650); *An. ép.,* 1934, nr. 13; *JÖAI,* V, 1902, Beibl. p. 113 şi urm.,, nr. 1 şi 9; *ACMIT,* II, 1929, p. 304; *Apulum,* II, p. 98, nr. 2 şi IV, p. 107, nr. 17.

** CIL,* III, 1001; 1016; 1069; 1077 (= *ILS,* 3850); 1084; 1157; 1162; 1481; 6265; 14215, 15 *(= ILS,* 4621); *ACMIT,* II, 1929, p. 304; *Dacia,* VII-VIIU p. 304, nr. 8; *Apulum,* IV, p. 107, nr. 17.

» *CIL,* III. 975 (= *ILS,* 7146); 984; 1016 (= *ILS,* 7229) (din anii 209-211); 1043; 1051 (=Z£$, 7144); 1082; 1083 *(= ILS,* 7143); 1207; 1209; 1210; 1212; 1217; 7767; 7806; *Klio,* X, 1910, p. 504, nr. 2 şi *Muz, Brukenthal,* 12, p. 207, nr. 3.

< *CIL,* III, 1629, l-20; 8064, l-22; 8065, l-30; Ritterling, *RE,* XII, col. 1715; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungsystenis von Ra ie» und ihre Ziegelstempel,* Budapest, 1946, pl. XV —XVII şi Russu, *art. eil.*

i CIL, III, 972-982; 984-987; 993 (= *ILS,* 3923); 1079 (= *ILS,* 3850); 7739-7740, a; 14468; *JÖAI,* V, 1902, Beibl. col. 113, nr. 2 şi *An, ép.,* 1956, nr. 204.

* *CIL,* III. 1141-1115; 7772-7775; *An. ép.,* 1903, nr. 61; 1939, nr. 13; *Apulum,* III, p. 106, nr. 15, *Dacia,* VII—VIII, p. 309, nr. 14; cf. şi *JÖAI,* V, 1902, Beibl. col. 115, nr. 5, 9.

**CIL,* 111,974; 1104; 1181; 1182; 1208; 1573, a; 7795 = 1180; XI, 5215 = *ILS,* 2650; .4«. *ép.*$_t$ 1959, nr. 304 şi *ACMIT,* II, 1929, p. 305; nota 6-7.Cf. M. Rostovtzew, *Storia economica e sociale dell'Impero romano,* Florenţa, 1933, p. 282, n. 78; E. Z e f 1 e a n u, *Apulum,* II, p. 95 şi urm.; Tudor, ■*op. ciL,* p. 91 şi urm.; I. Winkle r. *AMN,* II, 1965, p. 215 şi urm.; *RE,* XII, col. 1959, nr. 304.

» *CIL,* III, 1002 (= *ILS,* 3668, a); 1095 (= *ILS,* 3268, b); 1096 (= *ILS,* 555, 2 add.); 7775 = 1154 (= *ILS,* 3268); 1114, 1115 (= /¿S. 3174); 1117 şi 1150.

TERITORIUL ORAŞULUI APVLVM

Importantul centru urban din inima Daciei dispunea de un mare *terriio- rium* ale cărui hotare şi organizaţie ne rămîn total necunoscute. Presupunem că el se extindea mult spre răsărit, pe valea Mureşului mijlociu şi superior şi în bazinul Tîrnavelor, pînă în apropierea liniei de castre ce apărau Dacia Superioară spre est. Pînă la constituirea municipiului Apulum, acest teritoriu avea un caracter militar-civil, determinat ca sistem de organizare de prezenţa legiunii a XHI-a Gemina la Alba lulia. Marea majoritate a tîrgurilor şi satelor din acest teritoriu se găseau pe cursul Mureşului şi se învecinau înspre nord cu *territorium Potaissense.* Este probabil ca regiunea auriferă a Munţilor Apuseni să nu fi făcut parte din acest teritoriu, ea avînd o organizaţie aparte, după constituirea municipiului de la Ampelum.

în general, cercetările arheologice pe valea celor două Tîrnave sînt pînă în prezent destul de modeste şi cunoaştem puţine urme romane semnalate. La *Blaj* şi *Dirlos* (j. Sibiu) presupusele urme romane rămîn încă în discuţie *(Rep. arh.).* Patru inscripţii romane aflătoare la Blaj *(CIL,* III, 960 —963) au fost aduse acolo din altă parte. La *Cetatea de Baltă* şi *Sintămaria* (j. Alba), cele 24 de monumente epigrafice şi sculpturale, găsite în dărî- măturile bisericii locale (1911), sînt de asemenea aduse din altă parte, ceea ce face ca o aşezare romană locală sa rămînă încă neprecizată (Buday, *Dolg.,* IV, 1913, p. 94 şi urm.). Aceeaşi incertitudine o avem şi pentru presupusa aşezare de la *Micăsasa* (j. Sibiu), unde s-au semnalat monumente romane (Neigebaur, p. 253; Gooss, *Chronik,* p. 75 şi Marţian, 433), între care inscripţia votivă pentru *Deus Sarmandus,* pusă de un *Demetriiis Anton. (CIL,* III,'964).

în oraşul *Mediaş,* urmele romane sînt foarte slabe ca să poată indica un *vicus* (C. Daicoviciu, *Al SC,* II, p. 245; I.H.Crişan, *Din activ. Muz. Mediaş,* 1955/1956, p. 27 şi Horedt, *Untersuch.,* p.22). între cele două Tîrnave, la *Cvăciunelul de Sus* (corn. Tătîrlaua, j.

Alba), se poate vorbi de o aşezare rurală romană importantă, pe „Dealul Turcilor'', unde în afară de ceramică, fibule şi monede romane, s-a aflat şi piatra de mormînt a lui *Ulp. Sa- b(inus) d(ecurio) col(oniae) Aur(eliae) Na(pocae),* îngropat acolo de fiii %ii *L.Clpius Sabi(nus)* şi *Vlp. Maximus (CIL,*111, 7726 ~ 9(33). Era deci un proprietar de ţarii retras de la Napoca (Gooss, *Chronik,* p. 83; Martian 201 şi *kep.arh.).* Numai cu un relief mithriac descoperit Ia *Roiau* (j. Sibiu) ((/.l/A'.l/, II, nr. 1934), nu putem localiza acolo un *vicus* roman. Un sat roman de mari proporţii a existat însă la *Proştea Mare* (j. Sibiu), cunoscut mai demult (Gooss, *Chronik,* p. 100; A. Schober, *Dolg.,* II, 1911, p. 279 şi urm; Marţian, 532 şi *Rcp.arh.).* Lipsesc însă amănuntele tipografice asupra descoperirilor formate din substrucţii de zidării, fibule, chei, mărgele, monede ('Utus-Marcuş Aurelius), ceramică, conducte de apă din lut, rîşniţe din trahit, un vîrf de lance ş.a. Se mai cunosc pietre de mormînt, unele lucrate în formă de medalion, altele patrulatere, cu sculpturi pe mai multe fişii, rrprezentmd un călăreţ, un plug tras de doi boi etc. O bucată de stelă funerară menţionează pe fetiţa *Prima Macri* (C/£,III, 7725=962). Necropola se găsea pe platoul „Burg", unde s-a aflat un mormînt cu o monedă de la Ei lip Arabul (Protase, *PC,* p. 124).

La .Sc/'ca *Mică* (j. Sibiu), avem de-a face iarăşi cu o însemnată comună rurală romană (Gooss, *Chronik,* pp. 107—108; *Rampei, AE,* XXV, 1905, p.7 şi urm,; Marţian, 653; Horedt, *SCIV,* XV, 1964, p. 187 şi urm. şi *Rep. arh.).* Ca urme romane s-au catalogat; zidării de la mari clădiri (63 x 31 m), lucrate cu cărămidă *(castellum?),* instalaţii cu hipocaust, un apeduct, stele funerare etc. 0 epigrafă menţionează colonişti celţi din Noricum, *Cotii S uccessi f c i ves Nori ca/,* şi *CI. Elat inuş_ (CIL,* 11F, 1)66; I I R11« u, *A ISC,* IV, p. 230), stabiliţi in Dacia, prin secolul al II-lea e. riVSc clă ca probabilă descoperirea la Şeica Mică a unui fragment epigrafic şi sculptural (CVA.IH, 967 şi .IE, XXV, 1905, p. 7 şi urm.) lucrat pe trei registre. Pe fîşia de sus, un călăreţ doboară cu lancea duşmanul prăbuşit la pămînt. La mijloc, apare un tablou rustic: plugarul cu doi boi înjugaţi. în ultima scenă (pe care se mai păstrează literele T.S.), apar defuncţii: o femeie şi un copil. Pare probabilă colonizarea locului cu elemente agricole din Noricum. (foto 15)...

O mică aşezare romană a existat la *B iertau* (j. Sibiu), de unde s-au semnalat ca urme mai de seamă fragmente sculpturale şi o piatră de mormînt a unui veteran *(CIL,I*II, 960; Gooss, *Chronik,* p. 67; Marţian, 6(3 şi Horedt, .4*ISC,* IV, p. 10 şi urm.). După părăsirea Daciei, comunitatea romanică se menţine, atestată prin două

obiecte creştine din bronz (sec. IV) ce formau •un *donarium:* o monogramă cu chrismon şi o inscripţie dedicatorie a unui fc'HOvins. detaşate de la un candelabru *(CIL,* III, 1617; Horedt, *l.c.* şi Pro- ase, PC, p. 144 şi urm.).

La .Hc'/ (j. Sibiu) diferitele descoperiri întîmplătoare (pietre funerare, monede, figurine de lut ş.a.), între care şi un tezaur cu monede şi podoabe fibule, brăţări, inele), databil de la Elagabal la Gordian al III-lea, arată urmele unui sat roman în punctul „Matz" (F.Miller, *MCC,* **IV, 1859, p. 73** *(Rep. arh.).* O aşezare romană la *Criţ (vicus ? villa rustica P)* se identifică prin descoperiră unor substrucţii de zidării, ceramică, monede şi o statuetă de bronz (Gooss, *Chronik,* p. 89 şi *Rep. arh.).*

în valea Tîrnavei Mari, pe malul stîng al rîului, la 3 km spre apus de oraşul *Sighişoara,* în locul numit „Burgstatdtel- Podmoale" (între apă şi şoseaua naţională ce duce spre Mediaş) au fost descoperite urmele unei aşezări civile romane păzită de un castru[1]. încă din secolul trecut, pe marginea platoului „Breite", în locul numit „Kulterberg" (SV de oraş), au apărut morminte de incineraţie cu ceramică romană, dacică şi monede (Nero-Marcus Aurelius) ş.a. Aceleaşi urme au apărut în locul „Pîrîul Hotarului" (1960), toate importante în privinţa prezenţei populaţiei autohtone sub stăpînirea romană (Protase, *PC,* p. 50 şi urm., cu toată documentaţia). La"Burgstat- dtel-Podmoale", se observă la suprafaţa solului multe urme ceramice romane, ţigle, cărămizi, olane, resturi de zidării cu mortar ş.a., de la un castru de pămînt şi o aşezare civilă. Ele au fost sondate în 1936, 1937 şi 1950, cînd s-au cules inscripţii (votive, funerare), obiecte mărunte, monede şi un inel de aur. Aşezarea şi castrul acopereau defileul dintre „Hula Daneşului" şi „Dealul Turcului" (Wietenberg). Ştampilele de pe cărămizi indică prezenţa unui detaşament din legiunea a XlII-a Gemina (CZL,III, 8064, 7; 8065,18, c = 1629, 19, 22, c şi *SCIV,* II, 1951, p. 307). Alte ştampile ţin de *cohors I Ubiorum (SCIV, l.c.),* cunoscută în castrele de la Orhei(?), Odorhei şi Tîrnăveni(?) *{CIL,* 111,8074, 25, a-eşi Wagner, p. 196). Ca inscripţii pe piatră s-au semnalat: una votivă, pusă de ijn *Aur .Decimus, imag(inifer) {CIL,* III, 6258); o dedicaţie zeilor capitolini *SCIV,* 1. c.) şi lespedea funerară a unei *Aurelia Plolina {CIL,* III, 14467, 1). Aşezarea putuse aspira la situaţia de *pagus* sau se crease în jurul ei un *territormn militare* (?). în sfera ei economică şi administrativă intrau mai mulţi *viei.* La *Hendorf* (j. Sibiu), •exista un atare sat roman (Gooss, *Chronik,* p. 79 şi F. Teutsch, *KVSL,* VII, 1884, p. 125). O inscripţie aflată în arătură, spre satul vecin Netuş, menţionează numele celtic-iliric *Mavida Epicadi {CIL,* III, 7724 şi

I.I. Russu, *AI SC*, IV, p.202). O aşezare rurală romană se poate localiza şi la orăşelul *Agnita* (Gooss, *Chronik,* p. 64; Teutsch, *KVSL,* III, 1882, p. 108 şi *Rep. arh.),* unde s-a găsit multă ceramică romană, fibule, lămpi, un tipar de lut pentru turnat figurine ce înfăţişează un *genius* călare pe o panteră, precum şi piatra de mormînt a unei *Licinia {CIL,* III, 959).

între Mureş şi Tîrnava Mică s-au aflat urme de aşezări romane la *Ciuguzel* (j. Alba), constînd din obiecte mărunte (Cserni, *AFM,* II, 1, pp. 141 şi 541) şi la *Ozd* (j. Mureş), de unde se semnalează în hotarul comunei, pe o ■colină substrucţii de zidării romane, cărămizi cu ştampila cohortei I Ubiorum, o statuetă de lut şi monede (Gooss, *Chronik,* p. 98; Cserni, *ap. cit.,* p. 154, Marţian, 491 şi Vlassa, rlADV, II, 1965, p. 25). O mică aşezare romană s-a localizat între *Ciptui* şi *Ogra* (j. Mureş) în punctul
numit „Cipăul Mic", pe unde trecea drumul roman (Vlassa, *op. cit.,* p. 29). Această regiune putea face parte din teritoriul Potaîssei.

În comparaţie cu valea Mureşului, văile Tîrnavelor şi podişul central al Transilvaniei (care în cea mai mare parte ţineau de teritoriul oraşului Apu- hini) ne apar sărace în aşezări rurale romane. Dar atare penurie se datoreşte numai insuficienţei cercetărilor arheologice. Este exclus ca o regiune atît de propice colonizării să nu fi fost împănată de sate autohtone şi romane, în perioada imperiului. Pînă acum au fost identificate în această zonă numai acele urme romane apropiate de căile de comunicaţie moderne, mai ales în imediata vecinătate a Tîrnavelor. Rămîne o problemă de viitor identificarea şi cercetarea tuturor acestor străvechi urme de aşezări.

O zonă arheologică mult mai bine cunoscută şi care făcea parte din teritoriul apulens este cea dintre Alba lulia şi Uioara, regiune în care se situează importantele aşezări *Brucla* (Aiud) şi *Salvnac* (Uioara). între Alba lulia şi Aiud s-au făcut multe cercetări pe teren de către o serie de specialişti, buni cunoscători ai regiunii (B. Cserni, M. Macrea, D. Protase etc.). Prin aceasta se explică bogăţia datelor de care dispunem.

Drumul roman Apulum-Brucla nu urma traseul celui de azi dintre Alba lulia şi Aiud, care străbate lunca Mureşului în apropiere de malul drept al rîului (Macrea-Protase, *Geomal,* p. 507 şi *MCA*, V, 1959, p. 446 şi urm.). Calea antică cotea spre nord-vest, către dealul Bilag şi mai departe, pe sub culmile a o serie de alte dealuri care constituie prelungiri ale Munţilor Tras- căului. La Şard, se despărţea de drumul ce ducea spre vest pe valea Ampoiu- lui, în zona auriferă. Ea cotea brusc către nord-est, prin Ighiu-Cricău-

Galda de Jos-Stremţ-Geomal-Aiud. Lanţul aşezărilor romane s-a înfiripat în funcţie de traseul acestui drum, adică pe sub înălţimile deluroase amintite şi în gura unor văi străbătute de rîurile colectate de Mureş. Pe lîngă multe astfel de sate romane existau *villac rusticae* şi unele proprietăţi agricole, stă- pînite de oameni bogaţi ce locuiau în Apulum. Multe ştampile pe cărămizi cu numele legiunii a XlII-a Gemina, aflate la Miceşti, Şard, Bucerdea Vinoasă, Cricău şi Tibru dovedesc posturi de pază pentru controlul drumului şi prevenirii atacurilor din partea populaţiilor de munte.

Prima aşezare rurală romană pe acest drum o întîlnim la *Miceşti* (corn. Bărăbanţ, j. Alba), unde au fost remarcate multe descoperiri (Neigebaur, p. 116 şi urm.; Gooss, *Chronik,* p. 87; Cserni, *AFM,* II, p. 141, 266, 545 şi *CIL,* III, p. 1018). Sînt menţionate: o construcţie absidată, o conductă ce ducea apă din Ampoi în Apulum, construită de către legiunea a XlII-a Gemina, după cum indică ştampilele pe cărămizi *{CIL,* III, 8064, 1 = 1629) etc. Trebuie avut în vedere faptul că la Miceşti s-au transportat în secolele trecute, din Apulum, multe inscripţii romane, care nu au legătură cu acest t'ifiis. Numai cinci epigrafe din Miceşti pot fi considerate ca locale. Ele arată puternice legături ale unui suburban cu oraşul. *M arcuş Lucilius Threp-*

tio, de origine libertă şi proprietar de ţară, închină un altar lui Hercule ocrotitorul, pentru sănătatea „amicilor săi" de care se simţea mult legat sufleteşte *(CIL,Iii,* 1027). *Crispius Saturninus* din statul-major *(beneficia- rius)* al comandantului legiunii din Apulum poate fi identificat cu un veteran devenit proprietar de ţară, unde – ca mulţi dintre semenii săi – este fidel cultului lui lupiter Capitolinul *{CIL,* III, 1031) Ca făcînd parte din aceeaşi categorie, putem considera şi pe un alt *beneficiarius,L.Arrius Probus (CIL,* III, 1080). Dacă dintr-un fragment epigrafic din Miceşti nu înţelegem nimic *(CIL,* III, 1248), în schimb autoelogiul lui *M .Aurel.Chrestus* ne reţine atenţia *(CIL,* III, 1212 = *ILS,* 7255). Avem de-a face cu un libert sau peregrin îmbogăţit, proprietar de ţară, ajuns prin averea sa patron al colegiului de fabri din oraş. Dar această onoare o plătise cu suma de şase mii de sesterţi, ca din aceşti bani să se construiască o faţadă impozantă la sediul colegiului respectiv (adesea decorată cu sculpturi şi picturi), ca să atragă înscrierea de noi membri (Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 287 şi urm.).

Răscrucea de drumuri de la *Şard* (j. Alba) a contribuit mult la înflorirea comunei rurale romane de acolo, cu funcţia şi de *mansio* (Neigebaur, p. 167 şi urm.; Gooss, *Chronik,* p. 106; Cserni, *AFM,* II, p. 141; 471 – 473; 500 şi 533 Macrea-Protase, *MCA,* V, 1959, p. 449 şi *Rep. arh.).* Locul aşezării civile nu este încă stabilit. Starea înfloritoare a aşezării a fost dedusă din descoperirile făcute în necropola ei, situată la 3 km nord-vest de sat, lingă dealul Lazuri. Acolo, arăturile adinei au răvăşit multe morminte (oase, cărămizi, ceramică etc.). Informaţii din secolul trecut menţionează la Şard substrucţii. căpiţele de coloană, monede imperiale romane, diferite obiecte de metal sau de os şi cărămizi cu ştampila legiunii a XlII-a Gemina *(CIL,* III, 8065, 20, d; 25, 34, c – 1629, 1,20, 24). Exista deci acolo un punct militar pentru paza acestei răscruci de drumuri. Sînt considerate ca locale numai şase ins- scripţii pe piatră *(CIL,* III, 1084 ; 1107; 1114; 1241; 7819 şi *Klio,* XI, p. 504), unele cu oarecare importanţă. Acelaşi *I ,o .m .conservator* a fost adorat cu un altar din partea lui *L. Ant. Secun(dus?)* şi a fiicei sale *Celsina* (C/L,III, 1084 = *ILS,* 3015). Dedicantul, un augustal al coloniei din Apulum, declară că în *his aedib(us) natus.* Cei doi sînt sclavi la origine, născuţi ca *vernae,* pe lîngă un templu, ca o dată eliberaţi să ajungă oameni cu o bună stare materială la ţară (Tudor, *op. cit.,* p. 284, nr. 3). Se pare că divinitatea sincre- tistă Sol-Mithras avea un templu mai mic şi la Şard, unde este invocată pentru sănătatea împăratului, a poporului roman şi a senatului coloniei Apulum, de către *C. Iul. Valens,* în calitatea sa de *har(uspex)* al oraşului şi preot şef al mithreului din Şard *(CIL,* III,

1114 = *CIMRM*, II, 1998: *antistes huiusce loci).* Personajul făcea parte din plutocraţia coloniei şi poseda probabil proprietăţi funciare la Şard *(CIL,* III, 1115—1117; 1150 şi *ACMIT,* II, 1929, p. 305). Legată de acelaşi sanctuar mithriac este şi inscripţia bilingvă

(elină şi latină) închinată dc
semitul elenizat *Abedallath (Avedala)* tot Mn proprietar de ţară *[CIL,* III, 1107 = *CIMRM,* II, 1999 = 1 1. Russu, *Muz.Brukenthal,* 12, p. 61, nr. 19). Singurul text funerar din Şard se referă la *funia Beronice şiMemniius Hei... (CIL,* III, 1241), după nume tot orientali.

I a ciţiva kilometri de Şard, pe valea Ampoiului (dar în afara drumului ue pe Mureş), putem nota aşezarea civilă romană de la *Ampoiţa,* (j. Alba), pe lîngă care urca drumul roman către Zlatna (Gooss, *Chronik,* p. 65; G.Téglás, *Klio,* X, 1910, p.502 şi XI, 1911, p. 506 şi Christescu, *Viaţa ec.*$_t$ p. 39). Oraşul Apulum folosea cariera de marmură de acolo, situată în stînga Ampoiţei. Locul era supravegheat de soldaţi ai legiunii a XIII-a Gem ina *(CIL,* III, 8065,13, b). Din aşezarea civilă sînt cunoscute monumente scrise şi sculptate, ceramică, monede (sec. II), o carieră de piatră, un *dolium* cu o capacitate de 50 de litri ş.a. Un epigraf conţine o închinare a unui *Martinus (Klio,* 1910, p. 503, nr. 2), iar altul (bilingv) a fost pus de către *Valerius Ianuarie* (LI. Russu, *op. cit.,* p. 64, nr. 23 şi *Rep. arh.).*

La 5 km de Şard, pe drumul roman ce ducea spre Brucla, întîlnim aşezarea romană de la *Ighiu* (j. Alba), a cărei viaţă se leagă de ojmportantă carieră de piatră folosită de Apulum[2]. Piatra se extrăgea din povîrnişul dealului Baie (un calcar uşor de lucrat). Alături de carieră, urmele aşezării romane sînt marcate prin resturi de construcţii, ţigle, cărămizi, ceramică etc. Două inscripţii fragmentare *(CIL,* III, 1235 şi 1242) aparţin locului, împreună cu capiteluri de coloană, un trepied din bronz ş.a. S-a identificat şi o *villa rustica* (1943), iar recent un castru roman de pămînt (41 X 50 m) situat pe dealul Măgulici, la 1 km faţă de carieră. Se bănuieşte că el a folosit numai în timpul luptelor cu DecebaL Necropola acestei comune rurale romane se găsea pe panta nordică a dealului Butuci. S-au găsit morminte sărăcăcioase de incineraţie, între care 22 adăpostite în tumuli (7—10 m diametru), la care s-au folosit casete de piatră. Prin unele caracteristici funerare, cimitirul de la Ighiu prezintă asemănări cu necropolele de la Caşolţ şi Calbor. Se crede că acolo se incinerau autohtoni daci, dintre cei ce lucrau în carieră (Floca, *A ISC,* III, p. 160 şi urm.; *Sargetia,* II, p. 91 şi urm. şi Protase, *PC*,

p.34 şi urm.).

Următoarea aşezare rurală romană de la *Bucerdea Vinoasă* (corn. Ighiu, j. Alba) s-a făcut cunoscută de peste o sută de ani[3]. S-au descoperit în acest loc cărămizi cu ştampila legiunii a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 8064, 1 = 12608), pietre sculptate şi o inscripţie latinească *(CIL,* III, 1149 = *ILS,* 3558). Epigrafa era adresată lui *Silvanus domesticus* de către *T. FI. Felicia- nus,* pentru sănătatea lui T. *FI, Crescens, praefectus numeri M (aurorum) Hisp(anorwn),* în a cărui casă crescuse dedicantul *(domus illius alumnus).* Felicianus era probabil un libert al prefectului, proprietar retras la ţară, unde nu-şi uita însă fostul stăpîn.

La *Cricău* (j. Alba), o aşezare romană este neîndoielnică şi ea se leagă cu cea de la *Tibru* (corn. Cricău)[4]. Printre descoperiri se notează: ştampile pe

cărămizi ale legiunii a XlII-a Gemina *(CIL,* III, 8064 == 1629), ceramică şi cărămizi de la Cricău în lungul drumului ce duce Ia Tibru; un vas de piatră, sculpturi în calcar ş.a. Mai important este locul numit „Rit", unde în 1877 s-a găsit o *villa rustica* (?) cu cărămizi ce purtau ştampilele aceleiaşi legiuni, reliefuri, altare, monede, lănci, conducte de canalizare, două inscripţii dedicate Dianei *(CIL,* III, 7744 – 7745) şi alte fragmente epigraf ice de caracter civil. Ca şi în alte locuri vecine, exista un *vicus* prosper, păzit de un detaşament militar. Despre o aşezare rurală romană avem indicaţii la *Oieşdea* (j. Alba), unde se menţionează ca descoperiri, cărămizi, ţigle, ceramică, un relief mithriac şi ştampile pe cărămizi ale legiunii a XIH-a Gemina *{CIL,III,* 12608 – 8064; Cserni, *AFM,* II, 1, p. 551 şi *Rep. arh.).*

Satul roman de la *Benic* (j. Alba) era pe locul „Fîntîna Satului'„ unde s-au semnalat cărămizi, ţigle, un leu de piatră, o bază de teasc şi altele[5]. Alte descoperiri izolate (ceramică şi monede) s-au aflat la Valea Gălzii, în apropiere de satul *Galda de Sus,* dar ele nu dau ca sigură prezenţa unei aşezări rurale romane (Cserni, *op.cit.,* p. 219; Maerea-Protase, *op.cit.,* p. 504 şi urm.). Pe malul drept al apei Valea Gălzii, s-a descoperit (1935) altarul votiv al lui *L. Bel(liits) Saturninus quattuorvir* al municipiului Apulum (C. Daicoviciu, *loc.cit.).* Era şi acesta un proprietar de ţară, demnitar la Apulum. Pe valea Cetii (satul *Cetea,* corn. Benic) întîlnim o aşezare romană suprapusă peste una dacică (Neigebaur, p. 270; Gooss, *Chronick,* p. 16; Torma, *EM,* 1879, p. 32; D. Berciu, *Apulum,* II, p. 23 şi urm.; Maerea- Protase, *Geomal,* p. 504 şi *Rep.arh.).* S-au aflat acolo temelii de construcţii, ceramică provincială romană, fragmente de vase sigilate, monede de la An- tonin Piui, Valerian şi Teodosius etc. în lungul acestei văi apar unele puncte cu aşezări pastorale. La *Stremţ* (j. Alba), urme de substrucţii romane, monumente de piatră şi diferite obiecte găsite sub actualul sat arată o aşezare rurală romană[b]'.

Pînă la Brucla, mai existau două modeste aşezări rurale romane. La *Geomal* (corn. Stremţ), în afară de obiecte modeste, se cunoaşte un tezaur cu 216 monede de argint (Commodus-Gordian al III-lea), aflat într-o mică aşezare, sau în apropiere de o *villa rustica* (Maerea-Protase, *Geomal,* p. 502 şi urm.). Urme romane sărace s-au semnalat de Cserni (.4FA/, II, 1, p. 540) şi la *Gîrbova de Sus* (j. Alba).

BRVCLA

Pe valea Mureşului, o aşezare importantă a fiinţat la Aiud,

identificată cu antica *Brucla.* Pe *TP,* următoarea localitate marcată la nord de Apulum, la 12 mp (=17, 748 km), este această Brucla, pe care *GR* o stîlceşte ortogra- fiind-o *Brutia* (Miller, *IR,* p. 548). Deşi muăsurătorile din *TP* apar eronate

(deoarece între Alba lulia şi Aiud sînt 30 km depărtare), toţi specialiştii sînt de acord că Brucla poate fi plasată numai în această ultimă localitate[7].

Brucla în limba dacică ar însemna „strîmtoare" după Tomaschek şi Pâr- van, Cu toate că multe urme arheologice existente la Aiud provin de Ia Apu- lum şî Germisara, ca fiind adunate de colecţionari, totuşi o însemnată aşezare romană nu poate fi tăgăduită aici, la un loc de răscruce a multor drumuri.

Lista descoperirilor mai importante înregistrează la Aiud: altare, inscripţii, reliefuri mithriace şi ale Cavalerilor danubieni, diferite monede, ceramică şi ştampilele pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedónica şi a XIII-a Gemina *(Klio,* X, 504 nr. 3, a-b), dintre care multe descoperite pe „Dealul Cocoşului". La 2 km spre sud de oraş, se întinde o mare necropolă din care s-a adus un monument funerar de tipul „medalion" (Muzeul din Aiud). Este o formă de monument funerar caracteristică în ceea ce priveşte compoziţia elementelor figurative. Baza era alcătuită din trupurile a doi lei (gardienii mormîn- tului), între care se profilează capul Meduzei, simbol funerar apotropaic pentru îndepărtarea duhurilor rele. Pe această bază era fixată lespedea în formă de medalion menit să prezinte portretele defuncţilor (Horhat, *Apuluni,* IV, p. 279). Deşi vechii cercetători ai regiunii credeau că la Brucla fusese centrul administraţiei minelor de aur din Dacia, ultimele descoperiri au infirmat atare opinie. Aşezarea romană de Ia Brucla depăşise cu mult situaţia unui *vicus* obişnuit, fiind o mare comună rurală, cu aspect de tîrg *(pagus).* Numai despre două monumente epigrafice de la Brucla avem certitudinea că sînt locale. Este vorba de un altar dedicat lui lupiter Capitol inul şi celorlalţi zei „sfătuitori ai lui", de către *M .Opellius Adiutor, Ilvir* la Sarmizege- tusa sau Apulum *(CIL,* III, 942 = *ILS,* 4004). Numele acestuia mai apare într-o inscripţie din Zlatna *(CIL,* III, 1323). Putem bănui că acest bogătaş era unul dintre concesionarii exploatărilor aurifere din Dacia. A doua in- scripţie onorează pe guvernatorul consular al Daciei, *P. Fzirius Saturninus* (aprox. 161 e.n.). Monumentul a fost ridicat prin grija lui *P. Aelius Maxi- mianus,* decurión al unei colonii *(CIL,* III, 943).

Dependente administrativ şi economic de tîrgul Brucla pot fi considerate cîteva aşezări apropiate de el. La *Livezile* (j. Alba), s-au întîlnit construcţii romane, cărămizi şi un capitel (Cserni, *AFM,* II, 1, pp. 141 şi 552). La *Sîn- crai* (corn. Ciumbrud, j. Alba), pe malul opus al Mureşului, în afară de mici obiecte, s-a aflat şi un mare relief sculptat în piatră cu mitul lui Romulus şi Remus alăptaţi de lupoaică (Cserni, *op.cit.,* p. 548 şi M. Renard, *Melangen Picard,* 1944, p. 858 şi urm.). în vecinătate, la *Ciumbrud,* o aşezare rurală

romană s-a identificat lîngă drumul ce se îndreaptă spre Beţa. S-au găsit acolo ceramică şi un opaiţ ştampilat (I. Ferenczi, *PM,* 1960, p. 241). De pe o terasă a Mureşului, situată în vecinătatea şcolii de horticultură, s-au cules

fragmente ceramice romane şi dacice, prezente în acelaşi loc (Protase, *PC,* p. 203).

Din punct de vedere economic şi militar, toată regiunea rurală dintre Apu- lum şi Brucla (la vest de Mureş) depindea de marele oraş. Existau în acest ţinut bogate exploatări agricole, viticole, pastorale, cariere de piatră etc., ale căror venituri interesau pe numeroşi oameni de afaceri şi magistraţi municipali din Apuhim. Mulţi dintre aceştia posedau *villae rusticae* şi pani în t fertil, unde adesea îşi aveau domiciliul stabil. Mulţimea posturilor militare arată o regiune şi un drum plin de surprize, care trebuiau supravegheate. Unii dintre proprietarii locali sînt de origine peregrină sau liberţi şi ei păstrează legături cu patronii sau cu protectorii lor din Apulum. Monumentele epigrafice ale acestora şi ştampilele de pe cărămizi ne pot ajuta în a stabili că regiunea făcea parte din teritoriul apulens.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

’ N e i g e b a u r, p. 255 şi urm.; Ac k n e r, *JOC,* 1856, p. 20 şi 1857, p. 94 ; G o o s s, *Chronik,* p. 106 şi urm.; Marţian, 621; Christescu *Ist., milit.,* p. 191 ; Wagner, p. 196; P a u 1 o v i c s, *Dacia,* p. 51 ; M a – crea, *SCIV,* II, 1, 1951, p. 307 şi *Rep. arh.* Unele materiale arheologice de la *Daneş* (satul vecin) au fost cărate din această aşezare, cf. H o r e d t, *Untersuch,* p. 23 şi urm.

[2] A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 21; G o o s s, *Chronik,* p. 80; C s e r n i, *AFM,* II, 1, pp. 141, 473; H a m p e 1, *AE,* XV, 1895, p. 437; I. B e r c i u, *Apulum,* II, p. 437; acelaşi, *Rév. de Transylv,* X, 1944, p. 135; Macrea-Pro- t a s e, *MCA*, V, 1959, p. 442 şi urm.; H o r e d t, *Untersuch,* p. 16 şi *Rep. arh.*

[3] G o o s s, *Chronik,* p. 68; G. Téglás, *AEM,* XVI, 1893, p. 255; Cserni, ¿FM, II, 1, pp. 141, 476,539; G. Téglás, *Klio,* X, 1910, p. 504 ; Marţian, 105 ; M a c r e a- P r o t a s e, *Geomal,* p. 505 şi *Rep. arh.* Cele cîteva urme romane de la *Ţelna* (corn. Ighiu) nu justifică o aşezare(cf. D. şi I. Be r c i u, *Apulum,* II, pp. 25 şi 54). O statuie şi o fibulă de Ia *Sîntimbru* (j. Alba) pot fi ale unui colecţionar local (Cserni, *op. cit.,* p. 551).

[4] Neigebaur, p. 169; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 21 şi 1857, pp- 87 şi 98; G o o s s, p. 89; Torma, *AEM,* III, 1879, p. 106; Cserni, *AFM,* II, l, 141, 476, 534 şi 545; Marţian, 22 şi 204; C. D a i c o v i c i u,

Dacia, VII —VIII, p. 317; Macrea-Berciu, *Apulum,* I, p. 163 şi *Rep. arh.* Din lipsă de cercetări, aşezarea romană de la *Galda de Jos* (j. Alba) este slab cunoscută (Neigebaur, p. 170; G o o s s, *op. cit.,* p. 75; Cserni, *op. cit.,* pp. 141 şi 539; Macrea-Protase, *Geomal,* p. 505). Rămîne de

asemenea dubioasă provenienţa locală a unor monumente funerare, cf. H. Da i coviciu, *Omagiu-Iaşi,* p. 10! şi urm.

[1] Macrea-Protase, *Geomal,* p. 544 ; C. D a i c o v i c i u, *Dacia,* VII—VIII, p. 316 şi *Rep. arh.*

• Torma, *AEM,* III, 1879, p. 105; Csern i, *op. cit.,* p. 540; M a – crea-Protase, *Geomal,* p. 503 şi urm. şi *Rep. arh.* La *Teiuş,* sínt slabe urme ale unei aşezări rurale romane şi ale unei necropole, cf. C. Da i c o v i c i u, *Acad. Rom. Dezbateri,* LVIII, 1937 – 1938, p. 25; Macrea-Protase, *op. cit.,* p. 504 şi H o r e d t, SC/K, I, 1950, p. 125 şi II, ¡951, p. *205.* Cîteva urme romane sínt cunoscute şi la *Geoagittl de Sus* (corn. *Stremţ,* j. Alba), incit aşezarea romană de acolo apare destul de modestă (Csern i, *op. cit.,* p. 540 .şi M a- crea-Protase, *op. cit., p.* 503).

[7] N e i g e b a u r, p. 193 şi urm.; G o o s s, *Chronik, p.* 73 ; *CIL,* III, pp. 178, 1014, 1386; T o m a s c h e k, II, 2, 63; Patsch, *RE,* III, col. 899; M *i* l- 1 e r, *IR,* p. 548 şi urm. şi fig. 172; Tárván, *Getica, pp,* 271 şi 286 ; C h r iste s c u, *Viaţa* ec., p. 21; C. Daicov ic i u, *AISC,* III, p. 252 ; Mac rea, *AISC,* III, p. 285; Macrea-Protase, *Geomal,* p. 495 şi urm.; *CIMRM*$_r$ nr. 1930-1934; *CMRED,* nr. 1—7; Minerva Horhat, *Apulum,* IV. p. 279 şi urm.; Pro tase, *SCIV,* XI, 1960, p. 323 şi *Rep. arh.*

AMPELVM, ORAŞUL MINERILOR

Cu toate ca zona exploatărilor aurifere din Dacia a fost dintre cele mai active în Imperiul roman, ea nu ne este amintită de nici un izvor literar antic. Tăbliţele cerate descoperite lingă Alburnus Maior, un bogat material epi- grafic, uneltele de muncă şi observaţiile topografice sînt singurele documente mai importante prin care reuşim să reconstituim parţial viaţa romană din Munţii Apuseni, unde minele de aur aparţineau împăratului.[1] Acesta le exploata prin arendarea lor unor mici întreprinzători numiţi *leguli.* în mine se folosea munca sclavilor, a celor condamnaţi la muncă forţată *(damnaţi ad metalla)* şi a oamenilor liberi angajaţi cu contract. Un numeros şi complicat aparat administrativ şi de supraveghere, format din sclavi şi liberţi publici sub ordinele unui *procurator aurariarum,* avea sarcina de a arenda minele şi de a supraveghea predarea unei părţi din metalul extras în folosul statului. Marea majoritate a legulilor erau *Pirustae şi Baridustae* – neamuri ilirodalmate transferate în Dacia şi menţionate de tăbliţele cerate sau de inscripţii. în Dacia fuseseră colonizate cu unele drepturi ce depăşeau pe ale peregrinilor obişnuiţi. Ele au dat naştere unor sate miniere, alături de aşezările băştinaşilor geto-daci. Se organizau în colegii de caracter profesional şi, din extracţiile minelor arendate *(locali),* se puteau îmbogăţi.

Munca în mine, în stadiul de atunci al tehnicii, era dintre cele mai grele, atît pentru cei condamnaţi la muncă forţată cît şi pentru oamenii liberi plătiţi pentru aceasta. Cei lipsiţi de libertate locuiau adesea în galeriiile minei sau în apropierea lor, sub supravegherea armatei. Din tăbliţele cerate deducem că era mare lipsă de mînă de lucru – adesea se foloseau femei şi copii. Extracţia aurului se făcea prin trei metode (Orth, *op.cit.,* col. 124; Christescu, *op.cit.,* p. 12 şi urm. şi Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 134 şi urm.). Cea mai simplă se mărginea la pisarea, măcinarea şi spălarea pietrişului aurifer cules din depunerile aluvionare ale nurilor locale. Sfărîmarea lui se făcea

în pive puternice de fier sau de piatră. Măcinarea se practica cu pietre de moară din rocă dură, învîrtite de sclavi, animale sau de apă. Prin spălare, aurul se alegea pe o scîndură înclinată, brăzdată de şanţuri aşchiate spre care

îl mina apa. Mai grele decît pulberea de piatră măcinată, firişoarele de aur se opreau în scobiturile lemnului. Aurul cules din aceste şănţuleţe ale scindării se cernea ca să rămînă curat, apoi se topea în recipiente de lut *(tusco- nia),* şi se turna în lingouri marcate. A doua metodă consta în a săpa puţuri *(pulei)* în stincă, sub cerul liber. După ce roca se încălzea puternic, se stropea cu apă sau cu oţet, pentru a o face să crape. Sfărâm îturile erau apoi tratate tot după prima metodă. Al treilea sistem pentru extragerea rocii aurifere folosea săparea de galerii orizontale în stîncă *(cuniculi)*, urmărindu-se filonul metalifer pînă la o adîncime de 300—500 m. Muzeele din Transilvania (Deva, Brad, Alba lulia, Cluj, Sibiu etc.) posedă în colecţiile lor importante utilaje de minerit: ciocane, tîrnăcoape, vase de spălat, strecurători, roţi de evacuat apa din mină ş.a., culese din galeriile romane. Pe unele stele funerare ale minerilor (C/TJII, 1264 şi 1269), întîlnim sculptate asemenea instrumente (Gooss, *AVSL,* XIII, 1876, p. 288; G. Teglăs, *AK,* XIV, 1886, p. 106; Christescu, *op. cit.,* p. 28 şi Stanciu, *Aurul Daciei,* pp. 52 şi 72).

.

Acum o sută de ani, Mommsen *(CIL* ,111, p. 921) credea că extracţia auriferă din Munţii Apuseni a încetat după războaiele marcomanice ale lui Mar- cus Aurelius. Documentele epigrafice şi arheologice descoperite ulterior au infirmat această părere.

După felul cum sînt răspîndite din punct de vedere geografic şi din sistemul de organizare administrativă a regiunii aurifere din Munţii Apuseni, se pot deosebi trei mari sectoare: al oraşului-municipiu *Ampelum* (ZIatna), care adăpostea şi administraţia lor, al celui din jurul aşezării *Alburnus Maior* (Roşia Montană) şi al celui din jurul oraşului Brad cu împrejurimile lui. Toate constituiau o unitate administrativ-economică, dependentă multă vreme de Apulum (pînă în momentul creării municipiului *Ampelum* – oraşul minerilor).

La ZIatna, pe strimta vale a rîului Ampoi, s-a dezvoltat sub stăpînirea romană un oraş a cărui existenţă era legată de activitatea minieră a regiunii[2]. *Ampelum* sau *Ampeiiim* a fost reşedinţa procuratorului care organiza întreaga activitate minieră din Munţii Apuseni *(CIL,* III, 1311; 1312 = *ILS,* 1593 şi *An.ep.,* 1959, nr. 308). în privinţa originii toponimicului sînt încă discuţii

dacă făcea parte din lotul de cuvinte dacic sau dacă a venit o dată cu romanii, avînd ca etimon grecescul ip.7reXo(;-ap.7r£Xov („vie, podgorie“) (Pârvan, *Getica,* p. 278 şi N. Drăgan, *închinare lui N, lorga,* Cluj, 1931, p. 133 şi urm.).

Viaţa economică intensă din văile aurifere afluente ale Ampoiului a atras – după cum arată inscripţiile – o populaţie avidă de îmbogăţire, foarte împestriţată din punct de vedere etnic şi social. Valea cu oraşul său se prezenta ca un furnicar de oameni: sclavi şi lucrători liberi ce munceau din greu în galerii, arendaşi de mine, funcţionari ai împăratului vîrîţi în birourile procuratorului, negustori de metal preţios ş.a.m.d. Se puteau vedea oameni veniţi din multe provincii ale imperiului, mai ales din Asia Mică şi din Dalmaţia, dornici să participe la exploatarea aurului.

încă din secolul al XVI-lea sînt cunoscute la sud-est de Zlatna ruinele oraşului antic, în lungul văii Ampoiului şi ale cărui necropole ating satul Pătrînjeni. Ruinele romane de la Pătrmjeni făceau parte din suburbiile Ampelumului, unde se puteau vedea ziduri înalte (pînă acum un veac). De notat că exploatarea aurului în apropiere de Zlatna a continuat fără întrerupere din vremea romană pînă azi. Dar cu toată importanţa ce o prezintă oraşul roman, el nu a fost de loc cercetat prin săpături arheologice, aşa că descoperirile abundente de acolo se datorează hazardului. Din ruinele lui şi din imediata sa apropiere s-au recoltat peste o sută de inscripţii.

Se citează multe puncte arheologice însemnate. Sub muntele *Jidovul,* în hotarul satelor Pătrînjeni-Orlea, se presupune că ar exista amplasamentul unui sanctuar consacrat lui Esculap *(CIL,* III, 1278— 1280 şi *An.ep.,* 1959. nr. 306). O colonie minieră romană apăruse pe versantul nordic-vestic al muntelui *Breaza,* la 4 km de Zlatna (lîngă cătunul Icăeşti şi capătul văii Feredeu). Se întîlnesc acolo urme de construcţii obişnuite, obiecte diverse şi un mare rezervor de apă, de formă dreptunghiulară, cu urmele canalelor ce-I alimentau *(corrugi).* Lîngă acest rezervor s-au descoperit şi inscripţii. Principalele exploatări aurifere ale centrului de la Ampelum se găseau însă mai departe în locurile Baia din Faţă, Almaşul Mare, Valea Dosului, Tuţuman, Dosul Negrii, Stănija, la sud de muntele Corabia, pe Muntele Boteş, dealul Poduri etc. – mai toate însoţite de necropole ale minerilor. Majoritatea mormintelor din aceste necropole au fost atribuite sclavilor minieri. Cadavrele erau arse în gropi transformate apoi în mormînt, unde rar se depunea o monedă, un vas sau o fibulă, ca inventar funerar (Floca, *Sargetia,* II, 1941, p.l şi urm. şi *AISC,* III, p. 160 şi urm., cu întreaga bibliografie). La mormintele de formă tumulară incinerarea se făcea în altă parte şi

cenuşa se îngropa apoi sub movilă. Aceşti tumuli din împrejurimile Zlatnei (săpaţi încă din secolul trecut) au dat material funerar roman mai bogat: cuie de fier, opaiţe marcate (FAOR, OPTATI, SEXTI, IANVARI ş.a.), oglinzi, cercei, cuţite, obiecte de sticlă, monede etc. Le puneau şi monumente funerare sculptate sau cu inscripţii *(CIL,* III, 7831). Dar în inventarul lor s-a întîlnit şi ceramică dacică lucrată cu mîna. Aşadar acestea erau cimitire mixte, ale minerilor daci şi de alte neamuri, mai ales dal- matine (Protase, *PC*, p. 60 şi urm.).

Urmele exploatărilor miniere se văd sub forma unor tăieturi uriaşe în fundul Văii Iadului şi al Văii Pietrele, pînă la dealul Corabia. Este regiunea cea mai intens exploatată şi cu multe necropole.

Ca centru minier al aurului, oraşul Ampelum şi împrejurimile lui au fost păzite de către soldaţi ai legiunii a XlII-a Gemina (CZLJII, 1317; 1318;
8065, 6 = 1629, 3, a; *Klio,* X, 1910, p. 504, nr.2), poate şi din *numerus Maurorum Hispanorwn (CIL,* III, 1294).

Printre descoperirile mai interesante se remarcă ştampilele pe cărămizi ale lui Marcus Opellius Adiutor, binecunoscut Ilvir al Sarmizegetusei *(CIL,* III, 942 [= /£S, 4004]; 1323 şi *Rep. arh.),* cinci elegante vase de bronz, o statuie de femeie, în formă de sfinx, o stelă funerară cu trei busturi şi chipul lui Attis, un coronament de la un monument funerar ş.a.

La început, localitatea a fost un simplu *vicus* sau *pagus.* O lungă inscripţie onorifică, pusă lui Septimiu Sever, în anul 200 e.n., de către *ordo Ampelen- sium* (prin grija consularului Daciei L.Oct. lulianus), arata că la acea dată oraşul poseda titlul de *municipium,* acordat probabil de însuşi împăratul onorat astfel *(CIL,* III, 1308). *Ordo Ampelensium* mai apare menţionat o dată *(CIL,* III, 1293). Nu posedăm nici o dovadă că oraşul a ajuns *colonia.*

Că Ampelum şi nu Brucla servea de reşedinţă birourilor administrative ale procuratorului minelor de aur *(procurator aurariarum),* ne-o atestă multele inscripţii găsite la Zlatna, privitoare la acest aparat de conducere (Macrea-Protase, *Geomal,* p. 503 şi urm.). în primul rînd, întîlnim *pe procu- ratores aurariarum (CIL,* III, 1311; 1312 [= *ILS,* 1593); 12563 etc.; *An. ep.,* 1959, nr. 308 şi 1960, nr. 238). Pe vremea lui Traian-Hadrian, procuratorul era un libert în persoana lui *M .Vlp .Hermias,* mort la postul său din Ampelum. Din bunăvoinţa împăratului, prin grija soţiei sale *Salonia Palestrice* şi a libertului *Diogenes,* cenuşa lui Hermias a fost transportată la Roma, ca să fie depusă într-un cavou special *(CIL,* III, 1312 [= *ILS,* 15931 şi Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 222). Salonia

Palestrice fusese o dalmată (Jung., *Fasten,* p. 162, nr. 2). Un alt procurator, *[M]aximus* pusese o placă pe un edificiu construit sub Marcus Aurelius sau Commodus şi destinat unui oficiu al sau *(An. ep.,* 1960, nr. 238 şi Russu, *MC A,* VI, p. 886). Ultimul *procurator aurariarum* ne este cunoscut în anul 215 e.n., printr-o inscripţie din Pătrîn- jeni *(An. ep.,* 1959, nr. 308), pusă acestui anonim de către un *Suriacus, Aug(usti) n(ostri) disp(ensator) aur(ariarum).*

Sclavii şi liberţii împăratului din serviciile de birou apar în calitate de *tabularii, adiutores tabularii* şi *ab instrumentis tabularii* – adică redactînd situaţii, rapoarte şi socoteli contabiliceşti *(CIL,* III, 1286; 1297 [= *ILS,* 1594]; 1305; 1313; *An.ép.,* 1944, nr. 27 şi 1959, nr. 306); ca *dispensatores* ce făceau plăţi *(CIL,* III, 1301 [= /¿S,3014]; *An.ép.,* 1959, nr.308); ca *librarii,* păstrători ai arhivei *(CIL,* III, 1314) şi a redactorii unor dări de seamă şi protocoale pin J/>., 1959 nr. 305) etc. Cînd procuratorul minier devine un cavaler roman, i se ataşează şi *beneficiarii* (CZ£,III, 1295; 7833 = 1289). Această funcţionărime servilă, măruntă şi numeroasă avea o bună stare materială şi putea dedica inscripţii. La Ampelum constituia un fel de „corp solidar“, care, în 161/167, ridica o inscripţie onorifică împărătesei Lucilla, în care aceştia, *lib(erti) et familia aurar (iarum),* îşi înscriu numele- înaintea arendaşilor de mine *(leguli aurariarum),* oameni liberi şi cu oarecare stare materială *(CIL,* III, 1317). Întîietatea lor în inscripţii arată puterea ce o aveau faţă de *leguli,* atunci cînd încheiau contracte de arendă cu aceştia. *Leguli* constituiau asociaţii de caracter profesional – un *collegem aurariarum (CIL,* III, 941; 7822 (?), şi 7827 (?), cu scopul de a lupta pentru interesele lor. Din banii săi, un *libertus tabularii* construieşte un templu zeului *Aesculapius (An.ép.,* 1959, nr. 306, cf. şi Tudor, *op. cit.,.* pp. 101, 105, 208 şi urm.) Sclavii şi liberţii din oficiul procuratorului de la Ampelum poartă frecvent nume specifice clasei lor şi cu rezonanţă greco-orientală: *Callistus (CIL,* III, 1301 – *ILS,* 3014); *Diocles (CIL,* III, 1295); *Diogenes (CIL,* III, 1312= *ILS,* 1593); *Hermias (ibid.); Leonas (CIL,* III, 1305); *Sosiratos (CIL,* III, 7836); *Suriacus* şi *Syrillio (An. ép,* 1959, nr. 305 şi 308); *Zmaragdus (CILAII,* 1286) etc. Aceştia fuseseră aduşi, în cea mai mare parte, din Orient, ca oameni culţi şi întreprinzători, mai ales tehnicieni şi buni organizatori ai muncii, ceea ce se şi cerea într-un atare aparat administrativ (L. Róbert, *Hellenica,* XI—XII, 1960, p. 296). în rîndul acestor cohorte de slujbaşi mărunţi găsim şi nume latineşti, dar specifice clasei sociale respective: *Fuscinus (CIL,* III, 1315); *lustinus* şi *Tertius (CIL,* III, 1314); *Verus* şi *Romanus (CIL,* III, 1303, 7837), *Liberális (An. ép.,* 1959, nr. 305); *Mercurius (CIL,* III, 1300); *Neptunalis (CIL,* III,

1313 şi 1297 = *ILS,* 1594). Liberţii alcătuiau colegii cu caracter religios *(CIL,* III, 1303), iar unul dintre ei apare ca moştenitor al averii procuratorului *(CIL,* III, 1311). Deşi dreptul roman nu recunoştea familia unui | sclav, constatăm totuşi cazuri frecvente cînd femei de condiţie liberă „se [1] căsătoresc“ cu astfel de sclavi influenţi şi înstăriţi. Sclavul *Fuscinus, ver (na) ab inşi (rumen tis) tab(ularii)* deplînge moartea soţiei sale *Sossia Sabina,* între altele şi pentru faptul că timp de unsprezece ani convieţuise cu această femeie de condiţie liberă fără să fi avut vreodată o ceartă conjugală *(CIL,* III, 1315).

în afară de aceşti *servi* şi *liberti publici,* se întîlnesc în epigrafele ampe- lense mulţi *liberti et servi privaţi.* Numărul relativ mare al acestor liberţi şi sclavi ai unor persoane particulare dovedeşte prezenţa în acest oraş a unor elemente cu o bună stare materială realizată de pe urma exploatărilor aurifere *(CIL,* III, 1288; 1304; 1321; 1322 [= *ILS,* 7153]; 7844; 7845). Din lotul acestor documente un interes deosebit ne oferă piatra de mormînt a lui *T. Aur. Apcr Delmata, princ(eps) adsignato ex m(unicipio) Splono,* pusă lui de către libretul său *Aur.Sattara (CIL,* III, 1322 = *ILS,* 7153). După munca şi locul de origine se identifică în acest *patronus* un miner înstărit, poate un *legulus* venit în Dacia din oraşul dalmatin *Spionam,* o dată cu mulţi alţi *Pirustae* ce invadaseră Munţii Apuseni pe timpul lui Traian şi Hadrian. Neamurile dalmate erau împărţite în *decuriae (gentes),* conduse <ie *praepositi* sau *principes,* dalmatini de vază, care asigurau în Dacia interesele stăpînirii romane. Aceşti *principes.* de felul lui *T. Aur. Aper Delmata,* obţineau uşor cetăţenia romană. Ei şi-au păstrat titlul onorific de *principes.* •chiar şi după aşezarea în Dacia (Patsch, *Mitt. Bosn. u. Herzeg.,* VI, 1S98, p. 110 Rostovtzew, *op. cit., p.* 277, n.66şiTudor, *op. cit., p.* 213 şi urm.)' Numele fostului său sclav, *Sattara,* indică o origine nord-africană, fiind vorba probabil de un semit-beduin (Russu, *A ISC,* IV, p. 286). Un dalmat decedat la Ampelum a fost şi *P. Celsenius Constans, dec. col. Delmatiae Clfati- dia) Aequo, item dec. col. Daci(cae),* de al cărui monument funerar se îngrijise colegul său, M. Opellius Adiutor (CTZJII, 1323, cf. Patsch, *op. cit.,* p.266). La Ampelum au venit însă în grupuri şi greci din Bit in ia, mîndri că se numeau *cives Bithyni (CIL,* III, 1324; *Dolg.,* VII, 1916, p. 77).

în exploatarea minelor de aur din zona Ampelum găsim interesate multe •elemente plutocratice din Sarmizegetusa şi Apulum *(CIL,* III, 1279—1285; 1293 (?); 1321; 1323; 7838; 7839; 7842 = 1333 şi *Klio,* X, 1910, p. 503, nr.l.) *M. Antonius Saturninus,* decurion al coloniei Apulum, se face cunoscut în Ampelum, cu numeroase inscripţii votive pentru Esculap, Hygea, Diana, lupiter Capitolinul, Terra

Mater şi Saturn *(CIL,* III, 1279—1285; 7838 şi 7839).

Listele de *nationes* din Ampelum ne arată, în primul rînd un grup puternic de greco-orientali: *AJjia (?), Alexander, Callistus, Cresta, Diocles, Diogenes, Hermias, Leonas, Oceanus, Palestrice, Philumenus, Socrates, Trophima, Zma- ragdus* (Kerenyi, p. 155 şi urm. şi *Apulum, X,* p. 591). După elementul onomastic roman, acesta era cel mai puternic. Mai întîlnim orientali ca *Adde Bar Semei* (Russu, *AISC,* IV, p. 236), dalmato-iliri (cf. mai sus) şi nici o urmă de ceiţi şi traco-geţi. De remarcat că majoritatea numelor latineşti apar în inscripţiile funerare locale, deci reprezentau elementul de colonizare latin, pe cînd cele greco-orientale din epigrafele votive aparţineau mai ales aparatului administrativ flotant.

Popasul la Ampelum a multor oameni veniti din Orient a întărit unele •culte aduse din răsărit. Dintre acestea cei mai venerat apare *lupiter Optimus Maximus Dolichenus (CIL,* 1302; 7832; 7834; 7835 = 1301, a-b = *ILS,* 4298 – 4299; cf şi Merlat, p. 30 şi urm. nr. 27—30). Inscripţiile îl numesc pe zeu *deus aeternus Commagenorum,* cu scopul de a arăta calitatea cosmică a divinităţii şi că el era la Ampelum un zeu părintesc adus acolo din patria de origine de către commagenii colonizaţi. Fără îndoială că poseda în oraşul roman un sanctuar vizitat de către comunitatea de colonişti sirieni- orientali. Templul era îngrijit de *sacerdotes* cu nume semito-feniciene-greceşti, ca: *Marinus, Marianus, Adde Bar Semei* şi *Oceanus Socratis* care oficiau cîte doi şi menţineau unitatea spirituală a comunităţii.

La Ampelum erau însă venerate şi divinităţi legate de specificul economic al locului, adică de munca grea a săpării în căutare de aur, ca: *Terra Mater*

(CIL, III, 1284—1285); *Fortuna (CIL,* III, 1290—1291; *Klio,* X, 1910, p. 503, nr. 1); *Hercules (CIL,* III, 1292 = *Apulum,* IV, p. 2718; 1303 = *ILS,* 3382) şi *Silvanus (CIL,* 111, 1305; 1306 (?); 7840; 7841). Unele divinităţi (Hercule, Qecate, Liber Pater ş.a.) erau adorate după reprezentări turnate în metal aduse din Occident (J. Novak, *Közlemények,* II, 2, 1942, p. 40 şi urm.).

Materialul epigrafic şi alte urme arheologice au scos la iveală, în jurul oraşului Ampelum, un număr însemnat de aşezări miniere compuse de la cîteva case pîna la dimensiunile unui *vicus.* Pe văile munţilor se întilneau oameni veniţi din afara Daciei, interesaţi în exploatarea aurului. Localnicii geto-daci liberi, cu gospodării proprii bazate din punct de vedere economic pe păstorit şi exploatarea lemnului, erau angajaţi cu contract pentru munca în mină. Lor ii se adăugau sclavii minieri aflaţi în stăpînirea micilor arendaşi de galerii *(leguli)* şi armata de lăcuste a sclavilor şi liberţilor de stat, funcţionăraşi din birourile procuratorului.

Direct legate de Ampelum erau exploatările miniere de la *Por cur ea* (corn. Almaş, j. Hunedoara), unde urmele de mine se găsesc pe versantul vestic al dealului Măgura (M. Pălfy,*FIE,* XVIII, 1920, p, 298şi N. Macarovici, RSU/l, XXXIII, 1946, p. 233). La *Cib* (corn. Almaş), pe lîngă exploatările de aur, se cunosc descoperiri de obiecte romane: ceramică provincială romană, vase sigilate, cărămizi ştampilate ş.a. (Al. Popa, *Apulum,* IV, p. 269). Mare centru minier a fost *Almaşul Mare,* cu puncte importante de extracţie în satele *Poiana, Almaşul Mic* şi pe dealurile Toţi Sfinţii, Bojeriţa, Tuţu- man, Runcu, Haneş, Baba, Dealul Negrii, Piatra Seacă etc.[3] Mai toate aceste locuri de extracţie aveau alături sau mai departe modeste aşezări de mineri lucrători sau de *leguli.* La *Poiana,* aşezarea minieră se remarcă prin urme de zidărie, cărămizi şi resturi ceramice. Din *Almaşul Mic* (de Munte) posedăm urme de construcţii romane, un altar cu o inscripţie redactată în cinstea lui *C, Caerellius Sabinus,* fost *legátus* al legiunii a XIII-a Gemina, apoi guvernator în Raetia (I.I. Russu, *Apulum, N,* pp. 551—555). în hotarele comunei *Almaşul Mare,pe* înălţimile de la N şi NV de sat s-au localizat multe urme de mine romane şi de aşezări rurale. Puncte de extras aurul au existat la Valea Turcului sau a Runcului, în vîrful dealului Bojeriţa şi pe vîrful dealului Tuţuman, unde s-au- identificat locuinţe sărace de mineri. O conductă de apă se găsea pe dealul Runcului, iar pe dealul Haneş, de lîngă drumul ce duce spre Zlatna, urmele de construcţii dovedesc o aşezare minieră mai înfloritoare. La Dealul (sau Dosul) Negrii, s-au cules cărămizi, ţigle, olane şi o statuetă de piatră

înfăţişînd pe *lupiter* şi pe *luno.* De notat că la mina denumită „Toţi Sfinţii“ (pe malul drept al Văii Runcului), în secolul trecut se puteau observa urmele sistemului de exploatare prin încălzirea stîncii şi stropirea ei cu apă, spre a se sparge mai uşor roca cu ciocanul.

Din Abnaşul Mare porneau conducte de apă spre multe locuri de spălat piatra auriferă măcinată (Téglás, *AÉ,* XII, 1892, p. 133; *Klio,* XI, 1911, p. 509; Christescu, *Viata ec.*$_t$ *passim* şi *Rep. arh.).*

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Gummerus, *RE,* IX. col, 1496 şi urni. ; O r t h, *RE,* Suppl. IV, col. 152 şi urm. ; Christescu, *Viaţa ec..* p. 11 şi urm. ; S t a n c i u, *Aurul Daciei, passim;* M. Rostovtzew, *Sloria economica e sociale delVimpero romano,* Firenze, 1933, p. 390 şi urm.; C. D a i c o v i c i u, *La Transylv.,* p. 134 şi urm.; Ulf Täckholm, *Studien über den Bergbau der röm. Kaiserseit,* Up psala, 1937, p. 110 şi urm.; Tudor, *Ist. sclavaj.,* p, 130 şi urni, şi D. Tudó r. *Ist. Rom.,* vol. I, p. 400 şi urm.

[2] N e i g e b a u r, pp. 45 şi 60 ; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 15 şi urm. ; G o o s s, *Chronik,* pp. 99 şi 128; Mommsen, *CIL,* III, pp. 173 şi 215; Tomaschek, *RE,* I, col. 1883 ; C s e r n i, *AFM,* II, 1, pp. 141 şi 152 şi urm.; G. Téglás, *EMÉ,* 1912, p. 150 şi urni. ; G. Téglás, *Klio,* X, 1910, p. 500 ; Marţian, 499 ; Christescu, Ffofa *ec., passim;* C. D ai- c o V i c i u, *Dacia,* VII—VIII, p. 304 ; S t a n c i u, *op. cit.,* p. 57 şi urm. şi *Rep. arh.*

[8] G. Téglás, *AÉ,* XIII, 1893, p. 133 şi urm.; idem, *Hunyad. tört.,* I, p. 150; idem, *Klio,* XI, 1911, p. 509; Marţian, *passim;* Christescu *Viaţa ec.,* pp. 12,16,19; Stanei u, *op. cil.,* p. 60 şi *Rep. arh.*

AŞEZĂRILE MINIERE DIN ŢINUTUL ORAŞULUI BRAD

A doua zonă de aşezări miniere se găsea pe graniţa vestică a Daciei Superioare, avînd ca principal centru de extracţie minele de la Brad-Ruda. Ea ţinea administrativ tot de Ampelum, dar comunica mai uşor cu valea Mureşului şi cu Micia. în mare parte, minele romane din această zonă se grupau pe valea Crişului Alb, unde s-au făcut exploatări prin galerii şi prin spălarea nisipului aurifer. Pornindu-se dinspre sud, se pot indica o serie de localităţi cu urme de mine şi aşezări rurale romane.

La *Fizeş* (corn. Păulişul, j. Hunedoara), între dealurile Cornet şi Sfredel {aproape de Băiţa) s-au localizat urme de mine şi aşezări romane care depindeau de cele de la *Băiţa* (K. Papp, *BKL,* XXXIX, 1906, p. 161 şi urm. şi p. 472). Cele vecine de la (corn. Băiţa) nu sínt bine cunoscute
(M. Pălfy, *FIE,* XVIII, 1910, p. 290 şi urm.). La *Măgura-Topliţa* (corn. •Certejul de Sus, j. Hunedoara), minele se găseau pe hotarul satului, unde s-a găsit şi o urnă romană *(Rep. arh.)*. în satul vecin *Hondol,* urmele exploatării aurului se găseau pe colina Coranda (Macarovici, *op. cit.,* p. 233). Din complexul lor făceau parte cele de la Săcărîmb (corn. Certejul de Sus), exploatate mai puţin în antichitate decît azi (Christescu, *op.cit.,* p. 12).

Băiţa (j. Hunedoara), situată la 15 km faţă de Micia, a fost centrul minier cel mai de seamă din apropierea văii Mureşului[1]. în jurul Băiţei, la minele de munte: Sfredel, Cornet, Runcul Trestiei, Căian, Hărţăganu, Cîinelul de Sus şi altele, s-a lucrat dupăjşistemul galeriilor. în punctul de colectare a minereului pentru măcinare şi spălare, la „Măgura Băiţei", s-au descoperit piuliţe şi pietre de măcinat roca (Muzeul din Deva). Principala aşezare de mineri se extindea între dealurile Cornet şi Sfredel. Acolo se puteau vedea, în secolul trecut, un grup de 20 de locuinţe din zidărie cu piatră şi cărămidă destinate administraţiei (?) şi corpului de pază roman (?). Descoperiri întîmplătoare notează de acolo: ţigle, mozaicuri, urme de picturi murale, un opaiţ, cu ştampila MVRRI *{CIL,* III, 8076, 24), conducte de

apă, un tezaur monetar, vase diferite, unelte de minerit (pisăloage, rîşniţe). în jurul Băiţei se cunosc mai multe centre de exploatări aurifere. La *Trestia* (corn. Băiţa), după Téglás, s-ar fi descoperit în galerié schelete de sclavi mineri în lanţuri

(G. Téglás, *AÉ,* III, 1883, p. 145; Pálfy, *op.cit.,* p. 220 şi Christescu, *op.cit.,* p. 17). La *Ciinelul de Sus* (com. Băiţa) sínt urme de mine romane pe toate dealurile din jur, iar aşezarea romană existase sub vatra actualului sat, unde s-au găsit cărămizi, monede romane ş.a. (Téglás, *Hunyad. tort.,* I, p. 167 şi Marţian, 120). La *Hărţăgani* (j. Hunedoara) s-au identificat numai urmele de exploatare, pe „Măgura Băii'*. Se cunoaşte o monedă de la Antoninus Pius şi se presupune folosirea de către romani a izvorului termal de lingă galeria „St. Andrei" (Téglás, *Hunyad. tört.,* I, p. 165; Pálfy, *op. cit.,* p. 35 şi Stanciu, *Aurul Dacici,* p. 55).

Aşezarea romană de la *Brad* depindea de cea vecină de la Ruda, unde existau marile exploatări aurifere. Ca urme romane din zona oraşului Brad se menţionează descoperiri de vase romane, monede, opaiţe cu ştampila AOE, şi cu mai multe lumini, folosite de mineri etc. Minele cunoscute indică o slabă locuire romană (Gooss, *Chronik,* p. 286; Téglás, *AE*, XII, 1892, p. 443; Christescu, *op. cit.* p. 12şi Floca, *Sargetia,* I, p. 68 şi urm.). La *Ruda* (contopită cu oraşul Brad) s-au identificat cele mai de seamă exploatări aurifere din zona vestică a ţinutului minier (Gooss, *Chronik,* p. 105; Pálfy, *op.cit.,* p. 342 şi Christescu, *op. cit., passim;* Stanciu, p. 51 şi urm.). Sínt semnalate multe puncte de extracţie (Barza, Mreci etc.) pe dealurile din jurul localităţii, continuate azi de cele moderne. La mina „Sf. Ana" existau galerii cu trepte tăiate în stîncă. Una dintre galerii era lungă de 180 m, alta de 650 m ; ambele aveau 1 m înălţime şi 0,60 – 0,70 m lăţime, dimensiuni ce arată că în ele lucrau numai sclavi de statură mijlocie şi culcaţi. într-o atare galerie s-au descoperit resturile unei roţi folosite la evacuarea apei din mină (reconstituirea ei la Stanciu, *op.cit.,* p. 52). Ca descoperiri mărunte legate de viaţa minerilor romani de la Ruda se menţionează unelte de sfărîmat piatra, opaiţe, monede, o inscripţie (VEP) găsită pe o stîncă ş.a. În vecinătate, la satul *Cristior,* din exploatarea minieră de la valea Arzului se cunoaşte o mare piuă de fier folosită la zdrobirea minereului (Gooss, *Chronik,* p. 65), iar la *Mestecau* şi *Ţebea* se cunosc numai urmele de extracţie (Pálfy, *op. cit.,* p. 37 şi Christescu, *op. cit.,* p. 12).

Pe valea Crişului Alb, triunghiul minier *Baia de Criş-Caraciu-Rîbiţa* (j. Hunedoara) constituia cel mai vestic sector de exploatare şi destăpînire romană (Christescu, *op. cit.,* p. 12 şi Stanciu, *op. cit.,* p. 53).

La *Baia de Criş,* urmele exploatărilor miniere (cu aşezarea respectivă) s-au cunoscut încă din veacul trecut (Ackner, *JCC,* 1856, p.

14; Gooss, *Chronik,* p. 88; G. Téglás, *BKL,* XXXIX, p. 167 şi urm.; Christescu, *l.c.).* Modestele locuinţe ale minerilor se găseau pe locul ocupat acum de actuala comună, pe o terasă, unde au apărut substrucţii de clădiri, conducte de apă, monede, ceramică ş.a. Resturile unor rezervoare de apă înconjurate de movile de pietriş mărunt rămas de la spălătoriile de aur s-au în- tîlnit pe platoul „Pt incuri” (la sud de comună) şi pe vîrful Feredeului

(situat spre Caraci). Se aminteşte de asemenea descoperirea în aşezarea civilă a unor unelte de minerit. La *Căraciu* (corn. Brad), pe dealul Măgura şi în lungul văii Crişului Alb, aşezările de mineri şi locurile lor de muncă în galerii se ţin lanţ, cu modeste descoperiri de obiecte. în „Valea Steampuri lor“ se pot vedea mormane de nisip şi pietriş rezultate din spălarea aurului (Stan- ciu,o/>.ciL,p.33). La *Rîbiţa* (j. Hunedoara) s-au identificat numai urmele exploatării miniere în stîncă şi spălătoriile de aur (S. Răkdczy, *BKL,* XXXIX, 1906, p. 478 şi urm.). Punctul minier cel mai vestic din valea Crişului se găsea la *Stănija* (corn. Buceş, j. Hunedoara) (Teglăs, *HunyadddYi.,* I, p. 16S> şi Macarovici, *RSVA,* XXXII, 1946, p. 233 şi urm.). Pe toate dealurile din jurul satului (mai ales în partea sudică), urmele de exploatări aurifere şi de aşezări miniere te întîmpină în numeroase locuri. Galerii săpate în stîncă cu tîrnăcopul există pe Dealul Ungurului, pe vîrful Fericeaua, pe dealul Măgura, pe Valea Coacăzelor etc. în mina „Roşia“ (pe Dealul Ungurului) s-au găsit bucăţi de lemn putrezit folosit în galerii. în vecinătatea acestor puncte de muncă minieră s-au aflat o serie de aşezări cu locuinţe de mineri, (cărămizi, ceramică romană, piuliţe, rîşniţe, opaiţe ş.a.).

Faţă de sectoarele de extracţii aurifere din jurul oraşelor Ampelum şi Alburnus Maior, cel vestic de pe valea Crişului Alb constituie o regiune săracă în descoperiri arheologice. Cu totul modeste ca locuire sînt de asemenea aşezările de mineri, care constau din mici grupe de locuinţe, în mijlocul cărora, mai răsărite erau numai edificiile administraţiei. înapoierea culturală a regiunii se vede şi din faptul că nu a apărut nici o inscripţie de seamă. Singurele manifestări epigrafice sînt inscripţiile opaiţelor copiate sau aduse din interiorul provinciei. Ne lipsesc de asemenea urme legate de prezenţa unor posturi militare de pază a minelor şi a graniţei. Multe dintre obiectele romane ce s-au descoperit se pot considera ca mărfuri de import (vase de metal, opaiţe, unelte de minerit ş.a.). Cimitirele sînt dintre cele mai sărace ca inventar funerar. Din toate aceste constatări putem deduce că în această zonă de frontieră a provinciei şi într-o regiune dintre cele mai accidentate, controlul militar roman şi al administraţiei miniere de stat romane'erau foarte slabe. Legătura cu provincia se făcea greoi, cu Micia spre valea Mureşului şi cu Ampelum pe cursul Crişului Alb. Se pare că această regiune minieră era lăsată mai mult în seama autohtonilor geto-daci, care exploatau aurul pentru romani, prezenţi mai mult cu birouri administrative.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] A c k n e r, *JCC,* 1856, pp. 13 şi 24; Goo ss, *Chronik,* p. 68; G. Teglăs,

Hunyad. tort,, I, p. 165 şi urm.; Marţian, 80; Christescu, *op. cit.,* p. 12; Stan ci u, *Attrul Daciei,* p. 55 şi urm. şi *Rep. arh.*

ALBVRNVS MAIOR

în bazinul minier al Munţilor Apuseni, zona auriferă din jurul oraşului Alburnus Maior, prin amploarea exploatărilor metalului preţios şi prin multele documente epigrafice ce ne-a lăsat – între care şi cele 25 de tăbliţe ■cerate – reprezintă una dintre cele mai interesante din istoria Daciei romane. Aşezată în afara liniei drumurilor imperiale ale provinciei, această localitate ca şi Ampelum nu a intrat în atenţia geografilor şi itinerarelor romane. Localizarea ei la *Roşia Montană* (j. Alba) ne este însă asigurată prin indicaţiile inscripţiilor[1]. Ca şi în zona oraşului Ampelum, se constată aici: ...”avantajele unei vieţi economice intense şi dezavantajele unei lipse de ■seriozitate şi statornicie a populaţiei internaţionale, care o împestriţa – circulînd pe aici în perpetuă agitaţie, fie în slujba particulară a împăratului, fie pentru propria sete de cîştig uşor pe seama minerilor din district“ (Pârvan, *Getica,* p. 278).

Numele localităţii indică o rădăcină dacică – *alb* – care după terminaţie este în întregime articulată latineşte (Russu, *Limba,* p. 56). Toponimicul s-a menţionai în sase tăblitecerate *(CIL,* III, p. 924 şi urm., *tab.cer.,* I, IV, VIII, IX, XII şi XVI, cf. şi *ILS,* 7215, a).

Săpături arheologice la Roşia Montană nu s-au făcut. Tot materialul arheologic privitor la Alburnus Maior a rezultat din descoperiri ocazionale, încă din secolul al XVIII'[3], de cînd sînt semnalate construcţii şi o mare varietate de obiecte romane aflate pe o întinsă suprafaţă. Pe dealurile din jurul staţiunii romane se găseau necropolele. Exploatările moderne au distrus însă cea mai mare parte a vechilor ruine romane. Ca zone arheologice identificate, se cuvine a semnala pe cele mai de seamă.

Aşezarea civilă romană, faţă de Roşia Montana de azi, se extinde spre SV şi V (către satul Cornea şi în parte spre nord), pe malul stîng al văii Roşia, pe dealul Carpen şi în valea Nanului. în cadrul aşezării de la Alburnus Maior se îngloba şi „mahalaua“ *Vicus Pirustarum,* ocupată de *Pirustae* dalamaţi şi menţionată în *tab.cer.,* VIII. în cartierele oraşului s-au descoperit unelte de minerit şi zdrobitoare de piatră din cvarţit folosite la pisarea minereului pregătit pentru măcinat. Pe dealul Carpen au ieşit mai ales inscripţii de caracter religios *(CIL,* HI, 1260 şi *Dacia,* VII – VIII, p. 301, nr. 1—5). La „Pădurea Popii”, spre nord de

Roşia Montană, între pîraiele Baia şi Valea Roşie au apărut, în secolul trecut, înseninate construcţii din piatră ale unor clădiri profane şi religioase. Pe dealul Ţarina, multele inscripţii de caracter religios descoperite acolo *(CIL,* III, 7821; 7823—7825; 7829; 12564) ne îndreptăţesc a crede că se găseau în acel loc mai multe temple. Oraşul antic avea mai multe necropole: pe dealul Cetatea Mică, în vatra orăşelului Roşia Montană (urne cu cenuşă şi schelete); la actualul cimitir catolic (urne), pe înălţimea Gaura dintre Valea Nanului şi pîrîul Baia (opt inscripţii funerare, sculpturi funerare, sarcofage, etc.).

Zona exploatărilor aurifere se întindea în jurul localităţii antice, avînd puncte mai importante la Cetatea, Cîrnic, Sf. Ecaterina, Momuleşti, Letea, Rotunda ş.a. La Cetatea (Mare şi Mică) spre sud-est de Roşia Montană, s-a putut observa o uriaşă scobitură asemănătoare unui crater de vulcan sau unui amfiteatru, care a rezultat din prăbuşirea bolţii stîncii scobite cu numeroase galerii strîmte „Urcîndute sus – scrie Ackner (Z.c.) – la vederea maselor scobite, cel ce priveşte se uimeşte şi rămîne îngrozit. Ele sînt pe dinafară şi pe dinăuntru lucrate în cerc şi în realitate se pot asemăna cu un amfiteatru dărăpănat, sau mai bine încă cu un vulcan stins, al cărui crater înnegrit priveşte spre cer. Cetatea Mare şi Mică însemnează „întăritură mare şi mică" în limba română şi acestor stînci li se cuvine, cu atît mai mult numele de întăritori, cu cît în Cetatea Mare nu poate intra cineva decît printr-o singură deschizătură în partea dinspre nord, iar în Cetatea Mică numai printr-o strimtă văgăună. Priveliştea de sus în jos, dacă cineva s-a urcat pînă la vîrf, şi în interior, dacă cineva a pătruns înăuntru, sînt înfiorătoare. Toate simţurile celui ce a străbătut înăuntru, mai ales dacă aceasta o face pentru prima oară, sînt puse în mişcare" (cf. Gh. Popa-Lisseanu, *Romanica,* Bucureşti, 1926, p. 211). în acest loc au fost descoperite multe unelte de minerit şi de spălat pulberea auriferă măcinată. în vechile galerii romane de la „Cîrnic" (mina Sf. Ladislau) au apărut cîteva tăbliţe cerate din lemn de tei (anul 1820). Mina „Sf. Ecaterina" de la Momuleşti mai păstra (pe la 1855) interesante instalaţii miniere, ca: resturile unor schelării din bîrne «ce propteau pereţii stîncoşi ameninţaţi cu prăbuşirea, o roată de scos apa infiltrată în galerii ş.a. Acolo s-au găsit vase din lut şi lemn, opaiţe, unelte de mineri, o bucată de stofă şi 11 tăbliţe cerate (nr. III; V'—VIII; XIII – XV; XX; XXI şi XXIV). Pe Muntele Letea (la est de Roşia Montană) s-a aflat, în 1788, o tăbliţă cerată (nr. I), apoi, în 1790/1791, un schelet de bărbat împreună cu alte opt tăbliţe cerate, azi pierdute. Minele „Sf. Laurenţiu" de pe Muntele Rotunda (la nord de Roşia Montană) au dat (1786), între altele, două tăbliţe cerate. Alte 11 tăbliţe cerate au ieşit în 1854 din galeriile „Sf. Simion" de pe Muntele Ohaba. Rezultă că tăbliţele cerate s-au

găsit în numeroase galerii de mine, acolo unde se refugia populaţia în caz de primejdie. ’ ?

Ca fi Ampclum, Alburnus Maior fi-a scos seva economică din exploatările aurifere. Amploarea urmelor lăsate, fie construcţii, fie material epigrafic, ne asigură că localitatea din punct de vedere urbanistic se dezvoltase ca un oraş, dar că a rămas în situaţia juridică de *pagus.* Epigrafele ne pun în faţa unei lungi liste onomastice neromane, printre care predomină numele iliro- dalmate şi greco-orientale. Aceste neamuri variate ţineau să se organizeze în colegii religioase şi profesionale. în majoritatea cazurilor erau mineri neîntrecuţî în problemele tehnice de extracţie, adică acei *leguli* care lucrau cu sclavi şi mînă de lucru salariată. Pe bună dreptate, Pârvan vedea în Alburnus Maior „un oraş californian de civilizaţie internaţională” (Pârvan, *ofixil.,* p. 272 şi urm.). în complexul minier Alburnus Maior intrau şi aşezările romane de *Abrud, Bucium* şi *Coma,* a căror istorie nu poate fi studiată separat. în decursul timpului, materialul epigrafic şi arheologic descoperit în aceste patru aşezări romane a fost amestecat şi confundat, fapt ce impune examinarea lui în comun.

La *Abrud* (j. Alba), cunoscut prin urme de zidării romane, diferite obiecte şi probabil şi patru inscripţii *(CIL,* III, 1270; 1273; 1274; 1615), a existat un *vicus* roman, puternic legat de Alburnus Maior[2]. Se presupune că un mic *castellum* situat la sud de Abrud pe locul Cetăţuia, cu un perimetru de 300 m, asigura paza regiunii. Un medalion de teracotă poartă o invocaţie gravată în caractere greceşti: „Milostiv (să-)mi fie Serapis şi zeii toţi” (Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 65, nr. 25), atestînd practicarea cultului consacrat acestui zeu egiptean, ca şi prezenţa unor adepţi ai lui veniţi Ia Abrud de pe malurile Nilului.

Punctul minier *Coma* (corn. Roşia Montană) cuprinde în zona lui minele Cîrnic, Letea ş.a. (vezi mai sus). De aici se pare că provin două inscripţii latineşti *(CIL,* III, 1264 şi 1267; cf. Cserni, *AFM,* II, I, p. 545).

Mult mai importantă era aşezarea minieră de la *Bucium* (j. Alba), situată la sud şi sud-est de actuala comună (formată din 6 sate) unde s-au notat mai multe locuri de extracţie a aurului, aşezări de mineri şi necropole (Christescu, *op.cit.* | C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 305; Stanciu, *op.cit.* şi *Rep.arhi).* Pe Muntele Corabia (cota 1351) situat întrerîurile Arieş şi Ampoi, s-au aflat urme de extracţii miniere, locuinţe şi morminte, precum şi o inscripţie *(CIL,* III, 7831: *Pyrr. [Tro]phime)* şi altele[3]. Lamina Vulcoiu, situată la poalele aceluiaşi munte, s-au identificat locuinţe de mineri cu uneltele lor, tranşee (lungi de 100 m» late şi adînci de 20 m) din care se extrăgea roca, un canal cu o conductă de apă, opaiţe ştampilate ş.a. Acestui loc îi aparţine o inscripţie elină închinată lui *Iupiier Cimistenus (An.ep.,* 1944 nr. 20, = Russu, *op.cit.,* p. 64, nr. 24). Dedicantul ei, un *Myron,*

era probabil din Bitinia, de unde fusese adus şi cultul acestei divinităţi *(BCH,* XXV,
1921, p. 24; *RE,* XI, col. 397; *ED,* I, p. 155 şi *Látomás,* XXII, 1963, p.
= *Apulum,* V, p. 168 şi urm.). Cultul acestui zeu mai este cunoscut în Dacia numai la Apulum (cf. mai sus, p. 164), unde apare şi un *coll(egium) Pontobithynor(um)* (cf. *ATRE,* XIII, 1904, p. 130). între cele două comunităţi de ponto-bitinieni prezente la Alburnus Maior şi Apulum, vor fi existat legături strînse, religioase şi naţionale. Pe dealurile Boteş şi Poduri s-au săpat multe morminte (Téglás, Floca etc.), ascunse în tumuli înalţi de un metru şi cu diametrul de 6 m. Inventarul lor era sărac (ceramică, opaiţe: *CIL,* III, 8076, 14) şi depus împreună cu cenuşa mortului în gropi simple. Se crede că de la Bucium provine şi o inscripţie romană *(CIL,* III, 7831). Alte urme de exploatări miniere cu mici aşezări în jurul lor s-au semnalat pe dealurile Breaza şi Negrileasa.

Analiza materialului epigrafic litic cules din cele patru centre miniere descrise mai sus concordă şi completează indicaţiile din tăbliţele cerate şi ele rămîn valabile pentru întreaga zonă auriferă de la Alburnus Maior. *Legali,* mici arendaşi, apar în inscripţii cu indicaţia profesiunii lor sau identificaţi prin uneltele de minerit sculptate pe piatra lor de mormînt *(CIL,* III, 1260: *legulus;* 1264 şi 1269: unelte sculptate). Populaţia ilirică *Baridustae* se în- tîlneşte pe un altar dedicat *genio k(astelli) Baridusta(rum)* de către *Seneca Bisonis,* un nume specific iliric *(Dacia,* VII —VIII, p.302, nr. 3). Din acest document şi din altele, se cunoaşte organizarea în *castella* a neamurilor dalmate, colonizate în regiunea auriferă (cf. mai jos, p. 199).

Materialul epigrafic din zona Alburnus Maior ne furnizează o bogată recoltă de nume ilirice, cam două treimi (70) din numărul celor cunoscute în întreaga Dacie (circa 120). în marea lor majoritate, ele sínt culese din epitafuri, deci aparţin unei populaţii colonizate masiv în acest loc (Kerenyi, p. 136 şi urm.; Russu, *AISC,* IV, p. 198şi urm. şi V, p. 285 şi urm.): *Andueia Batonis (filius); Anduenna Batonis (f);Andunocnes; Annaeus; Annesis; Andunocnetis; Baezus; Bato* (în 7 inscripţii); *Beus, Beusas(\n* 3 inscripţii)*; Bisius, Biso, Dasas Suttinis (f); Dasas Loni; Dasius Breucus; Dasius Verzonis; A epica [dus}; Epicadus* (în trei inscripţii); *Geldo, Lavius Verzon(is) ; Lianus (P); Liccaius Epicadi; Linsas; Lonus; Lossa; Arria Marna; Masurius Messi; Messius; Panes; Plaius; Plabaotius; Plaetoria Maxima; Planius Baezi; Planius Verzonis; Plares* (în 2 inscripţii); *Platino Verzonis; Plator* (în 6 inscripţii); *Resculus (P);* S«M[V]- *ccus; Scenobarbus* (în 3 inscripţii); *Seneca Bisonis; Suttis; Titius (P); Treusenus (P) Venetus; Veranes; Verzo* (în şase inscripţii); *Vezpant...* etc. Toţi aceşti iliri îşi înscriau numele prin filiaţia după tată; ei nu erau cetăţeni romani, ci numai peregrini, dar cu o serie de drepturi civile speciale, de care nu se

putea bucura populaţia autohtonă. în Dacia veniseră cu organizaţia lor administrativă în *castella* (v. mai jos, p. 199) şi profesional constituiau, pentru apărarea intereselor lor, acele *collegia aurar iarum (CIL,* III, 941), asociaţii a căror natură şi alcătuire internă nu se indică clar în inscripţiile lăsate de
ele ((77,111,7822: doi *ina[g(istri)] colt(egii) .Cmwştinţete* lor de limbă latină nu erau dintre cele mai bune *(CIL,* III, 1269; 7827; 7830 = 1263 şi *An.ep.* 1960, nr. 235).

Dar alături de aceşti localnici iliro-dalmaţi locuia şi un numeros contingent de greci (Kerenyi, p. 155 şi urm.), ca: *Alexander; Alexander Antipatri; Alexander Car.,,; lulius Alexander; Antipatcr; Apalaustus; Apollonius; Artemidorus; Asclepius; Callistus; Cares; Caricus; Cer do; Cissus; Doini tia Clone; Aelius Dionysius; Herntes Myrini (SCIV,* XIII, 1962, p. 129); *Maca- rius; Macedo; Menofilus; Nico; Of as Menofili; CI. Philetus; Pyrr. [Trop}hiine; Socratio Socrationis; Theodote eic,* Întîlnim şi un nume egiptean: *Sambu* (Russu, *AISC,* V, p. 290). Că elementul elenizat era puternic la Alburnus Maior se vede şi din faptul câ s-au găsit acolo nouă inscripţii greceşti (Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 64 şi urm., nr. 24—31). în lista lor întîlnim adoraţi zei orientali, ca: *Serapis; Zeus Cimistenus* (cf. mai sus, p. 197), *Zeus Sarden- dcnos^o* divinitate din Galatia (Russu, *op.cit.,* nr. 30; vezi şi mai sus, p. 197); *Zcu^N.arcnos.* (în două altare), adus din Nara Galatiei (Russu, *op.cit.,* nr. 28), care patrona probabil un colegiu de mineri condus de *Demetrios,* fiu al lui *Arzaces,* şi pe *Zeus Sittacomicos* (Russu, *op.cit.,* nr. 31) – şi acesta un zeu microasiatic. Atare divinităţi amintesc în epitetele lor numele unei localităţi din Orient, de unde veniseră în Dacia o dată cu minerii ce le adorau, sincre- tizate cu principala divinitate a panteonului greco-roman. Aceste grupări de oameni erau slab romanizate, după cum ne-o indică folosirea limbii greceşti. La Alburnus Maior, în două cazuri, ei constituiseră colegii, care erau fie profesionale, fie religioase, grupate în jurul divinităţii respective. Una dintre tăbliţele cerate *(CIL,* III, p. 933, *iab.cer.,* IV = Russu, *op.cit.,* nr. 26), care conţine un contract de împrumut, era scrisă în greceşte de aceşti colonişti orientali. Pe o altă tabletă cerată *(CIL,* III, p. 959, *tab.cer.,* XXV = Russu, *op.cit.,* nr. 27), datînd din anul 160 şi redactată cu text latin, unul dintre martori, Alexander Antipatri, scrie şi semnează cu litere eline, fiindcă nu cunoştea alfabetul latin. Întîlnim şi un nume african: *Sattara (CIL,* III, 1322).

Ca nicăieri în alt centru urban al Daciei, numele latineşti la Alburnus Maior sînt în minoritate faţă de cele ilirice şi greceşti. Constatăm de asemenea absenţa elementelor administrative-miniere, atît de abundente la Ampelum. Sclavii apar în textele a trei tăbliţe cerate (cf. mai jos, p. 2C0) şi într-o singură inscripţie pe piatră *(CIL,* III, 7830 = 1263). Dar aceasta nu constituie o dovadă că sclavajul nu se

dezvoltase şi în această regiune. Divinităţile legate de munca minieră şi de carierele de piatră apar de asemenea (CIL, 111,7827; 12564; *An.ep.,* 1960,nr.235 şi 930;*Dacia,* VII —VIII p 300 nr. 6 şi *SCIV,* XIII, 1962, p. 129).

Cele douăzeci şi cinci de tăbliţe cerate descoperite în regiunea Alburnus Maior sînt documente de o mare valoare istorică şi juridică pentru cunoaşterea vieţii interne clin acel oraş şi din satele de mineri din împrejurimi. Textul lor ne pune la îndemînă contracte de vînzare-ciimpărare (sclavi, case etc.)" contracte de arendă, închiriere şi asociere, chitanţe de împrumuturi cu dobîndă, şi multe altele. Ele au format obiectul unui număr însemnat de studii, despre care nu este însă locul aici să vorbim integral'[1]. în textul lor întîlnim menţionate neamurile dalmato-ilirice, *Pirustae* şi *Bariduslae,* conduse de *principes (CIL,* III, 1322 şi p. 939, *tab.cer.,* VI, din 17. III. 139). ta organizaţie administrativă de bază, ei aveau în Dalmaţia şi în Dacia aşezările numite *kastella*[3]. Este probabil că locuitorii acestor *kastella* miniere aveau o organizaţie paramilitară. în textele epigrafice găsim menţionate:

(astellwin)| *Banii ustarmn (Dacia,* VII —VIII, p. 302, nr. 3); *k(astellum) AnliunCţcrL*, 111, 1271) şi *casiellani (CIL,* III, 7821), fără precizări etnice,, dar localizate sigur în Dacia.

După cum a demonstrat I.I. Russu *(Cercel, de lingvistică,* 11, 1957, p. 345 şi urm.), în tăbliţele cerate trebuie distinse două categorii de localităţi. Cele care arată locul semnării contractelor se găseau pe teritoriul Daciei; cele care foloseau ca determinativ la numele de persoane, ca să indice obîrşia lor, sînt toponimice din Dalmaţia. Astfel, în regiunea Munţilor Apuseni pot fi înscrise următoarele sate menţionate pe tăbliţele cerate: *k (astellnm ?) Ar turn* (sau simplu *Cartum)* – un toponimic care poate fi tot atît de bine iliric sau dacic *(CIL,* III, p. 936, taâ.cer., VI, din 139); *Deusara (CIL,* III, p. 930, *tab.cer.,* III, din 162) este toponimic geto-dacic curat şi înseamnă „Apa zînelor" (cf. şi Pârvan, *Getica,* p. 273); *Immenosttm Maius (CIL,* III_r p. 938, *tab.cer.,* X, din 164) – un toponimic probabil dac (Pârvan, *op.cit.,* p. 274) şi *Resczilum (CIL,* III, p. 924, *tab.cer., I = ILS,* 7215, din 167)$_r$ este tot un nume geografic clasic geto-dac, fiind *c>statio* fiscală sau de *beneficiari* pentru paza graniţei (Pârvan, *op.cit.*; cf. şi mai jos, p. 201). în ce localităţi de azi pot fi identificate aceste *kastella* şi i'-zcz din împrejurimile Roşiei Montane, fie ele ilirice, fie autohtone getice, rămîne încă o problemă de nerezolvat, din lipsa unor ştiri epigrafice. Tot în Dacia se găsea şi o localitate *Cernenws* (atribut dat lui lupiter în *tab.cer.,* VIII, cf. *CIL,* III, p. 940 din 142), toponimic care poate fi socotit celtic, oriental sau dacic? (bibliografia lâ ■R'âs.su, *op.cit.,* p. 246).

Ca nume de localităţi din sudul Dalmaţiei (Muntenegru), prin care se indică locul de baştină al unor colonişti iliri din tăbliţele cerate dacice, determinativele ce se adaugă numelor unor persoane contractante sau martorilor, sînt foarte interesante pentru stabilirea locului de unde au fost transplantaţi aceştia în Dacia (cf. Pârvan, *Getica,* p. 273 şi urm. şi Russu, *op.cit.*^ p. 246 şi urm.). Tăbliţele cerate ne-au păstrat următoarele nume de localităţi dalmatine, care au furnizat colonişti Daciei: *k(astellum) Avieretutm (tab.cer.,* VI, cf. *CIL,* III, p. 956); *Sclaietae* (ibicT)T377rc7mu^(TbidŢ, *Nocnetae* (ibid.) şi *Tovetae (tab.cer.,* V, *CIL,* III, p. 934). Prin folosirea acestor determinative geografice în compoziţia numelui lor, respectivii colonişti dalmaţi păstrau încă vie conştiinţa propriei lor origini şi patrii, în mijlocul populaţiei dacice, unde fuseseră colonizaţi.

Din analiza cîtorva tăbliţe cerate (din grupul celor 25 de exemplare data- bile din anii 131 – 167), surprindem şi alte interesante aspecte economice, sociale şi culturale din viaţa satelor miniere de pe lîngă Alburnus Maior.

Trei atare documente reprezintă contracte de vînzare-cumparare a unor sclavi *(CIL,* Iii, pp. 936, 940 şi 955, *tab.cer.,* VI, VII, şi XXV; cf. Tudor, *Ist.sclavaj.,* p. 150 şi urm.).

La 17 martie 139, în k(astellum) Artum, pirustul Dasius Verzonis din k(astellum) Avieretium vindea, lui Maximus Batonis, pe copila sclavă *(puella)* de şase ani, cu numele *Passia,* de neam grec, un copil găsit pe drumuri *(sportellaria),* pentru suma de 205 denari. Şapte martori, *leguli* ca şi contractanţii, întăresc actul cu semnăturile şi sigiliile lor *(tab.cer.,* VI). Al doilea act similar s-a scris la 16 mai 142, în canabele legiunii a XlII-a Gemina din Apulum *(tab.cer.,* VII). Ca vînzător apare Bellicus Alexander, cumpărător fiind Dasius Breucus, iar obiectul vînzării-cumpărării,copilul *(puer)* Apalaustus, tot grec, pe care s-a plătit suma de 600 de denari. Cinci martori subscriu actul. Cel de-al treilea document de acest gen are ca vînzător pe Claudius Philetus, iar cumpărător pe soldatul Claudius lulianusdin legiunea a XlII-a Gemina, centuria lui Claudius Marius. Se vinde femeia *(mulicr)* Theodote (o grecoaică), la 4 octombrie 160, pentru suma de 420 de denari. Ca garanţi ai învoielii apar nişte veterani ai legiunii *(tab.cer.,* XXV). Documentele cerate arată că *legîilii* cumpărau sclavi prea puţini apţi pentru munca minieră (copii şi femei). în comerţul acesta erau amestecaţi soldaţi şi veterani romani, ca martori sau ca părţi contractante ale cumpărării- vînzării. Aceşti sclavi erau deseori barbari capturaţi de soldaţi de pe graniţele provinciei şi vînduţi arendaşilor minieri cu acte plăsmuite (Tudor, ZsLscZtwaJ., p. 168). Preţul sclavilor este foarte ridicat, ceea ce arată raritatea mărfii. Suma plătită pentru fetiţa Passia echivalează cu costul a 41 purcei sau 57 miei; preţul băiatului Apalustus – cu 120 purcei sau 166 miei şi cel al

femeii Theodote cu 84 purcei sau 116 miei (Tudor, *op.cit.,* p. 169 şi urm.).

în lumea minieră din Munţii Apuseni existau şi „bănci" care împrumutau bani legulilor pentru a-i folosi în procesul de extracţie a aurului *(CIL,* III, p. 950 şi urm., *tab.cer.,* XIII şi XIV). O atare asociaţie de speculă bănească (socidas *danistaria)* constituiseră, la 28 martie 167, cămătarii *(argentarii)* Cassius Frontinus şi lulius Alexander *(tab.cer.,* XIII). Pactul se încheiase la Deusara, cu un capital comun de 800 de denari, administrat de un sclav priceput în atare operaţii *(actor),* cu numele de Secundus. Asociaţii stabilesc criteriile de împărţire a beneficiilor, suportarea pierderilor, penalităţile pecuniare ale părţii ce nu-şi îndeplinea angajamentele contractuale ş.a.
Suinele împrumutate erau grevate cu dobînzi de specula, pe termen scurt şi cu garanţii apăsătoare care, adesea, ruinau pe leguli.

Trei tăbliţe cerate ne arată că în lucrările grele din mine, legulii angajau cu contract oameni liberi, săraci, al căror randament era mai mare decît al sclavilor ce lucrau fără nici un interes. Cel mai interesant dintre aceste documente este un act încheiat la 20 mai 164 *(CIL,* III, p. 948, *tab.cer.,* X), între muncitorul Memmius al lui Asclepius (analfabet) şi patronul Aurelius Adiutor (J. Carcopino, *Rev. de phil. de litter. et d'histoire ancienne,* XI, 1937, p. 97 şi urm.). Se spune că de la 20 mai, la 13 noiembrie 164, angajatul primeşte 70 denari şi hrană, cu plata în rate, că va depune o muncă stăruitoare şi că va despăgubi cu cinci sesterţi pe zi pe arendaş, în cazul cînd ar părăsi lucrul. Eventualele inundaţii în mină sau alte accidente erau suportate tot de salariat. Patronul acceptă unele penalităţi numai în cazul întîr- zierii plăţii. Stipulaţiile din contract dovedesc exploatarea dură a acestor muncitori săraci, angajaţi cu 2,25 sesterţi pe zi, plus hrana.

La asemenea elemente sărace şi la unele categorii de sclavi se referă actul de dizolvare a colegiului lui *lupiter Cernenus,* redactat şi afişat la 9 februarie, anul 167 în Alburnus Maior, *statio Resculum (CIL,* III, p. 924, *tab.cer.,* I). Era o asociaţie de ajutor reciproc a unor oameni nevoiaşi, cu un preşedinte *(magister)* şi casieri *(quaesiores).* Organele de conducere sînt silite să procedeze la dizolvarea colegiului, deoarece din cei 54 de membri, rămăseseră în Alburnus Maior numai 17 şi toată lumea se dezinteresa de bunul mers al asociaţiei. Conducătorii ei au dat socotelile, depunîndu-şi mandatul şi anun- ţînd că pe viitor nu se vor mai putea plăti ajutoare de înmormîntare. Slaba coeziune a acestor asociaţii cu scop funerar se explică prin greutăţile de a încasa cotizaţiile de la membrii lor, oameni nevoiaşi şi împrăştiaţi după lucru în diferite mine de aur din Munţii Apuseni.

Asemenea colegii de mineri se înjghebau şi în scopul organizării unor petreceri în comun, cu caracter religios şi cîmpenesc. Una

dintre tăbliţele cerate păstrate în stare fragmentară *(CIL,* III, p. 935, *tab.cer.,* XV) prezintă încasările şi cheltuielile făcute cu prilejul petrecerii cîmpeneşti organizată de membrii colegiului, în ziua de 30 aprilie (anul nu s-a păstrat). Au fost atunci consumaţi 5 miei în valoare de 18 denari, un purcel plătit cu 5 denari, pîine albă cu 2 denari, vin superior cu 2 denari, vin obişnuit de 97 denari, tămîie, oţet, sare, ceapă ş.a. Documentul ne face cunoscut preţul unor alimente în Dacia, pe baza cărora putem evalua în natură costul sclavilor (cf. mai sus p. 200).

Aglomeraţia minieră din Alburnus Maior crease unele dificultăţi în problema locuinţelor. Constatăm că la 6 mai 159 *(CIL,* III, p. 945, *tab.cer.,* VIII) se vindea o jumătate de casă din „mahalaua Piruştilor“, cu importanta sumă de 300 de denari şi cu o serie de clauze destul de grele pentru cumpărător. Nu puteau lipsi din acest important centru economic nici agenţiile fiscale d vamale. Arendaşul acestor venituri publice, T.Iul. Saturninus, folosea în fruntea unui astfel de oficiu din Alburnus Maior, pe un *servus ’ villicus Respectus* (?), ca om de încredere *{CIL,* III, p. 958, *tab.cer.,* XXIII).

Pe valea Arieşului (Mare şi Mic) au funcţionat unele puncte de extracţie a aurului mai modeste şi care depindeau de centrul din Alburnus Maior. în comuna Jvram *lancn* (j. Alba), situată la izvoarele Arieşului Mic s-au reperat urme de exploatări romane ţextracţii-spălare) pe malul drept al rîului *(Rep.arh.).* La *Vidra* (j. Alba), pe ambele maluri ale Arieşului Mic, marile movile de pietriş cu gropile respective, indică spălătorii de aur (Marţian, 739 şi Christescu, *Viaţa ec.,* p. 13). în apropiere de *Neagra* (j. Alba), pe un mic afluent al Arieşului Mare, sínt semnalate tot spălătorii de aur (Gooss, *Chronik,* p. 96; Cserni, *AFM,* II, 1, p. 549 şi Christescu, *op.cit.,* p. 13). Ca cel mai nordic punct al acestor spălătorii de aur romane l-am putea socoti pe cel de la Scamoara (j. Alba), lingă pîrîul cu acelaşi nume *(Rep.arh.).* Pe cursul rîului Arieş (după confluenţa Arieşului Mare cu cel Mic), apar în multe locuri resturi de excavaţii, surpături şi conducte de apă, rămase de la vechile exploatări aurifere, dintre care unele sínt nesigure ca origine. La *Cîmpeni,* pe ambele maluri ale apei se vad movile de pietriş, şanţuri şi gropi, pe lîngă care s-au aflat monede romane (Marţian, 124- şi Christescu, *op.cit.,* p. 12). în apropiere de acest oraş, la *Bistra,* spălătoriile de aur sínt cunoscute de un veac (Ackner, *JCC*, 1856, p. 19; Gooss, *Chronik,* p. 67 şi Cserni, *op.cit.,* p. 539). La *Baia de Arieş* (j. Alba), au fost găsite un vas de spălat nisipul aurifer şi alte obiecte folosite de mineri (Christescu, *op.cit.,* p. 12 şi Stanciu, *Aurul Daciei,* p. 82 şi urm.). în *Sălciua de Sus* (j. Alba), sínt de asemenea, o serie de locuri care indică extracţii aurifere (Ackner, *JCC,* 1856, p. 24; Gooss, *Chronik,* p. 112 şi Christescu, *op.cit.,* p. 17). Alte numeroase puncte miniere romane au fost identificate pe cursul Crişului Alb, în

jurul muntelui Găina, pe toată valea Ribiţana (Gooss, *Chronik, passim* şi Christescu, *op.cit.,* p. 13). Exploatările aurifere pe valea Arieşului s-au extins înspre răsărit, pînă în apropiere de Potaissa. Ele apar la IVÎ/O/M (corn. Ocoliş, j. Alba), pe malul rîului, unde a fost descoperită şi o secure romană *(JÖAI*, V, 1902, Beibl.col. 104 şi *Rep.arh.),* pe valea pîrîu- lui lara ş.a.

La *Băişoara* (j.Cluj) exista o aşezare de mineri în apropierea exploatărilor aurifere de pe valea Ier ii, de la care ne-au rămas interesante unelte de minerit (ciocane, tîrnăcoape, pive de pisat). Minele de aici erau legate de cele din comuna vecină, *lara* (j. Cluj) unde, în locul „Groapa lui Popa“, unele urme de construcţii aparţin unor aşezări de mineri (G. Téglás, *AÉ,* XVIII, 1898, p. 432 şi urm.). Urme de exploatări aurifere se întîlnesc şi la *Făgetul Ier ii* (corn, lara) şi *Sitrdîic* (corn. lara) (cf. Téglás, *l.c.).*

Pentru cunoaşterea regiunii miniere de la Alburnus Maior ne stau la în- demînă mai multe documente epigrafice şi arehologice decît în alte părţi.

Punctele de exploatare minieră sînt mult mai numeroase, dar în general mai mărunte ca activitate şi nu întotdeauna însoţite de aşezări civile dezvoltate. în văile înguste ale rîurilor aurifere din această regiune a existat un adevărat furnicar de oameni şi *nationes* diferite, în mijlocul cărora domina elementul iliro-dalmat, urmat de cel elenizat. Dalmaţii mineri sînt prezenţi aici ca arendaşi *(leguli),* dornici de îmbogăţire şi luptînd cu organele de stat de la care arendau locurile mai rentabile de exploatare a aurului.Ei erau veşnic preocupaţi de obţinerea mîinii de lucru – sclavi sau salariaţi. Organizaţi în diferite colegii, căutau capital de investit în aceste întreprinderi – capital pe care-l găsesc plătind dobînzi mari cămătarilor, *urgentării.* împăratul, ca proprietar al minelor de aur, a căutat să încurajeze colonizarea acestor mineri dalmaţi, acordîndu-le o serie de avantaje în plus, faţă de cele rezervate peregrinilor, printre care avantaje se număra şi *ius commercii* după dreptul roman. Tăbliţele cerate şi inscripţiile pe piatră arată că existau oameni care se îmbogăţeau de pe urma exploatărilor aurifere rentabile, dar şi mulţi care vegetau în sărăcie. Oamenii nevoiaşi lucrau în mină pentru sume infime şi pentru hrană. Colegiile acestor săraci se îngrijau numai pentru ajutoare de înmormîntare, foarte modeste – dacă examinăm inventarul funerar din necropolele lor. Cele mai prospere sate erau ale piruştilor şi bariduştilor, organizate în *castella,* după sistemul din patria de origine. Elementele orientale şi elenizate locuiau mai mult în Alburnus Maior, ajuns ca dezvoltare urbanistică la situaţia unui oraş. Se pare că slaba romanizare din acest oraş şi mulţimea acestor *nationes* – care mult timp nu au rupt legăturile cu patria lor de baştină – au fost piedica ce s-a opus obţinerii unui rang de *municipium,* rămînînd pînă la capăt un simplu *pagus.*

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

i *CIL,* III, p. 231 şi urm.; 921 şi urm.; 1399 şi 2110; Ackner, *JCC,* 1856, p- 17 ; G o o s s, *Chronik,* p. 32i P ; Tomaschek» *RE,* I, col. 1338, ist eseu, â r v a n, *Getica,* p. 272 şi urm.; C h c o v i c i u, *Dacia,* VII – XIII, p. 301; urm. şi *Viaţa ec., passim;* C. D aista n c i u, *Aurul Daciei,* p. 62 şi *Rep. arh.*

-Neigebaur, pp. 182 – 184 ; Ac k n e r, *JCC,* 1856, p. 15; G o o s s, 1, *Chronik,* p- 64; C s e r n i, *AFM,* II, C. Daicoviciu, pp. 141 şi 538; Marţian, 1 ; p. 300; idem, *La Transyl.,* p. 108;

Dacia, VII—VIII, R u s s u, *MC A ,* VI, p. 886 şi *Rep. arh.*

’ J u n g, *fastei,* p. 161 ; G. T 6g 1 â s, *A* A’, XVI, 1890, p. 540; F 1 o c a, *AlSC,* IU. p- 160; *Sargetia,* II, p. 91 şi urm. şi Horedt, *Untevsuch,* p. 13.

[4] Publicate integral de T h. M o m m s e n, *CIL,* III, pp. 921 —966. Recent şi important studiul lui I. I. Ru ssu, *Numele de localităţi din tăbliţele cerate fn Dacia,* în *Cercel, de lingvistică,* II, 1957, p. 243 şi urm.

[8] C. Patsch, *MUL Bosn. und Herzeg.,* VI, 1889, p. 265; Jung, *Fasten,* p. 162; C. D a i c o v i c i u, *Dacia,* N. S., II, 1958, p. 259 şi urm. – *Apulum,* IV, p. 51 şi urm.; *CIL,* III, 7821: *„castellanis“* – sînt locuitorii din aceste *castel la.*

SALINAE

Ptolemeu (III, 8, 7) notează în Dacia localitatea LocXivat, pe care *TP* o situează între Brucla şi Potaissa,. faţă de ambele, la 12 mp (= 17,748)[1]. în provinciile Imperiului roman, *Salinae* apare frecvent ca toponimic, acolo unde se găseau exploatări de sare. De multe ori el reprezenta traducerea în limba latină a toponimicului indigen cu acelaşi conţinut, atunci cînd extracţia de sare era mai veche pe locul respectiv, decît venirea stăpînirii romane.

Identificarea localităţii Salinae pe drumul dintre Aiud şi Turda urmează a se face în regiunea unde există ocne de sare şi urme romane. Pentru această localizare se oferă comunele Unirea (Vereşmort – Vinţul de Sus), Războeni- Cetate (Feldioara), Uioara şi Ocna Mureşului (toate în j. Alba). Sînt aşezări bogate în exploatări salinifere cu urme romane, o regiune în care şi drumul imperial părăseşte calea Mureşului, ca să cotească spre Potais- sa-Turda. Prin forma sa pluralĕ, topicul *Salinae* putea indica, în perioada romană, întregul complex cu exploatări de sare din zona localităţilor menţionate. Ocnele respective posedau pe malul Mureşului schele pentru încărcarea şi expedierea sării pe apă în jos, pe plute sau cu mici ambarcaţii.

Cele mai multe probabilităţi pentru localizarea anticei Salinae le oferă Utoara-Ocwa *Mureş,* cu o bogată extracţie a sării în perioada romană, cu numeroase descoperiri arheologice şi cu oarecare aproximaţie, privind concordanţa cu măsurătorile din *TP*[2]*.*

Pe malul drept al Mureşului a existat o însemnată aşezare civilă roman cu zidării, ale cărei vestigii împrăştiate pe o mare suprafaţă a solului arată locul unui tîrg de seamă al Daciei. Necropola acestui *pagus* s-a descoperit spre răsărit de el, unde trei morminte cu boltă de cărămidă ştampilată PATERN şi TI indicau nume de producători localnici. în afară de sculpturi, opaiţe, monede şi două fragmente epigrafice fără importanţă *(CIL,* III, 933,aşi7711), se cunoaşte un altar dedicat zeiţelor *Diana* şi *Terra Maier (AM*, IV, p. 176). Direct

legată de Uioara apare aşezarea autohtonă din timpul stăpînirii romane identificată recent la satul *Ciunga* (corn. Ocna Mureş), în locul „Borta“,

unde convieţuirea daco-romană se atestă prin asocierea ceramicii (Protase *PC,* p. 31).'

în faţa *Uioarei-Ocna Mureş,* pe malul opus al Mureşului s-a dezvoltat importanta aşezare romană de la *Râzboeni-C etate* (j, Alba). Cercetări organizate în trecut şi recent ne fac cunoscut acest loc roman numai prin descoperiri întâmplătoare şi izolate[3]. La apus de comună, pe locul numit „Cetate" era încă vizibil la suprafaţa terenului conturul unui castru roman, în care s-au făcut unele sondaje arheologice de către Neigebaur (1847) şi Lowenthal (1859). Ei au descoperit acolo diverse sculpturi (un zeu nud, un relief al Cavalerului trac, obiecte din marmură) şi inscripţii *(CIL,* III, 933 = *Dolg.,* 1916, p. 79 şi urm.); 934=J/Czl, VI, pp. 883; 7712; 7789). Ştampilele aplicate pe cărămizi şi pe ţigle dovedeau că acest lagăr fusese construit şi ocupat de detaşamente ale legiunilor a XlII-a Gemina *(CIL,* III, 8064, 16=1629); a V-a Macedonica şi *ala I Batavorum (CIL,* III, 8074, 2), cu misiunea de a păzi ocnele de sare şi drumul imperial dintre Salinae şi Apulum. Aşezarea civilă poate fi urmărită mai ales către marginea de sud-vest a actualei comune (între drumurile ce duc la Vereşmort şi Călăraşi), pe un teren presărat cu resturi de zidării, morminte, ţigle, cărămizi şicioburi. între descoperirile de mici obiecte apar opaiţele lui Sextus, C. Dessius şi Optatus *(CIL,* III, 8076,
II, 26), tuburi de plumb, un *umbo* de scut, fragmente de *terra sigillata, o* bucată dintr-o statuie de bronz, un sarcofag, doi Iei funerari, un fragment de stelă funerară cu chipul unui soldat *cornicen* ş.a. Ca inscripţii se remarcă aceea ce însoţeşte figura lui Apollo, pusă de *Atilius Celsianus,* decurion în Apulum (?). Dedicantul era, probabil, un localnic exportator de sare *(CIL,*
III, 933). Alte două epigrafe fragmentare ne dau nume de persoane, ca *Se- [da]tus (CIL,* III, 934 = Russu, *MC A,* VI, p. 883) şi *Aurel. Tzolotus (?) (CIL,* III, 7789).

La *Unirea* (Vinţul de Sus-Vereşmort), aşezarea civilă romană se situează pe malul drept al Mureşului[4]. Nu putem şti dacă o ştampilă a legiunii a V-a Macedonica *(CIL,* III, 1630, h) poate dovedi acolo un post militar roman. Era, în schimb, locul de despărţire a drumului imperial Apulum-Potaissa de calea ce pornea spre cursul superior al Mureşului, către castrul Brîncove- neşti. Aşezarea s-a putut astfel înscrie ca o *statio* sau *mansio,* ajungînd la dezvoltarea unei însemnate comune rurale. Acelaşi Neigebaur a descoperit un bogat material arheologic, se pare la nord de actuala comună, în punctul „Valea Lichii", unde aşezarea civilă romană se remarcă printr-o serie de resturi de construcţii şi alte obiecte.

în jurul ocnelor din complexul Salinae s-au dezvoltat mai multe aşezări rurale legate ca înflorire economică de valea Mureşului. La *Decea Mureşului* (j. Alba) o aşezare sătească se găsea la nord de actuala comună (Cserni, AFA/, II, 1, pp. 141 şi 546; G. Teglâs, *EM,* 1902, p. 270; Floca, *ED,* VI, p. 217).' Ca descoperiri'de obiecte diferite se indică: o piatră sculptată, o statuie a zeiţei Ceres (?), o rîşniţă, o lance, cărămizi şi ceramică romană. în 1888 s-au aflat, la sud de Decea, urmele unui templu mithriac din care s-au strîns: un relief cu chipul zeului născîndu-se din stîncă, o statuie şi trei dedicaţii mithriace *(CIL.* III, 12547, 12548; şi *CIMRM,* II, nr. 1933). La *Lunca Mureşului* (j. Alba) aşezarea de ţară romană se situează la sud pe înălţimea „Fîntîna de piatră", unde se pot observa substrucţii de clădiri şi ţigle (Gooss, *Chronik,* p. 88; G. Téglás, *EM,* V, 1889, p. 255; *Klio,* XI, 1911, p. 503 şi *Rep.arh.).* Au apărut acolo ştampilele ale legiunii a V-a Macedonica, un vas roman, un coif de bronz ornamentat cu un şarpe în relief şi marcat cu cifra XVIII *(CIL,* III, 8074,4). Săpături recente (1963—1964) făcute peste Mureş, în faţa acestei aşezări, pe teritoriul comunei *Noşlac* (j. Alba), au descoperit în locul „Sumughi", o staţiune provincial-romană din secolele II —III, unde prin ceramică se poate vedea o convieţuire daco-romană (Mitrofan, *RM,* nr. spec., 1965, p. 436 şi Protase, *PC,* pp. 42 şi 121 şi urm.). în cercul economic al exploatărilor de saline intra de asemenea aşezarea rurală şi militară de la *Gligoreşti* (corn. Luncani, j. Cluj). La 100 m vest de sat, în locul denumit „După sat", pe o mica ridicătură, existase o construcţie romană de pază în care s-au găsit cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (după unii, o *villa rustica).* Cărămizi romane şi monede mai apar şi pe malul stîng al Arieşului (ce se varsă aici în Mureş), în punctul denumit „Furnicar" (I. Téglás, *AE,* XVI, 1896, p. 428; G. Téglás, *Klio,* XI, 1911, p. 503; N. Vlassa, *A MN,* II, p. 32). La Gligoreşti existase un *vicus* roman. Spre apus de zona *Salinae* la *Ciugudul de Stts* (corn. Ciugud, j. Alba), către răsărit de sat şi în punctul „Herţa", s-au semnalat urmele unei aşezări romane rurale marcată prin resturi de construcţii, cărămizi, un capitel corintian, opaiţe şi ceramică (I. Téglás, *AE,* XXXI, 1911, p. 435 şi urm.). Pe o suprafaţă de 10 ha, în punctul denumit „Selişte", de pe teritoriul satului *Cicău* (corn. Mirăslău, j. Alba) se pot urmări variate resturi ale unei aşezări rurale romane, din care s-ar fi cules şi cîteva sculpturi (I. Téglás, *AE,* XXXI, 1911, p. 369 şi urm.); iar în vecinătate, la *Podeni* (j. Cluj), sînt presupuse cariere de piatră romane *(ibid.,* p. 435).

După ce se desfăcea de valea Mureşului, drumul roman spre Potaissa atingea la 10 km depărtate de rîu aşezarea rurală de la *Călăraşi* (j. Cluj). Ca urme romane cunoaştem aici, în locul „Bogat" (la nord-vest de comună), zidării, obiecte mărunte, un mormînt de

cărămidă, se pare toate legate de o *villa rustica,* în jurul căreia se înfiripase un sat antic (Gooss, *Chronik,* p. 80 şi I. Téglás, *AE,* XXXIII, 1913,p. 59 şi urm. şi *Rep.arh.).* La *Iernat* (j. Mureş), s-au identificat (în 1961) urmele de la o *villa rustica* (azi distrusă), pe locul denumit „Cînepeşti". Aflarea unor monede (Severus Alexander, Gordian al III-lea, Gallienus, Aurelian, Maximianus Herculius, Maxenţiu şi Liciniu), a unui altar nescris, a ceramicii, a unei necropole etc.) atestă existenţa unei aşezări rurale romane, care-şi continuă viaţa şi după încetarea

stâpînirh romane din Dacia {Vlassa, *SClV$_t$* XIII, 1962, p. 153 şi urm.: .-LUA', II, 1965, p. 32 şi Pretase, *PC,* p. 116 şi urm.).

Apropierea de Potaissa şi prezenţa multor urme legate de legiunea a V-a Macedonica probează că aşezările romane din ţinutul *Salinae* făceau parte din punct de vedere administrativ din teritoriul potaissens. Toate aşezările situate lingă ocnele de sare au înflorit puternic din punct de vedere economic prin exploatarea sării. Faţă de alte regiuni de extracţie a sării în Dacia, cele de pe valea Mureşului erau avantajate de posibilităţile exportului acestui mineral pe apa Mureşului pînă la Dunăre.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

»Miller, D?, p. 548; Kiepert, *FOA*, XVII; cf. *CIL,* III, p. 177; Holder, 11,1308; V u 1 i c, *RE,* 1, A» 2, col. 1902, nr. 7; Pârvan, Gfhra, pp. 251 şi 259; Christescu, *Viaţa ec.,* p. 50 şi urm.

[2] Neigebaur, p. 246; Ackner, *JCC,* 1859, p. 23; G o o s s, *Chronik,* p. 117; Cserni, *AFM,* II, 1, pp. 141; 150; 480 şi 548; Marţian, 454; C. D a i c o v i c i u, *Al SC,* I, p. 62; Christescu, |Fw/a *ec.,* p. 50; F 1 o c a *Sargetia,* II, p. 43 şi urm. şi *Rep. arh.*

[3] Neigebaur, p. 243 şi urm.; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 22 şi 1857, p. 6, 77 şi 98; G o o s s, *Chronik,* p. 74; G. Téglás, *Klio,* XI, 1911, p. 503 şi urm.; Buda y, *Dóig.,* VII, 1916, p. 79 şi urm.; Christescu, *Ist. milit.,* pp. 170 şi 278; C. D a i c o v i c i u, *ACMIT,* II, 1929, p. 312 şi, I. H. C r i ş a n, *AMN,* II, 63 şi urm.

'Neigebaur, p. 194 şi urm.; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 21; G o o s s, *Chronik,* p. 73 şi urm.; Cs er n i, *AFM*, II, 1, p. 480 şi urm. şi 540 şi urm.; I, T e g 1 á s, *AE,* XXXIII, 1913, p. 59; Christescu, *Viaţa ec., passim* şi *Rep. arh.*

Ă X1 MVSţ'l NGWPER^ T AT E A'A M: P V.. B L l
CA M- C fi ■ ţ PVATOR E'ttB'PVBLICO PO

1. SARMIZEGETUSA. Inscripţie la un cîntar privitoare public.

2. SARMIZEGETVSA. Cap de bronz al împăratului Decius (249 – 251) *Muzeul din Deva*

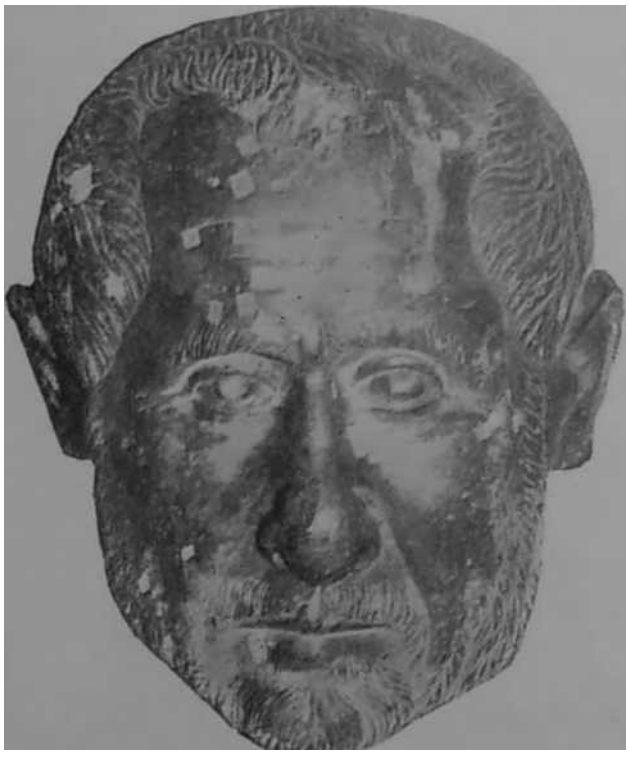

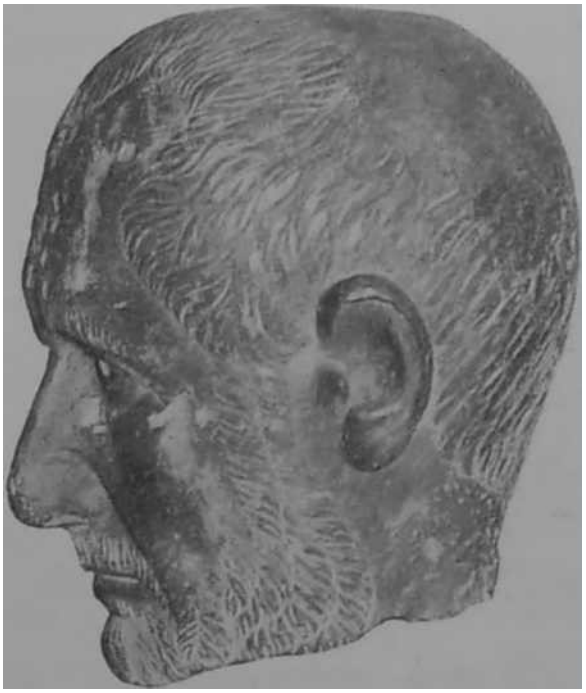

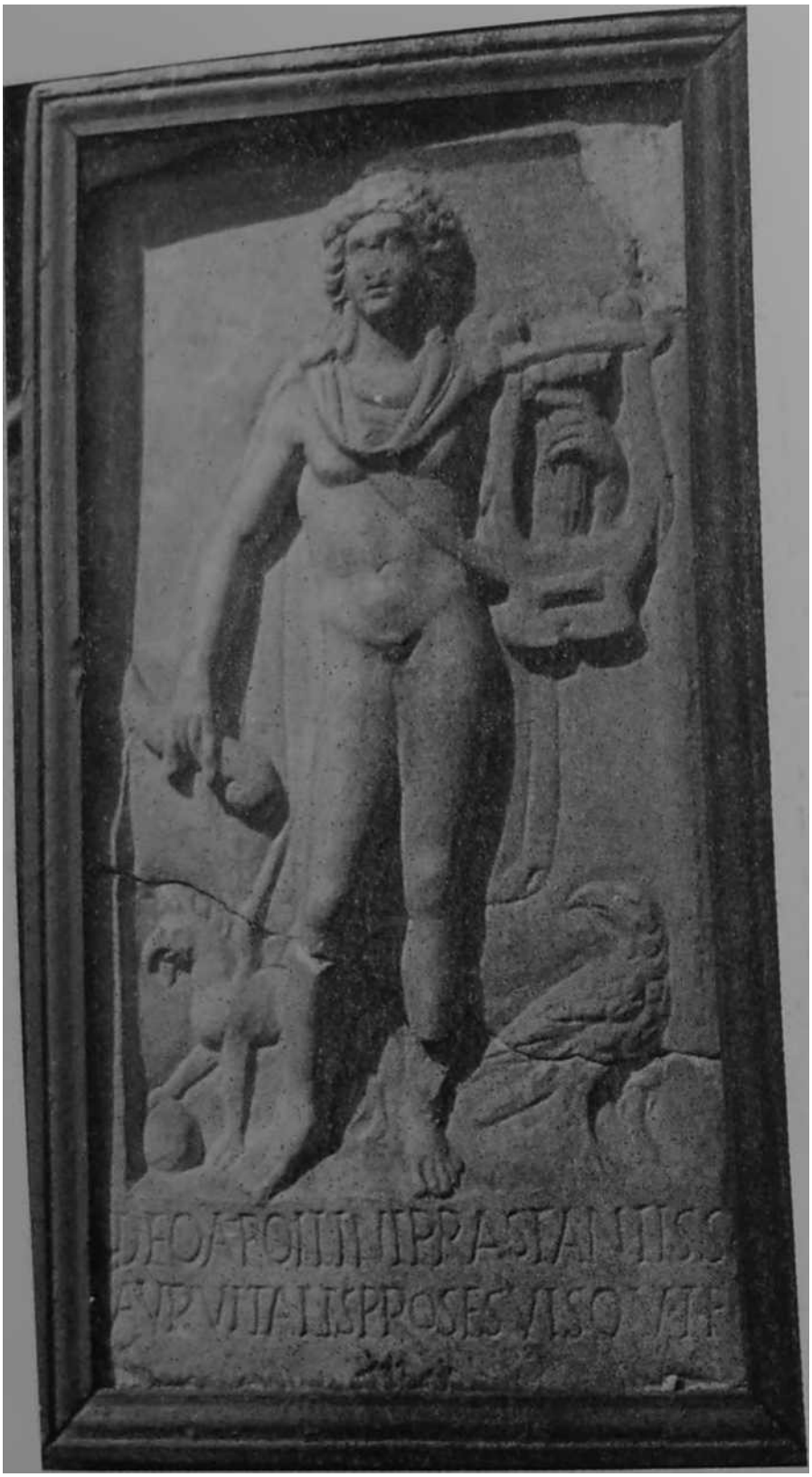

3, APVLVM. Monument închinat lui Apollo.
Muzeul dm Alba Iulia

4. APVLVM. Geniul protector al navigaţiei pe Mureş. *Muzeul dm Alba Iulia.*

[CI]A- Medalion funerar cu un şcolar. *Muzeul din D_{eva}.*

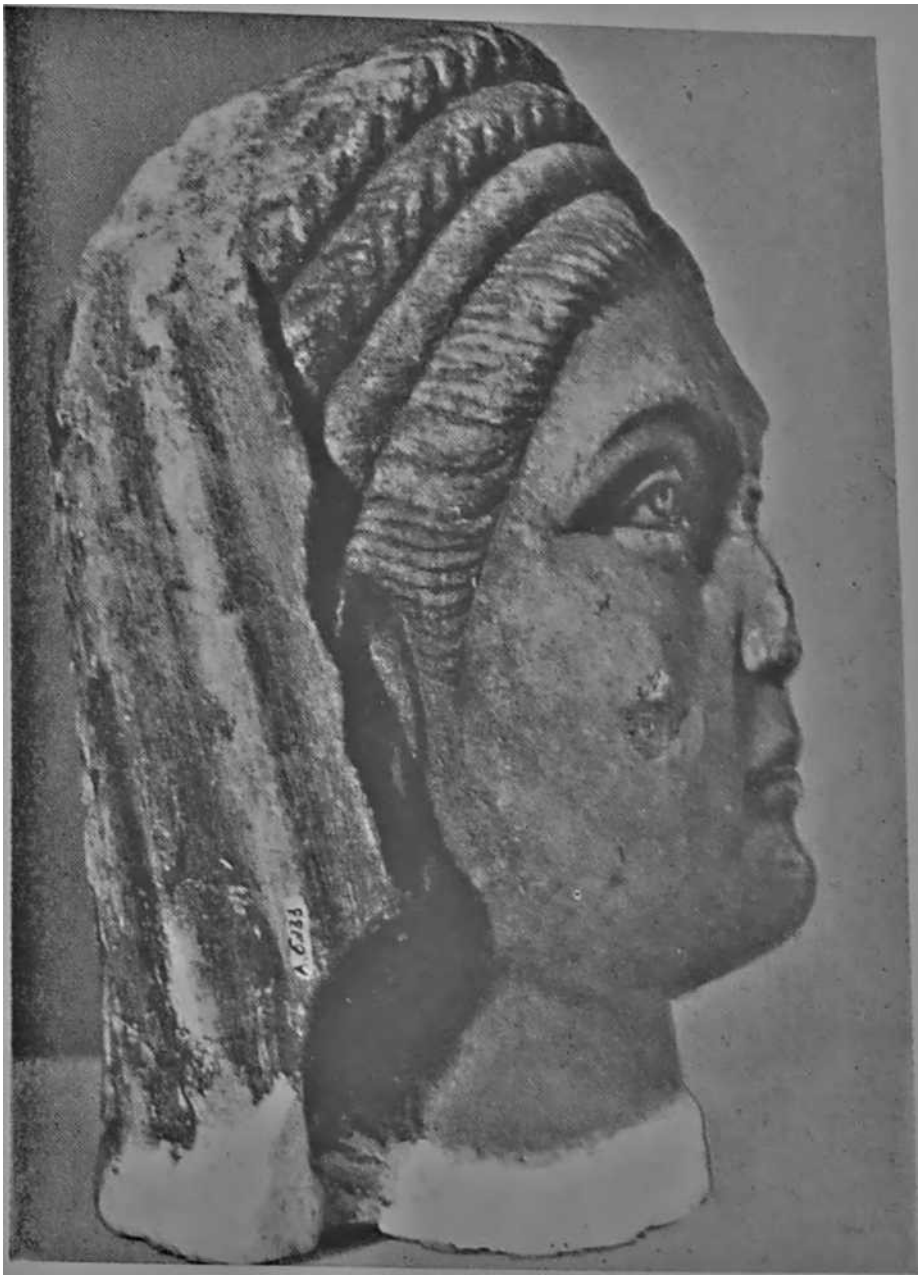

6. APVIAM. Portret feminin (secolul al II-lea e.n.). *Muzeul Brukenthal – Sibiu.*

7, AP\ LVM. Diana lavînătoare. *Muzeul din Alba Julia.*

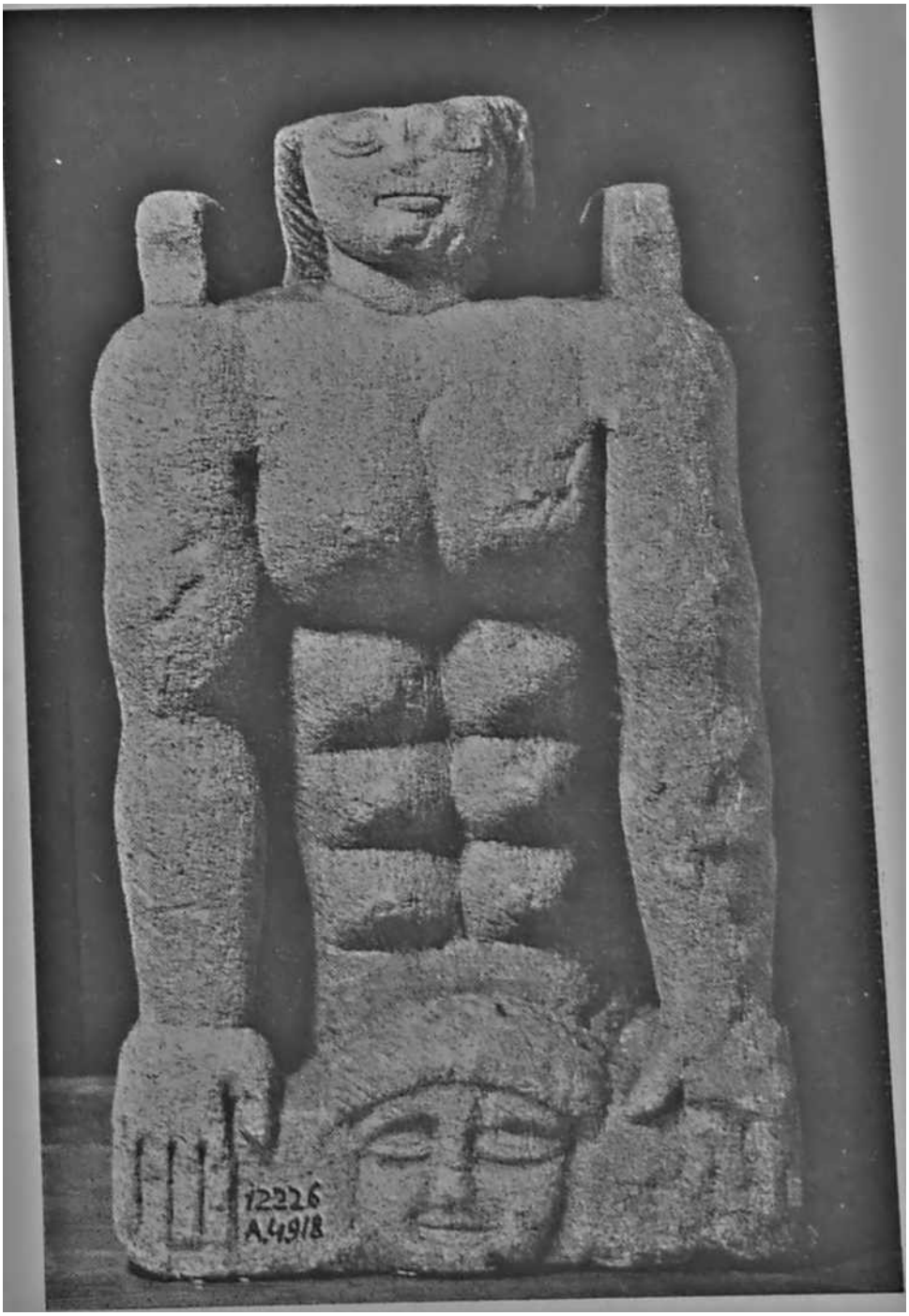

8 APVLVM. Geniu itinerar. *Museul Brukenthal – Sibiu*

AmeíhLlf\^ *[nc]h*nat de către Aul. Tapetáis
Amethystus. *Muzeul Brukenthal – Sibiu.*

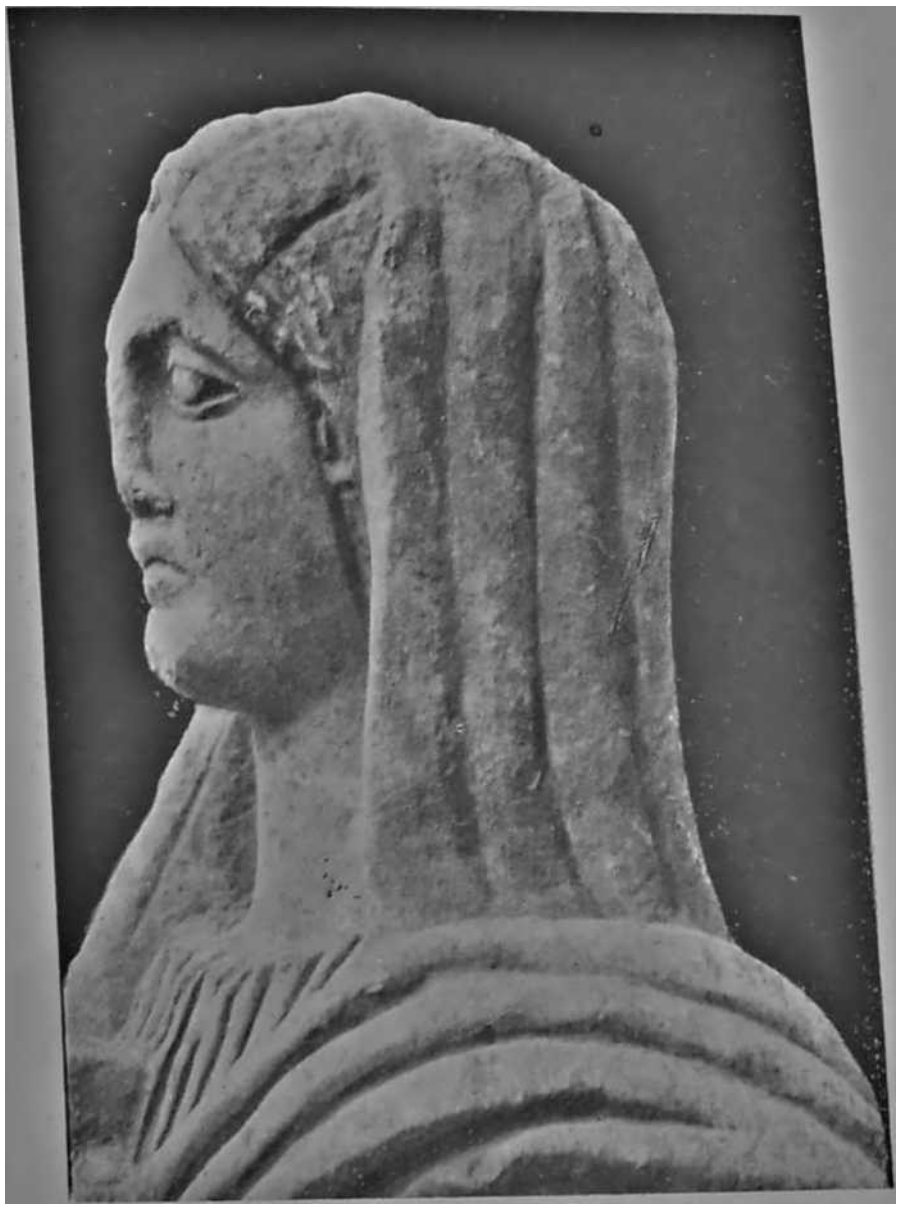

10. APVLVM. Bust feminin (secolul al Ul-
lea e.n.)*
Muzeul Brukcnthal – Sibiu-

unui împărat roman din *Muzeul din Alba lulia.*

12, APVLVM. Altarul închinat de către C. Caerelliu
Sabiuus, comandantul legiunii a XllI-a Gemina
(182-185) *Muzeul Brukenthal – Sibiu-*

13. APVLVM. Statuia unui magistrat local (secolul al II-lea e.n.) *Muzeul din Alba Iulia*

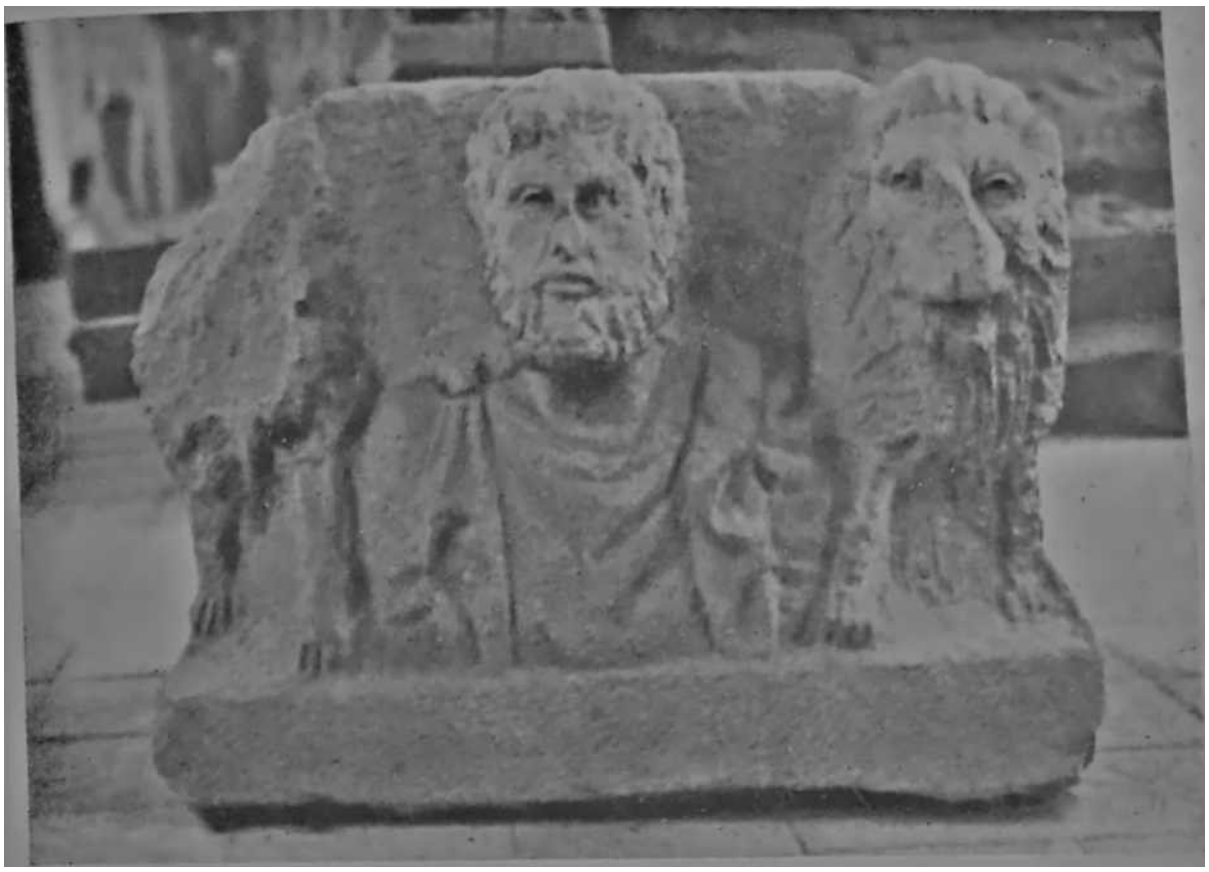

14. APVLVM. Monument funerar al unui localnic din prima jumătate a secolului al 111-lea e.n. *Muzeul din Alba Iulia.*

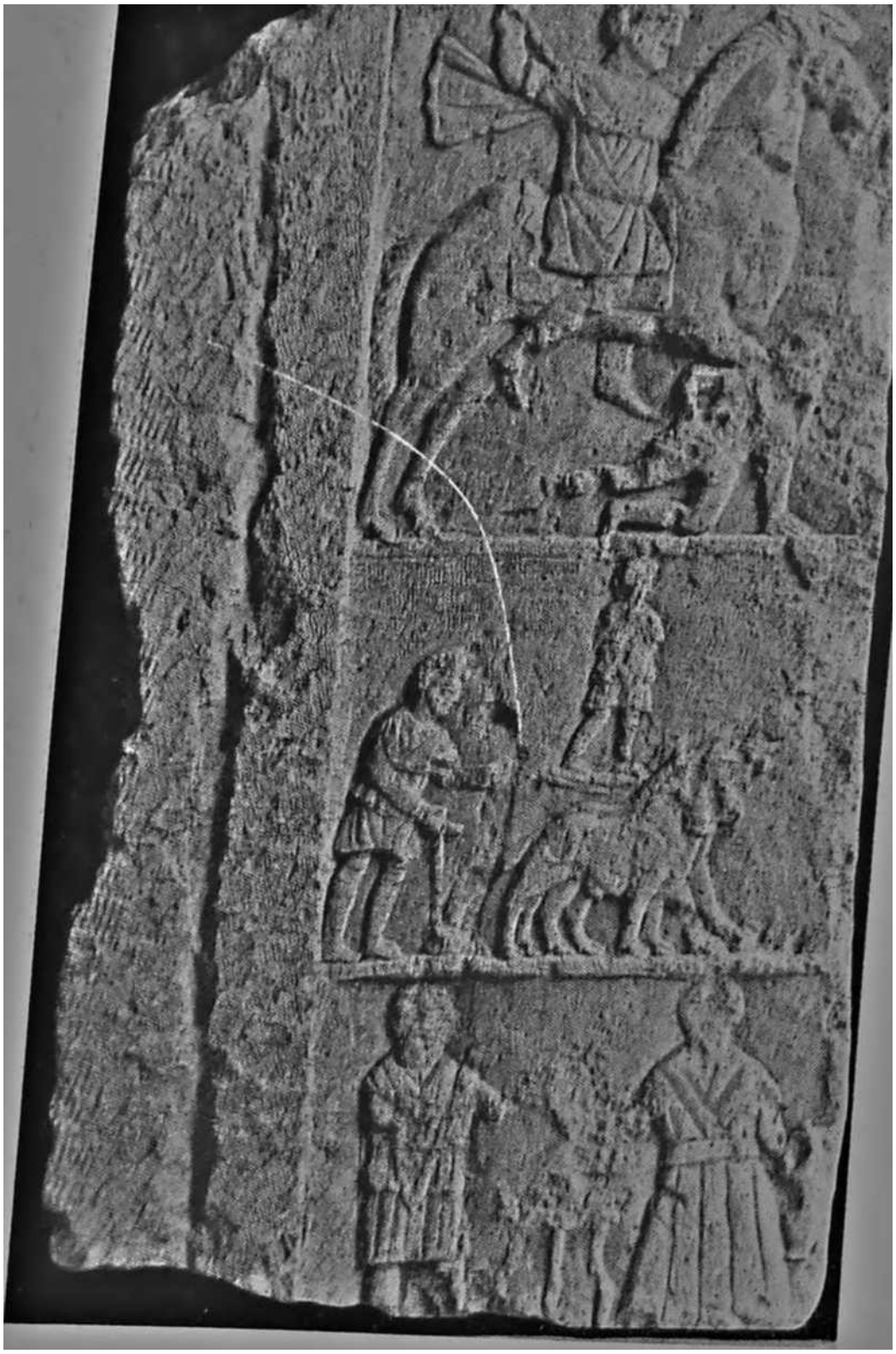

1^. *Ş&icci AIîcîî.* Stela fun°riira * , *Brukenthal – Sibiu.* ~ Cu scene dm viaţa ruralăă. *Muzeul*

16. ALBVRNVS MAIOR. Tăbliţă cerată (secolul al II-lea e.n.) *Muzeul arheologic din Cluj.*

f7‘ Negustor cu un car. *Muzeul arheologic din Cluj.*

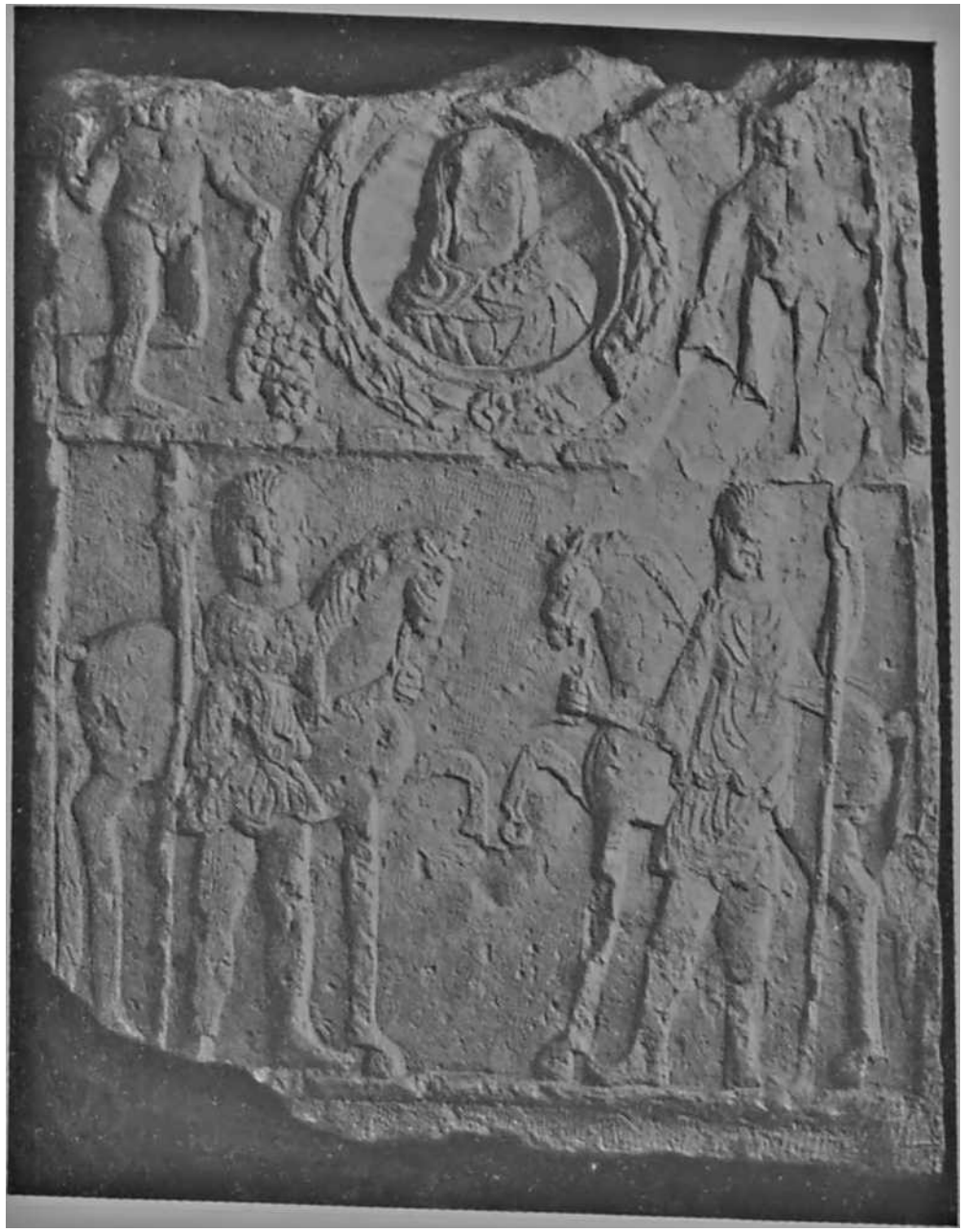

H.Gherla. Reliefuri peostelăfunerară.
3/iuwZarAcoZogic *din Cluj.*

Ä5SÄ1Xou)_ i”cı,ini,n?zeolui Herc”,c_

(C,Oroi“ı X°”l- Ato», *di,,*

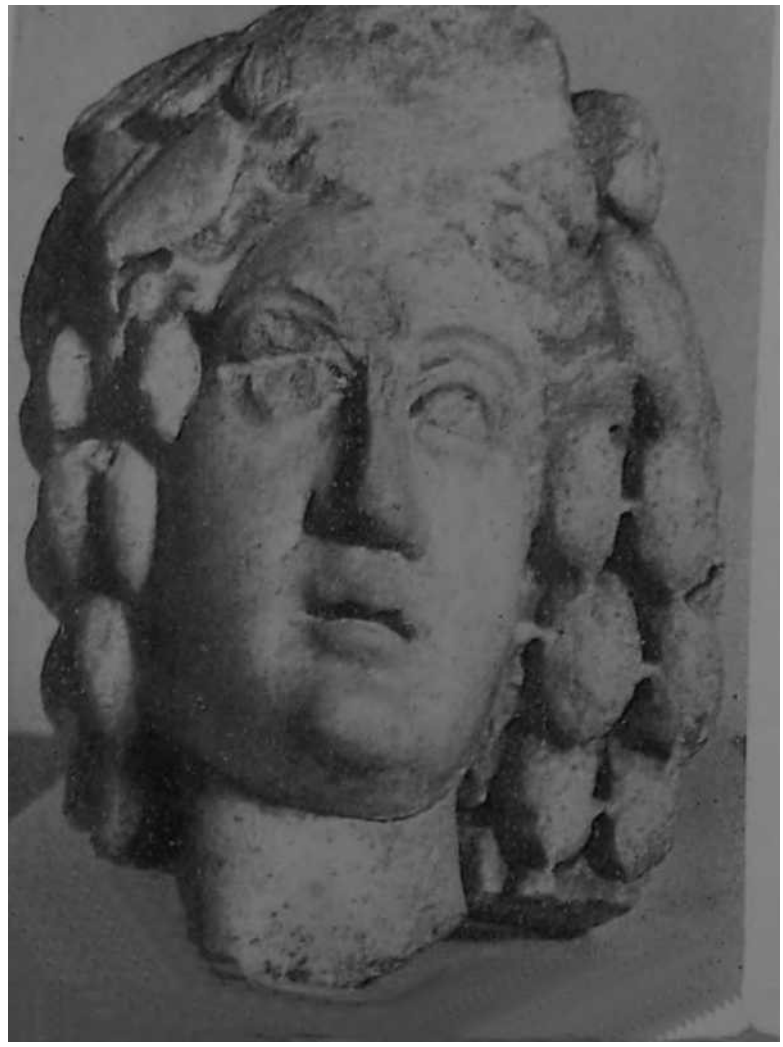

POTAISSA ŞI TERITORIUL EI

Deşi existau numeroase descoperiri epigrafice şi indicaţii topografice antice destul de concludente, identificarea Potaissei cu actualul oraş Turda, de pe malul sting al Arieşului, s-a făcut numai acum o sută de ani de către istoricul Theodor Mommsen, cu prilejul publicării unui mare lot de inscripţii din localitatea respectivă[1]. *TP* (cf. Miller, *IR,* p. 549), aşază Potaissa'la 24 mp (= 35,496 km) faţă de Napoca, ceea ce şi corespunde cu depărtarea dintre Turda şi Cluj[2]. Numele localităţii este curat dacic. Mai este cunoscut la Ptolemeu (III, 8,4: naTpQutaaa, în loc de riaTaouL(yoa; la *GR* în ortografierea *Patabissa* (cf. Schnetz, p. 49) şi la Ulpianus *{De censibus, Dig.* L. 15, 1, 8, 9: *Patavissensium vicus).* în textele epigrafice apare frecvent forma *Potaissa.* Un *milliarum* din anii 107/108 (descoperit de Aiton, la jumătate distanţă între Cluj şi Turda) aminteşte de construcţia drumului *a Potaissa Napocae,* de către *cohors I Flavia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata {CIL,* III, 1627). Un epigraf din Salona menţionează un

decurio Patavisesis {CIL, III, 2086). în majoritatea inscripţiilor din Dacia, numele oraşului se întîlneşte sub forma abreviată *Pot(aissa)* sau *P(otaissa) {CIL,* III, 1030; 7689 = 913; 7804; *AE,* 1915, pp. 45 şi 48 şi *AISC,* I, 1, p. 61 şi III, p. 324). Rezultă deci că el se scria şi se rostea sub două forme: Potaissa şi Patavissa (cea de-a doua, se pare, a fi fost cea mai veche formă). Sensul etimologic al toponimicului rămîne încă neclar, deşi are analogii apropiate. S-au făcut propuneri de a se înţelege în elementul final *vissa,* latinescul *vicus.*

Descoperirile arheologice de la Turda confirmă existenţa unei Potaissa în perioada Daciei libere, ca o aşezare de caracter rural-agricol. Urme izolate de cultură materială dacică rămase nedistruse de oraşul roman, indică aşezarea satului autohton sub actualul oraş Turda. Ceramică şi monede dacice s-au cules de pe „Dealul Zînelor“, de pe Dealul Şuia (o ceaşcă dacică), de la „Pordeiu”, „Cetate” etc. Pe baza repartizării acestor descoperiri se presupune că centrul staţiunii dacice se situa pe Dealul Zînelor, de unde se extinsese către poalele dealurilor vecine. Aşezarea era destul de puternică,ceea ce l-a determinat pe Ptolemeu să o numească „dintre cele mai de seamă

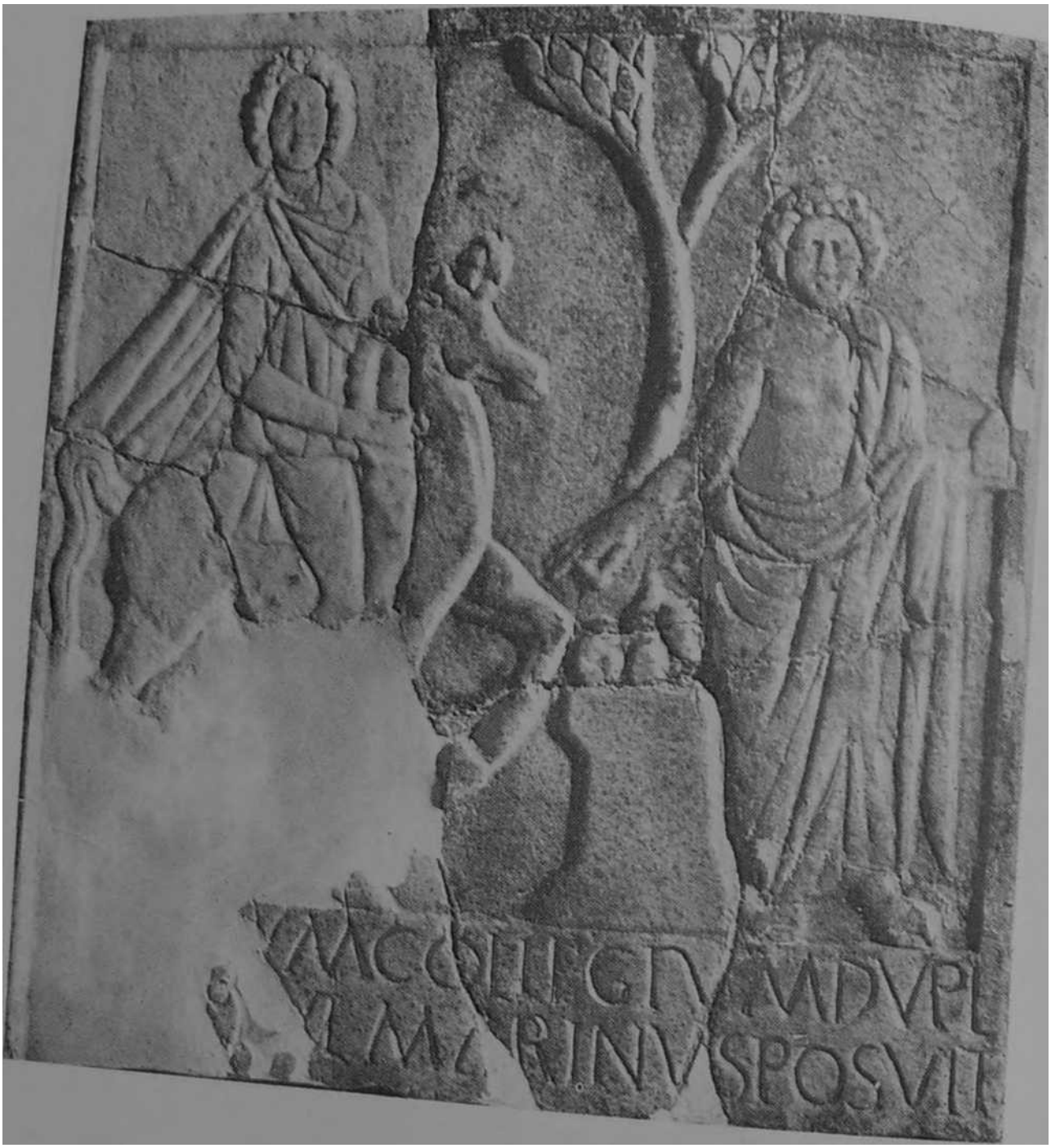

□
a

23 (w Oh)

Kc,i¹i al z$_c$”l”i cavale r. *Muzeul din cra0iva.*

din Dacia romană. Coloniştii romani, aşezaţi imediat după lichidarea regatului lui Decebal, au găsit la Potaissa o populaţie destul de deasă, prin care s-a menţinut toponimicul autohton. Vechiul centru getic s-a dezvoltat repede după cucerirea romană, graţie construcţiei drumului roman dintre el şi Napoca, în anii 107/108, după cum arată piatra miliară descoperită la Aitón (cf. mai sus). Potaissa se transforma astfel într-o importantă *statio* militară, rutieră şi vamală. La început a fost păzită de *cohors I Hispanorum milliaria c.Rom.eq.* (VVagner, p. 151), cunoscută la Turda prin ştampile aplicate pe cărămizi *(RE,* XXII, col. 1015). Garnizoana de bază a acestei unităţi era însă Ia Orheiul Bistriţei (cf. mai jos, p. 268). Anterior venirii la Potaissa a legiunii a V-a Macedónica, au mai stationat în acest loc detaşamente din legiunea a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 8065, 1, 22; 1427; *AISC,* II, pp. 71, 77; după Ritterling, *RE,* XII, col. 1719, în anii 118/119); soldaţi din *cohors I Bata- vorum milliaria (CIL,* III, 13760; 13766; 13767; *JOÂI,* V, 1902, Beibl., p. 107) şi din *numerus Maurorum Miciensium (CIL,* III, 7695 – 911).

Pînă în momentul cînd oraşul a beneficiat de avantajele unui *municipium* (adică pînă la Septimiu Sever), aşezarea s-a dezvoltat ca un mare centru ce se lega cu regiunea auriferă a Munţilor Apuseni prin valea Arieşului (Russu, *AISC,* III, pp. 326 şi 331), cu Apulum prin drumul ce ducea către sud, iar pe la Călăraşi şi cu bogata zonă a salinelor din valea Mureşului. Populaţia de agricultori, crescători de vite şi mici meseriaşi a rămas mult timp elementul economic dominant, care trăia în case modeste de lemn şi chirpici. O jumătate de veac, Potaissa a stat în situaţia juridică de vfcws. Avîntul său urban se produce numai după aşezarea legiunii a V-a Macedónica în sînul ei. în situaţia juridică de vfcws-ul, cu aspect de oraş se găsea încă la începutul domniei lui Septimiu Sever, cînd se numea nicws *Patavissensium*. Dar la acea dată devenise un oraş, cu o puternică romanitate, reuşind a depăşi chiar Napoca. Astfel explicăm faptul că sub acelaşi împărat Septimiu Sever, Potaissa obţine titlul de *municipium* şi imediat pe cel de *colonia.* în perioada anilor 106—167 e.n., ea s-a dezvoltat încet şi s-a manifestat epigrafic prin modeste inscripţii lăsate de garnizoana locală. în anii 166/167 a fost mutată, de la Troesmis la Potaissa, legiunea a V-a Macedónica, pentru nevoile de apărare a Daciei împotriva neamurilor barbare din nord (Ritterling, *RE,* XII, col. 1579 şi Stein, *Reichsb.,* p. 40). Cea mai veche menţiune despre prezenţa în Potaissa a acestei legiuni este însă numai din amil 195 *(CIL,* III, 905). O dată cu instalarea legiunii se constituie la Potaissa importante *canabae,* nucleul formării oraşului dezvoltat şi filtru al romanizării. Elementele militare vor da un nou impuls aşezării

civile, încît ea a rămas depăşită în secolul al III-lea numai de Apulum şi Sarmizegetusa.

Deşi urmele aşezării romane a Potaissei s-au bucurat de puţine investigaţii arheologice sistematice, descoperirile mai mult întîmplătoare indică o zonă arheologică extinsă pe o suprafaţă lungă de 4 km şi lată de 3 km, al cărei centru se situa în jurul actualului pod de peste Arieş. în această arie intra şi centrele arheologice secundare de pe Dealul Zînelor, Cetatea, Şuia ş.a. în cuprinsul ei s-au semnalat numeroase ruine, canale, fragmente arhitectonice, sculpturi, cărămizi ştampilate, opaiţe, bronzuri, monede, bijuterii, vase şi peste 200 de inscripţii pe piatră. Oraşul modern a distrus şi aici pe cel antic. Numeroase colecţii de antichităţi s-au îmbogăţit din aceste ruine (la castelele feudale din Petreşti, Luncani, liceul unitarian din Turda ş.a.), pînă cînd a luat fiinţă un muzeu local (1950). înainte deprimai război mondial, multe obiecte descoperite la Potaîssa au pornit spre Budapesta şi Viena.

O dată cu instalarea legiunii a V-a Macedónica s-a construit pe dealul Cetăţii (la SV de Turda) un mare castru, lung de 575 m şi lat de 410 m (== 216 950 mp). Marginile lui se mai pot vedea la suprafaţa terenului; era protejat de un şanţ lat de 12 m şi adine de 2,50 m (I.H. Crişan, AÍC/1, VII, p. 431 şi urm.). La poalele acestui deal aşezarea civilă a crescut prin noile *canabae:* către sud de castru, pe Dealul Zînei, între Arieş-pîraiele Sind şi Pordei, pînă în centrul Turdei de azi şi în cartierul Turda Nouă. Paralel au apărut *villae rusticae* şi *viei suburbani,* pe cîmpia de la apus de oraş. Cu a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., inscripţiile arată elemente noi de colonizare militară (familiile soldaţilor şi veteranii legiunii a V-a Macedónica), prin care s-a întărit romanitatea locală. Se remarcă oameni ven iţi din Peninsula Balcanică, din Asia Mică, Dalmaţia, Pannonia ş.a., mulţi ocupaţi cu exploatarea ocnelor de sare din regiune. Tot acum se extind şi necropolele identificate pe pantele dealurilor Cetăţii, Zînelor, Şuia, Sînmi- hăenilor şi chiar în centrul actualului oraş. Ultima dintre aceste necropole a fost părăsită în momentul cînd oraşul, în faza sa maximă de dezvoltare, s-a deplasat în dreapta Arieşului (Ţigăra, *PM,* 1960, p. 195 şi urm.).

Fiind singura legiune de pe teritoriul Daciei Porolissensis, castrul de la Potaissa era şi centrul militar al provinciei respective, ceea ce a atras şi mai multe elemente militare la Potaissa. Castrul s-a construit pe platoul Cetatea, peste unul mai vechi deţinut de o unitate auxiliară. Astăzi, platoul Cetate (situat între văile Sîndul şi Rachiş) este acoperit cu grădini şi podgorii. Săpăturile în castrul legionar din anul 1958, au dat slabe rezultate din cauza distrugerii lui (Crişan, *art.cit.).* Monedele

culese se înşiruiesc de la Traian la Marcia Otacilia Severa. Cele mai frecvente descoperiri sînt variatele ştampile pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedónica (Russu, *PM,* 1964, p. 22 şi urm.).

Un ultim vestigiu din această uriaşă fortificaţie era încă vizibil la suprafaţa solului prin anii 1593, ca şi în secolul al XVII-lea. Este vorba de marile porţi ale castrului descrise patetic de umanistul *Stephanus Zamosius:* „Din impozanta ruină (a oraşului) se mai poate vedea edificiul porţii, aşezată pe latura de miazănoapte. Această poartă este zidită din mai multe blocuri
patrate regulate, aşezate unul peste altul, cu frontonul boltit în semicerc avînd tot zidul de ambele părţi nimicit de vitregia vremurilor. Numai pie trele uriaşe îşi menţin ruina lor, gata să se prăbuşească, dacă nu s-ar sprijini una peste alta. Căci nu numai tencuiala exterioară cu care fusese (zidul) acoperit odinioară şi îmbrăcat, ci şi varul dinăuntru cu care erau încheiate legăturile blocurilor, se vede pînă în adînc că a fost ros şi măcinat din pricina vechimii, încît, dacă te urci deasupra porţii şi stai pe creasta ei, se pare că însăşi clădirea porţii se clatină şi stă gata să se năruie. în vîrful acestei porţi se vede, adăugat pentru cumpănirea întregului arc, un bloc în care a fost săpată o statuie înaltă de un cot, care înfăţişează fie chipul lui lupiter, fie cel al lui Marté, fie cel al Minervei; din cauza vitregiei timpului, nu mai poate fi deosebită zeitatea, căci scutul ce se vedea aici, poeţii îl atribuie de obicei acestor trei divinităţi. Acel chip cioplit ţine în dreapta un scut ce ajunge pînă jos în dreptul picioarelor, iar pe el se vede capul Gorgonei acoperit cu şerpi, ceea ce odinioară se distingea limpede, acum însă ochii privitorilor abia pot urmări aceasta printr-o umbră de bănuială (St. Zamosius, în *Mon. Hung. Hist.,* voi. XXX, 1880, p. 277 – ap. Russu, *SCS* – Iaşi, 1962, p. 151). Poarta s-a prăbuşit definitiv în 1657, iar statuia ce o încorona a dispărut şi ea în timpul furtunoaselor evenimente ce au zguduit 1 ransilva- nia la 1848. De altfel, din secolul trecut există numeroase informaţii despre distrugerea castrului ajuns carieră de piatră.

în interiorul lui se găseau mari clădiri de zid. Un „apeduct din tuburi de teracotă bine legate cu ciment alimenta castrul cu apă potabilă de la izvorul „Cişmeaua de piatră" (de lîngă satul Copăceni). Se pare că tot de la această sursă era alimentată şi aşezarea civilă, prin două conducte zidite din cărămizi în formă de uluc şi acoperite cu alte cărămizi. Imediat sub zidurile castrului se zăreau ruinele canabelor sale, contopite cu aşezarea autohtonă. O construcţie de formă rotundă (diam. 11,50 m) dezvelită în 1911, s-a identificat ca un turn de pază ale cărui temelii erau din blocuri de piatră, iar suprastructura din lemn (I. Téglás, *AE,* XXXII, 1912, p. 93 şi urm.).

Din cauza multor distrugeri şi a lipsei de cercetări, aşezarea civilă a Potai- ssei ne este mai puţin cunoscută decît castrul. La începutul stăpînirii romane era dominată de aşezarea băştinaşă, dar o dată cu apariţia şi extinderea canabelor legiunii, ea a cedat locul unui oraş roman. Canabele s-au extins în jurul castrului pe pantele dealurilor, către valea Sindului şi cursul Arieşu- lui. Pe baza descoperirii substrucţiilor de clădiri se pot deosebi o serie de sectoare ale aşezării civile: pe panta dinspre valea Sindului (la est şi vest de castru); pe versantele estice şi nordice ale „Cetăţii", pe teritoriul actualului oraş, pe teritoriul salinelor; în hotarul „Pietros", pe Dealul Zînelor, pe dealul Şuia şi în jurul podului roman ce exista peste Arieş. Posedăm bogate indicaţii bibliografice despre descoperiri de obiecte romane în aceste zone arheologice, a căror înşirare nu-şi are rostul aici. De reţinut numai faptul

că cele mai numeroase dintre atari descoperiri (substrucţii de case şi obiecte) au apărut pe Dealul Zînelor, unde ar fi fost clădite băi civile şi militare (cf. Russu, *ari.cit.).*

Destul de nesigură apare problema exploatării comerciale a sării în ocnele de la nord-est de oraşul roman, cu toate că în această zonă există urme romane de locuire (Christescu, *Viaţa ec.,* p. 50, n. 4). Un cartier meşteşugăresc ar fi existat în hotarul „Pietros“, unde s-au aflat multe podoabe de metal, unele de valoare (Orbăn, *op.cit.,* p. 49). Poate că tot aici se turnau opaiţele de imitaţie cu ştampilele lui Octavius, Fortis, Quintus etc., găsite în mare număr la Turda (Russu, *PM,* 1964, p. 26 şi urm.). Importanţa comercială a oraşului ar rezulta şi dintr-un pond de bronz, pe care sînt gravate drept garanţie numele a doi edili, fraţii *Mărci Aurelii Cassianus şiVete- ranus (Arh.Anz.,* 1909, p. 249). Podul roman de peste Arieş, destinat drumului imperial Apulum-Napoca, se putea vedea încă la începutul veacului trecut construit din mari blocuri de piatră cioplită în forma literei L.Dintre necropolele Potaissei cea mai de seamă se găsea la marginea sudică a cartierului industrial al oraşului Turda (de-a lungul şoselei spre satul Mihai Viteazul) (Russu, *AISC,* III, p. 330 şi urm.; Floca, *Sargetia,* II, p. 20 şi urm. şi Ţigăra, *PM,* 1960, p. 197 şi urm.).

Faţă de importanţa economică a oraşului, sclavajul ne este documentat slab, numai prin şase texte epigrafice, dintre care două nesigure (Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 31 şi urm.). Din aparatul administrativ al provinciei, ca *ab instrumentis* (probabil în oficiile salinelor), făcuse parte *Timocles,* sclav al împăratului, îngropat de mătuşa sa *Bona* şi ea *o serva Caesaris (JOAI, N,* 1902, Beibl., col. 108, nr. 2) .în alte două inscripţii întîlnim tot *servi publici* (Tudor, *op.cit.,* Suppl. epigr. nr. 105 şi 144 – 145). Mult mai interesante sînt două pietre de mormînt privitoare la ştiri despre *servi privaţi.* Libertul Herculanus se îngrijise de mormîntul patronilor săi, *Aia Nandonis, Andrada Bituvantis, Bricena, Bedarus* etc., (după nume iliri) peregrini colonizaţi în Potaissa şi oameni cu o bună stare materială *(CIL,* III, 917). Proprietară de sclavi a fost şi familia de neam palmirenian a veteranului Ael. Bolhas Bannaei, al cărui libert *Surillio* este înscris la loc de cinste în epitaful comun al patronilor decedaţi *(CIL,* III, 7693 = 907). Din aceste două inscripţii putem bănui că la Potaissa se aşezaseră elemente de colonizare ilirică şi orientală, interesate în exploatările de aur şi sare din teritoriul oraşului.

Dintre împăraţii romani, singurul care a dat o mare atenţie oraşului Potaissa a fost Septimiu Sever. Se pare că binefacerile imperiale au venit în urma sprijinului militar acordat

fondatorului dinastiei Severilor, în anii grei de la începutul domniei sale, de către legiunea a V-a Macedónica care staţiona atunci la Potaissa. Sub acest împărat se construiesc în anul 195 (din ordinul guvernatorului provinciei Dacia şi frate al împăratului, P. Septimius Geta), noi băi pentru garnizoană, folosite probabil şi de populaţia civilă *(CIL* III, 905). Dar primul mare dar făcut oraşului a fost acordarea titlului de *municipium Septimium (CIL,* III, 1382 ; 903; 7689 = 913 ' 7804* *AE* XXVIII, 1908, p. 361; /H.#., 1934, nr. 17 şi 1950, nr. 14).' Din timpul acestui municipiu sînt cunoscuţi *III Iviri,* flameni şi decurioni *(CIL,* III, 903, 7678 ; 7804 şi *An.ep.,* 1950, nr. 14). Mulţi ani n-a stat oraşul pe treapta de municipiu, căci, după cum ne informează Ulpian *(Dig.,* L, 15, 1, 8, 9: *Patavissensium vicus qui a divo Sever o ius coloniae impetravit},* tot Sever l-a ridicat şi la rangul de colonie (cf. şi Form', *OD,* p. 238). Din spusele juristului roman ar rezulta că oraşul a fost promovat direct din *vicus* în *colonia,* ceea ce inscripţiile, ca documente de bază, infirmă. Potaissa a cunoscut şi ea filiera *vicus-municipium-colonia.* Numai Ulpian ne informează despre noua atenţie imperială, deoarece inscripţiile notează oraşul în starea de *colonia* numai din timpul lui Caracalla *(CIL,* III, 1030; 7709; *An.ep.,* 1920, nr. 132; *AE,* XIX, 1909, p. 162 şi XXXV, 1915, p. 45). Camagistraţi ai coloniei se cunosc ¿ecmonfs *(CIL,* III, 933; 1030 ; 2086), *duunwiri (AE, 1915,* p. 45); *aedilis (Arch.Anz.,* 1909, col. 299), probabil şi un *quaestor (CIL,* III, 888).

Ca toate oraşele de seamă ale Daciei, sub Severi, Potaissa a ajuns la cea mai mare înflorire. Acum, ea deschide carierele de piatră de la Cheile Turzii (Christescu, *op.cit.,* p. 39 şi urm). Un negustor din Potaissa, *Aurelius Aquila, dec(urio) Patavise(n)sis* şi *negotiator ex pro(vincia) Dacia,* se întîlneşte tocmai la Salona, oraş cu care făcea comerţ pe Sava şi Dunăre *(CIL,* III, 2086, cf. V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im röm. Kaiserreich,* Breslau, 1908, p. 72 şi Christescu, *op.cit.,* p. 121 şi urm.).

Despre edificiile publice ce împodobeau oraşul antic avem ştiri cu totul vagi în texte epigrafice (Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 276 şi urm.). O importantă inscripţie onorifică, pusă pentru împăraţii Valerianus, Gallienus şi Cornelia Salonina, în anii 255—258, aminteşte despre restaurarea unui templu al lui *Deus Azizus- Bonus Puer Conservator*, lucrare care se efectuase prin grija lui *Donatus, praefectus* al legiunii a V-a Macedonica *(CIL,* III, 875 = *1LS,* 4345). Epigrafa este printre ultimele din vremea stăpînirii romane din Dacia. Ea ne arată că, în anii tulburi ai provinciei, se făceau totuşi asemenea lucrări cu concursul soldaţilor. Despre un alt templu la Potaissa posedăm o altă menţiune lacunară (Russu, *MCA,* VI, p. 12, nr. 17). Pe timpul domniei lui Gordian al III-lea, s-a construit (sau reparat?) o

basilica leg(ionis) V Mac(edonicae) cunoscută dintr-o menţiune a unei inscripţii, mult timp considerată a fi falsă *(CIL,* III, *38 = Russu, *AMN,* I, 1964, p. 479, nr. 3). Clădirea servise pentru adunările colegiilor militare constituite prin favorurile acordate soldaţilor de către Septimiu Sever.

O organizaţie de *Augustales* s-a constituit la Potaissa numai o dată cu ridicarea ei la situaţia de *municipium* (Tudor, *Dacia* NS., VI, p. 202 şi urm). Pînă la acea dată, augustalii din Potaissa activau în organizaţiile de la
Napoca. Un *Aur|elius Sccun|dus, ca mag(ister) [Aug(ustalis) Nap]ocae,* rezident în Potaissa *{CIL,* III» 912), ne dovedeşte această situaţie. Imediat ce oraşul îmbracă haina municipală, se formează o organizaţie locală de augu- stali. Din acest răstimp scurt, cit a fost municipium, cunoaştem numai numele lui *Ael. Super, Aug(ustalis) m[u}n(icipii) Sep(Urnii) Pot(aissensium)* adorator al mai multor zei *(AISC,* I, 2, p. 61). în organizaţia colonială de augustali ai Potaissei întîlnim pe *M .Aur.Au...,* domiciliat într-un *vicus,* la Moldoveneşti *(CIL,* III, 7709),

Ca şi numele de persoane din inscripţii, compoziţia panteonului din Potaissa arată o varietate de grupe etnice stabilite în calitate de colonişti civili, militari sub arme sau veterani rămaşi pe loc. Ei au poposit în mare număr veniţi din Orient, dar nu sînt absenţi nici cei din provinciile occidentale ale imperiului. în majoritate apar însă divinităţi şi nume de persoane latine, situaţie firească faţă de prezenţa legiunii a V-a Macedónica în acest loc. lupiter Optimus Maximus capătă la Potaissa epitetele *Capitolinus, conservator, falgurator patrius, stator, depulsor* ş.a., obişnuite în lumea soldaţilor adoratori ai zeului. Dar epitetele ce i se dau lui lupiter, ca: *Balmarcodes (CIL,* III, 7680), *Dolichenus (JÜAI,* V, 1902, Beibl. col. 105, nr. 1 – Mer- lat, p. 25, pl. II, 1) şi *Hammon (Klio ,* XI, 1911, p. 502), arată şi la Potaissa procesul sincretismului încurajat de elementele orientale de colonizare. în epitetele *invicta* şi *invictus,* atribuite *Dianei (CIL,* III, 7670), şi lui *Hercule (CIL,* III, 877—879 ; 7681 şi *Laurae Aquincenses,* I, p. 79 şi urm.), precum şi într-un relief al lui *Liber Pater,* sculptat într-un anumit fel (cf. Domaszew- ski, *Relig. rom. Heeres,* p. 54 şi urm. şi pl. III, 4), surprindem tendinţa soldaţilor de a da acestor divinităţi aspect militar în credinţele lor. Rare sînt de asemenea epitetele *consentientes,* atribuite zeilor *Marte* şi *Mercur,* adoraţi de un *Hermias (CIL,* III, 897, 898 = *ILS,* 3161 şi 3194). Nu lipsesc nici obişnuitele altare puse lui *Silvanus (CIL,* III, 903; *JÓAI,* V, 1902, Beibl. col. 100; *Dacia,* VII-VIII, p. 314 şi *PM,* 1964, p. 19), monumente atît de frecvent întîlnite la nord de Carpaţi; în mediul rural zeul fiind socotit acolo ca

protector al casei şi patrimoniului ei.

Întîietatea pe lista divinităţilor de origine orientală o are la Potaissa tot *(CIL,* III, 899-901; 6255; 7685 – 7688; *An. ep.,* 1960, nr. 233 = Russu, *MC A,* VI, p. 881 şi *CIMRM,* II, nr. 1920-1929), adorat aproape exclusiv de grade inferioare soldăţeşti. Cultul divinităţilor egiptene *Isis* şi *Serapis* se organizase în cadrul unui *collegium* cu caracter religios, în frunte cu un *pater* şi un *quaestor* care numesc pe patroana lor divină, *Myrionima (CIL,* III, 881; 882 = *ILS,* 4361). Din Orient se importase şi *„Men* neînvinsul", venerat într-o inscripţie greco-latină, de către un stegar militar (Gostar, *Dacia,* N.S., IV, p. 519 şi urm. = Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 71, nr. 32). Oraşul Potaissa figurează şi el cu un număr apreciabil de basoreliefuri privitoare la cultul Cavalerilor danubieni *(CMRED,* nr. 9—13).

Despre patria unor elemente militare sau civile venite la Potaissa se pot scoate puţine informaţii din inscripţii. Astfel, *C. Iul. Antigonus,* centurion al legiunii a V-a Macedónica, şi soţia sa *Fl(avia) Apollinaria,* ca adoratori ai zeilor Isis şi Serapis, pot fi consideraţi ca originari din Egipt *(CIL, III* 881). Pe piatra de mormînt a lui *Aur. Zosimianus* se spune clar că împreună cu ai săi era din Moesia Superioară *(CIL,* III, 914 = Russu, *MC A,* VI, p. 882, nr. 12). Din nordul Italiei putea fi originar centurionul *Trosius Crispus* (Russu, *AISC,* III, p. 327). După cognomen era ilir *Aur. Epicallu[s] (CIL,* III, 920), iar ca traci, *Aur. Drebias (CIL,* III, 13768) şi *Valeria Dulas (AÉ,* XXXV, 1915, p. 45). Prin aceste elemente traco-frigiene a putut pătrunde Ia Potaissa cultul lui *lupiter Sabazios (An. ép.,* 1956, nr. 267). în afară de cei menţionaţi mai sus, mai sînt de luat în seamă cei greci sau orientali-balca- nici elenizaţi: *Aelius Gorgias* care adoră pe *Dominus* şi *Domna (CIL,* III, 7671); *Timothcus (CIL,* III, 7683); *Callinicus (?) (CIL,* III, 7687) *Flav(ius) Hcro (CIL,* III, 7689 = 913); *Hermadio (CIL, III, 7691 = MCA,* VI, p. 881, nr. 16); *Aet. Theupropes (An. ép.,* 1960, nr. 228) etc. în comparaţie cu marele număr de nume latineşti care a impus o puternică romanizare a oraşului, aceste exemple peregrine sînt foarte puţine. Veteranii din Potaissa şi teritoriul ei erau atît de numeroşi şi influenţi, încît au pătruns în număr mare în acel *collegium* prezidat de un *sacerdotales Dactae,* cunoscut nouă dintr-o listă de nume a cîteva zeci de persoane gravată pe o piatră locală *(CIL,* III, 7688 şi Ritterling, *RE,* XII, col. 1579).

Dintre multele monumente sculpturale aflate la Potaissa, lucrate în stilul greoi al artei provinciale romane, remarcabil este un altorelief descoperit în 1945, cu chipul unui leu funerar (?) ce avea în faţă un cap de viţel (Russu, *Din activ, muzeelor,* Cluj, 1955, p. 105 şi urm.). Interesant ca temă şi raritate de gen apare relieful zis al „coafezei

romane“, *găsit* în hotarul satului Rediu. Se vede în primul plan o tînără cu păr bogat, de a cărui aranjare se ocupă o femeie din spate, care apucă cu mîna stingă buclele, iar cu dreapta moaie degetele într-un vas (cu pomada?), pe care-l ţine ridicat în mîna dreaptă, clienta sa. în cîmpul liber este schiţat un pieptene cu două rosturi (Russu, *PM,* 1964, p. 29).

Monedele descoperite la Potaissa arată că stăpînirea romană este prezentă prin legiunea a V-a Macedónica pînă la Aurelian (Ritterling, *RE,* XII, col. 1340). Urmele romane se menţin şi după anul 271 (monede, ceramică), printre care o gemă creştină cu reprezentarea „bunului păstor“ şi inscripţia ZAWC (cf. Russu, *Muz. Brukenlhal,* 12, p. 71, nr. 33, cu o bogată bibliografie). în secolul al IV-lea, monedele circulau la Potaissa, de la Diocleţian pînă la Arcadiu (Protase, *PC,* pp. 97 şi 170). Numele getic al oraşului a dispărut în evul mediu. La 1075 întîlnim prima menţiune despre *„ad castrum quod vocatur Turda“,* toponimic ce l-a îndemnat pe un filolog să creadă într-o Turidava dacică, în realitate Turda, fiind o denumire slavă a locului, ce însemnează „întăritură” – „fortificaţie” (Russu).

împreună cu regiunea *Salinae* (cf. ca mai sus, p. 205), din teritoriul Pota- issei făceau parte şi alte centre rurale. La 2 km sud-vest de oraş, în comuna *Mihai Viteazul* s-au înregistrat multe descoperiri romane, în diferite locuri (I. Téglás, *AÉ,* XVI, 1896, p. 65, XX, 1900, p. 391; Russu, *AISC,* III, p. 325 şi urm.). Se cunosc de acolo mai multe inscripţii *{CIL,* III, 7701; 7687, 13760; 13766; 13767) şi ştampile pe cărămizi cu numele legiunii a V-a Macedónica. O interesantă inscripţie funerară *(CIL,* III, 13766/7 = Russu, *AISC,* IV, p. 232, nr. 361), aminteşte o familie de celţi a soldatului *Aufrelius?) Reatinus Birsi* din cohorta I deBatavi, îngropat deXîir. Sataras *et Ataşa soror.* (Russu, *SCIV,* XVIII, 1967, p. 179). Multe materiale arheologice s-au găsit în cimitirul de acolo ce aparţinea Potaissei (Floca, *Sargetia,* II, p. 21 şi Russu, *AISC,* III, p. 330 şi urm.). Vecinătatea *acestuivicttssuburbanas* face ca istoria sa să se includă în a Potaissei. O fortificaţie patrulateră din pămînt a apărut la *Corneşti* (corn. Mihai Viteazul), în locul „Cetatea Babii”, pe malul sting al Ariesului. După urme, ea era romană (Gooss, *Chronik,* pp. 92 şi 111; I. Téglás, *AÉ,* XXXIV, 1914, p. 57 şi *Rep. arh.).*

Un castru roman la *Moldoveneşti* (j. Cluj), în valea îngustă a Arieşului, pe Dealul Cetăţii (în punctul Noroi) rămîne încă nesigur (Macrea, *SCIV,* VIII, 1957, p. 219). Cele 12 inscripţii *(CIL,* III, 935—939; 6255 a, 7708—7710; 13769—13771), ştampilele pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedónica şi alte obiecte romane din colecţia Kémény (din Luncani-Grind), sínt aduse la Moldoveneşti şi din alte părţi *(SCIV,* III, 1952, p. 318 şi urm.; VI, 1955, p. 662 şi urm. şi *AMN,* I, 1964, p. 474, nr. 7). La sud de Dealul Cetăţii, către Vălenii de Arieş, s-au

semnalat însă urme romane sigure: vase, ţigle şi un relief din marmură pe care era sculptat un cap (B. Posta, *ĖME,* 1909, p. 38). Nu departe de Potaissa, la *Poiana,* în locurile „Stînă“ şi pîrîul Lisca sepoate înscrie un *vicus* roman marcat prin zidării şi descoperiri de obiecte romane **(I.** Téglás, *AÉ,* XXXIII, 1913, p. 57 şi urm.). Lacîţivakilometri spre răsărit de Poiana, o aşezare rurală romană se dezvoltase la *Viişoara,* unde ca descoperiri sínt indicate zidării, monede, un mormînt ş.a. Este probabil ca un altar votiv, dedicat lui *lupiter f(ulminator?)* să fi fost adus aici din Turda (I. Téglás, *AÉ,* XXIX, 1909, p. 161 şi urm. şi p. 436 şi urm.).

Oraşul Potaissa a beneficiat de importantele şi apropiatele cariere de piatră situate la *Cheia,* de unde se extrăgeau curăţ terţiar, marne şi gresii (Neige- baur, p. 196; Gooss, *Chronik,* p.92; I. Téglás, *AE,* IX, 1889, p. 289 şi 1908, XXVIII, p. 361 şi Christescu, *Viaţa ec.,* p. 39 şi urm.). Carierele se găseau în punctele „Cheile Turzii”, „Piatra tăiată” ş.a. Exploatarea se realiza prin scobituri pătrate în formă de cameră sau prin detaşări de blocuri mari prismatice, lungi pînă la 1,20 m şi groase de 0,50 m. De la Cheile Turzii se mai

procura piatră de calitate inferioară, spartă în blocuri informe pentru zidării obişnuite. în pereţii unor stînci s-au *aflat nişe săpate special* pentru depozitarea uneltelor de muncă. Locuinţele muncitorilor *din* cariere se înfiripaseră pe malul sting al Arieşului, lingă izvoarele de la gura văii Farde, unde s-au aflat două inscripţii *(CIL,* UI, 7673, 7707), coloane, capiteluri, sarcofage etc. *(Rep. arh.).*

La *Pclreşlii de Jos* (corn. Petreşti, *j. Cluj)* a existat un *modest vicus* (ceramică, cărămizi), situat la apus faţă de Cheile *Turzii. Multele inscripţii* depozitate acolo în colecţiile castelului Fr. *Lugoşi (CIL, III, 1158; 1210;* 1211; 1214; 1601 —1612) împreună cu alte sculpturi romane au fost aduse din Apulum şi alte localităţi ale Daciei (Russu, *SC IV,* VI, *1955, p. 883 şi* urm.). Din grupul epigrafelor colecţionate la *Petreştii dejos făcea* parte şi interesantul epitaf (Potaissa?) al sclavului imperial *Scaurianus, servus villicus* şi frate cu un *Fuscianus.* Sclavul a putut fi un *vechil,* sau un vameş (Russu, SCZV, VI, 1955, p. 883 şi urm. şi Tudor, *Isi. sclavaj., p. 121). Mai întîlnim* în grupul acestor inscripţii: fragmentul din lespedea funerară a unui soldat (C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 315); numele celtic 7'. *Fabius I.bjlJ iomarus (CIL,* III, 1214}; un traco-dac *Pirusus (CIL, III, 1607 şi Russu, AISC,* IV, p. 214) etc.

Pe drumul roman dintre Potaissa şi Napoca, în teritoriul rezervat primului oraş, au putut înflori mai multe aşezări rurale romane. Cea de *la Copăceni* putea constitui un *vicus suburbanas* al Potaissei, pe care o aproviziona cu apă. în punctul de captare al apei (pe liziera vestică a satului) se tăiase în stîncă un bazin de mărimea 0,79 X 0,75 X 0,46 m, în care se înfipseseră conductele de teracotă. La punctul „Salca“ a fost descoperit un capitel de coloană, alături de cărămizi cu ştampila legiunii a V-a Macedónica. Este posibil ca atare lucrare hidraulică să se fi făcut de legiunea respectivă (G. Téglás, *Klio,* XI, p. 502 şi *Rep. arh.).* Înaintînd pe acelaşi drum spre Napoca, ne întîmpină urme romane de la o aşezare rurală la *Ceanu Mic* (corn. Tureni, j. Cluj). Aşezarea antică se situa pe „Valea *Rozelor" (la 1 km* SE de sat). De acolo s-au cules cărămizi ale legiunii a V-a Macedónica, *ţigle,* olane, ceramică şi blocuri de piatră. S-au identificat urmele unui pod roman, zidării cu mortar; s-a mai descoperit recent şi un altar dedicat lui *Mithras* ş.a. Inscripţia mithriacă s-a dedicat de un *V(alerius) Va(lerianus ?),* care în loc de *volum* scrie *botum (An. ép.,* 1960, nr. 227; G. Téglás, *Klio,* XI, 1911, p. 502 şi urm.; Russu, *MCA,* VI, p. 877 şi urm. şi *Rep. arh.). Din Miceşti* (j. Cluj) în locul „Pe cărămidă" se cunoaşte numai un sarcofag într-o criptă zidită cu lespezi şi cărămizi ale legiunii a V-a Macedónica (C. *Daicoviciu 4ISC, 1,2,* p. 59).

Alton (j. Turda), locul de aflare al stîlpului miliar descris mai sus (cf. p. 209), este cunoscut şi printr-o *villa rustica* situată în punctul „Podul de piatră", la vest de sat şi săpată în 1905 (M. Roska, *Dóig.,* VI, 1915, p.

48

şi urm.). Proprietarul ei îşi putea desface deopotrivă produsele pe piaţa din Potaissa şi Napoca. O villa rustica s-a mai identificat la *Rediu – Marti- neşti* (j. Cluj), unde, în afară de ceramică s-a dat de zidării cu ştampilele pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (I. Téglás, *AÉ,* XXVI, 1906, p. 361 şi *Rep. arh.).* Ar putea fi deci şi un post de pază militară, pe drumul imperial.

în zona răsăriteană a teritoriului potaissens se pare că aşezările cu urme de cultură materială romană erau mai puţine. Sínt de notat (în afară de Tăureni şi Papiu Ilarian) cele de la *Boian-Bolduţ* (j. Cluj). în hotarul cătunului Bolduţ, pe malul drept al văii Horgoş, se semnalează aflarea unor felurite urme romane, mai important fiind un relief al cavalerului trac (I. Téglás, *AÉ,* XXIX, 1909, p. 436 şi urm. *şi Rep. arh.).* La *Aruncuta* (com. Soporu de Cîmpie, j. Cluj) s-au identificat (1846/1847) resturi arheologice romane în hotarele Cremeniş şi Cînepiş de la „Rîtul Jii": un capitel de coloană, cărămizi cu ştampila legiunii a V-a Macedonica, ţigle, ceramică, un inel de aur ş.a. Acolo era locul unei aşezări rurale romane (Neigebaur, p. 222; Ackner, *JCC,* 1856, p. 301 şi II, 1857, p. 73; Gooss, *Chronik,* p. 65; Marţian, 31 şi *Rep. arh.).*

De o mare importanţă istorică sínt descoperirile arheologice făcute la *Soporul de Cîmpie* (j. Cluj)[3]. La poalele dealului Cuntenit (sau Hodae) se sapă din anul 1955, un cimitir plan, datat în secolele II —III e.n. în această necropolă domină incineraţia (168 morminte din 193), în urne de pămînt de factură dacică şi romană. Urnele dacice sínt modelate cu mîna, fără intervenţia roţii olarului. Mormintele posedă un bogat inventar cu obiecte de metal (fibule de bronz, oglinzi de sticlă cu ramă de plumb, cuie, cuţite de fier, aplice de bronz, o ştampilă a legiunii a V-a Macedonica, pahare din sticlă, monede romane: Traian-Commodus) ş.a. Apariţia ceramicii dacice alături de cea romană constituie o dovadă categorică că, în aşezarea rurală de la Soporul de Cîmpie, existau numeroase elemente autohtone geto-dacice, convieţuind alături de coloniştii romani. în acest *vicus* se poate observa cum dacii îmbracă treptat haina civilizaţiei romane, sub care se ascund atît de bine, încît sínt greu de distins sub aspectul culturii materiale (Protase, *OD,* p. 463). Cimitirul se extinde ca datare pînă la sfîrşitul dominaţiei romane în Dacia. Despre colaborarea daco-romană din acest *vicus* se vor obţine elemente istorice şi mai importante, atunci cînd se va descoperi şi săpa aşezarea civilă, pînă acum neprecizată.

Cunoaşterea istoriei oraşului Potaissa şi a teritoriului său este favorizată prin marele număr de monumente epigrafice, ca rezultat al unor cariere bogate în material litic. Ocupaţiile agricole, exploatarea

sării (cel puţin pentru nevoile locale), circulaţia pe drumul imperial şi comerţul au constituit baza economică a populaţiei. Oraşul s-a extins pe o mare suprafaţă datorită caracterului său eminamente agricol. Despre producţia meşteşugărească nu putem şti decît foarte puţine lucruri. Ea a fost destul de modestă, dovadă fiind absenţa colegiilor profesionale. De la început a existat Ia Potaissa şi în teritoriile sale o masă puternică dacică, a cărei romanizare nu a fost prea uşoară pînă la venirea legiunii a V-a Macedónica. Această populaţie a acceptat treptat felul de viaţă materială romană, dar s-a menţinut etnic pînă la părăsirea Daciei, după cum dovedesc descoperirile de la Soporul de Cîmpie. Potaissa şi-a avut şi ea un teritoriu ale cărui hotare spre vest se extindeau adînc peste Munţii Apuseni, la sud atingeau Mureşul, iar spre răsărit se apropiau mult de hotarele estice ale Daciei. în acest teritoriu întîlnim multe posturi militare de pază formate din soldaţi ai legiunii a V-a Macedónica. Pînă la instalarea legiunii a V-a Macedónica la Potaissa, aşezarea a rămas un însemnat centru rural. Legiunea respectivă prin canabele ei a accelerat creşterea unui oraş care avea să primească unul după altul titlurile de *muni- cipium* şi *colonia,* sub Septimiu Sever. în acelaşi timp, aglomerarea de elemente militare a însemnat şi creşterea ritmului romanizării populaţiilor autohtone şi peregrine venite prin colonizare. în nici un oraş al Daciei nu s-a observat mai pregnant acest proces de romanizare prin elementele militare, ca la Potaissa. Prin armată populaţia civilă a obţinut favoruri repetate şi însemnate din partea împăratuluiSeptimiu Sever. Ele se explică numai prin concursul excepţional acordat monarhului în acţiunile lui militare de către leginea a V-a Macedónica.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] *CIL,* III, pp. 169 şi 1383, cu inscr. nr. 875—932, la care s-au mai adăugat: 6255; 7670—7706; 12545, 12546; 13760-13771; 1601; 1603-1605; 1608; 1609; 1629; 1630; 1634; 1640; 8065 ; 8066; 8075; 8076; *AISC,* I, 2, p. 61; *Din activ, muzeelor noastre,* I, 1955, p. 101; *MCA,* VI, 1959, p. 878 şi urm. etc.

[2] G o o s s, *Chronik,* p. 144; B. Orbán, *Tor da város és környéke,* 1889; Tomaschek, II, 2 , 265; I. Téglás, *AÉ,* XXVIII, 1908, p. 271 şi urm. şî XXX, 1910, p. 123 şi urm.; Ritterling, *RE,* XII, col. 1572 şi urm.; Párvan, *Getica,* p. 259;Marţian, *ACMIT,* III, 1930, p. 72; Christescu, *Ist. milit.,* pp. 130 *şi 1173; C. Daicoviciu, *Dacia* VII —VIII, p. 314 şi *RE,* XXII, 1, col. 1014-1020; I.’ I. R u s s u, *AISC,* III, p. 319

urm ; idem, *Din activ, muzeelor noastre,* I, 1955, p. 100; idem, *MCA,* VI, 1959 p. 878 şi urm.; idem, *PM,* Cluj, 1964, p. 14 şi urm. şi art. *Potaissa,*"în *Enciclopedia dell'arte clasica,* p. 225; I. Ţ i g ă r a, *PM,* 1960, p. 195 şi urm.; idem, *SCN,* III, 1960, p. 547 şi urm. şi *MCA,* V, p, 872 şi urm.; Crişan' *MCA,* VII, p. 431 şi *Rep. arh.*

[8] D. Protase. urm.; D. Protase, şi urm ; i d e m, ~ I. Ţigâra *MCA,* V, p. 425 şi orm.; vi, p. 383 ş} . p. 423 şi urm. şi VIII, p. 527- *OD* n 4« *Rev. roum. d hist.,* III, 2, 1964, p. 193 şi urra.; 'idf^P' ' 52 şi urm> şi H 0 r e d t» *Untersuch,* p. 24 şi urm.

NAPOCA ŞI TERITORIUL SĂU

Dintre oraşele Daciei romane, cele mai puţine urme topografice şi arheologice le-a lăsat *Napoca* – Clujul de azi. Oraşul feudal (menţionat încă din secolul al XH-lea), apoi cel modern a distrus aproape total pe cel antic. Numai cu prilejul lucrărilor edilitare ce se fac la Cluj se mai pot descoperi modeste crîmpeie de zidării romane demolate, cărămizi şi cioburi. Istoria oraşului Napoca se poate reconstitui azi aproape exclusiv doar prin materialul epigrafic descoperit la Cluj în veacurile trecute sau în alte părţi ale Daciei şi lumii romane[1].

în epoca romană, centrul Napoca s-a dezvoltat la o răscruce de drumuri, dintre care cel mai de seamă era drumul imperial Sarmizegetusa-Apulum- Potaissa-Napoca-Porolissum, construit încă din anii 108/109 e.n. *{CIL,* III, 1627). Din inscripţii şi alte descoperiri arheologice deducem că era un oraş al proprietarilor de pămînt şi de ateliere meşteşugăreşti, un centru de schimburi comerciale şi, la un moment dat, chiar locul de scaun al procuratorului Daciei Porolissensis *{CIL,* III, 853; 856 ; 865; 7659; 7662 şi Stein, *Reichsb.,* p. 83 şi urm.).

Graţie unor descoperiri întîmplătoare se constată că a existat o Napoca în perioada Daciei libere – de la care s-a păstrat, sub stăpînirea romană, toponimicul (Mitrofan, *op. cit.,* p. 197, n. 3; cf. şi Russu, *A ISC,* IV, pp. 210 şi 219—222). în menţiunile literare şi inscripţii, *(CIL,* III, 7796: *Napu[ce}nses)* numele localităţii apare în formele *Napoca* şi *Napuca,* mai frecventă fiind prima forma (cf. Fluss, *R.E.).* Cît priveşte originea şi sensul acestui toponimic, există o mare diversitate de păreri între specialişti (Fluss, *art. cit.,* col. 1692; Pârvan, *Getica,* p. 258 şi urm. şi Russu, *Limba,* p. 72). La *Ptol.* (III, 8,3): NZTCOUXOC este arătată EKI cpaviarEpou 7T6XEU; din Dacia; *TP* o situează la 24 mp (=42, 930 km) faţă de Potaissa şi la 16 mp (= 23 , 664 km) faţă de Optatiana; Ulpian *(Dig.* L, 15, 1, 9), o

numeşte*Napocensis colonia,* iarGR (IV, 7, 8, cf. Schnetz, p. 47), o plasează greşit pe teritoriul Moesiei cu alte oraşe din Dacia. Dispunem azi de aproximativ 90 de inscripţii privitoare la istoria acestui oraş[2].

Pe baza unor observaţii culese de către o serie de cercetători (Jakab, Tonna, Covaciu, Bodor, Mitrofan etc.), zona ocupată de oraşul roman s-ar delimita astfel, în funcţie de cel modern: latura de nord, în lungul canalului Someşului; latura de vest, de la Opera maghiară pînă la capătul de sud-vest al străzii Napoca; latura de sud pornea din strada Napoca, în lungul străzii 23 August, iar latura de est se întindea probabil de-a lungul zidului cetăţii medievale a Clujului (Covaciu, *ACMIT,* I, p. 218; Bodor, *op. cit.,* p. 110; Mitrofan, *op. cit.,* p. 198 şi Macrea, *Dacia,* N. S., VIII, p. 153, n. 41). în afara acestei zone intens locuită, mai existau şi alte construcţii exterioare. Pe terenul ocupat de oraşul antic s-au făcut recent descoperiri de materiale arheologice diferite (zidării, ţigle, ceramică, monede, obiecte de metal ş.a.): în Piaţa Libertăţii, pe b-dul Lenin, pe str. Gh. Doja, pe str. Emil Isac, pe str. Emile Zola etc. S-au aflat resturi de hipocaust de la o clădire, altare dedicate lui *Silvanus domesticus* şi *Bonus Puer,* fragmente de stele funerare, sarcofage, statui, opaiţe (Ati- metus şi Fortis), cărămizi cu ştampilele EXDP etc. Au fost culese de asemenea şapte monede de bronz de la Aurelian, Tacit, Probus şi Carus, documente importante privitoare la permanenţa populaţiei după părăsirea Daciei (N. Vlassa, *SCIV,* XIV, 1964, p. 141). Un fragment de zid identificat în str. Petru Groza ar face parte din incinta de apărare a oraşului antic (Mitrofan, *op. cit.,* p. 209).

Pe baza sondajelor din anii 1958—1962, al căror caracter a fost determinat de lucrările edilitare, I. Mitrofan *(op. cit.,* p. 209 şi urm.) a obţinut noi date asupra topografiei oraşului Napoca. El crede că oraşul era de formă patrulateră – lung de aproximativ 650 m şi lat de aproximativ 500 m (= 32 ha). Limitele lui ar fi fost: „... înspre NE pînă în preajma casei de la nr. 29 din b-dul Lenin; înspre NV pînă în apropierea Poştei Centrale; înspre SV pînă la începutul străzii Emil Isac, iar latura sudică se afla în zona dintre str. dr. P. Groza şi str. 23 August, presupunere ce pare a fi confirmată prin descoperirea zidului...“ Acelaşi autor bănuieşte că centrul oraşului antic s-ar fi aflat în zona Pieţei Libertăţii. în cazul în care oraşul avea această formă patrulateră regulată, propusă de Mitrofan, atunci fortificaţiile lui (dacă au existat?) ar putea data numai din perioada de început a oraşului, adică de Ia Traian-Hadrian. Mai tîrziu, incinta trebuia să fie de formă poligonală neregulată, impusă

de dezvoltarea oraşului în diferite direcţii (cf. planului Drobetei, Romulei etc.). Urmele zidului descoperit în str. dr. Petru Groza sînt prea modeste ca să prezinte o siguranţă absolută în ceea ce priveşte interpretarea lor ca o incintă fortificată din secolul al IlI-lea, e.n. Nu avem pînă în prezent nici o dovadă epigrafică şi din săpături arheologice că, în secolul al IlI-lea e.n., oraşele din Dacia Superioară ar fi fost înconjurate de ziduri de apărare (Tudor, *Historia,* XIV, 3, 1965, p. 368 şi urm.).

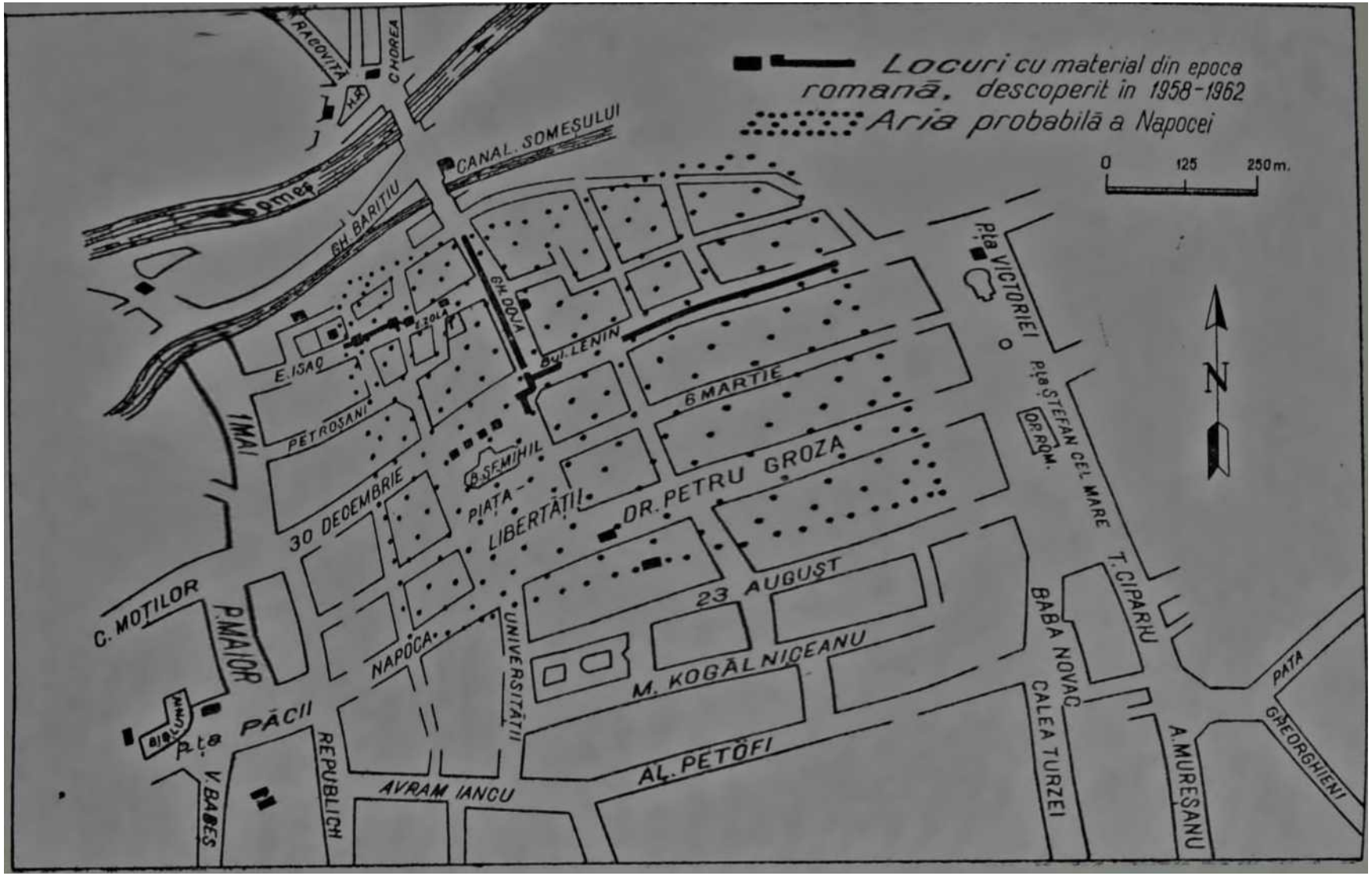

Fig. 13- Urmele Napocei *la Cluj.*

Pentru acoperirea nevoilor sale în domeniul construcţiilor, oraşul Napoca folosea piatra de zidărie extrasă din carierele de la „Coasta Mănăşturului“, de lîngă comuna *Baciu* (la 7 km distanţă de Cluj), loc în care a existat şi o modestă aşezare rurală romană (Forma, *op. cit.,* p. 21 şi urm. şi (i. Finâly, *AÊ,* XXIV, 1904, p. 244). Sînt cunoscute cărămidarii ce aparţineau oraşului *(CIL,* 111, 8075,26 – 1633,10, cu ştampila: COL. NAP), precum şi unele particulare *(CIL,* III, 8075,24,25). Este greu de precizat locul unei necropole întinse a oraşului. Pînă acum s-au descoperit diferite morminte izolate (străzile: Avram lancu, Plugarilor, Kogălniceanu, Cassian ş.a.) – unele cu sarcofage de piatră, altele în bolţi de cărămidă. Ca inventar funerar, printre cele mai interesante, era mormîntul lui *CI. Valentinus* şi al fiicei sale (Floca, *Sargetia,* II, p. 11 şi urm.).

Inscripţiile dovedesc că peste populaţia dacică din Napoca, din primii ani ai stăpînirii romane s-au aşezat grupuri de colonişti, veniţi mai ales din Asia Alică. Ei au alcătuit un *vicus* care prospera din punct de vedere economic şi a cărui urbanizare a fost promovată de aceste elemente de colonizare. Vizita lui Hadrian în Dacia, în anul 124, i-a adus rangul de *municipium AeliumL* Cetăţenii oraşului au fost înscrişi în tribul împăratului Hadrian, *Sergia* (Forni, *OD,* p. 237). Frecvenţa gentilicului *Aelius* purtat de numeroşi cetăţeni napocensi este o consecinţă a binefacerii imperiale *(CIL,* III, 863;'865; 867; 1141; 7664; VI, 269; VIII, 3021 şi 18085). Promovarea Napocii în stadiul de municipiu se poate pune în legătură şi cu înfiinţarea provinciei Dacia Porolissensis, pentru a cărei capitală era nevoie de un oraş *municipium* sau *colonia.* Este mai greu a susţine părerea lui Ritterling *(RE,* XII, col. 1500) că Napoca’ar fi devenit municipiu din primul an al domniei împăratului. Argumentele sale se sprijină pe analiza listei unor soldaţi din Napoca *(CIL,* VIII, 18085), cu numele de *Publius Aelius,* înrolaţi în timpul expediţiei de la Dunăre a lui Marcius Turbo (117/118) şi care primiseră *honesta missio* în anul 144.

Din vremea cît a fost municipiu se cunosc puţini magistraţi la Napoca. Inscripţiile menţionează pe un [P. *Ael.P] ius Probus,* ca *flamen (CIL,* UE 7664) ; *C. Numerius Deci anus* şi *Iulius Ingénus,* în calitate de *duumviri quinquennales (CIL,* III, 14465 = *ILS,* 7150) şi un *decurio, T. FI. Lon- ginus,* veteran din ala II Pannoniorum, rezident în Apulum *(CIL,* III» 1100 = *ILS,* 7141). Nu putem şti dacă teritoriul municipiului Napoca includea la început Potaissa şi împrejurimile ei, iar spre nord s-ar fi întins pînă la *Sarnus* (Someş) – propuneri făcute de către Fluss *(RE).* O dată cu înfiinţarea provinciei *Dacia Porolissensis,* Napoca devenea oraşul de reşedinţă a procuratorului financiar, menţionat în diferite inscripţii locale *(CIL,* III, 853; 856; 857; 865; 7659; 7662. Cf. C. Daicoviciu, *La Transyl.>* p. 101, n. 1 şi Macrea, *Dacia,* N.S., VIII. p. 152.).

După Sarmizegetusa, Napoca a fost al doilea oraş al Daciei declarat *colonia,* Epigrafic ea este numită co/owa *Aurelia {CIL,* III, 7726 = 963' VI, 269 şi *An. ep.*$_t$ 1956, nr. 230). într-o inscripţie a unui decurion al ei, *Ael, Villanus,* ea se intitulează: *col(onia) Aure(lia) Dacica Na[p(oca)*| (rin. *cp.,* 1956, nr. 230; cf. V. Beşevliev, *Epigrafski prinosi,* Sofia, 1952 p. 59, nr. 101 şi N. Gostar, *SC IV,* XIII, 1962, p. 126). Rezultă" că ea păşise în stadiul de colonie, pe timpul lui Marcus Aurelius sau Commodus. Cea mai veche ştire despre colonia Napoca este din anii 185—192 *{CIL,* III, 865), iar Ulpian *{Dig.* L, 15, 1, 9) menţionează şi el imprecis: *...idem (Italici iitris est) Napocensis colonia.* Gentiliciul Aurelius se întîlneşte în componenţa unor cetăţeni din Napoca *{CIL,* III, 864; 7663; 7665; 7996). Dispunem azi de un însemnat dosar de documente epigrafice în care se menţionează *colonia Napoca,* atît pe teritoriul Daciei, cît şi în afară[4]. Prin atîtea atestări epigrafice se dovedeşte înflorirea oraşului şi prestigiul său în afară, prin faptul că se bucura de dreptul italic (cf. Ulpianus, *l.c.).*

Copioase sînt şi informaţiile ce ne-au rămas despre diferiţii magistraţi ai coloniei Napoca. Primul loc îl ocupă pe listă decurionii (cf. şi mai sus). *L. Lael(ius) Terentianus,* adorator al triadei capi toi ine, era pe timpul lui Gordian al IlI-lea *dec(urio) col(oniae) aed(ilicius), praef (ectus) (CIL,* III, 858). Ca *praefectus,* în caz de vacanţă, el ţinea locul unui *quinquennalis.*

Prin anii 185—192, împăratul Commodus fusese onorat de către un *lanu* – [uruzs], în calitate de *col(oniae),* împreună cu *T. FI. Germanus*
(frate?), decurion al coloniei *(CIL,* III, 858). În *P. Ael. Dacianus, dec. et aedil. col.* (care avea un fiu ce se numea P. *Ael Traianus),* am putea identifica un dac local, ai cărui înaintaşi ajunseseră cetăţeni romani pe timpul lui Hadrian – Antoninus Pius *{CIL,* III, 867). în viaţa politică a coloniei, un însemnat loc îl ocupa pe timpul domniei lui Septimiu Sever cavalerul roman, *P. Aeli-us Maximus,* fost *decurio, duumvir quinquennalis* şi *flamen* al Napocii *{CIL,* III, 855; *Dolg.,* II, 1911, p. 267 şi Macrea, *AI SC,* V, p. 294 şi urm.). Maximus poseda o frumoasă *villa rustica,* la Ciumăfaia, in teritoriul napocens (cf. mai jos, p. 236). Pătrunderea elementului militar prin veterani în dregătorii orăşeneşti se vede din inscripţia votivă a lui *Ulp. Masculinus ve(teranus) ex signif(ero) leg. V M(acedo- nicae),* ajuns la calendele Iui Septembrie, anul 204, *dec(urio) col(oniae) Nap(ocae) (CIL,* III, 7657 – 854 = *Dolg.,* IV, 1913, p. 101 = Russu, *PM,* 1960, p. 218). Fostul soldat în legiunea de la Potaissa se stabilise la Napoca ca mic proprietar, situaţie ce-i îngăduia a participa la viaţa publică. Decurion la Napoca mai fusese şi *Ulp. Sab(inus),* retras în părţile Sibiului de azi ca proprietar de ţară *(CIL,*

III, 7726 = 963). Ca decu- rioni onorifici ai coloniei noastre putem identifica pe cavalerul roman *Marcfis Au]r(elius) Secundus* din Tibiscum *(CIL,* III, 7996), pe *P. Ael. Fab[ianus]* (şi *augur) (CIL,* III, 1141), pe cavalerul *C. Ant. Agrip-*
pinus (CIL, 7804) şi pe *C. Ant. Valenlinus,* ajuns şi *Ilvir (CIL,* III, 7804 şi *An. ep.,* 1939, nr. 246), toţi patru din Apulum. în rîndul decurionilor intrase şi *P. Ael. Marcianus,* adorator al lui *Liber pater (Közlemények,* I, 1941, p. 111). Aceşti membri onorifici din consiliul comunal al coloniei Napoca erau oameni influenţi în cele două capitale ale provinciei, Sarmi- zegetusa şi Apulum, unde Napoca avea nevoie să-i cîştige, spre a-şi apăra interesele sale. Mulţi dintre *decuriones* locuiau la tară unde îşi administrau direct gospodăriile rurale, cum a fost cazul lui *M. Vaier (ir^ius V[i]clor,* stabilit la Mera *(AISC,* I, 1, p. 109, nr. 1). Duumvir onorific al coloniei Napoca era, pe timpul lui Septimiu Sever, *L. Iul. Bassinus,* cumulard a numeroase dregătorii municipale (Apulum, Drobeta, D ierna, Porolissum), deci un mare bogătaş sau arendaş de bunuri publice, de care aveau nevoie oraşele Daciei *(CIL,* III, 14468 = *ILS,* 7149). Cîţiva *decuriones* şi *aediles* au fost în această calitate, fie în municipiu, fie în colonia Napoca *(CIL,* III, 864; 888; 2871). Ca*aedilis*cunoaştem pe *Val. V alen[tin]us,* fost *benefici ar ius consularis* în legiunea a XlII-a Gemina, care închina un altar Nemesidei în anul 239 *(CIL,* III, 7633 = 827). Efectiv şi-au exercitat edilitatea numai doi cetăţeni napocensi, foşti şi decurioni *(CIL,* III, 858 şi 867, cf. mai sus p. 226). într-un singur caz se face cunoscut şi un *patronus* al coloniei *(CIL,* III, 865). Din corpul sacerdotal municipal se cunosc *flamines* ai coloniei (cf. mai sus, p. 226), *(CIL,* III, 1141) şi *ponti*
fice (CIL,* III, 7658 = 6253, *a).*

Municipiul, mai apoi colonia Napoca au adăpostit o puternică organizaţie de *Augustales,* cunoscută nouă numai din cinci inscripţii *(CIL,* III, 862; 912; 6254; 7665=869 şi 14466; cf. Tudor, *Dacia,* N.S., VI, 1962, p. 201 şi urm.). Din epigrafa lui Z-MZ. un egiptean, vedem că
el era *Aîig(ustalis) mun\ic(ipiif\ Ael. H[adr (iani)],* ceea ce înseamnă că asociaţia luase fiinţă de îndată ce Hadrian îi acordase poziţia de municipiu, ca acest colegiu să se îngrijească de cultul împăratului *(CIL,* III, 6254). Colegiul augustalilor din Napoca a ridicat monumente votive comune pentru unii zei, ca Mithras: *pro salute ordini* Augustaliiun (CIL,* III, 14466= *CIMRM,* II, 1917). Pe timpul cînd oraşul devenise *colonia,* grupul acestor augustali se întărise prin includerea în sînul lui a unor elemente bogate, liberţi şi peregrini. Era condus acum de doi *magistri,* dintre care cunoaştem pe greco-orientalii: ilzZ. *Ulp. Caecil. Bassianus* şi *Callisth(enes)* care

adoră pe *numen* al organizaţiei lor *(CIL,* III, 862). Proaspăt încetăţenit apare la Napoca şi angustalul *M. Aurel. Papia (CIL,* III, 7665 =869), iar un *Aur. [Secund]dus* se cunoaşte dintr-o piatră de mormînt *(CIL,* III, 912).

Este o simplă întîmplare (din pricina hazardului descoperirilor epigra- fice), faptul că pînă în prezent nu posedăm din Napoca nici un ecou privitor la sclavaj. Un oraş mare şi înfloritor ca acesta a cunoscut în viaţa lui economică şi socială numeroşi *servi publici* şi *privaţi.*

Prea puţine date posedăm şi despre garnizoana locală al cărei castru a dispărut complet. Oraşul, în afară de garda guvernatorului, nu poseda o garnizoană de seamă. Pe bază de ştampile aplicate pe cărămizi deducem că prin Napoca au trecut detaşamente din *cohors I Alpinorum* (Russu, PA/, 1960, p. 233; Bodor, *EKL,* p. 96; Macrea, *Dacia,* N.S., VIII, p. 152, n. 40), care-şi avea garnizoana de bază în cástrele Sărăţeni şi Călugareni (Wagner, p. 82 şi urm.); vexilaţii din *legiunea I adiutrix* (Russu, *PM,* 1960, p. 222 şi urm.); din *cohors III campestris (AISC, I,* 1, p. 59 şi Wagner, p. 116), probabil şi unele elemente din *numeras Palmyrenorum Porolissensium* (Wagner, p. 212 şi Bodor, *EKL,* p. 83). Pentru fortificarea şi apărarea locului, un rol important l-a avut grupul mixt de detaşamente ale diferitelor unităţi din provincie, însemnat pe ţiglele de Ia Napoca cu ştampila comună *ex(ercitus) D(aciae) P(orolisscnsis)*, descoperită în cîteva exemplare *(CIL,* III, 8063; Macrea, *op, cit.,* p. 145 şi urm. şi Mitrofan, *AMN,* I, 1964, p. 206). Detaşamentul se înjghebase din fracţiuni ale legiunii a V-a Macedónica şi din părţi ale unor trupe auxiliare. El era pus direct sub comanda guvernatorului provinciei Dacia Porolissensis şi avea o cărămidărie comună. Au mai avut o prezenţă trecătoare prin Napoca şi alte unităti militare *(CIL,* III, 6255; 7657 = 854; 7663 – 864; 14468 = *ILS,* 7149; *An, ép.,* 1934, nr. 14 = Russu, *AISC,* III, p. 205, nr. 86; *JÓAI,* V, 1902, Beibl. col. 97, nr. 1—2). Din Napoca şi teritoriul ei s-au recrutat pretorieni pentru Roma, ca *P. Aci. Victorinus Romani Viveni f(ilĪHs)* din epoca lui Commodus-Elagabal *(CIL,* VI, 269). Pe timpul lui Hadrian s-au trimis din teritoriul Napocii la Lambaesis (în! Africa) 11 tineri înrolaţi în legiunea a VIII-a Augusta şi eliberaţi în 144 e.n. *(CIL,* VIII, 18085; 2787 şi 3021; cf. Ritterling. *RE,* XII, col. 1500). Aceştia erau dintre autohtonii daci şi mulţi au rămas în Lambaesis ca veterani. Nu Napoca, ci Porolissum a fost centrul militar de seamă al Daciei nordice.

Panteonul Napocii reflectă compoziţia etnică a populaţiei locale şi pe primul plan stau divinităţile romane[5]. Dar alături de aceste divinităţi „naţionale romane“ întîlnim şi „zei peregrini”, expresie a eterogenităţii populaţiei oraşului. Unii locuitori ai Napocii se închinau Marei Mame a Zeilor sau Cibele *(CIL,* III, 1100 – *ILS,*

7141); lui */. O. AI. Tavianus* adus din Tavium microasiatic şi venerat de grupul galaţilor napocensi *(CIL,* III, 860 = *ILS.* 4082 = *JÖAI,* V, .1902, Beibl. p. 98. nr. 3); lui Z.OJU. *boTicTienus [CIL,III.* 7659 ; 7660 – Merlat, nr. 20—21 şi Bodor, *EKL,* p. 104 şi urm.); lui *I.O.AI. Erusenus,* divinitate din Erisia Cariei *(CIL.* III, 859 = *ILS,* 4083); Iui *Mithras-Sol (CIMRM,* II, nr. 1917 şi 1918); zeiţei Z)rc *Syria* sau *Astarte,* adorată în 214 de *L. Marius Perpetuas,* consularul celor trei Dacii *(An. ep.,* 1960, nr. 226) şi divinităţilor *Matrones Gesahenae(?},* zeităti de origine germanică (Macrea, *AISC,* V, p. 249 şi urm şi Bodor, *EKL,* p. 107).

Studiul onomastic al inscripţiilor arată că şi la Napoca dominau cu o mare majoritate numele latineşti, consecinţă a unei puternice romanizări. Existau şi aici unele familii dominatoare din punct de vedere economic şi politic, ca familia *Constans (CIL,* III, 865: 7658 = 6253, *a).* Posedăm din Napoca două texte epigrafice care ne arată stabilirea în acel loc a unor puternice grupe de colonişti veniţi din Orient. Pînă în secolul al IH-lea e.n., aceştia păstrau conştiinţa despre patria lor de origine. Un atare nucleu îl constituiau *Galatae consistentes municipio (Napoca),* care în anii 139—161 se închinau lui *lupiter Optimus Maximus Tavianus,* ceea ce arată că veniseră din regiunea oraşului gaiat Tavium *(CIL,* III, 830 = *ILS,* 4082; *JÖAI.* V, 1902, Beibl.p.98). Atributul *consislentes* indica aşezarea lor oficială, în calitate de colonişti în Dacia şi cu anumite drepturi. Un alt grup etnic constituit într-o asociaţie religioasă *(spira),* îl formau *Asiani,* conduşi de un *spirarchaes* şi al căror nume s-a păstrat într-un *album* redactat în anul 235 e.n. *(CIL,* III, 870 = *ILS,* 4061). în lista de persoane întîlnim nume latineşti (Germanns, Gaius, Valerius, Crescens, Ulpius, Carus, Longinianus, Ulpianus, lulius, Valentina, Augusta, Tiberina, Maximiana, lustiana, Corni- ficia, Longa, Cornelia, Vera Rufina, Victorina, Paula, Nepos, Agrippianus şi Valerianus); elenice-orientale (Erines, Hyius, Zoilus, Zoilianus, Surus, Ermescus, Asclepiodote, Hilara, Epipodia şi Greca), alături de iliro-celtice (Tartario) şi tracice (Dizo, Eptala, Mucianus, Tzinto, Tzinta). Este probabil ca în componenţa acestei asociaţii, deschisă şi femeilor, formată la început numai din orientali-asiatici, să fi pătruns cu timpul şi alte *nationes,* dintre care multe se ascund sub nume romane.

Numai într-un singur caz întîlnim un *Aur(elius Valerianus,* care ar putea fi originar din *Vind(obona),* Viena de azi *(CIL,* 111,834). Din alte inscripţii cunoaştem o serie de nume neromane. Piatra funerară a veteranului *Aur(elius) Babus* – mult timp socotită greşit a fi creştină prin monograma cu *sit tibi terra levis* – conţine nume purtate de orientali, ca: *Marina* şi *Marinianus (CIL,* III, 866). Tot greceşti-orientale sînt numele *Aelia Sura* şi *Aelius Syro (CIL,* III, 873); *Aelia Calpope (Dolg.,* VII, 1916. p. 79); *lanuarius Hilaris (CIL,*

III, 36* – Russu, *AMN,* I, 1964, p. 477, nr. 12) şi tracice, *Aelia Muciale* (?) (Russu, *A ISC,* III, p. 213).

Spre deosebire de multe alte oraşe ale Daciei, se constată la Napoca o viaţă civilă mult mai puternică decît cea militară – rolul ei strategic fiind de minimă importanţă.

După părăsirea Daciei, dovedirea continuităţii vieţii la Napoca se sprijină mai mult pe circulaţia monedelor de bronz, de la Tacit – Crispus (cf. Protase, *PC,* p. 163).

Constituită de timpuriu ca *municipiu,* Napoca a avut posibilitatea de a-şi crea un mare teritoriu, unde au înflorit multe tîrguri şi sate. Acest teritoriu rămîne necunoscut ca extindere,dar putem presupune că hotarele lui se apropiau de graniţele nordice şi estice ale provinciei, iar la sud se învecinau cu al Potaissei.

La *Feleac,* lingă Napoca, s-au făcut descoperiri izolate de obiecte romane ce ar indica un *vicus* modest sau o *villa rustica (CIL,* III, 871 şi *Rep. arh.).* La *Gheorghieni* (corn. Feleac) ar fi existat o mică aşezare romană (Torma, *op. cit.,* p. 114 şi *Rep. arh.).* O exploatare a sării la *Pata* (corn. Boju) apare cu totul nesigură ca documentare arheologică. în schimb, ocnele de sare de la *Cojocna* (j. Cluj) au funcţionat în vremea romană, deoarece în preajma lor s-au aflat diferite obiecte romane (Ackner, *JCC,* 1856, p. 36; Gooss, *Chronik,* p. 88; Christescu, *Viaţa ec.,* p. 50). La *Suatu* (j. Cluj), descoperirile făcute în mijlocul satului („lingă Moară"), constînd din resturi de zidării cu cărămidă romană şi un relief ce prezintă pe o faţă doi gladiatori iar pe alta un călăreţ, pot indica un *vicus* roman (£71/, V, 1878, p. 244; Torma, *op. cit.,* p. 18 şi urm, şi *Rep. arh.).* La *Căianu* (j. Cluj), în ruinele romane situate la sud de sat, în locul „Feredeu" s-au descoperit (1877): ceramică, cărămizi, ţigle şi un altar roman dedicat Iui Asclepius, prin grija lui 3/. *Aur. Vitalianus,* un proprietar din aşezarea rurală locală *(CIL,* III, 7655; Torma, *op. cit.,* p. 18; *AEM,* III, 1879, p. 97 şi *Rep. arh.).* Ruinele de construcţii, ţiglele, ştampilate şi o necropolă, cercetate prin săpături în 1948, de către M. Macrea, în corn. *Palatca* (j. Cluj) pe locul denumit „Sub pădure", ne asigură existenţa unui *vicus* roman *(Studii,* II, p. 111 şi urm. şi Horedt, *SC1V,* II, 1959, p. 20 şi urm.). Aşezarea romană de la *J ticul de Sus* (j. Cluj) se găsea pe locul numit la „Budulău", situat la sud de sat şi în apropierea Someşului Mic. Săpăturile din acest loc (1898) au precizat o *rustica,* cu monede şi terra *sigillata* în ruinele ei *(Rep. arh.),* iar recent, s-a republicat de acolo un relief al Dianei cu obişnuitele-i atribute de vînător *(RAI,* nr. spec. II, 1965, p. 431). Pe valea Someşului Mic, în apropiere de Cluj, se întîlnesc resturi romane în mai multe locuri la sud de satul *Sînicoară* (corn. Dezmir), ca: vase mari romane, pietre sculptate şi piatra de mormînt a augustalului lulius Arphocra (cf. ca mai sus, p. 227). La NV de sat, pe locul „După capul satului", săpături efectuate în 1930 au

identificat urme de zidării şi un hipocaust roman. Se mai cunosc aici şi urmele unei *villa rustica.* (Torma, *op. cit.,* p. 16 şi urm.; G. Finâly, *EM,* XV, 1898, p. 468 şi *AE,* XVIII, 1898, p. 427 şi urm.; *Dolg.,* II, 1911, p. 106; Daicoviciu, *AISC,* I, 2, p. 62 şi Russu, *SCIV,* VI, 1955, p. 886, n. 2).

în zona corn. *Apahida* (j. Cluj) urmele romane (cioburi, cărămizi, monede) apar în mai multe locuri. La sud de comună, „După deal la tău", abundă ruine romane, cioburi, cărămizi ştampilate (?) şi tot aici s-a aflat un altar închinat lui *Dis Pater* şi *Proserpinei (CIL,* III, 7656). Alte zidării romane, cioburi de *terra sigillata* ş.a. au apărut în locul „Cocor[0] (Darvas), unde ar fi fost un post militar de supraveghere. Pe dealul „Păduriţa" se văd de asemenea multe ruine de clădiri şi obiecte romane diferite. în sfîrşit, pe locul denumit „Tarcea" s-a săpat o *villa rustica,* cu bogate descoperiri (E. Orosz, *AE,* 1913, p. 76 şi urm.; A. Buday, *Dolg.,* IV, 1913, p. 128 şi urm.; Russu, *SCIV,* VI, 1955, p. 88(5, n. 2). Pe baza descoperirii unor modeste obiecte romane, nu se poate determina o aşezare rurală romană în satul *Corpadca,* vecin cu Apahida *(Rep. arh.).*

Importantă a fost şi aşezarea romană rurală de la *Dezmir* (j. Cluj), comună situată la 3 km în dreapta Şomeşului Mic (Torma, *op. cit.,* p. 17; Gooss, *Chronik,* p. 71; Buday, *EMÉ,* 1906, p. 64). Acolo, în hotarul Crişeni, pe o vale ce se deschide spre rîu au fost întîlnite, în 1863, substrucţii de zidării şi o inscripţie închinată lui *Silvanas domesticas* de către sclavul Secwrus pentru sănătatea stăpînului său *Ael. lulianus (CIL,* III, 7661 = = 863 şi Tudor, *Ist, sclavaj.,* p. 93). Securas putea fi un *servus vilii cus* pe lîngă o fermă locală. în anul 1903, săpăturile lui Martin Roska au scos la iveală un sarcofag şi o *villa rustica,* în punctul denumit „Sub berc", cu descoperiri de variate obiecte *(Dolg.,* II, 1911, p. 106 şi urm.). Se constată deci că pe valea fertilă a Someşului Mic, la răsărit de Cluj, au prosperat multe ferme romane legate economic de piaţa oraşului Napoca.

Un alt grup de sate romane şi *villae rusticae* din teritoriul napocens s-a extins către rîul Gîrbău (afluentul Someşului Mic) pe marginea drumului imperial către Porolissum.

La *Baciu* (j. Cluj), un *vicus* roman a fost legat ca dezvoltare de carierele de piatră locale (cf. şi mai sus p. 225). Se pare că locuinţele celor ce lucrau în carieră se găseau în punctul „Coasta Mănăşturului", la 1 km sud-est de sat, unde se observă substrucţii, cărămizi, cioburi şi ţigle, mult împrăştiate (Torma, *op. cit.,* p. 21 şi urm.; Gooss, *Chronik,* p. 89; Christescu, Ra/a *ec.,* p. 102; idem, *Ist. milit.,* p. 108). Necropola satului se afla lîngă apa Nădăşelului. Cariera (situată în locul „Bacsitorak") a dat o serie de monumente arheologice, ca: o sculptură funerară, un cap de Ia o statuie, piuliţe, şi un inormînt de lucrător, avînd ca unelte trei cleşti din fier, un

ciocan- tîrnăcop ş.a.

O importantă aşezare civilă şi militară pe acelaşi drum spre Porolissum a fost la *Suceagu* (j. Cluj), unde s-a propus a se localiza antica *Macedónica*[6]*.* Se cunosc acolo urme romane în mai multe locuri. în punctul „Păluţă“ sau „Palota”, la sud-est de sat, s-a dat peste substrucţii de zidării şi un hipocaust, ceramică şi ţigle *(villa rusticar).* La apus de sat, în locul „Hordoskut”, situat la poalele dealului „Ciuha”, se găsesc aceleaşi urme ca la Palota. în plus, s-au scos din locul la „Fîntînă cu butoi”, cărămizi cu ştampile: LEG XIII G. (C7L, III, 1629, 2), *PAEL;* VI; *al(a) S(iliana)* şi CB. Se mai menţionează şi o ştampilă lucrată în fier, spre a se aplica pe cărămizi, cu literele: *N(umerus) P(almyrenoruni).* La punctul „Fineţe” s-au cules, în 1877, cărămizi romane şi o inscripţie *(CIL,* III, 7653). Din aşezarea de la Succagii-Vîştea sínt date ca descoperite acolo mai multe inscripţii romane *(CIL,* III, 846 [= 8/0]; 8o2; 7653; 7654 etc.). Dar numai trei pot fi considerate ca locale *(CIL,* III, 852; 7653 şi 7654), restul au fost aduse din altă parte. Pe o piatră de mormînt, pe lingă două nume romane, întîlnim şi un trac colonizat, *Au[relius Muca\por (CIL,* III, 852 şi Russu, .4/SC, IV, p. 213). Din acelaşi loc provine şi închinarea adusă lui *Silvanus domesticus,* de către un *T. Val. Dubitatus (An. ep.,* 1960, nr. 227). în chip eronat s-a presupus prezenţa şi a unui castru la Suceagu-Viştea. Rămîne însă, sigur, o importantă aşezare civilă romană în sînul căreia se găsea un post militar de pază, Mai multe descoperiri făcute în vecinătate, ia *¡\Iera* (corn. Suceagu-Viştea), arată că aşezarea rurală de acolo era strîns legată de cea precedentă (C. Daicoviciu, *A ISC,* I, 2, p. 48 şi urm. şi Macrea, *A ISC,* I, 1, p. 109 şi urm.). Un stîlp militar găsit la Áléra, unde a fost pus în timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus (161 – 169) şi fusese refolosit pe vremea lui Caracalla sau Elagabal, ne asigură că drumul roman Napoca-Optat iana-Pnrolissum trecea pe aici. Pe vîrful colinei „Orat” (unde se presupune şi o *v/l/a rustica)* s-au descoperit inscripţii puse: *Dianae verae ef bonae* şi lui *Liber Pater* (Macrea, *ari.cit.},* de către proprietari funciari ai acestor locuri, proprietari ce deţineau şi funcţii muncipale în Napoca.

Pe valea Someşului Mic, spre apus de Napoca şi în afară de linia drumului imperial, se găsea aşezarea dc la *Gilău* (j. Cluj), foarte bogată în descoperiri arheologice. Cercetările mai vechi şi săpăturile arheologice din nii 1949, 1951 şi 1956 au precizat o aşezare rurală romană şi un castru de apărare situate la confluenţa văii Căpuş cu Someşul Mic[7]. Castrul (de mărimea 210x X 138 m) se află în parcul şcolii profesionale silvice din Gilău (fostul castel Rákóczi). El are o fază de pămînt, iar în anul 147 s-a transformat în castru cu ziduri de piatră. Există în nivelul de locuire roman şi

ceramică de factură getică, ceea ce arată o convieţuire daco-romană (Protase, *PC,* p. 33 şi urm.). Aşezarea civilă de tipul unui *vicus* dezvoltat se găsea mai ales la sud de castru şi rezultase din contopirea canabelor cu satul autohtonilor. Pe locul ei se observă, la suprafaţa solului, pe o mare întindere, multe cioburi şi cărămizi. Pe dealul Mărtanuş situat la nord-est de comună, spre hotarul „Suceagului", s-au descoperit cinci inscripţii funerare, diferite sculpturi, coloane, capiteluri, un leu funerar, un relief ce reprezenta un cavaler cu o liră, ş.a. Se mai semnalează de la Gilău şi descoperirea (prin anul 1800) a unui tezaur cu monede de la Marcus Aurelius pînă la Filip Arabul. O altă descoperire importantă de la Gilău este diploma militară din anul 164, acordată soldatului Act/ÎMS *Dubitatus* din *ala I Siliana,* născut în canabele locale, unde a şi rămas ca veteran (A/CA, II, p. 703 şi urm.). Unele dintre inscripţiile din Gilău merită o atenţie deosebită, atunci cînd se ocupă de oameni şi lucruri din localitate *(CIL,* III, 845- 849; 7650—7651 şi AfC.l, II. p. (585 şi urm.).

Mai toate se referă la soldaţi din *ala I Siliana*.* Toţi aceşti soldaţi sínt la origine peregrină, mulţi stabiliţi ca veterani în canabele castrului, unde au adoptat nume romane. Unii ajunseseră la o bună stare materială şi-şi puteau permite ca proprietari locali să importe vase *terra sigillata (MC A,* II, **p. 699** n. 3). Sculptura funerară de la Gilău este legată ca tematică de unitatea de cavalerie locală (Gr. Florescu, *ED,* IV, p. 88), adică sínt frecvent reprezentaţi călăraşi. Pe un atare monument, sub scena obişnuită a banchetului funebru (la care participă familia formată din patru persoane), apare defunctul călare, condus spre lumea umbrelor de un *genius* funerar care poartă un baston de drum şi o torţă de luminat calea.

Un castru roman la *Gîrbău* (com. Turea, j. Cluj), pe „Dealul Babii" (Babavar), rămîne nesigur (Gooss, *Chronik,* p. 76 şi urm.; A. Buday, *Dóig.,* VÍI, 1916, p. 67; C. Daicoviciu, *AISC,* I, 2, p. 52; Christescu, *Ist. milit.,* p. 131). Totuşi, nu poate fi exclus un post militar, deoarece s-au descoperit aici cărămizi cu ştampila legiunii a XIII-a Gemina. O aşezare civilă rurală, legată de drumul imperial, este însă mult mai sigură, prin zidăriile aflate la est de sat, unde s-au descoperit un basorelief, diverse obiecte şi două inscripţii *(CIL,* III, 850, 851). Ultimele sínt epitafuri în care întîlnim nume de colonişti, ca *Aelia Maximimia* (sic!), *Proculus* şi *M. Aur. Dassius,* ultimul fiind un ilir (Russu, *AISC,* IV, p. 202). Dintre sculpturile funerare aflate la Gîrbău este demnă de menţionat o lespede ruptă de la o ediculă, sculptată pe una din feţe cu chipul îndurerat al lui *Thanatos,* geniul morţiî, ce se reazămă de o torţă aşezată cu flacăra pe pămînt; iar pe a doua faţă, se vede portretul defunctei cu un vas în mîna dreaptă *(Dóig.,* VII, 1916, p. 67).

Comuna vecină, *Turea* (j. Cluj), a cunoscut şi ea o aşezare civilă romană şi un post militar, lingă acelaşi drum spre Porolissum. Ca descoperiri sínt de notat aici multe monede romane, o inscripţie funerară ştearsă *(CIL,*
III, 872), precum şi o diplomă militară *(CIL,* XVI. 33; Torma, *AEM,* IV, 1880, p. 130; Jung, *Fasten,* p. 168; Marţian, 689 şi *Rep. arh.}.* Acest „libret militar“ s-a dat în anul 86 e.n. de către împăratul Domiţian, călăraşului *Seuthes,* fiul iui *Traibithus,* deci un trac, care servise în armata din ludeea, iar după cucerirea Daciei, adică 20 de ani mai tîrziu, deşi înaintat în vîrstă, venise în calitate de veteran-colonist în Dacia. La 3 km de Turea, dăm peste aşezarea rurală de ia *Şardit* (com. Sînpaul, j. Cluj), unde la 1 km nord-est de actualul sat se văd urme de zidării romane, ţigle, cu ştampile, ceramică şi un hipocaust (Finály, *AE,* XXIV, 1904, p. 244 şi Christescu, *op. cit.,* p. 108). în schimb, îa Jg/nrcs« (]. Cluj) se cunosc multe descoperiri epigrafîce, sculpturale, ceramice şi monetare republicane şi imperiale, între care şi monede de la Probus şi Iulian Apostatul (Torma, *op. cit.,* p. 24 şi urm.: Macrea, *AISC,* III, p. 252, n. 1 şi **300** şi Protase, *PC,* p. 160). Au mai fost descoperite şi sculpturi funerare. L/cus-ul roman se dezvoltase acolo pe o suprafaţă de *4 ha în* punctul „Valea Ca pronta“.

De la Gîrbău, drumul roman se bifurca: unul se îndrepta spre valea Cri- ştllui Repede către Dumbrava, Bologa şi pasul Ciucea, iar cel imperial continua pe la Mihăileşti şi Sutoru, pînă la Porolissum. în lungul celui dinţii se cunosc (pînă la castrul Bologa) aşezările rurale modeste de la *Dumbrava* (j. Cluj), unde în locul „Budulău” s-au descoperit vase, cărămizi, un relief roman ş.a. (Torma, *op. cit.,* p. 26 şi urm.) şi aşezarea de la *Jebucu* (corn. Sfăraş, j. Sălaj). în ultimul sat, pe locul „Felşeg“, sînt cunoscute ca urme romane: zidării, un relief sculptat cu trei bărbaţi şi un fragment de inscripţie privind un *praefectus* al cohortei *I Adia Gallorum (CIL,* III, 7648; Torma, *AEM,* III, 1879, p. 91 şi *Limes,* p. 27 şi urm. şi *Rep. arh.).*

Drumul roman dintre Napoca şi Porolissum, unul dintre cele mai de seamă ale provinciei, a intrat în atenţia *TP* şi a altor izvoare antice. Pe această cale *tabula* aşază localităţile: Optatiana, Largiana, Cersie (în loc de Certia) şi Porolissum *(CIL,* III, p. 168 cu *tabula* II, Kiepert, *FOA*$_r$XVII; Miller, *IR,* p. 549 şi urm.; Pârvan, *Getica,* pp. 271, 275 şi urm.; Em. Panaitescu, *ACM1T,* 1930/31, pp. 83—108 şi C. Daicoviciu, *AI SC,* I, 2, p. 51 şi urm.). Primele trei au nume latineşti şi sînt probabil la origines *ta tion es* sau *mansiones* militare. La acestea *GR* adaugă între Napoca şi Optatiana localitatea *Macedónica,* se pare o greşeală de lectură a acestuia (\V. Kubitschek, *JÓAI,* V, 1902, p. 85 şi urm., n. 57). De Ia Napoca la

Optatiana, TP ne dă XVI mp (= 23,644 km), fapt ce i-a determinat pe unii specialişti să plaseze Optatiana Ia Gîrbău. De la Optatiana la Largiana, acelaşi itinerar înregistrează XV mp (— 22,185 km). Optatiana este azi unanim localizată la *Sutoru. GR* (IV, 7) o aşază greşit în ÂIoesia Inferioară (cf. pt. Largiana, FIuss, *RE,* XII, col. 834 şi Miller, *IR, p. 550). De* la Largiana la Certia, aflăm în acelaşi izvor XVII mp (— 25, 143 km), deci Certia cade pe aşezarea romană de la *Romita*.* între Certia şi Porolissum mai rămîn, după *TP,* IV mp (= 5,917 km). Pe drumul imperial Napoca- Porolissum se cunosc stîlpii miliari de la Mera (cf. mai sus, p. 232) şi cel de la Almaşul Mare, în apropiere de Optatiana-Sutoru *(CIL,* III, 8060). Miliarul descoperit la Almaşul Mare (j. Sălaj) nu ne poate asigura că drumul imperial ocolea de la Gîrbău pe valea rîului Nădăşel, pe Ia Dorol- ţu-Aghireş-Gălăşeni-Almaşul Mare, ca apoi să cotească spre Sutoru. Pare mai sigur traseul său prin Mihăieşti-Topa Mică-Sutoru, aceasta fiind calea cea mai dreaptă spre Porolissum.

în teritoriul Napocii putem include sigur aşezarea rurală romană de la *Mihăeşti* (j. Cluj). Se citează acolo, în locul „Piatra detunată", descoperiri de zidării (distruse în 1858), de Ia o clădire cu mai multe camere pardosite cu lespezi, cărămizi, monumente funerare şi un soldat sculptat cu cască. Nu ştim dacă avem de-a face cu o *villa rustica,* sau cu un turn de pază, cum pretinde Torma *(Limes,* p. 20 şi urm.). Putem atribui teritoriului Napocii şi aşezarea sătească romană de la *Draga* (j. Sălaj), situată la 4 km sud de sat, pe locul denumit „Pusta Mică", unde s-au identificat construcţii cu cărămizi, ţigle, ceramică, monede şi o statuie de piatră a lui lupiter. La 1 km de sat, în punctul „Zăpodea de la piatră", ar fi şi ruinele unei *villa rustica,* unde în afară de ceramică s-a aflat şi un vultur sculptat în piatră (Neigebaur, p. 234; Gooss, *Chronik,* p. 71 şi *Rep. arh.).*

Presupunem că din acelaşi teritoriu napocens făcuse parte *Optatiana- Sutoru,* cu un castru şi o puternică aşezare civilă, în situaţie de tîrg[10].

Castrul de la Sutoru, aşezat în locul „Gura Căpuşului de Şes" (la sud de sat, în stînga văii Almaşului), este astăzi aproape total distrus. Avea şi terme. în jurul lui se extindea aşezarea civilă marcată prin construcţii izolate. Multe cărămizi poartă abreviat numele garnizoanei locale *N(umerus) M(au- rorum) O(ptatianensium) (An. ep.,* 1932, nr. 81, şi Wagner, p. 209). Se cunosc şi trei inscripţii pe piatră, una fiind fragmentară şi fără importanţă *(CIL,* III, 842). într-o lungă inscripţie funerară se aminteşte de un *Aurel(ius) Masinnus, duplicarius* în *ala I milliaria,* îngropat de soţia sa *lulia Severa,* şi de un *FI. Saturninus,* ca

moştenitori *(CIL,* III, 7644). Textul acesta nu formează un document sigur despre prezenţa Ia Optatiana a unei *ala milliaria* (Wagner, p. 54 şi urm.). Mai interesantă este a treia piatră de mormînt a unui *Aur. Bassus, sig(nifer)* în *numerits-ul* local, ale cărui rude erau persoane cu nume traco-dacice: .4 *el ia Prisos fa,* .4 *tirelia Bassina şi Aurelius Denzi (An. ep.,* 1932, nr. 81 şi Russu, *AI SC,* IV, p. 210). Familia avea o origine traco-dacică sud-dunăreană. Se mai cunosc din Sutoru şi cîteva reliefuri (multe funerare) sculptate în calcar cu chipuri de călăreţi, femei aducînd ofrande, chipul zeiţei *Dea Syria* ş.a. Ele atestă prezenţa unor proprietari înstăriţi.

Este neîndoielnic că Largiana se lega de valea Crişului Repede cu un drum ce se ramifica de la *Almaşul Mare* (j. Sălaj), unde ca descoperiri sigure posedăm numai un *milliarium,* aflat în 1851 şi azi dispărut *(CIL*$_r$ III, 8060; E. Orosz, *AE,* XXXI, 1911, p. 276 şi M. Roska, *AE,* XLVIII 1934, p. 153). în textul lui se spune despre o restaurare a drumului în anul 236 e.n. Partea cea mai importantă a inscripţiei este indicaţia dată la finele textului: *M(illia) P(assuum) XVI a R... VL.[vico]?* un rînd, care, din cauza proastei conservări, a provocat multe controverse privitoare la lectura toponimicile (Domaszewskî, în *CIL,* III, 1376, 1379 şi Pârvan, *Getica,* p. 271). întregirile propuse pentru lectura unor nume de localităţi, ca *vicus An[artoruum]* sau *vicus An[sam(ensium)], R[esc]ul(um)* ş.a., sînt nesigure. Ramîne clar numai faptul că se indica distanţa de XVI mp (= 23,664 km), între un *vicus (?)* al cărui nume începea cu literele AN... şi o altă localitate, cu iniţiala R. Distanţa corespunde cu depărtarea dintre Bologa fi Almaşul Mare, incit aceste litere (iniţiale) de localităţi, de n$_e$ milliarium, ar putea indica numele lor".

Legătura dintre aşezările de la Almaşul Mare şi Sutoru se făcea prin WCMS-U1 roman de la *Cuzăplac* (j. Sălaj), unde, în 1875, s-au semnalat la răsărit de sat substrucţii de zidării, cărămizi, ştampilate ş.a. (Torma, *Limes,* p. 29 şi *Rep. arh.).*

Una dintre cele mai dezvoltate *villa rustica* din Dacia se afla în teritoriul napocens la *Ciumăfaia* (corn. Borşa, j. Cluj). Ferma se găsea la nord de actualul sat, pe o terasă superioară a dealului Dombor pe locul de împreunare a văilor Borşa şi Chidea[12].

Săpăturile din 1911 au scos la iveală mai multe altare votive, ceramică şi alte obiecte. Cele continuate de Z. Székely, în 1943, au lămurit în cea mai mare parte planul fermei cu clădirile anexe, au descoperit incinta cu zid, o monedă de la Septimiu Sever şi o a şaptea inscripţie vot i vă, aflată *in situ.* Clădirea se construise la finele secolului al II-lea e.n. şi cunoscuse ■o frumoasă creştere economică în cel următor. Din materialul epigrafic rezultă ca primul

proprietar al fermei fusese un *Aelius lulius* fost centurion şi retras ca veteran în liniştea de la Ciumăfaia, în diferite încăperi ale fermei, acesta ridicase altare zeilor: *Apoi lo, Mercurius, Silvanus doinesticus, Minerva, luno regina, Fortuna conservatrix* şi tuturor zeilor şi zeiţelor *(Dóig.,* II, 1911). în acelaşi loc, *P. Ael. Maxinius,* probabil un fiu al său, ajuns cavaler roman (a *ntil(itiis),* mai pusese şi el un altar neînvinsului zeu *Hercules Magusanus (Arch. Anz.* 1912, col. 259). Deci, fiul primului proprietar promovase pe scara socială a societăţii şi adora o divinitate romano-germa- nică *(RE.* VIII, col.611 şiXIV, coi.521). în Napoca întîlnim un omonim: *P. Ael. Maxifnits (CIL,* III, 855), care poate fi una şi aceeaşi persoană cu cea de la Ciumăfaia. S-au mai semnalat urme de aşezare rurală romană în punctul „Palută" (zidării, cărămizi, conductă de apă, etc. Cf. Székely, *Jeguzetek,* p. 5 şi urm. şi *Rep. arh.).*

în *Măcicaşul de Sus* (corn. Deuşu, j. Cluj), un altar pus pentru *Silvanus silvester,* de către sclavul *Fortunatus,* în sănătatea stăpînului *Theupropus (AISC,* I, 1, p. 105), ar dovedi acolo o altă *villa rustica* condusă de un ac/or.

Pe partea dreaptă spre est de Someşul Mic, de la Cluj pînă la Gherla se întîlnesc alte sate romane din componenţa teritoriului Napocii. La *Sic* (j. Cluj) dăm peste urme de vechi saline, probabil exploatate de romani, după cum ar indica urmele de locuire din vecinătatea lor[13]. în punctul numit „Seleci", asocierea ceramicii provinciale romane cu cea dacică din vremea stăpînirii romane indică un *vicus* mixt, a cărui viaţă continuă pînă la începutul secolului al IV-lea e.n. (Protase, *PC,* p. 49). La punctul „Valea Sărată" s-a aflat un aitar votiv pus zeului *„Silunus"* (adică *Silvanus)* de către sclavul *Myro,* în numele stăpînului său *CI. Rufinus (CIL,* IU 7637 = 6247 şi Tudor, *Isi. sclavaj.,* p. 93). Ca şi la Domneşti (cf. mai jos, p. 270), am avea aici oficiul unui arendaş al salinelor, condus de un sclav destoinic. Exploatări de sare s-au făcut şi în vecinătate, la *Bonţ* (com. Fizeşul Gherlei, j. Cluj), unde a existat o mică aşezare rurală (J. Ornstein, *AEM,* XIV, 1891, p. 180 şi *Rep. arh.).* Cu toate că cele două-trei inscripţii depozitate cîndva la conacul din *Ţaga* (j. Cluj) sint aduse din alte părţi, a existat totuşi o aşezare rurală importantă în această comună (ceramică, un tezaur monetar, monede izolate ş.a.) (Ackner, *JCC*$_t$1856, p. 40; Gooss, *Chronik,* p. 69 şi Marţian, 707). întreŢagaşi Palatca se semnalează inctts-ul daco-roman de la *Sava* (j. Cluj) marcat prin ceramică, cărămizi şi ţigle (Protase, *PC,* p. 47).

Unul dintre importantele centre militare romane, cu o înfloritoare aşezare civilă, ce a atins situaţia de tîrg, s-a dezvoltat lingă actualul oraş *Gherlă™.* Nu cunoaştem numele tîrgului roman de la Gherla, fiindcă nu se situa pe un drum imperial, ca să fi intrat în atenţia

itinerarelor antice. La Gherla s-au făcut săpături arheologice, în 1901, de către maiorul austriac J. Ornstein, apoi de către E. Orosz în 1905—1907 şi de arheologii clujeni în 1937. Nu s-au publicat niciodată în întregime rezultatele culese şi s-a dat atenţie numai castelului roman.

Castrul a fost construit iniţial numai cu pămîr.t. Se găsea la 1,5 km spre sud-vest de oraş, pe o terasă situată între Canalul Merii şi şcscai a Dej-Cluj, unde se mcnţicncază încă din secolul al XVIII-lea. Pînă mai acum cîţiva ani, se putea vedea la suprafaţa terenului şi era de mărimea: 162x 169 m (= 2,7 ha). Astăzi este acoperit de Combinatul pentru industrializarea lemnului. în 1960—1961, cînd s-a ridicat acest combinat s-au descoperit sculpturi în piatră, piese arhitectonice, multe arme, ceramică, opaiţe, monede, geme şi 15 inscripţii fragmentare (D. Protase). S-au mai găsit atunci două statuete din bronz (Hygea şi Marte), o placă din bronz cu portretul Minervei, o diplomă militară şi 30 de monede (Vespasian- Filip Arabul). Au apărut însă şi piese de bronz din secolul al IV-lea e.n. {Constanţiu al II-lea şi Valens), folosite de populaţia romanică după părăsirea Daciei. în anul 143, castrul a fost dotat cu fortificaţii de piatră de către *ala II Pannoniormn,* garnizoana lui de bază. Ea a ridicat şi termele militare, situate la 200 de paşi spre sud-vest de acesta *(An. cp.,* 1S06, nr. 112; cf. şi *CIL,* III, 83212547,2; 8074,5, a; *AISC,* V, p. 233; Chrîstescu, *Ist. milit.,* p. 181 şi Wagner, p. 60 şi urm.).

Ştim prea puţin despre aşezarea civilă care s-a dezvoltat din canabele înfiripate pe lîngă castru. Pînă în prezent sînt semnalate din Gherla 35 de inscripţii, unele încă inedite[15]. Din ruinele castrului şi ale aşezării civile au apărut şi unele reliefuri în piatră şi plăci de bronz cu chipul Iui Marte, pe una fiind numele trac *Mu capa* (Russu, *AISC,* IV, p. 212).

M<ura majoritate a documentelor epigrafice se referă la garnizoana locală *«la II PaniioHiumni.* Prefectul ei, *Pannon(ius) Maximus,* cu ocazia închî- nani uimi altar lui *Hercules sanctus,* nu uită a înscrie în text şi numele aipcr ierului său, *Marc. Veracilius Verus,* guvernator al Daciei *(CIL,* III 832). Alţi comandanţi, cum era *C. Cae[lius P] Sal[vianus]* şiM. *N. Lucret* – rămîn fideli lui lupiter Capitolinul *(An. ep.,* 1960, nr. 221; t //. III. 12540 1. 1. Russu, *Mf A* , VI, p, 874, nr. 4). în anul 216,
gradatul *M. Aur. Frunlonianus* închină un altar pentru toţi zeii şi zeiţele, in cinstea „oamenilor din gărzile de noapte“ *(CIL,* III, 12539: *in honorem nucturnor(um).* Menţionarea gărzilor este interesantă în ceea ce priveşte măsurile de pază, prin oameni răspîndiţi în diferite turnuri şi puncte de supraveghere militară. Dintre aceste locuri de

pază s-au identificat turnuri la *Lirguşar,* j. Cluj) şi la *Bciiţa* (corn. Livada, j. Cluj), ultimul situat pe malul sting al Someşului, lingă drumul ce duce spre satul Buneşti (Ornstein, *AEM,* XIV,' 1890, p. 179; G. Finăly, *AE,* XVIII, 1898, p. 431 şi AV/>. *arh.}.*

Uimi dintre *decuriones alae* mort la Gherla, a fost înmormîntat de camaradul său *Pa[nn(onius) Secun]dinus (CIL,* III, 12542). Divinitatea sincre- t ista roinano-germanică, *Hercules Magusanus* cunoaşte adoratori şi la Gherla, in persoana lui *Aur. Tato, stator,* deci mic gradat al garnizoanei (Macrea, *Al SC, \', p.* 232 şi urm.). Este probabil ca Tato să fi fost recrut celto- gennan de pe malurile Rinului. O cărămidă rămasă de Ia ostaşii care lucrau în atelierele de pregătit acest material de construcţie conţine o interesantă listă de nume tracice şi celtice. Textul ei se termină cu gravarea greoaie a întregului alfabet latin. Cărămida servise deci ca material de învăţat scrisul *(CIL,* III, 294*= RZÎSSH, /LI LV, I, 1964, p. 480 şi urm.). Textele epigrafice soldăţeşti ne fac cunoscute la Gherla şi alte nume peregrine, ca *Brisenus* (trac), *Scenobarbus Dasi* (ilir), *Sepenestus Rivi* (celt) şi alţii (Russu, *AMN,* I, 1964, p. 481 şi D. Protase, *PM,* 1964, p. 178). *Ala II Panwmiorum* şi-a completat efectivele cu mulţi recruţi din provinciile vestice ale Imperiului ronian.

în lumea civilă locală întîlnim nume romane, ca *Aelia Paulina* şi *Ulp(ia) Dubi tata,* care împreună cu un frate al lor, un *-mi Ies librar ius consular is* (anii 211—222), îşi îngroapă părinţii *(CIL,* III, 6246[16]). O inscripţie onorifică *(CIL,* III, 12541), pusă pentru *Lucilia Musa* de către *Florentinus* şi *Suriacus,* ar putea fi un document privitor la doi *actores,* sclavi ai unor proprietari locali.

Din Gherla ne-a parvenit partea din stînga a unei inscripţii ce conţinea un epitaf versificat pentru *Aelia Ingenua.* Ceea ce s-a păstrat apare prea modest spre a se încerca o restituire a versurilor (Russu, *Dacia,* XI—XII, p. 269, n. 1). Majoritatea sculpturilor în piatră şi inscripţiile funerare de la Gherla stau în legătură cu activitatea garnizoanei locale. Apar cai şi călăreţi sculptaţi în diferite chipuri *(JÖAI,* VI, 1903, Beibl. p. 114,nr. 35). Pe un alt fragment *(ibid,* fig. 34) s-a sculptat o bigă cu doi cai înhămaţi şi conduşi de un vizitiu. Am putea vedea în această reprezentare pe un negustor local care vindea marfă în regiune şi peste hotare (foto. 17 şi 18).

Onomastica din inscripţii conţine o deosebită varietate de *nationes* aşezate la Gherla (trace, celtice, ilirice, elenice etc.). Marea majoritate a acestora a venit ca recruţi ai *alei II Pannoniorum,* sau ca rude ale lor. Mulţi oameni dornici de îmbogăţire au fost atraşi de fertilitatea solului şi de exploatarea

salinelor. în împrejurimile tîrgului prosperau multe *villáé rusticae,* ca cea de la *Hăşdate* (2 km depărtare de castrul Gherla), de unde provine un fragment epigrafic votiv pentru lupiter reprezentat în relief, cu fulgerul şi sceptrul lînga un taur *(Rep. arh.). DinPintic* (j. Cluj), unde a existat o aşezare rurală romană (Gooss, *Chronik,* p. 98; Russu, *AI SC,* III, p. 153 şi urm.; IV, p. 211 şi urm. şi V, p. 287 şi urm.; E. Chirilă, *SCIV,* III, 1952, p. 405) se cunoaşte piatra funerară a unui *Ael. Dines(?),* îngropat de fiul său *Aitrelius Ditugentus,* deci o familie de traci din sudul Dunării stabiliţi în nordul Transilvaniei *(CIL,* III, 835; I. I. Russu, *Dacia,* N.S., II, 1958, p. 463 şi urm. şi *AISC,* IV, p. 211). La vest de acest sat au apărut zidării romane şi ceramică care ar putea indica o *villa rustica.* în satul *Corneşti* (j. Cluj) s-a aflat multă ceramică romană (B. Posta, *EME,* 1907, p. 39 şi Chirilă, *SCN,* III, p. 406); iar la *Iclod* şi *Iclozel* au apărut ţigle şi vase romane (Ornstein, *AE,* XXIII, 1903, p.’ 61; Finály, *AE,* XVIII,’1898, p. 430 şi Chirilă, *l.c.).* Pentru toate trei localităţile sínt deci suficienţi indici că se află pe locul unor aşezări rurale romane. Ultima aşezare romană de pe valea Someşului Mic se situa la *Ocna Dejului* ţj. Cluj), dezvoltată pe baza exploatării salinelor. Din lipsă de cercetări nu avem la îndemînă informaţii despre aşezarea civilă a locului (Gooss, *Chronik,* p. 70 şi urm; Christescu, *Viata ec.,*|>. 103; A. Radnóti, *AÉ,* 1944-1945, p. 139 şi *Rep. arh.).*

Napoca a fost un oraş cu o viaţă civilă intensă, nestingherită de prezenţa unei garnizoane mari locale. Elementele militare au pătruns în administraţie numai ca veterani. De la început s-au aşezat la Napoca puternice grupe de colonişti (ca acei *Galatae consistentes)* care erau în cea mai mare parte romanizaţi sau cîştigaţi pentru românism. A existat însă în oraş (dar mai ales în teritoriul său) un puternic contingent de populaţie autohtonă dacică, pentru supravegherea căreia se creaseră multe posturi de pază, în lungul văilor şi drumurilor de seamă (cum erau acele „gărzi de noapte“ de la Gherla). Documentele arheologice privitoare la istoria oraşului Napoca sínt puţine şi disparate, din cauza distrugerii ruinelor romane. Atare situaţie ne împiedică a-i cunoaşte anumite aspecte istorice, sociale şi economice, în Dacia este primul dintre oraşe care a cunoscut o promovare în stadiile de municipiu şi de colonie. A fost preferată drept capitală a provinciei Dacia Porolissensis, faţă de aşezarea de Ia Porolissum, fiindcă era îndepărtată de graniţă, poseda o poziţie rutieră şi economică favorabilă, precum şi un puternic nucleu de *Romani* şi peregrini *consistentes.* Ca vechi *municipiwn* şi *colonia,* înaintea multor oraşe din Dacia, Napoca a beneficiat de un vast *territorium,* cu care se lega prin

văile a multor rîuri. în acest teritoriu au apărut multe aşezări rurale romane sub forma unor *viei,* precum şi cîteva comune rurale importante, dezvoltate economiceşte ca tîrguri. Alături de sate întîlnim urmele multor *villae rusticae* stăpînite de proprietari, dintre care mulţi erau magistraţi la Napoca, peregrini îmbogăţiţi şi veterani retraşi la ţară. Aceşti proprietari adoră cu predilecţie pe zeul *Sil- vanus,* protectorul divin al gospodăriilor lor. Pe drumul imperial dintre Napoca şi Porolissum s-au dezvoltat multe aşezări din *stationes* şi *mansiones,* al căror nume latinesc arată originea lor. Pe lingă unele castre din teritoriul Napocii, inscripţiile indică *nationes* variate (ilirice, celtice, tracice etc.), venite în castelele şi canabele respective, prin procesul recrutării, în multe locuri, documentele arheologice dovedesc continuitate de viaţă romanică după părăsirea provinciei.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Mommsen, *CIL,* III, p. 168 şi urm. 1382 (A. v. Domaszewski); Jakab Élek, *Kolosvár története,* Budapesta. 1870; K. T orma, *A limes dacicus felső része,* Budapesta, 1880; Király Pál, *EM,* 1898, pp- 355 —371 ; M a x F 1 u s s, *RE,* XVI, 2, col. 1692 0 urm ; N. D. Co váci u, *ACMIT,* I, 1926—1928, p. 218 0 urm.; Novák József, *Kolossuári Szemle,* ¡943, p. 1 0 urm.; M. Macrea, *AISC,* V, p. 297 0 urm.; A. Bőd o r, *Napoca a feliratok tükrében, EKL,* 1957, p. 78 0 urm.; M. Macrea, *Isi. Rom.,* vol. I, *passim,-,* I. I, Russu, PAf, Cluj, 1960, p. 213 0 urm.; G. Forni, *OD,* p. 197 0 urm. 0 I. Mitrofan, *AMN,* I, 1964, p. 197 şi urm. şi II, 1965, p. 657 0 urm.

[2] *CIL,* III, 827; 853-874; 1100; 1141; 1627; 1633, 10; 6252-6256; 7633; 7655-7669; 7726=963; 7796; 78U4; 14465; 14466; 14468 (= *JÖAI , VII,* 1904, Beibl. p. 112, nr. 1); VI, 269; VIII, 2787; 3021; 18085; *An. ép.,* 1934, nr. 14; 1939, nr. 246; 1960, nr. 226; *JÖAI,* V, 1902, Beibl. col. 97 0 urm.; *Dóig.,* IV, 1913, p. 256; VII, 1916, p. 79; *ACMIT,* 1929, p. 311; *ED,* IV, p. 146; *AISC,* I, 2, p. 59 0 urm.; 0 V, pp. 254 şi 259; *Dacia* VII —VIII, p. 313, nr. 1—3; *Közlemények,* I, 1941, p. 111; *PM,* 1960, p. 222 0 urm; *AMN,* I, 1964, p. 477 0 urm.

[3] *CIL,* III, 6254; 14465 = *ILS,* 7150. Cf. 0 nr. 860 (= *ILS,* 4082); 1100 *(= ILS,* 7141); 7664; VIII, 3021: *(domo) Aelia Napoca;* W. W e b e r, *Unter-*

such. zur Gesch. Kaisers Hadrianus, Leipzig, 1907, p. 153; M. Fluss, *art. cit.,* col. 1693; C. Dai co v ic i u, *La Transylv.,* p. 129; Bodor, *EKL,* p. 83 şi urm. (este pentru anul 119 e.n.); M. Macrea, *Ist. Rom.,* I, p. 263 ; G. For ni, *QD,* p- 237; Daicoviciu-Protase, *JRS,* LI, 1961, p. 69 – *AMN,* I, 1964, p. 176 şi I- M i troian, *op. cit.,* p. 197.

' CIL, III, 858; 862; 865; 867; 1141= 869; 7633 = 827; 7657=854; 7665; 7726; 7804; 7833; 7996; 8075; 26 = 1633,10; 14468 = *ILS,* 7149; CZL. III, 37* = M. Macrea, *AISC,* V, p. 297 = 1.1. Russu, *AMN,* I, 1964, p. 487 ; *An. ép.,* nr. 246; 1944, nr. 10 şi 39; *AÉ,* XXVIII, 1908, p. 361; *AISC,* I, 2, p. 109 şi V, pp. 254 şi 297; *Közlemények,* I, 1941, p. 111 şi Bodor, *op. cil.,* p. 85 şi urm.

[8] *lupiter Optimus Maximus {CIL,* III, 855 – 858; 6253=7658; 14465= *ILS,* 7150; *JÖAI,* V, 1902, Beibl. p. 97, nr. 2 şi 4; *Dóig.,* VII, 1916, p. 79); *triada capitolină {CIL,* III, 858); *Silvanus [CIL,* III, 7661=863; *An. ép.,* 1933, nr, 20 – 21); *Mercur {CIL,* III, 861); *Dis Pater* şi *Proserpina [CIL,* III, 7656); *Venu& victrix {CIL,* III. 7663 = 864); *Nemesis regina {CIL,* III, 7633); *Esculap şi Hygea- {CIL,* 14468 = 7149); *Fortuna Augusta {CIL,* III, 7657 = 853); *Hercule [CIL,* III, 6253); *Liber Pater {AISC,* I, 1, p. 109; *Közlemények,* 1941, p. 111; şi Bodor, *Dacia* N. S., VII, p. 211); *Diana vera et bona {AISC,* I, 1, p. 110, nr. 2); *Diana conservatrix {JÖAI,* V, 1902, Beibl. p. 49, nr. 4—Potaissa?); *Ceres Augusta {CIL"* III, 36* = Russu, *AMN,* I, 1964, p. 477 nr. 1) şi *Apollo {An. ép.,* 1939, nr. 246).

[8] G o o s s, *Chronik,* p. 111; Torma, *op. cit.,* p. 22, 119 şi 126; G. F i- n á 1 y, *AÉ,* XXIV, 1904, p. 244; E. O r o s z, *EM,* XIV, 1903, p. 31 şi XX, 1909, p. 90; C. Daicoviciu, *AISC,* I, 2, p, 63; Christescu, *Ist. milit.,* p. 171; Szilágyi, *Közlemények,* I, 1941, p. 117 şi urm.; I. I. Russ u$_r$ *MC A,* VI, p. 875 şi *Rep. arh.*

[7] G o o s s, *Chronik,* p. 77 şi 112; A. B u d a y, *Dóig.,* II, 1926, p. 9 şi urm.; Christescu, *Ist. milit.,* p. 181 şi urm.; Wagner, p. 68 şi urm.; Szilágyi, *Közlemények,* I. 1941, p. 119; I. I. Russu, *MCA,* II, p. 885 şi urm; M. Macrea, *MCA,* V, p. 453 şi urm; Bodor, *OD,* p. 41; P r o- t a s e, *PM*, 1960, p. 188 şi urm.; şi *Rep. arh.*

[8] Din rîndul acestora cunoaştem pe *Sex. Valerius Saturninus*, adorator al lui lupiter Capitolinul împreună cu camarazii *(collegae)* săi *{CIL,* III, 845). Urmează apoi inscripţii funerare cu numele lui *Aur. Fabius sig(nifer)* din aceeaşi *ala,* îngropat de tatăl său *Aur. Reburus,* un veteran celt, şi de mama sa *Fabia {CIL,* III" 847 şi Russu, *AISC,* IV, p. 232); *T. Ael. Paulus,* veteran *{CIL,* III, 7650' = 846); cornicularul *Aurelius Severinus {CIL,* III, 847, a); *Verecundus,* veteran,, şi soţia sa *Aurelia Sabina {CIL,* III, 848); *Ulp. Saturninus,* călăreţ cu fratele său *Ulp. Valentinus {CIL,* III, 849); *Aurel. Carinus, cor(nicularius),* îngropat de soţia sa *{CIL,* III, 7651) etc.

16 – Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia **24**

’ *Certie* la 67?, Cf. T ornase hek, II, 2, 85; *CIL,* III, p, 157 şi 1378; C. Schuch hard, *AEM,* IX, 1885, p. 225; Patsch, col. 1986 şi urm.; şi *Diz, epigr.,* III, p. 214.

[10] E ni. P a n a i t e s c u, *art. cit.; C.* Da ico v ic i ti, *A ISC,* I, 2, p 52 şi urm.; şi Christescu, *Ist. milit.,* p. 118. Cf. încă G o o s s, *Chronik* p. 128 şi urm.; Torma, *op. cit.,* p. 119; F i n á 1 y, *AÉ,* XXIV, 1904, p. 244 ; Marţian. 761 şi *Rep. arh.*

[11] A.A 1 f ö 1 (1 i, *Daci e romani in Transilvania,* Budapesta, 1940, p. 29 şi urm.; şi C.Da i c o v i c i u, *La Transylv.,* p. 96, care localizează *Resculum* la *Bologa,* deşi era o „mahala” din Alburnus Maior.

[12] A.B u d a y, *Dóig,.* II, 1911, p. 260 şi urm.; M. R o s k a, *EM,*1944, p. 40şi urm.; M. Macrea, *AI SC,* V, p. 227 şi urm.; Z. Székely, *Jegy zetek Dacia történetéhez. (Notices sur Thisioire de la Dacie),* Sf. Gheorghe, 1946, p. 5 şi urm. şi *Rep. arh,*

[13] Ackn er, *JCC,* 1856, p. 36; Torma, *op. cit.,* pp. 19 – 20; G o o s s, *Chronik,* p. 112; M a r ţ i a n, 620; Christescu, *ec.,* p. 50; E. C h ir i 1 ă, SC/V, III, p. 406 şi *Rep. arh.*

[14] Neigebau r, p. 231 şi urm.; A c k n e r, *JCC,* I, 1856, p. 36 şi urm.; şi II, 1857, pp. 92, 99; Tor m a, *op. cil.* pp. 119 şi 128; G o o s s, *Chronik,* p. 117; Y. O r n s t ei n, *AEM,* XV, 1891, p. 168 şi urm;*AÉ* XXII,1902, p. 76 şi urm. şi *JÖAI,*VI, 1903, Beibl. col. 109 şi XI, 1908,Beibl. col,207 şi urm.; F i n á 1 y, *AÉ,* XXII, 1902, p. 336 şi urm.; şi *JÖAI,* XI, 1908, p. 207; Christescu, *Ist. milit. passim;* I. I. R u s s u, *Dacia,* XI – XII, p. 269 şi AÍCT, VI, p. 873 şi urm.; Daicoviciu-Protase, *AMN,* I,1964, p. 163 şi urm.; D. Pr o t a s e, *PM,* 1965, p. 177 şi urm. şi *Rep. arh.*

[14] CIL, III, 832-834; 6246; 12539-12543; *JÖAI,* VI, 1903, Beibl. col. 117 (cf. şi V, Beibl. 1902, col. 101); *Dolg.,* VII, 1916. p. 80 şi urm.; *AI SC,* V, p. 235 şi urm.; *An. ep.,* 1960, nr. 221—223; *MCA,* VI, p. 873 şi urm.; I. I. R u s s u, I, 1964, p. 480 = *CIL,* III, 294*. Unele inscripţii s-au găsit în partea estică a dealului Corabia.

[11] Mai putem cita pe *Ulpia Treboniana, Candid (us), Secund[inus]* şi *Avitus (JdAI,* VI, 1903, Beibl. col. 117); pe un M. *Ulp. Provicialis,* adorator al lui *Sil- vanus domesticus* şi peregrin de origine *(An. ep.,* 1960, nr. 23); iar ca grec, pe un *Daphnus {CIL,* III, 833).

POROLISSVM ŞI ÎMPREJURIMILE LUI

După cum Slăvenii de pe Olt, Angustia din gura Oituzului transilvan şi Mic ia din valea Mureşului constituiau puncte-cheie în sistemul de apărare a hotarelor respective, la fel centrul strategic de la Porolissum (satul Moi- grad, com. Mirşid, j. Sălaj) avea misiunea de a fi un puternic bastion defensiv pentru graniţa nord-vestică a Daciei. în zona ce i se afectase pentru controlul militar din valea Crişului Repede pînă la Bistriţa, au existat numeroase castre şi alte elemente de apărare, din ale căror garnizoane au crescut *canabae,* alături de aşezările civile autohtone ce se găseau în legături economice directe cu lumea barbară de peste hotare[1].

Etimologia toponimicului Porolissum este neînţeleasă în partea întîia a cuvîntului, însă clară ca traco-getică în a doua parte – *lissos, lissum,* prin analogii cu alte denumiri geografice (Tomaschek, II /2,65, 70; Mateescu, *ED,* I, 1923, p. 155 şi Pârvan, *Getica,* p.256). Localitatea este menţionată în multe izvoare antice: *Porolisso,* în *TP* (Miller, *IR,* p. 551); nopoXiQoov şi HapâXiQCTov de *Ploi.* (III, 8, 6) şi *Porolissum l&GR* (cf. Schnetz, pp. 47 şi 48), care l-a plasat greşit în Moesia Inferioară. Inscripţiile dau forma *Porolissum,* cu excepţia unui epigraf dinafara Daciei, unde apare ortografierea *Paralissensium civitas (CIL,* III, 2866).

Anterior venirii romanilor, urmele arheologice indică existenţa unei puternice aşezări civile dacice (poate chiar o cetate), situată pe dealul Măgura (cota 504), la răsărit de satul Moigrad. Romanii s-au aşezat ia ¡Hjalele şi în faţa dealului Măgura, pe platoul Pomet (cota 502) şi pe pantele extinse ale acestuia. Acest platou se situează între satele Jac şi Moigrad, un loc potrivit pentru ridicarea unui castru în jurul căruia a fost teren sufícient ca să se extindă aşezarea civilă. Locul a fost căutat pentru aşezare din neolitic pînă în evul mediu tîrziu. Ultimele documente romane de Ia Porolissum sînt inscripţiile din vremea lui Decius şi monedele de la Gallie- nus, dar este sigur că acest punct strategic a fost părăsit numai în vremea lui Aurelian,

cînd populaţia nu s-a mai împrăştiat (C. Daicoviciu, *RE,* XXII, coi. 265 – 270). Aşezarea militară şi civilă romană de Ia Porolissum ia fiinţă încă din timpul Iui Traian, ca un mare nod strategic, dar şi ca loc de legătură al unor drumuri comerciale şi punct de schimb cu triburile barbare de peste frontieră (Christescu, *Ist. milit.,* p. 100 şi urm. şi Patsch, *Der Kampf,* p. 144). Un atare drum pornea din Aquincum (Budapesta) *şi GR* (IV, 5; cf. Schnetz,p. 47) notează în lungul lui ca tîrguri de seamă: *Thira, Tirepsum, Iscina, Capota, Alincum, Ermerium, Ur^um, Siurum, Congrí, Porolissum* şi *Certie,* nume de localităţi, în majoritate traco-getice (Pârvan, *Getica,* p. 240). Fără succes s-a încercat de către unii localizarea acestor aşezări în estul Daciei (cf. Tomaschek, II, 2, *passini',* Pârvan, *Getica* ; Christescu, *Ist. milit.,* p. 109 şi Paulovies, *Dacia, passim).* Această cale tăia Dacia de la gura Istrului pînă în cîmpia panonică şi fusese folosită de negustorii care mergeau la Pontul Euxin sau către vest. Pătrundea în Dacia pe la Porolissum, unde se încasau taxe de vamă pe mărfurile şi călătorii ce intrau sau ieşeau. Oraşul de pe frontieră a rămas însă în situaţia juridică de *pagus* sau *vicus,* aproape un secol, deoarece întreaga activitate administrativă şi politică a Daciei Porolissensis era dirijată de Napoca, sediul procuratorului provinciei.

Pentru prima dată ruinele oraşului Porolissum au fost descrise amănunţit în 1863 de către C. Torma, care arată că împreună cu castrul ocupau mai multe zeci de hectare. Săpături arheologice s-au făcut de A. Buday în 1908—1914, cînd s-a dezvelit o *insula* din aşezarea civilă; ele au fost reluate de către C. Daicoviciu în 1938—1939, de A. Radnóti în 1943, iar din 1949 de către M. Macrea, cu un colectiv de arheologi clujeni.

Porolissum se apăra prin două castre. Pe dealul Pomet, care are o formă conică cu vîrful teşit şi terase de jur împrejur, se afla un castru impresionant prin poziţia Iui strategică, fiind „cheia de bază a apărării graniţei de nord-vest a provinciei“ (Macrea). Este de mărimea 266x294 m, la început se lucrase numai din pămînt apoi (probabil pe timpul lui Antoninus Pius) se transformase în castru de piatră, cu *murus* gros de 1,50 m şi apărat de două şanţuri. Era unul dintre cele mai mari castre ale Daciei, destinat garnizoanei a două-trei corpuri auxiliare.

Cu ocazia vizitei lui Caracalla la Porolissum, în 213, castrul a fost restaurat (Macrea, *SCIV,* VIII, 1957, p. 222 şi urm.). O nouă refacere a avut loc după anul 251, cînd porţile sale au fost blocate în grabă cu materiale şi piese de monumente mai vechi, între care şi inscripţii ale lui Decius, pentru o mai bună rezistenţă. Al doilea castru se găseşte la 700 m nord-est faţă de cel de pe Pomet, pe dealul Citera. A avut şi el o fază de pămînt şi una de piatră. Cel din piatră era de

mărimea 66,65 x 101,10 m, cu zidul gros de 1,20 m şi şanţ (unde nu existau pante abrupte).

Pentru apărarea complexului militar şi civil de la Porolissum se ridicase un fel de *limes* spre *barbaricum,* la o distanţă de 600 m către nord, lung de cîţiva kilometri. Acest cordon defensiv se compunea dintr-un val de pămînt cu un şanţ în faţă, întrerupt la satul Brebi de două burguri de

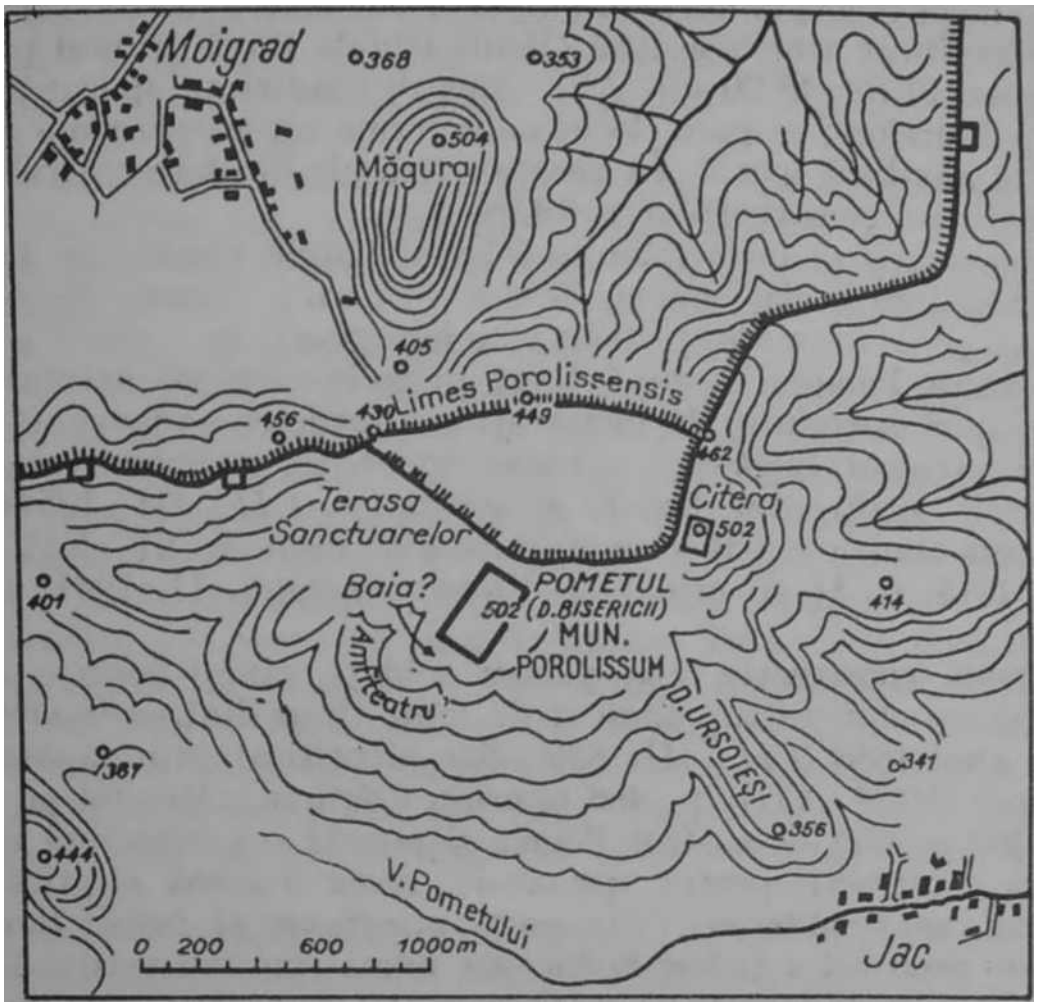

Fig. 14. Oraşul şi fortificaţiile de la Porolissum.

apărare, depărtate între ele cu 500 m. Din loc în loc, pe valul limesului se ridicau turnuri de piatră pentru observaţii şi apărare, elemente defensive care se întîlnesc în faţa tuturor castrelor de pe graniţa nordică a Daciei (din 1500 în 1500 m). în faţa oraşului Porolissum exista o altă centură de apărare, formată dintr-un zid de piatră fără turnuri. Mai îndepărtate se ridicaseră, în jurul bastionului de apărare militar de la Porolissum, multe turnuri de pază şi semnalizare[2], (fig. 14).

Există la Porolissum şi aşa-zisa „terasă“ a sanctuarelor situată pe culmea dintre dealurile Ferice şi Pomet. Fusese străbătută de un drum pavat cu blocuri mari din calcar (lat de 5,75 m) ce se oprea la poarta de nord-est a castrului de pe Pomet. Pe această terasă s-a descoperit un *sacellum* al lui *Liber Pater,* de formă rotundă, în jur cu gropi umplute cu resturi rămase de Ia diferite ceremonii religioase. într-o atare groapă s-a găsit gîtul unei amfore romane, cu o ştampilă ce indica numele împăratului Nerva (96— 98), vas produs în peninsula Istria şi adus la Porolissum de către primii colo-

nişti veniţi de pe coasta dalmată. în afara zonei sacre a terasei sanctuarelor s-au mai identificat urmele a două clădiri situate lingă drumul pavat (una avea mărimea 10,10x15,20 m). Alte urme de clădiri au apărut pe aşa-zisa „terasă a palestrelor“, se pare, locul unor terme ale garnizoanei construite de o cohortă auxiliară locală. în general, terasele din faţa castrului Pomet fuseseră destinate construcţiilor militare.

Pentru inhumaţii şi incineraţii se folosea marele cimitir de la *Ursoieş,* situat pe dealul cu acelaşi nume, la sud de castru şi oraş. Necropola s-a extins pe marginile drumului pietruit care lega poarta de sud-est a castrului Pomet cu valea Pometului, pînă lingă primele case ale satului Jac. în majoritate, apar morminte, de incineraţie, cu arderea cadavrului şi îngroparea pe loc a cenuşii, lîngă care se punea un modest inventar (vase,monede, lămpi, cercei, opaiţe din bronz, o inscripţie: *CIL,* III, 12544 = 7639 ş.a.). în acest cimitir există şi morminte din secolele XI—XIV (Buday, *Dolg.,* VI, 1915, p. 51 şi urm., şi Floca, *Sargelia,* II, 1941, pp. 48 şi 107).

O importantă construcţie, atît pentru soldaţi, cît şi pentru populaţia civilă, a fost un amfiteatru cunoscut de mult timp dintr-o inscripţie descoperită în anul 1858 *(CIL,* III, 836), dar identificat prin săpături exact după un secol *(MC A,* VIII, p. 496 şi urm). Clădirea stătea tot pe o terasă situată la 100 m faţă de castrul Pomet şi poseda o arhitectură obişnuită Ia asemenea construcţii pentru spectacole. Avea o arenă eliptică, lungă de 60 m, un canal subteran, două porţi principale şi fusese flancată de *carceres.* Este probabil a fi fost la început numai un amfiteatru din lemn. Inscripţia (din anul 157) arată că amfiteatrul s-a restaurat prin grija procuratorului imperial *Tib. CI. Quintilianus*, fiindcă „era ruinat de vechime“ *(CIL,* III, 836... *amphiteatrum vetusiate dilapsum denuo fecit',* cf. Tudor, *Lalomus,* XXII, 1964, p. 278 şi Macrea, *Dacia,* N.S., VIII, 1964, p. 150).

Marea importanţă strategică a oraşului Porolissum rezultă din numărul impresionant de trupe ce au trecut pe acolo. Ştampilele pe cărămizi şi diplomele militare indică multe detaşamente din legiuni şi trupe auxiliare[3], în castrele de Ia Porolissum au staţionat şi activat mult timp cîteva unităţi auxiliare importante. *Cohors I Brittonum milliaria Ulpia equilaia torquata pia fidelis civiurn Romanorum* (pe timpul lui Caracalla şi *Antoniniana)* apare la Porolissum din primii ani ai ocupaţiei romane *(CIL,* XVI, 160: din 11.VIII. 106; *Arch. Anz.,* 1915, p. 305 şi Wagner, p. 106 şi urm.). *Aelius Firmus,* un centurion al ei, se aminteşte pe piatra de

mormînt a fiicei sale (cf. şi Macrea, *Dacia,* N.S., VIII, p. 154). *Cohors V Lingonum (Antoniniana-Philippiana),* apare la Porolissum în 2 iulie 110 *(CIL,* XVI, 163); sub Caracalla era comandată de prefectul *L. Ant. Marinianus,* autor al unui altar pus pentru sănătatea împăratului şi a guvernatorului *C. Iul, Castinus (CIL,* III, 7638), iar pe timpul lui Filip Arabul încă staţiona

acolo (C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 328, nr. 6, şi Wagner, p. 160). în anul 213 a închinat un altar lui Caracalla *(An. ep.,* 1958, nr. 231), apoi onorase cu un monument identic şi pe mama împăratului, luliaDomna *(An. ep.,* 1958, nr. 232).

Cea mai importantă unitate din garnizoana de la Porolissum a fost însă *numerus Pahnyrenorum Porolissensium sagittariorum civium Romanorum,* cunoscut la Moigrad şi prin ştampile aplicate pe cărămizi *(CIL,* III, 8075, 25). Avea detaşamente şi în castelul Ilişua (cf. mai jos, p. 265). în Porolissum moare un soldat al său, *Salmas Râmi,* cu un caracteristic nume semit- sirian *(CIL,* III, 837). Pe timpul lui Caracalla, unitatea a participat activ la restaurarea fostului templu al lui *Liber Pater,* distrus de foc şi închinat acum zeului *Deus Patrius Belus* (Stein, *op. cit.).* Organizarea acestei lucrări căzuse în sarcina unui centurion. Acest *numerus* a închinat un altar, în anii 250/251, împărătesei *Herennia Etruscilla,&T\<|* el purta şi apelativul *Decianus* (Wagner, p. 212). La început, trupa alcătuia o formaţie neregulată, adusă pentru luptele cu dacii, ca sub Antoninus Pius să se constituie într-un *numerus* format din călăraşi şi pedestrime. A rămas Ia Porolissum pînă la părăsirea Daciei. în ultima epocă de staţionare la Porolissum, el s-a fracţionat într-o *ala Palmyrenorum Porolissensium* şi o *cohors I Pahnyrenorum Porolissensium (CIL,* III, 908; Wagner, pp. 56, 174 şi 272). Sînt cunoscuti un *actarius* şi un *miles* din acest *numerus (Activ, muzeelor,* II, 1956, p. 113).

Importanţa ca centru militar a oraşului Porolissum şi ca loc de stabilire a veteranilor săi se confirmă şi din descoperirea în acel loc a patru diplome militare *(CIL,* XVI, 68, 160, 163 şi *Rep. arh.).* Cea mai veche datează din 11 august 106, ea a fost emisă de Traian în localitatea dacică *Darnithiti,* pentru meritele excepţionale ale pedestraşului *M. Ulp. Adcobrovati f(ilius) Novantico,* un briton din oraşul *Ratae.* Beneficiarul diplomei luptase cu eroism împotriva dacilor în rîndurile cohortei I Brittonum, ceea ce l-a determinat pe împărat, ca în mod excepţional, să-l răsplătească cu acest „libret militar", chiar pe cîmpul de luptă *(CIL,* XVI, 160, cf. şi Kraft, pp. 101, 106 şi urm.). După ieşirea din armată, ostaşul veteran Ulp. Novantico s-a stabilit la Porolissum. O altă diplomă militară s-a dat de către împăratul Hadrian la 29 ianuarie 120: *Hamasaeo Alapatha J(ilio),* născut la Palmyra, deci un sirian din garnizoana de la Porolissum, unde şi rămăsese ca *veteranus (CIL,* XVI, 68). O a treia diplomă aparţinuse veteranului M. *Ulp. Longinus,* la origine *Belgus,* lăsat la vatră (ca pedestraş din *cohors I Brittonum),* Ia 1 iulie 110, apoi a rămas şi el în Porolissum.

în situaţia de *vicus,* sau *pagus,* Porolissum a stat aproape un secol.

Sub Septimiu Sever capătă rangul de *municipium* şi se numeşte *res publica municipii Septimii Porolissensitim (An. ep.,* 1944, nr. 52—54; Forni, *OD,* p.237 şi *RE,* XXII, col. 268). Deşi a continuat a înflori şi după vizita lui Cara-

calla, nu a mai putut atinge treapta de *colonia.* Privitor la viaţa sa municipală ne informează mai multe texte epigrafice. Ca *patronus* avea la începutul secolului al III-lea e.n. pe cavalerul roman *P. Antonius Valens,* cunoscut cumulard de funcţii municipale onorifice în oraşele dacice, domiciliat la Sarmizegetusa, de unde le putea apăra interesele *(CIL,* III, *I486 şi* Gostar, *MCA,* II, p. 427 şi urm.). Probabil pentru aceleaşi interese mai fusese onorat cu inscripţii un alt cetăţean de seamă al capitalei Daciei, prin grija decurionilor porolissensi, *Aur clins Theophilus* şi *Aurelius Castor (CIL,* III, 1495 = *ILS,* 7135). Poate că în aceeaşi situaţie se găsea şi un anonim *[sac]erdotalis provinciae (Daciae),* menţionat pe un fragment de inscripţie votivă din Sarmizegetusa *(CIL,* III, 7692 = *ILS,* 7130). Ca dregători municipali la Porolissum întîlnim pe un [Sfe?]/>«««$ *dec(urio) ei sacerdo[s],* adorator al zeiţei orientale *Dea Suria,* poate tot un veteran recrutat din Orient *(Dacia,* VII—VIII, p. 325, nr. 6). Un alt cumulard de funcţii municipale onorifice, *L. Iul. Bassinus,* apare şi ca *dec(urio)* al municipiului Porolissum *(CIL,* III, 14468 = *ILS,* 7149). Dinafara hotarelor provinciei întîlnim în aceeaşi calitate un *decurio, augur, ponlifex civitatis Paralissensium (CIL,* III, 2866), apoi pe un *Aur. Primus Asteo quiet lulius,* decurion la Porolissum, stabilit în secolul al III-lea e.n., *la Traiana Augusta* (Stara Zagora-Bulgaria), unde dedică o inscripţie în limba greacă (G. Mihailov, *Inscripţionez Graecae in Bulgaria repertae,* III/2, 1964, p. 59, nr. 590). Mai avem menţiuni despre un *augur: Aci. Viialianus* şi despre un *decurio* local *(Dacia,* VII —VIII, p. 324).

Se poate spune că ruinele oraşului roman se întind pe întreaga zonă arheologică de la Porolissum, dar ele apar mai însemnate pe pantele dealurilor de la sud şi de la est de castrul Pomet. Este cert că această aşezare civilă dezvoltată pe terasele amintite nu poseda ziduri de apărare. Din aşezarea civilă (în care s-a săpat mai puţin) se cunoaşte un număr mic de construcţii.

Insula săpată de Buday în oraşul roman se compunea din patru case alipite, unite prin coridoare, avînd probabil şi un etaj, totul construit pe o terasă artificială sprijinită de un zid (fig. 15, I—IV). Această construcţie, ca toate din oraş, s-a lucrat cu piatră extrasă din carierele situate pe o pantă a dealului Măgura, Ia stînca Ţicla, pe valea Ţiclei şi la „Piatra lată" (corn. Greaca). *Insula* oferea un plan neregulat, cu camere de mărimi şi forme diferite, dovadă că era o locuinţă privată şi nu un edificiu public, în complexul celor patru case din *insula* întîlnim vestibule, atrii (III, R), un cuptor de pîine (II, H), bucătării (IV, E) hipocausturi (II, G; I, K; IV, B), prăvălii la stradă (III, S; IV, H), depozite de mărfuri (III, P, Q, R), camere de locuit, o latrină ş.a. Toate clădirile

aveau comun zidul de sprijin al terasei. Forma neregulată a acestei *insula* şi direcţia unghiulară

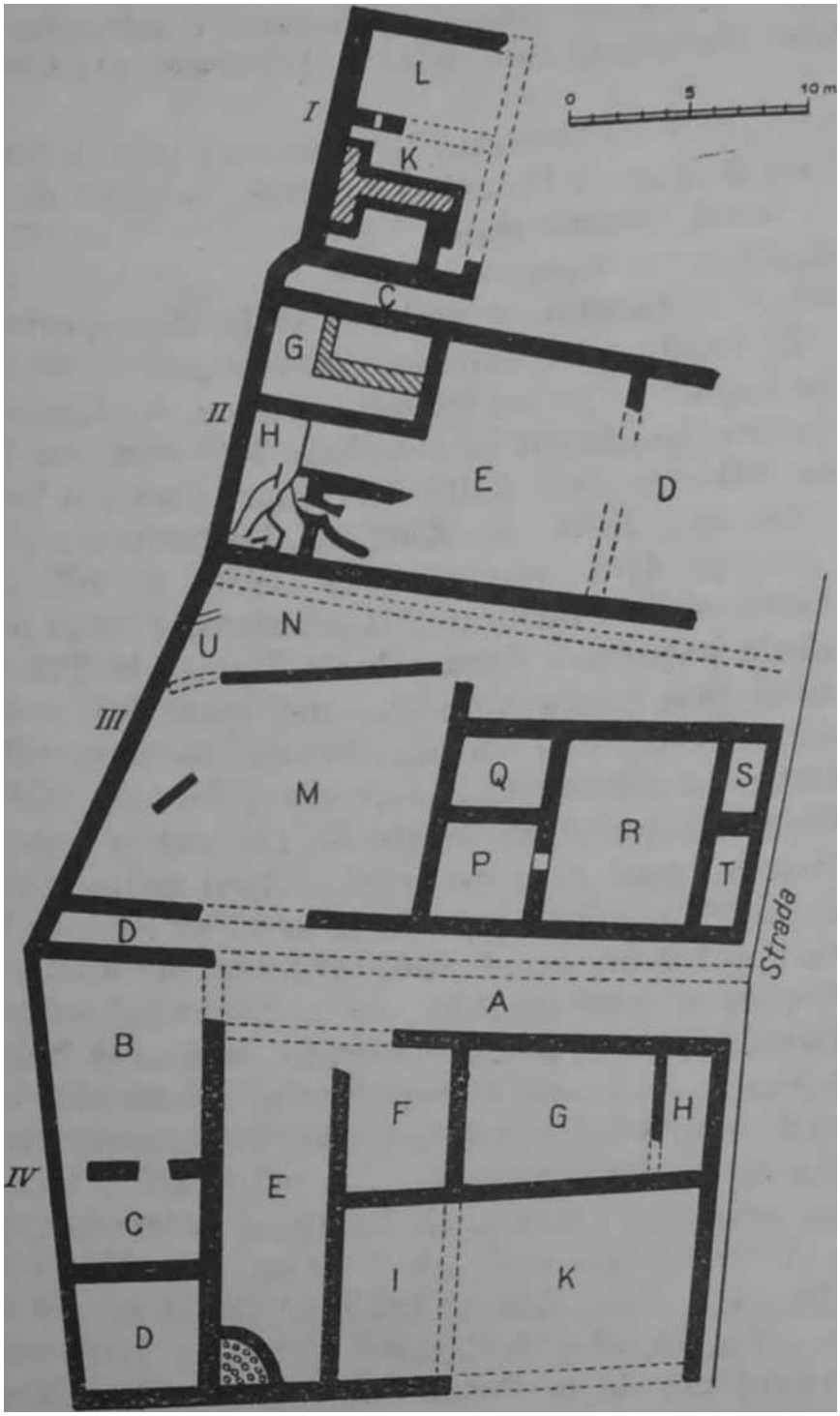

Fig. 15. Clădiri din Porolissum.

a străzii arată că oraşul civil nu s-a dezvoltat după un plan sistematic, ci anarhic, probabil din *canabae.* Se pare că *insula* amintită făcea parte dintr-un cartier meşteşugăresc şi comercial.

Negustorii din Porolissum treceau graniţele provinciei şi ajungeau cu mărfurile lor pînă departe. Unul dintre aceştia ajunsese cu afacerile sale negustoreşti pînă în orăşelul *Nedinum* din Dalmaţia, unde a lăsat inscripţia

ce-i aminteşte numele şi cursus honorum: *Cocceius Umbrianus, decurio augur ei pontifex civitatis Paralissensium (CIL,* III, 2866, cf. Christescu *Viata ec”* p. 122).

Clădiri de locuit dotate cu sistemul de încălzire prin hipocaust s-au mai săpat în 1914, la est de castrul Pomet şi în 1938, la nord de acelaşi castru, dar asupra lor nu avem destule date. La o clădire ridicată pe timpul lui Caracalla face aluzie o inscripţie din anul 213 *(An. ép.,* 1958, nr. 230). înflorirea economică a oraşului se reflectă şi în descoperirile unor statui mari din bronz, de împăraţi, găsite în stare fragmentară. Alte statui de piatră înfăţişau pe Iupiter şi pe un bărbat necunoscut. Municipiul a înălţat altare onorifice pentru împăraţii şi familiile lor, cum au fost: Caracalla, Gordian al IlI-lea, Filip Arabul, Filip cel Tînăr, Otacilia Severa, Herennia Etruscilla ş.a. *(An. ép.,* 1958, nr. 230; C. Daicoviciu, *RE,* XXII, col. 323; Stein, *op. cit.,* şi *Activ. muzeelor,* II, 1956, p. 102 şi urm.).

De însemnate binefaceri s-a bucurat atît garnizoana cît şi populaţia civilă, prin vizita făcută de împăratul Caracalla în Dacia, la 213. Prezenţa sa la Porolissum se atestă prin patru inscripţii închinate lui, o a cincea mamei sale şi de o statuie ecvestră ce i s-a pus, în mărime naturală. lulia Domna îşi avea şi ea o statuie din bronz la Porolissum (Macrea, *SCIV,* 1957, p. 215 şi urm.). Cu prilejul călătoriei imperiale s-a reparat şi marele drum dintre Napoca şi Porolissum, după cum ne arată stîlpul miliar găsit la Mera (cf. mai sus, p. 232; Altheim, *op.cit.,* p. 80 şi urm. şi Russu, *SCIV,* X, 1959, p. 313, nr. 1). La Porolissum, acest „idol“ al soldaţilor a făcut diferite daruri armatei f iWulgenh’ae *ei liberalitates),* în primul rînd *cohortei V Lingonum Antoniniana* (Macrea, *art.cit.,* p. 227 şi urm.), autoarea bazei cu inscripţie de sub statuia ecvestră de bronz a împăratului. Caracalla a zăbovit mult timp la Porolissum, unde s-a îngrijit de reîntărirea graniţei nordice a Daciei, de construcţii sau refaceri de castre şi drumuri *(AI SC,* I, 2, p. 48 şi urm.) şi de organizarea unor mici campanii în afara hotarului. Epigrafele spun că a dat atenţie şi altor centre militare din Dacia, ca Micia *(CIL,* III, 1376, că'âL Ilişua *(CIL,* III, 795; 796) şi Inlăceni (Macrea, *art.cit.,* p. 239). Pe grăifiV lle$_{v}$nord a Daciei, el a desfăşurat cîteva acţiuni militare şi diplomatice dlft nortierul său de la Porolissum. De la Dio Cassius (LXXVIII, 20 şi LXXVlprtV), aflăm că a primit ostatici de la dacii liberi, a încăierat pe vandali ciwrCrcomani şi a chemat în faţa tribunalului său pe Gabrioma- rus. rft-năli c[1]? azi lor, pe care l-a şi executat. După plecarea lui Caracalla, rus^iTSSum s-a bucurat mult timp de linişte şi de prosperitate materială. ^{p}orumrima jumătate a secolului al IlI-lea e.n., s-au înălţat cele mai de scamaorinstrucţii publice şi private la Porolissum. Din carierele din corn. Creaca, anstrr^ul „Piatra lată”, se extrăgea trahit bun pentru inscripţii şi monumente socuParale, dintr-o stîncă de formă conică, intens exploatată din patru părţi, iturareţii

carierei existau şi nişe pentru depozitat uneltele -'retu
,de pietrari. Pînă la 1842 se putea vedea sculptată pe un perete stîncos o statuie a unei femei îmbrăcată cu haine în falduri, cu un coş pe cap şi pe care românii localnici o botezaseră „Ileana”. Cariera de la Ţicla furniza cuarţ dacit, bun pentru monumente arhitectonice. într-un perete al ei se săpase şi o cameră (G. Téglás, *AE,* VI, 1886, p. 21 şi XVIII, 1898, p. 118; Christescu, *Viaţa ec.,* p. 42 şi urm.). Active au fost în acea vreme şi cărămidar iile locale. Pe o cărămidă, cu o grafie foarte stîngace şi plină de greşeli$_T$ cineva însemna: *occasion|em| nan (c) tus* [sum] *scrib(endi),* oferindu-i-se deci fericitul prilej de a scrie *(CIL,* III, 1635, 4; cf. Tudor, *Rev. de ped.,* XII, nr. 5, 1963, p. 83 ~ *Das Altertum,* II, 2, 1965, p. 112 şi urm.).

Panteonul local prezintă mai puţin interes decit în alte părţi ale Daciei[4]. Numărul mic de inscripţii (circa 30)[5], nu ne îngăduie o cunoaştere demografică amănunţită a aşezării civile de la Porolissum, unde, în majoritate, se întîlnesc tot numele romane. Ca nume greceşti putem cita puţine: *„Eu- phemus, Erastus, Eutychia şi Hedylos“ (Dacia,* VII—VIII, p. 324 şi urm.). Ca nume trace găsim pe *Muci anus, optio* în acel *numerus* de palmirenient *(An.cp.,* 1960, nr. 219). Există o singură inscripţie redactată în limba greacă, prin care se adresa un salut defunctului *Hedylos Thasianul(?)* (cf. Russu, Muz. *Brukenthal,* 12, p. 72, nr. 34). De notat că unii tineri din teritoriul municipiului Porolissum s-au recrutat pentru trupe dinafara Daciei *(CIL*$_r$ 111, 3556 şi *CIL,* XVI, 132).

Asupra sclavajului sîntem informaţi din trei inscripţii (Tudor, *Istoria sclav.,* p. 31 şi urm.). Rolul economic, administrativ şi vamal-fiscal al aşezării rezultă din menţionarea unui sclav al împăratului, *Félix,* în calitate de *vill(icus)*, dar ale cărui atribuţii precise nu pot fi lămurite *(An.ép.,* 1944, nr. 47). Deducem după o altă inscripţie că un *servus publicus* înstărit, un oarecare *Peregrinus,* poseda la rîndul său sclavi, pe *Euphemtis* şi *Erastus* (Tudor, *op. cit.,* p. 101 şi urm.). Se mai întîlneşte liberta *Victoria Afra (?),* al cărui soţ îi era *patronus,* deşi se pare că fusese tot un *libertus (CIL,* III, 7640 = 6249 şi Tudor, *op.cit.,* p. 215).

Descoperirile de obiecte mărunte au fost numeroase şi ne ajută a aprecia înflorirea economică a oraşului. Mai importante sínt un inel (A. Alföldi, *Acta Arch.,* V, 1937, p. 137), o placă de argint cu o frunză, cercei şi aplice din aur, statuete de bronz, *lucernáé,* vase cu inscripţii *(CIL,* III, 8077, 3—4) ş.a. La Porolissum s-au făcut şi unele descoperiri de geme, săpate în jasp$_r$ cum sínt una cu mitul lui *Marsyas,* două *gemmae abraxas* etc. (S. Ţeposu, *SCIV,* X, 1959, p. 403 şi XI, 1960, p. 411 ; Russu, *Stud. teol.,* X, 1958, 5—6, p. 324 şi I. Barnea, *Stud. teol.,* XII, 3—4, 1960, p. 201).

Mulţimea monedelor romane culese de la Porolissum arată înfloritoarei viaţă economică în contactul de schimb cu lumea barbară (Winkler, *AMN,* 1, 1964, p.

222). Că acest schimb pătrundea adînc în teritoriul de dincolo de frontieră, avem dovezi prin descoperirea de la *Sîntana* (j. Arad), unde într-o necropolă dacică de incineraţie, datată în secolul al H-lea e.n, s-au aflat ca inventar funerar: *terra sigillata,* ceramică şi fi bule importate din Dacia (E. Dörner, *OD,* p. 155 şi urm.). La Porolissum, monedele descoperite se încheie cu Gallienus, ca să reapară în secolul al IV-lea, cu Valen- tinian I şi Valens (Protase *PC,* pp. 96, 119 şi 166). S-au semnalat la Porolissum şi monede contrafăcute local, în secolele II —III, de către ateliere clandestine, într-o perioadă de criză financiară (Macrea, *A ISC,* I, p. 129 şi urm. şi Winkler, *AMN,* I, 1964, p. 220).

Oraşul Porolissum a fost printre primele din Dacia nordică distrus de barbari. Pe timpul lui Gallienus, castrul încă mai rezista. Localitatea a fost ocupată de către barbari, o dată cu lichidarea stăpînirii romane în Dacia, însă multă populaţie romană a rămas pe loc. Ea folosea în continuare pînă în secolul al IV-lea e.n., monede de aramă emise în imperiu.

Porolissum posedase şi el un *ierritoritcm*, la început de caracter militar, iar o dată cu constituirea municipiului devenise un teritoriu civil. Nu-i cunoaştem hotarele, dar în componenţa lui putem admite că intra întreaga zonă de graniţă protejată de bastionul militar din Porolissum.

Graniţa nord-vestică a provinciei Dacia, dintre văile Someşului şi Crişu- lui Repede, se întindea pe culmile Munţilor Meseş. Ea constituia un limes discontinuu, păzit de castre, turnuri de observaţie şi semnalizare, cu antene *(praesidia et burgi)* şi baraje din valuri, cu şanţuri în locurile uşoare de trecere[0]. în atenţia temei noastre va intra studiul a o serie de castre dotatecu *canabae* şi aşezări civile autohtone, de pe această frontieră. Flancul stîng al acestei aripi de apărare, la sud-vest de Porolissum, se rezema pe castrul şi aşezarea romană de la *Bologa* (j. Cluj), continua prin centrele altor castre, ca *Buciumi, Românaşi, Romita, Porolissum* şi *Tihău.* în faţa acestor castre, la distanţe diferite, se înălţau multe posturi de supraveghere şi apărare, fie baraje, fie turnuri patrulatere sau circulare lucrate în zid[7].

Principala misiune a castrului *Bologa* era de a controla strîmtoarea Ciu- cea[8]. S-a propus localizarea la Bologa (corn. Poieni, j. Cluj) a staţiunii *Resculum,* menţionată într-o tabulă cerată (cf. mai sus, p. 199), ceea ce nu-i posibil, deoarece aceasta constituia un cartier din orăşelul Alburnus Maior. Pe baza inscripţiei de pe stîlpul miliar găsit la Almaşul Mare (cf. mai sus, p.

235) putem accepta numai ipoteza că numele antic al aşezării de la Bologa avea ca iniţială litera R. Atît castrul, cît şi aşezarea civilă au fost sondate în anul 1878, apoi studiate prin săpături dezvoltate de către M. Macrea, în anul 1936 *(ACMIT,* IV, 1932—1938, pp. 197—233). Urmele castrului se găsesc pe locul denumit Grădiştea, pe un platou, unde ocupa o suprafaţă de 2,50 ha, avea laturile lungi de aproximativ: 203x121 m, apărate cu două şanţuri, un zid şi un agger. La început se ridicase numai o cetate de pămînt. Legate de el s-au identificat termele, la 120 m, avînd mărimea 31,40 X 20 m şi un apeduct. Cu ajutorul ştampilelor pe cărămizi vedem că şi-au avut acolo garnizoana *cohors II Hispanorum (CIL,* III, 1633, 8—9; 8074, 19, g) şi *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria (CIL,* III, 1633,7 = 8074 16 şi *ACMIT,* IV, pp. 223-238).

Din lipsă de cercetări amănunţite dispunem de puţine date despre aşezarea civilă romană de la Bologa. Ea se găsea la est de castru, ocupa cîteva hectare ca suprafaţă şi îşi avea necropola pe Dealul Bichii. Dintre inscripţiile aflate la Bologa *(CIL,* III, 7647 = 6250 ; 7648 ; 7649 ; 6251), mai importantă este piatra de mormînt a ilirului *Ael Tato,* decurion în cohorta locală de hispani, piatră ce i s-a pus la mormînt de către socrul său *Ael, Iulianus* şi soţia sa *Ael(ia) Silvana (CIL,* III, 843). Un alt ilir era şi *Bato (CIL,* III, 7649). Din Bologa s-au transportat, în comuna Dretea, două fragmente epigrafice care conţineau o dedicaţie pentru Septimiu Sever, pusă prin grija lui *Mevius Surus,* guvernatorul provinciei *(CIL,* III, 7647 – 6250; 6251). Inscripţia s-ar putea referi la întărirea castrului Bologa de către acest împărat, măsură luată de el şi pe alte graniţe ale Daciei. Ca descoperiri mărunte pot fi menţionate o statuetă şi un inel cu inscripţia *„utere felix*[tf]*,* adică „poartă-l sănătos” *(Rep. arh.).*

La Bologa a putut funcţiona şi o staţiune cu caracter vamal-fiscal, pentru traficul ce se făcea prin pasul Ciucea cu ţara iazigilor. Castrul şi aşezarea alcătuiau punctul extrem vestic, militar şi civil roman, în valea Crişului, de unde şi importanţa sa ca loc de frontieră.

Următorul castru şi centru civil de graniţă se întîlneşte la *Buciumi* (j. Sălaj), în locul denumit „Grădiştea“ (sau Cetate), semnalat încă din secolul al XVI-lea[9]. Carol Torma a văzut şi descris ruinele de la Buciumi, acum o sută de ani, şi ne spune că se găseau într-o situaţie relativ mulţumitoare, pe ambele laturi ale văii Agrij. Pe un platou înalt se vedea castrul; la 100 de paşi de el se zăreau ruinele termelor alimentate cu apă adusă pe conductă de la „Fîntîna Benţii”. Pe locul „Citera” se semnalează un turn cu o inscripţie romană. între descoperiri sînt menţionate monede (Nero-Antoninus Pius), inele, arme, piese de harnaşament, un fragment de inscripţie *(CIL,* III, 842) şi cărămizi cu stampila COHNV (cf. Russu, *art.cit.,* p. 309). Azi, toate ruinele sînt nivelate. Castrul era de mărimea 134 X 166,40 m (= 21.600 mp); avusese o fază de pămînt (construit în 118—119); a fost transformat în lagăr de piatră de către Septimiu Sever şi devenise o

principală verigă a limesului amintit. în garnizoana sa intra *cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum pia fidelis (Antoniniana)* atestată la Buciumi prin ştampilele de pe cărămizi (Russu, *art. cit.,* p. 315) şi de o dedicaţie gravată pe baza unei statui a lui Caracalla (Russu, *art.cit.,* p. 311; acelaşi, *AMN,* I, 1964, p. 169 şi Wagner, p. 171). Adusă la Buciumi (probabil de Hadrian), cohorta a rămas pe loc pînă la părăsirea Daciei. Ca descoperiri mărunte, s-au notat lămpi cu numele lui Octavius, monede romane, vase, un inel de bronz, o gemă cu chipul Dianei ş.a. în vecinătatea castrului s-a identificat şi drumul ce venea de la Napoca, lat de 5 m şi pavat cu pietriş. Turnuri de pază se găseau în faţa castrului, pe dealurile „Tîlhăreasca" şi „Gropi", apoi altele în continuare[10]. între aceste antene înaintate şi bazele lor din castre nu s-au putut dezvolta aşezări civile romane, fiind o zonă militară. Din Buciumi posedăm o singură inscripţie întreagă, aceasta fiind o închinare lui *Iupiter Dolichenus,* pentru sănătatea împăraţilor Caracalla şi Geta, pusă de *P.Iul.Firmvius, benejiciarius consularis (CIL,* III, 7645 – Merlat, p. 23, nr. 19). Cît priveşte aşezarea civilă, ea a fost o contopire a canabelor cu un sat dacic mai vechi. Asemenea aşezări mixte existau şi în spatele limesului, ca cea de la *Agrij* (j. Sălaj), identificată în locul denumit „Valea Caronţa", la 1 km nord-vest de sat, de unde s-a cules ceramică, ţigle, pietre cioplite, o inscripţie şi diferite sculpturi în piatră *(Rep. arh.).*

Din lipsa unor informaţii complete nu putem şti dacă alături de aşezarea civilă romană de la *Bozna* (corn. Agrij), existase şi un castru (Gooss, *Chronik,* p. 98; Torma, *art. cit.,* p. 69 şi urm.; Buday, *Dolg.,* III, 1912, p. 113 şi urm. şi Russu, *SCIV,* X, 1959, p. 317). La nord-vest de sat, pe drumul numit „Vraniţa", ar fi fost un *castellum* din zid cu perimetrul de 500—600 de paşi şi porţi late de 3—6 m. în acest loc şi prin împrejurimi există ruine de Ia o aşezare rurală romană, cu diferite descoperiri de obiecte[11].

La *Romita* (corn. Jac, j. Sălaj) dăm peste un important centru militar şi o înfloritoare aşezare civilă. Aici ar putea fi localitatea *Cersiae Certiae* (ci. mai sus). După unii cercetători numele ei ar fi getic (Tomaschek, II, 2/85; Patsch, *RE,* III, col. 1986, şi urm. şi Pârvan, *Getica,* p. 271). Castrul se afla la sud-vest de sat, pe platoul Cetate, lîngă malul drept al pîrîului Agrij şi este de mărimea: 130 x 158,50 m. Alături de el trecea drumul roman spre Porolissum (Torma, *Limes,* pp. 119 şi 127; Gooss, *Chronik,* p. 103; Miller, *IR,* p. 550; Christescu, *Ist.milit., passim;* Macrea, *MC A,* VIII, p. 499 şi urm.). S-a cercetat prin săpături, în 1959, cînd s-a observat că are o fază de pămînt, apoi ziduri de piatră, cu porţi largi de 4,50 m, apărate de turnuri. Ştampilele de pe cărămizi şi inscripţiile de pe piatră indică în garnizoană pe *cohors VI Thracum (CIL,* III, 8074, 24; *CIL,* XVI, 110; *An.ep.,* 1937, nr. 113 şi Wagner, p. 194 şi urm); pe *cohors I Batavorum milliaria pia fidelis (CIL,* III, 839, 841; *AMN,* I, 1964, p. 169 şi Wagner, p. 169); *pe cohors I Hispanorum p.f. quinquenaria (CIL,* III, 8074, 18 = 6283; *MC A,* VIII, p. 500; *AMN, l.c.* şi Wagner, p. 147) şi pe *cohors II Brittonum (Britanica) milliaria civium Romanorum pia fidelis*

equitala (CIL, III, 8074, 11 şi Wagner, p. 120). Acest mare număr de trupe dovedeşte importanţa strategică a locului. Din cele patru inscripţii gravate pe piatră nu putem afla lucruri importante despre aşezarea civilă. O lespede de mormînt are multe nume latineşti: un călăraş din *ala I Siliana* şi o femeie cu nume celtic, *Ulpia Amadusa (CIL,* III, 840 şi Russu, *AISC,* IV, p. 229). Era probabil familia unui veteran rămas în teritoriul porolissens. în alt epitaf în-

tîlnim o familie cu numele elenic *Eros (CIL,* III, 7643). Elemente militare cu nume latineşti mai apar şi într-un alt epigraf *(CIL,* III, 839). Din puţinele documente arheologice ce ne stau la îndemînă, se poate spune că la Romita-Certiae, trăia o populaţie eterogenă şi că aşezarea s-a dezvoltat ca un *vicus* de seamă, locuit de elemente la origine militară.

Limesul meseşean îşi încheia traseul cu castrul *Tihău* (j. Sălaj). împreună cu aşezarea rurală romană, el se întindea pe dealul Cetatea (sau Grădiştea) la nord-est de sat, în apropierea vărsării pîrîului Almaş în Someş[12]. Săpăturile arheologice din 1958 au scos la lumină un hipocaust, două inscripţii, ţigle ştampilate ş.a. Castrul era de mărimea 129 X 144 m (= 1,95 ha), avea construcţii în interior şi terme în apropiere. Un turn de pază ar fi existat în faţa lui, pe vîrful dealului cu vii. Ştampilele de pe cărămizi indică în garnizoană pe *cohors I Cypria,* după unii *I Cyrenaica (CIL,* III, p. 1377 şi nr. 8074, 13, a; MC/1, VII, p. 385 şi Wagner, p. 128). Lîngă o poartă a castrului s-a mai descoperit (1952) o placă de calcar cu inscripţia *vexillat(io) leg(ionis) XIII Gemi (inae) (MCA,* VII, p. 385). Acest detaşament a staţionat la Tihău mai înainte de venirea la Potaissa a legiunii a V-a Macedónica şi a participat la construcţia castrului.

între sculpturile locale se observă portretul unei fetiţe pe o *aedicula* funerară, completat cu vopsea de minium. Deşi lucrarea este executată cu obişnuita stîngăcie a pietrarilor provinciali, ea se remarcă totuşi prin grija de a realiza amănuntul, în ceea ce priveşte îmbrăcămintea şi un vas purtat în mîini. Din Tihău se cunosc numai două pietre scrise *(CIL,* III, 838; 6248). Ultima este o închinare obişnuită pentru *Silvanus domesticas,* pusă de un *Tavius,* celt după nume. Prima epigrafă *(CIL,* III, 838), conţine o lungă listă de nume latineşti şi s-a ridicat de un *Aelius Manneus, princeps,* deci, după nume, oriental. Nu putem şti dacă slujba sa ca *princeps* era cu caracter civil sau militar. Nu este exclusă posibilitatea ca acest *album* să cuprindă numele unor persoane dintr-un colegiu religios.

în afara limesului se găsesc urme romane la (j. Sălaj), situate la nord de Someş, deci dincolo de hotarul provinciei. Acolo s-au descoperit ţigle şi cărămizi romane, monede de la Diocleţian şi Valentinian I. Ar putea fi şi aici urmele unui turn mult avansat pentru supravegherea regiunii (Mitrea, *SCIV,* XII, 19(31, p. 152; N. Vlassa, *SCIV,* XV, 1964, p. 118 şi Protase, *PC.,* p. 169).

Spre deosebire de alte ţinuturi de graniţă ale Daciei, zona limesului din Munţii Meses are o săracă viaţă civilă rurală. Ţinutul a fost împănat de castre, turnuri de pază şi diferite lucrări defensive, situaţie ce indică o zonă militară ameninţată mereu dinafară. Ea a îmbiat puţin pe coloniştii romani să se aşeze acolo. în spatele acestui

limes nu existau nici bogăţii minerale, ca să-i ispitească pe noii veniţi. Aşezările civile romane au avut mai mult caracterul unor *canabae,* în mijlocul unui mare număr de sate ale autohtonilor daci. în aceste aşezări au mai venit multe rude ale solda- ţilor şi veteranii obişnuiţi cu atare atmosferă de frontieră. Se observă ca între cástrele Tihău şi Ilişua nu s-au luat atîtea măsuri de apărare prin fortificaţii, ca între Bologa şi Porolissum. De aceea de la castrul Tihău, pînă la cel de la Căşei, întîlnim o zonă destul de întinsă, lipsită de fortificaţiile făcute cu grija ca cele de la sud-vest de Porolissum. Este probabil că între Tihău şi Căşei, graniţa romană urma cursul Someşului, dar cum se apăra această regiune, nu putem şti precis.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] M o m m se n, C/L, III, p. 167; G. Téglás, *AÉ,* XVIII, 1898, p. 118; A. B u d a y, *EM,* 1908, p. 337 şi urm.; şi 1909, p. 26 şi urm.; idem, *Dolg.,* II, 1911, p. 70 şi urm.; V, 1914, p. 67 şi urm.; VI, 1915, p. 51 şi urm.; F r. A 11 h e i m, *Die Soldatenkaiser,* Berlin, 1939, p. 80 şi urm; C. D a i c o- viciu, *Dacia,* VII-VIII, p. 323 şi urm.; idem, *RE,* XXII, col. 268 şi urm.; A. S t e i n, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus,* Sibiu, 1944 ; A. Radnóti, *AÉ,* V-VI, 1944- 1945, pp. 146—151 şi 163—168; M. Moga, *SCIV,* I, 1950, p. 131 şi urm; M. M a c r e a, *Activ, muzeelor,* Cluj, 1956, p. 101 şi urm; idem, *SCIV,* VIII, 1957, p. 215 şi urm; X, 1959, p. 150; idem, *Dacia,* N. S., IV, 1960, p. 201 şi urm. şi N.S., VIII, 1964, p. 151 şi urm,; idem, *MCA,* V, p, 272 şi urm.; VII, p. 361 şi urm.; şi VIII, p. 485 şi urm; Daicovic iu – Protase, *JRS,* LI, 1961, p. 63 şi urm. = *AMN,* I, 1964, p. 163, şi urm.; F o r n i, *OD,* p. 237; I. W i n k 1 e r, *AMN,* I, 1964, p. 215 şi urm. şi *Rep. arh.*

[2] Dintre acestea sínt semnalate la: *Ortelec* (oraşul Zalău), deasupra satului pe vîrful Măguricea sau Calea Zălaului (Torma, *Limes,* p. 79); Ia *Mirşid* (j. Sălaj), pe Dealul Mare şi vîrful Paguior (I. Ferenczi, *EM,* XLVI, 1941, p. 211); la *Brebi* (com. Creaca, j. Sălaj), pe vîrful Mănăstirea (Torma, *op. cit., p. 72);* la *Ciglean* (j. Sălaj) pe dealul Dumbrava, cu un diametru de 10 m (Ferenczi, *op. cit.,* p. 212) şi la *Naimon* (com. Dobrin, j. Sălaj) pe înălţimea Bálvány *(Rep. arh.).* în satul vecin *Cioara* (com. Dobrin) se cunoaşte ca descoperire numai o linguriţă de argint aurit cu inscripţia *ALSE (CIL,* III, 1639, 2).

’ Legiunea a XIII-a Gemina (CIL, III, 8064, 1, y, z); a *Vil-a G(emina)* p. f. (LI. Russu, *PM,* 1960, p. 223); poate şi a *Vll-a Claudia (CIL,* III, 1377 şi 8071, a); a IlI-a *G(allorum?); cohors I Hispanorum p.f. quinq. (CIL,* III, 8074, 18 =6283; *CIL,* XVI, 163; cf. Wagner, p. 146 şi *MCA,* VIII, p. 500); *cohors VI Tracum (?) (CIL,* III, 8075, 23 a – b) şi *cohors I Augusta Ituraeorum ságit tariorum (CIL,* XVI, 68 şi Wagner, p. 158 şi

urm.).

[4] Inscripţiile mărturisesc că se adorau: *Fortuna Augusta (An. ép.,* 1944, nr. 47); *Dea Svria* (cf. mai sus); *Deus Patrius Belus* (cf. mai sus); *Silvanus domesticas (An. ép.,* 1960, nr. 219); *Esculap* şi *Hygea (An. ép.,1960,* nr. 220). Reprezentări sculpturale s-au închinat lui lupiter, Liber Pater, Hermes, Pan, Apollo, Cavalerilor danubieni ş.a.

CIL, III, 836-837; 7638-7639 = 12544; 7640 = 6249; 7641; 7642; 1635, 4; 8077, 3-4; *An. ep.,* 1958, nr. 230-232 şi 1960, nr. 219-220; *Dolg.,* VI$_r$ 1915, p. *l|',Dacia,* VII—VIII, pp. 323 —328; A. Stein, *op. cit., Activ, muzeelor*$_r$
II, 1960, p. 101 şi urm; *PM.,* 1960, p. 223 şi *Mttz. Brukenthal,* 12, p. 72, nr. 34.

[6] Discuţiile asupra acestui sistem defensiv sínt destul de numeroase şi încurcate: F a b r i c i u s, *RE,* XIII, col. 642 şi urm.; A. B u d a y, *Dolg. – Szeged,*
III, 1927, p. 137 şi urm.; C. Daicoviciu, *AI SC,* II, p. 255 şi urm.; Christescu, *Ist. milit.,* p. 117 şi urm.; I. Ferenczi, *EM,* XLVI,, 1941, p. 181 şi urm.; idem, *SCIV,* X, 1959, p. 337 şi urm.; A. Radnóti, *AÉ,* V —VI, 1944 – 1945, p. 151 şi urm.; I. Szilágyi, *Közlemények,* III,
1, 1943, p. 97 şi urm.; I. I. R u s s u, *SCIV,* X, 1957, p. 305 şi urm., G. F o r n i, *Diz. epigv.',* IV, 1958, s.v. *limes.*

[1] în categoria acestora intrau: valul, castrul (50x47) şi cele două *speculae* de la *Poieni* (j. Cluj); turnurile de pază de la *Hodişu* (j. Cluj) situate pe vîrfu- rile Sonului şi Rîmbuşoaie, unde s-ar fi găsit cărămizi ştampilate, ceramică, monede şi fibule romane; *praesidum-vA* de la *Negreni* (j. Cluj) de mărimea 44,50 x X 46 m, din locul numit „Cetatea Turcilor" şi turnurilor de pază de pe dealurile Greben, Cociumului şi Dosul Turcului, din com. Vînători (j. Cluj). Toate acestea erau concentrate in jurul punctului defensiv Bologa şi posedau mici aşezări civile (cf. Torma, *Limes,* pp. 51—58; A. Buday *Dolg. – Szeged,* III, p. 107 şi I. Ferenczi, *SCIV,* X, 1959, p- 337 şi urm.)

[8] N e i g e b a u r, p. 242 şi urm; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 35; G o o s s *Chronik,* p. 109 şi urm.; Torma, *art.; cit.* C. Daicoviciu, *AI SC,* I,
2, p. 61; Christescu, *Ist. milit., passim;* M a c r e a, *ACMIT,* IV, 1932—1938, p. 195 şi urm. şi *Rep. arh.*

[9] G o o s s, *Chronik,* p. 120; Torma, *Limes.,* p. 116; G. Téglás, *AEM,* XV, 1893, p. 256 şi *Klio,* X, 1910, p. 500; C.Daicoviciu, *AISC,* II, p. 255; idem, *Alti del III Congresso Intern di epigrafía,* Roma, 1959, p. 195; Christescu, *Ist. milit., passim',* I. I. R u s s u, *SCIV,* X, 1959, p. 308 şi urm.; idem, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 64, nr. 24; Macrea, *RM,* nr. spec. II, 1965, p. 434 şi *Rep. arh.*

[10] La *Bogdana* (com. Buciumi) pe înălţimea Arsura; la *Sîngiorgiu de Meseş* (com. Buciumi), pe dealul „Coasta Văii" – toate ocupate de gărzi trimise din castrul de la Buciumi (Torma, *art. cit.,* p. 70 şi urm.) Linia acestor *speculae* continua spre nord: la *Pria* (com. Cizer, j. Sălaj), pe dealul Măgura; Ia *Boianul Crasnei* (com. Cizer), pe Vîrful Gropoiului; la *Stîrci*

(Sălaj), în locul „Comanda“ de pe dealul Padina; la *Hurezu* (com. Stîrci, pe locul „Şanţ”) şi la *Crasna* (j. Sălaj),

ridicată pe înălţimea „Vîrfu” sau „Cornul Vlasinului”. Aceste turnuri militare sînt •rotunde sau patrulatere, nu depăşesc 14 m în lărgime (Torma, *op. cit.;* pp. 61-73).

[11] Se mai aminteşte de un turn bine păstrat pe înălţimea „Sigăului” (sau Ter- bete), în locul „Coasta lata”. Legătura acestui punct militar cu castrul de la Roma- naşi se făcea prin turnurile de pază de la *Tresnea* (com. Agrij) situate la „Şanţ” (sau Vigheazu?), apoi cu cele din hotarul satului *Ciuniarna* (com. Românaşi) din punctul „Vîrful Păstăii”, „Suvar” şi din „Pădurea Zălaului”, la „Vîrful Cărbunarului” (Torma, *op. cit.,* pp. 66 – 70).

[1,]Neigebau r, p. 233 şi urm.; Ac kn er, *JOC,* 1856, p. 40 şi urm. *şi* 1857, p. 100; Torma, *Limes., pp. 88. 119;* 128; G o o s s, *Chronik,* p. 114; Christescu, *passim*| F I o c a, *Sargetin,* II, p. 32; St. Fe rene zi, *EKL,* pp. 279-292; *SC1V,* X, 1959, p. 150 şi 306. nr.3; P r o t a s e, *Apulum,* IV, p. 140 şi urm.; M a c r e a, *MC A,* VII, pp. 384 – 386 şi *Rep. arh.).*

VICVS SAMVM ŞI AŞEZĂRILE ROMANE DE PE VALEA SOMEŞULUI MARE

La răsărit de Tihău, primul punct militar şi civil de seamă se întîlneşte Ia *Căşei* (j. Cluj). Ajutaţi de inscripţii putem localiza la Căşei pe *vicus Samurii (CIL,* III, 7633 = 827; *An.ep.,* 1957, p. 326, Pârvan, *Getica,* p. 275 şi LI. Russu, *SCIV,* X, 1959, p. 317). La Căşei s-au găsit şi două diplome militare *(An.ep.,* 1958, nr. 30 = G. Forni, *Athenaeum,* N.S., XXXVI, 1—4, 1958, p. 9 şi urm., p. 31 şi urm). Prima diplomă (Forni, *op.cit.,* p. 9 şi urm.) s-a dat la 29 iunie 120: *Baric\j] Mal[e]f,* din Palmyra, soldat dintre *Palmyreni sagittari ex Syria,* formaţie care la acea dată avea dizlocat un detaşament la Căşei, în cadrul armatei Daciei Superioare, co- mandatată de guvernatorul *lulius Severus (Ci.* Wagner, p. 157 şi Kraft, p. 179). Pentru merite speciale titularul diplomei primise cetăţenia romană în timp ce se găsea sub arme. A doua diplomă militară din Căşei (Forni, *op. cit.,* p. 33) poartă data de 21 iulie 164 şi a revenit soldatului trac *Muca- tralis Bithi (filius),* din *cohors I Brittonum,* de asemenea prezentă în acel moment la Căsei.

Castrul şi aşezarea civilă de la Căşei se găseau pe malul drept al Someşului, la 1,5 km faţă de sat şi la 300 m depărtare de rîu. Locul se numeşte azi „Cetăţele“ şi pînă acum a furnizat importante descoperiri arheologice[1]. Din Căşei dispunem de aproximativ 45 de inscripţii pe piatră, întregi sau fragmentare, multe încă inedite *(CIL,* III, 821—831; 6245; 7630—7636; *An.ep.,* 1929, nr. 34, *Activ. muzeelor,* II, 1956, p. 118, cf. şi nota precedentă). Din vecinătate, de la *Vad* (j. Cluj) posedăm o altă inscripţie (adusă de la Căşei), cu numele traco-dacice *Blasa* şi *Tsinta (CIL,* III, 7635 şi Russu, *AI SC,* IV, p. 210). în acest sat ar fi putut exista un vfcws, legat direct de *vicus Samum (A£, XXIII,* 1903, p. 285). Săpături arheologice la Căşei s-au făcut în anii 1926—1929, de către Em. Panaitescu, dar rezultatul acestor investigaţii nu s-a publicat în întregime. Mult timp, ruinele au servit drept carieră de piatră, iar în satele vecine s-au împrăştiat multe monumente.

Primul castru era din pămînt. Cel de zid reprezintă faza a doua;

măsoară 165 x 165 m (= 2,7 ha), are ziduri groase (1,10 in), patru porţi şi bastioane puternice (trapezoidale şi circulare). în interior zidul poseda o serie de pinteni pentru susţinerea podului de bîrne de]a drumul de rond. În ruinele pretoriului s-au descoperit multe arme, precum şi o inscripţie pusă în onoarea împărătesei lulia Domna, de către *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum equitata Antoniniana (An. ep.,* 1929, nr. 1). Trupa se cunoaşte ca garnizoană de bază a castrului şi din alte inscripţii *(CIL,* III, 821; 829; 7634; *AI SC,* I, 2, p. 60; *Activ, muzeelor,* II, 1956, p. 13^ nr. 16 şi 19); sau din ştampile pe cărămizi *(CIL,* III, 1633,2;cf. şi Wagner p. 105). Au fost onoraţi epigrafic împăraţii Traian, Septimiu Sever, Gara- calla şi alţii *(CIL,* III, 821 829, etc.). O inscripţie funerară aminteşte pe traco-getul *Aur. Cotes eq(ques) Elec(torum),* unitate menţionată aici pentru prima dată. în castru (sau în aşezarea civilă) s-au mai descoperit: o statuie a lui Pan cîntînd din flaut, statuia unui preot sacrificînd, vase *terra sigillata* şi altele, rămase încă nestudiate. în majoritatea cazurilor sînt adoraţi zeii obişnuiţi din lumea romană, occidentală şi orientală[2].

Un loc special în *vicus Samum* şi împrejurimile sale l-a deţinut venerarea zeiţei Nemesis, care prin atribuţiile ei se lega de o anumită categorie de adoratori (vezi mai jos, p. 261). Comandanţii inferiori din *regio Ansfamen- sium)* i-au adresat o serie de altare *(CIL,* III, 825 – 827; 7633 şi *An. ep.,* 1957, nr. 328 , 329).

în inscripţii, majoritatea numelor de persoane sînt latineşti, dar multe indică o origine peregrină şi o proaspătă încetăţenire. Alături de acestea descoperim şi nume neromane, ca *M. Aurel. Moenenus,* mic gradat de neam celt *(CIL,* III, 822). în lista numelor greceşti putem înscrie pe: *Cass(ius) Erotianus, beneficiarius consularis (CIL,* III, 825) şi pe *Sept. Antiochia[nus\, 4ont(i)fex m(unicipii),* adorator al lui *Sol (CIL,* III, 828). Traco-dacii sînt prezenţi prin cîteva nume: *Blasa* şi *Aur. Tsinta (CIL,* III, 7635); *Cotes (An. ep.,* 1957, nr. 31); *Bithus (CIL,* III, 829); *Mucatra Bit[hi* dintr-o diplomă militară (cf. mai sus, p. 259). Mare era şi numărul de orientali palmireni, dintre care cunoaştem numai pe *Bari[c]ius Male J.,* menţionat într-o altă diplomă militară (cf. mai sus, p. 259). Puţinele exemple epigra- fice citate sînt suficiente a ne arăta că în *vicus Samum* şi împrejurimile lui trăiau diferite nafiowes, venite mai ales prin filtrul recrutării militare. Veteranii trupelor locale preferă şi aici a rămîne pe loc după părăsirea castrului *(CIL,* III, 7636; *An. ep.,* 1932, nr. 74 şi *Activ. muzeelor,* 1956, p. 131, nr. 16 – 17). De notat că elementul

militar constituia şi colegii formate din grade inferioare, conduse de către doi *principes (CIL,* III, 7631=830). Un interesant aspect al vieţii locale se citeşte pe stela funerară a veteranului *lul(îus) Cre'scens],* probabil un *benejiciarius consularis (An. ep.,* 1932, nr. 74 şi Christescu, *RIR,* II, 1932, p. 267 şi urm.). în scena banchetului funebru sculptată pe frontonul monumentului apare defunctul cu soţia sa, în haine specifice portului rural al provinciei din acea vreme. Avem dovada că veteranii stabiliţi în Dacia părăseau adesea costumul tra- ditional roman, sau pe cel din patria natală, ca să îmbrace pe cel local, din lină, cînepă şi piei, adaptat climatului provinciei.

în *vicus Samum* şi teritoriul său, s-a descoperit o categorie de inscripţii, care, prin conţinutul lor particular, ne reţine atenţia mai îndelung. Ele au un caracter votiv şi au fost puse de *beneficiarii consulares* ai legiunilor a V-a Macedónica şi a XIII-a Gemina *(CIL,* III, 823; 825; 826; 7633=827; *An. ép.,* 1957, nr. 326 – 329; cf. şi Russu, *Activ, muzeelor,* 1956, p. 131 şi urm. şi C. Daicoviciu, *AMN,* HI, 1966, p. 164 şi urm.). Altarele se adresează lui *lupiter* – o dată *Dolichenus (An. ép.,* 1957, nr. 326, 327 şi *Activ, muzeelor,* II, 1956, p. 131, nr. 9), însă frecvent ele au fost închinate zeiţei *Nemesis (CIL,* III, 825—827 = 7633; *An. ép.,* 1957, nr. 328, 329). Pentru cinci dintre ele avem ca datare anii 224, 236, 239 şi 243 e.n.. 0 dată sîntem informaţi că unul dintre beneficiarii ce avea misiunea ca *ágens in muñere sta|tionis]* – adică „era în serviciul unei *statio",* a renovat o capelă *(sacrarium)* a zeiţei Nemesis *(CIL,* III, 825 şi Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 284). Zeiţa avea prin urmare şi un lăcaş de cult, în *Samum,* unde aceşti *beneficiarii* îşi aduceau prinosul lor. Aceeaşi misiune de *ágens curam stationis* o avusese şi beneficiarul *Scantius Lucius,* adorator al lui *lupiter Dolichenus (An. ép.,* 1957, nr. 327), iar un alt camarad al său declara, în anul 230, că îndeplinea această sarcină pentru a doua oară *ép.,* 1957, nr. 329: *itéralo ágens statione).* Că pentru aceşti gradaţi atare misiune militară în *stationes* nu era de loc plăcută, ne spune acelaşi Scantius Lucius, pe un alt altar al său, pus de astă dată Nemesidei, *curam s[t]at(ionis) mu[I\tis insidiis n\u\minibus lib[e}ratus (An. ép.,* nr. 328, 1957). Aceasta însemna, după justa interpretare a lui I. I. Russu *(Activ, muzeelor,* II,

1956, p. 127), că respectivul oferise altarul zeiţei „cînd se afla în nişte situaţii dificile, pentru că l-a scăpat de primejdia multor capcane... în cadrul serviciului său ce comporta multe şi grele riscuri, în luptă cu duşmanii stăpînirii romane şi în primul rînd cu populaţia autohtonă subjugată." Două epigrafe ne lămuresc unde se găsea această zonă plină de primejdii şi ce misiune aveau acolo respectivii

beneficiarii, detaşaţi pe graniţă din cadrele celor două legiuni, adesea cu mandatul prelungit. în anul 239, unul dintre ei (în acelaşi timp şi *aedilis* onorific la Napoca), declara că avea comanda în *Samum* şi în regiunea *Ans. (CIL,* III, 7633=827... *ágens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans.).* Patru ani mai tîrziu, în acelaşi post se găsea *P. A el. M arcei linus: ...ágens Samo cum reg (ioné) Ans. sub seg(nis) (An. ép.,* 1957, nr. 326). Se înţelege că postul lor de comandă se găsea în *vicus Samum* şi de acolo îşi organizau activitatea într-o *regio* sau *territórium,* ataşat localităţii respective. După judicioasa opinie a lui Vasile Pârvan, atare zonă militară se situa dincolo de *vicus* sau *statio Samum,* deci la nord de linia castrelor de pe Someş. Cele trei litere care-i dau numele abreviat

Ans., după părerea aceluiaşi învăţat, sugerează numele tribului dacic

***A** »saneases,* ceea ce ne permite lectura *Ansfamensium),*

Concluziile ce se desprind din interpretarea acestor inscripţii ale beneficiarilor din Samum, apar destul de interesante din punct de vedere geografic, politic şi social pentru istoria Daciei nordice. Nu este de loc verosimilă părerea exprimată de unii că rostul lor era de a recruta oameni din ţinutul respectiv, din rîndurile populaţiei autohtone. Predilecţia lor pentru cultul Nemesidei şi primejdiile mandatului pe care-l aveau infirmă atare propunere. Aceşti subofiţeri destoinici primeau cele mai dificile sarcini, ca aceea de a face siguranţa poliţienească într-o zonă în continuă fierbere. Aveau *ostatio* ca centru de comandă, de unde controlau activitatea a numeroase posturi de jandarmerie rurala şi a diferitelor gărzi, patrule ş.a. în cazul de faţă, centrul se găsea la Samum. O atare zonă primejdioasă locuită de daci se întindea la nord de Someş, în faţa castrelor Căşei şi Ilişua. Ea nu era ocupată efectiv de romani, ci numai supravegheată de atare miliţie de graniţă, ca băştinaşii (ce nu se găseau sub legile romane) să fie împiedicaţi a jefui satele şi cástrele din nordul Daciei. Este de la sine înţeles că într-o atare zonă nu s-au aşezat colonişti romani, ci s-au construit numai *sfieculae* ocupate de gărzile romane. Cînd barbarii de pe graniţă deveneau ameninţători pentru securitatea romană, aceste zone se declarau „ţară a nimănui“ şi ei nu mai aveau voie a le cultiva sau folosi ca păşune. V. Pârvan caracteriza aceste zone ca un „cuib de tulburări continuie, care împiedică orice înflorire serioasă a românismului, menţinînd formule primitive ale vieţii indigene” *(Getica,* p. 657). Dio Cassius (LXXI, 7—8) ne-a informat că această fîşie de la frontiera Daciei, interzisă accesului barbarilor, era lată de 76 stadii (= 14 km). Se înţelege că pe acest pămînt nelocuit sau disputat comandanţii respectivi ai zonei militare, împreună cu

oamenii]or, erau ameninţaţi de atacuri date prin surprindere, de capcane urzite de către barbari şi de *latrunculi,* primejdii al căror ecou se întîlneşte în inscripţiile beneficiarilor. Ca ocrotitor şi răzbunător de atare primejdii, ei o solicitau şi o adorau pe zeiţa Nemesis.

Samum, Căşeiul de azi, a fost şi el un centru de seamă pe graniţa nordică a Daciei, rămas tot timpul în starea de *vicus.* Apropierea de lumea barbară La putut favoriza în ceea ce priveşte schimburile comerciale pe frontieră. Dar el nu beneficia de poziţia strategică pe care o avea Porolissum şi de aceea nu s-a putut dezvolta. A rămas un mare centru de apărare pe graniţa nordică şi *statio* de *beneficiarii.*

în imediata vecinătate a castrelor Căşei şi Ilişua se cunosc spre nord numai două puncte cu urme romane.

La *Gîrbou* (j. Sălaj), cam la 26 km de Căşei, s-a identificat o aşezare romană la apus de sat pe o colină de lingă castel. S-au descoperit acolo (în anii 1878 şi 1913) urme de construcţii (terme?) cu hipocausturi, cărămizi, ceramică provincială romană, *térra sigillata,* un fragment de inscripţie[3].

La *Ciachi-Girbău* (j. Cluj) a fost aflată şi o ştampilă de oculist *(signacuhtm ocularíorum),* în formă de bară (lungă de 5,4 cm) şi gravată cu reţete medicale pentru boli de ochi, pe trei feţe (V. L. Bologa, *A ISC,* II, p. 221). După reţeta medicului oculist *Publius Corcolonius* se puteau pregăti ca medicamente de ochi: 1) Colir din rostopască în extract balsamic împotriva întunecării ochilor, 2) Colir din oţet împotriva conjuctivitei granuloase şi a calozităţilor (cicatricelor conjunctivei) la ochi şi 3) Colir din „psoricon" în extract balsamic pentru întărirea puterii vizuale. Specialiştii de azi apreciază că atare medicamente aveau un slab efect asupra conjunctivitei granuloase, care, prin coloniştii veniţi din Orient, se răspîndea mult în Dacia. Nu putem şti dacă la Gîrbăul Dejului a fost un *vicus,* o *villa rustica.* sau numai un post militar.

În Negri Ieşti (j. Bistriţa-Năsăud), la6km spre nord de castrul Ilişua, pe locul denumit „Războiu" se întîlneşte un turn de pază roman, iar în sat s-au descoperit monede, un urcior şi un altar închinat Dianei şi Iui Silvanus *(AÉ,* XXXI, 1911, p. 433; C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 322; Radnóti, *AÉ,* 1944/1945, p. 139 şi *Rep. arh.).* La sud de Someş, între cástrele Căşei şi Ilişua, mai este de notat mica aşezare rurală romană de la *Rusu de Jos* (corn. Beclean, j. Bistriţa-Năsăud), pe malul stîng al pîrîului Meleş, unde s-a găsit ceramică provincială romană şi bucăţi de *térra sigillata* (Marţian, *AE,* XXIV, 1904, p. 357).

Important pentru apărarea Daciei era şi castrul roman de la *Ilişua* (corn. Uriu, j.

Bistriţa-Năsăud), lingă care s-a dezvoltat şi o importantă aşezare civilă romană.[4] Cercetările lui Torma de acum un secol au dat la lumină mult material epigrafic îmbogăţit ulterior, mărturii care privesc mai mult viaţa garnizoanei locale[5]. Castrul şi aşezarea civilă din Ilişua se situau la capătul drumului roman ce venea de la Napoca, prin Gherla şi Dej, ca sase unească cu cel care lega centrele militare de pe valea Someşului. De observat că atît castrul, cît şi aşezarea civilă se ridicaseră pe malul nordic al Someşului, o situaţie identică cu cea de la Căşei. Atare atenţie implică deţinerea de către romani a controlului zonei nordice, faţă de rîu. Castrul se afla la o jumătate de kilometru spre sud-est de sat, pe platoul Măgura, în locul denumit „Orăşel", din stingă văii Ilişua. El măsura 182x182 m (= 3,3 ha), era zidit din piatră, avea patru porţi apărate de turnuri, iar berma sa (pavată cu monumente funerare) indica o restaurare tîrzie. în interiorul lagărului s-au identificat pretoriul, o baie de mici proporţii şi barăci de lemn. în jurul castrului stăteau canabele, unde s-a identificat un templu din ale cărui ruine s-au cules cinci inscripţii votive *(CIL,* III, 787, 788, 791 – 793). Un drum pavat cu cărămidă lega acest templu de castru. Pe vîrful cel mai înalt al platoului Măgura fusese o altă construcţie de seamă, cu coloane dorice. S-au mai semnalat pe acest platou un rezervor (?) de apă şi două instalaţii termale. Baia cea mai mare (construită Ia 150 ni depărtare de castru) era de mărimea 25,90x17.30 m, fusese zidită pe timpul lui Severus Alexander, dar se refăcuse ulterior; cu care ocazie, un *Ael. Celer, praef(ectus) eq(uitum) alae Front (onianae)',* a închinat un altar pentru *Fortuna redux, ob restitutionem balnei {CIL,* III, 789). Baia cea mică, construită tot în afara castrului, măsura 18,19x X 12,30 m. Deşi ridicate de soldaţi, aceste terme clădite în *canabae* puteau fi folosite şi de către populaţia civilă. Alte urme de construcţii militare şi civile, identificate mult în afară de castru, s-au semnalat pe o limbă de pămînt iată de 28—56 m, situată sub rîpa dintre albia văii Ilişua şi platou! Măgura. Săpăturile lui Torma au descoperit în această regiune o construcţie patrulateră cu destinaţie necunoscută. El a mai aflat apoi o clădire afectată întrunirilor colegiului ostăşesc al decuriónilor *(schola decu- rionum).* Ea era de mărimea 29x 14,70 m şi i se ataşase un templu. Despre această clădire aflăm dintr-o inscripţie găsită *in şi tu,* că templul de lîngă ea s-a zidit şi închinat geniului respectiv al colegiului *(genio sancto scolae decurionum),* de către *P. Ael. Paulinus (CIL,* III, 7626 = *ILS,* 2545 şi Tudor, *Latomus,* XXIII, 1964, p. 279 şi urm.).

Ruinele romane se extind şi mai spre apus pe malul drept al văii Ilişua. Acolo s-a identificat o clădire de mărimea 29,4x26,5 m, pavată

cu piatră, situată lîngă drumul roman pe lîngă care existau şi alte construcţii pînă la comuna Uriu, locul necropolei. Necropola a furnizat mai multe inscripţii şi monumente funerare, urne, cărămizi etc. Urmele romane (substrucţii de zidării, opaiţe, obiecte de bronz ş.a.), descoperite la *Cristeştii Ciceiului* (j. Bistriţa-Năsăud), fac parte din complexul aşezării romane de la Ilişua (Ackner, *JCC,* 1856, p. 37; Gooss, *Chronik,* p. 86; Torma, *Limes,* p. 118 şi Christescu, *Ist. milit.,* p. 109).

Extracţia sării avea o importanţă deosebită pentru viaţa economică a aşezării de la Ilişua (Christescu, FVata *ec.,* p. 50). Atelierele sale ceramice erau tot aşa de active ca şi cele de la Cristeşti pe Mureş. Se pare că olarii îşi aveau cuptoarele la 334 m sud de castru, unde există mase de cioburi romane la suprafaţa terenului (Christescu, *op. cit.,* pp. 68 şi 94). Pe lîngă vase roşii sau vînăt-negricioase, aceste cuptoare produceau şi *mortaria* garantate de ştampilele olarilor *CI. Domitius Evarestus; Rufus şi Va(lerius) Lucius Rufus (CIL,* III, 8077, 5 şi 19 şi Christescu, *op. cit.).* Aceste albioare pe al căror fund interior se fixau mici aşchii de silex spre a zdrobi mai uşor griul fiert făceau parte din vesela soldaţilor în campanie, dar ele se foloseau şi de către populaţia civilă. Atelierele ceramice mai turnau şi lămpi pentru nevoile populaţiei civile şi ale soldaţilor *(CIL,* III, 8076. 3, 14, 25, a; 27 = Gostar, â.W, I, p. 149 şi urm.), figurine de lut şi chiar imitaţii după vasele sigilate. Originalele de *ierra sigillata* au ajuns la Ilişua prin import, încă din prima jumătate a secolului al Il-lea e.n. *(CIL,* IU, 1077, 18, 20).

La început, garnizoana castrului se compunea dintr-o fracţiune a cohortei *I. Britannica mi II. c.R. eq. (CIL,* III, 1633, 2 şi Wagner, p. 105). Garnizoana ei de bază a format-o în secolele II —III, *ala I Tungrorum Frontoniana,* venită la Ilişua pe timpul lui Hadrian sau Antoninus Pius. O menţionează aici multe inscripţii şi ştampile pe cărămizi. Ea a onorat cu monumente ele piatră pe împăraţii Caracalla în 213, cu prilejul vizitei acestuia în Dacia *(CIL,* HI, 795, 796), pe Severus Alexander şi pe mama sa lulia Mamaea, lăudaţi pentru „mărirea unor daruri“ *(CIL,* III, 797; 798 – *ILS,* 2494). Se cunosc patru *praejecti equitum* ai ei. Unul dintre ei, *C. Iul. Atianus,* este autorul unei inscripţii bilingve, ceea ce dovedeşte originea sa orientală *(CIL,* III, 786 şi Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 73, nr. 35); altul se închină *Eponei,* protectoarea hergheliilor *(CIL,* III, 788), un al treilea adoră pe Forh/na *redux* cu prilejul restaurării unor băi *(CIL,* III, 789). Atare comandanţi sînt trecători prin Ilişua. De îndată ce examinăm documentele epigrafice privitoare la trupă, constatăm o varietate de *nalianes* Printre ostasi şi veterani întîlnim nume tracice,

ca: *Sola Mucatri (CIL,* III, 787); *Ăel. Mu|capor] (CIL,* III, 799); *Mucapius (CIL,* III, 809); *Mucatra, Cutius (?) Secundanus (CIL,* III, 7628; cf. şi Russu, *A ISC,* IV, p, 212 şi urm.). La Ilişua au fost aduşi ca recruţi mulţi tineri din Tracia. Ca nume siriene amintim pe *Aurel. Themaes* şi *Aurel. Thementianus (CIL,* III, 804 = *ILS,* 2522); apoi ca celtice sau ¡lirice pe *M. Aur. Moenenus* şi *Cittius loivai (CIL,* III, 822; cf. Russu, *art., cit.,|).* 230). Inscripţiile arată de asemenea că multi soldaţi ai garnizoanei locale se fixează ca veterani la Ilişua şi în teritoriul ei *(CIL,* III, 787; 802; 805; 808; 810-812; 7627). Recrutarea lor din Orient, sudul Dunării şi din lumea celto-ilirică a dat aceeaşi coloratură etnică şi populaţiei civile din anonimul tîrg de graniţă de la Ilişua, unde întîlnim nume elenice ca „'ETLWV *(CIL,* III, 8077, 13); iliro-panonice, ca *Serena Licconis (An. ép.,* 1960, nr. 218} şi tracice, ca *Aurelius Brisanus* şi *Aurelius Mucatius (An. ép^,* I960, nr. 218). Se cunosc la Ilişua inscripţii redactate în limba greacă *(CIL,* III, 786; 8077, 13 = Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 73, nr. 36) şi multe scrise cu greşeli de limbă latinească *(CIL,* III, 795; 804 (= *ILS,* 2522); 809 ; 810; 7628; *An. ép.,* 1960, nr. 218 ş.a.).

Despre sclavaj, dispunem Ia Ilişua de un singur document epigrafic şi acesta nesigur. Un oarecare *Primus,* nume frecvent dat sclavilor şi liberţilor, a fost lăsat moştenitor de către un călăraş din *ala I Frontoniana (CIL,* III, 806 şi Tudor, ZsL *sclavaj,* p. 217).

La Ilişua, se da o mare preferinţă monumentelor sculpturale funerare sau religioase cioplite în calcar. S-au descoperit basoreliefuri cu chipul lunonei
şi capiteluri de coloană frumos lucrate. Pe cele funerare se întîlnesc frecvent chipul lui Attis, portrete ale defuncţilor plasate în medalioane sau în obişnuita scenă a banchetului funebru, busturi de femei sau grupuri de femei ce poartă urcioare, chipul lui Mercur ş.a. S-au descoperit de asemenea şi unele statuete de bronz (obiecte de importce înfăţişează pe zeiţa Venus, pe Libera, Júpiter DoHchenus etc. între descoperiri se citează multe' *lucernae,* tuburi de teracotă, un tipar din argilă pentru turnat medalioane, lănci, săgeţi, fragmente, de platoşe, securi, fibule, un brăzdar de plug şi altele – care, aflate în mare număr, ne arată înflorirea economică a tîrgului. Monedele colectate de la Ilişua se deschid cu Vespasian şi se sfîrşesc cu Decius.

Distrugerea, urmată de părăsirea castrului şi tîrgului de graniţă de la Ilişua, s-a putut întîmpla în aceleaşi împrejurări, ca pe întreaga frontieră nordică a Daciei. Aşezarea de aici avea aceleaşi legături economice de schimb cu lumea barbară din nordul provinciei, ca la Porolissum şi Căşei, relaţii controlate direct de către garnizoanele

respective.

Este greu a stabili cu precizie limita nord-estică a limesului din nordul Daciei, a cărui linie urma probabil cursul rîului Şieu, de la Beclean, către sud-est. Ca punct extrem de urme romane în acest colţ nord-estic al Daciei se citează descoperirile de la *Rebrişoara* (j. Bistriţa-Năsăud), pe malul drept al Someşului Mare (Dorin Popescu, în *Rcp. arh.).* Sînt menţionate ca descoperiri fragmente ceramice romane. Dar nu sîntem siguri dacă ele reprezintă resturile unei aşezări rurale romane sau sînt simple elemente de penetraţie în fcar&anam.

Zona de graniţă dintre Tihău-Căşei-Ilişua era o regiune deschisă din punctul de vedere al apărării ce se baza pe cursul Someşului. în lipsa unui limes special organizat, s-a creat la nord de rîu o regiune militară supravegheată printr-un control amănunţit, al cărei sediu era în *vicus Samum.* Ţinutul a atras prea puţin elementul civil de colonizare şi acolo se aşezaseră definitiv mai mult veteranii ce se obişnuiseră, ca soldaţi activi, cu un anumit fel de viaţă corespunzător caracteristicilor geografice, economice şi militare ale zonei. Construcţiile, monumentele epigrafice sau sculpturale, onomastica inscripţiilor şi alte producţii poartă amprenta acestei vieţi militare de graniţă. *Viei* din jurul castrelor Căşei şi Ilişua făceau parte din teritorii de caracter militar, administrat de către comandanţii locali. Cît priveşte populaţia, atît militară cît şi civilă, se constată elemente diferite ca origine, venite prin procesul recrutării din multe părţi ale lumii romane. Singurele manifestări de cultură ale ţinutului sînt inscripţiile şi o serie de sculpturi în piatră privitoare la soldaţi, veterani şi familiile lor, printre care romanizarea nu era atît de intensă ca în alte părţi.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

i Torma, *Limes, passiwr,* GOGSS, *Chronik,* p. 88; Em. Panaitescu, *Bul. Seci. kist. Acad. Roumaine,* XV, 1929, pp. 73-82; idem, *ACMIT,* II, 1929, pp- 323 – 327; Christescu, *RIR,* 1932, p. 267 şi urm.; idem, *Jst. milit., passim* ; C. Daicoviciu, *AISC,* I, 2, p. 60; idem, SCZP, jV, 1953, p- 542 şi urm.; A. Radnóti, *AÉ,* V —VI, 1944/45, p. 139 şi urm.; I I. R u s s u, *Activ, muzeelor,* II, 1956, p. 118 şi urm.; G. F o r n i, *Athenaeum,*

5,, XXXV, 1—4, 1958 (extras); *Protase, MCA,* 1957, p. 319 şi *Rep. arh.*

[a] *Jupiter, ful(gurator) [CIL,* III, 821); *Jupiter optimus maximus {CIL,* III, 1822—1824 = 7636; Jn. *ép.,* 1957, nr. 326 şi *Activ, muzeelor,* 1956, p. 131, nr.6—8; *Aep[ona?] reg[ina] {Activ, muzeelor,* 1962, p. 131, nr. 12); *Jupiter Dolichenus [CIL,* III, 7630 – Merlat, p. 22, nr. 18 şi *An. ép.,* 1957, nr, 277);

Genius {CIL, III, 7631 = 830 şi *Activ, muzeelor,* 1956, p. 131, nr. 12) şi *Sol-Mithras {CIL,* III, 828).

[3] *CIL,* III, 7641; Torma, *Limes,* p. 88 şi urm.; J u n g, *Fasten,* p. 135; Póst a, *EME,* 1913, p. 37; A. B u d a y, *Dóig.,* IV, 1913, p. 252 şi urm. şi V, 1914, p. 45 şi urm. şi *Rep. arh.*

«Neigebaur, p. 234 şi urm.; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 37 şi urm. şi 1857, p. 100; Torma, Limes, p. 117; *EM,* I, 1861, p. 28 şi urm.; III, 1864 – 1865, p. 10 şi urm.; şi *AE,* XIV, 1880, p. 60 şi urm.; G o o s s, *Chronik,* p. 81 şi urm.; Christescu, *Isi. milit., passim;* i dem, *Viaţa ec.,* pp. 50 şi 68 şi urm.; C. Daicoviciu, *Dacia,* VII —VIII, p. 322; *AISC,* III, p. 168 şi Wagner, p. 77; D. Protase, *Activ, muzeelor,* II, 1956, p. 132 şi urm.; idem, *MCA,* IV, 1957, p. 319; idem, *Apulum,* IV, p. 127 şi urm. şi *Rep. arh.*

s *CIL,* III, 786-820; 7626-7629; 8074, 4, a, b, = 1633, l-2; 8074, 11; 8076, 3, 14, e, 25, a; 8074, c = 1633, e; 8074, 2, b, 5, 13, 18-20; *An. ép.,* 1960, nr. 218 = *MCA,* IV, p. 320, nr. l-2 etc.

PE HOTARELE DE EST ŞI SUD ALE DACIEI SUPERIOARE

Regiunea răsăriteană a Daciei nordice a fost lipsită de oraşe, ea fiind pe vremea stăpînirii romane un ţinut de graniţă cu caracter militar, agricol şi păstoresc. Materialul arheologic din acest ţinut este destul de modest, iar valoarea lui istorică se leagă mai mult de lumea militară[1]. Zona răsăriteană a Daciei septentrionale se apăra cu un *limes* discontinuu, între văile Someşului Mare şi pasul Oituzului, format dintr-o serie de castre ce se înşiruiau de la Ilişua pînă la Breţcu, Linia fortificată urma cursul unor văi adînci situate la apus de culmile munţilor Căliman, Gurghiului şi Harghita. Lastrele de la Orheiul Bistriţei, Brîncoveneşti, Călugăreni, Sărăţeni, Inlăceni, Odorhei, Sînpaul, Olteni, Comălău şi Breţcu controlau accesul văilor păduroase şi prăpăstioase dinspre Moldova într-o regiune ocupată de populaţia dacică. Aşezările civile romane şi castrele, din care s-au dezvoltat cele mai multe, nu au intrat în *TP* sau în alte itinerare vechi.

La *Orheiul Bistriţei* (corn. Jelna, j. Bistriţa-Nasăud) sînt semnalate, încă din veacul trecut, un castru şi o aşezare romană, cercetată mai atent destul de recent[2]. Lagărul roman (situat lîngă actuala biserică) este acoperit de construcţii moderne. La suprafaţa solului se văd puţine resturi de zidării de la un hipocaust al termelor, ceramică, ţigle etc. A fost construit de *cohors I Hispanorum milliaria,* Săpăturile arheologice din anii 1957—1960 au scos la lumină încăperi de la terme, pretoriul, ceramică, obiecte de metal, opt monede (Traian-Severus Alexander), un topor şi o *ceaşcă dacică* (în pretoriu). în afara castrului, la 400 m spre nord (lîngă Valea Budacului, spre satul Pietriş), s-a găsit şi un cuptor de ars cărămizi *(PM,* 1960, pp. 151 şi 188). Materialul ceramic dacic cules din castru şi din aşezarea civilă indică o convieţuire daco-romană (Protase, *PC,* p. 45 şi urm.). Aşezarea civilă romană se situează la apus de actualul sat, pe o rază de cîteva sute de metri. Ştampilele de pe cărămizi indică prezenţa în castru a două trupe: *cohors I Ubiorum (CIL,* III,

8074, 25, b şi Wagner, p. 195 şi urm.) şi *cohors I Hispanorum milliaria* (Protase, *PM,* 1960, p. 188). Dintr-un fragment epigraf ic (pe o piatră) nu se înţelege nimic *(CIL,* III, 7624). S-a putut identifica traseul drumului roman care venea de la Ilişua şi trecea prin Orheiul Bistriţei, către Brîncoveneşti. încercarea unor arheologi (din secolul trecut) de a localiza]a Orheiul Bistriţei *Arcobadara* menţionată de Ptolemeu în Dacia nu are sorţi de izbîndă.

în teritoriul castrului de la Orheiu] Bistriţei s-au identificat mai multe puncte cu însemnate urme romane. în comuna *Jelna* (j. Bistriţa-Năsăud), aşezarea rurală romană se găsea lingă actuala biserică, identificată acum prin substrucţii de zidării romane, cărămizi şi ţigle cu ştampila unei cohorte auxiliare (?) CIIIV. (Gooss, *Chronik,* p. 110; Torma, *Limes,* p. 118 şi *Rep. arh.).* Din aşezarea rurală romană de la *Şieu* (j. Bistriţa- Năsăud) se pot cita ca descoperiri: cărămizi romane şi diferite obiecte, printre care şi o gemă cu inscripţia *Aure(lius) Speratus tes(serarius) (CIL,* III, 1638). Pe locul actualei şcoli (clădită în 1963) s-a găsit ceramică romană amestecată cu ceramică dacică, ceea ce indică o convieţuire între colonişti şi băştinaşi (Neigebaur, p. 242; Gooss, *Chronik,* p. 105; Protase, *PC,* p. 205 şi *Rep. arh.).* Alături, în cătunul^rcaZfa (corn.Şieu), sînt cunoscute două plăci de bronz pe care apar un călăreţ roman şi unul barbar (Domaszewski, *AEM,* XIII, 1888, p. 138 şi urm.). Săpăturile din anii 1961 – 1963, făcute la *Archiud* (j. Bistriţa-Năsăud), în locul „Fundătura" (la sud-est de sat), au delimitat o aşezare cu bordeie şi gropi de bucate, întinsă pe cîteva hectare şi databilă din secolele III —XII e.n. (Protase, *PC,* p. 106 şi urm.). Pe baza materialului arheologic cules (monede de la Caracalla şi Severus Alexander, un vîrf de lance romană, ceramică obişnuită romană, *terra sigillata* de imitaţie), s-a localizat şi acolo un *vicus* mixt dacic şi roman din secolele III —IV e.n. în corn. *Matei* (j. Bistriţa-Năsăud), ceramica culeasă din jurul actualei biserici atestă aceeaşi convieţuire dacoromână (Protase, *PC,* p. 203). Sate cu populaţie dacică şi romană, identificate prin aceeaşi ceramică amestecată, s-au mai găsit în timpul ultimelor cercetări Ia *Fîntîniţa* (j. Bistriţa-Năsăud), pe locul grădinilor cooperativei de producţie agricolă, şi la *Sînmihaiu de Cîmpie* (j. Bistriţa-Năsăud) în locul numit „Poderei" sau „Podiştele" (Protase, *PC,* p. 203 şi urm.).

O importantă aşezare rurală romană există la 11 km spre sud-vest de castrul roman de Ia Orheiul Bistriţei, în satul *Domneşti* (corn. Mărişelu, j. Bistriţa-Năsăud), cunoscută de mult timp[3]. Dezvoltarea acestui centru rural se leagă de exploatarea ocnelor de sare din localitate. în centrul satului (lîngă casa parohială), aşezarea romană este prezentă cu urme de zidării, cărămizi, două figurine din bronz şi

un fragment de inscripţie funerară, pe care se mai poate citi *Herina (?) (Rep. arh.).* Localizarea aşezării *Ermeriurn (GR)* în acest punct este de domeniul fanteziei. Dar din Domneşti posedăm două altare scrise, prin care se precizează caracteristicile satului roman. Primul s-a dedicat lui *lupiter optimus maximus Dulcenus* (sic!) de către un centanb din *legio X Fretensis,* venit probabil din Orient, cu un detaşament al acestei legiuni, ca să apere Dacia pe timpul războaielor mar- comanice (167-180) ale Iui Marcus Aurelius *(CIL,* III, 7625 = Merlat p. 22, nr, 17 şi Ritterling, *RE,* XII, col. 1674). A doua epigrafă s-a descoperit pe malul sting al rîului Şieu, la „Izvorul Sărat“, in 1913 *(An. ep.,* 1957, nr. 273). Conţine o închinare adusă triadei capitoline (sau pentru *Terra Mater?)* pentru sănătatea lui *Aelius Marus, flamen* al unei colonii şi *conductor pascui et salinarum,* inscripţia fiind pusă prin grija sclavului vechil al acestuia, *Atticus actor* (cf. Russu, *art. cit.,* p. 9, Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 275 şi Gostar, *AM,* IV, 1966, p. 175 şi urm.). Am văzut că arendaşul Marus este cunoscut şi la Micia (cf. mai sus p. 122), unde, ca şi la Domneşti, dispunea de un oficiu condus de un sclav al său, om de încredere, pentru încasarea taxelor pe păşunat şi din vînzarea sării. Este semnificativ faptul că inscripţia de la Domneşti s-a găsit lîngă un izvor sărat.

Din cuprinsul actualului j. Bistriţa-Năsăud se pot cita cîteva aşezări romane rurale, mai puţin sigure, cele de la *Iuda* (corn. Teaca), unde s-a găsit o statuetă din bronz a unui bărbat (Gooss, *Chronik,* 72) ; la *Cuşma* (corn. Dorolea), cu monede romane, un inel de aur, pare-se şi o inscripţie (Gooss, *Chronik,* 89); la *Iad,* unde este un castru de pămînt de mărimea 120 x X160m, ridicat de *coh. I Hispan. mil. (SCIV,* XIII, 1962, p. 210); la *Singeorgiul Nou,* de unde s-au colecţionat monede imperiale romane, un cap de taur cu un vultur de bronz între coarne, două statuete etc. (Nei- gebaur, p. 292 şi *Rep. arh.}* şi la Lïsw'a (corn. M¡ceştii de Cimpie), cu urme ceramice romane (St. Dănilă, *PM,* 1962, p. 46). De reţinut faptul că acest capăt nord-estic al provinciei Dacia era mult populat cu autohtoni, militari şi colonişti civili romani în contact direct cu dacii liberi de peste hotare.

Următorul punct de apărare spre sud era castrul roman de la *Brine omeneşti* (j. Mureş), care împreuna cu aşezarea antică este situat pe malul drept al Mureşului, la capătul de nord al comunei, în curtea unui castel feudal.[4] Castrul era lung de 213 paşi şi avea şanţ cu *agger>* Ruinele lui sînt mult răvăşite de castelul feudal. Aici staţionase *al(a) n(umeri?) Il(l)y(ricorum)* ca trupă permanentă *(CIL,* III, 8074, 7 =» 6284 şi Wagner, p. 52). S-au descoperit obiecte mărunte şi fără importanţă (o lampă de bronz). în vecinătatea

castrului s-a găsit (1937) urma unui atelier de olar. Alte urme dintr-o aşezare civilă romană s-au mai precizat în locul „Sălaş“. Aşezarea civilă pastorală de munte de la Brînco- veneşti a rămas o expresie a castrului roman.

în teritoriul militar al castrului de la Brîncoveneşti se înglobaseră mai multe aşezări rurale de pe valea superioară a Mureşului. La *Aluniş* (j. Mureş) substrucţiilede zidării şi diferitele obiecte de factură romană aflate pe Dealul Cetăţii (pe malul stîng al Mureşului) ne dau ca sigură o aşezare civilă romană de munte (Neigebaur, p. 252; Gooss, *Chronik,* 91; Orbăn,
Székelyföld, IV, 18; Paulovics, *Dacia.,* p. 31 şi *Rep. arh.).* Ürme de zidării şi diferite obiecte de factură romană culese din punctul „Elövár” (situat la Maiorii, j. Mureş), ar indica acolo numai un turn roman de pază (Neigebaur, 252; Paulovics, *Dacia,* p. 26; *Rep. arh.).* Cu toate că o inscripţie din oraşul *Reghin* provine din Apulum *[CIL,* III, 1191), a existat totuşi şi aici o aşezare rurală romana (monede, urne, arme, obiecte de bronz ş.a.). (Neigebaur, p. 250; Gooss, *Chronik,* 101, şi *Rep. arh.)*

La *Gurghiu* (j. Mureş), Paulovics *(Dacia,* p. 27 şi urm.) a încercat să probeze existenţa unui castru roman bazat, pe unele afirmaţii ale lui Neigebaur (p. 251), care localiza acolo *Rucconium,* menţionat de Ptolemeu în Dacia. Totul rămîne nesigur în privinţa castrului. A existat însă o modestă aşezare rurală romană dovedită prin descoperiri de vase şi alte obiecte (Gooss, *Chronik,* 82; C. Daicovîciu, *Dacia,* VII —VIII, p. 32; Winkler, *Apulum, V,* p. 206 şi *Rep. arh.).*

Castrul şi aşezarea romană de la *Călugăreni* (j. Mureş) au fost vizitate şi descrise prima dată de către Marsigli (II, p. 60 şi pl. 1), mai apoi de mulţi alţi cercetători[5]. S-a încercat hazardat a se localiza aici *Iscina* menţionată de *GR.* Castrul (mai bine cunoscut decît aşezarea civilă) era de proporţii modeste. Se situează în valea Nirajului, la sud-vest de sat, în locul Cetatea Veche (sau „Ţinutul Cetăţii”). Pe vremea lui Marsigli i se putea ridica uşor planul, dar azi el apare complet nivelat. Construit din piatră, era de mărimea aproximativă: 162x140 m (Protase, *AMN,* II, 1965, p. 209 şi urm.). La 100 m faţă de colţul de nord-vest al lui se găseau termele (20 X 30 m). în ruinele castrului s-au semnalat ca descoperiri: vase, urne, inscripţii şi mici obiecte. Alături s-a identificat şi drumul roman, numit „drumul lui Traian”, de către românii secuizaţi şi de secui. Ştampilele de pe cărămizi arată ca garnizoană, fracţiunii din legiunea a XIII-aGemina *(CIL,* III, 8064, 1, w, x, cf. şi p. 1387) şi pe *cohors (prima) Alpinorum (CIL,* III, 8074, 8, d; *AI SC,* I, 2, p. 58 şi urm. şi Wagner, p. 83). Pe lîngă unele fragmente de inscripţii

modeste, cu nume de persoane romane *(CIL,* III, 7716; 12552 şi *AISC, l.c.,),* există o singură inscripţie interesantă. Dedicaţia ei se adresează zeiţei *Nemesis Adrastia,* pentru sănătatea casei împăratului, de către *collegium utriclariorum (CIL,* III, 944 = *ILS,* 3748). Întîlnim acelaşi enigmatic colegiu, ca şi Ia Pons Augusti (cf. mai sus p. 44), şi de astă dată lîngă un însemnat curs de apă, ca Mureşul. Din teritoriul castrului de la Călugăreni au făcut parte aşezările rurale romane de la *Sînişor* (corn. Livezenii, j. Mureş), unde pe înălţimea „Kebeletető" s-au descoperit cărămizi, ceramică, o statuetă şi arme romane (Orbán, *Székelyföld,* IV, p. 182), precum şi cea vecină de la *Ivăneşti* (corn. ledu), cu aceleaşi materiale (Orbán, *op. cit.,* cf. şi Gooss, *Chronik,* 86).

Rolul castrului şi aşezări] civile (născută din *canabae)* de la *Sărăteni* (înglobat în oraşul Sovata, j. Mureş) era de a închide cursul superior al Tîrnavei Mici[6]. Castrul este acoperit de clădiri moderne (el fiind situat la est de biserică); era de mărimea 140x 162 m şi zidit cu piatră. Săpăturile au dat la iveală în interiorul lui: ceramică, arme, o placă de argint, fragmente dintr-o *lorica plumata,* o monedă de argint de la Gordian al III-lea şi ştampile pe cărămizi ce se întregesc: *c(ohors) p(rima) Alp(inorum) (CIL,* III, p. 1019, cu o inscr. nr. 8074, 8, b, c, e = 1633,23 şi Wagner p. 83). Inscripţiile pe piatră sînt fragmente fără importanţă deosebită *(CIL,* 7717; 1717, a = 12554). Un fragment epigrafic (descoperit în sec. XVIII) păstrează numele unei *Aelia lanuaria* (Kussu, *art. cit.).* Cohorta a mai ridicat un monument în cinstea lui Caracalla sau Elagabal *(CIL,* III, 12555 = 7713 = 6256). Cît priveşte aşezarea civilă, ea se cunoaşte numai din modeste obiecte, iar identificarea ei cu *Tirepsum* rămîne nesigură.

în văile bazinului superior al Mureşului s-au identificat unele aşezări romane de seamă. Cele cîteva monede romane aflate în staţiunea balneară *Borsec(].* Harghita) nu ne asigură existenţa unei aşezări romane *(AE,* VII, 1873, p. 137 şi urm.). în oraşul *Tg. Mureş,* nu a fost un castru, ci numai o aşezare rurală romană (ceramică, o statuetă de bronz a lui lupiter Amon ş.a.), pendinte de cea de la Cristeşti (Orbân, *op. cil.,* pp. 149, 175; Pau- lovics, *Dacia,* p. 97 şi urm.; O. Floca, *Sargetia,* II, p. 48 şi urm.).

La *Cristeşti* (j. Mureş) s-a descoperit cea mai puternică aşezare romană de pe graniţa estică a Daciei Superioare[7]. Ea se situează la 6 km spre apus de Tg. Mureş, la marginea estică a satului Cristeşti, între malul stîng al Mureşului şi calea ferată. Are o întindere de cîteva zeci de hectare şi era un important tîrg. Zidăriile ei lucrate din lespezi de piatră sînt mult răvăşite. S-a precizat şi un canal de scurgere lucrat din cărămizi romane. Săpături atente s-au făcut în

anul 1950, de către Dorin Popescu *(art. cit.).* Chiar dacă nu a existat un castru local, nu se poate exclude faptul că aşezarea a beneficiat de un post de pază, după cum dovedesc ştampilele pe ţigle şi cărămizi, care menţionează aici pe *ala I Bosporanorum (CIL,* III, 8074,3 = 12630 = *An. ep.,* 1912, nr. 75; *MCA,* I, p. 162 şi Wagner, p. 19 şi urm.). Tot la Cristeşti s-a descoperit şi o diplomă militară datată din 8 iulie 158 *(CIL,* XVI, 108). La aceasta se adaugă şi epigrafele de natură militară (cf. mai jos). Era o mare comună rurală, cu multe ateliere de olari, care produceau pentru export în aşezările vecine, pînă la Apulum. Ceramica de culoare roşie datează din secolul al II-lea, iar cea de culoare negricioasă din secolul al III-lea. (I. H. Crişan, *AMN,* II, 1965, p. 55 şi urm.) L[T]nele forme de vase romane păstrează influenţa ceramicii dacice, care s-a menţinut aici, ca şi în alte părţi (Protase, *PC,* p. 32). Aşezarea civilă romană a rezultat dintr-un mic sat dacic. Cuptoarele olarilor sînt

construite după două tipuri. Aceşti producători au imitat pe o scară largă şi vasele temi *sigillala ,* creînd de asemenea decoruri noi în relief. Se dădea mare atenţie toartelor ornamentate cu chipuri umane, mitologice (Eros, Hercule, Venus), animaliere şi vegetale. în săpături s-au găsit şi unele tipare de care se serveau olarii locali. Cu un atare tipar s-au turnat figurine în bust ale zeului egiptean Serapis. Ca obiecte mărunte se pot nota: lămpi de lut, o gemă, aplice de bronz, pietre de rişniţe, obiecte de corn şi sticlă etc, Şirul monedelor continuă de la Domitian pînă la Honorius (Protase, PC, p. 95).

Inscripţiile litice sînt în general fragmentare *{CIL,* III, 7714; 7715; 12550 şi Paulovics, *Dacia,* pp. 94—96). Din Cristeşti pot proveni şi două inscripţii păstrate la muzeul din Tg. Mureş; una funerară pentru veteranul *M. Fabiiis* şi rudele sale: P. *Ael. M...; Dyonisius* şi *P. Ael. Quintu[s'\;* alta cu dedicaţia *et Silvano campestr (ibus),* pusă pentru sănătatea
unui *Boci(?)ni Fronto* (care, după Russu, *AMN,* I, p. 190 şi urm., s-a adus de la Micia). Întîlnim nume romane, ca: *Victor, Finitus, Supinus, Helvius, Ursa, Pos(himius) ,Clemens* (Paulovics, *op. cit.}, şi Avita (CIL,* III, 12550), toate pe pietre de mormînt. Lui Antoninus Pius i s-a pus o inscripţie onorifică. O inscripţie votivă venerează pe *Marş Augustus,* prin *Q. Caeci[li}us Ca[eci]lia·n\us'\,* prefect al *alei I Bosporanorwn* (Russu, *art. cit.,* p. 184
— dată greşit din Sabed unde, nu-s urme romane). Ca nume traco-getice se pot menţiona un *Heptator* şi *Isus (CIL,* XVI, 108 şi Russu, *AISC,* IV, p. 212).

O activitate deosebită au avut-o şi cioplitorii în piatră de la Cristeşti. Un fragment epigrafic ne face cunoscut pe unul dintre ei: *Hermeros lapi- darius,* antroponim grec sau oriental, probabil al unui libert (Russu, *AMN,* I, p. 182). De la aceşti pietrari ne-au rămas o serie de sculpturi ce înfăţişează pe lupiter stînd pe tron, lei funerari, scene cu lupte de fiare, stele funerare decorate cu meduze, geme, păsări, busturi ş.a. Din grupul pietrelor funerare remarcăm ca motive sculpturale repetate şi regionale: mortul eroizat în chip de călăreţ ce doboară duşmanul sub copitele calului, acelaşi călăreţ plecînd la vînătoare; lupoaica cu gemenii ş.a. (Paulovics, *op. cit.,* fig. 22; 26-28).

Tîrgul roman de la Cristeşti a beneficiat de asemenea de legăturile economice ce le avea cu lumea dacilor liberi de peste hotarele Daciei. Acolo s-a descoperit un tezaur cu 150 de monede de argint (Marcus Aurelius
— Gordian al III-lea) ascuns într-un vas de lut *(AMN,* II, 1965, p. 257 şi urm.). Monedele de la Probus pînă la Honoriu culese din aşezarea aceasta dovedesc continuitatea vieţii romane şi după

părăsirea Daciei (Protase, *PC,* p. 164).

Săpăturile arheologice de la *Mor eşti* (corn. Sîntioana de Mureş), organizate pe un plan vast în anii 1951 – 1955, au identificat în sînul aşezării

feudale de acolo şi urme dintr-o perioadă mai veche. Pe terasa „Podei” se află un cimitir roman din secolul III —IV al unor localnici incineraţi. Un post de pază roman apare ca probabil prin descoperirea ştampilelor pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina. în punctul „Citfalău” a existat şi o *villa rustica* de mărimea 6,50X 15,80 m, cu ziduri din lespezi fără mortar, datată după monede în secolul al II-Iea e.n. (Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolul IV —XIII,* Bucureşti, 195£, p. 50 şi urm.; idem, *Untersuch,* p. 22 şi urm. şi Protase, *PC,* p. 38 şi urm.).

La nord de Mureş se mai întîlnesc şi alte aşezări rurale romane, dintre care unele puteau face parte din teritoriul PotaisseL La *Singeorgiul de Cimpie* (corn. Ulieş, j. Mureş) a existat o bogată aşezare rurală romană (în punctul „la Comoară”), cu resturi de construcţii, monede, o statuetă din bronz şi altele (Torma, *Limes,* p. 19 şi M. Macrea, *AI SC,* III, p. 300, n. 13). Pe teritoriul satului *Lechinţa de Mureş* (corn. Iernut, j. Mureş) există urmele unui cimitir roman din secolul al III-lea, în locul „Sălişte”, de la o aşezare mai puţin cunoscută (Horedt, *SCIV,* III, 1952, p. 324; idem, *Untersuch,* p. 17 şi Protase-Vlassa, *MCA,* VI, p. 445 şi urm.). Ultimele cercetări arheologice (Crişan, *AMN,* II, 1965, p. 52) ar indica, la Lechinţa pe Mureş, o aşezare dacică constituită după 106 e.n., cu populaţie transplantată din interiorul provinciei (Protase, *PC*, p. 36 şi urm.). Aşa se poate explica descoperirea unui depozit de unelte agricole geto- dacice (fier de plug, seceri ş.a.) care datează din epoca romană (I. H. Crişan, *SCIV,* XI, 1960, p. 287 şi urm.). La sud de comuna *Papin Ilarian* (j. Mureş,) pe dealul bisericii reformate, cu ocazia înhumărilor în actualul cimitir, s-au aflat materiale ceramice, monede şi pietre sculptate sau scrise, azi dispărute în mare parte (Orbán, *Székelyföld,* I, p. 51; Torma, *AEM,* IV, 1880, p. 132; I. Téglás, *AE,* XXXI, 1911, p. 77 şi urm. şi I. I. Russu, *MCA,* VI, p. 883). Dintre epigrafele salvate cunoaştem piatra de mormînt a lui *C. Vaier. Septimius, vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) p-C-,* îngropat de soţia sa *Aelia lulia (CIL,* III, 7694) şi pe a lui C. ZwZ. *Aemi- (lianus?)* (Cf. Russu, *MCA,* VI, p. 882, nr. 19). Avem de-a face cu veterani ai Potaissei retraşi la ţară ca proprietari rurali. Alte urme de sat roman au existat la *Tăureni* (j. Mureş), la 1 km nord-est de sat, pe locul „Curechiaş”, precizate cu prilejul construirii căii ferate, cînd s-au aflat: monede, ceramică, pietre cioplite şi alte obiecte romane (I. Téglás, *AE,* XXX, 1910, p. 353 şi urm.). în hotarul aceleaşi comune, la satul *Ţigăreni,* pe valea Clapa, se admite existenţa altui *vicus* roman, indicat prin cărămizi, ceramică, monede, opaiţe etc. (I. Téglás, *AÉ,* XXX, 1910, p. 277 şi urm.). Faţăînfaţăcuvicus-ulde

laTăureni a existat un altul, la *Mugeni* (j. Harghita) pe malul drept al Tîrnavei Mari. Alături de ceramică privincială romană apare şi cea dacică autohtonă, pe locul „Vizlok“, deci o nouă dovadă de convieţuire a celor două elemente etnice în secolele III—IV (Protase, *PC,* pp. 40, 119 şi urm.).

La sud de Mureş, aşezarea rurală romană de la *Bogata* (j. Mureş), cu variate urme romane identificate în mai multe puncte, făcea probabil şi ea parte din teritoriul Potaissei (Neigebaur, p, 246; Gooss, *Chronik,* p. 67; Orbán, *Székelyföld,* I, p. 54 şi urm. şi *Rep. arh.).* Mai exista aici şi un post de pază roman, deţinut de legiunea a V-a Macedonica, după cum arată ştampilele pe cărămizi *(CIL,* III, 8066, e). Drumul roman de pe Mureş atingea şi mica aşezare rurală romană de la *Gheja* (j. Mureş) cunoscută prin descoperiri ceramice, vase sigilate, un cap din teracotă şi altele (Neigebaur, p. 246 şi *Rep. arh.).* La *Sf. Gheorghe* (corn. Iernut, j. Mureş), sondajele arheologice din 1954 au surprins bordeie cu ceramică dacică şi romană, în locul „Şes”. Era aici (ca şi la Lechinţa de Mureş) un sat dacic, unde băştinaşii fuseseră masaţi după supunerea Daciei (Protase, *PC,* p. 49).

Prin numărul mare al descoperirilor arheologice şi prin zona extinsă de ruine, castrul şi aşezarea romană civilă de la *Inlăceni* (corn. Firtănuş, j. Harghita) erau destul de însemnate pe graniţa estică a provinciei[8]. Misiunea acestui bastion roman împlîntat pe dealurile dintre Tîrnave şi în faţa munţilor Harghita consta în a asigura controlul militar pe cele două Tîrnave. El se lega cu castrele vecine prin turnuri de semnalizare, ca cel de la „Dealul Mînăstirii” din corn. *Dealul* (j. Harghita) situat pe un punct ridicat (G. Téglás, AE, XV, 1895, p. 414 şi urm.). Propunerea de a se localiza la Inlăceni *Praetoria Augusta,* menţionată de Ptolemeu (III, 8, 4), rămîne o simplă ipoteză. Centrul arheologic de la Inlăceni s-a cercetat mult în trecut, dar săpături sistematice s-au făcut numai în anii 1950 şi 1957. El a dat multe descoperiri, între care şi aproximativ 30 de inscripţii.

Castrul situat pe locul „Cetate”, la răsărit de sat, poseda un larg cîmp de vedere şi se păstra în bună stare pînă acum o sută de ani, dar astăzi fiind nivelat, la suprafaţa terenului se văd doar cărămizi, olane, cioburi ş.a. Iniţial a fost un castru de pămînt, apărat de două şanţuri, pentru ca apoi să fie transformat în fortificaţie de piatră, de mărimea 142 x 146 m. în interiorul lui's-au precizat pretoriul şi două magazii (?). Din materialul epigrafic rezultă că staţiona în el, pe timpul lui Hadrian, *cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata* (Wagner, p. 181), înlocuită mai apoi de *cohors IV Hispanorwm equitata,* care a zidit castrul de piatră (Székely, *Muzeul Sf. Gheorghe,* p. 34 şi urm. şi Macrea, *OD,* p. 341). Au mai fost prezente aici detaşamente din *cohors I Alpinorum equitata* (Wagner,

p. 83) şi din *legio XIII Gemina (SCIV,* II, 1951, p. 304). Monedele culese din castru merg pînă la Fiiip Arabul. Termele militare se găseau pe locul „Palota”, la 62,50 m fată de coltul vestic al castrului.

Aşezarea civilă romană încă nu a fost cercetată prin săpături, dar se cunoaşte locul ei în punctul „Grădina Cetăţii”, unde s-a dezvoltat din cana-

bele castrului. Întîmplător s-au găsit pe teritoriul ei mai multe inscripţii Necropola s-a identificat şi ea, la S—SE de castru. O *villa rustica* a apărut în locul „Istéktetö“ împreună cu un altar dedicat lui *Liber Pater* de către *P. Divius Italicus,* prefect al cohortei a IV-a Hispanorum, cunoscut încă de Ia Inlăceni dintr-o inscripţie mai veche *(CIL,* III, 6257). Alte *villáé rusticae* existau la periferia actualului sat. Numărul obiectelor găsite la Inlăceni este mare şi variat: vase romane provinciale, *terra sigillata,* fibule, o statuie de piatră a lui Caracalla sau Elagabal, diferite sculpturi ş.a. Mult material s-a folosit în construcţia bisericii din satul Mihăileni.

în lista inscripţiilor publicate întîlnim cîteva ştiri despre viaţa aşezării civile romane. Multe altare s-au închinat de prefecţii garnizoanei, dintre care unii îşi indică locul de naştere: ...¿ws *Annianus dom (o) Tipasa (CIL,* III, 945); *C. Iul. lulianus, dom(o) Roma (CIL,* III, 946); *T. Vettius, domo Mutinae (CIL,* III, 947 şi Russu, *EKL,* p. 537); *P. Divius Italicus, domo Mauretania Caesarens. (CIL,* III, 6257); *P. Ael. Honoratus, domo Roma (An. ép.,* 1958, nr. 309 = Russu, *EKL,* p. 537); *P.D. Nepos (sau Nepotianus?) d(omo) R(oma)* cu soţia (Russu, *AMN,* I, 1964, p. 186); *P. Ael. Cresccn-tianus (CIL,* III, 948 = Russu, *AMN,* I, 1964, p. 188); *L.Iul. lucundus (An.ep.,* 1958, nr. 310 = Russu, *EKL,* p. 537) şi un *dec(urio), P. Ael. Fuscus (An.ep.,* 1958, nr. 311). Garnizoana locală a onorat cu inscripţii pe împăraţii Hadrian, L. Aurelius Verus şi pe Caracalla (?). Ecouri despre sclavaj întîlnim pe piatra pusă de o *Venusta,* unui *patronus (SCIV,* XIV, 1963, p. 163), probabil şi într-o dedicaţie făcută de un *Eros Zotici* (servus? sau (Russu, *AMN,* I, 1964, p. 189 şi Gostar, *AM,* IV, p. 178). Interesantă apare grija acestora de a indica locul de origine, ceea ce poate arăta că se considerau în trecere prin Inlăceni, într-o aşezare cu multe elemente etnice eterogene, militare şi civile.

Multe date nu putem avea despre castrul şi aşezarea civilă de la *Odorhci,* cunoscute încă în veacul al XVIII-lea,dar astăzi distruse de clădiri moderne[9]. Castrul este acoperit de o cetate medievală, iar baia sa se găseşte pe locul fostului tîrg de vite. Din aşezarea civilă romană (total răvăşită) se cunosc numai descoperiri de modeste obiecte: un opaiţ cu inscripţia Fortis *(CIL,* III, 8076, 16, f), un disc de bronz cu numele *Fronto Paulini f. (CIL,* III, 8079, 1) şi altele. Ştampilele de pe cărămizi arata ca garnizoană pe *cohors I Ubiorum (CIL,* III, 8074, 25). Din teritoriul militar al acestui castru puteau face parte mai mulţi *viei* apropiaţi, situaţi la vest de limes. Pe valea Tîrnavei Mari se poate semnala aşezarea rurală de la *Porumbenii Mici* (j. Harghita), cunoscută mai demult (Orbán, *Székelyföld,* I, p. 28; Gooss, *Chronik,* 75 şi Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 319). Săpăturile recente, făcute pe dealul „Galath“, au dat peste urme de

locuinţe şi ceramică romană din secolele II – III, o monedă de la Commodus, un inel de aur, rîşniţe, monumente funerare şi altele (Z. Székely, *MCA,* VI, p. 527; Horedt-Székely-Molnár, *MC A*
VIII, p. 633). Aşezarea şi-a continuat existenţa şi după părăsirea Daciei (Protase, PC, p. 124).

Castrul şi aşezarea romană de la *Sînpaul* (j. Harghita) n-au avut nici ele o soartă mai bună[10]. Săpături s-au făcut în 1957 şi 1958, în castru. Acesta a avut o fază de pămînt şi una de piatră. Era situat pe locul „Pîrîul Cetăţii" şi măsura: 133 X 150 m. Garnizoana lui era constituită dintr-un *n(umerus) M(aurorum)* S... Din aşezarea civilă rămîn multe urme de substrucţii, pe terase situate lingă rîul Homorod. Şi aici ne întîmpină descoperiri deobiecte felurite: ceramică provincială romană, monede (Hadrian-Marcus Aurelius), o ştampilă pe o cărămidă *{CIL,* III, 8077, 15), fragmente de inscripţii *(CIL,* 14467), ale unor veterani, şi un altar ridicat lui *Lucius Verus (Dacia,* VII – VIII, p. 320 şi *RM,* nr. spec., II, 1965, p. 432). Mult mai interesant este locul denumit „Fîntîna Sărată", situat către satul *Mărtiniş* (G. Téglás, *EM,* XIII, 1896, p. 420 şi C. Daicoviciu, *Dacia,* VII —VIII, p. 319). în acel loc sínt urme de exploatare a sării pe vremea romană. în afară de monede şi diverse obiecte romane s-au descoperit cîteva inscripţii. Una este pusă pentru sănătatea şi izbînda împăratului Severus Alexander *(CIL,* III, 920), iar alta reprezintă o închinare a unui *beneficiarius consularis (CIL,* III, 7719). Un interes deosebit oferă altarul închinat lui *Sol invictus,* pentru sănătatea lui *C.Iul. Valentinus, c(onductor) salinar(um),* monument pus prin grija libertului şi omului sau de încredere C. *lulius Omucio (An.ép.,* 1937, nr. 141). Documentul ne pune în faţă pe un alt arendaş al ocnelor de sare din estul Daciei, care-şi instalase un oficiu de încasări, în acest punct condus de un *actor* (Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 211).

O mare carieră de piatră (cuarţit şi andezit), folosită de aşezarea de la Sînpaul, a funcţionat la *loneşti* (corn. Drăuşeni, j. Braşov). Exploatările se găseau pe Dealul Pietros, loc în care s-au descoperit ca deşeuri bucăţi de coloane, de capiteluri şi sarcofage. Pe un perete de stîncă se sculptase un relief cu trei figuri, dintre care una reprezenta un *genius* cu boneta frigiană şi o torţă cu flacăra culcată pe pămînt *(Rep.arh.).* Teritoriul castrului Sînpaul mai cuprindea şi aşezările de la *Craciunel* (com. Ocland, j. Harghita) şi *Dîrju* (j. Harghita). La Crăciunel au apărut pe locul denumit „Valea lui Bel", mai multe urme romane (ceramică, monede şi inscripţii fragmentare: *CIL,* III, 7719). S-au aflat monede şi din veacul al IV-lea (Orbán, *Székelyföld,* I, p. 185 şi urm.; G. Téglás, *AK,* XIX, 1895, p. 44 şi Protase, *PC,* p. 164 şi *Rep.arh.}. Villa rustica* de la *Dîrju* (j. Harghita), situată în locul „Pîrîul cu bani", făcea şi ea parte din teritoriul aceluiaşi

castru *(Rep. arh.).*

Asupra castrului şi aşezării romane de la *Baraolt* (j. Covasna), se ştie iarăşi puţin precis (Gooss, *Chronik,* 97; Christescu, *Ist.milit.,* p. 109 şi Paulovics, *Dacia,* p. 60 şi urm; Z. Székely, *MC A,* VIII, p. 330 şi *Rep.arh.}*. în hotarul de sud al comunei, pe terasa Veţer (dintre Baraolt şi lălişoaia) s-a presupus un castru, neconfirmat de sondajele făcute în 1949 În schimb s-au aflat zidării, cărămizi (una cu cifra XII) vase romane şi monede, care indică o aşezare rurală romană.

La *Olteni (j.* Covasna) castrul şi aşezarea romană sínt menţionate din secolul al XVIII-lea, pe malul drept al Oltului[11]. în cea mai mare parte castrul a fost acoperit şi distrus la începutul secolului trecut, prin construcţia castelului Mikó. Era din piatră şi de mărimea 80 X 120 m. Misiunea lui consta în supravegherea drumului ce ducea de la Olt în pasul Ciucului. Din canabele Iui s-a dezvoltat o aşezare civilă, pe malul sting al pîrîului Gerö, unde s-au descoperit fragmente ceramice şi o figurină de lut ce reprezenta un satir. în afară de un mormînt de incineraţie (fibulă, cenuşă, cuie de fier ş.a.) depus într-o casetă de ţigle, s-au mai găsit un cap de berbec sculptat din marmură, coloane de piatră şi monede (Antoninus Pius – Maximinus Thrax şi Constantin al Il-lea). Ştampila: C. Ilii BET (?), aplicată pe o cărămidă, ar indica drept garnizoană o *c(ohors) IV B (rittonum) e(qui)t(ata),* sau pe *c(ohors)*
II *Fl(avia) Be(ssorum);* (cf. Sze'kely, *MCA,* VIII, p. 338 şi Gostar *AM,* IV, 1966, p. 178).

în teritoriul militar al castrului de Ia Olteni ar fi putut intra şi wcws-ul de la *Ciucsîngiorgiu* (j. Harghita), unde s-au descoperit diferite obiecte romane (o statuetă a lui Hercule, o fibulă, o cataramă de bronz ş.a.), în locul „Uriaş" (Óriás) sau Dealul Mesteacănului (Orbán, *Székelyföld,* II,p. 39).

Modestă aşezare rurală romană de la *Comalău* (corn. Reci, j. Covasna) îşi are începuturile dintr-un castru de pămînt de mici proporţii, transformat ulterior într-un *burgus* sau *castellum* în piatră. Pe drumul dintre Cumidava şi Angustia, postul militar de la Comalău acoperea valea Rîului Negru prin garnizoana sa formată din unităţi ale cohortei a IV-a Hispanorum *(CIL,* III, 8074, 12). Din aşezarea civilă se cunosc ca descoperiri: ceramică, monede şi un fragment de inscripţie[12]. Important este şi faptul că, la Comalău, ceramica romană apare alături de cea dacică lucrată cu mina, ceea ce dovedeşte şi acolo convieţuirea cuceritorilor cu a autohtonilor învinşi (Protase, *PC,* p. 32). în teritoriul militar al acestui castru au fost incluse cîteva aşezări rurale. La *Reci,* pe terasa „Telek"; aşezarea rurală romană din secolele II—
III se dovedeşte prin ceramică şi o cărămidă cu ştampila *al(a) Gal(lorum),* ceea ce arată şi un post militar. Aici trăia o populaţie

mixtă romano-daco- carpică, prezentă şi după părăsirea Daciei (Z. Székely, *MCA,* VI, p. 196 şi urm; VII, p. 179 şi urm. şi VIII, p. 125 şi urm; Protase, *PC,* pp. 125 şi 167 şi *Rep.arh.).* în satul *Ariuşd* (com. Araci, j. Covasna), un picior rupt de la o statuie de bronz şi ştampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina atestă cel puţin un post militar de pază *(Rep.arh.).* Sondajele arheologice făcute în oraşul *Sf. Gheorghe,* pe valea Debren, au determinat resturi de edificii romane, morminte de incineraţie, o monedă de la Hadrian s a (Szekeiy). Alte monede aflate izolat se datează de la Antoninus Pius – Severus Alexander şi arată o aşezare romană rurală din secolele II—III *(Rep.arh.).* Săpăturile arheologice din anii 1911, 1943, 1947 şi 1949, la *Boroşnetcl Mare* (j. Covasna), au identificat un sat roman dotat cu un post militar deţinut de detaşamente din *alai Gallorum,* mai apoi, din *ala I Asturum* (Paulovics, *Dacia,* p. 73; Z. Székely, *EM,* 1944, p. 485; idem, *SCIV,* I, 1950, p. 117; XIV, 1963, p. 164; Gostar *AM,* IV, pp. 179—181 şi *Rep.arh.}.* Punctul militar şi civil se lega de Angustia şi Cumidava şi, în acelaşi timp, acoperea valea Buzăului. Au apărut zidării romane, fragmente de vase sigilate, opaiţe, rîşniţe, monede (Nero-Hadrian), morminte de incineraţie etc., toate dovedind un *vicus.* La 5 km spre nord, era aşezarea romană de la *Moacşa* (j. Covasna), pe hotarul „Veresmort" între pîraiele Ciobot şi Nădaş, cercetată arheologic în 1944, cînd s-au aflat urme de zidării şi o ţiglă ştampilată (Paulovics, *Dacia,* p. 72 şi *Rep.arh.}.* în vecinătate, la *Cernatul de Jos* (j. Covasna), recentele săpături au găsit un *vicus* daco-roman din bordeie, pe locul numit „Pă- mîntul lui Róbert". Aşezarea din secolul al II-lea continua pe cea dacică din veacul precedent (Székely, *SCIV, XIV,* 1963, p. 457 şi Protase, *PC,* p. 29). Această depresiune din larga vale a Rîului Negru se lega cu Muntenia prin pasul Buzăului, în care pînă acum nu există urme de aşezări romane identificate. Cît priveşte descoperirea în acele locuri a celor 16 bare de aur marcate cu inscripţii şi busturile a trei împăraţi din anii 367—383 *(CIL,* III, 8080), ele reprezintă un tezaur ascuns (la Crasna). La *Braţe* (j. Covasna) lîngă Valea Crasnei se menţionează substrucţii de zidării, ceramică romană şi descoperiri de obiecte diferite (Székely, *Jegyzetek,* p. 28 şi C. Dai- coviciu, *SCIV,* I, 1950, p. 118).

în gura ardeleană a pasului Oituz a existat una dintre cele mai avansate şi puternice aşezări militare şi civile, cu care se închidea la sud limesul ce apăra graniţa răsăriteană a Daciei nordice. Este vorba de aşezarea de la *Breţcu* (j. Covasna) identificată cu antica *Angustia,* cunoscută lui Ptolemeu (III, 8, 4). Numele antic se potriveşte cu topografia regiunii, aici fiind un pas strimt prin care se leagă Ardealul cu Moldova[13]. Drumul roman pe valea Oituzului trebuia supravegheat atent, deoarece populaţia băştinaşă dacică era

prezentă în mare număr în aşezarea civilă (Protase, *PC,* p. 19 şi urm). Castrul, semnalat aici de Marsigli (II, 59, fig. XXVI), se găseşte la nord de sat, în faţa gurii Oituzului, pe partea dreaptă a văii Breţcului. El este situat pe o mică terasă denumită „Cetatea Doamnei“, la poalele dealului „Stejar”, în unele locuri, lagărul este atît de proeminent la suprafaţa solului, încît i se văd zidurile pe o înălţime de 2 m. S-a construit în epoca lui Traian- Hadrian. Săpături s-au făcut în anii 1877, 1925—1926 şi 1950. Fortificaţiile măsoară: 141 X 178 m şi oferă interesante elemente defensive. Termele erau la 100 m depărtare de ele. Cu ajutorul ştampilelor de pe cărămizi se constată că prin castru au trecut, rînd pe rînd, detaşamente din: *legiunea a IV-a Flavia (Klio,* XI, 1911, p. 499); *cohors I Bracaraugustanorum (CIL* III, 8074, 9), şi din *cohors (I) Hispanorum (CIL,* III, 8074, 17; cf. şi Wagner, pp. 98 şi 150). Numărul mare de unităţi arată importanţa militară a locului” Deşi s-au făcut unele sondaje arheologice şi în aşezarea civilă, ea rămîneîncă slab cunoscută. Se găsea la apus de castru, pe terasa „Cetatea Lupului”, unde, pe o suprafaţă de două-trei hectare, se înfiripaseră canabele castrului La suprafaţa solului se observă şi azi multe resturi ceramice, ţigle şi cărămizi. Unele clădiri romane se construiseră din lemn şi chirpici. Această aşezare îi atrăgea pe negustorii şi veteranii dornici de cîştig. în ea s-a descoperit un fragment dintr-o diplomă militară romană *(CIL,* XVI, 37), cu data de 14 iunie anul 92 e.n... Documentul indică un fost marinar din *classis Flavia Moesica* (pe Dunăre) care deşi părăsise de mulţi ani serviciul de marină, venise la Angustia imediat după cucerirea Daciei, atras de posibilităţile locale de îmbogăţire. Colonişti romani s-au amestecat în Angustia cu populaţia geto-dacică. Bunăstarea materială a unora rezultă din importul unor vase *terra sigillata.*

în teritoriul militar al castrului Angustia se înscrie aşezarea rurală din oraşul *Tg. Sdcuiesc.* S-au descoperit acolo ţevi de la un apeduct, cărămizi, amfore, monede etc. Pe drumul ce se îndreaptă spre Oituz au apărut (1844) şase vase de bronz, unul cu inscripţia *TalioJ(ecit) (CIL,* III, 1640, 4). Vasele fuseseră ascunse într-un moment grav, de către un negustor (Gooss, *Chronik,* 61 şi 121; *EM,* II, 1875, p. 168; Paulovics, *Dacia,* p. 74 şi *Rep.arh.).*

Pe cursul Oltului mijlociu şi în bazinul acestuia, adică de la Baraolt pînă Ia Turnu Roşu, există o zonă largă de colonizare pe hotarul sudic al Daciei nordice. în această regiune, din punct de vedere militar, etnic şi economic găsim aceleaşi caracteristici ca pe graniţa vestică a Daciei Superioare.

La *Hoghiz* (j. Braşov) s-a dezvoltat o însemnată aşezare civilă şi militară, situată pe malul stîng al Oltului, în faţa strîmtorii Racoşului, un loc important prin încrucişarea drumurilor comerciale şi

strategice[14]. Drumul ce venea din Ţara Bîrseî şi se îndrepta spre defileul Oltului către munţii Per- şanilor se bifurca la Hoghiz-Ugra. O ramură a lui pleca spre valea Tîrnavei Mari, iar alta spre Turnu Roşu. Astfel, la Hoghiz, exista un punct obligatoriu de trecere spre cîmpia Făgăraşului. Castrul şi aşezarea civilă controlau o mare reţea rutieră, ceea ce explică descoperirea multor monede (Horedt, *MC A,* I, p. 786 şi urm.). Castrul Hoghiz (amintit prima dată în 1776) era construit pe o terasa de lîngă Olt, aproape de hotarele cu satele Fîntîna şi Ugra. Avea mărimea 165 X 200 m şi o dublă zidărie a incintei, compartimentată şi umplută cu pămînt. Se presupune că primul castru fusese din pămînt. A făcut obiectul unor săpături limitate în anii 1847, 1855, 1859 şi 1949. Multe dintre pietrele sculptate sau scrise găsite acolo s-au împrăştiat în construcţia unor biserici din satele vecine. în interior are mai multe ruine de clădiri, conducte de canalizare şi altele. Dezvoltată din *canabae,* aşezarea civilă s-a extins mult în jurul castrului. Ea era mai puternică spre Olt, unde s-au descoperit zidării, cărămizi, ţigle, ceramică, un apeduct din tuburi de teracotă ştampilate cu cifre *{CIL,* III, 8075, 29), un relief al Cavalerilor danubieni *{CMRED,* nr. 20), trei sculpturi, o mînă de la o statuie de bronz în mărime naturală, un de scut argintat, o figurină a Dianei, *terra sigillata,* un inel de aur, opaiţe ştampilate ş.a. *{CIL,* III, 1659, 3, a, 11). în timpul săpăturilor din 1949, au apărut şi alte obiecte, între care arme de fier, monede (Antoninus Pius-Gordian al III-lea) şi un buton de bronz cu numele soldatului *Titus Avitus Germanicus.* Garnizoana a fost alcătuită la început din *ala I Asturum {CIL,* III, 8074, 1, b ~ 1633, 11 şi Wagner, p. 10); apoi din *cohors III Gallorum {CIL,* III, 953; 955 = 7721 şi *Dacia* VII – VIII, p. 315, din anii 177—180). Textele epigrafice rămase ne dau puţine informaţii *{CIL,* III, 951 = 7720; 952 = 7723; 953; 954 = 7722; 955 = 7721; 956; 957). Sînt veneraţi *Esculap* cu *Hygea* de către *Tib.Cl. Donatus;* lupiter Capitolinul de către *C.* ZasrZms; sînt onoraţi cu monumente împăraţii Hadrian, Marcus Aurelius şi Commodus. La Hoghiz a fost onorat în activitate *Honoratus,* prefect din *cohors III Gallorum {CIL,* III, 954 = 7721), iar pe un alt fragment întîlnim numele *Suria.* Expresia de *ex arg(enli) p(ondo),* întîlnită pe o epigrafă fragmentară votivă, ar putea indica o sumă de bani folosită de o asociaţie religioasă *{CIL,* III, 957). De amintit că în zona localităţilor Hoghiz şi Rupea s-au descoperit multe monede de bronz din secolele III—V (Probus-Arcadiu), o dovadă că aşezările rurale de aici au existat după părăsirea Daciei (Protase, *PC,* p. 165).

Pînă la gura Oltului de la Turnu Roşu, mai întîlnim un castru la *Cincşor* (corn. Voila, j. Braşov), cunoscut din secolul trecut[15]. Lagărul

se află la sud de sat, în locul numit de saşi „Burgstatt”, acum nivelat de arături. Este cu totul nesigur dacă prima sa garnizoană a fost alcătuită de *ala Siliana {CIL,* III, 8075, 31 = 1633, 13), ce ar fi făcut un castru de pământ, transformat apoi în fortificaţie cu zidării, de către *cohors II Flavia Bessorum* (Wagner, p. 97), după cum probează ştampilele ei pe cărămizi *{CIL,* III, 8074, 12, c – *AI SC,* II, p. 353). Un *Carvilius Secundimis* este îngropat la Cincşor de fratele său *L. Carvilius Rusticus,* prefect al cohortei a ILa Flavia Bessorum, ambii italici (Russu, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 208 şi urm.). în aşezare, cultul lui Mithras era puternic, după cum dovedesc cele cinci reliefuri găsite acolo *{CIMRM,* II, 2012—2017). Continuitatea aşezării de la Cincşor, după cucerirea Daciei, se atestă prin monede din secolul al IV-lea (Protase, *PC,* p. 163).

Dintre aşezările rurale romane, din zona intracarpatină a sudului Daciei, merită a fi menţionate ca mai importante cîteva. La *Feldioara* (corn. Viştea de Jos, j. Braşov), pe locul la „Cetăţuia”, din lunca Oltului, între podul plutitor şi sat, se văd la suprafaţa solului multe cioburi şi cărămizi, indiciu al unei aşezări romane (Ackner, *JCC,* 1856, p. 28; Gooss, *Chronik,* 74 şi Horedt, *Studii,* II, 1, 1949, p. 142). De la *Hălmeag* (corn, Şcrcaia, j. Braşov) se semnalează descoperirea unui *umbo* de scut argintat (1835)/cu numele unui soldat din legiunea a XV-a Apollinaris *(CIL,* III, 1640, 2). Obiectul nu indică o aşezare, ci a fost pierdut de un luptător roman în timpul războaielor de cucerire a Daciei (Neigebaur, p. 278 şi Gooss, *Chronik,* 80).

Despre prezenţa în masă a populaţiei dacice în zona sudică a Daciei superioare, sub stăpînirea romană, avem dovezi arheologice concludente pe baza săpăturilor arheologice din unele necropole. Un atare cimitir claco-roman s-a identificat la *Calbor* (j. Braşov). Necropola care se întindea pe Dealul Cal- borului (în hotarele satelor Calbor şi Galaţi), este formată din aproximativ 50 de tumuli (diam. 10 m), cu morminte sărace de incineraţie, al căror inventar este compus din ceramică dacică şi romană, fibule şi alte obiecte din fier. Ele arată în aşezarea civilă (încă anonimă) o convieţuire a elementelor de colonizare romană cu cele băştinaşe dacice (M. Macrea, *MC A ,* IV[7], p. 119 şi urm.; *V,* p. 414 şi urm. şi Protase, *PC,* p. 21 şi urm.).

Conlocuirea daco-romană rurală în secolul al II-Iea e.n., apare mult mai categorică pe baza descoperirilor făcute la *Caşolt* (j. Sibiu)[16].

Necropola cuprinde peste 300 de tumuli (diam. 5—17 m) şi este situată în locul „La morminţi” (sau „La stejari”). Săpăturile au identificat morminte ce datează din secolele II—III (?), care ar arăta o continuitate a elementelor băştinaşe sub stăpînirea romană,

Materialul arheologic recuperat indică o necropolă de incineraţie în tumuli a unei populaţii de condiţii materiale modeste. în inventarul mormintelor se întîlnesc vase lucrate la roată după vechea tehnică dacică (Latene), alături de vase romane, podoabe din bronz, fibule, brăţări, 30 de monede de bronz (Galba-Marcus Aurelius) ş.a. Aşezarea civilă era de caracter păstoresc şi se găsea alături de necropolă, în punctul la „Pepinieră”, pe ambele maluri alepîrîului Highiu. Localnicii trăiau în modeste colibe de bîrne sau din plase de nuiele lipite cu lut. în dărîmăturile acestor locuinţe rurale s-au descoperit, pe lîngă vetrele de foc, vase dacice şi romane, fibule de bronz, chei din fier, rîşniţe şi altele. Atît necropola, cît şi aşezarea civilă arată pe băştinaşii daci, care, în secolul al II-lea e.n., încă îşi mai păstrau, sub stăpînirea romană, forme ale vechii lor culturi materiale, alături de adoptarea celor romane, mai avansate din punct de vedere tehnic.

Materialul istoric şi arheologic privitor la zonele de graniţă estică şi sudică ale Daciei nordice ne îngăduie a formula cîteva concluzii istorice, preţioase pentru epoca romană a acestor regiuni. Lipsa aşezărilor de tip urban se explică prin caracterul economic înapoiat al locuitorilor. Nu s-a putut realiza o agricultură înfloritoare, iar dintre bogăţiile minerale s-a putut exploata numai sarea ce aducea puţine venituri. Cele două mari bogăţii, păşunile şi salinele aparţineau statului roman, care le fructifica prin arendarea’lor unor particulari. Aceşti *conductores* posedau oficii fiscale în diferite locuri, cum era cel de la Domneşti. Populaţia mai putea realiza unele venituri prin comerţul cu dacii liberi din Moldova şi Muntenia, practicat prin păsurile carpatine, mai însemnat fiind cel de la Oituz—Angustia. Existau de asemenea unele ateliere de producţie locală, cum erau cele ceramice de la Cristeşti, care produceau pentru export, atît în interiorul, cît şi în exteriorul provinciei Dacia. Atelierele de pietrărie funcţionau mai mult în zona răsăriteană a provinciei, mai ales pe lîngă castre, unde găseau clienţi pentru inscripţii şi monumente sculpturale.

Partea cea mai interesantă a acestor două regiuni o constituie compoziţia etnică a populaţiei. Descoperirile arheologice ceramice din necropole, aşezările civile şi chiar din unele castre, ne pun în faţa unor dovezi indiscutabile, despre prezenţa în masă a populaţiei autohtone geto-dacice. Se pare că în unele locuri au fost transplantaţi din interiorul provinciei numeroşi daci, spre a lăsa acolo pămînturiie cele mai bune coloniştilor romani. Autohtonii convieţuiesc pe aceste graniţe alături de coloniştii romani şi soldaţii de pază. Dacii au o modestă situaţie materială, fapt vizibil din examinarea inventarului mormintelor lor şi a urmelor de locuinţe.

Vecinătatea dacilor liberi » >
din Muntenia şi Moldova a determinat stăpînirea romană să împăneze cu castre şi turnuri de supraveghere (ocupate de trupe auxiliare) aceste regiuni în fierbere. Garnizoanele aveau misiunea de a controla din aproape trecă- torile munţilor şi de a împiedica legăturile tainice dintre dacii ce se găseau sub stăpînirea romană şi cei de peste Carpaţi. Este probabil că se creaseră şi pe aceste frontiere „zone ale nimănui", ca în nordul Daciei.

Cu excepţia aşezării romane de la Cristeşti (poate şi Sînpaul) unde se poate identifica un *pagus* de seamă, restul aşezărilor rurale sînt *viei,* în care predomina numeric populaţia geto-dacică. Aşezările cu mai multă viaţă romană se găseau numai lîngă castre, dezvoltîndu-se din canabele acestora în care predomina elementul militar, activ sau reprezentat prin veterani. în jurul acestor castre au existat multe *territoria* militare, prin care se organiza şi viaţa administrativă a populaţiei civile sub controlul comandanţilor de garnizoane.

O situaţie cu totul aparte ne oferă Ţara Bîrsei, din jurul actualului Braşov pînă în cîmpia Făgăraşului. Ne aflăm într-o regiune agricolă destul de fertilă, dar în care urmele romane, militare şi civile sînt absente. Linia castre- lor romane şi a aşezărilor civile se menţine pe cursul Oltului mijlociu şi al Rîului Negru, fără să coboare către sud. Pînă la efectuarea unei anchete arheologice amănunţite, putem bănui că în această cîmpie nu s-a exercitat decît un control militar roman, fără o ocupare şi colonizare definitivă a ei. Ipotetic, mai putem presupune că regiunea fusese rezervată unor grupe de daci masaţi aici prin evacuarea lor din interiorul Daciei.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Lucrarea de bază asupra cercetărilor arheologice ale Daciei răsăritene este a lui Ştefan Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák" ezüstkincsek kérdése,* Cluj, 1944; cf. şi C. D a i c o *v* i c í u, *Dacia,* VII —VIU p. 318 şi urni.

[s] Bibi, mai veche la Paulovics, *Dacia,* p. 19 şi urm.; Cf. încă Dorin Popescu, *SCIV,* X, 1959, p. 150; St. D ă n i 1 ă, *PM,* 1960, p. 151 şi urm.; Protase, PM., 1960, p. 188 şi urm.; idem, *Dacia,* N. S., VI, 1962, p. 505 şi urm.; idem, *PC,* p. 45 şi urm.; Protase – Danii ă, *Apulum,* V, p. 557 şi urm. şi *Rep. arh.*

[3] J ung, *Pasten,* p. 137; Ornstein, *AÉ,* XVII, 1897, p. 394; G. Fischer, *KVSL,* XLIV, 1920, p. 70 şi urm.; Christ eseu, *Viata ec.* , pp. 51 şi 102; C. D a i c o V i c i u, *ACMIT,* II, 1929, p. 308; Paulovics, *Dacia,* p. 23 şi urm.; I. I. R u s s u, *SCS, Cluj,* VII, 1956, p. 7 şi urm ; şi *Rep.*

arh.

[4] N e igebau r, p. 251 şi urm; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 25 şi 1857, p. 98; G o o s s, *Chronik,* 121 şi urm. şi *AEM,* I, 1877, p. 31; I o r m a, Lîws, p. 129; G. Téglás, *AÉ,* XVIII, 1898, p. 353 ; Christescu, *1st. milit.,pp.* 109, 131 şi 180; Paulovics, *Dacia,* p. 25 şi urm. şi *Rep. arh.*

[B]Neigebaur, p. 247 şi urm.; G. Téglás, *AEM*, 1887, p. 238; C. D a i c o V i c i u, *A ISC,* II, p. 58 şi urm; Paulovics, *Dacia,* p. 32 şi urm. (cu vechea bibliografie) *Rep. arh.,* şi P r o t a s e, JA/JV, II, 1965, p. 209 şi urm.

[8] C. D a i c o V i c i u, *Dacia,* VII —VIII, p. 319; Paulovics, *Dacia,* p. 38 şi urm.; Z. Székely, *MC A,* VII, p. 186 şi VIII, p. 331 şi urm.; I. I. R u s s u, *AMN,* I, p. 185 şi urm.; P r o t a s e, *PC,* p. 47 şi *Rep. arh.*

[7] G o o s s, *Chronik,* p. 86 şi urm.; AL Ferenczi, *AC MIT,* I, p. 216 şi urm.; C. Daicoviciu, *AC MIT,* II, pp. 307, 317 şi urm.; Paulovics; *Dacia,* pp. 81 – 101 (cu vechea bibliografie); F 1 o c a, *MCA* , I, p. 768 şi urm.; Dorin Popescu, *MCA,* II, p. 153 şi urm.; Z. Székely, *MCA,* VI, p. 187 şi urm.; I. I. R u s s u, *AMN*, I, 1964, p. 182 şi urm.; A. Zrínyi, *RM,* nr. special, II, 1965, p. 431; Al. Popa, *Muz. Brukenthal,* 12, p. 231 şi urm.; *Rep. arh.* şi P r o t a s e-Z r i n y i, *AMN*, II, 1965, p. 257 şi urm.

[8]C. Daicoviciu, *Dacia,* VII —VIII, p. 318; Pau lovics, *Dacia,* pp. 43—48 (cu vechea bibliografie); Christescu, *1st. milit.,* p. 131 ; M. M acrea, *SCIV,* II, 1951, p. 304 şi urm.; idem, *OD,* p. 339 şi urm.; Z. Székely, *Muzeul regional Sf. Gheorghe, 1879— 1954,* Tg. Mureş, 1955, p. 31 şi urm.; idem, *MCA*, V, p. 242; idem, *SCIV,* XIV, 1963, p.163 şi urm.; I. I. R u s s u *EKL,* p. 532 şi urm.; idem, *AMN,* I, 1964, p. 186 şi urm.; şi *Rep. arh.*

[9] G o o s s, *Chronik,* 116 şi AEM, I, 1877, p. 32; Orbán, *AÉ,* VII, 1887, p. 86; G. Teglá s, *AE,* XV, 1895, p. 92 şi *Klio,* I, 1901, p. 509; C. D a i-

[0] v i c i u> *Dacia,* VII—VIII, p. 32; Paulovics, *Dada,* p. 48 şi urm.; ¡Vf M a c r e a, *SCIV,* II, 1951, p. 306 *Rep. arh.*

io c. D a i c o v i c i u, *op. cit.,* p. 319 §i urm.; Pau lo v ics, *Dada,* I» 53 0 urm. (cu vechea bibliografie); *SCIV,* 1959, p. 150; I.Ferenczi, AíCJ , VII, p. 401 £i urm.; *RM,* nr. spec., II, 1965, p. 432 §i *Rep. arh.*

nNeigebaur, p. 279 ; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 32; Gooss, *Chronik,* 97; Christescu, *Ist. milit.*, p. 121; C. D a i c o v i c i u, Dacia, VII —VIII, p 320 şi urm.; Pau 1 o v i c s, *Dada,* p. 62 urm.; Z. S z e k e 1 y, *Muz. Sf. Gheorghe,* p. 28 şi urm.; idem, *MCA,* VIII, p. 331; *SCIV,* I, 1950, p. 118; *Rep. arh.* şi N. G o s t a r, *AM,* IV, 1966, p. 179.

[1J] Gooss, *Chronik,* p. 88 şi *AEM,* I, 1877, p. 34; Christescu, *Ist. milit-,* p- 131 > C. Daicoviciu. *Dada,* VII —VIII, p. 325; Pau 1 o v i c s, *Dada,* p. 66$iurm.; Z. Szekely, *Muz. Sf. Gheorghe,* p. 18§iurm.; idem, *A. Komollói erődített romai tábor cimen,* Cluj, 1943; Wagner, p. 153; *SCIV,* 1, 1950, p. 117 §i urm. şi *Rep. arh.*

[13]M ar s i g 1 i, II, p. 59; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 33; Gooss, *Chronik,* p. 66; Em. Panaitescu, *Bull. Sed. Hist. Acad. Roumaine,* XV, 1929, p. 10 şi urm.; idem, *Atti del 2 – Congresso di Studi Romani,* 1933, p. 2 şi urm.; R. Vulpe, *Angustia,* ín vol. *În amintirea lui C. Giurcscu,* Bucuresti, 1944, p. 551 §i urm.; P a u 1 o v i c s, *Dacia,* p. 73 şi urm.; M. Mac rea, *SCIV,* II, 1951, p. 286 şi urm.; Z. Székely, *Muz. Sf. Gheorghe,* p. 18 şi *Rep. arh.*

[14]N e i g e b a u r, p. 275 şi urm.; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 29 şi urm. $i 1857, p. 99; Gooss, *Chronik,* 79 şi urm.; G. Téglás, *AE,* X, 1890. p. 359 şi urm.; C. Daicoviciu, *Dacia,* VII—VIII, p. 315 şi urm.; Christescu, *Ist. milit., passim;* H o r e d t, *SCIV,* I, 1950, p. 23 şi urm. şi *MCA,* I, p. 785 şi *Rep. arh.*

[15]N e i g e b a u r, p. 274 şi urm.; A c k n e r, *JCC,* 1856, p. 29 şi 1857, p. 99; Gooss, *Chronik,* 108 urm.; M. v. Kimakovicz, *KVSL,* 1912, p. 54 şi urm.; C. Daicoviciu, *AISC,* II, p. 253 şi urm. şi , p. 285; Christescu, *Ist. milit., passim;* Hör ed t, *Mitt. Baron Brukenthal. Mus.,* IX-X, 1944, p. 10 şi *Rep. arh.*

[ltt] O. F 1 o c a, *Sargetia,* p. 98 §i urm.; M. Macrea, *SCIV,* VI, 1955, p. 581 şi urm.; idem, *MCA,* IV, p. 119 ^i urm.; V. p. 403 şi urm. şi VI,
p. 407 şi urm.; N. L u p u, *SCS, Cluj,* ser. a Ill-a, VI, 1955, 3 — 4, p. 97 şi
urm. §i P r o t a s e, *PC,* p. 22 şi urm. Dacismul necropolei de la Casolt este negat de catre H o r e d t, *Untersuch.,* p. 31 şi urm.; şi Seb. Mor in t z,
MCA, VII, p. 445 §i *Dacia,* N. S., V, p. 407 şi urm.

DACIA SUDICA

DROBETA ŞI TERITORIUL EI

Drobeta a fost primul loc din Dacia sudică în care a pătruns stăpînirea imperiului la nord de Dunăre şi unde s-a altoit o viaţă romană peste o aşezare dacică de seamă. Condiţiile geografice, bogăţiile agricole, clima dulce, nodul de drumuri terestre şi fluviale, cel mai de seamă port al Daciei Ia Dunăre şi poartă a provinciei prin podul imperial – toate au creat Dro- betei însemnate avantaje, asigurîndu-i prosperitatea urbanistică şi economică. în jurul oraşului, pe o terasă ridicată se extinde o cîmpie adîncă de şase kilometri şi închisă de arcul unor dealuri propice culturii viţei de vie şi înjghebării unor gospodării sclavagiste de tipul *villa rustica.*

Pînă la data cînd Traian a săpat primul canal ce a străbătut colţii de stîncă de la Porţile de Fier, Drobeta constituia ultima escală a corăbiilor care urcau fluviul, după cum Dierna era locul de acostare al celor ce-l coborau, pe la Cazane. Apreciată după importanţa vestigiilor şi bogăţia materialului epigrafic, ea ne apare ca cel mai de seamă centru urban al Daciei de sud. Drumul de la Dierna străbatea Drobeta şi continua spre inima Olteniei de azi, pînă la Romula. Marea cale imperială a Moesiei Superioare, după ce călca podul lui Traian, prin Drobeta, se îndrepta către Bumbeşti şi valea Jiului, pînă în lunca Mureşului, unde se lega de drumul Sarmizegetusa-Apu- lum. Era de aşteptat ca un centru urban atît de important să atragă atenţia multor cercetători români şi străini[1].

Ruinele Drobetei ocupă o suprafaţă de aproape 2 km^2. în decursul veacurilor, ele au suferit însemnate distrugeri. în veacul al XlII-lea, prin construcţia cetăţii feudale din grădina publică a oraşului actual Turnu Severin („Turnul lui Sever“), aceste ruine au devenit cariera de piatră a zidarilor, folosită mereu pînă cînd în 1835 – o dată cu fundarea oraşului modern – întreaga arie a cetăţii antice a fost acoperită de cea înălţată în zilele noastre. Distrugerile au continuat prin colecţionari şi arheologii diletanţi.

La cronicarii români Miron Costin, Dimitrie Cantemir şi

Constantin Can- tacuzino-Stolnicul întîlnim numai cuvinte de admiraţie despre ruinele Severinului şi despre „minunăţia“ podului lui Traian. Meritul de a fi cercetat pentru prima dată întregul complex de ruine de pe „Cîmpul Severinului“

(pe atunci nelocuit), îi revine lui Marsigli (II, p. 25 şi urm.), pe care îl găsim în 1689 la Severin, căutînd să lege un pod de vase'de ruinele picioarelor podului lui Traian, ca să treacă armatele austriece în Valahia. Această împrejurare a fost pentru el un fericit prilej ca să poată cerceta amănunţit inscripţiile, pietrele sculptate şi ruinele de la Tr. Severin şi să ridice cîteva schiţe topografice, azi extrem de preţioase pentru noi. între anii 1896 şi 1899, Gr. G. Tocilescu a organizat primele săpături arheologice la Drobeta, la castrul şi podul roman, urmate de fericite descoperiri epigrafice, arhitecturale, sculpturale, numismatice ş.a. Lui îi revine meritul de a fi precizat fazele de viaţă ale aşezării şi de a o fi făcut cunoscută lumii ştiinţifice internaţionale. Lucrările lui Tocilescu au fost reluate între cele două războaie mondiale de către AL Bărcăcilă, care a degajat aproape complet castrul şi băile romane şi a înfiinţat muzeul local „Porţile de Fier". Astăzi, săpăturile continuă pe o scară mai modestă, sub conducerea acestui muzeu. Ca rod al acestor îndelungate cercetări, posedăm azi la Drobeta un număr de peste 100 de inscripţii pe piatră şi pe diferite alte materiale dure *(CIL,* III, 1582; 1584; 1586; ¡587; 1703; l-3; 6279 = [ZLS, 3154]; 8006; 8014 - 8016 ; 8017=1581; 8018=1583 [= *ILS,* 7247]; 8019; 8020=6280; 8021 = 1585; 8032=1593; 8062=1628 ; 8066, 9; 8072; 8074; 12, a-b, 8074, 23; 8076; 11, c = 2; 14216, l-8; 14216, 9 [= *ILS,* 7150, a]; 14216, 10- 15; 14216, 28; 14484; Tudor, *OR*[3]*,* p. 379 şi urm. 1—77).

Izvoarele literare antice şi cele epigrafice ne-au păstrat numele Drobetei ortografiat în două feluri: *Drobeta* şi *Drubeia.* Ptolemeu (III, 8 şi 10) ni-l dă sub forma coruptă ApoucpYjyu«; în loc de ApoupT) ; în *TP* găsim varianta *Drubetis* (Miller, *IR,* p. 513), iar în *ND (Or,* XLII, 16 şi 24): *Drobeta.* Textele epigrafice emanate de la autorităţile locale şi de la unii particulari îl transcriu sub forma *Drobeta*[2]*,* în schimb inscripţiile rămase pe cărămizi şi provenind de la unele persoane de mică importanţă folosesc transcrierea *Drubeia*[3]*.* Rezultă că cele două forme erau folosite paralel, atît în vorbire cît şi în scris; *Drubeta* fiind o rostire mai populară (ca şi în cazurile Napoca-Napuca şi Comidava-Cumidava). Oricum ar fi, toponimicul este limpede dacic. După Tomaschek (II, 2,73) şi Pârvan *(Getica,* pp. 113, 263 şi urm. şi p. 286), el este format din rădăcina *drobe-drube* şi terminaţia *-ta,* traducîndu-se în limba română cu toponimicul „Despicata". Atare denumire îşi poate găsi explicaţia în anumite aspecte orografice şi hidrologice locale, ca despică- turile adînci din platforma Dunării (Ogaşul Tăbăcarilor, Valea Fîntînilor) sau prin desfacerea fluviului în două braţe, chiar în faţa Drobetei.

O Drobetă geto-dacică se atestă şi din punct de vedere arheologic, prin materialele ceramice culese din săpăturile arheologice făcute la castrul roman şi în alte puncte. Ea se dezvoltase ca una dintre multele-iLw«^ („aşezare”- „sat”) de pe valea Dunării, în legătură economică la început cu lumea elenistică, mai apoi cu Imperiul roman. De aceea se admite că pătrunderea românismului la Drobeta precedase anexarea militară romană care are loc în anii 101 – 102. Unii istorici de la începutul secolului nostru au crezut că Drobeta fusese anexată de romani şi transformată în *municipium* încă din timpul lui Domiţian, ea fiind acel oraş anonim al Moesiei (Dio Cassius, LXVIII, 6) din care pornise expediţia lui Cornelius Fuscus împotriva lui Decebal. C. Patsch *(JOAI,* 1904, p. 71 şi urm.) îşi baza toate aceste teorii pe lectura hazardată a unei inscripţii ridicată la Drobeta în anul 145 e.n., unde ar fi fost citată RESPVBLICA MVN.FL. HADRIANI DROBET *(CIL,* III, 8017=1581). W. Kubitschek *(Klio,* X, 1910, p. 253 şi urm.) a răsturnat însă toate argumentele colegului său vienez, dovedind că în epigraful respectiv este vorba de un MVN.AEL. şi nu *FL(avium),* aşa cum el mai apare şi într-o altă inscripţie *(CIL,* III, 8129=6309: MVN.P. AEL. DRVB.).

Anexarea Drobetei la imperiu s-a făcut încă din timpul primei expediţii a lui Traian împotriva dacilor. Ea a devenit o puternică bază militară prin concentrarea unor mari efective, chemate să participe la construirea podului imperial şi la pregătirile pentru ultima campanie a împăratului împotriva lui Decebal. Atunci cînd a izbucnit cel de-al doilea război al lui Traian cu Decebal, ea a constituit principala bază de operaţii şi locul cartierului general al împăratului. Erau prezente Ia Drobeta importante detaşamente ale legiunilor I Italica, a V-a Macedonica, a Vil-a Claudia, a XlII-a Gemina, I Adiutrix şi a IV-a Flavia *(CIL,* III, 8072, 8066, a; 8062=1628 (= *ILS,* 9109); Tudor, *OR*[3]*, SE,* nr. 49—58). Mare va fi fost, desigur, şi numărul trupelor auxiliare, dintre care cunoaştem numai cohortele a H-a Hispano- rum, I Cretum şi a III-a Brittonum, graţie ştampilelor de pe cărămizi aflate în zidăria podului *(CIL,* III, 1703, 1—3 şi 8074, 12, b); precum şi pe *cohors I Antiochensium* care ar fi putut construi castrul de piatra *cp.,* 1959, nr. 309). Cantonarea acestor trupe s-a făcut în mari *castra aestiva,* din pămînt, cum fusese cel dintre Tr. Severin şi Schela Cladovei, lung de 650 m şi lat de 576 m (notat prima dată de către Marsigli, iar azi distrus şi nivelat). O data cu aceste legiuni şi trupe auxiliare s-au stabilit la Drobeta şi primii colonişti, în canabele şi vechea aşezare autohtonă getică.

între anii 102 şi 105, s-a desfăşurat la Drobeta o febrilă campanie

de construcţii cu caracter militar; podul lui Traian şi castrul de piatră, al căror arhitect a fost vestitul Apollodordin Damasc. Plănuite mai demult, ele au legat definitiv Dacia de imperiu şi au asigurat avîntul economic al Drobetei.

Prin tehnica sa temerară construcţia podului a stîrnit mare admiraţie în antichitate, ca şi în timpurile moderne. Cu ocazia inaugurării lui s-au bătut medalii de bronz, iar Columna lui Traian îl reproduce la loc de cinste, într-una din scenele sale (Tudor, *AO,* X, 1931, p. 149 şi urm.) Zidit pe 20 de picioare de piatră, podul era lung de 1134, 90 m şi lat de 14,55 m. Marea lăţime a podelei sale de bîrne arată circulaţia intensă a mărfurilor şi călătorilor, care treceau mai ales din Dacia în imperiu. Marea primejdie pentru stabilitatea acestui pod nu au fost ameninţările barbare, ci însăsi Dunărea, prin aluviunile ei, creşterea apelor şi presiunea sloiurilor de gheaţă asupra picioarelor care barau o treime din lăţimea fluviului. El a fost menţinut graţie multor reparaţii şi sacrificii tehnice, pentru prosperitatea oraşului, nevoile militare şi economice ale provinciei.

Castrul de piatră care asigura paza capătului de nord al podului apare pe columna din Roma alături de pod, acolo unde este redată inaugurarea acestuia cu ocazia campaniei din anul 105. Faptul dovedeşte construcţia sa tot în perioada dintre cele două războaie ale lui Traian cu dacii. Lucrat în întregime din piatră, era lung de 137,50 m şi lat de 123 m. Pretoriul său monumental, locuinţele ofiţerilor şi ale soldaţilor, magaziile şi porticurile de pe marginile căilor interioare (toate construite din piatră) indică cel mai confortabil castru din Dacia, loc de popas pentru comandanţii şi trupele care treceau de pe un mal pe altul. Garnizoana sa permanentă, alcătuită mai întîi din *cohors III campestris (CIL,* III, 14216, 8 şi 10), mai apoi din *cohors I sagittariorum milliaria equitata*[4]*,* a stimulat creşterea canabelor situate probabil în jurul castrului şi contopite repede cu aşezarea autohtonă.

Titlul de municipiu îl deţine Drobeta de la Hadrian, probabil din anul 124, cu prilejul marei vizite imperiale în Dacia. Este imposibil ca în timpul acestei călătorii Hadrian să nu fi vizitat şi oraşul de la Dunăre! Cea mai veche inscripţie care vorbeşte de *municipium Aelium Hadrianum Drobeten- sium* este însă numai din anii 145, apărînd ca o dedicaţie pusă împăratului Antoninus Pius *(CIL,* III, 8017—1591, cf. şi mai sus). Oraşul a fost atribuit tribului Sergia *(CIL,* III, 1579 şi Forrni, *OD,* p. 236). Din perioada de trei sferturi de veac cît timp oraşul a rămas în situaţia de muncipiu, sínt cunoscute o serie de documente epigrafice privitoare la el. Consiliul

său municipal *(ordo)* a avut ca membri titulari sau onorifici personaje de seamă din lumea plutocratică locală ori din alte părţi. Geniului acestei adunări *(genius ordinis)* i-a fost închinat un altar prin grija lui *Cn. Aem[ilia]nus quattuorvir* şi *pontifex* al oraşului, cu o motivare rămasă pentru noi de neînţeles din cauza deteriorării inscripţiei *(An.ep.,* 1959, nr. 313). Pe una din feţele laterale ale monumentului, imaginea simbolică a acestui *genius* s-a reprezentat prin chipul unei femei înaripate, cu haină lungă şi cu o *patera* în mînă, spre care se coboară de pe umărul ei un şarpe, ca să se adape din vas. Prosperitatea oraşului îndreptăţea acest consiliu să-şi atribuie titlul pompos de *splendidissimus ordo,* atunci cînd acorda în chip onorific insignele decurionale lui *MV al. Longinus, med(icus) leg(ionis) VII CI (audiae),* îngropat în vîrstă de 23 ani de către părinţii săi, în Drobeta. Tînărul primise atare „decoraţii municipale" probabil drept răsplată pentru serviciile sale medicale oferite populaţiei într-un moment dificil în ceea ce priveşte sănă
tatea publică. în lista dregătorilor municipali drobetani mai întîlnim pe *Lucius lulius Bassus, decurio et quaestor,* omorît de hoţi în părţile Mehadiei *(CIL,* III, 1579, cf. mai sus p. 33); pe *Lucius Quaesidius Praesens, decurio* şi *quinquennalis,* retras la Viminacium, în nordul Serbiei, unde a fost şi îngropat *(CIL,* III, 8128—6309) şi pe *M. Arrius Saturninus,* decurion al municipiului la vîrstade 16 ani, îngropat şi el la Drobeta, de sora şi moştenitoarea sa, *Arria Saturnina* (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 41). Dacă cifra de pe piatra de mormînt nu este cumva o greşeală de lapicid, atunci tînărul Saturninus făcuse parte dintre *praetextati* sau *decuriones minores,* promovat onorific în postul respectiv, datorită averii însemnate de care dispunea familia sa. în oraşul Cezareea Maur it an iei (deci în colţul de nord-vest al Africii), *municipium Hadrianum Drobetae ex Dacia* a ridicat un monument onorific în cinstea unui *Sex. Cornelius (An.ep.,* 1905, nr. 110). S-a presupus că cel onorat fusese un personaj influent, binevoitor faţă de oraşul de la Dunăre, probabil rudă cu binecunoscutul guvernator al celor trei Dacii din anii 170—172, *Sextus Cornelius Clemens (PIR,* II[2], C. 1340 şi Stein, *Reichsb.,* p. 44). Municipiul Drobeta ridicase statui în onoarea împăraţilor Antoninus Pius, Lucius Verus şi Commodus *(CIL,* III, 8017=1581; Tudor, *OR*[3]*, SE,* 2 şi *An.ty.,* 1914, nr. 117).

O dată cu înălţarea sa în situaţia de municipiu, oraşul a căpătat învoirea de a-şi organiza un colegiu de *Augustales,* despre care ştim prea puţin. Un membru al acestei asociaţii a fost *M. Minicius S[i]nphorus,* după nume un peregrin sau un libert *(An.ep.,* 1959, nr. 315). Organizaţia aceasta şi-a continuat activitatea şi, în perioada

cînd oraşul trecuse în rîndurile celor cu dreptul de *colonia. Aug(ustalis) c\ol(oniae)}Drub(etae),* ne este cunoscut un *L.Iul. Pae[t(inus) ?] V[al?]enus,* căsătorit cu grecoaica *lulia Kalligenia,* şi prieten cu *lul.Daciscus,* un autohton get Tudor, *OR*[3]*. SE.* 40.

Un frumos bloc de piatră, întrebuinţat în evul mediu ca material de construcţie în zidul bisericii catolice de la „Turnul lui Sever", ne-a păstrat o elegantă dedicaţie adresată împăratului Caracalla, prin anii 198—210 e.n., din care rezultă că la acea dată oraşul devenise *colonia Septimia Drobeta,* ca o binefacere a împăratului Septimiu Sever, între multe altele făcute de acesta Daciei. *(An.ep.,* 1914, nr. 118). Noul său *ordo* poartă şi el adesea epitetul de *splendidissimus (CIL,* III, 8019), o nouă dovadă despre continua prosperitate economică şi urbanistică a oraşului. Aceasta îi determină pe unii oameni de seamă din viaţa provinciei să accepte bucuroşi titluri onorifice sau alte atenţii din partea coloniei Drobeta. în rîndul acestora îl găsim pe cunoscutul arendaş *(conductor), P. Ael. Strenuus,* ca *decurio* al coloniei *(CIL,* III, 1209 = *ILS,* 7147, cf. şi mai sus, p. 156) de ale cărui servicii un oraş cu o viaţă economică atît de intensă ca Drobeta avea mare nevoie. *Duumvir, flamen* şi *patronus* al coloniei noastre fusese şi *T. Ael. Aelianus,* fiul lui r. *Ael. Zeuxis,* cavaler roman, la origine tot un peregrin, poate chiar libert îmbogăţit. Este probabil ca şi aici să fie vorba de o familie de *conduc- tores* din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. în afară de cele trei demnităţi municipale, Aelianus obţine favoarea de a-şi ridica propria statuie ecvestră pe una din pieţele oraşului. Mulţumit de această cinstire, el însuşi suportă cheltuielile pentru înălţarea monumentului *(An. ep.}* 1959, nr. 317). Mulţi dintre magistraţii oraşului se răspîndeau la mari depărtări^ unde-şi etalau cu mîndrie dregătoriile drubetane. *Aurelius Longinus,* unul dintre mulţii *decuriones* ai coloniei, s-a retras şi a murit pe coastele dalma- tine *(CIL,* III, 2679). Un oarecare *Septimius,* decedat la 65 de ani, se re-trăsese în wcw-ul roman de la lezureni, de pe lîngă Tg. Jiu, unde-şi avea gospodăria sa de ţară, exploatată cu ajutorul mai multor sclavi(?) *(An. ep.,* 1959, nr. 329). Alţi membri bogaţi din consiliul comunal al coloniei, ca *P. Claudius lulius* şi un *Paulus,* îşi căutau sănătatea la izvoarele din Băile Herculane *(CIL,* III, 1579, 1580). *Lucius lulius Bassinus,* tribun al legiunii a IV-a Flavia şi unul dintre cumularzii demnităţilor onorifice municipale din oraşele Daciei, îmbrăcase haina de *flamen* şi Ia Drobeta *(CIL,* III, 14468 =/ES, 7149).

Oraşul a dispus încă din faza sa de municipiu de un mare teritoriu rural cu numeroşi *viei,* extins mai ales spre răsărit, nord şi sud-est.

Ca pentru toate hotarele acestor *territoria* din Dacia, nici pentru cel drobetan nu putem preciza exact limitele sale, cu excepţia celei formate de malul Dunării. Neavînd în cale alte oraşe sau garnizoane importante, acest teritoriu s-a putut extinde pînă către cursul Jiului, după cum pare să arate prezenţa unui *decurio* al său domiciliat la lezureni (j. Gorj) *(An. ep.,* 1959, nr.329). Ca bogăţii, acest teritoriu dispunea de terenuri fertile, livezi de pomi şi păşuni, dar era cu totul lipsit de exploatări miniere. Dintre oraşele Daciei Inferioare, singur Drobeta a posedat importante şi apropiate cariere de piatră folosită la construcţii şi monumente. în prima jumătate a secolului al II-lea e.n., oraşul a folosit un calcar nisipos, uşor de fasonat, dar puţin rezistent la aer liber, extras din satul *Bahna* (lîngă Severin) şi de pe malurile Dunării de lîngă Porţile de Fier. Atare piatră a fost întrebuinţată din plin la construcţia podului lui Traian şi a castrului. în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., s-a trecut la exploatarea calcarului alb cu vine roşietice (un fel de travertin), tăiat şi azi din carierele de la Gura Văii, Verciorova, Vodiţa şi Brezniţa (lîngă Severin). Este o rocă tare, care a fost cioplită cu îndemînare pentru monumentele arhitecturale, sculpturale sau epigrafice, iar sfărîmăturiie ei dădeau un var de calitate. Cele mai frumoase monumente de la Drobeta au fost realizate din această piatră. Alimentarea Drobetei cu apă bună de băut se făcea printr-o conductă din tuburi de lut, care capta izvoarele din „Valea Fîntînilor“ situate pe Ogaşul Budilovăţului, de lîngă comuna *Brezniţa* (lîngă Severin).

Poziţia favorabilă din punct de vedere comercial a Drobetei rezultă din mai multe ştiri epigrafice; faptul acesta i-a adus vizita multor negustori. Pe un epitaf local găsim ca *negotiator* pe un *Primus Aelius lon(icus) (CIL,* III, 14216). Altul din oraşul Augusta Treverorum (Belgia), *L. Samognatius Tertius,* era probabil tot unul dintre comercianţii de seamă ai acelui oraş galic care cutreierau imperiul după diferite afaceri, trecînd şi prin Drobeta *(CIL,* III, 8014). O placă de marmură (găsită lingă castrul Drobeta şi în vecinătatea podului imperial) atestă existenţa unui oficiu vamal-fiscal, ceea ce trebuia neapărat să existe într-un centru economic atît de mare, dotat cu un pod peste Dunăre, o reţea importantă de drumuri şi un port fluvial. Inscripţia acestei plăci aminteşte despre construcţia din temelie a unui oficiu *(tabularium)*, prin străduinţa a doi *servi villici, Eutyches* şi *Apulensis,* puşi sub ordinele procuratorului financiar *Aurel. Heraclitus,* prin anii 198—209 *(An.ep.,* 1959, nr. 310), Locul descoperirii plăcii şi prezenţa în fruntea oficiului a doi sclavi publici arată dubla importanţă, terestră şi vamală, a locului de vămuire şi taxare. Un sclav percepea aceste

venituri din portul Drobeta *(portorüim maritimum),* iar altul de la mărfurile şi călătorii ce treceau pe podul lui Traian *(portorium terrestre),* ambii controlaţi de stă- pînul lor direct, procuratorul financiar /ÎwrtfZ. *Heraclitus,* care conducea întreaga activitate financiară din Dacia de sud.

Producţia meşteşugărească la Drobeta (de un caracter foarte variat) se reflectă în prezenţa unei *schola (collegium) fabrum.* organizat paramilitar, aşa cum rezultă dintr-o lungă inscripţie funerară *(CIL,* III, 8018=1583 = *ILS,* 7247). Piatra s-a descoperit în teritoriul oraşului, la Baloteşti (lîngă Severin) – dovadă că cei menţionaţi pe ea trăiau ca proprietari de ţară. Textul ei este următorul: „Zeilor Mani. *Iul. Herczilamis* decurion al colegiului de *fabri* şi purtător de portete *(imaginifer),* a trăit 80 ani. Soţiai-a fost *Iul (ia) Vivemia. Iul. Marcianus,* fiu, *imaginifer* al aceluiaşi colegiu de *fabri,* a trăit 27 ani. *Aur. lulius,* soldat din prima cohortă de arcaşi şi *imaginifer,* a trăit 30 ani. *Iul. Marcellinus,* fiu şi purtător de steag *(vexillarius)* al colegiului de *fabri,* a trăit 25 ani. *lul(ia) Marcia,* fiică, a trăit 14 ani. *lul(ia) Eraclia,* fiică, a trăit 9 ani, iar *Iul. Marcellina,* nepoată, numai 4 ani. *Vivemia,* ca mamă, fiind încă în viaţă, a ridicat monumentul“. Colegiul ^abrilor. din Drobeta dispunea de un local propriu denumit *schola,* unde îşi păstra arhiva, steagurile şi diferite obiecte de paradă. El mai avea obligaţia stingerii incendiilor. Format din tîmplari, fierari, armurieri etc., colegiul lucra probabil diferite furnituri necesare armatei pe care le depozita în magaziile din port, ca să fie expediate garnizoanelor de pe malurile Dunării.

Fluctuaţiile aşezărilor omeneşti din evul mediu şi de mai tîrziu au distrus treptat ruinele Drobetei, încît nu putem şti decît lucruri schiţate în linii mari despre topografia sa. Documentul topografic cel mai de seamă este o schiţă a lui Marsigli, care ne informează despre limitele oraşului antic.

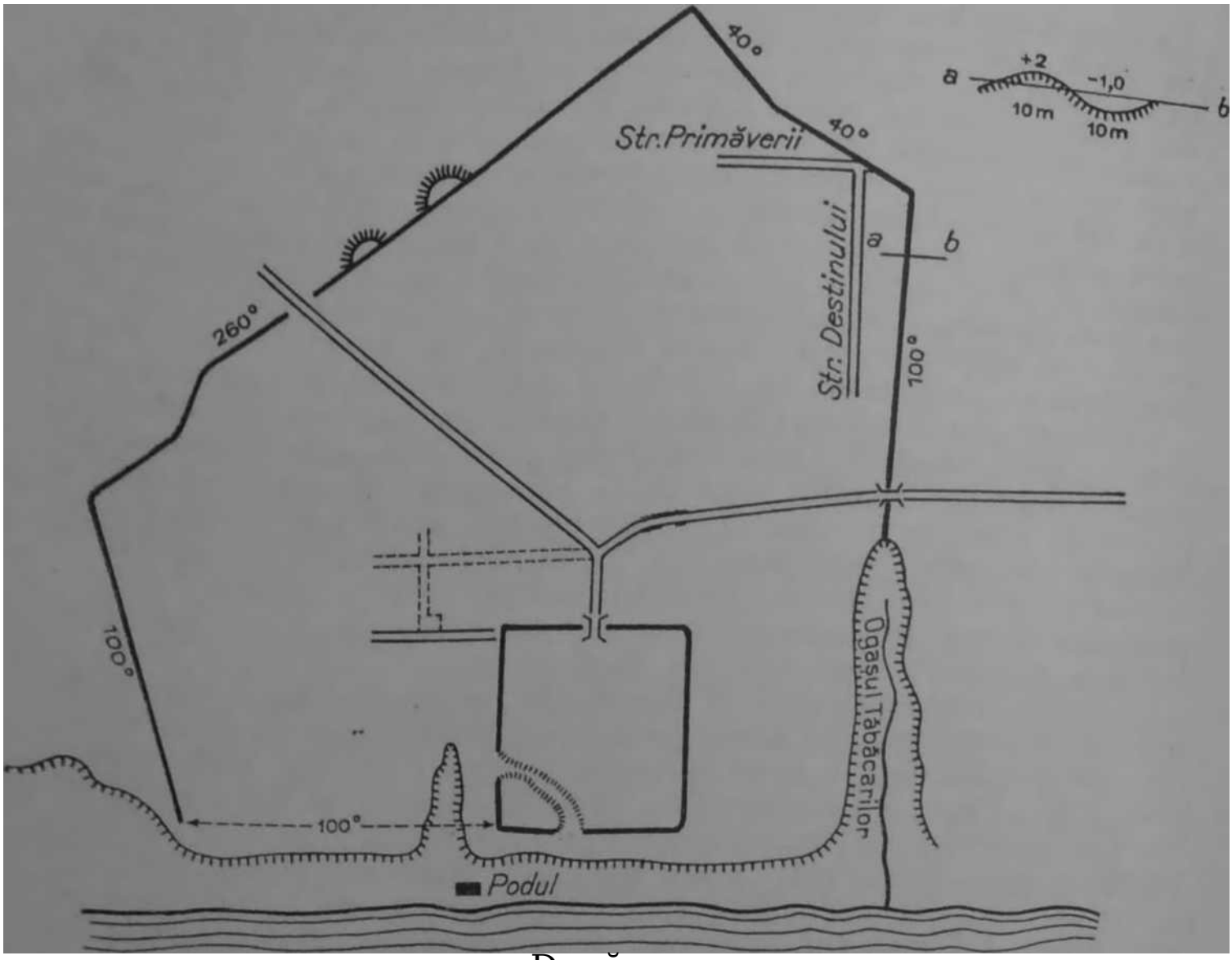

Fig. 16. Planul oraşului Drobeta.

în spatele castrului se distinge o linie fortificată cu val de pământ (PPP), trasată arcuit şi neregulat în jurul taberei. Acest ocol întărit reprezenta traseul fortificaţiilor oraşului civil, într-o epocă de dezvoltare neregulată, din punct de vedere urbanistic. Doi piloni, indicaţi ia capătul de nord al Ogaşului Tăbăcarilor, lîngă o rîpă (g) arată urmele porţii oraşului, la colţul de sud-est al lui, de unde pornea şoseaua spre Admutrium-Pelendava-Cas- tranova-Romula. Mai există în desenul lui Marsigli şi două drumuri interioare, dar acestea pot fi moderne. Ajutaţi de schiţa lui Marsigli, Gr.G. Tocilescu şi P. Polonic puteau încă, acum 70 de ani, să identifice pe teren urmele fortificaţiilor urbane ale Drobetei (fig. 16). Ei au constatat

că oraşul fusese închis cu un zid de piatră (gros la temelie de circa 1,10 m), cu un şanţ în faţă şi dublat, în spate, de un *agger.* După calculele lor, linia defensivă pornea de lîngă Ogaşul Tăbăcarilor, spre nord, pe o lungime de circa 800 m, cotea brusc către nord-vest (la nord de fosta stradă a Primăverii), pe o lungime de 700 m. După ce forma un colţ ascuţit, ea lua direcţia sud-vest pe o lungime de aproximativ 1 500 m, ca apoi, după o altă frîngere către sud, să revină pe malul Dunării, la răsărit de Ogaşul Fîntînilor (situat lîngă Liceul „Traian"). Pe latura de răsărit a oraşului, un profil al întăritorilor obţinut de Polonic, la suprafaţa solului, arăta un şanţ lat de 10 m, adine de 1 m, cu un val *(agger)* lat de 10 m şi înalt de 2 m. Desigur că pe acest traseu (mai ales în unghiurile zidului de apărare) existau şi turnuri defensive (azi, însă, totul este nivelat şi dispărut). Despre clădirile publice şi particulare din interiorul oraşului avem o simplă menţiune epigrafică, referitoare Ia construcţia unui portic în jurul templului „Marii Mame a zeilor", lucrare realizată din banii dati de către adoratoarea *lulia Maximilla {CIL,* III, 1582).

Singurele construcţii mai bine cunoscute şi păstrate sînt termele situate sub malul Dunării, la 200 m spre apus de piciorul podului lui Traian. întreaga construcţie avea o lungime de aproape 90 m şi o lăţime de aproximativ 40 m (fig. 17). în complexul acestei impunătoare clădiri distingem trei părţi principale. Aripa de vest constituia baia propriu-zisă, cu încăperi pentru un *tepidarium* (A), *caldarium* (B) şi *laconicum* (C), care se încălzeau prin două guri de foc *(praefurnia)*, aşezate într-o sală mare (E). Se pare că vestiarul *(apodyterium)* se găsea într-o cameră plasată la sudul aripei (D). La dispoziţia celor ce se îmbăiau cu apa rece stăteau două *frigidaria:* unul circular (F), altul patrulater (G). Aripa dinspre sud-est era formată din mai multe săli dreptunghiulare (I—O), rezervate altor funcţii decît acelea de îmbăiere (probabil folosind ca săli de lectură, de conversaţii, de jocuri distractive etc.). Din pricina eroziunilor produse de Dunăre, ele sînt azi aproape total distruse. Corpul de nord al fermelor fusese destinat ca *ephebeum,* cu o palestră în centrul (P), porticuri laterale (S—T) şi o mică instalaţie de spălat cu apă caldă şi rece, la colţul de sud-est. Termele au fost construite aici încă de la începutul stăpînirii romane la Drobeta, rdar au suferit mai multe restaurări şi refaceri radicale. în zidurile lor s-au găsit ştampile pe cărămizi turnate de legiunea a V-a Macedonica şi *cohors I sagittariorum.* O inscripţie aşternută pe o cărămidă fixată în pardoseala unui *frigidarium* (F) are următorul text: *„Aurelius Mercurius,* soldat al cohortei I sagittariorum, maestru în lucrări de

pămînt ars şi (pus) peste 60 soldaţi. A scris *Aurelius lulianus,* soldat al cohortei *prima sagittariorum" (An.ep.,* 1939, nr. 19). Acest detaşament militar a adus ultima mare restaurare a termelor în prima jumătate a secolului al IlI-lea e.n. Cu toate că avem de-a face cu o construcţie realizată

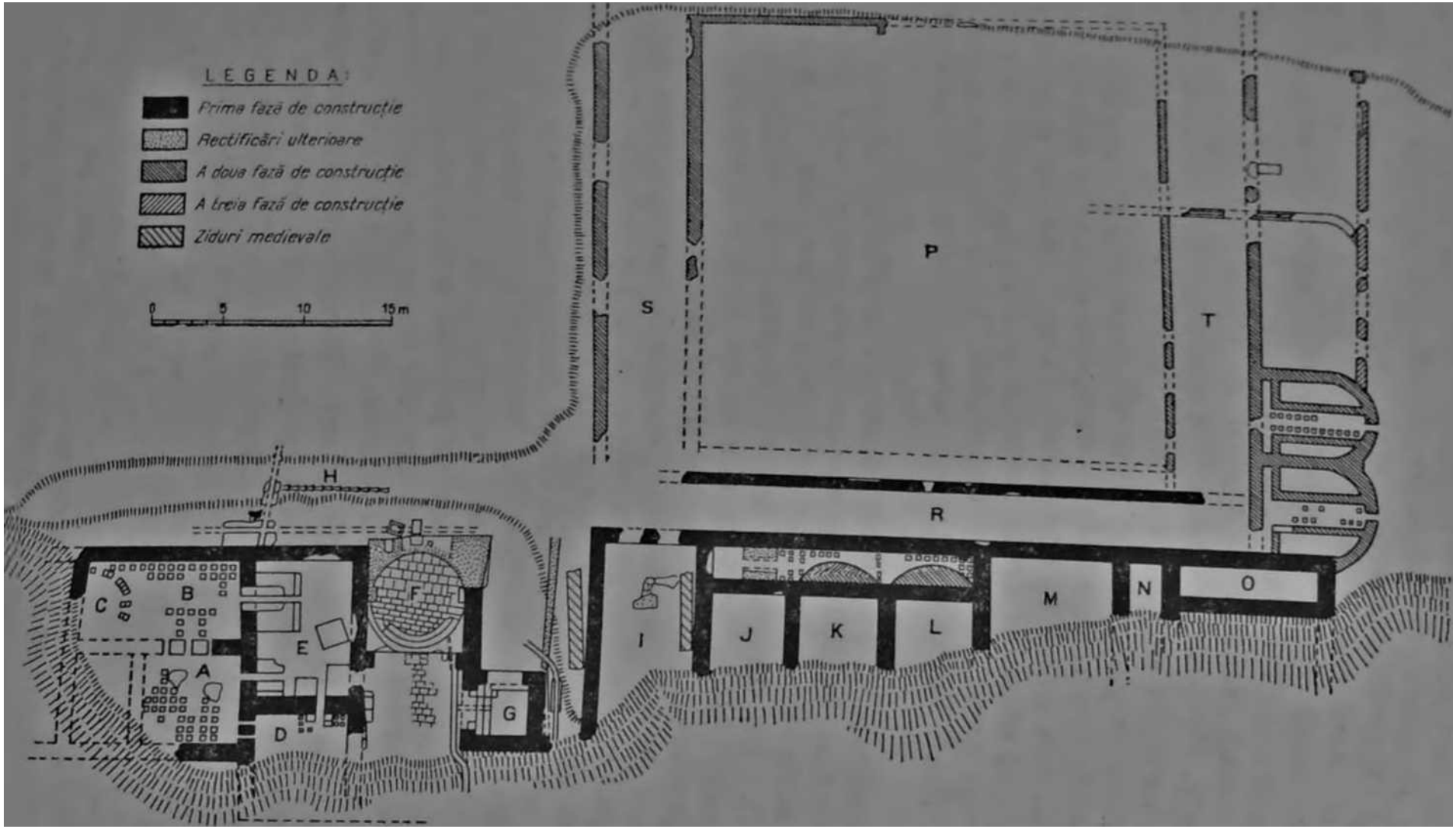

Fig. 17. Baile romane de la Drobeta

de soldaţi, prin aşezarea şi măreţia lor, termele au putut servi şi populaţiei civile din Drobeta.

Ca toate aşezările importante din Dacia, Drobeta şi-a avut şi ea atelierele ei meşteşugăreşti de olărie, în care se reproduceau vase de temi *sigillataşx* lămpi cu firma marilor producători din provinciile apusene ale imperiului, în multe cazuri, cărămizile încă nearse se transformau în material pentru scris, folosit de cei ce se străduiau să înveţe alfabetele latin şi elin (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 58-63).

Din punct de vedere etnic, întîlnim la Drobeta o populaţie felurită – situaţie explicabilă prin funcţia economică a oraşului, aşezat la răscruce de drumuri şi important port pe Dunăre. Marea majoritate a numelormenţîonate în inscripţii este latină. Elementul geto-tracic a rămas însă puternic şi sub stăpînirea romană. Nume ca *Daciscus, Melgidianus* şi *Apulensis* (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 40; *CIL,* III, 14216, 6 şi *An.ep.,* 1959, nr. 310) aparţin populaţiei autohtone, care se manifestă local şi în plastică (cf. mai jos, p. 301). Elementul de colonizare elen sau elenizat, stabilit la Drobeta, se reflectă în multe nume de persoane[5]. Onomastica ilirică se întîlneşte în nume, ca: *Ulcuditis Baedari,* căsătorit cu *Suita Epicadi [CIL,* III, 8021 = 1585); *Sabina Labrionis {CIL,* III, 14216, 14); *Liccaius Vinentis* şi *Linda Severus,* soldaţi *{CIL,* III, 14216, 8). Ca nume celtice, în afară de al negustorului L. Samognatius Ter- tius din Augusta Treverorum (cf. mai sus) se poate cita şi al soldatului cărămidar Concmn« *Valenus* (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 59). De notat absenţa unor nume indicînd diferitele *nationes* din Orient, atît de populare în alte centre urbane din Dacia. Aceasta nu înseamnă însă că ele lipseau cu totul, deoarece posedăm un fragment de cărămidă din Drobeta, pe care este gravat un text cu un alfabet liniar oriental, din păcate însă pînă azi nestudiat încă de specialişti (Tocilescu, *Fouilles,* p. 185). Din rîndurile populaţiei locale sau din teritoriul oraşului, erau recrutaţi unii soldaţi folosiţi în corpul pretorienilor din Roma *{CIL,* VI, 32523 şi 32640).

Drobeta se numără printre centrele Daciei mult căutate de veterani. în afară de unele calcule de natură materială, clima blîndă, liniştea şi frumuseţea locului îi atrăgeau la Drobeta pe aceşti „pensionari militari“. Cel puţin şapte texte epigrafice vorbesc despre veterani veniţi pentru colonizare la Drobeta din diferite garnizoane ale Daciei şi Moesiei *{CIL,* III, 1584;14216, 4—7; *An.ep.,* 1959, nr. 314 şi 316). Aceşti oameni devin proprietari la Drobeta şi, în teritoriul ei, îşi lucrează şi administrează bunurile imobiliare cu ajutorul unor sclavi, care în cazul absenţei de moştenitori direcţi devin liberţi şi stăpîni ai averii fostului *dominus {CIL,* III, 14216, 4—5 şi *An.ep.,* 1959, nr. 314).

Pe teritoriul Daciei Inferioare, cele mai de seamă ştiri epigrafice

privitoare Ia sclavie le posedăm din Drobeta (Tudor, *Ist.sclavaj., passim).* Ca *servi publici,* sînt cunoscuti vameşii Eutyches şi Apulensis (cf. mai sus, p. 295). în secolul al ILlea e.n., a fost îngropată ia Drobeta o *lulia Philumene* (după nume, o femeie de condiţie liberă), „căsătorita' cu sclavul *Philetus* al lui ***luhus*** *Rufinus,* se pare un arendaş *(conductor)* sau proprietar de seamă din localitate. Monumentalitatea pietrei de mormînt arată că Philetus fusese un *actor* sau *servus villicus* care reuşise să-şi agonisească un însemnat *peculium (CIL,* III, 8020 =6280). Veteranul *P.Ael. Diophantus,* venit la Drobeta de la Pojejena bănăţeană, are drept moştenitoare pe fiica sa *Aelia Ammis,* alături de liberta *Adia Eutychia.* Ultima fusese probabil concubină sau sclavă a veteranului, decedat în vîrstă de 86 ani *(CIL,* III, 14216, 4). Un alt veteran, *Ael. Kassus* (fixat la Drobeta prin secolul al II-lea), în lipsă de moştenitori apropiaţi, lasă ca stăpîn al averii sale pe un fost sclav, acum libert, cu numele de *Ad. Helpizon (CIL,* III, 14216, 5). Este de presupus că în acest caz avem în faţă pe sclavul *actor,* care condusese cu credinţă gospodăria stăpînului, atît timp cît acesta fusese în viaţă. La o situaţie similară ne putem gîndi şi în cazul unui al treilea veteran, *Domitius lanuarius,* al cărui *heres* a fost tot un libert, *[Domtyius Epipo[di]us (An.ep.,* 1959, nr. 314). La înmormîntarea negustorului drobetan, *Primus Ad.Ion(icus),* participă alături de familia defunctului şi libertul *s&u Ad.Primitivus,* în care identificăm pe un fost colaborator al omului de afaceri *(CIL,* III, 14216). în calitatea sa de *patronus* şi *coniux, Asdepius Asclepiades* se căsătoreşte cu *Asclepia Chrona,* una dintre fostele sale sclave *(CIL,* III, 14216, 13).

Principala necropolă a oraşului Drobeta se găsea spre apus, în lungul drumului roman ce ducea spre Dierna. Ea se prelungea pînă în malul Dunării, în 1883, cu ocazia extinderii cheiului portului de la Tr. Severin, s-au descoperit, în apropiere de fluviu, 38 de morminte romane adăpostite în sarcofage de piatră, în cavouri de cărămizi şi în cosciuge de plumb. Inventarul lor funerar era destui de bogat, iar monedele indicau înmormîntări din prima jumătate a secolului al IlI-lea e.n. Cimitirul urca şi pe panta terasei din „Parcul Rozelor", unde s-au putut recupera patru cavouri cu bolţi de cărămidă şi variat inventar funerar din secolul al IlI-lea e.n. (ulcioare, opaiţe, sticle de parfum, obiecte de toaletă, podoabe de bronz, cercei, monede ş.a.). Mai puţine şi mai modeste morminte au fost descoperite în necropola de lîngă drumul roman ce pornea de la Drobeta spre Admutrium (la „Bariera Craiovei").

Graţie carierelor de piatra bună de cioplit de care dispunea oraşul, monumentele sculpturale din calcar au fost numeroase şi variate la Drobeta. Ca scene sculptate pe monumentele funerare întîlnim temele obişnuite: portretele defuncţilor în fronton plasate într-onişă susţinută de pilaştri, genii funerare, păunul, obiecte de toaletă, caduceul, capul

berbecului, lupte cu fiare sălbatice ş.a. Un monument funerar caracteristic Drobetei este blocul cubic de piatră sculptat, pe care apar cei doi lei ca păzitori ai mormîntului, adesea şi bustul defuncţilor în relief. Pe un atare bloc se văd portretele a doi soţi

într-o nişă susţinută de două colonete şi cu acrotere la colţuri. Bărbatul îşi strînge haina la piept, poartă barba tunsă potrivit şi părul bogat căzut pe ceafă. Soţia lui are o figură prelungă de orientală, cu părul în şuviţe potrivite în unghi pe frunte, iar pe cap o bonetă ridicată (după moda orientală).

Pentru cinstirea împăraţilor şi a casei lor, oraşul aşezase în pieţele şi clădirile publice statui de bronz, unele în mărime naturală. Dintre multele fragmente rămase de la aceste monumente, mai bine conservat apare capul din bronz aurit al unei împărătesc romane din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Pietrarii locali au reuşit adesea să realizeze portrete ce depăşesc, prin fineţea lor, limitele obişnuite ale artei provinciale romane. Capul sculptat în marmură al unui copilaş, în prima jumătate a secolului al III-lea, este un adevărat portret realist, plin de duioşie, fineţe şi precizie tehnică.

în panteonul Drobetei întîlnim divinităţi obişnuite din lumea romană (fie în inscripţii, fie în reprezentări sculpturale), ca Hercule, Genius, lu- piter, Marte, Minerva, Venus etc. Dintre monumentele religioase şi cultele locale mai importante apar: *Mater Deum Magna* (sau Cybele), care a avut un templu de seamă dotat cu un portic, refăcut de lulia Maximilla *(CIL,* III, 1582). Lîngă acelaşi sanctuar, o altă credincioasă, *A buca a Claudiana,* a închinat şi ea un altar *(CIL,* III, 8016). Cultul zeiţei era mult practicat la Drobeta de către femei.

lupiter Capitolinul, separat sau sincretizat cu alţi zei peregrini, era venerat în oraş. *lul(ius) Val(erius) Emeri (tus),* prefect al unei cohorte, închină un altar, lui lupiter şi lunonei, *regina (CIL,* III, 14216, 2). Lui *Lucius Smer...* i se arătase zeul în vis, fapt care l-a obligat să-i dedice un altar *(CIL,* III, 8015). Pe o placă de marmură (fragmentară), *lupiter prin- ceps* este venerat împreună cu toţi zeii şi zeiţele, de către un *Servatus Seve- rus,* ataşat unui *legatus, Marcus Cuspi[us...] (An. ep.,* 1959, nr. 312). Cultul zeului era puternic în sînul garnizoanei din Drobeta, chiar după ce fusese părăsită Dacia (dar Drobeta menţinută încă în stăpînire romană). Tribunul *Lupus* refoloseşte altarul *quattuorvir-\A\i\ Cn. A emili anus,* pentru ca în numele tuturor centurionilor din cadrul cohortei ce comanda la Drobeta, să dedice pe faţa opusă o inscripţie lui *lupiter Cohortalis (An. ep.,* 1959, nr. 313). Despre adorarea lui lupiter dinDoliche posedăm o singură mărturie: capul zeului sculptat în marmură, purtînd caracteristica lui căciulă conică.

Un interesant document de sincretizare a lui lupiter roman cu o divinitate tracă din sudul Dunării a fost descoperit fragmentar la Drobeta pe un relief format din două bucăţi (Tudor, *RIR,* XVII, 1947, p. 70 şi urm.). Din păcate, fragmentul din stînga ni s-a păstrat numai

într-o fotografie, în cîmpul lui se vedea lupiter stînd pe tron, cu globul în mîna dreaptă şi sceptrul în mîna stîngă. Zeul *purta barba şi părul aranjate după moda dacilor,* ceea ce arată că relieful fusese cioplit de un pietrar local, dac, după aspectul compatriotilor săi din Drobeta. Pe cap, zeul mai purta o cunună în partea superioară, el era flancat de busturile divinităţilor solare *(Sol* şi *na)* şi de un vultur. Pe fragmentul din dreapta (păstrat Ia MNA), un al doilea zeu, în picioare, apărea cu fulgerul ridicat în mîna dreaptă şi cu o acvilă pe braţul sting întins. Prin atitudinea sa, el se identifică cu divinitatea sincretistă *lupiter Zbelsurdos,* aşa cum o indică şi închinarea gravată deasupra capului său: *l(ovi) o(ptimo) m(aximo) Zb[elsurdo] (CIL,* III, 14216, I şi Tudor, *op. cil.).* Inscripţia şi repertoriul sculptural al acestui relief ne arată că aici s-au contopit credinţele şi interpretarea iconografică a patru lumi: tracă, dacică, orientală şi romană, *nationes* prezente în sînul |x>pulaţiei drobetane din prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Lui *Marş gradivus* (epitet rar întîlnit) i se înălţase un altar, prin grija garnizoanei locale, *cohors I sagittariorum milliaria Gordiana (CIL,* III, 6279 = *ILS,* 3154). Epitetul *gradivus* era atribuit zeului pentru avîntul cu care îi îndemna pe ostaşi să intre în luptă. La Drobeta, adorarea lui Mithras *(CIMRM,* II, nr. 2155—2161) este atestată în primul rînd de o statuetă în bronz, cu chipul zeului. El calcă victorios pe capul taurului, ridi- cînd pumnalul cu o mină; faţa lui senină exprimă satisfacţia victoriei. Mai posedăm de la Drobeta şi un mare basorelief provenind probabil din- tr-un templu mithriac. Placa purta multe episoade din mitul zeului, din care s-au păstrat numai cîteva: Mithras în prezenţa lui *Sol* trage cu arcul în stînca din care va ţîşni apa; Mithras călărind taurul şi bustul lunii deasupra grotei în care urmează să fie sacrificat animalul *(CIMRM,* II, nr. 2159); *Sol inviclus Mithras* apare şi pe o dedicaţie pusă în cinstea lui Septimiu Sever şi a copiilor lui *(CIL,* III, 14216, 3 şi Tudor, *MC A, II,* 565 nr. 5). Cultul Cavalerilor danubieni se face cunoscut printr-o singură reprezentare sculpturală *(CMRED,* nr. 30—31), iar cel al cavalerului trac prin patru reliefuri (D. Tudor, *Seria Kazaroviana,* Sofia, 1950, p. 159 şi urm.). Nu lipseşte nici cultul lui Bacchus, atestat prin mai multe basoreliefuri şi figurine din bronz, a cărui prezenţă la Drobeta este de pus în legătură cu bogatele podgorii ce se întindeau pe dealurile din jurul oraşului.

Drobeta s-a numărat şi ea printre localităţile de pe malul stîng al Dunării, care la evacuarea Daciei a fost menţinută în stăpînirea romană, ca un cap de pod, sub controlul unei garnizoane formată din ostaşi ai legiunii a XlII-a Gemina, *Notitia Dignitatum (Or,* XLII, 16 şi

24) înregistrează la Drobeta (către finele sec. IV) ca unităţi de pază pe un *cuneus equitum Dabnatarum Divitensium* şi pe un *auxilium primorum Daciscorum.* Seria continuă a monedelor şi inscripţia tribunului Lupus (cf. mai sus, p.301) întăresc documentaţia arheologică asupra stăpînirii romane tîrzii la Drobeta. Localitatea făcea parte acum din cadrul provinciei Dacia Ripensis, înfiinţată de Aurelian la sudul Dunării. Ştampilele de pe cărămizi găsite la Tr. Severin arată că Drobeta avea legături, în acea vreme, cu centrele militare de seamă ale acestei provincii, ca Pontes, Diana, Aquae şi D ierna (Tudor, *SC IV,* XI, 1960, p. 346 şi urm,). Construcţia cea mai importantă din această perioadă tîrzie rămîne castrul constantinian refăcut peste cel al lui Tra- ian, cu turnuri de apărare diferite şi cu o nouă dispoziţie a clădirilor din interior. Viaţa romană a putut continua pînă în vremea distrugerilor lui Attila, cînd a fost lichidat şi acest cap de pod roman nord-dunărean. Despre aşezarea civilă romană din această vreme nu ştim nimic. Ea nu a putut lua amploarea celei de la Sucidava şi a trebuit să se restrîngă în jurul castru- lui. în secolele III—V, Drobeta nu a putut beneficia de un larg debuşeu economic spre nord (ca Sucidava). Prin intermediul ei exista încă o legătură economică şi culturală destul de modestă între romanitatea de pe malul drept şi cea de pe malul stîng al Dunării. Ultima ştire despre ea o avem din timpul lui Iustinian. Acum i se pierduse şi vechiul nume. Istoricul Procopius o numeşte *Theodora,* iar Iustinian nu o mai reclădeşte, fiind prea expusă atacurilor barbare. Prezenţa bizantină la Drobeta este atestată numai prin ruinele unui modest turn de pază. Este foarte probabil, că localitatea a suferit o distrugere totală în urma atacurilor hunice, iar populaţia ei a fost împrăştiată, şi astfel străvechiul toponimic geto-dac a fost dat uitării. De notat, însă, că acest punct era un loc de răspîndire a creştinismului la nord de Dunăre, din veacul al IV-lea pînă în al VI-lea.

După *TP,* între Drobeta şi Romula (oraşe bine precizate azi ca localizare), drumul roman avea o lungime de 111 000 de paşi romani, adică 164, 835 km, cifră care poate fi acceptată ca certă. Pe acest itinerar, prima aşezare întîlnită era *Amutria,* la 36 mp (=53 km), urmată de *Pelendova,* la 35 mp (=51, 975 km); de *Castranova,* la 20 mp (=29,700 km) şi apoi de *Romula,* la 20 mp (= 29,700 km). Dintre acestea, Amutria apare şi la Ptolemeu (III, 8: ’Ap.oorpiov), aşezată greşit de el pe Olt, Amutria-Amu- trion aminteşte numele de azi al rîului Motru (Tomaschek, II, 2, 54 şi *RE,* 1,2,col. 1990), pe care ar

trebui localizată. Unii cercetători moderni au identificat *Ad Mutrium* cu aşezarea romană de la Răcari-Dolj, ceea ce nu este posibil (deoarece între Tr. Severin şi Răcari sînt 79 km şi nu 53, 640 km, ca în *TP).* Pentru localizarea acesteia, este de ales între aşezările rurale de la *Butoieşti* (Mehedinţi) sau *Botoşeşti-Paia* (j. Dolj).

în spre răsărit faţă de Drobeta, castre şi aşezări romane mai importante au existat la *Răcari* (j. Dolj) şi *Bumbeşti* (j. Gorj). Putem presupune deci că teritoriul rural al Drobetei a putut închide în administraţia sa toate aşezările săteşti pînă în apropiere de cursul Jiului, apoi în vecinătatea teritoriului localităţii *Aquae* (Cioroiul Nou) din cîmpia doljană. Astfel, el se va fi învecinat cu teritoriile de caracter militar-rural care existau în ju-
nil centrelor de la Bumbeşti şi Răcari şi cu cel de caracter civil din împre- jurimile tîrgului Aquae.[F]

Aşezările de tip rural şi unele puncte militare incluse în teritoriul dro- betan se întîlnesc cu precădere în lungul văii Dunării pînă spre Calafat, apoi pe lîngă cele două mari drumuri: Drobeta-Bumbeşti şi Drobeta-Pelen- dava, în general, avem de-a face cu aşezări se tip *vicus.*

Pe lîngă malul stîng al Dunării, aceste staţiuni rurale sînt mai frecvent întîlnite. în imediata vecinătate a Drobetei întîlnim în comuna *Cernefi* (est Tr. Severin), pe malul rîuhii Topolniţa, la „Moara Mănescului," resturi de zidării şi de ceramică romană, unde ar fi putut fi numai o *villa rustica?* Din *Dedovita şi Zăgaia* (j. Mehedinţi) se cunosc două monede, o fibulă şi o inscripţie latinească (CIL, III, 8021 = 1585). în inscripţia de la Zăgaia se vorbeşte de o femeie omorîtă de hoţi şi răzbunată *(interfecta a latro(nibus) el vlndicata).* Părinţii celei ucise poartă nume curat ibrice *(Ulcudius Baedari el Sutta Epicadi)* şi ar putea fi proprietarii unei *villa rustica* din acel loc, în care s-a produs asasinatul fiicei lor (cu nume necunos- cut). Monedele şi cărămizile romane de la *Peri* (j, Mehedinţi) vorbesc despre un *vicus.* în schimb mormintele romane de la *Şimian,* ca şi unele monumente funerare găsite acolo pot fi socotite ca o continuare a necropolei de la răsăritul oraşului Drobeta. Pe *Ostrovul Şimian,* în dreptul satului respectiv aflăm ceramică, monede şi o fibulă de bronz (sec. III), prin care putem admite existenţa unei aşezări pescăreşti. De la *Ergheviţa* (j. Mehedinţi) s-au semnalat numai descoperiri de cărămizi romane, la locul numit „Lilieci". Multă ceramică romană culeasă de la satul *Drăgoteşti* (corn. Fîntîna Domnească, j. Mehedinţi) în locurile „Tariiiţa" şi „Rîpa Şoimului" atestă urmele unui fost sat roman.

în comuna *Bistriţa* (j. Mehedinţi) a existat un puternic *vicus* roman ale cărui urme (monede, cărămizi, zidării, ceramică etc.) apar pe

Dealul Sălmii (în locul „Ursoaia“) şi pe Dealul Calicilor, în dreptul pîrîului Gura Mojei. Descoperirea cea mai importantă o constituie un basorelief din marmură închinat de către *Gratinian[us]* pentru „nevătămarea sa” (Tu- dor, *SCIV,* XVI, 1965, p. 179, nr. 4). în sculptură apare un cavaler în costum oriental, purtînd o *cornucopia,* iar sub copitele calului său stă întins un om al cărui trup se termină în formă de şarpe. în faţa calului se vede un arbore şi deasupra o acvilă. Pietrarul a înfăţişat aici un *genius* cavaler (după schema monumentelor Cavalerului trac), care înfrînge elementul potrivnic binelui. De la Bistriţa, drumul roman reapare la *Izvorul Ane- ştilor* (j. Mehedinţi), unde există urme de aşezare rurală romană, la gura văii Mojeni şi Pădurea Brăiloaiei (zidării, cărămizi şi cioburi romane). Din acest loc se pierde traseul drumului roman spre răsărit. De aici şi pînă ia vărsarea Motrului în Jiu se cunosc urmele unui *vicus* roman numai la *Rocşoreni* (j. Mehedinţi). în locul numit Piscul Bărîngi din această co-

mună, s-au scos morminte, vase, monede şi două pietre funerare romane (zidite acum în temelia bisericii satului). Pe una dintre acestea apar două busturi sub o nişă sprijinită de doi pilaştri. Se pare că zidării romane s-ar găsi şi în comuna vecină, *Bîcleş* (j. Mehedinţi).

Revenind pe malul Dunării, ne întîmpină aşezarea militară şi civilă de la *Hinova* (j. Mehedinţi), unde pe malul Dunării există ruinele unui fort roman (38 x 39 m), cu multe urme de cărămizi şi cioburi în jurul lui, monede (Traian şi Antoninus Pius), urmele drumului roman ş.a. De lîngă această comună începe şi marele val cunoscut sub numele de „Brazda lui Novac", în insula alăturată, numită *Ostrovul Corbului,* urmele romane s-au semnalat prima dată de către Marsigli (cărămizi, zidării, o fibulă de bronz ş.a.). Existau deci două sate romane separate, unul în insulă şi altul la vest de *Hinova,* pe malul Dunării. La comuna *Rogova* (j. Mehedinţi) se cunosc zidării romane puternice, pe cîmpul numit „Cazane" (unde s-a aflat şi o monedă de aur a lui Constantin cel Mare), dar nu ştim dacă este vorba de o fortificaţie militară sau de urmele unei aşezări rurale. Mai îndepărtat de Dunăre era satul roman de la *Oreviţa* (j. Mehedinţi), cunoscut pînă acum prin zidăriile cu cărămidă (pe malul stîng al pîrîului cu acelaşi nume) şi zece morminte în cavouri de lespezi şi cărămizi. Din aşezarea sătească romană de la *Burila Mare* (j. Mehedinţi), se cunosc morminte tumulare romane şi monede (Gordian al IlI-lea), fără a se fi identificat locul precis ale iucws-ului; iar cele menţionate de Gr. Tocilescu la *Securicea* (corn. Scăpău) sînt încă nesigure. în schimb, laBa/o/i (j. Mehedinţi) ne întîmpină o cetate parţial distrusă de Dunăre, situată pe locul denumit „Cetăţuia", chiar pe malul fluviului. Resturi de zidării romane şi alte descoperiri se întind mult înspre Securicea. Urmele satului roman de la Cmw (j. Mehedinţi) sînt atestate pe Dealul Vîlculeştilor, prin ziduri, monede (Traian şi Gordian) şi o amforă. La *Izvorul Frumos* (j. Mehedinţi) exista şi o cetate romană cu zid de cărămidă şi piatră, azi total distrusă de Dunăre. A mai rămas însă o aşezare rurală în jurul ei, recunoscută azi după monede, cărămizi şi ceramică romană. Dintre urmele aşezării rurale de la *Tigănaşi,* mai caracteristic rămîne un fragment dintr-o inscripţie romană (Tudor, *OR*[3]*, SE,* nr. 417). Mare importanţă şi o viaţă romană îndelungată a avut aşezarea rurală de la *Ostrovul Mare* (j. Mehedinţi), situată pe insula cu acelaşi nume. Pe insulă, Ia locul numit „Carantină", se văd urme de ziduri, fragmente ceramice, blocuri de construcţie şi tot aici s-a găsit o inscripţie romană fragmentară *(CIL,* III, 12600). Alte urme apar pe malul stîng âl Dunării (zidării, inscripţii dispărute, un cimitir **cu** tumuli ş.a.). O fibulă de bronz romană s-a găsit în punctul „Cotina". Se cunosc monede de la Septimiu Sever, Licinius,

Constantius Chlorus, Constantin cel Mare, Constantin al II-lea, Constans, Valentinian I, şi Iustinian, ceea ce arată îndelungata existenţă a acestei aşezări. Se pare că

aşezările romane de la *Balta Verde* şi *Izvoarele* constituiau un mare *vicus* păzit de un castru de pămînt (100 x 100 m). Pe „Cîmpul Deciului", dintre cele două sate de azi, s-au descoperit monede, ceramică, cărămizi şi ţigle romane. Mai jos, la *Pristol* (j. Mehedinţi) se găseau zidării romane, cărămizi şi monede, pe locul numit „Cîmpul cu vase" indicii sigure despre un *vicus.* Din comuna *Gîrla Mare* (j. Mehedinţi) se semnalează numai descoperirea unui relief fragmentar ce reprezenta cele douăsprezece munci ale zeului Hercule. S-a păstrat numai una din aceste scene. Lîngă un ţarc ocupat de un taur, Hercule cu pielea leului din Nemeea pe umăr ridică măciuca spre a lovi pe hoţul Cacus, care-i furase vitele luate de la Geryon.

Toate aşezările rurale de pe Dunăre, pînă Ia Gîrla Mare, se presupune că aparţineau teritoriului drobetan. Din acest punct, mai departe, probabil că erau ataşate teritoriului de la *Aquae* (Cioroiul Nou). Cele descrise mai sus sînt în general sate destul de modeste, legate economic şi de Dunăre. Ele au fost unite de Drobeta cu un drum roman de ţară ce s-a putut identifica în inai multe locuri, pe malul Dunării. Important este faptul că aceste aşezări rurale romane de pe malul stîng al Dunării au avut o viaţă mai îndelungată decît cele din interior, mult timp (sec. III —V) ele aflîndu-se sub stăpînirea Imperiului roman.

Pe drumul roman secundar ce unea Drobeta cu aşezarea romană anonimă de la Bumbeşti, sînt de reţinut de asemenea cîteva urme de aşezări rurale romane. Un castel roman (aprox. 40x100 m), dintr-o epocă se pare tîrzie (sec. IV), este semnalat mai de mult la *Puţinei* (corn. Malovăţ, j. Mehedinţi), cu urme de cărămizi şi ceramică în jurul lui, indicii ale unei aşezări civile de tip *canabae.* Monumentele funerare romane de la *Malovăţ* şi cîteva monede din comuna „23 August" (fostă Valea Boierească) pot fi lucruri aduse din alte puncte, fără să fi constituit aşezări romane. Dar pe valea Topolniţei, la *Baloteşti* (j. Mehedinţi), avem destule dovezi că, în punctul „Martalogi" (unde s-au făcut şi săpături arheologice de către diletanţi), a existat un important *vicus* pe vremea stăpânirii romane. S-au semnalat însemnate resturi de zidării (un templu?), morminte de cărămidă, ceramică, monede, inscripţii (dintre care unele au fost transportate în vecinătate, la Schitul Topolniţei). De la Baloteşti provine şi importanta inscripţie privitoare la colegiul fabrilor din Drobeta *(CIL,* III, 8018=1583=ZLS, 7247, cf. mai sus, p. 295). Pe valea inferioară a rîului Coşuştea, apar zidării romane la *Govodarva* (j. Mehedinţi), în punctul „Piscul lui lacob", a căror natură nu-i încă stabilită. La *Crăgueşti* (j. Mehedinţi) au fost găsite

cărămizi romane, lîngă drumul antic; la *Bobaiţa* (j. Mehedinţi), zidării şi unmormînt cu o monedă de la Hadrian, iar la *Bilvă- ncştii de Jos* (j . Mehedinţi), numai urme de zidării, ce par romane. Se presupune că toate aceste sate de azi arii fost cîndva victromani. Un *vicus* roman la
Ciovîrnâşani (j. Mehedinţi) ar putea fi dovedit prin descoperirea unui bogat mormînt (inel, brăţară şi diademă din aur), precum şi de o piatră funerară al cărei text era şters. Un tezaur cu 151 de monede *(Divus Antoninus Pius-Volusianus)* şi unele monede romane găsite izolat pe teritoriul comunei *Siseşti* spun prea puţin despre o aşezare romană rurală.

Aşezarea civilă şi castrul de la *Cătune* pe Motru (j. Mehedinţi), situate la vărsarea pîrîului Chivădar, ar putea constitui ultima localitate administrată de Drobeta pe drumul ce ducea spre Bumbeşti. Din castrul şi aşezarea civilă situată în jurul lui se cunosc o serie de descoperiri izolate (zidării, figurine din bronz, săgeţi, inele, cărămizi, monede de la Severus Alexan- der, o mină de bronz, un altar anepigraf ş.a.). Un sat roman la *Bala de Jos* (com.Bala, j. Mehedinţi) poate fi presupus datorită importanţei izvoarelor sulfuroase de aici, în care s-au descoperit monede romane aruncate. în cătunul *Cîrşu* (corn. Bala de Jos) sînt semnalate urme de ruine antice şi un sesterţ al lui Traian. Cu totul izolat apare satul roman de munte de la *Dilma* (j. Mehedinţi) cu urme de zidării romane şi monede (Gordian al III-lea), pe „Vîrful cu Plopi" şi Dealul Vîlculeştilor. Din Dîlma, posedăm şi piatra de mormînt a ilirului *Dasas Capito,* un proprietar de ţară colonizat în aceste locuri *{CIL,* III, 13792 – 14485).

Satele romane de pe lîngă drumul dintre Drobeta-Bumbeşti considerate ca administrate de Drobeta erau destul de rare şi modeste. în cea mai mare parte, ele făceau parte din podişul sărac al Mehedinţilor, aveau o economie mai mult păstorească şi erau locuite de numeroşi autohtoni geto-daci.[0]

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

> Marsigl i, II, *fiassim;* V. Dimi trescu, *Istoria oraşului T. Severin,* T. Severin, 1883 ; T h. Mommsen, *CIL,* III, pp. 251 şi 1018; C. P a t s c h, *RE,* I, col. 1710 şi urm.; idem, *JÔAI,* VII, 1904, p. 71 şi urm.; Tocile s c u, *Monumentele MNA,* p. 354 şi urm.; idem, *Fouilles, passim;* W. K u- b i t sc he k, *Kilo,* X, 1910, p. 253 şi urm. ; Pâ r van, *Dacia Malvensis,* p, 1 şi

urm,; Al. Bărcăcilă, *Drubeta, azi Tr. Severin,* 1932 (extras din „Boabe de Grîu") ; idem, în *AO,* 1934, pp. 69—107 şi 349 şi urm.; idem, *Une ville daco-romaine: Drubeta,* Bucureşti, 1938 (extras din *V Archéologie en Roumanie)* ; G r. Florescu, *RIR,* III, 1933, p. 54 şi urm. ; D. Tu dor, *OR*, passim:* idem, *Drobeta,* Bucureşti, 1965 (col. „Monumentele patriei noastre").

[2] *CIL,* III, 1209 *(= ILS,* 7147); 1579; 8017 = 1581; 2679; 8019; *BCMI,* 1915, p. 192; *Arch. An[9]..,* 1913, col. 369, nr, 4; T u d o r, *OR*. SE,* 20 şi *An. ¿p.,* 1959, p. 317.

» *CIL,* IH, 1570; 8129 = 6309; 14215, 13; VI, 32523; 32640; Tudor, 07?', *SE,* 40 şi *An. ¿p.*$_t$ 1959, nr. 329.

< *CIL,* III, 6279 (= *ILS,* 3154); 1583 = 8018 *(= ILS,* 7247); 8074, 23; *An. ip.,* 1959, nr. 311 şi 1939, nr. 19.

' *Prim. Ael. lon(icus),* negustor *(CIL,* III, 14216, 11); *P. Ael. Diophantus,* veteran, cu rudele sale *Aelia Ammis şi Aelia Eutychia (CIL,* III, 14216, 4); *Asclepius Aselepiades, patronus* şi *ceniux* pentru *Asclepia Chrona (CIL,* III, 14216, 13); *Cal* cu soţia sa *Diogenia Moschis (CIL,* III, 1586); *Aurelia Calliroe*
(CIL, III, 1584); *[Domit]ius Epipo[di]us,* un libert *(An. ¿p.,* 1959, nr. 314); *Euiyches,* sclav public *(An. ¿p.,* 1959, nr. 310); libertul JiH. *Helpizon (CIL,* III, 14216, 5); *lulia Eraclia (CIL,* III, 8018 =1583 – *ILS,* 7247); *lulia Kalligenia* (Tudor, *OR*^{3}*, SE,* 40); *C. Hera* căsătorit cu o *Laudice Syra,* născută la Philadelphia *(ibid.* nr. 17); sclavul privat *Philetus,* cu soţia sa *lulia Philumene (CIL,* III, 8020=6280) şi alţii.

• Spre a evita multele trimiteri bibliografice în text, toate informaţiile cu caracter arheologic privitoare la satele romane din Oltenia se pot găsi la: D. Tudor, *OR*^{3}*, passim* şi D. Tudor, *Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Suoidava,* Bucureşti, 1965 (în ambele lucrări, ele sînt prezentate alfabetic).

TÎRGUL ROMAN DE LA RĂCARI ŞI TERITORIUL SĂU

Aşezarea romană de la *Răcari* (j. Dolj) se găsea în centrul provinciei Dacia Inferior, pe malul stîng al Jiului. Materialul arheologic descoperit pînă acum dovedeşte că în perioada stăpînirii romane ea depăşise caracterul de *vicus* şi tindea să devină un oraş important al provinciei. Nu ştim să fi ajuns la treapta de *muncipium* sau *colonia,* dar a fost o mare comună rurală, un *pagus,* ce dispunea şi de un teritoriu civil sau militar. împreună cu castrul, aşezarea civilă de la Răcari ocupa o suprafaţă de nouă hectare[1]. Ruinele romane se extind la nord de castru, sub actuala gară, apoi mai spre nord, depăşind şoseaua naţională. Urme mai importante de clădiri existau pe terasele şi tăpşanele din apropierea actualei şosele. Lucrările moderne le-au distrus şi nivelat aproape cu totul, încît nu putem şti nimic despre vechea topografie a aşezării.

Săpături arheologice s-au făcut numai în castrul roman situat la sud de gară, pe un vechi mal al Jiului. Primele săpături aparţin lui C. Bolliac, urmate de ale lui Gr. Tocilescu (anii 1897/1898), rămase mult timp inedite. Vasile Pârvan, în dorinţa de a localiza la Răcari colonia Malva, a publicat o parte din materialul arheologic rămas de la Tocilescu, pe baza căruia a formulat cîteva interesante consideraţii istorice. Ultimele săpături s-au făcut de Gr. Florescu, în anii 1928—1929.

Castrul roman de la Răcari construit din piatră şi cărămidă, era de mărimea 173,20x141,50 m. Poseda obişnuitele patru porţi, turnuri de apărare patrate la colţuri şi un monumental pretoriu (34x37 m), lîngă care se ridicase un modest *horreum* (9x20 m). Pe baza ştampilelor aplicate pe cărămizi şi ţigle se constată că zidirea acestui castru şi refacerile lui ulterioare s-au realizat de către detaşamente ale legiunii a V-a Macedonica *(CIL,* III, 14216, 24, a—b), dar mai ales de către *numerus Maur or um* S... (Tudor, *Apulum,*

V, p. 223 şi urm.). După forma sa, primul castru de piatră aparţine epocii lui Traian-Hadrian. în interiorul lui s-au făcut bogate descoperiri de obiecte, între care circa 3 000 de fragmente de la mai multe statui romane din bronz.

Identificarea numelui antic al aşezării de la Răcari preocupă pe specialişti de peste un secol, dar problema nu poate fi încă rezolvată. Aug. Treb Laurian, primul care semnala acest important centru arheologic, se gîndea la Amutnum din *TP (Magaz. ist. pt. Dacia,* II, 1846, p. 104), propunere acceptată şi de Tocilescu *(Fouillcs, p. 140).* Impresionat de poziţia aşezării şi de ruinele locale, Pârvan propunea a se localiza la Răcari *colonia Mal- vensis,* capitală de provincie *(Dacia Malvensis,* p. 53). Se pare că în ceea ce priveşte cheia acestei identificări, ea se află în ştampilele *numerusom* de Mauri din garnizoana locală, marcată cu literele NME —*n(umerus) M(aurorunt)* E... Cea de-a treia literă, un sigma grecesc, indica, fără îndoială, toponimicul în care unitatea îşi avea garnizoana (ca la Micia şi Tibiscum,cf. mai sus, p. 38 şi 122). Bazat pe geograful Ptolemeu (III, 8,3) care menţiona tribul în sud-vestul Daciei, N. Gostar (SC7K,
V, 1954, p. 607 şi urm.) presupune existenţa unui centru al lor cu numele

— *Saldac* toponimic ce s-ar ascunde în ultima literă (E) din ştampilele amintite, ajungîndu-se astfel la lectura; *n(umerus) M(aurorum) S(aldenum).* C. Daicoviciu crede însă că, în ultima literă a ştampilelor în discuţie, ar fi un E şi în acest caz am ajunge la lectura *n(umerus) M(aur.) E(lcctorum),* o unitate necunoscută pînă acum în Dacia sudică *(Alti del ierzo Congr. Int. epigráfia,* Roma, 1959, p. 194, n. 58). O ştampilă însă (la MNA) ne dă clar întregul conţinut al ei: NME, încît ultima literă nu poate fi decit un sigma grecesc şi iniţială a topicului, cu sunetul Ş, ca şi în cazul Şucidavei (cf. mai jos, p. 324). Numai noi descoperiri epigra- fice ne vor putea stabili adevăratul nume al aşezării. De reţinut şi faptul că acest important centru nu era pe traseul drumului roman Drobeta-Pelen- dava, ci mai la nord, pe valea Jiului, unde un drum roman secundar unea aşezarea de la Bumbeşti cu malul Dunării.

Castrul de la Răcari avea o mare importanţă în ceea ce priveşte controlul militar din inima provinciei, control făcut de către unitatea de mauri despre care s-a vorbit. Tot la Răcari s-a mai găsit un fragment dintr-o diplomă militară (din anii 138—161), unde, după Pârvan, ar fi amintiţi *Mauri eq[uites et pedites]* din Moesia Superioară *[CIL,* XVI, 14). Nu sínt cunoscute însă în

această provincie unităţi de mauri. Literele privitoare la numele provinciei sínt fragmentare, încît ele se pot preta şi la o lectură [Da]citf *sup[erior*\ în loc în acest caz, diploma apar ţinuse unui veteran dintr-o unitate de mauri, garnizonată în Dacia. Maurii de la Răcari (menţionaţi şi la Pelendava, cf. mai jos, p. 313), provin din cetele rămase din timpul cuceririi Daciei (Dio Cassius, LXVII, 8), organizate în numen pe timpul Iui Hadrian şi Antoninus Pius. Probabil, prin militari a fost introdus, şi la Răcari, cultul lui *lupiter Doclichenus* atestat de o reprezentare în relief, pe o placă din bronz (Tudor, *Apulurn,* IV, p. 145 şi urm.).

Materialul epigrafic litic descoperit la Răcari este puţin şi fragmentar (Tudor, *OR,*[3] *SE,* 427 – 431 şi *An. ép.,* 1957, nr. 188). Raritatea inscripţiilor se explică prin absenţa unor cariere de piatră apropiate. Se folosea ó rocă nisipoasă foarte slabă şi improprie la cioplire cu dalta. Întîlnim un altar închinat lui Caracalla sau Elagabal, o inscripţie funerară cu numele oriental *Sura* şi o piatră de mormînt a unui veteran din legiunea a XIII-a Gemina. Monedele de bronz şi argint (sec, II —III) strînse din castrul şi aşezarea sa civilă sînt continue, de Ia Vespasian la Decius.

Observaţiile stratigrafice, descoperirile de monede şi de diferite obiecte arată la Răcari trei etape importante de viaţă, stabilite de către Gr. Toci- lescu şi P. Polonic. în prima etapă avem de a face cu un castru de pămînt ridicat probabil de un detaşament al legiunii a V-a Macedónica, în primii ani de viaţă a provinciei. în jurul lui se stabilesc primii colonişti romani şi se înfiripează canabele. Deocamdată nu posedăm material arheologic cert despre existenţa la Răcari a unei aşezări dacice preromane. A doua fază este a castrului de piatră, care a suferit, împreună cu aşezarea civila, o distrugere puternică în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Atît lagărul, cît şi aşezarea din jur s-au refăcut imediat, peste „o pătură de arsură, în care s-au găsit multe cioburi, monede, fiare şi bronzuri” (Polonic). La reparaţiile castrului s-au folosit inscripţii romane mai vechi, între care şi altarul dedicat lui Caracalla sau Elagabal (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 427). Este probabil că această distrugere să fi fost opera invaziei carpice din anii 245— 247 e.n., cînd ştim că au avut de suferit şi alte aşezări de seamă ale Daciei Inferioare (Romula, Sucidava, Aquae, Pons Aluti). Refacerea castrului după această invazie este dovedită prin descoperirea unor monede de la Filip Arabul şi Decius (ultimele mai înainte de evacuarea Daciei). Garnizoana a părăsit definitiv acest loc sub Aurelian, dar viaţa romană a continuat la Răcari şi după această dată, aşa cum ne indică monedele şi alte obiecte.

Perioada secolelor III—VI este cea mai importantă din punct de vedere istoric, pentru că ea constituie a treia etapă din viaţa aşezării. în săpăturile lor, Tocilescu şi Polonic au observat că acum populaţia s-a întărit în castrul părăsit, şanţul de apărare a fost lărgit de la 8 la 12 m, porţile lui au fost baricadate cu „ziduri barbare", zidul de incintă ruinat s-a acoperit şi supraînălţat cu un val de pământ, iar aria castrului s-a împărţit în două cu un val de pământ săpat de la est spre vest.

în epoca constantiniană, cînd s-a recucerit sudul Olteniei şi s-a ridicat valul denumit „Brazda lui Novac de nord", castrul de la Răcari şi populaţia civilă ce-l ocupa au rămas în afara noilor frontiere, dar legăturile lor cu imperiul au devenit mai strînse. Monedele din epoca tîrzie culese din castru se deschid cu Diocleţian, continuă apoi cu împăraţii Constantin cel Mare, Valens, Theodosiu I., Theodosiu al II-lea, Iustin I, lustinian şi Phocas (?). Deci monedele arată o locuire continuă pînă la Theodosiu al II-lea cînd atacul hunilor a lovit şi în această aşezare civilă fortificată din vechiul* castru roman (Tudor, *Ist. Rom.,* I, p. 660). Reînfiriparea aşezării ar fi avut loc la începutul secolului al Vl-lea e.n., ca apoi, cunoscutele atacuri slavo-avarice de la sfîrşitul aceluiaşi veac, să fi pus capăt acestei locuiri.

Săpăturile de la Răcari au dat la lumină numeroase arme din fier (săgeţi, suliţe, lănci), diferite obiecte de muncă (cuţite, foarfece, chei, un fier de plug, o sapă etc.), precum şi numeroase obiecte de podoabă turnate în bronz. În catalogul acestora întîlnim piese din secolele II —III, din secolele IV—VI şi unele chiar din evul mediu tîrziu (sec. XIV—XV), ceea ce arată că lagărul a fost folosit şi mai tîrziu ca tabără românească. Există însă trei piese care confirmă şi ele (alături de monede) locuirea tîrzie din veacurile IV—VI. Prima este un opaiţ în formă de corabie, cu dungi pe capac şi o marcă aplicată pe fund, în forma literei *T.* Tehnica, forma şi ornamentaţia lămpii apar specifice producţiei tîrzii a acestor opaiţe (sec IV—VI), importate probabil de la Dunăre. Mai avem apoi un cercel din bronz cu un pandantiv stelat, decorat cu granulaţii, după o modă binecunoscută în secolul al Vl-lea e.n. Al treilea obiect este o fibulă digitată fragmentară, cu totul specifică prin elementele şi decorul său secolelor VI—VII e.n. Avem deci toată certitudinea că la Răcari a continuat să locuiască o populaţie romanică, după evacuarea aureliană. Ea foloseşte pentru nevoile de schimb moneda de bronz romană, are legături economice şi culturale cu Imperiul de răsărit, dar în acelaşi timp şi relaţii cu popoarele în migraţiune. Soarta politică a acestei comunităţi a fost legată de a imperiului.

Este de presupus că din cadrul teritorial al *pagus*-|*i*||*n* sau al

castrului de la Răcari (dacă era un *territorium militare)* a făcut parte un întreg grup de aşezări rurale din bazinul mijlociu al Jiului. în satele *Socu, Siliştea, Argetoaia* şi *Ţînfăreni* (j. Gorj) s-au găsit numai monede imperiale romane în mod izolat, încît nu avem deplina certitudine a unor aşezări rurale romane. La *Braniştea* (corn. Fratoştiţa, j. Dolj), cărămizile şi ceramica romană extinse pe o mare întindere indicau un *vicus.* Important centru rural a fost însă *Butoieşti* . Mehedinţi), unde Tocilescu semnala, în secolul trecut, monede de la Caracalla şi Severus Alexander, un val de pămînt, fragmente ceramice ş.a. Acest centru situat pe rîul Motru ar fi fost, după unii arheologi, locul anticului *Admutrium.* Urme de ruine romane, cărămizi şi monede de la Traian şi Antoninus Pius, s-au semnalat şi la *Livada* (j. Gorj) în locul denumit „Sălişteа".

La *Botoşeşti-Paia* (j. Dolj) a existat cel mai de seamă centru rural din cadrul teritoriului aşezării romane de la Răcari. La 3 km depărtare de Paia, pe valea cu acelaşi nume, lîngă „Piscul Cazacilor", s-au găsit numeroase fragmente ceramice romane, o figurină de bronz a lui Mercur şi un relief mithriac cu un fragment de inscripţie *(CIMRM,* II, nr. 2155). Toci- lescu menţionează descoperirea unor vîrfuri de lănci, a unui mozaic, resturi de zidării ş.a., toate indicii ale unei importante aşezări rurale romane. Ea se afla, faţade Drobeta (Tr. Severin) şi Pelendava (Mofleni, lingăCraiova), la distanţele indicate de *TP* pentru *Amutria,* incit ar putea corespunde cu aceasta, dacă drumul roman nu urca spre Motru şi toponimicul nu ar fi avut nici o legătură cu hidronimicul *Mutrius.* La *Brabova* (j. Dolj), bogatul material ceramic, o rîşniţă şi o figurină din metal apar de asemenea ca suficiente dovezi pentru o aşezare rurală romană.

Se admite, în general, că locul Pelendavei din *TP* a fost la *Mofleni-* Craiova, unde sînt însemnate urme romane de natură militară şi civilă.[2] Rădăcina toponimicului:* *-peled* =„umed, a curge", se poate lega cu lunca, pe atunci mlăştinoasă, a Jiului (Russu, *Limba,* p. 72). Castrul (azi total dispărut) fusese construit în cărămidă şi piatră. Din ruinele lui s-au zidit unele substrucţii cu blocuri de piatră şi cărămizi mari, la mănăstirea Coşuna, mănăstirea Bucova, biserica Sf. Dumitru, cişmeaua Popova şi alte clădiri vechi din Craiova. Castrul se găsea lingă satul Mofleni şi mănăstirea Bucova, alături de drumul roman, unde a fost împotmolit de Jiu. O cărămidă descoperită în ruinele bisericii Sf. Dumitru din Craiova poartă stampila NM – adică *n(umerus) M(aurorum),* ceea ce arată un detaşament de pază al acestei unităţi trimise la Pelendava de la Răcari *(An. ep.,* 1959, nr, 325).

Aceste ştampile dovedesc că Pelendava intrase în zona militară a teritoriului administrat de *pagus-vA* de la Răcari. Descoperiri de urme romane care atestă aşezări civile s-au făcut, atît în *Craiova,* cît şi la *Mofleni.* Ceramica romană, monede, un mozaic (la Mofleni), pavaj în *opus tessellatum,* o figurină de bronz a zeiţei Victoria, o urnă ş.a., sînt suficiente dovezi despre prezenţa în acest loc a unui *vicus,* alături de castru, constituit din aşezarea autohtonă Pelendava şi canabele acesteia.

La răsărit de Răcari, pe valea inferioară a Citeţului, întîlnim trei urme de *viei,* care de asemenea ar fi putut face parte din teritoriul aşezării romane de la Răcari. De la *Prisaca* (corn. Vulpeni, j. Olt) avem multe cărămizi şi fragmente ceramice romane. Astfel la *Goruneşti* (corn. Slătioara, j. Vîlcea), în locul numit „Bour“, s-au descoperit monede (Antoninus Pius şi Filip Arabul) şi săgeţi din fier, iar la *Bălceşti* (j. Vîlcea) au apărut la „Piscul Baboi“, fragmente ceramice, cărămizi, unelte de fier şi monede. Tocilescu şi Polonic au semnalat urme romane şi la *Grădiştea* (j. Vîlcea), în punctul „Straja“ (ceramică şi monede). Locul nu a fost controlat.

Regiunea de cîmpie a Olteniei era dominată de trei aşezări cu caracter urban: *Aquae* (Cioroiul Nou), *Sucidava* (Celei) şi *Romula* (Reşca). Toate aceste localităţi de seamă şi-au avut teritoriile lor, cu sate şi tîrguri mult mai dese şi prospere decît cele întîlnite în ţinuturile de munte şi deal.

Presupunem că limitele teritoriilor lor estice, vestice şi sudice au fost determinate de cursul Jiului, Oltului şi Dunării. De subliniat faptul că aceste trei *territoria* ne sînt mai bine cunoscute decît în restul Olteniei, deoarece s-au bucurat de mai multă atenţie din partea arheologilor.

BIBLIOGRAFIE GENERALÀ

[1] G r. T o c i 1 e s c u, *Fouilles, passim*| V. P â r v a n, *Dacia Malvensis,* p. 54 çi urm.; Gr. Fl orescu, *AO,* IX, 1930, p. 373 çi urm. ; Chr i s t escu, *Ist. niilit.,* p. 143 çi urm., N. G o s t a r, *SCIV,* V, 1954, p. 607 şi urm. ; D. T u- dor, *OR[1], passitn;* idem, *Apulum,* V, p. 233 çi urm.

[4] E. Polaschek, *RE,* XIX, 1, col. 269 ; cf. încà Tomaschek, II p 2, 64; Miller, *IR,* p. 252; V. P â r v a n, *Getica,* p. 271 çi D. T u d o r, *OR[9], passitn.*

STATIO AQVENSIS DIN DACIA SUDICĂ

Importanta aşezare romană de Ia Cioroiul Nou (com. Cioroiu, j. Dolj), unde se localizează *Aquae* (cf. mai jos, p. 319) a fost cunoscută lui Tocilescu, Polonic şi Plopşor, dar cercetarea amănunţită a ei este cu totul recentă. (Prima ei semnalare este din 1875, cînd o statuie de marmură găsită acolo, a fost transportată în străinătate, unde s-a pierdut). S-au făcut acolo patru campanii de săpături arheologice (1938, 1959—1961} de către autorul acestei cărţi în colaborare cu Muzeul din Craiova. Staţiunea de la Cioroiul Nou se găseşte în plină cîmpie doljană şi îşi dato- reşte numele ei latin, caracteristicilor hidrologice locale. Ea s-a întemeiat şi dezvoltat pe un teren unde numai existase o aşezare autohtonă geto-dacică. în plină cîmpie aridă ţîşnesc puternice izvoare cu apă potabilă, la marginea de răsărit a satului, unde formează o regiune de mlaştini ce se prelungeşte mult spre sud-vest. Prin aceste mlaştini curge, cu un debit constant şi puternic, rîul denumit *Apa Cioroiului,* care se uneşte cu un altul ce vine dinspre Oprişor, ce se cheamă Eruga (sau Boboia, Oltina etc.). Această bogăţie de apă favorabilă irigaţiei şi culturilor horticole i-a determinat pe coloniştii romani să fructifice acest loc, încă din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia şi să-l denumească în consecinţă[1] (fig. 18). Săpăturile au scos la lumină un preţios material epigraf ic *(An. ep.,* 1959, nr. 330 – 333 şi Tudor, OE[3], SE, 379—393), multe sculpturi în marmură, zidării, ceramică, monede ş.a. împreună cu necropolele şi cîteva *villae rusticae,* urmele arheologice de la Cioroiul Nou se împrăştie pe o suprafaţă de aproximativ **3** km^2. în centrul aşezării pe o terasă înconjurată pe trei părţi de mlaştini, se găseşte o cetate de pămînt de mărimea 130x244 m, în parte distrusă de Apa Cioroiului. Cetatea avea o formă patrulateră neregulată, se apăra cu un şanţ larg în care pătrundea apa din mlaştini şi cu un *agger* de pămînt prevăzut spre *fossa* cu palisade din pari cu lut ars. Poarta se afla pe latura sudică. Această fortificaţie era de natură civilă, deoarece aşezarea a fost *inermis.* Monedele de la Gordian al III-lea şi Filip Arabul aflate sub agger-ul de apărare indică o construcţie de la mijlocul secolului al III-lea.

e.n. realizată cu mijloace civile locale, de către populaţie, spre a se adăposti

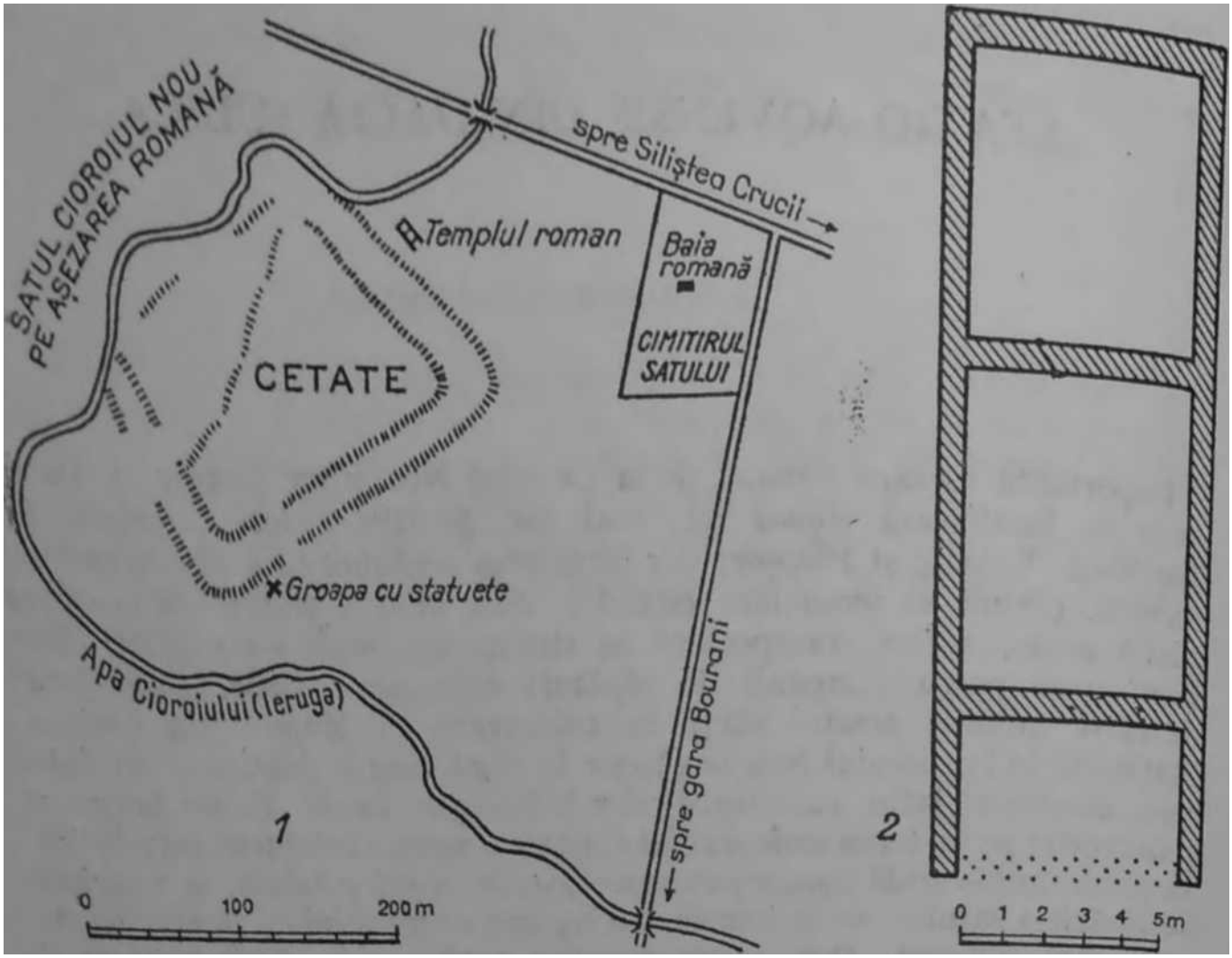

Fig. 18. Aşezarea antică şi templul roman de la Aquae.

în cazul năvălirii cetelor mai mici de jefuitori. Sub acest *agger* au fost găsite (în două locuri) substrucţii de locuinţe cu zid de piatră legat cu mortar, distruse şi apoi acoperite de val. Nu posedăm nici o indicaţie epigrafică despre prezenţa unei garnizoane locale de apărare. în jurul acestei fortificaţii de pământ, pe terasele ocupate azi de sat şi de culturile agrohorticole de la răsărit de el, se extindea aşezarea civilă, indicată prin crîmpeie de zidării, ceramică, cărămizi, ţigle şi descoperiri de obiecte diferite. Temeliile unei *villa rustica* au fost stabilite la nord-est de sat, un cuptor de olar funcţiona în apropiere de cetate, iar mormintele în sarcofage de cărămidă se găsesc pe o mare întindere.

La răsărit de cetate, lingă actualul cimitir s-au precizat resturile unei instalaţii de băi care se alimenta cu apă din Apa Cioroiului. Din aceste *ihermac* publice au mai putut fi surprinse în săpături urmele unui hipocaust (păstrat pe o lungime de 6 m) şi gura unui *praefurnium*. între băile publice şi latura estică a cetăţii de pământ existau mai multe construcţii private de Ia care se păstrează parţial podelele din cărămizi, sau pavaje cu mozaicuri din bucăţi de teracotă în formă de „pişcoturi”.

Lîngă şanţul de răsărit al cetăţii, sub pămîntul aruncat în afară cu ocazia săpării lui, au fost descoperite temeliile cu zid de cărămidă (groase de 0,60 m) ale unui templu lung de 17,80 m şi lat de 6,60 m, prevăzut cu două încăperi *(naos, pronaos)* şi un vestibul deschis (în *antis).* Pereţii templului erau tot din cărămidă şi aveau grosimea de 0,42 m. Pe locul ocupat de templu s-au constatat două nivele de locuire separate de un strat de incendiu care a distrus definitiv şi acest sanctuar. Cu ajutorul stratigrafiei$_r$ ceramicii şi monedelor s-a putut stabili că distrugerea a avut loc către mijlocul secolului al III-lea e.n., ea fiind opera invaziei carpice din anii 245—247. După această dată s-a construit cetăţuia de pămînt, ca un modest refugiu pentru populaţie, aflată într-o zonă de cîmpie lipsită de păduri şi acoperiri bune pentru adăpost. Nu posedăm nici un indiciu precis despre divinitatea tutelară a acestui templu. Un basorelief ce reprezintă pe Hercule sugrumînd leul din Nemeea, aflat la 10 m de ruine, ar putea indica pe acest zeu ca patron al sanctuarului. După distrugere, templul a fost acoperit definitiv cu pămînt, iar deasupra ruinelor sale au apărut podelele din cărămidă ale unor case romane.

în colţul de sud-vest al cetăţuii şi în afara ei, existau urmele modeste ale unei locuinţe romane, în ale cărei ruine se săpase o groapă şi se aruncaseră numeroase fragmente sculpturale din marmură. Din şanţul cetăţii fusese, de asemenea, aruncat un strat de pămînt protector care a acoperit şi mai mult groapa cu statui şi ruinele clădirii. Locuinţa respectivă a fost distrusă şi ea în timpul aceloraşi evenimente care au făcut să dispară templul amintit mai sus, iar statuile sparte se adunaseră şi îngropaseră în urma aceluiaşi dezastru. în timpul campaniei de săpături din anul 1961 (şi în urma unor răscoliri mai vechi de către săteni), s-au scos din această groapă statui, statuete şi figurine din marmură care reprezentau pe Minerva, Bacchus, Apollo, Zeus, un Aion mithriac, o figurină a Venerei şi peste 37 de fragmente din marmură sau calcar, provenind de la statuete şi figurine sparte. Varietatea tematică a acestor sculpturi arată că avem de-a face cu *membra disiecta* ale unor monumente religioase distruse prin violenţă în întreaga aşezare, apoi adunate şi îngropate în acest loc cu un anumit ritual religios, ele fiind proprietatea sacră a zeului. Este probabil a fi şi aici efectul aceluiaşi dezastru carpic abătut asupra întregii aşezări, în anii 245 —247. Toate aceste statuete din marmură (ca şi altele descoperite în localitate) sînt lucruri de import, aduse de departe de către elementele bogate ale aşezării, în mare parte proprietari de pămînt. Aceiaşi oameni înstăriţi au importat vase *terra sigillata* sau din bronz emailate, Fig. 20.

Numărul monedelor culese din săpături şi descoperiri întîmplătoare este de asemenea mare şi interesant ca datare. S-au cules monede de argint de la împăraţii Nerva, Antoninus Pius, Divus Antoninus Pius,

Aurelian, Probus, Florian şi Constanţiu al II-lea. Cele din bronz se deschid ca emisiune cu Traian şi se găsesc regulat pînă la Claudiu Goticul, apoi continuă cu împăraţii Probus, Numerianus, Carinus, Victorinus, Dioclitian, Maxi- mianus Herculius, Constantin cel Mare, Constantin al II-lea şi lulianus Apostatul, *O* ultimă monedă, izolată, aparţine lui Heraclius. Ceramica tîrzie (sec. IV—VI) confirmă şi ea circulaţia acestor monede. Este deci sigur că după părăsirea Daciei aşezarea romană de la Ciocoiul Nou şi-a continuat existenţa sa pînă în veacul al Vl-lea.

Apreciabil este de asemenea şi numărul diferitelor obiecte găsite în săpături sau întîmplător: fibule, două exemplare *specillum oriculariorum,* cercei, monede din bronz sau din os, opaiţe cu firmele Armenius, Cassius, Flavus şi lanuarius, fragmente sculpturale din marmură ce reprezentau pe *Lupiter* tronînd, *Nemssis, Hecate* şi *Matres,* stilii din bronz şi multe vase de producţie locală. Un grup „statuar reprezenta pe Hygea adorată de un *Castor (An. ep.,* 1963, nr. 136).

Asupra vieţii interne a aşezării putem culege unele informaţii din materialul epigrafic. în primul rînd, numele antic al aşezării se poate reconstitui cu ajutorul a două inscripţii fragmentare. Primul epigraf este gravat pe soclul unui grup de marmură ce reprezenta pe Hercule victorios, alături de taurul din Creta capturat de zeu. Acest grup de marmură (recent descoperit) s-a publicat în chip nesatisfăcător, afirmîndu-se de către primul său editor că inscripţia ar păstra numele oraşului Maiva (C. S. Nicolăescu-Plop- şor, *RM,* II, 3, 1965, p. 203şi urm.) (fig. 41). în realitate, textul epigrafic păstrat ne poate da următoarea transcriere: *M (arcuş) Opellius Maximus [dec(urio) Mo]ntanensium, Herculi, [Pro sal(ute).....Ivensium ex voto posuit.* Prin urmare, dedicaţia s-a pus (sec. III e.n.) de un cetăţean din *Montana,* localitate a Moesiei Inferioare din Bulgaria (azi Mihailopol, fost Kutloviţa), aflat în treacăt la Cioroiul Nou, unde adoră pe zeul Hercule, în sănătatea locuitorilor de aici. Din toponimic se păstrează numai terminaţia... *VENS1VM* ce se pretează la multe completări (Tudor, *Latomus,* XXV, 1966, p. 847 şi urm.). Restituirea *[Mat|vensium* propusă de primul editor al inscripţiei, implică existenţa unei aşezări dacice preromane la Cioroiul Nou, precum şi acomodarea conţinutului toponimicului cu aspectul geomorfologiei locale, cerut de sensul cuvîntului *Malva-Malvum* („munte'[4] sau „mal“), ceea ce nu este cazul aici. Maiva, capitală de provincie şi colonie, nu putea fi la Cioroiul Nou, fiindcă aşezarea nu se lega cu un drum principal de teritoriul ce-l administra. Nu se constată prezenţa unei garnizoane ia Cioroiul Nou şi nici din punct de vedere urbanistic, ruinele de aici nu depăşesc pe cele de la Drobeta, Romula şi Sucidava.

A doua inscripţie în discuţie conţine o închinare făcută zeilor *Jupiter* Capitolinul, *Diana sanda, Mercurius gubernator e[t genio] stationis A...*

de

«către un *[. ..Gerjmanus, spe[cul(ator)] leg(ionis) VII Cl(audiae),* cu un apelativ imperial martelat, datată după anul 218 e.n. *(An ép.,* 1959, nr. 330 şi *Latomus,* l.c.). Conţinutul acestei inscripţii arată că, în preajma anului 218 e.n., aşezarea de la Cioroiul Nou era numai o *statio* şi nu *colonia* ca Malva, la acea dată. în acelaşi timp toponimicul acestei aşezări din cîmpia doljană avea ca iniţială litera *A* , care, legată de terminaţia VENSIVM din inscripţia lui M. Opellius Maximus, ne duce în chip firesc la restituirea *A[q|uensium*. Rezultă că aşezarea de la Cioroiul Nou purta numele de *Aquae,* unul dintre cele mai frecvente toponimice din Imperiul roman, întîlnit şi în Dacia Superioară (cf. mai sus p. 115). C. Daicoviciu *(AMN,* II, 1965, p. 654) a propus fără sens întregirea *[Aeq]uensium.* Toponimicul Aquae să dădea locurilor bogate în ape minerale sau obişnuite. Bogăţia hidrologică de la Cioroiul Nou întăreşte atare propunere toponimică. în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., la Cioroiul Nou exista o aşezare cu caracter urban, fără calitatea de *municipium* sau *colonia,* ci ca simplu *pagus* în care funcţionase o *statio,* se pare fisc al-vamală (cf. mai jos p. 320). Aspecte din viaţa internă a acestei *statio Aquensis* putem afla din inscripţiile găsite în ultimul timp Ia Cioroiul Nou. Acel *Germanus,* amintit mai sus, fusese probabil un veteran al legiunii a Vil-a Claudia (ce staţiona in Moesia Superioară) şi care se stabilise la Cioroiul Nou. Cu totul unic apare în inscripţia sa epitetul *gubernátor* atribuit zeului Mercur, aluzie la calitate de psihopomp a divinităţii. Dintre proprietarii funciari locali, epigrafele ne-au mai păstrat numele unui *Castor (An, ép.,* 1963, nr. 136); pe al lui *M. Cassius Herculanus,* cunoscut din stela sa funerară decorată cu capul meduzei (Tudor, *OR*^{3}*, SE,* 379) şi al lui *C. Antonius lulianus,* autorul unui altar dedicat zeului *Mithras (An. ép.,* 1959, nr. 330 = *CIMRM,* II, nr. 2162). Pe un relief de marmură cu chipul zeiţei Tocate, apare numele neobişnuit al unui *Val. Mexy,* care ar fi adresat divinităţii epitetul de *Domna Placida (An. ép.,* 1959, nr. 333 şi G. Bordenache, *Studii clasice,* VII, 1965, p. 315 şi urm.). Gostar, *(Anuar. Inst. ist. arh. Iaşi,* II, 1965, p. 241) identifică pe relieful de la Cioroiul Nou o divinitate dacică sincre-tizată cu zeiţa Hficate, Totul rămîne ipotetic în legătură cu acest monument.

Situată la 2(íkm faţă de Dunăre, *statio Aquensis* putea folosi avantajele oferite de lunca şi cursul fluviului. De pe malul bulgar al Dunării se apro-viziona cu piatră calcaroasă pentru monumentele epigrafice şi sculpturale, iar pentru construcţiile de zidărie brută folosea un calcar nisipos şi foarte friabil, extras din vecinătatea satului Rudari.

Importantul tîrg Aquae, situat în mijlocul cîmpiei doljene şi singurul centru de natură cvasiurbană din această regiune, trebuie să fi fost capitala unui teritoriu rural ce se extindea la est şi vest, între Dunăre şi Jiu, iar spre nord învecinîndu-se cu teritoriile Drobetei şi al celui de la Răcari. Din hotarele lui au putut face parte numeroşi *viei,* unii şi

identificaţi arheo-
logic pe teren. Cel mai apropiat se găseşte la *Galicea Mare* (j. Dolj) cunoscut încă din 1892, cînd, cu ocazia săpăturilor pentru traseul şoselei spre Băileşti, s-au descoperit statueta unui leu de piatră, greutăţi, vase şi alte obiecte romane. în ultimii şapte ani s-au mai aflat la Galicea Mare un tezaur cu circa 800 de monede romane, bătute de la Septimiu Sever – Filip Arabul (încă inedit) şi o inscripţie votivă *(An. ép.,* 1963, nr. 1). Acest altar s-a închinat de către *Dioscor(us) 1anuari* şi o *contubernalis* a sa, al cărui nume apare martelat. Dedicantul era sclavul unui lanuarius împreună cu soţia sa nelegitimă (în sensul că nu putea încheia căsătoria legală, *matrimonium, ci* trebuia să convieţuiască în Dio-
scorus poate fi presupus ca *actor* sau *servus villicus* al acestui stăpîn. EI se bucura de multă independenţă în slujba sa şi dispunea de un *peculiumctA* permisese a-şi alcătui o familie (oficial nerecunoscută) şi a cheltui pentru înălţarea altarului închinat Dianei, zeiţă protectoare a sclavilor. Se pare că stăpînul lui Dioscorus era *lulius lanuarius,* asociat pentru arendarea vămilor iliriene cu fraţii săi *Capiio* şi *Epaphroditus*, cunoscuţi între anif 161 şi 168 e.n. (Gostar, *SCIV,* II, 1951, p. 166 şi urm. şi I. I. Russu, *SCIV,* IV, 1953, p. 789 şi urm.). Ca *servus villicus* al portoriului, Dioscorus putuse funcţiona în *staiio Aquensis,* situată la 10 km faţă de descoperirea altarului (Tudor, *Anal. Univ. Buc., ist.,* X,20, 1961, p. 7 şi urm. şi$SC7V_r$XIII, 1962, p. 116, nr. 2).

în imediata apropiere a centrului Aquae mai erau centre rurale romane la *Galiciuica* (ceramică); la *Giubega,* cărămizi şi monede romane (în locul „Leşile Sularului“) şi la *Afumaţi,* unde între alte descoperiri se menţionează şi o inscripţie, probabil a unui proprietar de ţară *(CIL,* III, 8022: stela funerară a lui *C. Quintinus Victor,* omonim cu fiul său). Mult mai la nord putem înregistra în acest teritoriu *viei:* la *Corlate,* unde la apus de sat există o necropolă romană în care s-a aflat o monedă a împărătesei Faustina; la *Virtop,* cunoscut printr-un tezaur cu monede de argint (Traian-Gcrdian al III-lea) şi o cărămidă cu ştampila lui *Ambiurus* (Tudor, *OR³, SE,* 438); apoi la *Caraula* unde, lîngă o fîntînă din valea ce duce spre Moţăţei, au apărut diverse obiecte ceramice romane (toate în j. Dolj). între acestea şi linia satelor romane de pe valea Dunării, de la nord de Calafat, mai putem înscrie alte cîteva centre rurale romane (toate în j. Dolj). La *Gemeni* (corn. Darvari), pe locul „Cetăţuia”, apar monede romane însoţite şi de alte descoperiri. Pe „Măgura Zarafului” de pe valea Coţobîţului, pendinte de satul *Dobridor* (Corn. Moţăţei), s-a aflat ceramică romană şi un tezaur monetar din argint (Antoninus Pius – Gordian al III-lea). *Vicus-xA* roman de la Moţăţei se înscrie ca descoperiri, cu ceramică daco-romană şi două tezaure: unul cu monede (Commodus-Filip Arabul) şi altul conţinînd podoabe (inel de argint, brăţară de bronz, perle din sticlă, colier cu o piatră gravată ş.a.).

Cercetări făcute la *Verbiţa* (j. Dolj), pe coasta

„Dealul Eleşteu lui” (1950—1951) au descoperit urme de bordeie şi gropi gospodăreşti’ cu materiale arheologice romane (ţigle, ceramică, rîşniţă, fibulă cu ancoră şi o moneda de la Constantin al II-lea). Nu sîntem bine lămuriţi dacă aşezarea rurală de aici exista încă din perioada stăpînirii romane în Dacia *(SCIV,* III, 1952, p. 160 şi urm.).

Pe valea rîului Desnăţui şi mai spre vest, multele descoperiri de tezaure monetare arată existenţa unor *viei* cu proprietari înstăriţi, oameni care au constituit ţinta unor jafuri barbare sau au fost ameninţaţi de unele cete de *latrones,* ceea ce i-a determinat să-şi ascundă acest avut. Din *Tencănău* (corn. Sălcuţa, j. Dolj) sînt menţionate monede romane şi o stelă funerară anepigrafă. Un alt tezaur cu monede de argint din secolul al II-lea e.n., este cunoscut la *Ceratul* (j. Dolj). Comuna *Birca* (j. Dolj) rămîne renumită prin cele patru tezaure monetare aflate acolo, într-un Ioc de unde cunoaştem şi descoperiri ceramice. Toate aceste tezaure conţin monede ce s-au emis de la Vespasian pînă la Decius şi au fost îngropate la mijlocul secolului al III-Iea e.n., într-un moment critic pentru această regiune, pricinuit de invaziile gotice. Tezaurul de la *Belcin* (j. Dolj), aflat împreună cu ceramică romană, a fost dintre cele mai valoroase de pe teritoriul Daciei sudice. El s-a descoperit în locul numit „Călugăreasca” şi conţinea peste 1 000 de piese (Vespasian – Filip Arabul); cîteva lingouri din aur şi un capac de argint, azi aproape toate dispărute. Din *Drănic* (j. Dolj), ceramica şi monedele romane imperiale descoperite ne dau suficiente garanţii despre o aşezare rurală romană.

Pe malul stîng al Dunării se cunosc o serie de centre rurale cu urme romane pe care le putem cataloga în *territorium Aquense.* Multe dintre ele oferă monede şi alte obiecte ceramice care indică prezenţa stăpînirii romane sau a schimbului de mărfuri, de la părăsirea Daciei pînă la invazia hunică. Ele se găseau pe lîngă un drum roman semnalat la *Izimcea* (j. Mehedinţi), unde un *vicus* roman se atestă prin cărămizi, vase romane, un sarcofag de piatră, monede de argint şi bronz ş.a. Urmele de la *Salcia* (j. Mehedinţi) se limitează la monede imperiale şi o fibulă, ca formă specifică secolului al III-Iea e.n., iar cele de la *Cetate* (j. Dolj), la un capac de sarcofag (aflat în locul „Viorica”) şi ceramică romană – toate destul de limitate (din lipsă de cercetări), spre a ne gîndi în mod sigur Ia existenţa unor aşezări rurale romane. Sat roman însemnat a fost însă Ia *Hunia Mare* (j. Dolj), unde săpăturile maiorului D. Papazoglu au cules monede romane, ceramică, tuburi de argilă, lănci şi săgeţi din fier, iar mai tîrziu, s-a aflat acolo şi o bufniţă din bronz. Un *vicus* vecin era şi la *Maglavit,* identificat prin ceramică, cărămizi şi monede romane (sec. I — IV e.n.). Săpăturile diletantice ale aceluiaşi Papazoglu, făcute la „Fîntîna Banului” şi în măgurile de Ia *Comani* (j. Dolj)

dat la lumină vase, arme, brăţări, cărămizi şi monede, vestigii ce indică un *vicus* de seamă.

O însemnată aşezare civila şi militară în care s-au făcut multe descoperiri arheologice existase la *Desa* (j. Dolj). Monedele culese se extind de la August pînă la Constantius. A existat acolo şi o cetate romană pe grindul numit Castraviţa (distrusă parţial la Dunăre), în jurul căreia era o aşezare civilă. Descoperirile de obiecte sînt bogate şi variate, mai însemnate fiind o acvilă din bronz, o statuetă din bronz a lui *Iupiter Dolichenus* (Merlat, nr. 40) şi un fragment de cărămidă cu ştampila legiunii a XlII-a Gemina din Ratiaria *(An. ep.,* 1959, nr. 334). Acest document epigrafic este de mare importanţă, fiindcă dovedeşte un cap de pod roman păstrat la Desa după părăsirea Daciei, în care staţiona un detaşament din legiunea a XlII-a Gemina ce se găsea acum la *Ratiaria* (peste Dunăre, în faţa Desei). Viaţa romană în aşezarea de la Desa a putut continua mai multe secole. La *Zăvalu* (j. Dolj), existase un castru roman cu urme de aşezare civilă în jurul lui, pe locul „Cetăţuia”. O revărsare neobişnuită a Jiului (1890) a distrus şi împotmolit totul, încît azi nu se poate vedea nici o urmă. Se pare că aşezarea cu caracter rural era destul de însemnată, deoarece se găsea în gura Jiului, într-un loc de trecere importantă peste Dunăre, la oraşul *Augusta* (Ogost, în Bulgaria). Un centru militar de seamă fusese de asemenea şi la *Bistreţ* (j. Dolj), unde se pot vedea ruinele (măcinate de Dunăre) a două castre din piatră de mari dimensiuni, cu descoperiri de monede care sînt emise de la Hadrîan la Valentinian I. Resturile ceramice vizibile la suprafaţa terenului în jurul celor două fortificaţii indică o aşezare civilă a cărei viaţă s-a prelungit mult după părăsirea Daciei (la Bistreţ fiind un alt cap de pod roman).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] D. T u dor, OR[3], *passim;* idem, *MC A,* VIII, p. 547 şi urm.; idem, *Omagiu -Iaşi,* p. 109; idem, *Apulurn,* VI, p. 593 şi urm. *, idem, *Latomus,* XXV, 1966, pp. 847 – 854; C. S. Nicolâescu – Plopşor, *RM,* II, 3, 1965, p 203 şi urm.; C. D a i c o v i c i u, *AMN,* II, p. 654 şi urm.

TERRITORIVM SVCIDAVENSE

Dezvoltarea vieţii romane în colţul de sud-est al Daciei sudice a cunoscut o intensitate puţin obişnuită faţă de alte regiuni ale provinciei Dacia, întreaga înflorire se datoreşte fertilităţii agricole a regiunii, apoi căilor comerciale şi militare ce o străbăteau. Numeroasele urme arheologice, aparţinînd comunei primitive (mai ales din perioada geto-dacică), întîlnite frecvent pe malurile Dunării şi Oltului, ne atestă o populaţie densă pe care au găsit-o romanii în această cîmpie, o dată cu anexarea regatului lui Decebai.

Colonizarea, organizarea şi înflorirea cîmpiei romănăţene s-au dezvoltat sub romani în jurul a două mari centre urbane: *Sucidava* de pe Dunăre (Celei, lîngă Corabia) şi *Romula* din inima acestei regiuni (satul Reşca, lingă Caracăl). Toate centrele rurale şi militare din jur au gravitat economic şi administrativ spre aceste două oraşe. De altfel, actuala cîmpie romănăţeană din punct de vedere economic-administrativ fusese împărţită în două mari teritorii ale căror capitale erau cele două oraşe: *territorium Sucidavense* la sud şi *territorium Romulense* la nord. Din păcate, pînă în momentul de faţă nu posedăm date arheologice complete, spre a putea fixa graniţele dintre aceste două unităţi administrative. Ajutaţi de puţinele indicaţii arheologice (mai ales ştampilele de pe cărămizile militare) şi ţinînd seama, în acelaşi timp, de limitele geografice naturale, putem stabili că la vest, sud şi est, ele se întindeau pînă la malurile Jiului, Dunării şi Oltului. Graniţa de despărţire dintre ele poate fi fixată cu aproximaţie şi în linie dreaptă, de la Scărişoara (pe Olt) pînă la Amărăşti. Teritoriul Romulei îngloba spre nord, în mod sigur, castrul şi aşezarea romană de la *Enoşeşti* (j. Olt), unde se identifică localitatea antică *Acidava.* Nu putem şti sigur, dacă în teritoriul cu caracter municipal al Romulei intra şi centrul *Castra Nova,* pînă azi încă nelocalizat topografic.

Ţinînd seama de această organizaţie econom ico-administrativă, este firesc ca prezentarea dezvoltării vieţii romane să fie expusă în cadrul

celor două teritorii.

Alături de şesul fertil ce o înconjura, *Sucidava* beneficia de bogăţiile luncii Dunării, de situaţia ei ca unul din marile porturi dunărene ale provinciei şi de faptul că se găsea la capătul drumului Oltului, ce se lega aci cu cel ce venea din Moesia Inferioară, Ia Oescus (Ghighi-Bulgaria), pe valea rîului Isker[1]. Ridicată pe o terasă înaltă a Dunării (cota 39,3) cetatea militară a ei a controlat timp de şase veacuri trecerea peste fluviu Săpăturile noastre din ultimii 32 de ani au descoperit la Celei multe gropi cu gunoaie formate din resturi de oase de peşte, cochilii de scoici şi melci, coarne de cervidee, colţi de porci mistreţi, faună care, azi, este în mare parte dispărută (o dată cu suprafeţele mari de codri ce existau în cîmpia romănăţeană, acum două mii de ani).

Numele localităţii – *Sucidava* – este vechi geto-dacic şi însemnează în traducere, „tîrgul Sucilor" *(*kueq— *kug* = „despicătură", după Russu, *Limba,* p. 78). Toponimicul ne este asigurat de inscripţii şi de izvoarele istorice antice. într-o inscripţie locală datată în jurul anului 250 e.n. *(An. ¿p.,* 1914, nr. 122) se vorbeşte de *curial(es) territorii) ^uc(idavensis),* Pârvan credea că sigma grecesc, ca iniţială a toponimicului (în loc de S latin) ar fi fost utilizat ca să redea sunetul dacic „ş", inexistent în fonetica şi alfabetul latin, şi, în acest caz, numele localităţii se rostea *Şucidava. ND (Or.,* XLII, 39) indica, în secolele IV—V, prezenţa unui *praefecius legionis quintae Macedonicae, Sucidava.* Ultima menţiune o găsim la *Pro- copiu (De aedif.* IV, 6, 34), unde numele localităţii este corupt: Luxi[3i8a. Toponimicul se întîlneşte şi la sudul Dunării, în lumea getică. Este deci pomenit pînă în secolul al Vl-lea e.n., cînd va dispărea, o dată cu întreaga aşezare. Deci toponimic se dovedeşte existenţa pe aceste locuri a unui trib dacic, *succi,* al căror centru politic şi administrativ se găsea pe locul unde se află azi satul Celei. Care era întinderea teritorială ocupată de acest trib, nu putem şti. După frecvenţa urmelor arheologice din a doua epocă a fierului, întîlnite la Sucidava şi în teritoriul înconjurător, se pare *câsuccii* stăpîneau, pînă la venirea romanilor, cam actualul teritoriu al fostului raion Corabia.

Prima menţiune a ruinelor de la Celei o întîlnim la Marsigli, însoţită de o schiţă a locului. Investigaţii de suprafaţă, mai apoi şi săpături arheologice cu caracter diletantic, s-au făcut la Celei încă din prima jumătate a secolului trecut (Banul Mihalache Ghica, A. Treboniu Laurian, maiorul D. Papa- zoglu, Cezar Bolliac etc.). Pe atunci, ruinele oraşului antic şi ale cetăţuii se ridicau mult deasupra nivelului solului, dar astăzi sînt dispărute aproape cu totul. Diletanţii arheologi ai secolului trecut au realizat frumoase colecţii

arheologice prin săpăturile lor neştiinţifice, sau prin cumpărături de antichităţi de la ţăranii din Celei. Numai în primul an al veacului nostru, Gr. G. Tocilescu, pe baza unor cercetări bine organizate, a reuşit, parţial, să precizeze planul oraşului antic, pe al cetăţuii de apărare şi locul podului roman. Din păcate, despre toate acestea, el a scris prea puţin. Vasile Pârvan intenţiona să-şi înceapă carierea sa de arheolog la Sucidava, dar unele dificultăţi tehnice l-au obligat să renunţe. în schimb, prin interpretarea savantă a unei părţi din materialul arheologic descoperit de Toci- lescu, a adus însemnate contribuţii pentru cunoaşterea sistemului administrativ al teritoriului sucidavens.

Din 1936 s-au deschis la Celei mari campanii de săpături arheologice conduse de autorul acestei cărţi, care continuă şi azi sub aceeaşi conducere. Pe baza lor şi a descoperirii unui bogat material istoric (păstrat azi la muzeele din Corabia, Craiova, Bucureşti, Caracal şi Orlea), se poate reconstitui viaţa din vechea aşezare, din comuna primitivă (mii. III î.e.n.) pînă la apariţia documentară a satului Celei (sec. XIII e.n.).

Urmele de locuire la Celei apar încă din perioada neolitică, prin cultura „Vădastra 11“ (mii. III î.e.n.), se continuă prin cultura „Coţofeni“ (mii. II. î.e.n.), apoi prin culturile epocii de bronz, hallstattului, Latene-ului, perioada romană, bizantină şi românească feudală, pînă în zilele noastre. Celeiul de azi înscrie cinci milenii de viată continuă!

Monedele, ceramica şi unele obiecte de metal dovedesc că sucii de la Celei se găseau în relaţii de schimb cu grecii şi romanii mai înainte de cucerirea lui Traian. în săpături s-au găsit amfore elenistice de import, monede şi bronzuri greceşti. Moneda romană circula la Sucidava cu trei secole mai înainte de cucerirea romană, vase şi diferite produse manufacturiere romane din metal s-au găsit pe lîngă vetrele locuinţelor din perioada Daciei libere. Centrul politic şi militar al sucilor era pe platoul ocupat azi de către cetăţuia constantiniană. El a fost distrus o dată cu ocuparea Daciei şi destinat a fi cimitir roman, pînă la finele veacului al III-lea e.n. Cît priveşte începuturile stăpînirii romane, ele apar o dată cu deschiderea războaielor dintre Traian şi Decebal, împăratul roman ridicase la Sucidava (actuala grădină a şcolii elementare) un mare castru de pămînt (aprox. 300 x 200 m), în epoca concentrării trupelor care urmau a înainta pe Olt, către Turnu Roşu. Din lista acestora făcea parte *cohors I Lingonum,* cunoscută după o ţiglă ştampilată *(An. ¿p.,* 1964, nr. 202), adusă tocmai din Britania. în jurul acestui castru, după anul 106, se aşază primii colonişti romani şi alcătuiesc un sat *(vicus),* care în decurs de un secol şi jumătate se va transforma într-o aşezare cu caracter urban ce avea pe la 250 e.n. o suprafaţă de circa 25 hectare, azi acoperită de satul Celei (Tudor, *Hommages A. Grenier,* Bruxelles, 1962, p. 1523 şi urm.).

Săpăturile din ultimii ani au reuşit a preciza formaşi dimensiunile acestui sat roman, mai apoi oraş (fig. 19). La început, el fusese înconjurat numai cu un şanţ de apărare lat de 8 m şi adînc de 3,50—5,50 m (sec. II e.n.). Pe la sfîrşitul veacului al II-lea e.n. cînd încep primele ameninţări barbare, oraşul se înconjură cu ziduri de piatră, groase la temelii de 2,25 m

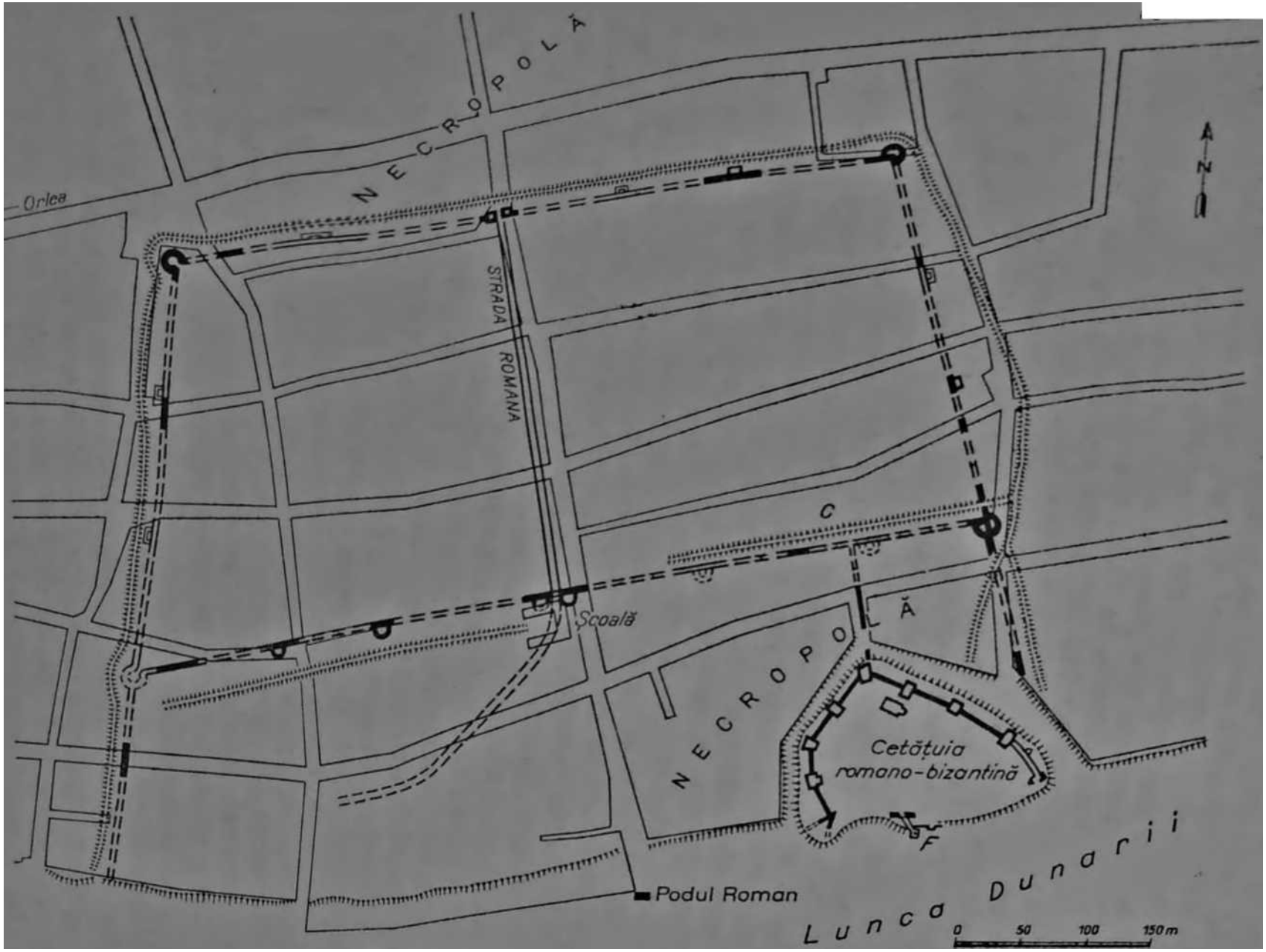

Fig. 19. Planul oraşului Sucidava

şi în faţa cărora se păstra vechiul şanţ.Fortificaţiile erau de formă trapezoi- dală, cu laturile lungi de 640 m (S), 590 m (N), 300 m (E) şi 340 m (V). Tăria lor o constituia o serie de turnuri de apărare şi porţi ridicate pe fiecare latură. Turnurile se găseau unele faţă de altele la o depărtare de circa 90 m, erau patrulatere (9x3,70 m) pe latura de nord, est şi vest (sec. II e.n.), iar pe cea sudică (construită la mijlocul sec. III e.n.) aveau formă de potcoavă (8,20 X 10,75 m). La colţurile fortificaţiei existau turnuri circulare cu diametrul de aproximativ 9—12 m. Poarta principală a Sucidavei se găsea iîngă actuala şcoală elementară din Celei, avea deschiderea de 7,50 m; fusese străjuită de două mari turnuri semicirculare din zid cuparament din blocuri cioplite regulat (fig. 20). Prin ea intra şoseaua ce venea de la Orlea (lată de 5,50 m). Drumul era pavat în interiorul oraşului cu blocuri de piatră fixate într-un strat de beton, în care s-au păstrat urmele roţilor carelor (lungimea osiei era de 1,50 m). în afară, el era din pietriş. Drumul şi poarta sudică a oraşului prezintă două perioade de construcţie, una din secolul al III-lea e.n. şi alta de restaurare, în veacul al IV-lea e.n. De Iîngă poarta de sud se înşiruiau în interior, pe ambele laturi ale străzii, edificii zidite cu piatră dintre care s-a identificat numai un atelier de turnat bronzul. Poarta de nord era mai modestă, cu deschiderea de 4,30m şi flancată de două turnuri pătrate (3,65x4,40 m) (fig. 21). Ea aparţinea celei de-a doua epoci de fortificare (finele sec. II e.n.), pe cînd cea sudică este din a treia etapă (mijlocul sec. III e.n.). Toată zidăria întăriturilor oraşului fusese ridicată cu piatră adusă din Bulgaria şi cu cărămidă fabricată pe loc. întăriturile acestui oraş au rămas în picioare în întregimea lor, pînă cînd s-a construit cetăţuia romano-bizantiană de la colţul de sud-est al oraşului (sec. IV e.n.).

Cu toate că urbanistic Sucidava din secolele II —III avea dezvoltarea unui oraş de seamă, cu străzi, pieţe şi o populaţie ce se ridica pînă Ia şapte-opt mii de locuitori, romanii nu i-au recunoscut din punct de vedere juridic rangul de *municipium* şi *colonia.* Au menţinut-o în calitatea de *pagus,* adică tîrg, ca centru al unui teritoriu întins. Dintr-o inscripţie pusă cu prilejul restaurării templului zeiţei *Nemesis,* pe la mijlocul secolului al III-lea e.n. *(An. ép.,* 1914, nr. 122 şi Pârvan, *Dacia Malvensis,* p. 63 şi urm.), rezultă că acest organism rural era condus de un consiliu format din delegaţi ai comunelor teritoriului *(curiales),* prezidaţi de doi „primari[0] aleşi o dată la cinci ani *(quinquennales),* cu toţii fiind însă controlaţi de către comandantul garnizoanei locale. Atare organizaţii existau în multe părţi de la periferia provinciei Dacia, dar singurul care ne rămîne documentat epigrafic este cel de la

Sucidava. Termenul *curiales,* pentru denumirea acestor delegaţi rurali în consiliul central de conducere (ce se aduna probabil în templul Nemesidei), apare prima dată pe la mijlocul veacului al III-lea e.n. O atare conducere îşi are două explicaţii. în primul rînd,

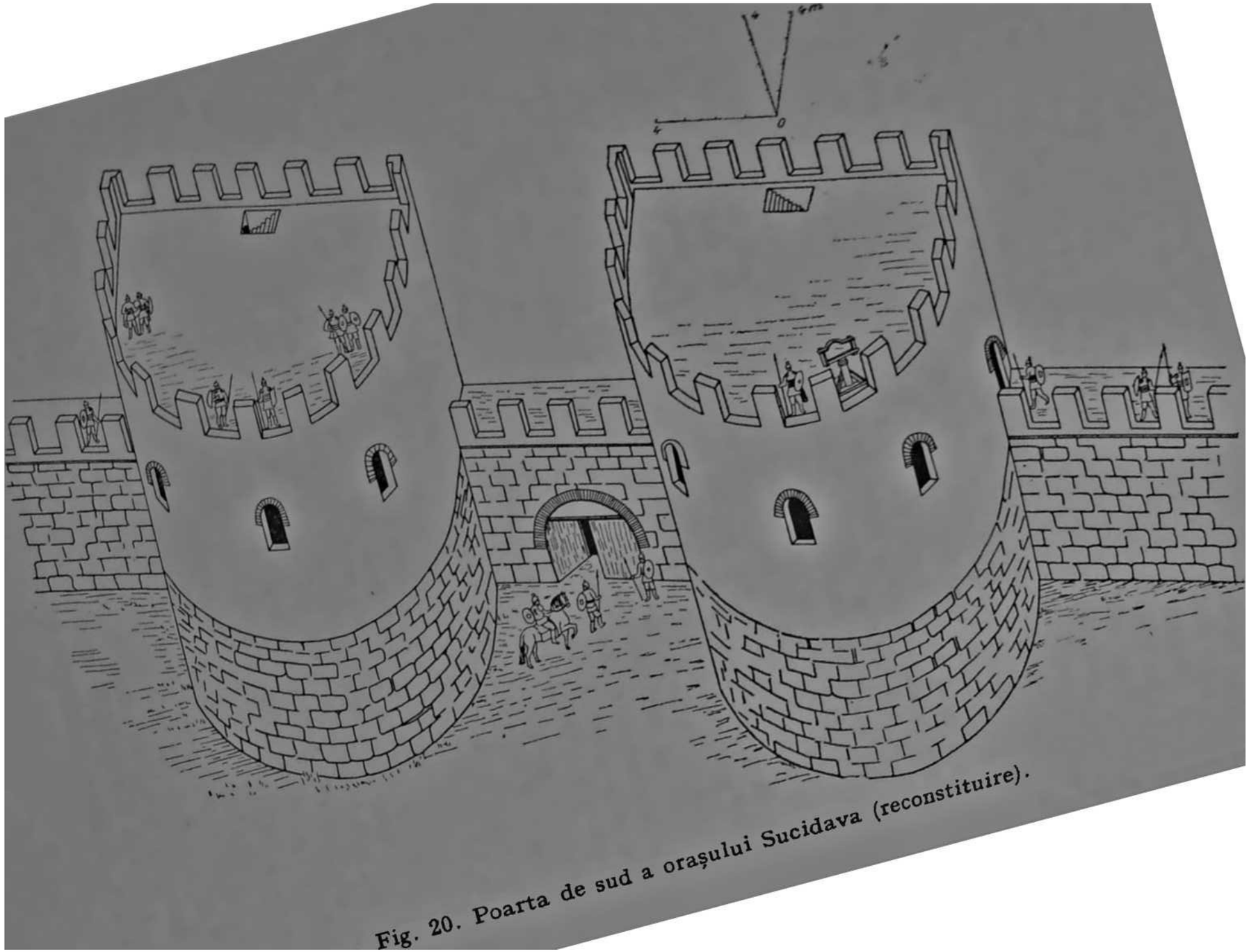

Fig. 20. Poarta de sud a orașului Sucidava (reconstituire).

populaţia indigenă dacică era numeroasă şi stăpînitorii nu aveau interesul să-i acorde drepturile rezervate cetăţenilor romani (în cazul în care oraşul era declarat *municipium* sau *colonia).* în al doilea rînd, exploatarea bogăţiilor agricole şi viticole ale teritoriului fusese „militarizată“, spre a se obţine cît mai multe venituri plătite în produse agricole, vite, vin etc., de către satele dacice, obligaţii de care cetăţenii romani erau în mare parte scutiţi sau păsuiţi parţial. Comandantul militar roman din Sucidava era acela care stabilea planul de culturi agricole şi cotele în cereale ce urmau a fi predate de către ţăranii indigeni.

Pe terasele Dunării se cultiva de asemenea şi viţa de vie, menţionată în testamentul unui viticultor, păstrat fragmentar *(CIL,* III, 14493); „...doresc şi poruncesc (a se da) îngrijitorilor mormîntului meu venitul celor două iugăre de vie şi folosinţa clădirii, care este legată de mormîntul meu, şi să se cedeze numai cu condiţia mai sus scrisă: oricăruia dintre urmaşii mei se va da moştenirea, să fie dintre rudele de sînge sau dintre cele substituite, dacă acelea se vor stinge. Voiesc şi dispun ca moştenitorii mei să înlocuiască pe îngrijitorul mormîntului care ar muri sau şi-ar părăsi însărcinarea sa, cu aceeaşi clauză prin care au fost instituiţi îngrijitorii de mai înainte; şi să-şi îndeplinească la fel serviciul şi... dacă cumva un îngrijitor pus ar neglija ceva din această învoială privind dorinţa mea, să fie îndepărtat şi înlocuit cu altul, care după porunca mea să îndeplinească anual cele sfinte la mormîntul meu, aşa cum s-a scris mai sus. Aceste vii şi casa să fie rezervate îngrijitorilor, fără drept (asupra lor) pentru moştenitorii mei, neputîndu-se da sau înstrăina. Dacă cineva va voi să le vîndă sau înstrăina, ceea ce s-ar face contra voinţei testamentului meu, vînzarea şi înstrăinarea să fie nule şi (vinovatul) să plătească o amendă de... mii dinari. Aceşti bani să se adauge la cei rămaşi din moştenire... astfel, ca, după moartea mea, îngrijitorii să-mi facă anual slujbele sfinte, din produsul viilor menţionate mai sus“.

Din puţinele inscripţii ce posedăm azi, putem stabili că populaţiaSuci- davei era destul de împestriţată ca origine. Printre romani se remarcă mulţi veterani ce se retrag pe malul Dunării; acolo deveneau proprietari de sclavi şi de pămînt şi ocupau, desigur, dregătoriile administrative *{CIL,* III, 14490—14492 şi *An. ép.,* 1959, nr. 322). Unii dintre orăşeni practicau meşteşuguri, ca tăbăcăria, zidăria, olăria şi turnatul unor metale. Se constată că cei ce se aşază ca proprietari la Sucidava vin de departe, din Asia Mică, Macedonia, Italia etc. Veteranul *Caius Crispinus Firmus,* născut la *Aspendus* (Pamphylia) servise în legiunea I Italica din *Novae* (Şiştov – Bulgaria), apoi împreună cu

soţia sa *Aurelia Severa,* şi nepoţii *Aurelius şiPrimilla,* devenise proprietar la Sucidava *{CIL,* III, 14491). Un caz similar întîlnim în epitaful lui *Quintus Philippicus,* fost *sigiiifer* în legiunea a V-a Macedónica, probabil un trac elenizat din oraşul Edessa, în Macedonia,

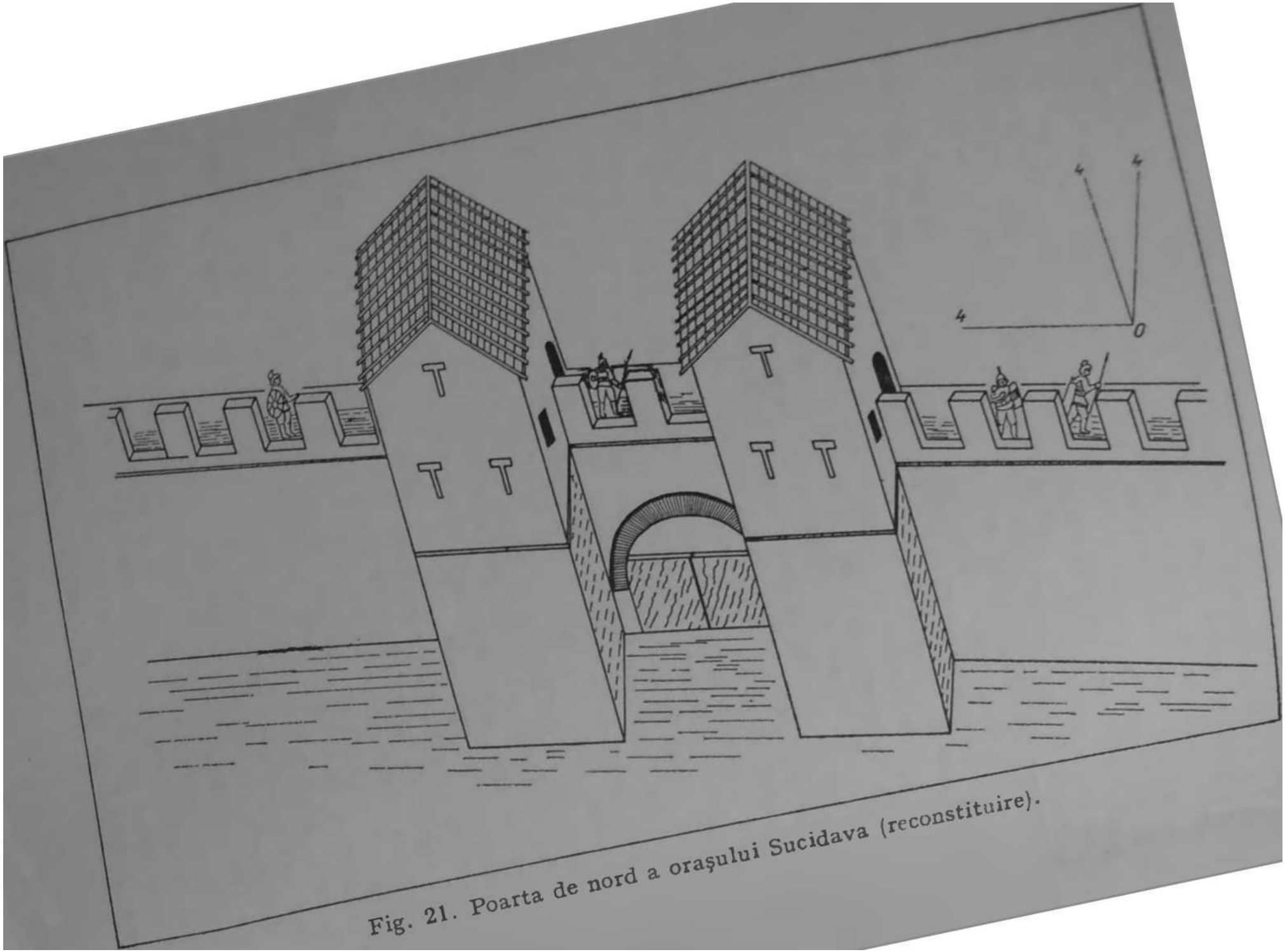

Fig. 21. Poarta de nord a oraşului Sucidava (reconstituire).

decedat la 40 ani şi îngropat la Sucidava de foştii săi sclavi, zidarul *(archi- tectus) Antonius* şi curelarul *(coriarius) Titus,ca.* moştenitori *(CIL,* III, 14492). Pe piatra de mormînt defunctul este sculptat cu steagul legiunii în mîna dreaptă şi cu vulturul alături de el. Piatra tombală a fost sculptată cu multe ornamente florale şi arhitecturale, de către un meşter iscusit. La Sucidava se mai fixase ca veteran şi centurionul *Probus,* care împreună cu soţia sa cu nume elenic, *Apollonia,* adorau acolo pe *lupiter Dolichenus {CIL,* III, 14490 – Merlat, nr. 38). Centurionul *Ceselinus,* îngropat la Sucidava, fusese tot un veteran stabilit acolo *(An. ep.,* 1959, nr. 322). în alte inscripţii fragmentare întîlnim nume, ca *Mar cian a* şi *Quintilianus(An. ep.,* 1959, nr. 321); *Aurelius Antonius* (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 210); *L. Aurelius (An. ep.,* 1939, nr. 147); *T. lulius Evanthus,* grec după nume *(CIL,* III, 14494) *Marinus,* şi *lulianus,* probabil orientali şi adoratori ai lui Mithras (Tudor, *SCIV,* 17,3, 1966, p. 600, nr. 18). în general, ştim prea puţin despre populaţia Sucidavei, care din punct de vedere etnic era dominată de elementul autohton, apoi de cel roman.

Cu totul modeste sînt de asemenea ştirile privitoare la sclavii acestora. De prin anii 180—183 e.n. posedăm o interesantă inscripţie din care se poate stabili că la Sucidava funcţiona un oficiu de vamă condus de către doi sclavi de stat, *Zoticus* şi *Salvianus,* ca *servi villici,* puşi sub ordinele procuratorului financiar *Claudius Xenophon (CIL,* III, 8042). Se încasau taxe mai ales în portul oraşului pentru mărfuri ce veneau sau treceau peste Dunăre. Cei doi sclavi ca şefi ai oficiului vamal activau într-un birou ridicat în port, erau oameni ştiutori de carte şi de încredere în asemenea operaţii financiare. Trebuie să admitem însă că mulţi robi lucrau pămîntul sau activau în atelierele locale de cărămidărîe, ceramică şi metalurgice; dar, asupra cărora nu deţinem nici o informaţie directă.

Sucidava îşi aducea piatra brută pentru construcţii din numeroasele cariere de pe malul drept al Dunării. Pentru monumentele de arhitectură şi sculptură importa „calcarul de Vraţa“, de pe valea Iskerului, o piatră cu aspect cretos, uşor de fasonat, dar puţin rezistentă la intemperii. Se constată de asemenea că în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. se aduceau şi vase originale *terra sigillata,* cu nume de producători, ca: *Cintugenus (An. ep.,* 1939, nr. 96) şi *Primus (SCIV,* 17, 1966, p. 601, nr. 24) ale căror produse s-au imitat şi de către olarii din Sucidava. S-au mai adus pe cale comercială amfore cu vin superior sau cu untdelemn din insulele Mării Egee, marcate cu nume de producători, ca: *Sozon, Stratoneikos*

şi *Chanteos (An. ep.,* 1939, nr. 96 şi Tudor, *OR*[3] *, SE,* 302 —305). Prin aceste relaţii de negoţ se explică marele număr de monede ale oraşelor greceşti din Balcani

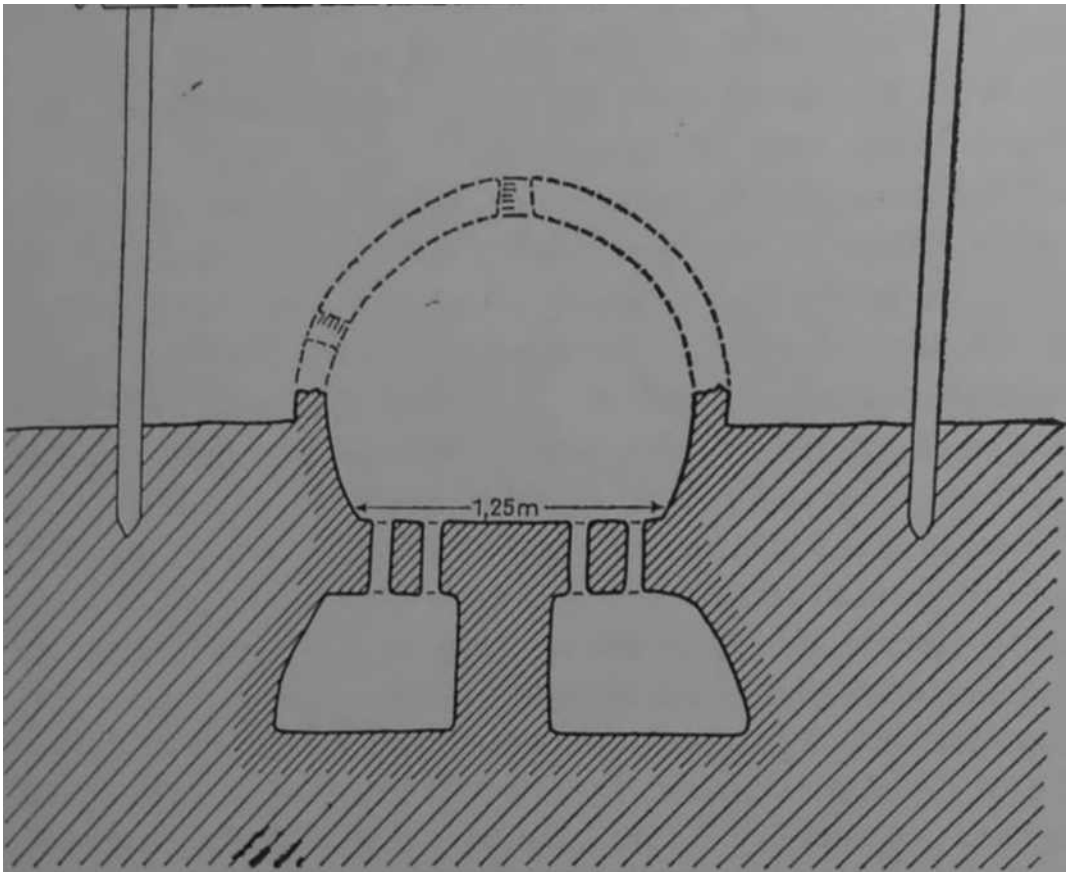

Fig. 22. Cuptor de olar din Sucidava (reconstituire).

şi Orient întîlnite la Sucidava (Pkilippopolis, Marcianopolis, Odessos, Panta!ia, Niceea, Nicomedia, Anchialos ş.a.).

Argila plastică şi bogăţia lemnului din pădurile dispărute azi au favorizat înflorirea atelierelor de modelat vasele de lut şi turnat cărămizile. în mai multe locuri, săpăturile au surprins cuptoare de ars vase de culoare roşie sau vînată. Tot olarii erau aceia care confecţionau lămpi de lut, conducte de apă şi diferite figurine cu caracter religios. Ei nu se dădeau în lături a copia cu tiparul vasele

de lux sau lămpile aduse prin import. Cunoaştem şi numele unui olar din Orlea, Marcws Marcare prin secolul al II-lea e.n. se specializase în producţia de urcioraşe destinate riturilor funerare şi religioase (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 471).

Cea mai mare producţie au avut-o atelierele pentru turnat cărămizi, ţigle şi olane. S-au găsit cărămizi pătrate lungi de 65 cm şi ţigle cu lungimea de o jumătate de metru. De o mare importanţă documentară sînt ştampilele aplicate pe astfel de produse din care aflăm numele unor producători civili, precum şi pe al trupelor ce au trecut prin garnizoana locală. Avem dovezi că ţigla şi cărămida de la Sucidava, de o calitate neîntrecută în Dacia, se exportau şi peste Dunăre.

Graţie unei serii de descoperiri, s-a putut stabili activitatea unor mici ateliere de turnat plumbul la Sucidava. Săpăturile au dat la iveală şi material brut, gata de folosit, ca bare şi foi de plumb. Din acest metal s-au turnat tăbliţe de plumb folosite în cultul unor divinităţi, greutăţi de cîntar şi alte obiecte. Cea mai bogată producţie a meşterilor *plumbarii* au fost însă ramele pentru oglinzile rotunde de sticlă. în întregul Imperiu roman s-au făcut pînă acum circa 200 de descoperiri de atare rame de plumb dintre care, jumătate, şi cele mai frumoase, sînt de la Sucidava! Unele poartă inscripţii cu numele meşterilor creatori de modele, ca: *Lollianus* şi *Brutus (An. ep.,* 1961, nr. 87), sau cuvinte galante adresate unor femei cărora li se duceau în dar atare obiecte de toaletă. De o rară măiestrie apare ornamentaţia acestor oglinzi decorate cu elemente vegetale, animale exotice, nimfe, combinaţii de figuri geometrice şi altele (Tudor, *Dacia,* N.S., III, 1959, p. 415 şi urm.).

Descoperirile întîmplătoare şi săpăturile arheologice au adus la lumină un mare număr de monumente scrise sau sculptate, dedicate unor divinităţi romane sau orientale. Din lista lungă a acestora reţinem constatarea că, în majoritate, ele au fost închinate unor zei sau zeiţe de caracter agrar, legate deci de fertilitatea agricolă a locului (Ceres, Bacchus, nimfele, Priap, Diana ş.a.). Urmează apoi ca număr cele privitoare la practicarea unor culte orientale şi mistice (Mithras, lupiter Dolichenus, Attis, Hekate, Isis etc.).

Satele care intrau în componenţa teritoriului cetăţii Sucidava pot fi grupate în trei categorii, determinate de poziţia lor geografică şi de gradul de înflorire.

Grupa cea mai numeroasă şi mai dezvoltată o constituia lanţul de pe malul Dunării, dintre gurile Jiului şi ale Oltului. în acelaşi timp,

viaţa romană pe malul stîng al fluviului se prelungeşte continuu, pînă în secolul al Vl-lea e.n., pe cînd, în rest, ea are întreruperi. Din păcate, pînă azi nu s-a făcut nici un fel de săpătură arheologică pe vetrele acestor sate,
şi tot ceea ce ştim despre ele se datoreşte hazardului descoperirilor. Identificarea aşezărilor rurale şi aprecierea gradului lor de dezvoltare se face azi, mai ales, după modestele urme ceramice şi de cărămizi ce se pot vedea la suprafaţa terenului.

Urmele romane de sate, pe malul Dunării, între Jiu şi Olt, sînt mai numeroase şi abundente ca material arheologic, datate ca durată (după ceramică şi monede) din secolul al II-lea pînă în veacul al Vl-lea. Densitatea acestor vestigii se explică prin fertilitatea solului şi bogăţia luncii Dunării. La *Branişte*a (corn. Lăcusteni, j. Dolj) exista o aşezare rurală unde în afară de ceramică s-au aflat monede de argint de laFaus/m« *Senior* şi *Caracalla* (C. Preda, *SCN,* II, 1958, p. 467, n. 7). Resturile arheologice romane de la *Bechet* (j. Dolj) aflate lingă gura Jiului sînt semnalate de către Aug. Treboniu Laurian şi apoi de unele descoperiri clandestine făcute între cele două războaie mondiale (vase, monede, fragmente sculpturale ş.a., azi dispărute). Mai sus, în *Liştcava* (j. Dolj), Tocilescu a identificat la răsărit de sat, în locul „Ogrinul”, urme vechi de locuire cu monede romane. Lîngă marea comună *Dăbuleni* (j. Dolj) s-au aflat cărămizi romane, ceramică şi bucăţi de marmură, precum şi o amforă intactă din secolul al III-lea e.n.

Multe insule şi grinduri, ca cel numit „Grădiştea”, din lacul Potel, în faţa satelor *lanca* şi *Polei* (j. Olt), conţin urme romane fără să fi constituit *viei,* într-o atare modestă aşezare din baltă s-a găsit şi un relief al Cavalerului trac. Peştele, păşunile, stuful şi alte bogăţii ale bălţii – unde se putea trăi în locuri ferite de atacurile hoţilor sau ale barbarilor – au atras grupuri de oameni. Ele se identifică prin fragmente ceramice romane şi monede, pe întreaga suprafaţă a lacului Potel (care cuprinde şi balta Orlea). Asemenea locuiri s-au mai identificat (1963) în faţa comunei Orlea, în grindurile numite: „lancu Muşat”, Răcarul Mic şi Mare. în faţa *Grojdibodului* întîlnim asemenea urme pe grindurile „Greaţa” (ceramică sec. II —VI e.n.); „Băcilă” (amfore romane şi alte fragmente ceramice); „Tînjală” (ceramică tîrzie romană); „Tănase” (amfore romane) şi „Cuşniţa” (ceramică

romană). în faţa satului *lanca,* atare urme de „locuinţe lacustre romane” aflăm la „Casa pădurarului” şi grindul „Dinu”. Ele continuă şi vizavi de satul *Ştefan cel Mare,* în locurile „Neagu”, „Măsura Petrei”, „Pucioasa”; la satul *Călăraşu* în locul „Armaş” ; la satul *Sărata,* în nisipurile de la „Vadul Bercii” şi *Gura Padinii,* în grindul „Puru” (toate în j. Olt). Un *vicus* roman se găsea la *Gura Padinii* (j. Olt), indicat prin multe vase şi monede romane (sec. II —IV e.n.). Aşezarea rurală romană se găsea la o j umătate de kilometru spre vest de sat, unde pe rîpa Dunării se văd urme diferite (ceramice, cărămizi etc.) pe o lungime de 600 m.
Aceleaşi urme se află şi la *Hotaru* (com. Grojdibod, j. Olt), ca ceramică şi un mormînt descoperit pe malul lacului Potel.

Actuala comună *Grojdibod* a fost o prosperă aşezare rurală romană. Acolo te întîmpină pe malul Dunării o masă continuă de cioburi şi de cărămizi romane care se extind şi în comună. La Grojdibod s-a descoperit (1842) diploma militară emisă, la 22 martie 129, soldatului *Eupator,* fiul lui Eumene, din trupa *vexillatio equitum Illyricorum.* Beneficiarul ei se născuse la *Sebasto- polis,* în provincia Pont şi cînd se aşeza ca proprietar şi veteran, în anonimul *vicus* de la Grojdibod, era tatăl a cinci copii, toţi cu nume greceşti: *Eupator, Eupater, Eumene, Thrason* şi *Philopatra.* La nord de Grojdibod s-au săpat, acum o sută de ani, mulţi tumuli funerari, iar în sat există urme de zidării, monede şi fibule din bronz.

După Celei, comuna *Orlea* este cel mai important centru arheologic din teritoriul sucidavens. Pe întregul mal al Dunării şi pe terasa din faţa actualei comune abundă un bogat material roman foarte variat, încît s-a format în localitate un frumos muzeu cu aceste descoperiri. Şi aici, urmele romane ţin din secolul al II-lea pînă în secolul al Vl-lea e.n. şi continuă pe cele dacice (ceramică şi monede) din epoca Laténe. Dacii din Orlea aveau schimburi economice cu lumea elenistică, de unde primeau amfore cu vin sau untdelemn, unele cu ştampile, cît şi produsele din bronz. în epoca romană, trăiau acolo proprietari de ţară, ca *P. Iul. Vitalianus (An. ép.,* 1959, nr. 335), *Anicetus* ş.a. Olarii locali erau foarte activi, copiau cu abilitate în oficinele lor opaiţele cu firmă (Armenius, lanuarius, Annius etc.), vasesigilateşi figurine din bronz. Una dintre aceste figurine de lut înfăţişează un Silen încununat, cu un amulet la gît, şi avînd o faţă ce se aseamănă cu a unui maur (G. Bordenache, *Dacia,* **N. S., II, 1958, p. 274** şi urm.). Se importau şi pietre gravate, dintre care una, fiind cu inscripţia *abrasax,* dovedeşte existenţa în acel loc a unei comunităţi gnostice creştine, în secolele **III—**IV e.n. (Tudor, SCiV, III,

1960, p. 375 şi urm.). Cea mai importantă descoperire la Orlea este un al treilea pod roman pe Dunăre, semnalat încă de Marsigli la Vadin-Bulgaria. Acest enigmatic pod roman avea capetele din zidărie, iar picioarele din Dunăre din stîlpi puternici de lemn, de care se puteau ancora corăbii spre a se aşterne podeaua pe ele. Separe că acest pod servise lui Cornelius Fuscus în timpul nefericitei sale expediţii, din anii 86—87, împotriva lui Decebal (Tudor, *Latomus,* XX, 1961, p. 501 şi urm.). Vestigii de sate romane pe malul Dunării s-au mai aflat recent la *Corabia,* în locul „Valea Seacă"; la *Săliştîoara* şi două la *Gîrcov,* dintre care cel mai important se găsea în locul „Rudari". De semnalat de asemenea, între Corabia şi *Izbiceni* (j. Olt), în plin cîmp urmele unei *villa rustica,* lîngă care funcţiona un cuptor de olar ce producea opaiţe cu ştampilele lanuarius şi Flavius. Ultima aşezare romană mai importantă de pe malul Dunării, pe care o putem îngloba în teritoriul Sucidavei, se găsea la *Izlaz* (j. Teleorman). Ea succeda unui sat dacic cunoscut prin ceramică şi printr-un tezaur cu denari republicani. Tot aici, fiind şi capătul sudic al limesului *Alutanus,* localitatea era prevăzută cu două castre de apărare, unul pe insula Verdea şi altul în punctul „Racoviţa", ambele grav avariate astăzi. încă din vremea lui Aug. Treb. Laurian şi Cezar Bolliac s-au găsit pe malul Dunării, la Izlaz, sarcofage de piatră, urcioare şi monede (Faustina Senior şi Septimiu Sever). Recentele cercetări de suprafaţă au identificat acest *vicus* Ia apus de comuna Izlaz, în „Viile Verdea". Ceramica din acest loc indică o locuire şi după părăsirea Daciei.

Pe malul drept al Oltului, între Izlaz şi Scărişoara (zonă a teritoriului Sucidavei), s-au identificat multe vetre de vechi sate romane. în decursul timpului, eroziunile Oltului au fost atît de puternice şi de adînci, încît ele au dispărut în mare parte, împreună cu drumul roman ce le unea. Au rămas ceva urme la *Doanca, Tia Mare, Cilieni* (toate în j. Olt). în apropiere de *Cilieni* sînt urmele a două sate romane, unul în punctul „Drumul Buţilor" (monede, ceramică, cărămizi, ţigle) şi altul de 6 km spre *Vişina Veche,* în plin cîmp (unde ar putea fi numai o *villa rustica).* Importantă era aşezarea romană dintre *Rusăneşti* şi *Jieni* (j. Olt) pe locul numit azi „Cetate" (către Voineasa), situată între ultimele două sate amintite mai sus. Pe acest Ioc existase un mare cimitir roman destinat unor proprietari de ţară ce se îngropau în movile de pămînt. Unul dintre aceştia fusese cetăţeanul roman *Titus Patulcius Severus (CIL,* III, 8039), proprietarul unei ferme agricole *(villa rustica)* pe malul Oltului.

într-o altă movilă, înaltă de opt stînjeni, săpăturile clandestine

făcute în secolul trecut au scos la iveală cea mai mare piatră de mormînt din Dacia romană, cu înălţimea de 4 m *(CIL,* III, 8040=6281). Frontonul monumentului este decorat cu doi lei păzitori ai mormîntului. Din epitaf se vede că monumentul a fost aşezat pe mormîntul lui *Aelius Vales,* poreclit şi *Esbenus,* Se îngrijiseră de înmormîntare soţia sa *Syra* şi un fost libert, numit Fortuna- tus. Esbenus decedase la vîrsta de 80 ani şi fusese unul dintre cei mai mari proprietari de pămînt şi de sclavi din acel loc (dovadă mărimea pietrei sale de mormînt). Piatra de mormînt şi-o adusese tocmai din Bulgaria. După poreclă (Esbenus-Hesbenus), deducem că era un autohton traco-get îmbogăţit, Syra şi Fortunatus erau fraţi, foşti sclavi ai bătrînului. Syra se căsătorise cu Esbenus şi prin aceasta obţinuse eliberarea din sclavie, atît a ei, cît şi a fratelui său. La moartea stăpînului, ambii sînt lăsaţi moştenitori, probabil din lipsă de rude apropiate. Recunoştinţa lor se manifestă prin acest colosal monument funerar (Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 214şiurm.). *L& Scărişoara (j.* Olt), ultimul punct de pe malul Oltului pe] care-l vedem intrînd în componenţa teritoriului Sucidavei, urmele satului antic se reduc azi Ia cărămizi şi cioburi.

Satele din interiorul teritoriului Sucidavei, îndepărtate de cele două mari artere hidrografice, sînt rare, modeste ca dezvoltare şi lipsite de material epigraf ic.

La *Dobroteşti* (j. Dolj), *Cruşov, Vîrtop, Vădăstriţa* şi *Vişina Veche* (j. Olt) singurele urme ce indică *viei* sînt ceramica romană, fibulele, cărămizile şi înmormîntările în tumuli. Din această zonă interioară, cel mai important sat roman se găsea Ia *Amărăştii de Sus* (j. Dolj) unde urmele bogate din locurile „Obîrşia“, „Buciniş” şi „Pisc“ ar putea indica chiar trei aşezări rurale separate. De aici provine şi o statuetă fragmentară (în marmură) a lui *Iupiter Dolichemis.* Pendinte de wcws-ul de la Amărăştii de Jos, era un altul semnalat la *Zvorsca* (com. Amărăştii de Jos), în locul „Meterez”, prin ceramică, cărămizi, vase ş.a. Resturile bogate ale unei aşezări rurale romane se întîlnesc de asemenea la *Amărăştii de Sus* (j. Dolj), în locurile, „Siliştea Bascilor“, apoi la „Siliştea Veche“, unde pe o suprafaţă de 200 hectare se găsesc cărămizi, cioburi şi monede romane (Antoninus Pius, Faustina Senior etc.). Din cărămida scoasă de acolo s-a construit biserica din sat. în locul numit „Polcovnic“ s-au descoperit vîrfuri de*pilum,* săgeţi, cărămizi, monede şi lespezi de pardoseală. Aşezarea romană din *Brastavăţ,* de lîngă balta „Cruşov“ (zidării, cărămizi, sculpturi funerare ş.a.) a fost identificată de către V. Pârvan. în *Vădastra* (j. Olt) pe locul numit „Cetate“, de pe malul sudic al bălţii Obîrşia, şi în punctul „Malul Roşu“ sînt bogate urme romane (sarcofag, opaiţe, cărămizi, ceramică, zidării, tuburi de lut, monede de la Fi lip Arabul ş.a.). Putem înscrie şi aici un anonim *viciis.* La *Urzica* (j. Olt), pe locul numit *Boca,* se semnalează descoperiri ceramice cu monede (Vespasian, Traian, Hadrian). Către Jiu se amintesc un tezaur monetar (Vespasian-Hadrian), la *Brabeţi* (com. Locusteni, j. Dolj), şi un castru roman de pămînt, în locul „Roaba“ clin *Căciulăteşti* (com. Dobreşti, j. Dolj). Nu putem şti dacă existau aşezări rurale şi în aceste două locuri.

Este foarte probabil că elementul colonizator roman (aşa cum de altfel mărturisesc şi urmele arheologice) s-a grăbit să ocupe pămînturile de pe malurile Dunării şi Oltului, unde bogăţiile erau mai mari şi numeroase. Prin aceasta, elementul autohton geto-dacic din timpul stăpînirii romane a fost parţial împins spre interiorul teritoriului Sucidavei, lipsit de cursuri de apă şi mai îndepărtat de principalele artere de comunicaţie. Satele de colonişti s-au îngrămădit cu precădere pe lîngă cursurile celor trei ape. Ei erau mai ales veterani. Statistic, pînă în momentul de faţă, pentru întreaga cîmpie romă- neţeană ne sînt indicate urmele a cel puţin 40 de sate romane.

Din punct de vedere cultural, viaţa acestor aşezări rurale din centrul cîm- piei a fost destul de modestă. Faptul se dovedeşte prin

absenţa monumentelor scrise. Singurii care ridică inscripţii în cinstea zeilor sau la mormîntul rudelor sînt marii şi mijlocii proprietari de ţară care în cea mai mare parte erau elemente militare sau civile colonizate, mai puţin autohtoni romanizaţi.

în aceste sate, populaţia geto-dacică (în sec. III) nu mai poate fi identificată cu uşurinţă, deoarece, în tehnica construcţiilor şi fabricarea vaselor, ea adoptă treptat moda romană. Această populaţie indigenă de la ţară a rămas în marea ei majoritate neştiutoare de carte şi adesea refractară culturii romane. Ea trebuia să muncească din greu pentru a face faţă impozitelor apăsătoare ce-i erau impuse de către romani.

Bălţile Dunării şi suprafeţele mari de păduri constituiau loc de adăpost pentru populaţia romanică ameninţată de barbari, de aceea, pe malul fluviului, urmele romanităţii pot fi găsite pînă în secolul al VI-lea e.n., iar satele de acolo au avut un permanent contact cu romanitatea din Balcani. Garnizoana din Sucidava a deţinut un rol însemnat pentru aceste legături economice şi culturale dintre cele două maluri. Sub zidurile Sucidavei se făceau schimburi între cele două lumi şi tot de aici au pornit mulţi misionari creştini înspre nord, în secolele IV—VI e.n.

Săpăturile arheologice de la Sucidava ne-au adus în ultimele trei decenii preţioase ştiri legate de problema stăpînirii romane în sudul Daciei după evacuarea provinciei. Ele au dovedit că, la evacuarea Daciei, Aurel ian a menţinut sub control roman o serie de capete de pod de pe malul sting al Dunării, în care modul de viaţă roman a continuat pînă la începutul epocii bizantine. între acestea se enumeră, în primul rînd, Sucidava cu tot malul Dunării, de la Izlaz pînă la Bechet. Succesiunea regulată a monedelor romane şi urmele ceramice sînt în măsură să ne arate că o fîşie de pe acest mal se găsea după 271 sub protecţia garnizoanei romane de la Sucidava. Pînă la apariţia lui Attila, nimic grav nu tulbură înflorirea romanităţii de pe acest mal. Menţinerea stăpînirii romane este legată aici de fertilitatea cîmpiei Dunării (tudor, *RIR,* X, 1940, p. 216 şi urm.).

Prin cercetările de la Celei, s-a putut stabili că Aurelian a lăsat, în 271, la Sucidava, detaşamente de pază din cohortele a Hl-a şi a IV-a ale legiunii a V-a Macedónica. După evacuarea Daciei, această legiune fusese transferată de Ia Potaissa (Turda) pe malul opus Sucidavei, la Oescus. Păstrarea continuă şi întărirea militară a acestui cap de pod de la Sucidava i-au dat posibilitatea împăratului Constantin cel Mare (306—337) ca să încerce o recucerire a Daciei. Pentru realizarea acestui plan îndrăzneţ, el a ridicat ia Sucidava **o** serie de construcţii cu caracter militar şi a transformat-o într-o mare bază militară. Pentru o perioadă de 30—40 de ani, viaţa a reînflorit la Sucidava stimulată de întărirea stăpînirii romane la nord de Dunăre (Tudor, *RIR,* XI-XII, 1941-1942, p. 134 şi urm.).

în primul rînd, Constantin cel Mare a construit între Sucidava şi

Oescus un pod roman cu o lungime totală de 2 400 m. Portalul lui nordic a fost descoperit la capătul de lîngă Dunăre al uliţei ce coboară pe lîngă şcoala elementară din Celei. Cercetările care s-au putut face cu scafandri (înl933) au arătat că acest pod din punct de vedere tehnic a fost o copie după al

lui Traian de la Tr. Severin. în braţul navigabil al Dunării s-au mai menţinut resturile a trei picioare de zidărie a căror formă, mărime şi tehnică constructivă sînt aidoma cu ale podului lui Traian de la Tr. Severin. Picioarele au fost îmbrăcate cu blocuri de piatră legate cu scoabe de bronz. Acum 150 de ani, un pescar din Celei a prins în năvod o atare scoabă şi de atunci localnicii cred că podul era cu „picioare de aramă". O bună parte din pod fusese lucrată în întregime din lemn. Imaginea lui ni s-a păstrat pe două medalioane bătute de împărat, în anul 328 e.n. cînd s-a sărbătorit terminarea lucrărilor. Se pare că arhitectul lui a fost un mare constructor hidraulic din veacul al IV-lea, Teophilus Patricius, care tocmai în acest moment scrie o monografie despre podul lui Traian. De reţinut faptul că o lucrare atît de grandioasă, ca podul lui Constantin cel Mare de la Sucidava, nu s-a făcut numai pentru a lega un orăşel de malul sudic al Dunării. Rostul lui era acela de a uni o întreagă regiune stăpînită de romani la nord de fluviu de trunchiul Imperiului roman (Tudor, *AO,* XIII, 1934, p. 107 şi urm.).

Cu ajutorul inscripţiei de pe un stîlp de şosea, descoperit la nord de satul Celei, mai constatăm că o dată cu podul, primul împărat creştin restaurează şi drumul roman dintre Sucidava şi Romula *(An. ep.,* 1939, nr. 19). Acest drum se vede şi azi prin arături şi era de o mare însemnătate economică şi militară pentru întreaga cîmpie românăţeana.

O a treia construcţie de seamă la Sucidava realizată de către Constantin cel Mare a fost cetăţuia militară de pe platoul de la colţul de sud-est al oraşului. Ea este lungă de 130 m, posedă un larg şanţ de apărare (30 m lat şi 7 —10 m adînc), numeroase turnuri defensive şi o poartă de acces spre Dunăre. Scopul ei era de a păzi podul şi de a adăposti trupele ce controlau noile anexiuni teritoriale. Din inventarul ei arheologic rezultă că soldaţii care o ocupau făceau parte din grupa aşazişilor *limUanei.* Ei erau un fel de miliţii de graniţă, care prestau serviciul de garnizoană în schimbul unui lot de pămînt ce li se acorda de comandant. în sînul acestor soldati-plugari întîlnim şi elemente barbare colonizate cu aceleaşi drepturi şi obligaţii. în cetate locuia în permanenţă un *praefectus* care se ocupa atît de apărarea regiunii, cît şi de efectuarea la timp a culturilor agricole. De multe ori, pentru operaţii militare, el cerea sprijinul altor garnizoane de pe malul drept al Dunării, a căror prezenţă la Sucidava se constată pe baza ştampilelor ce lasă pe cărămizi (Tudor, *MC A,* I, 1953, p. 729 şi urm. şi *SCIV,* XI, 1960, p. 335 şi urm.).

Cît de mult se înviorase viata economică la Sucidava ne arată mulţimea monedelor din veacul al IV-lea descoperite acolo. Dar tot aceste monede împreună cu resturile ceramice ne ajută să determinăm şi limita nordicăpînă la care s-a întins stăpînirea lui Constantin cel Mare în sudul Daciei. Se constată că acest material arheologic apare în masă

pînă sub poalele marelui val de pămînt, denumit astăzi „Brazda lui Novac”. Valul pornea pe lîngă Tr. Severin, trecea pe la Craiova şi atingea cîmpia romănăţeana, pe la satele Popînzaleşti, Brîncoveni şi Cioroiu, ca să continue la răsărit de Olt, pe la Găeşti—Titu – Ploieşti – Mizil.

Recuceririle făcute de acest împărat în Dacia au avut o mare importanţă pentru reîntărirea romanităţii. La sud de „Brazda lui Novac”, fostele sate romane au renăscut şi un nou val de colonişti a pătruns în veacul al IV-lea la nord de Dunăre. Intensificările atacurilor gotice, pe la 370, au silit pe romani să se retragă treptat spre Dunăre şi să părăsească noile cuceriri. Dar o mare parte din populaţia romanică rurală a rămas şi de astă dată pe loc, după cum indică urmele arheologice găsite la Romula.

Pe timpul împăratului Theodosiu al IJ-Iea (408—450) stăpînirea romană la nord de Dunăre se redusese iarăşi la vechile capete de pod din vremea lui Aurelian. Sucidava era doar o mică insulă apărată bine de puternica sa cetă- ţuie constantiniană. Tocmai în acest moment au avut loc pe valea Dunării inferioare furtunoasele atacuri ale lui Attila, care între anii 442 şi 447 cucereşte şi arde Sucidava. Absenţa urmelor arheologice de aci şi din întreaga cîmpie romănăţeană (după 447) ne arată că satele s-au împrăştiat de frica hunilor şi mulţi locuitori s-au retras spre locuri ferite, mai ales în bălţile şi luncile Dunării. Deci pentru viaţa romană din această cîmpie, atacul lui Attila constituie un adevărat dezastru, dar vremelnic. Moartea neaşteptată a şefului hunilor (453) şi dezmembrarea marelui său imperiu au dat posibilitate oamenilor să revină la vechile lor vetre şi viaţa de pace să-şi reia firul întrerupt în 447. Sucidava a rămas şi ea pustie, timp de aproape optzeci de ani, iar Romula pentru totdeauna (Tudor, *RIR,* XV, 1945, p. 149 şi urm.).

în veacul al Vl-lea, împăratul bizantin lustinian I (527—565) tindea şi el la recucerirea bogatei Dacii. în acest scop a recucerit pe malul stîng al Dunării o serie de capete de pod, între care Sucidava, şi a luat sub protecţia sa populaţia romanică vecină. Cetăţuia militară de la Sucidava a fost refăcută în întregime, dar nu şi vechiul oraş, care a rămas tot pustiu. împăratul nu a reuşit să realizeze cuceriri mai însemnate în fostul teritoriu al cetăţii. Sol- daţii săi erau nevoiţi a locui cu familiile şi cu întregul avut în mica cetăţuie a Sucidavei. Ei se găseau în permanentă nesiguranţă, deoarece atacurile triburilor slave şi avarice o blocau adesea. Neputîndu-se săpa puţuri în cetate, ca să-şi asigure apa potabilă în timp de asediu, aceşti soldaţi au zidit o galerie subterană, pe sub zidul cetăţii, şi au captat un izvor tăinuit sub malul Dunării (Tudor, *Dacia,* N.S., IV, 1960, p. 541 şi urm.). O dată cu ei au pătruns la nord de

Dunăre şi mulţi misionari creştini, al căror loc de pornire era cetăţuia Sucidava. Nu este deci de mirare că în ea s-a descoperit cea mai veche biserică creştină de la nord de Dunăre, precum şi un mare număr de inscripţii sau obiecte religioase (Tudor, *Prima bazilică creştină descoperită in Dacia Traiană,* Iaşi, 1948). Pentru romanitatea de Ia nord de fluviu, prezenţa romano-bizantinilor la Dunăre nu a însemnat mare lucru.

din cauza slăbiciunii lor militare. Ei au căutat să tragă numai foloase economice şi militare, fără să sprijine direct populaţia romanică locală.

Către anii 600, are loc o furtunoasă navală pe valea Dunării a avarilor, tot aşa de dezastruoasă pentru pacea populaţiei romanice din cîmpia romă- năţeană, ca şi aceea a lui Attila. Sucidava este arsă pentru a doua oară şi distrusă definitiv. Populaţia se împrăştie prin satele vecine. De acum, nu mai putem urmări, pe bază de documente arheologice, soarta acestei populaţii romanice.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1]Marsigli, Ii, p. 36; Al. Odobescu, *Antichităţile judeţului Roma naţi,* Bucureşti, 1877, *passim;* Gr. Tocilescu, *Fouilles,* p. 187 şi urm. ; acelaşi, *Monumentele MNA,* p. 232 şi urm.; Pâr van. *Dacia Malvensis,* p. 63 şi urm. ; T u d or, *OR[3], passim;* idem, *Tabula imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava.* Bucureşti, 1966, *passiwr,* idem, *Dacia* V —XII, *passim*| idem, *MCA,* I, p. 693 şi urm.; VII, p. 473 şi urm.; VIII, p. 555 şi urm.; idem, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie,* Bruxelles, 1965 (Coli. „Latomus", voi. LXXX) ; idem, *Sucidava,* Bucureşti, 1966 (Col. „Monumentele patriei noastre") ; idem, *Viaţa romana în cîmpia romănăţeană,* în *Anal. Univ. – Buc. – ist.,* XIV, 1965, pp. 23-43.

ROMVLA ŞI TERITORIUL EI

Romula a cunoscut cea mai mare înflorire dintre oraşele Daciei sudice[1]. Ruinele sale (distruse aproape total) se găsesc sub satul *Reşca* (com. Dobro- sloveni, j. Olt), unde ocupă o întindere de aproximativ 64 de hectare. La Romula este limita dintre cîmpia romănăţeană şi terasele primelor dealuri. Oraşul s-a dezvoltat pe o atare terasă cu o Ilargă depresiune centrală în formă de farfurie, înconjurată de rîul Teslui la sud şiîpîrîul Potopin la răsărit. Ultimul curge pe o veche albie a Oltului. Lîngă el se ridică malul creat prin extragerea pietrişului folosit la terasamentul căii ferate (1874 – 1880), fapt care a dus la distrugerea laturilor estetice de apărare ale Romulei. Pînă prin veacul al XVII-lea Oltul curgea pe lîngă Romula, aşa cum La văzut Marsigli la 1689, cînd a vizitat cetatea „Antina[1]' (numele popular al Romulei) şi cum era informat Dimitrie Cantemir. Din această cauză, în lunca Oltului (retras acum la 6 km spre est) ne întîmpină puţine urme romane.

Cele mai vechi urme de viaţă la Romula aparţin culturii neolitice „Vadas- tra II", urmate de epoca bronzului şi cea hallstattiană. în perioada Latene-ului III, aşezarea dacică era mult dezvoltată şi situată în centrul viitorului oraş roman. *TP* cunoaşte Romula la 20 mp (=.29,700 km) faţă de *Castranova* (neidentificată) şi la 13 mp {= 19,325 km, faţă de *Acidava (Enoseşti* lîngă Piatra Olt). Ambele cifre corespund, iar localizarea Romulei la Reşca este pe deplin asigurată şi de către două texte epigrafice locale *{CIL,* III, 8031 = = *ILS,* 510 şi *An. ep.,* 1957, nr. 334). Geograful din Ravenna cunoaşte şi el o *Romulas* în Dacia (IV, 18, cf. Schnetz, p. 49).

Romula, adică „Mica Romă", este singurul toponimic latin atribuit unui oraş de seamă din Dacia. Denumirea se dădea şi în alte provincii ale imperiului, cu prilejul aşezării unor colonii de veterani. Este probabil că Romula a apărut printr-o colonizare masivă de veterani în acest loc, cel mai tîrziu pe timpul domniei lui Hadrian. Planul oarecum clasic al oraşului, cu *carde* şi *decumanus,* şi prezenţa unor veterani la Romula sprijină atare ipoteză. Prosperitatea Romulei se datoreşte drumurilor ce treceau pe acolo şi bogăţiei agricole a teritoriului său. Drumul ce venea

de la Drobeta se întîlnea aici cu cele ce porneau pe malul Oltului şi cu cel de la Sucidava. Mulţimea divini-

taţilor de caracter agricol şi păstoresc adorate la Romula arată prosperitatea acestui teritoriu. Ruinele Romulei se păstrau aşa de bine pînă la mijlocul secolului trecut, incit Bolliac şi Papazaglu o numeau un „Pompei al Daciei”. O dată cu extinderea satului Reşca şi goana după antichităţi a colecţionarilor a început distrugerea lor, pînă ce s-a ajuns că azi nu se mai vede nici un zid la suprafaţa solului. Marsigli declara că nu poate reproduce pe desenul său „mulţimea de ziduri şi de resturi de edificii ce se văd împrăştiate la Antina, pe malul Oltului“, şi se mulţumea a consemna numai „trei forturi (adică cele trei castre) din această importantă colonie a romanilor” (II, p. 69). Bolliac, Laurian şi Tocilescu nu se încumetau încă să ridice planul cetăţii Romula, după ceea ce zăreau pe suprafaţa pămîntului.

O frumoasă legendă locală, cunoscută şi lui Dimitrie Cantemir, spune că „Domnul de Rouă” a plecat în amurg de la Dunăre spre curţile lui „Ler împărat” din Cetatea Antina (Reşca). Zorii zilei l-au prins lingă porţile cetăţii şi razele soarelui, topindu-l, l-au transformat în pîrîul Potopin. S-a încercat hazardat de către unii a se identifica în „Ler împărat” pe împăratul Galerius. De la Sex. Aurel ius Victor *(Epit. Caes,* XL, 16) şi din Lactan- ţius *[De mor t i b. persec.,* 10, 2), aflăm că mama acestui împărat se numea Romula şi a născut pe viitorul împărat în localitatea Romulianum din Dacia' Ripensis, unde se refugiase însărcinată pe vremea cînd carpii jefuiau Dacia (adică pe timpul lui Gordian al 111-lea— Fii ip Arabul). Este probabil că această femeie de jos, dintr-o familie de păstori, să fi fost originară din Romula dacică.

în secolul trecut, D.A. Sturdza a descris apeductul lung de 5 km, care aducea apă în oraşul roman, de la *Frasinetul de Pădure,* prin conductă ca tuburi din argilă. Aug. Treb. Laurian arată că fort ii icaţi île cetăţii formau „un poligon cu opt laturi” cu un diametru de 1 000 de paşi iar Bolliac, săpînd multe şanţuri în cetate şi movile tumulare, a colecţionat numeroase obiecte. Primele săpături sistematice s-au organizat la Reşca, în 1900, de către Gr. Tocilescu, cînd s-a dezvelit un somptuos edificiu, probabil terme (cf. mai jos). Peste 11 ani, Al. T. Dumitrescu încerca să lămurească un alt edificiu în ale cărui ruine afla impunătoare piese de arhitectură, păstrate azi la muzeul din Caracal (cf. mai jos). Săpături arheologice dezvoltate s-au iniţiat la Reşca din 1965, sub conducerea autorului acestei cărţi, cu rezultate ştiinţifice extrem de interesante. Pe locul unde Al. T. Dumitrescu semnalase în 1911 acel edificiu, s-a precizat că era localul pentru *curia* oraşului. A fost descoperit la nord de incinta oraşului o întinsă necropolă de incineraţie- în mijlocul aşezării a apărut o a doua incintă puternic fortificată, semnalată încă de Marsigli. S-a putut de asemenea stabili că, în mijlocul acestui oraş roman, în secolul al II-lea e.n. locuia un foarte puternic contingent de daci a cărui ceramică apare alături de cea romană.

Numeroase piese ceramice, metalice ş.a. au îmbogăţit colecţiile muzeului din Caracal, beneficiarul acestor săpături. Numărul inscripţiilor romulense este destul de mare *(CIL,* III, 8023—8030 [= 1588-1590, a]; 8031 [= *1LS,* 510]; 8032-8037 [= 1593-1595]; 8075, 45; 8075, 46 = [1633, 21]; 14486-14489 şi *OR* SE,1S-|S7).*

Din cauza distrugerilor masive reconstituirea topografiei Romulei rămîne o dificilă problemă a viitoarelor campanii de săpături arheologice. Studiul ei urmează a se face pornindu-se de la centura exterioară a fortificat iei.Trebuie avut în vedere că oraşul se găsea pe malul Oltului, deci în zona graniţei şi fusese inclus în sistemul defensiv al limesului Alutanus. Existenţa a trei castre apare în schiţa Iui Marsigli şi numai cu aceasta se poate arăta locul lor pe teren. în mijlocul oraşului, el notează un mare castru dreptunghiular, orientat est-vest, lung de aproximativ 250—300 m şi lat de 150 – 200 m. Săpăturile din 1966 par a dovedi că acesta era de fapt o a doua incintă fortificată în mijlocul oraşului (cf. mai jos). Al doilea castru se găsea în punctul denumit „Biserica Veche"; ca şi primul, total nivelat azi. Din schiţa lui Marsigli rezultă că era pătrat şi că o latură a sa avea lungimea de 60—80 m. Al treilea castru s-a ridicat pe malul drept al Tesluiului; era de dimensiuni mai mari decît precedentul; ambele construite, probabil, pe timpul lui Traian- Hadrian (pl. V).

Fortificaţiile civile ale Romulei s-ar fi dezvoltat în trei etape. <0 primă incintă de apărare se desprinde din planul ridicat de P. Polonic şi din datele recentelor săpături, în mijlocul oraşului. Avea o formă aproape pătrată (aprox. 300 x 300 m) şi se întărise numai cu şanţ şi val, precizate arheologic prin săpăturile din 1966. în şanţul ei (atît cît nu fusese ocupat de către temeliile celei de-a doua centuri de fortificaţii), s-au aflat aruncate mari cantităţi ceramice romane şi dacice (ultimele, aprox. o treime), databile din secolul al 11-lea e.n. Este o dovadă foarte clară despre conlocuirea băştinaşilor cu elementul roman colonizator, în cadrul acestei fortificaţii de pămînt. Putem presupune că în această primă incintă s-au fixat „oficial" cei dintîi colonişti romani, în mare majoritate veterani. Atare colonie de împroprietăriţi a luat fiinţă pe timpul lui Traian-Hadrian, cînd aşezării i s-a dat numele oficial de Romula, părăsindu-se cel vechi dacic. Aceasta nu înseamnă că încă de atunci i s-a atribuit Romulei rangul municipal-juridic de *municipium* sau *colonia.* A doua centură civilă de apărare a început a fi precizată prin săpăturile din 1966. Ea corespunde cu marele castru din schiţa lui Marsigli. Din complexul ei s-a dezvelit colţul de sud-est cu o parte din latura sudică pe o lungime de 70 m şi din cea estică (adică lăţimea ei) pe o lungime de aproape 200 m, dar fără a se putea ajunge la colţul de nord-est. Elementul principal defensiv îl constituie de astă dată un zid

de apărare cu temelia groasă de 1,85—1,95 m, lucrat din mari cărămizi specifice ca formă primei jumătăţi a secolului al III-lea e.n. şi fixat în şanţul primei incinte. în faţa zidului de apărare întîlnim o bermă lată de 2,50 m, apoi un şanţ defensiv lat de

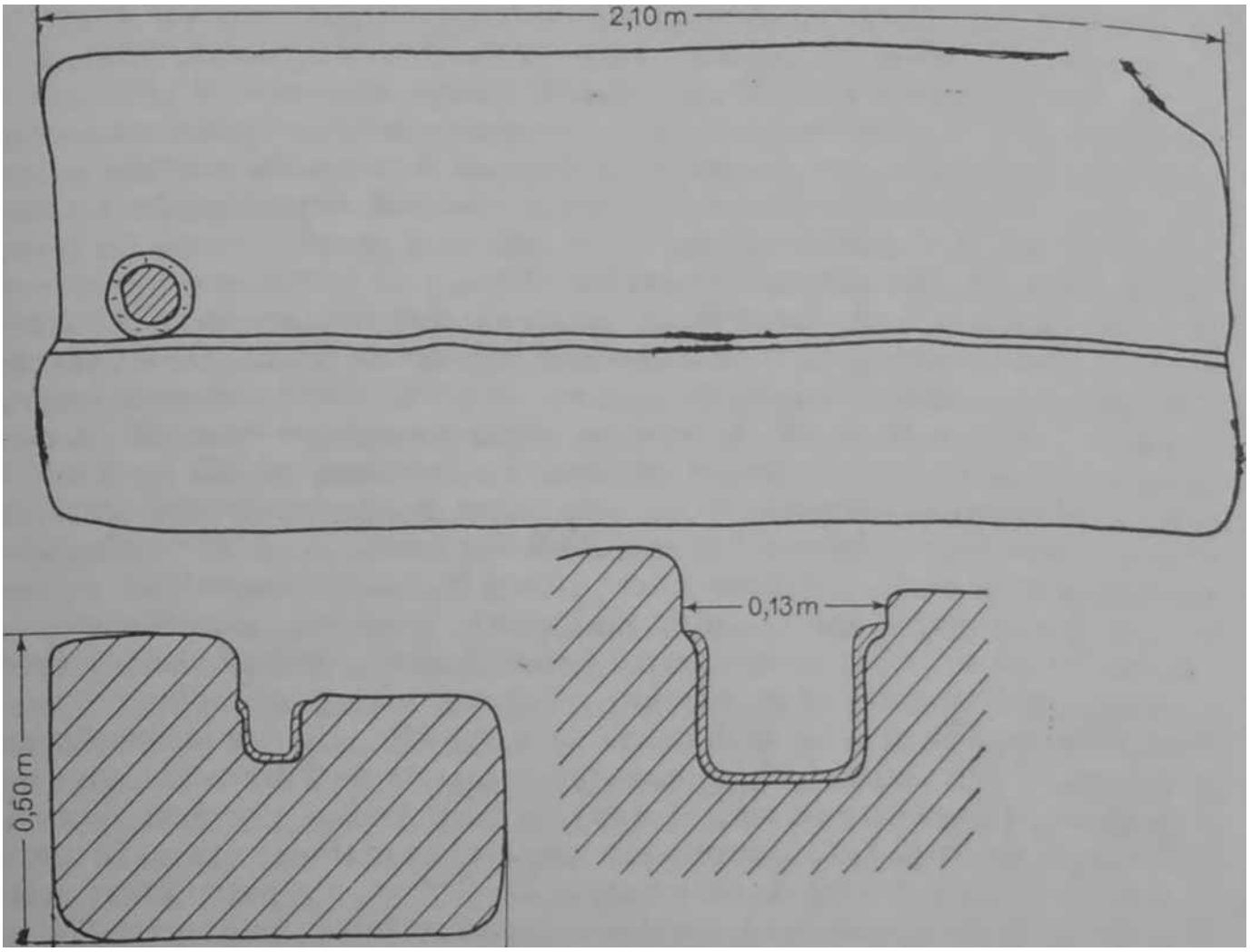

Fig. 23. Prag de piatră din Romula.

6,20 m şi adine de 2,60 m. în loc de obişnuitul turn de apărare în colţul de sud-est ea poseda numai o îngroşata zidului. Toate descoperirile ceramice, numismatice şi indicaţiile topografice arată că această întăritură se ridicase pentru populaţia favorizată a oraşului, ale cărei construcţii erau dese şi aspectuoase în interiorul cetăţii. în afara ei, pînă la a treia centură de apărare (zidul lui Fiiip Arabul), întîlnim clădiri modeste şi rare. Cercetările fiind în curs, nu putem fixa o dată mai precisă asupra vremii cînd a fost ridicată (sec. III?).

A treia centură de apărare s-a construit de către Filip Arabul în anul 248, aşa cum ne spune o inscripţie aflată la poarta de nord-est a ei. Vehementa atacurilor carpo-gotice şi pierderea limesului transalutan au silit oraşul să se închidă cu noi fortificaţii. Aceste măsuri de fortificare a oraşelor sc constată numai în Dacia sudică; la mijlocul secolului al III-lea e.n., ea fiind cea mai expusă atacurilor barbare (Tudor, *Historia,* XVI, 3, 1965, p. 368 şi urni.). Documentul epigraf ic

declară pe împărat şi pe ai săi, ca restauratori ai întregului imperiu, protectori ai coloniei Romula tutelată de ei, pe care o înconjură cu un zid circular ridicat clin temelie prin munca soldaţilor *(CIL,* III, 8031 *=ILS,* 510:,.. *[r^estitutores orbis [t]otius ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri mânu militari a solo fecerunt).* Aceasta fortificaţie nu era perfect circulară, ci poligonală. Laurian vedea opt laturi, Tocilescu numai cinci, aşa cum se vede şi azi pe teren. Trebuie să-i dăm însă crezare Iui Laurian, deoarece el a vizitat-o într-o stare de conservare mai bună. Laturile ei estice au fost distruse în 1874—1880, cînd s-a cărat pietriş pentru terasamentul căii ferate Piatra Olt — Caracal, din malul de răsărit al terasei pe care se extindea oraşul. Această incintă închidea o suprafaţă de 64 de hectare, adică extinderea maximă la care ajunsese oraşul Romula în prima jumătatea a secolului al III-lea e.n. Cît priveşte elementele defensive ale ei, s-au putut culege interesante ştiri. în timpul campaniei de săpături din anul 1965. S-a constatat că acest trîmbiţat zid de apărare al lui Filip Arabul (inscripţiile) a fost doar o sperietoare pentru barbari. Fusese lucrat din cărămizi mai vechi, prinse cu pământ cleios la temelia groasă de 1,50 m, avea o bermă lată de 3,40 m şi în faţă, două şanţuri unul mai vechi (mai mic şi în exterior), altul mai mare şi apropiat, ultimul fiind adine de 2,50 m şi lat de 6 m. Se pare că şi Romula (ca şi Sucidava), pe întregul ei perimetru se înconjurase (mult înainte de 248 e.n.) cu un şanţ şi un *agger,* pe lîngă care s-a ridicat zidul lui Filip Arabul, prevăzut cu un al doilea şanţ mai larg. Zona necropolelor oraşului se extindea numai în afară de această centură defensivă. Fortificaţia din 248 poseda patru porţi mari (H^1, IL^1 şi L^2) corespunzătoare marilor drumuri ce intrau în oraş (pl. V) în 1965 s-au făcut sondaje arheologice numai pe latura nordică. Pe locul numit la”Poartă‘‘ (H), unde s-a găsit în 1880 inscripţia amintită şi pătrundea drumul Oltului dinspre Acidava. Poarta romană (lată probabil de 4,20 m) fusese flancată de două turnuri atît de rău distruse azi, îneît nu Ii s-a putut determina forma. Cam din 60 în 60 m, pe linia zidului apar ridicături ce indică existenţa unor turnuri de apărare între curtine, dar a căror cercetare încă nu s-a făcut. Se pare că de la unul dintre aceste turnuri provine un prag de piatră (lung de 2,10 m), la care se păstrează încă orificiul pentru fixarea ţîţînei porţii, căptuşit cu o cămaşă circulară din plumb (fig. 23). Laturile fortificaţiei, vizibile azi la suprafaţa solului, au lungimile de 350 m (N); **480** m (V); 385 (SV); 630 m (SV) şi 500 m (S). Aceste întărituri depăşeau spre sud matca rîului Teslui, unde formau o altă incintă fortificată pe malul drept al apei, spre a proteja acolo un important grup de clădiri publice. Este, de asemenea, probabil, ca ambele maluri ale rîului să fi fost întărite cu ziduri. în inscripţia de fundaţie a lui Filip Arabul se arăta că lucrările s-au făcut *mânu militari,*

ceea ce însemnează că la ele au participat unităţi variate şi multe. Cîteva inscripţii găsite pe linia acestui zid de apărare indică ca participante la construcţii legiunea a VH-a Claudia din Moesia superioară (.4«. *ep.*$_f$ 1939, nr. 28) şi a XXII-a *primigenia pia fidelis Philippianorum,* venită tocmai din Germania superioară *{An. ep.,* 1940, nr. 13 şi 14).

Dintre numeroasele edificii publice ale Romulei pe care Marsigli şi Laurian le puteau vedea cîndva ruinate la suprafaţa solului, numai două dintre ele au putut fi regăsite prin săpături, în rest, sînt total dispărute.

în centrul anticului oraş, Tocilescu şi Polonic au dezvelit parţial, în 1901, fundaţiile unei mari clădiri din care au precizat numai 11 încăperi. După planul lor şi frecvenţa instalaţiilor cu hipocaust la subsol, se pare că ruinele pot fi identificate cu nişte băi publice (pl. VI). Clădirea fusese luxoasă şi confortabilă, cu pereţii îmbrăcaţi în plăci de marmură sculptată sau acoperiţi de picturi. Multele fiagmc nte sculpturale şi ornanu ntale în piatră şi bronz aflate în ruine arătau grija de înfrumuseţare. Zidul exterior al clădirii avea grosimea de 1,10 m şi toate camerele (de mărimi diferite) erau pardosite în *opus signinum.* Din complexul acestor încăperi pot fi identificate un *apody- terium* (C) şi un mare *tepidaruim* (D—E). Alimentarea cu apă a acestor terme s-a putut face prin apeductul ce venea de la Frăsinetul de Pădure, apeduct ale cărui urme au putut fi identificate în apropiere de ele.

A doua clădire a fost semnalată prin sondajele lui Al. T. Dumitrescu (1911) şi mai ales prin numeroasele piese de arhitectură ce o împodobeau, toate sculptate în calcar de Vraţa. Săpăturile noastre din 1965 au reuşit a recupera planul acestei clădiri, azi distrusă pînă sub temelii (fig. 24). Ea fusese ridicată peste urmele unor construcţii mai vechi (B) în punctul cel mai ridicat din dreapta Tesluiului, acolo unde se uneau drumurile romane ce veneau de la Izlaz şi Sucidava. întreaga construcţie avea lungimea de 25,70 ni şi lăţimea de 14,40 m, orientată fiind cu faţa spre vest, adică spre drumul roman, către care poseda o prispă largă de 3 m. în rest, edificiul (cu plan simetric) conţinea o sală centrală (6 x 10 m) şi pe aripile lui alte două săli identice ca formă şi mărime (8,40 x 10,90 m). în centrul acestor săli simetrice rezervate unor adunări, există două baze pătrate din cărămidă, destinate unor coloane de susţinere a tavanului. După părăsirea şi ruinarea clădirii, apar urme de locuiri tîrzii, prin bordeie [o vatră: A şi un cuptor: C). Din ruinele acestei clădiri (îngrămădite pe lîngă pridvorul amintit), Dumitrescu a extras fragmente de arhitrave, pilaştri, căpiţele, baze de coloane şi alte piese de arhitectură (Tudor, *Monumente inedite din Romula,* Vălenii de

Munte, 1938, I, p. 7, nr. 5—29), care împodobeau faţada edificiului. Forma, decoraţia, dispoziţia interioară a încăperilor şi grija de monumentalitate ne îndeamnă a identifica în această construcţie, *curia* oraşului, adică locul de întrunire şi oficiu de administraţie a acelui *ordo decurionum.* Pe baza unor elemente arheologice^ culese în săpături (monede, ceramică) zidirea acestei *curia* poate fi plasată în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

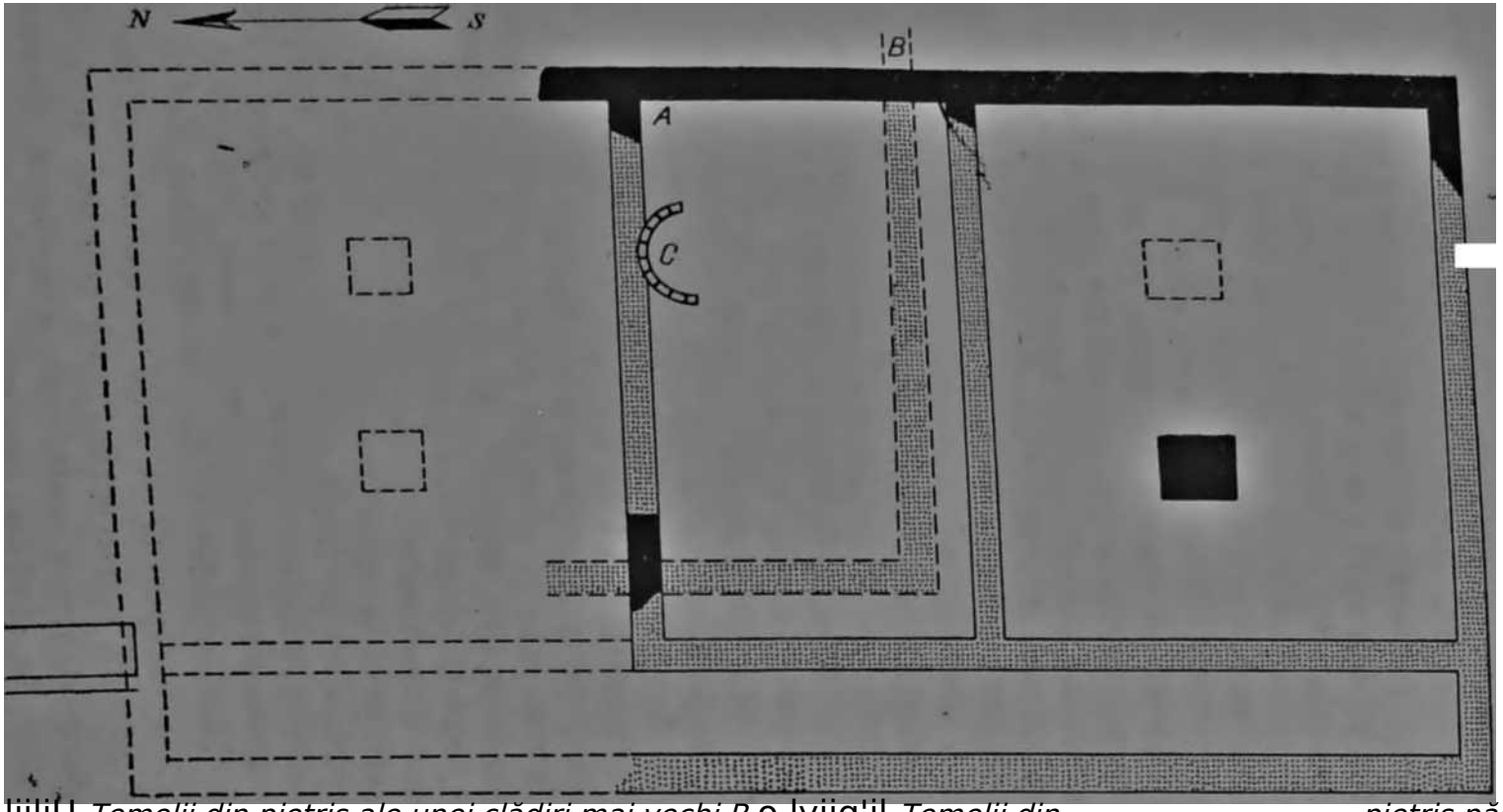

liiliU *Temelii din pietriş ale unei clădiri mai vechi B* o lyijg'il *Temelii din (sondate în 1965)* t

H. *Temelii cu pietriş şi zid din cărămidă (săpate 1965)* LZJ *Ziduri sondate (păstrate numai şanţurile temeliilor)*

Scara 1[crn]= 1™ *pietriş păs trate*

2 4 6 8 lOm

Fig. 24. Clădire publică din Romula.

Din inscripţia onorifică pusă la Oescus lui T. Iul, Capito, unul dintre arendaşii vămilor iliriene *(CIL,* III, 7249=753=7*LS,* 1465), rezultă că în anii 158—159 e.n. de cînd se datează acest monument (Gostar, *SC IV,* II, 1951, p. 166, n. 17), Romula se găsea deja în situaţia de *ntunicipium.* Este foarte posibil ca o atare cinstire municipală să-i fi fost acordată mai dinainte decît Drobetei, care o primise în anul 124 e.n. cu ocazia călătoriei în Dacia a împăratului Hadrian. Prin crearea provinciei *Dacia Inferior* (în anii 118/119), era necesar a i se fixa o capitală într-un oraş cu rangul de *municipiu™,* în cazul de faţă fiind vorba de Romula, pentru a îndeplini o atare funcţie administrativă. în orice caz, la data cînd oraşul era menţionat în monumentul onorific al puternicului arendaş de vămi, Romula deţinea funcţia de capitală a provinciei Dacia Inferior şi-l cinstea pe omul de afaceri cu *ornamenta duunwiralia,* alături de alte şase oraşe din provinciile dunărene, toate capitale de provincii (Tudor, *Rev. Univ. „Cuza"* şi *Inst. politeh-Iaşi,*\, 1—2, 1954, p. 301 şi urm.). Consilier municipal la Romula *(decurio municipii)* este cunoscut *Ael. Germanus,* fratele unui veteran cu acelaşi nume *(CIL,* III, 8033), menţionaţi într-un monument funerar, care după unele elemente stilistice sculpturale ar data din vremea lui Hadrian-Antoninus Pius (Gr. Florescu, *Mon. funer. Dac. injeriore,* Bucureşti, 1942, pp. 9 şi 18). Se mai cunoaşte şi simpla menţiune a unui... *d}ec(urio) mu\nicipii...*\, dintr-un fragment epigrafic *(An. ep.,* 1957, nr. 188).

în ultimii 25 de ani se duce o dîrză discuţie asupra datei cînd oraşul nostru a primit rangul de *colonia.* în atare situaţie Romula este menţionată numai de trei texte epigrafice. Un grup sculptural fragmentar descoperit la Reşca s-a pus pentru Diana şi Apollo, de către un *Capito,* 11 *vir c[ol(oniae Romul (ae)],* dintr-o vreme nedeterminată *(CIL,* III, 8023= 1588=Tudor,*OR*\ *SE,* 109). în inscripţia ctitoricească a lui Filip Arabul, pusă în anul 248 e.n. *(CIL,* nX^-8031 = /£S$_r$A10), Romula apare ca fiind *colonia sua,* expresie înţeleasă de către Domaszdwski *(CIL,* III, p. 1421), Pârvan *(Dacia Malvensis,* p. 9) şi mulţi alţi cercetători, în sensul unei reîntăriri a oraşului în atare situaţie juridico-municipală şi nu a ridicării lui la o atare treaptă, aşa de tîrziu. Numai C. Daicoviciu *(AISC,* IV, p. 287 şi urm. şi *Nesciendi ars...* Sibiu, 1944, p. 23) a încercat a dovedi că Romula a obţinut situaţia de *colonia* abia în anul 248 e.n., aşa cum ar indica expresia coZowiaswa din textul epigrafic amintit. Am arătat detaliat că atare expresie indică tocmai contrariul, deoarece există oraşe *coloniae* mai vechi (ca Alexandria Troas: *CIL,* III, 7282 = /£S, 315), care în momentul unei restaurări sau binefaceri imperiale se

numesc *colonia sua,* de către noii protectori (Tudor, *Rev. Univ. „Cuza“,* I, 1954, p. 302 şi urm.). Deci la data cînd Filip Arabul o *numea colonia sua* ea se găsea pe treapta de colonie de mult timp. Se ştie de asemenea că în Dacia nu mai apar noi municipii sau colonii după Septimiu Sever. Este de asemenea exclus ca un oraş atît de înfloritor ca Romii la să fi rămas în starea de *municipium* timp de peste un veac!

în 1952 s-a descoperit monumentalul sarcofag al lui *Ael. Iul. lulianus* fost *dec(urio), quaisloric(ius) ş|. aedelic(ius) col(oniae) Romul(ensium),* la o dată ce urmează a se stabili pe baza stilisticii sculpturilor şi caracterelor epigrafice ale monumentului *(An. ep.,* 1957, nr. 334). Dacă ar fi să admitem că Romula ajunsese colonie numai în anul 248 e.n., aşa cum recent încă mai susţine C. Daicoviciu *(Atti del terzo Congres. Inter, epigr. greca e latina,* Roma, 1959, p. 192) ,er însemna că bogatele versuri ale inscripţiei, îndelungata carieră municipală a lui lulianus, frumoasele sculpturi şi eleganta scriere s-ar data toate în epoca de lichidare a stăpînirii romane în Dacia (248 – 271), cînd nici nu mai era posibil a se realiza atare bunuri culturale (cf. mai jos, p. 356). Analizate atent, toate aceste elemente ne duc la o datare în epoca lui Septimiu Sever, cînd Romula era prin urmare *colonia,* titlu ce-l obţinuse, cel mai tîrziu, de la acest împărat. Atenţia arătată Romulei de către Filip Arabul se explică şi prin programul acestui împărat, ultimul care încearcă unele tentative de a reînviora politica de urbanizare în imperiu şi de a restaura vechile colonii (A. Stein, *RE,* X, col. 760 şi M. Rostovtzew, *Storia ec. soc. imp. romano,* Firenze, 1933, p. 531).

O altă discuţie contradictorie se duce în jurul inscripţiei onorifice puse în oraşul Hispalis din Baetica (azi Sevilla, în Spania), lui *Sex. lulius Possessor,* care liîntre alte funcţii, fusese: *praef(ectus) coh(ortis) III Gallor(um), praepositus numeri Syror (um) sagittarior (um), item alae primae Hipanor(um) , curator civitatis Romulensium MARVENSIUM* etc. *(CIL,* II, 1180=7X5, 1403). Unităţile auxiliare ce comandase concomitent sînt cunoscute în Dacia Inferioară, la loneştii Govorii, Romula şi Slăveni şi nu în Spania sau nordul Africii, cum’a încercat să argumenteze R. Thouvenot (în *Compt. rend. Ac. inscr.,* 1934,p. 16; combătut de Rowell, *RE,* XVII, col. 2553 şi Pflaum ; cf, mai jos). Punctul nevralgic al discuţiei îl constituie localizarea sarcinii sale de *curator.* Cei mai mulţi cercetători au opinat pentru Romula din Dacia (J. Jung, A. Stein, W. Wagner, V. Christescu, H. Rowell, C. Cichorius, G. Cautacuzino, H.G. Pflaum, D. Tudor, H. Nesselhauf etc.) şi numai cîţiva (Mancini, Kornemann, Hiibner, C. Daicoviciu) au identificat aici colonia Romula Hispalis. Principalul lor argument

constă în faptul că pînă în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., aceşti *curatores,* în calitatea lor de controlori imperiali ai finanţelor oraşelor, se numeau numai în provinciile senatoriale. Am arătat că există destule exemple cînd aceştia apar şi în provinciile imperiale, încă din secolul al II-lea e.n (Tudor, *OR*[3]*,* p. 168). Chiar Possessor, în inscripţia de mai sus, apare *curator* al coloniei *Arca Caesarea* din Fenicia sau din Capadocia, ambele provincii imperiale la acea dată. De asemenea am subliniat că literele din inscripţia lui Possessor care urmează după *Rotnu- lensium,* adică MARVENSIUM, s-'au păstrat la unii copişti ai acestui text,

în formele^MAINENSIVM şi MARVENSIVM, nesiguranţa (pentru a treia literă), ce ne sugerează o lectură MALVENSIVM. în acest caz este vorba de Romula dacică, al cărei nume autohton fusese Malva. Recent în monumentala sa lucrare privitoare la carierele ecvestre, H.G. Pflaum *(Les carrières procaratoriennes equestres sous le Haut Empire romain,* vol. I, Paris, 1960, p. 504—507), fără să cunoască controversele în legătură cu Romula dacică şi Romula hispană, prezintă o analiză amănunţită a carierei lui Possessor. Savantul parizian (cel mai bun cunoscător în probleme de cariere ecvestre) ajunge la concluzia că trupele menţionate în inscripţie sînt cele din Dacia şi că Possessor nu putuse îndeplini funcţia de *curator civitatis* în Romula Hispalis, ci în Romula din Dacia. în acest caz ipoteza identificării Romulei dacice cu Malva capătă o nouă confirmare.

Epigrafistul german Herbert Nesselhauf, binecunoscut prin temeinicia ştiinţifică a lucrărilor sale, reanalizînd inscripţia onorifică a lui Possessor (şi fără sa cunoască opinia mea de acum 24 ani !), ajunge şi el la concluzia că în transcrierea MARVENSIVM este, de fapt, a se citi MALVENSIVM ; deci cel onorat fusese *curator* în Dacia şi nu în Spania. Nesselhauf arată în continuare că Romula dacică este însăşi Malva şi că actualul teritoriu al Olteniei corespunde provinciei *Dacia Malvensis* (H. Nesselhauf, *Madrider Mitteilungen,* 4, 1963, pp. 180—184).

Recentele săpături de la Romula au dat la iveală un numeros material ceramic dacic (găsit împreună cu cel roman), din secolul al H-lea e.n., ceea ce arată prezenţa puternică a autohtonilor şi o importantă aşezare mai veche, al cărei nume este încă neprecizat. S-a arătat mai sus (p. 54), că Malva şi Dacia Malvensis nu pot fi localizate pe teritoriul Banatului, ci numai în Oltenia de azi. încercările de a o identifica cu aşezările de la Celei, Cioroiul Nou, Răcari etc., de asemenea, nu au sorţi de izbîndă. Ea este necunoscută itinerarelor, geografilor şi istoricilor antici, iar menţiunile epigrafice asupra ei sînt toate dinafara Daciei. O diplomă militară emisă la 7 ianuarie anul 230 e.n., soldatului *M. Aurelius Decianus,* născut în *colonia Maluese ex Dacia (CIL,* XVI, 144— *ILS,* 2009), arată că la acea dată, enigmaticul oraş obţinuse cel mai înalt grad municipal. Se mai cunoaşte de asemenea, pe timpul lui Caracalla la Roma, numele unui soldat pretorian, *Culmi nas, d(omo) Malue[se]'.... (CIL,* VI, 32563). Deci, în stadiul actual al discuţiilor şi descoperirilor arheologice, problema Romula = Malva nu mai constituie o *vexata quaestio,* deoarece majoritatea informaţiilor de care dispunem pledează pentru o atare identitate.

Economic, Romula a beneficiat de importantul său teritoriu agricol, în reprezentările sculpturale locale, majoritatea divinităţilor întîlnite sînt legate de această economie agrară. Bunăstarea materială a multor elemente locale explică importul masiv de vase sigilate apusene în secolul al II-lea e. n. cu nume de

producători, ca: *Albucius, B.F. Alto, Bannoluccus, Cinnamics, Cintusmus, Maior, Primus, Suobnillius* ş.a. ale căror vase au fost repede imitate de către olarii din Romula (Tudor, *OR³, SE,* 147—155). în ceramica romană de producţie locală, se constată, pe baza recentelor săpături, o oarecare influenţă a ceramicii dacice. Apar de asemenea semnături de olari, ca *ApollinarisAris(t)ea (CIL,* III, 1635, a), pe vase obişnuite sau pe *mor iar ia,* un fel de albii din lut pentru sfărîmat legumele opărite (Tudor, *op. cit., SE,* nr. 156—179 şi *SCIV,* XVI, 1965, p. 186, n. 16). Cit priveşte opaiţele întîlnim în repertoriul lor cea mai amplă listă de nume ale unor producători dinafara Daciei, copiaţi pe o scară largă de către meşterii olari romulensi *(OR³, SE,* 126—146, altele încă inedite). Absenţa unor cariere de piatră apropiate au silit oraşul să dea mare atenţie cărămidăriilor. De aici şi apariţia unor nume de producători civili ce-şi semnează abreviat această marfă *(CIL,* III, 8075, 45-46; Tudor, *OR³,'SE,* 117-125 şi *SCIV,* XVII, 1966, p. 598, nr. 10). în domeniul meşteşugurilor cea mai mare dezvoltare au cunoscut-o atelierele pentru gravat pietrele preţioase şi sem¡preţioase, ateliere care au fost cele mai active din Dacia. Ca roci de prelucrare (importate din alte părţi) s-au folosit frecvent jaspul, cornalina, cristalul de stîncă, onixul ş.a. Repertoriul scenelor gravate este extrem de variat, dar ca artă apare adesea de aspect meşteşugăresc. Locul principal ca temă îl ocupă *Fortuna,* pare-se chiar divinitatea poliada a oraşului; apoi un întreg cortegiu de mari zei, fauni, amoraşi, sileni, scene bucolice, figuri de animale şi păsări, portrete de personaje ilustre ş.a. Pietrele gravate romulense erau trimise în întreaga provincie şi chiar în regiunile învecinate Daciei. Multele deşeuri de lucru ce se descoperă la Reşca arată funcţionarea intensă a acestor ateliere în perioada 150—250 e.n. în prima jumătate a secolului al IlI-lea e.n. starea de înflorire a oraşului era atît de remarcabilă, încît cetăţenii bogati importau vin superior şi untdelemn fin trimise din părţile egeene la Romula, de producători sau negustori, ca Sozon, Philippos, Sex. Cornelius, Athenaeos (Tudor, *SCIV,* XVII, 1966, p. 598, nr. 12-14).

Deşi în marea lor majoritate inscripţiile din Romula conţin nume latineşti, populaţia oraşului fusese destul de eterogenă din punct de vedere etnic (Tudor, *OR*| p. 120 şi urm.). în grupul acestora se remarcă un număr impresionant de veterani şi soldaţi cu *nomen-ui Aelius* (Germanus, Valerianus, Titianus, Candidinus, Veteranus etc.), gentilicii care indică ca încetăţenire epoca lui Hadrian – Antoninus Pius *(CIL,* III, 8033, 8034=1592, a). Ei făceau parte dintre urmaşii primilor colonişti fixaţi la Romula, unde au devenit proprietari funciari şi dregători municipali. în lotul marilor proprietari funciari şi purtători de funcţii în colonie, fusese *Ael. Iul. lulianus,* decedat la vîrsta de 40 de ani şi îngropat cu mare pompă poetică de soţia sa *Va Ier ia Gemellina* cu copii, în cel mai frumos sarcofag ce s-a descoperit în Dacia *(An, ep.,* 1957, nr. 334 şi mai jos, p. 356). Tot ca *veteranus* apare *CI. Montanus, immunis* din *numerus Surorum sagittariorum,* care-şi îngroapă pe fiica sa

Claudia A mba (nume celtic) moartă la vîrsta de 20 de ani, după ce ea petrecuse în Dacia numai cinci ani *(CIL,* III, 8032 = 1593). în alte texte epigraf ice mai întîlnim nume de ostaşi ce au făcut parte din garnizoana locală.

Numele greceşti sînt cunoscute la Romula atît între civili cît şi între militari, ca: *Apollinaris, Apollonius, Nicanor, Zoilas, Hera, Phoebusş.a.* (Tudor, *OR*[3]*,* p. 125). Se scria greceşte pe unele monumente, o dată chiar în versuri (Tudor, *OR*[3]*,* p. 187, nr.90, cf. şi mai jos, p.356). Puternica influenţă elenică a fost sprijinită nu numai de coloniştii veniţi din Orient, darşi decătre trupele recrutate din provinciile elenizate ale răsăritului, staţionate la Romula.

Despre sclavaj avem ca mărturie un singur document epigrafic, acesta fiind o închinare adusă nimfelor de către un Hylas, *vicesimar(ius),* adică încasator al unor impozite de 5% faţă de valoarea unor mărfuri *(CIL,* III, 13798 şi Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 113 şi urm.). Acest *servuspublicus* percepea atare taxe pe mărfurile vămuite, pe moşteniri, eliberări de sclavi etc. Se pare că Hylas s-a eliberat din sclavie şi a ajuns *liberi/u,s vicesimae* în Dacia Superioară (cf. mai sus, p. 141).

Garnizoana permanentă a Romulei a fost alcătuită din trupe auxiliare, dar în diferite ocazii au staţionat temporar între zidurile ei şi detaşamente ale unor legiuni. Ele au fost prezente aici mai ales pe timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii şi a lucrărilor de întărire a apărării oraşului. Din legiunea a VH-a *Claudia vestra (=Philippiana)* apare folosită la construcţia fortificaţiilor! Centuria a VIII-a *(An. ep.,* 1939, nr. 28), probabil şi a IX-a *(CIL,* III, 8047). O participare foarte activă la aceste evenimente şi lucrări a avut însă *legio XXII pr(imigenia) p(ia) ji(delis) Germ(aniae) sup(erioris)* ce-şi luase cu această ocazie epitetul de *Philippiana (An. ep.,* 1940, nr. 13— 14). Ştampilele pe cărămizi amintesc de asemenea legiunile a V-a Macedónica şi a Xl-a Claudia (Tudor, *OR*[3]*, SE,* nr. 112—115).

încaTdîn primii ani de după ocuparea Daciei se instalase la Romula *cohors I Flavia Commagenorum (CIL,* III, 8074, 14, d şi Wagner, p. 123), înlocuită mai apoi de către *numeras Surorum sagittariorum (CIL,* II, 1180 [— *ILS,* 1403]; III, 8032 = 1593; 8074, 28 = 1633, 20; *An. ep.,* 1913, nr. 120 şi Tudor, *OR*[3]*, passim).* în viaţa oraşului soldaţii acestor două unităţi au adus mult orientalism şi elenism, mai ales prin adorarea unor zei vehiculaţi din Răsărit.

Din panteonul latin, divinitatea cea mai populară în plastica Romulei, prezentă pe pietre gravate, în figurine de teracotă sau

bronz şi o dată sculptată din marmură în mărime naturală, ne apare Fortuna, zeiţa poliadă a oraşului. Prin atributele ce i se dau *(polos, cornucopia,* vîsla, fiori, ramuri verzi, spice de grîu ş.a.), divinitatea era adorată ca protectoare a întregii bogăţii vegetale din teritoriul cetăţii. Divinităţile adorate, ca Pan, faunii, satirii, Flora, Cavalerul trac, Silvamis, Diana, Pomona, Priap ş.a. – cunoscute la Romula

în plastica minoră – făceau parte din cortegiul ei. De o răspîndire largă s-au bucurat, între adoratorii locali, cîteva culte mai rar întîlnite în alte părţi.

Misteriosul cult al Cavalerilor danubieni se înscrie cu opt descoperiri *(CMRED,* nr. 32—39), printre care cîteva tăbliţe turnate în plumb (presupunem de către atelierele locale). Reprezentările romulense ale acestor zei se remarcă prin bogăţia şi varietatea repertoriului religios, în care descoperim interesante aspecte de sincretism specifice atmosferei de contopire a credinţelor păgîne din secolul ai III-lea e.n. Trupele şi coloniştii veniţi din Siria şi Commagena au adus la Romula cîţiva zei „naţionali", pe care au căutat a-i contopi cu marile divinităţi ale panteonului roman.

Pe baza unei statuete din argilă întîlnim o inscripţie în limba siriană – palmiriană în caracterele unui alfabet sirian, în care ar fi o dedicaţie adusă zeiţei *Atargatis* (S. Sanie, *AM,* IV, p. 358). Pe aceasta întîlnim următorul text: „Dar (donat) pentru Atargatis, pentru sănătatea (viaţa) lui Ragysbel". Atît zeiţa, cît şi dedicantul poartă nume specifice siro-palmiriene. Un zeu sincretist, rar întîlnit în imperiu (cf. mai sus, p. 125), dar prezent la Romula, a fost *lupiter Turmasgaclis.* Acest Baal (al cărui epitet *Turmasgad,* însemna în limba arameică „cel adorat în munţi"), a fost venerat de către fraţii *Max. Maximinus şi Iul. Maximinus*, prin imaginea unei acvile ce poartă ca pradă un cervideu *(CIL,* III, 8027 = *ILS,* 4074 = Tudor, *Dacia,* IX—X, p. 412, nr. 11 şi XI —XII, p. 271). Zeitatea era venerată în Asia Mică, ca tutelară a cîmpului sălbatic, vînătorii şi războiului. Ea a fost transplantată la Romula prin coloniştii sirieni.

Cel mai larg cerc de adoratori îl avea la Romula *Mithras,* despre a cărui venerare ne stau mărturie multe reprezentări sculpturale şi altare scrise *(CIMRM,* II, nr. 2164—2179), puse în mare majoritate ca ofrande ale unor credincioşi din Orient. Dintr-o însemnare confuză, rămasă de acum o sută cincizeci de ani, putem presupune existenţa unui sactuar al zeului scobit într-o rîpă a rîului Teslui. Un *Anlonius Zoilus,* secretar al comandantului (ac/ariHS *praepositi) numerus-uhii* de arcaşi sirieni, a adus o închinare lui Mithras, în numele subordonaţilor săi din cancelarie *(librarii),* în prima jumătate a secolului al Hl-leae.n. *(An. cp.,* 1914, nr. 120). Cultul iui Mithras la Romula se leagă şi de cel al izvoarelor, prin faptul că el săgetase stînca spre a slobozi

izvoarele cu apă pentru omenirea însetată. Pe una din fîntînile Romulei era aşezată o statuie a zeului copil (străbătută de o conductă), purtînd în mîini cuţitul şi o torţă.

în lumea militară din epoca Severilor, Nemesis ca divinitate a dreptăţii şi apărătoare împotriva duşmanului şi-a făcut un loc larg în credinţele sol- daţilor. Ea este adorată la Romula, ca *Nemesis victrix,* de către *Iul. Caninii*,* rechemat sub arme *(evocatus)* pentru meritele sale *(CIL,* III, 8028 = 1592).

Toate împrejurimile din vecinătatea fortificaţiilor exterioare ale Romulei sînt împănate cu morminte plane sau în tumuli. Săpăturile din anii 1965 şi 1966 au descoperit o necropolă în partea de nord a oraşului, în care mormintele de incinerat ie cu inventar funerar de factură romană se menţin pînă Jn prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Se bănuieşte că aceşti incineraţi pot fi autohtonii daci, care şi-au menţinut ritul incineraţiei pînă tîrziu.

Cele mai interesante descoperiri în cimitirele Romulei sînt sarcofagele din tumuli, lucrate în calcar cretos de Vraţa, cu acoperişul în pantă. Un atare mormînt s-a aflat în 1836, el fiind al tinerii Claudia Amba *(CIL,* III, 8032 = 1593). S-a descris amănunţit de către colonelul Vladimir de Blaremberg: ?,Făcîndu-se un şanţ larg în curmezişul movilei, lucrătorii deteră mai întîi peste un zid în patru colţuri, făcut în chip de mormînt boltit şi acoperit cu pămînt; această zidărie era alcătuită din cărămizi mari, aşezate una peste alta, fără var sau altfel de mocirlă. Scoţînd după aceea, ca la vreo 100 ,de acele cărămizi, deteră peste unul din colţurile unei pietre mari, care .dezvelindu-se îndată din pămînt, se văzu un frumos sarcofag (cosciug), făcut dintr-o lespede de piatră calcarie (de var). Lungimea lui este de opt picioare de Viena, lărgimea de trei picioare şi patru degete. Patru scoabe ,de fier, bătute şi înţepenite în piatră cu plumb, ţineau capacul lipit cu partea cea de jos a sarcofagului. Trupul era aşezat în fundul mormîntului pe :scînduri. Aşternutul său era compus din frunze de dafin, de care erau crăci multe întregi şi cele ce se aflau sub corpul răposatei, erau foarte bine păstrate. Părţile cărnoase se făcuseră ţărînă, dar se vedea că tot trupul şi mai ales «capul au fost balsămuite cu multă îngrijire. Ierburi de deosebite feluri erau risipite pe unde fusese trebuinţă, rădăcina de iris (viorea) fiind în mare .căutare. în loc de veşminte se vedeau pe unele părţi ale trupului semne de ,o materie foarte subţire care aluneca pe degete, cînd voia cineva să o apuce :şi cu care se pare că a fost acoperit cadavrul de la picioare pînă la cap. ¿apul, învelit

într-un fel de săculeţ era închis cu cîteva cerculeţe de lemn foarte subţiri, pe care erau înşirate gogoloaşe mici alcătuite din frunze de izmă sau de lotus, aşternute una peste alta şi învelite ca o gogoaşă. în curmezişul acestor cerculeţe, care se aflau aşezate cu meşteşug şi în simetrie, era (o legătură de piele pe care erau lipite frunze de aur în forma frunzelor de dafin. Frunze din acelaşi metal, în forma frunzei de stejar, erau risipite alăturea şi se pare că sînt dintr-a doua cunună, pusă nu pe cap, ci alăturea cu răposata. Tot scheletul era bine păstrat; chiar din păr s-au găsit nestri- <cate cîteva şuviţe făcute bucle de culoare castanie închisă. Dinţii erau albi şi curaţi. în colţurile de jos ale mormîntului se vedeau rămăşiţe de încălţăminte făcută din piele, de o forma care nu se putea alege, căptuşite cu cuie $au cu nasturi de fier, ale căror căpăţîni făceau falduri de feţe şi se păreau a fi lucrate în sticlărie cu mult meşteşug. O medalie de aramă foarte ruginită şi de tot ştearsă era pusă la gîtul mortului“.

Tot la Romula s-a descoperit (în 1952) cel mai frumos sarcofag din Dacia (Tudor, *Rev. Univ. „Cu za' şi Inşi, politeh. – Iaşi,* I, 1—2, 1954, p. 293 şi urm.). El seamănă ca formă cu un templu, cu frumoase profiluri la bază şi cu acoperiş reliefat în formă de ţigle. Pe colţurile capacului, cele patru acrotere au fost împodobite cu palmete din foi de acantă şi chipul lui Thana- tos, geniul morţii înaripat, adormit pe un pat de verdeaţă cu o coroniţă în mînă. Capul meduzei se reliefează puternic pe timpanele capacului, într-o largă *fabula ansata* sculptată pe faţa principală a cutiei se arată numele şi cariera defunctului *Ael. Iul. lulianus (ci. mai* sus, p. 350), urmate de hexametri în care se spune: „Eu soţia plîngînd, am construit această locuinţă de veci, lui lulianus, soţului prea drag de odinioară, pentru meritele sale; în care rămăşiţele reci ale mortului să se poată odihni. Acesta a trăit fără prihană patruzeci ani şi a văzut cu succes îndeplinindu-i-se dregăto- riile. Iată de ce eu, Gemellina, plîngînd şi fiind pătrunsă de pietate, am construit demnului soţ locuinţa de veci, între coarde de viţă şi iarbă plăcută, în locul unde deasupra ramuri verzi îi aduc umbră deasă. Călător care citeşti aceste stihuri, urează-i ţărînă uşoară“ !

La Romula existau şi versificatori care mînuiau hexametrul elenic. Pe un fragment de cărămidă s-a păstrat parţial inscripţia: Tou Tpa)[t]xou zoXep.ou xod>’”0|rq[pov fxav&avE TQCEIV...], adică: „învaţă după Homer şirul evenimentelor din războiul troian“ (Tocilescu, *Fouilles,^*. 92 şi urm.). Descoperitorul lui, Gr, Tocilescu, sublinia „scopul pedagogic al acestui vers de o mare importanţă pentru istoria educaţiei din ţara noastră; era o primă

foaie a unui manual dispărut, folosit într-o şcoală pentru tineretul din Romula în al cărui program de studii se citeau poemele homerice“.

Viaţa la Romula a continuat şi după părăsirea Daciei, într-o formă cu totul modestă. Din secolele IV-V, posedăm monede de bronz, opaiţe şi diverse fragmente ceramice rămase de la această populaţie romanică tîrzie.

Tîrgurile şi satele din teritoriul Romulei apar mai numeroase şi mai dezvoltate ca cele din jurul Sucidavei. Ne explicăm această situaţie nu numai datorită fertilităţii solului, dar şi faptului că ele s-au bucurat de un alt regim juridic şi fiscal. Numărul cetăţenilor romani era prea mare; mulţi locuiau în Romula, iar la ţară posedau diferite ferme. în rîndul tîrgurilor pot fi considerate:

Acidava (Enoşeşti, lingă Piatra Olt), după nume un vechi centru al unui trib dacic, *Aci,* despre care nu ştim nimic precis (Tomaschek, II, 2,55 ; *RE,* I, col. 250 şi Pârvan, *Getica,* p. 251). Romanii au ridicat acolo un castru de piatră, azi total distrus de terasamentul căii ferate (1872). în jurul acestui castru s-au dezvoltat apoi canabele locale. Acum o sută de ani, se puteau vedea fortificaţiile acestei aşezări civile, de forma unui poligon cu cinci laturi (latura lungă de circa 100 m), o poartă cu două bolţi şi alte zidării. Monetele şi ceramica strînse de la Enoşeşti ne arată pe acest loc o viaţă romană con-

tinuă, de la Traian pînă la Constantin cel Mare. Pe baza inscripţiilor de pe cărămizi stabilim că la Acidava erau trimise detaşamente de pază din garnizoana Romulei, deci ea depindea de aceasta din punct de vedere administrativ şi defensiv *(CIL,* III, 8074, 14, d). Acidava se menţionează numai de către *TP* la 13 mp (=19,035 km) faţă de Romula, cifre acceptabile pentru depărtarea dintre Reşca şi Enoşeşti.

Castra Nova figurează ca nume geografic numai pe *TP,* fiind situată la 20 mp (= 29,700 km) spre vest de Romula. Toate încercările făcute pînă acum pentru localizarea ei nu au dus la nici un rezultat. Bolliac a fost primul care a încercat să o fixeze la Cacaleţi (azi satul Castranova, j. Dolj), fiind îndemnat de descoperirea, în acest loc, a unui tezaur cu 8 000 de monede de argint (Commodus-Elagabal). Ulterior, alţi cercetători (Tociiescu, Pârvan, Tudor etc.) s-au gîndit să o caute într-una din aşezările rurale de lingă Zănoaga, Giorocul Mare, Apele Vii etc. care ar corespunde cu indicaţiile distantei date de itinerarul antic. Cred că toate aceste încercări trebuie părăsite şi că este necesar a se ţine seamă de două lucruri importante: numele localităţii şi traseul drumului roman dintre Romula şi Pelendava (Moflenî, lîngă Craiova). *Castra Nova* înseamnă „Castrul Nou", deci o cetate refăcută. Din aceasta deducem că pe acel loc (poate lipsit de o aşezare dacică mai veche) a existat o „Castra Vetera" (o „Cetate Veche"), desigur pe atunci de pămînt, care refăcută nu putea fi executată decît din zidărie. Deci, acolo unde se vor identifica urmele aşezării, trebuie să existe ruinele unui castru de piatră, pînă acum neîntîlnit în satele amintite mai sus. în al doilea rînd, drumul roman dintre Romula şi Pelendava nu trece pe la Cacaleţi, ci pe cursul rîului Teslui. Itinerarul antic amintit ne arată categoric că această Castra Nova se situează chiar pe acest drum, la 20 mp de Romula şi tot la atîţia faţă de Pelendava, deci la egală distanţă între aceste două localităţi antice. Urmele drumului roman pe valea Tesluiului se văd şi azi în unele locuri. Atît vechile documente româneşti, cît şi localnicii îl cunosc sub numele de „Drumul Muierii". El intra în Romula pe poarta vestică a cetăţii (situată lîngă actuala biserică). Deci, spre a identifica Castra Nova sînt necesare amănunţite cercetări de suprafaţă, pe valea rîului Teslui, în hotarele satelor Viişoara şi Babeni.

La Slăveni (pe Olt) a existat un adevărat orăşel roman şi un mare centrii militar care au început a ieşi la lumină numai în ultimii şase ani, în urma săpăturilor organizate aici de autorul acestei cărţi în colaborare cu Muzeul din

Craiova (material inedit, folosit acum pentru prima dată). Se constată mai întîi că la Slăveni a fost cel mai mare castru de piatră din Dacia sudică (198x 172 m), apărat de trei rînduri de şanţuri, două valuri şi zidării foarte puternice. Această întăritură este o refacere din anul 205 e.n., peste una mai veche a cărei origine ne duce pînă la Traian *(CIL,* III, 13800 şi Tudor, *BCMI,* XXXIII, 1940, fasc. 105, p. 34 şi urm.). O aşezare dacică preromană se atestă după ceramică. Ştampilele de pe ţigle şi cărămizi indică trecerea prin garnizoana de acolo a multor detaşamente de legiuni şi corpuri auxiliare: legiunile V Aiacedonica, a XlII-a Gemina şi a XI-a C laud ia, *ala I CI audia, cohors I B(racaraugustanorum?), numerus Svrorum sagittariormn şi ala I Hispanorum [CIL, III, 14216, 34'* 14216, 30—31; 13800; 14216, 17 şi 34 şi Tudor, 5CZU, 16, 1965, p. 357, nr. 1—4). Centrul militar de la Slăveni păzea principalul vad de trecere peste Olt spre inima Munteniei, unde locuiau triburi războinice libere. Sol- daţii garnizoanei, fervenţi adoratori ai cultului mithriac, au ridicat monumente în comun zeului iranian pecare-l venerau, într-o grotă săpată în rîpa Oltului *[CIMRM,* II, 2165—2169 şi Tudor, *SCIV, 16, 1965, p. 360,* nr. 9). Tot pe aici era şi calea comercială de seamă ce lega Romula cu ţinuturile de la răsărit de Olt. Pretoriul castrului era de o monumentalitate rar întîlnită, cu o largă curte înconjurată de coloane, baze de piatră pentru statui ecvestre din bronz, reliefuri de marmură, inscripţii onorifice etc. în magazia de arme a lui s-au aflat multe vîrfuri de săgeţi şi de suliţe din bronz lustruit sau aurit (arme de parăzi). De reţinut constatarea importantă că, după *distra-* gerea lui, apar pe ruine urme de locuire a unei populaţii romanice (ceramica). Mai notăm în castru, o mare clădire pentru colegiile de soldaţi şi o magazie de alimente, şi ea de mari proporţii. Garnizoana de bază a fost acolo *ala 1 Hispanorum, o* trupă cu 1 000 de călăraşi. Săpăturile mai constată că o dată cu plecarea romanilor, în clădirile castrului se instalează populaţia romanică locală, pe care o putem urmări continuu pînă în secolul al I V-lea, pe bază de ceramică. Este o frumoasă dovadă despre continuitatea romanităţii locale şi după evacuarea provinciei.

Orăşelul roman de la Slăveni (cu numele antic încă necunoscut) se întindea pe malul Oltului, între acesta şi şoseaua romană, pe o lungime de peste 1 km. Se mai păstrează puţin din aria sa, deoarece în decursul secolelor a fost treptat distrus de Olt. Din secolul trecut se cunosc multe descoperiri de obiecte şi clădiri scoase în urma eroziunilor rîului. între acestea, mai importantă a fost descoperirea în 1836 a unui templu subteran închinat zeului Mithras. Era o sală lungă, cu bănci de zidărie laterale, împodobită cu reliefuri ale zeului săpate în marmură. în acest mitreu s-au

mai găsit şi o serie de inscripţii puse mai ales de soldaţii garnizoanei locale. Săpăturile noastre au pătruns prea puţin în aşezarea civilă romană de la Slăveni. Pînă acum s-au descoperit două mari clădiri. Una era destinată băilor militare, avînd numeroase încăperi. în ruinele ei, între alte obiecte, s-au aflat şi fragmente dintr-o statuie de marmură a zeului Bacchus. Clădirea fusese construită Ia începutul secolului al III-Iea e.n. de către garnizoana locală. La răsărit de aceste băi ale soldaţilor, săpăturile au precizat urmele mai multor cuptoare de olari (în curs de dezvelire). Un olar de aici, *yiartinus,* îşi semna numele cu litere greceşti (Tudor, *SCIV,* 17, 1966, p. 597, nr. 7).

Situată pe malul Oltului, aşezarea romană de la Slaveni era adesea atacată de către triburile barbare din Muntenia. Soldaţii de acolo se distinseseră în aceste lupte de apărare, incit mulţi fuseseră declaraţi *diiplarii,* adică ostaşi cu soldă dublă (foto 23). Ei erau atît de numeroşi, incit la un moment dat au constituit o asociaţie specială *(collegium)* de caracter profesional şi religios, organizaţie necunoscută pînă acum în Imperiul roman (Tudor, *Latomus,* XXII, 1963, p. 240 şi urm.). în aşezarea de la Slăveni ne sînt cunoscute pînă acum numai nume de soldaţi, ca *Aureluts (CIL,* III, 14216,35); *Mucia- HUS,* un trac *(CIL,* III, 14216, 36); *Iul. Marinus,* un oriental *(An. ep."* 1963, nr. 125) şi *Aur. Aurelianus sesquiplicarius (SCIV*, 17, p. 597, nr. 8).

Satele din teritoriul cu caracter urban al Romulei s-au dezvoltat cu precădere pe lingă marile drumuri din cîmpia romănăţeană (Tudor, *OR*[3]*, passint* şi *Tab. Imp. Rom. Drobela-Romula-Sucidaia,* Bucureşti, 1965, *passini).* Lingă malul drept al Oltului, către Izlaz, ne întîmpină, în primul rind, urmele din satul *Hotârani* (corn. Fărcaşele, j. Olt), cu multe resturi de locuire, necropole, cărămizi, opaiţe, monede (Hadrian-Constanţiu al Il-Iea ş.a.). F7cws-ul roman de aici era de fapt o suburbie a oraşului Romula. La *Gostavăţ* (j. Olt) se cunoaşte mai bine cimitirul satului roman cu numeroşi tumuli ce ascund sarcofagele de piatră ale unor proprietari de ţară înstăriţi. în afară de cărămizi romane, opaiţe, obiecte de bronz şi monede, s-a mai descoperit acolo baza unei inscripţii funerare (Tudor, *OR*[2]*,* p. 424, nr. 317) şi un fragment dintr-un *milliariwn (CIL,* III, 14215, 18)$_k$ în vecinătate la satul *Brezuica* (corn. Gostavăţ), aşezarea romană a fost în cea mai mare parte distrusă de Olt. Ca descoperiri se cunosc urmele unui edificiu de piatră (templu?) şi un fragment dintr-o piatră de mormînt. La *Băbiciul Episcopiei* (j. Olt), pe lingă resturile de ziduri romane, se cunoaşte un alt fragment dintr-un stîlp miliar pus pe drumul Oltului *(CIL,* III, 13802).

în lungul drumului ce ducea spreSucidava au putut intra în

administrarea teritoriului romulens, mai multe aşezări rurale romane (azi toate în j. Olt şi Dolj). în *Cezieni* ne întîmpină numai ceramică şi cărămizi romane, întîlnite şi la *Frasinetul de Pădure* (corn. Dobrosloveni), de unde pornea un apeduct spre Romula (cf. mai sus, p. 347). Oraşul *Caracal* (al cărui nume nu are nici o legătură cu împăratul Caracalla) îşi are şi el un trecut roman. La ferma vinicolă (est de gară), lîngă drumul Romula-Sucidava, multele resturi ceramice, cărămizi şi obiecte din bronz indică o mică aşezare *(villa rustica?)*. în cartierul Bold (la „Fîntîna Ţiganului") apar fragmente ceramice şi monede (Anton inus Pius-Gordian al III-lea), care se extind pînă lîngă „Parcul Poroineanu" şi pe malurile înalte ale pîrîului Caracal, de la nord de această grădină publică. Monedele romane tîrzii (sec. IV), cunoscute dintr-o colecţie particulară de la Caracal, pot fi aduse din altă parte. La *Comanca* (eoni. De vesel), în afară de ceramică şi cărămizi romane se semnalează descoperirea (1872) a unui mormînt în cavou de cărămizi, cu trei catarame de bronz, un inel şi două flori din bronz aurit. Important *vicus* roman a existat la *Devesel,* cu multe resturi de zidărie romane, un canal de scurgere, ceramică, cărămizi, monede (Antoninus Pius) şi o figurină din bronz cu reprezentarea lui Priap. Cărămizile şi ţiglele romane descoperite la *Redea* (din lipsă de cercetări) nu ne pot lămuri dacă acolo fusese un *vicus* sau o *villa rustica.* Important este însă faptul că monedele descoperite în mare număr arată o locuire pînă la Valens (B. Mitrea, *SCIV, XII, 1961,* p. 152, n. 43). Aceeaşi situaţie neclară este şi în legătură cu ceramica romană descoperită la *Vladila.*

în plină cîmpie, între drumul ce lega cele două oraşe şi cursul inferior al Jiului, viaţa romană rurală a fost de asemenea în floare. La Uşoara (j. Dolj), se cunosc multe descoperiri izolate de monede (Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Aurelian şi bizantine), precum şi un interesant tezaur, cu ultimele monede de la Aurelian. Din *Leu* (j. Dolj) se cunosc numai descoperiri ceramice. Centrul rural roman de la *Zănoaga* (j. *Dolj) se* identifică prin măguri cu morminte, cărămizi, vase, tuburi de argilă, podoabe de bronz etc. La *Castranova* (fost Cacaleţi, j. Dolj), urmele romane sînt „Valea Giorocului" (între satele Puţuri şi Castranova). Acolo ceramica romană se amestecă cu cea dacică, ceea ce arată o aşezare rurală mixtă (Protase, *PC,* p. 203). Pe teritoriul corn. *Radomir (j.* Dolj) urme de aşezări rurale romane se pot identifica în locurile „Livada Boierească" şi „Stupină", prin cărămizi, vase şi monede romane,

descoperite în mare cantitate prin anul 1860. La *Dioşli* (j. Dolj), pe „Dealul Nucilor” s-au găsit monede (Vitellius, Septimiu Sever şi Severus Alexander) şi ceramică romană, suficiente dovezi pentru un i/ăws. Urmele unui sat roman la *Apele Vii* (j. Dolj) se pot accepta pe baza bogatelor descoperiri de zidării, ceramică, cărămizi, o piatră de rîşniţă şi monede romane (sec. II-III) care se găsesc în hotarul către Radomir. în *Ghizdăveşti* (corn. Celaru, j. Dolj) se semnalează ceramică romană (în partea de nord a satului), care apare de asemenea şi în vecinătate, în „Viile Ciorăştilor”, din corn. *Celaru* (la 1 km sud de comună).

Nu putem şti pîna unde se exdindea spre nord teritoriul oraşului Romula. Este de presupus că limitele lui atingeau dealurile de lingă Drăgăşani şi o pirte din valea Olteţului. în acest caz, îi mai putem atribui cîteva centre rurale romane identificate în această regiune. De pe teritoriul com. *Osica de Sus* (j. Olt) sînt semnalate multe descoperiri ceramice şi de morminte (în cavouri de cărămidă sau cosciuge de piatră), pe terasele malurilor Olteţului. în *Brîneoveni* (j. Olt) au apărut ca descoperiri întîmplătoare: ceramică provincială romană, amfore (fragmentare) d? import şi un vas

sculptat în marmură. La *Voineasa Mare* (j. Olt), un centru rural roman era în punctul „Cornet” (pe malul stîng al pîrîului Voineasa) unde s-au descoperit: morminte, un inel de argint, ceramică, o rîşniţă şi nouă monede romane (Vespasian-Severus xAlexander). în orăşelul *Balş* (pe locul „Racovi- ţa”), după monedele din secolele LIV, aşezarea a avut o îndelungată existenţă. Din ruinele bisericii de la *Stâneşti-Iunca* (j. Vîlcea), cu ocazia •demolării ei, s-au scos multe materiale de construcţie romane, între care şi un cap de leu. Se pare că provin dintr-o aşezare rurală situată în punctul „La Ceair”. De la *Fumureni* (j. Vîlcea), se indică descoperirea izolată a unei amfore romane. Din *Scundu* (j. Vîlcea) se cunosc multe descoperiri monetare izolate din secolele II —III e.n. care se prelungesc pînă la Valens (Mitrea, *SCIV,* XI, 1960, p. 152 n. 45). Ar fi fost deci acolo o aşezare romană rurală care şi-a avut o existenţă şi după părăsirea Daciei. Ultima aşezare (şi cea mai importantă) din teritoriul nordic al Ro- mulei a putut fi *Rusidava,* localizată azi, pe baza datelor din *TP* (24 mp – 35,640 km faţă de Acidava), la satul *Momoteşti,* pendinte de oraşul Dră- găşani. în locul denumit „Peşteana” a existat un castru roman cu o aşezare 'civilă în jurul lui, situate lîngă drumul roman. Săpăturile diletantice au găsit acolo: zidării cu cărămizi, vase romane, *terra sigillata,* o figurină de bronz, o acvilă din bronz, tuburi din teracotă, monede, ceramică etc., toate pierdute azi. Urmele indică o importantă *statio* militară şi rutieră pe drumul Oltului. Acest toponimic getic implică de asemenea un tîrg {„dava”) preroman, al unui trib (?) local.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

'Marsigli, II, p. 69; Al. Odobescu, *Antichităţile jud. Romanaţi,* Bucureşti, 1877, *passim*; A. v. D o m a s z e w s k i, *CIL,* III, p. 1421; T o cile s c u, *Fouilles,* p. 94 şi urni.; idem, *Monumentele MNA, passim*| E m. E. Kretzulescu, *Rev. pt. ist. arh. şi filol.,* XII, 2, 1912 (extras); Pâr van, *Dacia Malvensis, passim*| V u 1 ic, *RE,* supl. I, 2, col. 1073, nr. 4; D. Tudor, *Cetatea Romula,* Craiova, 1932; idem, *AO,* XII, 1933, p. 65 ■şi urm. şi p. 211 şi urm.; XVI, 1937, p. 91 şi urm.; idem, *Monumente inedite din Romula,* I —II, Vălenii de Munte, 1938—1940; idem, *Amintirea C. Giurescu,* p. 528 şi urm.; idem, *Rev. Univ. „Cu-a*[11] *şi Inst. poli tehIaşi,* I, î —2 , 1954, p. 293 şi urm.; idem, *OR,*[3] *paşsinv,* şi ide ni, *Romula,* Bucureşti, 1968 (CoL „Monumentelor patriei ncastre“).

SATELE ROMANE DIN DEPRESIUNEA TG. JIULUI

în larga depresiune intracarpatică ce se întinde de la Baia de Aramă pînă lîngă băile Săcelul, harta ne arată un grup de aşezări rurale romane destul de puternice şi izolate faţă de cele din jurul Drobetei, de care le separa aridul podiş mehedinţean. Este foarte probabil că aceşti *viei* se grupaseră economic şi administrativ în jurul castrului şi aşezării civile de la Bumbeşti, constituind un *ierritorium* aparte. Ele făceau legătura drumurilor de la Drobeta şi de pe Jiu cu aşezările din Transilvania, pe strimta cale a pasului Vîlcan. Regiunea pe care o ocupau constituia un ţinut propice păstoritului şi altor îndeletniciri legate de economia muntelui. De reţinut faptul că în această regiune retrasă, şi oarecum apărată, s-au descoperit o serie de tezaure monetare ascunse de elemente ce şi-au găsit acolo un bun loc de refugiu în timpul repetatelor atacuri barbare, la care a fost supus teritoriul Daciei sudice la mijlocul secolului al III-lea e.n.

Principala aşezare rurală se găsea la *Bumbeşti* (j. Gorj), în gura trecătorii Vîlcanului[1]. Se pare că cea mai veche urmă de aşezare romană este acolo castrul din locul „Vîrtop“ (între km 82 şi 83 al şoselei naţionale), săpat în păiuînt, cu şanţ, *agger* şi de mărimea 115 X 126 m. Probabil că în jurul lui exista o modestă aşezare civilă.

Mult mai mare importanţă avea castrul de piatră situat la 900 m spre sud de cel de la Vîrtop. El a fost cercetat prima dată de către Gr. Tocilescu şi P. Polonic (1897), care i-au ridicat şi un plan. Patruzeci de ani mai tîr- ziu, a făcut săpături în el şi C.S. Nicolăescu-Plopşor (rămase inedite), care a descoperit ca obiecte mai importante: figurine de lut, fiare de plug, opaiţe, un fragment de coif roman, săgeţi ş.a. Cercetările lui Tocilescu au fost publicate de autorul acestei cărţi în 1940. Săpături cu caracter de salvare s-au făcut ultima dată în 1955, de către Gr.

Florescu şi un colectiv. Rezultatele au fost modeste, deoarece s-a săpat pe urmele lui Tocilescu şi Plop- şor. Din castru rămîne intactă numai latura de est, lungă de 167 m ; în rest el este distrus de Jiu. Zidul incintei poseda un fel de pinteni interiori, necesari stabilităţii temeliilor; turnuri la porţi şi colţuri. în interior s-a dat peste resturi din pretoriu, *horrea* şi locuinţe pentru soldaţi. Monedele descoperite în castru se opresc cu domnia lui Filip Arabul. Baia castrului (destul de bine păstrată) se găsea la 50 m spre sud de el şi era de mărimea 13,75 X 15,90 m. Primul castru fusese şi aici tot din pămînt, construit (pe baza ştampilelor de pe cărămizi) de către *cohors IV Cypria* şi detaşamente din legiunea a V-a Macedonica *{CIL,* III, 14216, 27 şi Tudor, *0R| SE,* nr.. 421). în anul 201, din ordinul guvernatorului celor trei Dacii, Octavius lulianus, castrul este refăcut total, cu zid de piatră, prin grija noii sale garnizoane, *cohors I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana,* după cum ne informează o interesantă inscripţie *{CIL,* III, 14485, a = *ILS,* 9179:.., *muros cesp\if\(icios) castro\ru}m coh(ortis) (primae) \ Au\reliae Briilonwn (niilliariae) Antoniniana (e) vetust(ate) dila(psos), lapideos restituerunt).* Pe vremea lui Caracalla s-au mai făcut lucrări şi la pretoriu, prin grija legatului provinciei, *C. Iul. Sept. Castinus (An. ep.*$_t$ 1959, nr. 327), cînd se pare că s-a pus şi o statuie de bronz acestui împărat.

Aşezarea civilă se întindea între castru şi actuala şosea. în afară de ceramică romană şi zidării, au fost găsite acolo cîteva materiale arheologice dacice. în castru şi pe suprafaţa ocupată de el au apărut multe obiecte de fier şi de bronz, dintre care sînt de notat: seceri, topoare, dălţi şi tesle. Nu posedăm multe inscripţii din aşezarea rurală de la Bumbeşti, deoarece ea nu a dispus de o piatră de calitate, pentru cioplirea lor. Se cunoaşte un fragment de marmură cu o dedicaţie adresată zeului Mithras *(CIMRM,* II, nr. 2163). Lipsită de o bază agricolă de seamă, aşezarea civilă nu s-a putut dezvolta decît în limitele unei *statio* militară şi de tranzit, pe drumul ce se angaja în Munţii Vîlcanului.

în depresiunea din stînga Jiului găsim cîteva aşezări rurale ce merită a fi relevate. La *lezureni* (corn. Curtişoara, j. Gorj) se întîlneşte o aşezare sătească în care s-a descoperit şi o inscripţie funerară (Aw. *ep.,* 1959, nr. 329). Ea menţionează pe *Septimius,* fost decurion al coloniei Drubeta şi înmormîntat la ţară de către sclavii(?) săi *Ciodi{j}, Septimius şi Peregrinus* (cf, Tudor, *Ist. sclavaj.,* p. 29 şi Gostar, *AM,* IV, 1965 p. 184). Vicus important a

fost la *Măghereşti* (Gorj), pe locul numit „Jidova”, unde s-au găsit (1907) monede romane, pietre sculptate şi 3 statui din piatră. Se mai notează de aici diferite stele funerare şi figuri de iei folosiţi la împodobirea mormintelor.

Băile de la *Săcelul* (j. Gorj) s-au folosit şi în vremea romană. Ar fi fost acolo şi un castru, pe malul drept al rîului Blahniţa, iar în jurul lui, urmele unei aşezări civile ocupau o suprafaţă de 300 X 300 m. în aşezarea de aici au fost descoperite monede (Traian, Antoninus Pius), sarcofage din piatră, figurine de lut, săgeţi, zăbale, o statuie de piatră şi diferite pietre- sculptate. Se cunosc şi două inscripţii, prima fiind baza unei stele funerare databile în secolul al II-lea e.n. (Tudor, *OR,[3] SE,* 422). A doua conţine o închinare adusă zeilor sănătăţii, *Esculap* şi *Hygea,* de către un *M. \Tiber\iu$* desigur unul dintre vizitatorii băilor antireumatice de la Săcelul (.4«. *ep>,* 1959, nr. 328). Despre o aşezare rurală de munte, cu totul izolată, la *Polovraci* (j. Gorj), avem ca documente numai un opaiţ din bronz şi un fronton cu doi lei de la o stelă funerară. Din lipsă de cercetări precise, nu putem fi siguri dacă existau aşezări la *Gruîu* (j. Gorj), la *Glodeni* (j. Gorj), unde ar fi fost un castru(?) şi la *Pisteştii din Vale* (com. Bălăneşti, j. Gorj), localitate în care s-a găsit un important tezaur cu monede romane.

în partea de vest a cursului Jiului numărul aşezărilor rurale romane de munte, pare a fi fost mai mare, dar din păcate şi acestea au fost destul de slab cercetate. în actualul j. Gorj, la Snsem (corn. Dobriţa) în locul „Vărăria” se menţionează descoperiri de monede republicane imperiale (Marcus Aurelius) şi bizantine (loan Tzimisces), ceea ce ar indica o îndelungată aşezare dacică, mai apoi romană şi prefeudală. La *Cartiu* (corn. Turcineşti), pe malul rîului, se indică ziduri şi monede romane, necercetate, ca şi cele de la *Ursaţi* (corn. Bîrseşti), Date mai precise posedăm de la *Bîrseşti,* unde sondajele lui Bolliac în aşezare rurală romană de acolo au extras: urcioare, teracote cu reliefuri, un colier din metal, o sabie, cărămizi din ruinele unui hipocaust şi multe monede romane (Domiţian-Filip Arabul). Alături, în cătunul *Slobozia,* Bolliac şi Tocilescu ne vorbesc de variate urme romane, între care şi un tezaur cu 3 000 monede (Septimiu Sever – Filip Arabul). Un alt tezaur cu 348 monede de argint (Vespasian – Gordian al IlI-lea)

şi monede izolate (Geta-Filip Arabul) s-au găsit pe teritoriul comunei *Băleşti,* fără a se şti ceva despre aşezarea rurală de acolo, care în mod sigur a existat.

Pe valea rîului Bistriţa (afluent al Jiului) şi în bazinul afluenţilor săi (Rîuşor şi Sohodol) au apărut mai multe aşezări rurale romane. La *Teleşti* (j. Gorj) se menţionează descoperirea unor cărămizi romane, material ce s-a găsit şi la *Brădiceni,* împreună cu un tezaur monetar de argint (lu- lia Domna – Filip Arabul). O puternică aşezare rurala romană a existat însă la *Topeşti* (com. Tismana), pe locul „Cetăţuia", unde s-au aflat cărămizi, olane, un apeduct, diverse obiecte din metal şi monede romane.Din satul *Boroşteni* (com. Pestişani) se notează ca descoperiri romane în locul „Scaunul Turcului" (lînga Conacul Brăiloaiei): tumuli funerari, fragmente ceramice şi o fibulă de bronz (sec. I-II). La *Arcani* s-au descoperit numai cărămizi romane. După cum se vede din indicaţiile cu caracter de „reper

toriu” asupra satelor din depresiunea Tg. Jiului, ştirile ce posedăm despre ele sînt numai întîmplătoare, ca rezultat al unor descoperiri fortuite. Faptul că în această regiune s-au găsit multe tezaure, dovedeşte că exista acolo şi o lume înstărită.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

i *CIL,* III, 14216, 27; 14485, a *= ILS,* 9179; *An, ep.*$_t$ 1959, nr. 326 şi 327; p. Tudor, *BCMI,* XXXIII, 1940, p. 18 şi urm.; *OR*| *passim*| idem, *Tab. Itnp- Rom-Drobeta-Romula-Sucidava,* Bucureşti, 1965, p. 13 şi G r. FI or eseu şi colaboratorii, *MCA,* IV, p. 103 şi urm.
*7

TÎRGURI ŞI SATE ROMANE PE VALEA CARPATINĂ A OLTULUI

De la *Rusidava* spre nord, *TP* a înregistrat următorul itinerar care s-a putut fixa azi pe teren: Rusidava (Momoteşti)- *Pons Aluti* ((oneştii Govorii), 14 mp (= 20,790 km); Pons-Aluti-¿fonica (Stolniceni); 13 mp (= 19,325 km); Buridava-Cas^ra *Traiana* (Sîmbotin), 12 mp (– 17,820 km); Castra Traiana—*Arutela* (Bivolari), 9 mp (= 13, 365 km); Arutela — *Praetorium* (Racoviţa-Copăceni), 15 mp (= 22, 275 km); Praetorium- *Pons Vetus* (Cîineni), 9 mp (= 13, 365 km) şi Pons Vetus- *Caput Stenarum* (Boita), 14 mp (= 20, 790 km). Cu excepţia unei transcrieri greşite de cifră (pentru Pons Aluti faţă de Rusidava), toate aceste distanţe concordă perfect cu realităţile de pe teren (Miller, *IR,* p. 552 şi urm. şi Tudor, *OR*[3]*,* p. 50 şi urm,). Se constată, de asemenea că încă din primii ani ai stăpînirii romane, aşezările militare şi civile din defileul Oltului s-au extins şi în ■stingă rîului, în lungul celor două drumuri romane dintre Castra Traiana şi Pons Vetus. Din lipsă de cercetări amănunţite, rămîn cunoscute azi numai acele puncte de locuire dezvoltate în imediata apropiere a Oltului, deşi <le au fost destul de numeroase pe toate văile afluenţilor lui (toate situate azi în j. Vîlcea).

Toponimicul *Pons Aluti* (loneştii Govorii) implică existenţa în acest loc a unui „Pod al Oltului“ prin care se făcea legătura economică cu triburile autohtone de la răsărit de rîu (Tudor, *OR*[3]*,* p. 239 şi urm.). *GR* îl cunoaşte sub forma *Aluti* (cf. Schnetz, II, p.49). Cît priveşte localizarea unei staţiuni vamale în acest punct, propusă de C. Daicoviciu *{RE,* XXI, 2, col. 2461), ea rămîne ipotetică. Este posibil ca denumirea latinească a locului să fie o traducere mai veche a uneia daco-getică. Aceste legături de schimb cu regiunea de la est de Olt pot fi documentate prin descoperirea unui tezaur monetar (Nero-Hadrian) de la *Dealul-Mare* (corn. Creme- nari, j. Vîlcea) aflat peste Olt, în faţa aşezării de la loneştii Govorii (B. Mitrea, *SON,* I, 1957, p. 407). Cercetări mai vechi făcute de Polonic-To- cilescu (1894), completate recent de noi prin descoperiri întîmplătoare, au stabilit că la Pons Aluti funcţiona un castru roman situat pe un mamelon deasupra luncii Oltului. Un sondaj sumar făcut de Polonic a adus la lumină cărămizi cu ştampila cohortei a

IH-a Gallorum, care a construit această întăritură în perioada războaielor de cucerire a Daciei (Tudor, *OR*[3]*, SE,* 408). Castrul este azi total nivelat, dar nu depăşea ca mărime60x60m. Se ridicase peste o aşezare dacică mai veche (ceramică), la un punct cu largă vedere peste lunca Oltului, alături de drumul roman. Acum cîţiva ani, distrugîndu-se turnul de nord-vest al castrului s-a descoperit în camera lui un puternic strat de arsură sub care se îngropase un tezaur monetar (Caracalla-Filip Arabul), ascuns în 245, cînd aşezarea de acolo a avut de suferit de pe urma invaziei carpice. Un fragment de altar extras din acelaşi zid arată că întăriturile au fost imediat restaurate. Fragmentele ceramice ce se văd împrăştiate în jurul castrului indică o aşezare mixtă, dacică şi romană, a cărei viaţă se prelungeşte şi după părăsirea Daciei.

La *Dăeşti* (nu departe de Băbeni), lîngă rîul Cerna, ar exista o aşezare rurală pe „Dealul Cărămizilor“ (numită astfel, după multele sfărîmături de cărămizi ce se află acolo), pe locul zis şi „Cetatea Uriaşilor”. în acel punct apar însă şi puternice resturi ale unei aşezări getice. Urmele aşezării romane de la *Băbeni,* identificate lîngă drumul roman al Oltului, îşi aşteaptă încă o cercetare amănunţită, ca şi cele de la *Mihăieşti.* Descoperiri monetare izolate sau în tezaure, făcute la *Făleşti* şi *Stoeneşti* (j. Vîlcea), arată pătrunderea aşezărilor rurale din vremea stăpînirii romane în văile îndepărtate ale Hurezului.

Săpăturile arheologice şi cercetările de suprafaţă efectuate în ultimii cinci ani la *Buridava* (satul *Stolniceni,* com. Rîureni) şi în împrejurimile acestui mare tîrg daco-roman, au dus la interesante descoperiri privitoare la dezvoltarea vieţii romane în locuri despre care se ştia prea puţin[1].

Pe baza diferitelor resturi arheologice putem remarca o înfloritoare stare economică a acestui ţinut, legat, în primul rînd, de exploatările salinelor de la *Ocnele Mari.* Se constată că în vremea romană înfloreau în jurul ocnelor de sare aşezări mixte daco-romane dintre care mai binecunoscută este cea din locul „Bozasca“ din oraşul Ocnele Mari. Acolo se întîlneşte ceramică getică alături de cea romană, fragmente de cărămizi şi ţigle. Sarea extrasă se transporta la Buridava, de unde se comercializa, pe drumul Oltului şi pe plute ce porneau pe nu, către Dunăre. Descoperirile monetare de Ia *Dobricenî* (Traian-Iulia Domna) dovedesc că aşezări pastorale existau în adîncul ţinutului muntos al Vîlcei, legat cu Oltul prin aşezările salinifere de la Ocnele Mari.

în cătunul *Bîrseşti* (com. Govora), pe locul denumit la „Pluta”, s-a dezvoltat pînă la venirea romanilor, un puternic sat getic. El ocupa o suprafaţă de cîteva hectare şi controla drumul spre Govora-Hurezul. Această aşezare rurală autohtonă a luat sfîrşit în urma unui puternic incendiu urmat de o distrugere totală în timpul războaielor de cucerire a Daciei. Peste ruinele ei s-a construit un fort roman de

către soldaţii detaşaţi acolo, din *cohors II Flavia Bessorum* şi din *cohors IX Batavorum (An. ep.,* 19(34, nr. 220)., greşit identificată de Gostar *(AM,* IV, 1966, p. 184), cu *cohors milliaria Brittonum* de la care ne~au rămas cărămizi ştampilate, o monedă a lui Traian (din anul 104) şi resturi ceramice (cf. Tudor, *Akté,* p. 405 şi urm.). O aşezare rurală romană nu s-a mai putut dezvolta pe acest loc, ci numai la Stolniceni, la 3 km spre răsărit de Bîrseşti.

Centrul militar şi civil de la *Buridava* alcătuia cea mai de seamă aşezare din zona defileului Oltului carpatin. El este mai bine cunoscut prin săpăturile arheologice efectuate recent (1962—1967) de către autorul acestei cărţi. Toponimicul apare de origine getică, fiind legat de rădăcina indo-europeană **bher* „a tăia, a sparge" (Russu, *Limba,* p. 60). în acest loc, masivele deluroase din stînga şi dreapta Oltului se îndepărtează ca să facă loc unei lunci Lată de 5 km, punctul de întîlnire al drumurilor ce veneau din văile Argeşului, Govorei, Hurezului şi Ocnelor Mari. Este „Cîmpul Rîurenilor" cunoscut prin tîrgul ce avea loc de secole, lîngă comuna cu acelaşi nume. Urmele arheologice de pe terasele din jurul cîmpiei (din neolitic pînă în evul mediu) indică importanţa economică a aşezării. Viaţa rurală dacică a continuat în cele mai multe dintre aşezările de pe lîngă Cîmpul Rîurenilor, pe vremea stă- pînirii romane (fig. 25).

Prima menţiune despre populaţia dacică din ţinuturile Vîlcei şi Argeşului o întîlnim la Ptolemeu (III, 8,3) care plasează acolo pe BoopiSaurpaioi,. neam getic al cărui centru, după *TP,* era *Biirridava* (sici), localizată azi cu precizie în satul Stolniceni, o prelungire a Rîurenilor. Un papirus descoperit în valea Nilului menţionează pe timpul războaielor lui Traian, *Buridavae in vexilla(i)ione,* soldaţi din *cohors I Hispanorum veterana* (R.O. Fink, *JRS,* XLVIII, 1958, p. 102). Pînă acum cîţiva ani se cunoştea la Stolniceni numai urma unui castru roman ocupat cîndva de *co(ho)rs m(illiaria) B (ritto- num),* amintită pe o ştampilă de cărămidă *(CIL,* III, 14216, 25). încercarea lui N. Gostar *(AM,* IV, 1966, p. 182 şi urm.) de a o identifica cu *cohors I Augusta Nervia pacensis Brittan wn milliaria,* nu este sigură (ca şi alte ipoteze ale sale privitoare la castrele de la Stolniceni şi Bumbeşti). Recentele cercetări au identificat castrul (circa 60 x 50 m) pe locul „Boronească", iar aşezarea civilă la nord de acesta, între actuala şosea naţională şi rîpa Oltului, pe lîngă care trecea drumul roman. Urmele arheologice abundente de la suprafaţa terenului arată că aşezarea civilă romană se contopise cu cea dacică, pe o lungime de aproape 1 km. Mulţimea fragmentelor ceramice, resturile de zidării, pavaje de case lucrate cu bucăţi de teracotă în formă de"pişcot", cărămizile, ţiglele, monedele ş.a. indică pe acest loc un mare tîrg roman, înfloritor în secolele II—III; modest, dar existent şi în secolele IV—VI (ceramică, monede).

Bunăstarea materială a aşezării se reflectă prin descoperirea în ruinele unei clădiri publice a unui fragment de statuie impe

rială turnată în bronz, în mărime naturală. Se pare că acest tîrg aspira să devină oraş (din punct de vedere urbanistic).

Importante descoperiri arheologice s-au realizat în locul denumit „la Priză", pe malul Oltului. Zidăriile romane au fost răvăşite cu timpul, dar au rămas nederanjate gropile gospodăreşti, bogate în material arheologic. Se cunosc urme de case romane alături de locuinţe dacice (bordeie sau colibe cu pereţii din plase de nuiele lipite cu lut). Aceste locuinţe dacice şi romane posedau gropi de gunoaie comune, în care se aruncau resturile gospodăreşti, **într-o** atare groapă s-au descoperit (1965) 13 vase fisurate sau întregibile, dintre care şapte sînt dacice şi şase romane, toate din secolul al II-lea e.n. **în** groapă, ceramica dacică alterna ca depozitare cu cea romană. Atare descoperire constituie cea mai clară dovadă arheologică despre convieţuirea celor două grupe etnice la buridava.

în mijlocul acestor locuinţe, lîngă drumul antic, a apărut urma unui mare edificiu roman de natură militară, ale cărui cărămizi şi ţigle ştampilate ne oferă posibilitatea de a-l identifica. Clădirea se construise între cele două războaie de cucerire a Daciei, pentru comandamentul guvernatorului Moesiei Inferioare, ce-şi instalase acolo cartierul său militar, în vederea ultimei ciocniri cu Decebal. La construcţia ei participaseră detaşam ante din legiunile I Italica, a V-a Macedónica şi a Xl-a Claudia, ajutate de echipe de lucru din *cohors II Flavia Bessorum, cohors IX Batavorum* şi *pedites singulares,* adică garda personală a guvernatorului (Tudor, *SCIV,* 17, 1966, p. 593şi urm.). Detaşamentele erau conduse de gradaţi, dintre care cunoaştem numele unui *lulius Aper* şi al unui *Cornelius Severus.* Deci pe timpul celor două mari războaie, Buridava constituia o mare tabără militară care-şi pierde importanţa strategică, după cucerirea Daciei, destinată acum a supraveghea, în secolele II —III, paza regiunii. Dar, ea se va dezvolta puternic ca centru economic de schimb şi ca loc de export al blocurilor de sare. Este probabil ca ea să fi devenit centrul administrativ al unui *terri- torium* cu caracter civil-rural, în care se înglobaseră numeroşi *viei* din văile vîlcene şi de pe defileul Oltului.

Pe locul actualului oraş *Rm. Vîlcea* exista un *vicus* roman situat pe drumul dintre Buridava şi Castra Traiana. Resturi ceramice, o lampă şi cîteva monede aflate în apropierea clădirii actualului liceu de băieţi constituie singurele dovezi despre prezenţa acestui sat.

Un tezaur roman de circa 300 de monede de argint (Commodus-Valerianos) s-a aflat la satul *Olteni* (eoni. Bujoreni), pe locul unde drumul roman trecea Oltul la Castra Traiana, dar o aşezare rurală încă nu este cunoscută.

După sensul toponimicului, *Castra Traiana* („Castrul lui Traían") ar indica o ctitorie a cuceritorului Daciei, pe locul unde se află azi satul *Sîmbo- tin* (corn. Dăeşti). în adevăr, aici există un mic lagăr militar (circa 60 X 70 m), dar el este atît de distrus de apele pîrîului Trantul, iar împrejurimile

24 – Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia 36

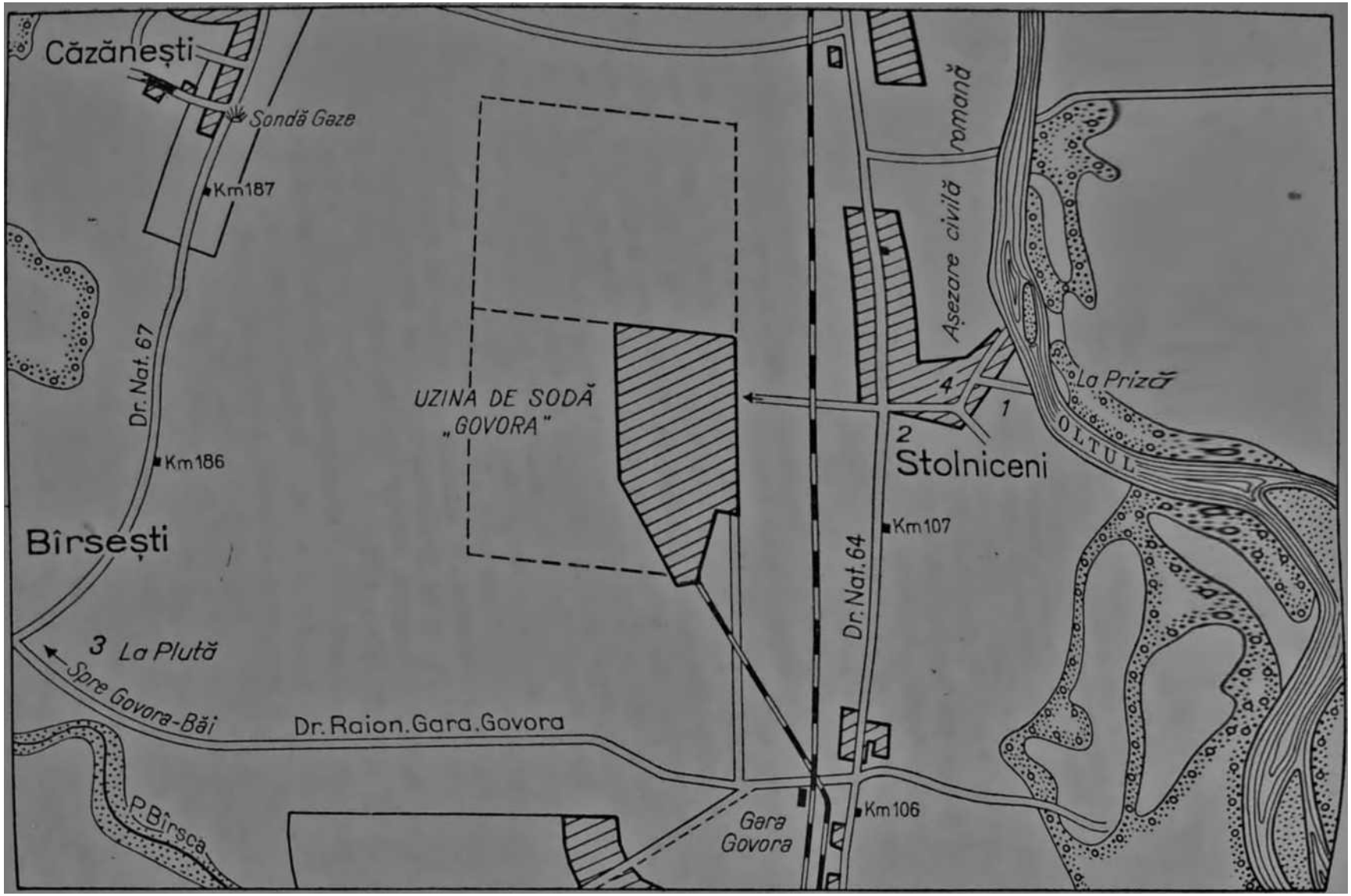

Fig. 25. Aşezarea Buridavei.

lui inundate de aluviuni, încît numai prin săpături adînci se va putea şti dacă a avut o aşezare civilă alăturată. Exact aceeaşi situaţie topografică întîlnim azi la *Jiblea,* în punctul „Găitini", unde pîrîul Coisca a acoperit cu pietriş aluvionar un alt castru roman şi terenul din jurul lui. Din acest punct, drumul roman se bifurca. O ramură a lui, şi cea mai veche, ocolea masivul Coz ia pe la răsărit (prin Ţara Loviştei de mai tîrziu) prin castrele romane construite în epoca hadrianică, la *Rădăcineşti" Pripoarele* şi *Ti- teşti.* Cercetările şi descoperirile arheologice ce s-au făcut pînă acum au adus la lumină numai urme de natură militară şi nici o ştire importantă despre aşezările civile situate lîngă aceste castre, construite într-o regiune în care populaţia dacică fusese numeroasă[2].

A doua ramură a drumului roman, de pe lîngă malul îngust şi stîncos de pe partea stingă a Oltului, între Jiblea şi Racoviţa-Copăceni, a favorizat prea puţin înfiriparea de aşezări civile. Acest drum construit după ocuparea romană a Daciei avea o importanţă mai mult militară şi pentru transporturi uşoare, deoarece în multe locuri trecea pe poduri de bîrne atîrnate de stînci. întreţinerea şi paza lui fuseseră încredinţate unei unităţi militare speciale cu sediul la Racoviţa-Copăceni fnummis *burgariorum ci vere- dariorum),* recrutată, se pare, dintre localnici.

în poiana „Bivolari" din faţa mănăstirii Cozia, se păstrează un castru de piatră (60x60 m), săpat parţial de Gr. Tocilescu şi identificat cu *Aru- teta* din *TP* (Miller, *IR,* p. 554 şi Tudor, *BCMI,* XXXV, 1942, p. 143 şi urm.). Se pare că numele corect al localităţii era *Alutela,* deci de formaţie romană şi legat de hidronimicul *Alutus* (Tomaschek, II, 2, 54 şi Pâr- van, *Getica,* p. 271). Materialul epigraf ic cules de aici vorbeşte numai de zidirea castrului, în 138 e.n. şi de soldaţi ce au trecut prin el *(CIL,* III, 12601, a—b = 13793, 13794 şi 12602). Deşi nu s-au făcut săpături în jurul castrului, se poate vedea, după cioburile ce apar Ia suprafaţa solului, că existau *canabae* pe lîngă el, extinse pe poiana Bivolăriei. Atît la Bivolari, cît şi peste Olt la Călimăneşt i şi Căciulata, ţîşnesc ape sulfuroase şi minerale, ale căror izvoare au fost folosite şi de romani. Castrul Arutela avea însă o însemnată importanţă militară şi împreună cu cel de la Rădăcineşti fusese construit de *Suri sagiitari.*

Următoarele urme romane pe valea îngustă a Oltului ne întîmpină numai la *Brezoi-Văratec* şi acolo distruse de împotmolirile Lotrului. în jurul unui turn de pază s-au găsit, lîngă vărsarea acestui rîu în Olt, o monedă şi o statuetă. Mica aşezare militară şi civilă de acolo avea funcţia de a controla valea Lotrului, regiune cu unele resurse economice şi acoperită de mari codri. Importanţa economică şi militară a avut însă aşezarea *Praetoriwn,* de la satele Racoviţa-Copăceni, unde valea Oltului se lărgeşte şi se

leagă cu drumul Titeştilor[3]. Toponimicul este de asemenea latin curat şi prin natura lui (ca şi cel din Banat, cf. mai sus p. 34) arată un comandament militar. Săpăturile lui Tocilescu au scos la iveală două castre romane (Ia 500 de m unul faţă de altul), cel ce la Copăceni fiind din epoca lui Hadrian, iar cel de la Racoviţa, din ultimul stadiu al stăpînirii romane în Dacia. Se pare că la Praetorium se organizase comandamentul pentru întreaga pază şi circulaţie pe defileul Oltului. în jurul ambelor castre se pot determina şi azi multe urme ale unor aşezări civile (zidării, cioburi), dar o cercetare a lor, prin săpături, nu s-a făcut. Locuirea dacică trebuie de asemenea admisă în perioada anterioară celei romane, deoarece locul deţinea un însemnat rol economic-rutier şi militar. Prezenţa unei importante garnizoane determinase extinderea unor *canabae,* în jurul celor două castre. Atît castrul de la Copăceni, cît şi aşezarea civilă a lui au suferit de pe urma unor atacuri barbare, sau a răzvrătirii populaţiei autohtone, pe timpul domniei lui Hadrian-Antoninus Pius.

Alt castru roman se întîlneşte la *Cîineni,* unde toponimicul antic *Pons Vetus* indică un vechi loc de trecere peste Olt (Miller, *IR,* p. 551). Localitatea apare şi la *GR* sub denumirea coruptă *Betera* (Schnetz, II, p. 49). Presupunerea că aici ar fi fost o staţiune vamală nu-şi are nici un temei (C. Daicoviciu, *RE,* XXI, col. 2482, nr. 30). Cît priveşte aşezarea civilă, ea se extindea pe ambele maluri ale Oltului, după cum ne indică descoperirile de urme romane diferite. Astăzi ea este complet dispărută, sub construcţiile moderne. Era probabil o *statio* de limes Alutanus. La *Riul Vadului* se cunoaşte iarăşi numai urma unui castru, încă din vremea Iui Marsigli, pe locul numit „Poarta lui Traian“.

Ultima localitate de pe frontiera dintre Dacia sudică şi cea nordică, drept capăt al limesului, se găsea la Boita (corn. Tîlmaciu, j. Sibiu) situată la 1 km distanţă faţă de gura pasului Turnu Roşu[4]. Aproape toţi cercetătorii identifică ruinele de la Boita cu *Capriţ Stenarum,* toponimic latin întîlnit în *TP* şi *GR* pe locul în care şoseaua romană a Oltului se bifurca; o ramură a ei se îndrepta prin *Cedonia* spre Apulum, iar alta apuca spre răsărit, către Angustia. Ruinele romane se găsesc la circa o jumătate de kilometru est de sat, pe locul numit „Rude“, lîngă o veche ţiglărie. Ele ocupau o terasă înaltă de 3—4 m, ferită de inundaţiile Oltului. Săpăturile făcute în anii 1957 şi 1958, de către Muzeul Brukenthal din Sibiu, nu au lămurit prea mult topografia aşezării antice, deoarece ea a fost mult distrusă pentru construcţiile feudale de apărare din trecătoare. Săpăturile au stabilit două complexe de construcţii,

unul militar şi altul civil. Un fort de mărimea 41 x 47 m, de formă patrulateră, fusese construit de către un detaşament din legiunea a XIII-a Gemina (ştampile pe cărămizi). în sectorul civil s-au întîlnit resturile a trei clădiri de caracter public şi privat, ridicate pe o terasă consolidată cu un zid de piatră (păstrat pe o lungime de 25 – 30m). Acest grup de construcţii nu depăşea lungimea de70m şi ar putea fi pus în legătură cu o funcţie economică, cum ar fi o eventuală *statio por-*

torit. Săpăturile au scos la iveală foarte puţine materiale din secolele II—III e.n. (monede, fibule, un opaiţ, un vas, balamale etc.). Aria aşezării civile romane rămîne încă necunoscută. Nu avem nici dovezi precise despre prelungirea vieţii în acest loc, imediat după evacuarea oficială a Daciei.

Cu toate că cercetările sînt pînă acum destul de modeste, se poate afirma că aşezările rurale, spre nord de Buridava, au fost puţine şi modeste ca extindere. îngustimea locurilor şi slabele resurse economice nu au îndemnat prea mult coloniştii romani să se aşeze în atare regiune ocupată de populaţia autohtonă. Modeste aşezări romane au putut exista numai pe lîngă cástrele situate pe cele două drumuri ale Oltului carpatin. Viaţa lor se lega deci de cástrele respective şi de avantajele ce puteau avea de pe urma traficului pe drumul roman. Ele erau mai mult *mansiones* şi *stationes.* Pînă acum cunoaştem prea puţin urmele populaţiei getice în aceste aşezări, pe timpul stăpînirii romane. Pădurile şi terenul accidentat pot duce la bănuiala că, în parte, aceasta putuse fi evacută pentru siguranţa drumului. Calea avea mare rol economic pentru legătura cu Dunărea, aşa cum dovedesc şi tezaurele monetare ascunse pe lîngă ea (Flămînda, loneştii Govorii, Olteni, Călineşti, Cîineni).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1D. T u d o r, *Akte des IV Intern, Kongress /. griech. und lat. Epigraphik – 1962,* Wien, 1964, p. 404 şi urm.; idem, *Dacia,* N. S., VIII, 1964, p. 345 şi urm.; idem, *SCIV,* 16, 1965, p. 182 şi urm.; nr. 10—14; 17, 1966, p. 599 şi urm.; şi 18, 1967, p. 665 şi urm; idem, *Bul. Muz. militar central,* I, 1968 (sub tipar); Patsch, *RE,* III, col. 1897; Tomase hek, II, 2, 61; C. Preda, *SCN,* II, p. 393; G h. I. Petre, *SCIV,* 17, 1966, p. 171 şi Protase, *PC,* p. 182.

2 *CIL,* III, 12604; 12605; *SICV,* 16, 1965, p. 369; D. Tudor, *Bul. Muz. milit., V,* 1943 – 1944, p. 95 şi urm.; idem, pp. 239 – 246, 252 şi 263.

3 *CIL,* III, 13795 (= *ILS,* 8909); 13796 (= *ILS,* 9180); 14216, 19; B. S a- r i a, *RE,* XXII, 2, col. 1634, nr. 3; D. Tudor, *Bul. Muz. milit.,* V, 1943—1944, p. 95 şi urm.; *BCMI,* XXXIII, 1944, p. 77 şi urm.; şi *OR",* pp. 225, 240 şi 260.

* C. Patsch, *RE,* III, col. 1565; Marţian, 81; Christ eseu, *Ist. milit.,* p. 124; M. Macrea, *MCA,* VI, p. 429 şi urm.; N. Lupu, *MCA,* VII, p- 411 şi urm. şi *Rep. arh.*

PE LIMES TRANSALVTANVS

Cel mai tîrziu pe timpul domniei lui Septimiu Sever, graniţa romană de pe limes Alutanus a fost împinsă cu 10—15 km spre răsărit, pentru a se crea o zonă de siguranţă mai mare oraşelor, tîrgurilor şi satelor de pe malul drept al Oltului. Cu acest prilej s-a ridicat un nou limes denumit convenţional azi, *transalutanus* sau *Valchicus*[1]*.* Apărarea era alcătuită dintr-un şanţ cu val continuu şi o linie de 14 puncte fortificate, totul pe o lungime de 235 km. Limesul era întărit cu castre la: Fîntînele, Putineiu, Băneasa (toate în j. Teleorman), Roşiorii de Vede, Gresia (j. Teleorman), Ghioca (j. Olt), Urlueni (j. Argeş,), Isbăseşti (j. Argeş), Albota, Purcăreni, Apa Sărată, Rucăr (j. Argeş) şi Rîşnov-Cumidava (j. Braşov). Săpăturile făcute în cîteva dintre aceste castre (Băneasa, Săpata de Jos, Apa Sărată şi Rîşnov) arată o stăpînire romană scurtă, care încetează (monedele) în vremea atacului carpic din anii 245—247, cînd hotarul a fost readus pe linia Oltului. Pentru teritoriul dintre cele două limesuri, nu posedăm date asupra înfiripării unor aşezări urbane sau rurale romane. Este foarte probabil ca, pînă la construirea limesului transalutan, la răsărit de Olt, romanii să fi impus o largă zonă ca *terra deşerta,* faţă de pericolul atacurilor unor triburi getice de pe actualul teritoriu al Munteniei. Anexarea noului teritoriu s-a făcut însă într-o epocă şi în condiţii ce nu puteau stimula o colonizare la răsărit de Olt şi nici *canabae* în jurul punctelor militare amintite. De aceea locuirea în vecinătatea castrelor de pe *limes transalutanus* este aproape inexistentă. Se pare însă că, încă din timpul domniei lui Traian, se anexase colţul de cîmpîe dintre lacul Greaca şi gura Oltului, regiune separată de restul lumii barbare din Muntenia, prin valul denumit azi „Brazda lui Novac de sud“, mai vechi decît *limes transalutanus.* Procopiu aminteşte de un oraş denumit *Turris,* zidit de Traian la nord de Istru. După opinia celor mai mulţi cercetători, acest Turris s-ar identifica cu ruinele ce există Ia 3 km spre sud de oraşul Turnu Măgurele, unde apar şi urme romane din

secolele II—IV e.n. O atare zonă anexată provinciei Moesia Inferioară constituia un capăt de pod în faţa marelui centru militar de la Novae-Steklen
(Bulgaria), deţinut de legiunea I Italica. Carenţa cercetărilor nu ne permite a semnala şi alte urme de aşezări romane din această zonă.

Săpăturile din cele două castre de la *Băneasa* nu au adus nimic nou în ceea ce priveşte o aşezare civila romană în jurul lor. Puţinul material cules nu depăşeşte ca datare prima jumătate a secolului al IH-lea e.n, (G. Cantacuzino, *Dacia,* IX-X, p. 441 şi urm.). Mai sus, la *Urlueni,* se află tot două castre alăturate şi ridicate pe o înaltă terasă a rîului Vedea. Ceramica ce se vede acolo este toată de culoare cenuşie, specifică începutului secolului al III-lea e.n. Ea se împrăştie şi în jurul celor două castre unde ar putea indica şi o aşezare civilă modestă. O situaţie similară a apărut lîngă alte două castre, la *Săpata de Jos,* cercetate în anii 1929—1930 (Chris- tescu, *Dacia,* V-VI, p. 435 şi urm). O aşezare civilă pe lîngă cástrele de la Săpata de Jos, în afară de unele resturi ceramice, mai este atestată prin descoperirile monetare izolate (Traian-Caracalla). Viaţa continuă în acel loc şi după părăsirea romană (monede de la Constanţiu al II-lea şi Valens).

La castrul „Jidava" de la *Apa Sărată* (j. Argeş) s-au făcut săpături de către Tocilescu şi Polonic (1901). Ele au fost reluate în ultimii ani (încă inedite.) Sîntem siguri că în jurul castrului de piatră (98,65 x 132,35 m) a existat o importantă aşezare rurală dacică (ceramică, obiecte de metal), în care şi-au făcut loc şi slabe elemente de colonizare romană (ceramica), în afară de ţigle, cărămizi şi monede, mai importantă este descoperirea unei măşti de teracotă, care înfăţişează un interesant chip de barbar local. Traficul comercial spre pasul Branului a menţinut locuirea în acel punct pînă în secolul al Vl-lea, deoarece s-au cules monede de la Constantin cel Mare, Iulian Apostatul, Iustin I, lustinian şi Iustin al II-lea. Aşa cum indică ceramica, marea majoritate a populaţiei din secole!" II-1V era autohtonă getică[2].

La *Rzicăr,* în locul denumit „Scărişoara", apar urmele unui modest *cas- tellum* sau *burgus,* un punct de control al trecerii spre Bran. Se pare că el aparţine epocii lui Traian. A fost construit de către o formaţie din *cohors II Flavia Bessorum* şi a fost părăsit în timpul evenimentelor din anii 117/118 e.n. (Tudor, *SCIV,* VI, 1955, p. 87 şi urm). Natural, nu poate fi vorba de o aşezare civilă în jurul lui.

Ultima aşezare din lungul limesului a existat lîngă Rîşnov, unde o fericită descoperire epigráfica a putut localiza *Cmnidava,* cunoscută la Ptole- meu (III, 8,4). Toponimicul este getic şi indică o aşezare autohtonă prero- mană ale cărei urme ceramice au şi fost întîlnite

laRîşnov (Macrea,*AISC,* IV, 1944, p.234 şi urm – idem, *Serta Kazaroviana,* Sofia, 1950, p. 60 şi urm. şi *Rep. arh.).* Săpăturile lui M. Macrea (1939), în mare parte încă inedite, au stabilit un castru de piatră (118x112 m) în locul denumit „Grădiştea“, cu unele clădiri în interiorul lui. Descoperirea cea mai importantă o constituie un fragment epigrafic cu o dedicaţie pusă lui Sevenis Alexan-

der şi luliei Mamaea, de către *cohors VI nova Cumidavensiuin* (după unii *cohors I Vindclicorum Cwnidavensium),* apelativ care indică o populaţie getică în aceeaşi regiune. Urmele aşezării civile (ceramică, cărămizi) destul de modeste se găsesc Ia sud de castru. Ceramica romană culeasă de la Cumidava aparţine în general secolului al Hl-Iea e.n. (Pretase, *PC,* p. 47). Este de presupus că acest castru, cu un *vicus* locuit de o populaţie mixtă dacică şi romană, a rămas în hotarele provinciei şi după părăsirea limesului transa- lutan, cu misiunea de a apăra trecătoarea Branului.

De reţinut faptul curios că în Ţara Bîrsei, din jurul Braşovului, urmele romane privitoare la dezvoltarea unor aşezări rurale lipsesc cu totul (C. Daicoviciu, *Apulum,* I, p. 107). Linia castrelor de apărare şi a urmelor de viaţă civilă romană se găseşte numai pe malurile Oltului, deşi în mod firesc această zonă de cîmpie, pînă la poalele Carpaţilor meridionali, trebuia să aparţină provinciei Dacia. Numai cercetările arheologice viitoare vor putea lămuri această curioasă situaţie.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

’ E. Fa br ic i u s, *RE,* XII, col. 639 şi un».; E. Kornemann, *Klio,* VII, 1907, p. 105 şi IX, 1909, p. 500 *şi* urm.; Christescu, *Istros,* I, 1, 1934, p. 73 şi urm.; *Ist. milit.,* p. 123 şi urm. şi p. 160 şi urm.; D. Tudor, *Bucureştii,* II, 1936, p. 89 şi urm.; idem, SCZV, VI, 1955, p. 78 şi urm.; idem, *OR*[3]*, passim* şi G. Formi, *Diz. epigr.* (sub tipar).

[2] D. Tudor, *Bucureştii,* II, 1936, p. 89 şi urm.; idem, *Bul. Muz. milit.,* IV, 7-8 1940-1941, p. 98 şi urm.; idem, *BGMI,* XXXVII, 1944, p. 77 şi urm.; şi *OR*[i2]*,* p. 236 şi urm.

CONCLUZII GENERALE

Cu rare excepţii (Sarmizegetusa romană, Aquae din Dacia Inferioară), armele arheologice dovedesc că mai toate oraşele şi tîrgurile Daciei romane s-au altoit pe vetrele aşezărilor dacice mai vechi. Ceramica arată categoric această continuitate de viaţă, în timp ce numele autohtonilor din inscripţiile provinciei pot fi uşor confundate cu ale elementelor trace venite prin colonizarea de la sud de Dunăre. Contrar părerii unor învăţaţi străini (A. Alfoldi, C. Patsch), numai prin atare permanenţă ne putem explica toponimia dacică păstrată masiv în oraşele, tîrgurile şi satele Daciei romane. Romanii au introdus denumiri noi în cazul unor fundări oficiale de oraşe, ca Ulpia Traiana Dacica şi Romula. Amintirea capitalei regatului dacic a impus însă toponimicul Sarmizegetusa pentru colonia din Ţara Haţegului, iar în cazul Romulei, putem fi siguri că, cel puţin în secolul al II-lea e.n., se folosea paralel şi vechiul nume geto-dacic al locului. Acolo unde au fostaşezate în lumea rurală puternice grupuri de *nationes* colonizate de împăraţi, s-au indrodus unele denumiri „naţionale" de wc/ (Ad Pannonios, vicus Pirus- tarum, Kastellum Baridustarum ş.a.). Au fost topominice de tîrguri şi sate (Angustia, Aquae, Caput Bubali, Pons Aluti, Pons Vetus, Petrae ş.a.) pentru care putem presupune o traducere a lor din limba geto-dacilor. Altele s-au impus printr-o funcţie militară (Castra Traiana, Castra Nova, Praeto-rium), sau printr-una economică (Centum Putei, Pons Augusti, Salinae). Inscripţiile sînt mute în ceea ce priveşte cunoaşterea toponimicelor rurale. Ptolemeu a înregistrat (pe la 100-150) aşezările tribale şi economice mai importante, anterior pătrunderii romanilor în Dacia. Indicaţiile cifrice date de coordonatele geografice ale lui sînt fără folos pentru localizările lor. Prea puţine date putem adopta şi din compilaţia cartografică tîrzie a geografului Revennat (sec. VII e.n.). Rămîne importantă ca orientare numai Tabula Peutingeriana (sec. III e.n.), care, cu toate erorile de cifre rutiere, ne asigură localizarea multor *stationes* şi *mansiones* pe drumurile imperiale ale provinciei.

Din păcate, în afara acestor mari căi de acces, domneşte întunericul geografic şi sînt slabe speranţe ca viitoarele descoperiri epigra- fice să ne furnizeze noi nume de tîrguri şi sate.

Territorium a fost în Dacia o însemnată unitate economică şi administrativă. Fiecare oraş, tîrg, sat şi.castru dispunea de un teritoriu rural propriu, care-i asigura o bună parte din aprovizionarea cu alimente şi diferite materiale. Agricultura constituia baza economică a lor. Unele oraşe şi tîrguri au stagnat ca dezvoltare din cauză că nu au beneficiat de un teritoriu agricol mai larg. De reţiunt faptul că un *territorium municipii* sau *coloniae* nu beneficia de aceleaşi drepturi juridice şi religioase ca şi vatra oraşului închisă dejtomerâm. Cele mai extinse şi bogate *territoria* aparţineau municipiilor şi coloniilor, care le administrau direct. Dar în sînul acestor teritorii de caracter urban-rural intrau şi teritoriile unor tîrguri şi sate în care centrul- capitală se amesteca în conducere. Fără îndoială că organele de conducere- ale acestora din urmă erau numite de la centru, dintre veterani şi proprietarii locali, şi ei puteau face parte din *ordo decurionum* din municipiul sau colonia respectivă. Numai în cazul tîrgurilor de la Micia şi Aquae din Dacia nordică sîntem informaţi despre conducerea locală prin doi *magistri* sau un. *praefectus.*

Al doilea tip de *territorium* era cel eminamente rural, independent faţă de oraş şi constituit în jurul unui *pagus,* adică un tîrg de seamă. Atare teritorii au fost numeroase în regiunile în care urbanizarea nu a făcut progrese, iar elementul etnic autohton precumpănea numericeşte. Prin analogii (de: exemplu, Sucidava), deducem că atare *territoria* se administrau de un consiliu format din *decuriones,* mai apoi denumiţi *curiales,* ca delegaţi ai satelor, recrutaţi tot din sînul plutocraţiei rurale. Ei se întruneau periodic în capitala districtului. în fruntea unui atare consiliu funcţionau tot *magistri* sau *praefecti,* numiţi, probabil, de către guvernatorul provinciei.

Al treilea organism teritorial-admînistrativ (şi mai puţin cunoscut) era *territorium militare,* numit adesea şi *regio.* Nu posedăm nici o informaţie epigrafică amănunţită despre organizarea acestor teritorii atribuite exploatării directe legiunilor şi trupelor auxiliare dintr-un castru. Presupunem (prin analogii) că se organizau după acelaşi sistem ca în alte provincii imperiale. Populaţia din cuprinsul lor era în majoritate autohtonă, obligată a întreţine garnizoana şi a presta o serie de munci pentru castru. Teritoriile militare erau numeroase în lungul hotarelor provinciei. Este de presupus că în

unele locuri, conducerea era mixtă, militară şi civilă, avînd ca centru atît castrul, cît şi canabele lui. De fapt, comandantul militar era acela care avea în mîna sa partea importantă a conducerii.

Nu avem nici o dovadă că în cadrul teritoriilor rurale au mai putut dăinui forme vechi de administraţie dacică. Este de asemenea greu de închipuit că stăpînitorii puteau admite existenţa obştiilor băştinaşe, suspecte de a se transforma în cuiburi de răzvrătire.

Au existat în interiorul Daciei unele regiuni din care s-au făcut deplasări de populaţie băştinaşă, din cauze economice şi de siguranţă militară. Acolo* unde era pămîntul cel mai roditor, s-a făcut loc coloniştilor. în zonele militare importante (trecătorile din Carpaţii Meridionali, pe lîngă limesuri etc.), dacii au fost parţial evacuaţi. în unele sectoare din faţagraniţei s-au luat măsuri şi mai radicale, creîndu-se „zone ale nimănui” (dincolo de Sa- mus, Ţara Bîrsei etc.) în care barbarii dinafara provinciei erau opriţi a călca. Pe timpul războaielor marcomanice, creşterea exploatării lumii de la sate şi ravagiile ciumei au creat unele ţinuturi depopulate, în lumea rurală. Aceasta a determinat pe guvernatorii provinciei să accepte o colonizare oficială cu barbarii dinafară, cum s-a întîmplat pe vremea lui Com- modus, cînd 12 000 de daci liberi au fost aduşi în provincie (Dio Cassius, LXXII, 13). Aceste neamuri acceptate în imperiu nu puteau fi puse pe acelaşi picior cu peregrinii colonişti în Dacia. Este foarte probabil că li s-a dat pămînt pe domeniile împăratului,în condiţii asemănătoare cu ale colonilor.

în Dacia, *villa rustica* urmează aceleaşi reguli de amplasare şi dezvoltare, recomandate de agronomii romani, cu sute de ani mai înainte. Ea apare în preajma aglomerărilor urbane, lîngă marile drumuri şi cursuri de apă navigabile, ca astfel să-şi poată desface cu uşurinţă produsele pe pieţele cele mai apropiate. în construcţia acestor ferme, stăpînul îşi asigura acelaşi confort ca la oraş, cu baie, încălzire cu hypocaust, mobilier ales ş.a. Marii duşmani ai fermelor erau ZaZrorces, de unde şi grija proprietarilor de a-şi asigura un minim de întărituri şi siguranţă. Stăpîni de *villae rus- ticae* sînt elementele bogate din oraş, multe preferind a locui cu precădere la ţară. Informaţiile epigrafice arată ca proprietari pe veterani, pe magis- traţii municipali, elementele peregrine, ca *Augustales* şi chiar liberţi. Cînd aceste ferme se găseau în suburbiile oraşelor deveneau *villae suburbanae-*

Dintre toate formele de aşezări ale provinciei, wcws-ul este cel mai puţin cunoscut ca topografie şi administraţie locală. Satul s-a dezvoltat spontan, fără un plan de sistematizare, cu multe gospodării dispersate, în jurul cărora se întindeau terenuri şi grădini pentru

culturi, împreună cu unele dependinţe. Puţinele clădiri menţionate epigrafic la sat sînt numai locuri de cult. Conducerea în *vicus* aparţinea unui*magister,* fără mare importanţă politică, sediul administrativ al lui putînd fi propria sa locuinţă. Atare magistrat din *vicus-ul* din Dacia nu apare de loc menţionat în inscripţii, funcţia lui fiind *nrunus* şi nu *honor,* ca la oraş. Numai în lumea minieră a unor *gentes* dalmate, *Pirustae* şi *Baridustae,* venite în Dacia cu organizaţia lor de acasă în *kastella,* „primarul" se cunoaşte epigrafic sub denumirea de *princeps.*

Dacă pe locurile ocupate de *viei* întîlnim frecvent ceramică roşie, cărămidă, ţiglă şi alte produse de cultură materială romană, aceasta nu constituie întotdeauna dovada unei populaţii de colonişti veniţi dinafara provinciei. Dacii au adoptat repede produsele şi tehnica superioară ale stăpînilor. Autohtonii se identifică în secolele II-III e.n. mai uşor prin ritul incinerării din necropole, unde, de asemenea, inventarul mormîntului este de factură romană.

Au prosperat *viei* din regiunile agricole înfloritoare şi de pe lîngă marile drumuri de comerţ, ocupate în general de elementele de colonizare. Cele mai sărace au fost satele din ţinuturile pastorale şi miniere, cimitirul fiind azi expresia arheologică a vieţii lor economice modeste. Wcws-ul locuit în masă de către indigeni a rămas cu totul înapoiat din punct de vedere economic şi cultural. Situaţia lui era o consecinţă a organizării introduse de către împăratul cuceritor. Pămîntul Daciei cucerite s-a declarat *ager publicus* şi Traian, urmat de alţi împăraţi, l-a distribuit conform intereselor claselor stăpînitoare. Veteranii primiseră gratuit cîte două iugăre din cel mai bun pămînt ca proprietate personală, cu scutirea de impozite funciare. Grupuri de cetăţeni, peregrini şi persoane izolate venite dinafara Daciei au cumpărat din acelaşi „pămînt de stat" importante loturi de pămînt, unii ca proprietari deplini, alţii ca cu obligaţia de a plăti *tributum.* Băş-
ţinaşilor nu le-au rămas nici cel puţin păşunile, care au devenit proprietate imperială, concesionată prin arendare unor *conductores,* strîngători de importante şi apăsătoare taxe de păşunat. Minele, salinele şi unele cariere de piatră intraseră de asemenea în *patrimonium Caesaris,* exploatate şi ele tot prin arendare. De aceea, satul nu putea prospera economic şi cultural. Situaţia unor *pagani* indigeni, din punct de vedere social şi economic, se găsea alături de a colonilor.

0 poziţie bună au avut-o de la început *canabae-|Q* înfiripate pe lîngă numeroasele castre din Dacia, cu care se găseau în relaţii de

schimb. Soldaţii au fost printre puţinele elemente locale care posedau bani şi oarecare putere de cumpărare a unor produse agricole şi meşteşugăreşti. în *canabae* se aşeza meşteşugarul, negustorul, veteranul, rudele soldaţilor şi diferiţi *cives Romani* sau peregrinii dornici de îmbogăţire şi ocrotire. Întîlnim lîngă unele castre o separaţie netă între vechea aşezare autohtonă şi *canabae.* Ultimele au devenit nucleele de dezvoltare în *pagi* şi *municipiu.* Canabele eraustîlpii de nădejde ai stăpînirii romane şi îşi organizau o viaţă politico-administra- tivă proprie, în frunte cu *magistri* şi un *ordo.* în canabe se vorbea şi scria curent în limba latină (adesea şi greacă), se redactau acte şi scrisori de către soldaţi şi veterani.

Un loc aparte din punct de vedere economic-adminstrativ, cu elemente incipiente de urbanism şi cu oarecare confort, îl aveau staţiunile cu ape termale, fie că erau *pagi* sau «ici. Numeroasele urme de construcţii, de monumente epigrafice şi sculpturale arată o mare fluctuaţie de oameni înstăriţi ce le vizitau. Pe lîngă instalaţiile terapeutice, se vedeau clădiri speciale destinate adăpostirii bolnavilor şi templele zeilor protectori ai băilor.

Economic, urbanistic şi administrativ un *pagus* se situa imediat după *municipium.* Deşi erau destul de numeroşi în Dacia, mai ales ca centre de *territoria,* epigraf ic avem menţiuni despre *pagi,* numai la Micia şi Aquae din Dacia nordică. Din modestele date ce deţinem despre administraţia unor *pagi,* ca Micia şi Aquae, se constată ca organele lor locale de conducere se deosebeau de cele întîlnite în *viei* şi *municipia.* Urmele arheologice cunoscute în aceste două centre arată de asemenea categoric că din punct de vedere topografic sînt mult superioare faţă de ale celor din satele romane obişnuite. Datorită vieţii lor economice, *pagi* posedau elemente avansate de urbanism. De aceea, în sens economic putem denumi aceste mari comune rurale ca *tîrguri (fora rerum venalium).* Spre deosebire de obişnuitul *vicus,* un *pagzis* beneficia de o producţie de mărfuri şi de schimburi comerciale regulate. Calitatea juridică de *pagus* se acorda probabil de guvernatorul provinciei. Absenţa unui termen latin adecvat pentru traducerea în limba română a lui *pagus* ne pune în situaţia de a denumi aceste aşezări *tîrg* (cuvînt de origine slavă care apare la noi o dată cu naşterea tîrgurilor feudale). Insuficienţa informaţiilor epigrafice nu ne îngăduie a determina centrele ce se considerau în Dacia ca *pagi.* Singurul criteriu ipotetic de a le identifica rămîne aprecierea dezvoltării lor ca aşezări. La origine, cei mai mulţi *pagi* au fost vechi tîrguri dacice, spre care gravitau economic satele dintr-o regiune oarecare (C. Daicoviciu, în *Ist. Rom.,* I, p. 273). Aceste tîrguri, în unele locuri (Sucidava, Micia, Aquae din Dacia sudică ş.a.), din punct de vedere urbanistic au fost adevărate oraşe, dar nu au putut atinge stadiul juridic de *municipium.* Atare întîrziere în obţinerea treptelor de *municipium* şi *colonia* se constată şi în cazul multor centre urbane de seamă ca Apulum, Potaissa, Porolissum, Tibiscum ş.a. Se pare că piedica principală a promovării cu întîrziere (sau de loc) a unor centre urbane în stadiul de *pium* l-a constituit tocmai o puternică garnizoană locală deţinătoare a unui *territorium militare,* care în cazul apariţiei unui *municipium* capătă alt caracter şi altă administraţie.

O dată cu venirea romanilor se fundează primele oraşe în Dacia. Dacia liberă cunoscuse numai tîrguri, un fel de aglomerări cu caracter economic local şi centre administrativ-religioase de tipul *oppida,* multe distruse în timpul cuceririi romane. Un oraş nu însemna în antichitate orice aglomeraţie de case şi populaţie. Numai atunci cînd într-o aşezare dezvoltată apărea o puternică viaţă colectivă, puternic cimentată în jurul unor construcţii şi instituţii publice sau religioase care creaseră însemnate elemente

de urbanistică, se putea vorbi de un oraş roman. Fiecare oraş din Dacia se bucura de protecţia unei divinităţi poliade, căreia i se rezerva un sanctuar de seamă *{Esculap* şi *Hygea* la Apulum, *Fortuna* la Romula, *Nemesis* la Sucidava etc.). în Dacia au existat unele aşezări cu un avansat
stadiu de viaţă orăşenească, dar nu au primit un statut municipal de la împăraţi.

Ca organizare administrativă oraşele-municipii şi *colonii din* Dacia prezintă aceleaşi instituţii cunoscute în restul provinciilor imperiale. De reţinut Jnumai faptul, rar întîlnit, că ele alegeau adesea ca prim magistrat al lor pe împărat, în funcţia de *praefectus quinquennalis primus,* suplinit în atribuţii prin delegaţie de un localnic.

Oraşele se întrec în căutare de patroni puternici din punct de vedere politic şi pecuniar, cărora le oferă magistraturi onorifice, laice şi religioase, adesea şi monumente epigrafice sau statui. *De dragul* acestor oameni puternici se trimit delegaţii la Roma. Atît cît ne este cunoscut, oraşul roman din Dacia este de tip occidental din punct de vedere urbanistic, instituţional şi al structurii sociale. Progresul urbanistic a *fost favorizat* în multe locuri de vecinătatea unor cariere cu piatră de calitatesau de posibilitatea fabricării unor bune cărămizi. Romula a fost un „oraş de cărămidă'', de aceea ne-a lăsat puţine urme epigrafice; pe cînd Apulum, Sarmizegetusa, Potaissa şi altele au fost oraşe mai mult „de piatră", deoarece au dispus de bune şi apropiate cariere.

Oraşele romane din Dacia s-au dezvoltat din vechile aşezări dacice, din *canabae,* din *pagi* şi vfcf. în toate aceste situaţii, înflorirea lor a depins de avantajele economice locale şi de puterea elementului de colonizare romană. Dar de *ius Italicum* (urmat de scutirea plătii impozitelor funciare şi pe persoane) au beneficiat numai cîteva dintre coloniile Daciei. Fundări oficiale s-au produs numai în epoca Iui Traian-Hadrian (Sarmizegetusa romană şi Romula). Deşi în teoriile juriştilor romani oraşul se considera ca o aşezare de natură esenţial religioasă, pentru Dacia realităţile dovedesc că el era în primul rînd un centru ecomomic, administrativ, juridic, urbanistic, un loc de apărare şi de viaţă comodă pentru clasele înstărite. Dacă în cele mai multe provincii ale imperiului, apogeul oraşelor se consideră a fi fost pe timpul împăraţilor Antonini, în Dacia însă se constată atare maximă înflorire economică şi urbanistică, numai în perioada Severilor. Cele mai multe şi importante construcţii civile sau militare, monumente epigrafice şi

sculpturale din oraşele şi tîrgurile Daciei se încadrează cronologic, între domniile împăraţilor Septimiu Sever (193—211) şi Filip Arabul (244—249).

în Dacia s-au fundat oficial, după planurile tipice coloniilor militare şi principiile urbanistice-religioase cunoscute la romani, oraşele Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa) şi Romula, la care întîlnim întretăierea în forum a celor două artere principale, *cardo* şi *decumanus.* în aceste centre s-au stabilit de la început puternice nuclee de veterani şi cetăţeni romani. Ele au căutat să fie o imagine provincială a Romei, prin instituţiile lor publice şi religioase. Dar cînd oraşele au ajuns la o mare înflorire urbanistică în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., periferiile lor nu mai prezentau un plan sistematic de dezvoltare. Edificiile publice şi locuinţele particulare nu erau totdeauna orînduite după un anumit plan, ci între ele se găseau multe spaţii libere, cu diferite destinaţii. Oraşele care au crescut după un plan anarhic din punct de vedere urbanistic nu mai au, în locul indicat de către arhitecţii teoreticieni, forul, templele, capitoliul, termele, edificiile de spectacole etc. Numai nucleul central al Sarmizegetusei romane a respectat parţial canoanele urbanisticii romane.

Ca centre urbane de înscris pe lista de *mzinicipiwn* şi *colonia* întîlnim 10 cazuri: Ulpia Traiana (Sarmizegetusa), Napoca, Romula, Drobeta, Dierna, Tibiscum, Apulum, Ampelum, Potaissa şi Porolissum. Au posedat în sînul lor elementele urbanistice ce le îndreptăţeau la o promovare municipală, pe care nu au obţinut-o totuşi: Sucidava, Aquae din Dacia Inferioară, Micia, Alburnus Maior ş.a.

Se cunosc prin ruine şi inscripţii multe edificii urbane publice, ale colegiilor şi cultelor. Cele mai răspîndite au fost lăcaşurile de cult. Descoperirile epigrafice indică contribuţia bănească importantă adusă de elementele bogate peregrine, în primul rînd de *Augustales* şi liberţi, la ridicarea acestor ■construcţii. Aristocraţia locală, în mîna căreia se afla conducerea (formată mai ales din membri ai tagmei ecvestre şi veterani), împreună cu guvernatorii şi patronii municipali se erijau abuziv în calitate de ctitori şi restauratori ai acestor edificii. Construcţia laică mai des întîlnită la oraş a fost baia publică, adesea de caracter civil-militar. Numai elementele bogate posedau băi personale în complexul locuinţei. Termele publice stăteau şi la dispoziţia sărăcimii din oraşe. Marile centre urbane posedau aripi speciale în cuprinsul aceleiaşi clădiri termale, destinate femeilor. Parţial, ne este cunoscut un *forum* numai la Sarmizegetusa. în cele mai multe oraşe el avea o funcţie economică, ca loc de schimb al mărfurilor,

unde, în anumite zile, venea populaţia din *territorium. Curia,* o construcţie cu destinaţie politico-administrativă, simbol al spiritului oligarhic roman, bastion al aristocraţiei provinciale romane ca element de sprijin al statului, este cunoscută arheologic numai la Romula. Atare „primărie" exista în toate oraşele dacice, caracteristică prin sălile spaţioase de care dispunea, destinate şedinţelor consiliului decurionilor. Această *curia* constituia citadela politic-administrativă pentru *ordo decu- rionum,* alcătuit de elemente civice al căror *census* depăşea o sută de mii de sesterţi. Asemenea oameni îmbogăţiţi erau numeroşi în provincie, în fruntea lor situîndu-se cavalerii romani.

Nu avem nici o ştire despre teatru, iar amfiteatrul este prezent în oraşele cu puternice nuclee de cetăţeni romani sau garnizoane numeroase. La spectacole venea şi lumea rurală din teritoriile oraşelor. Apeductele (toate subterane) au fost de minimă importanţă. Provincia dispunea de o puternică reţea hidrografică, iar aglomerările urbane nu erau prea dezvoltate ca să nu poată fi îndestulate de fîntînile publice. Necropolele erau tumulare sau plane, situate de-a lungul drumurilor ce ieşeau din oraş. îngropările în movile aparţineau elementelor înstărite, pe cînd cele plane, populaţiei sărace. Dăinuirea puternică a ritului incineraţiei pînă în secolul al III-lea reflectă numărul mare al elementului etnic autohton.

Istoria dezvoltării municipale în Dacia a cunoscut patru etape importante (cînd s-au făcut promovări în stadiul de *miinicipium* şi *colonia)*: Traian, Ha- drian, Marcus Aurelius şi Septimiu Sever. Nu avem nici o dovadă că, posterior fondatorului dinastiei Severilor, s-ar mai fi acordat asemenea favoruri imperiale *(Consiitutio Antoniniana* ?). Toţi istoricii au observat că în nici o provincie nu s-a acordat atît de repede şi mult *ius Italicum* ca în Dacia. Aceste binefaceri municipale se dădeau mai ales cu prilejul unor vizite imperiale în provincie, ca aceea făcută de Hadrian în anul 124 e.n. în ajunul acestor vizite se executau şi reparau multe construcţii, pieţele se umpleau cu statui şi inscripţii ce onorau pe împărat.

Au fost unele oraşe sau tîrguri care în afară de veniturile agricole din *ter- ritorium* au beneficiat şi de unele venituri suplimentare, ca porturile, minele, salinele, schimbul la hotar cu lumea barbară dinafară ş.a. în aceste ultime funcţionau *stationes portarii* care au stînjenit mult viaţa economică locală. Pentru consumul intern şi exportul în afara provinciei, grupurile de asociaţii profesionale de la oraşe au adus un aport important în product ia de mărfuri. Documentele epigrafice şi descoperirile arheologice atestă specializarea unor oraşe în producţia anumitor mărfuri: Apulum în ţesături

de lînă, Alburnus Maior şi Ampelum în podoabe de aur, Romula în pietre gravate, Sucidava în turnarea plumbului etc. Colegiile de meşteşugari erau puternice, dispuneau de sedii proprii şi de patroni influenţi ce le apărau interesele economice. Ele aveau legături cu nevoile armatei (furnizare de mărfuri), iar prin organizaţia lor paramilitară apărau oraşul împotriva incendiilor şi a altor calamităţi naturale. Aceşti meşteşugari de la oraş au imitat mărfurile de import mult cerute pe piaţa locală (vase sigilate, opaiţe, produse metalurgice) şi au contribuit astfel la ruinarea unor mari ateliere dinafară. Meşteşugarii organizaţi în *collegia* şi negustorimea în *conventus* au atras la oraş însemnate cantităţi de monedă. De aceea oraşul împreună cu castrul au exploatat lumea rurală, alături de *conductor es,* de marii proprietari, de funcţionarii împăratului ş.a.

Graţie unui material epigraf ic destul de numeros, singurul element istoric mai bine cunoscut în Dacia apare mozaicul etnic realizat prin procesul colonizării. Totalitatea populaţiei libere dintr-o aşezare de caracter municipal se numea *civitas* (Kornemann, *RE,* Suppl., I, col. 300 şi urm.), ca în cazul Romulei. în Dacia se foloseau mai mult expresiile *respublica, municipium* şi *colonia* (Gostar, *OD,* p. 262, n.5). La oraşe şi în tîrgurile dezvoltate apare adesea un *conventus* format din *veterani et cives Romani.* Acesta este elementul împroprietărit prin *adsignatio* din *ager publicus*, susţinător al intereselor cla-

sei stăpînitoare şi al romanităţii, căruia i s-a încredinţat conducerea locală. Veteranii şi cetăţenii romani nu constituiau grupul majoritar, ei fiind depăşiţi numericeşte de către autohtoni şi peregrinii colonişti. Importante grupuri de *nationes* s-au stabilit în unele centre urbane. Aşa au fost Pontobi- tinii la Apulum şi *Galalae* la Napoca, organizate în colegii religioase şi naţionale. Aceşti peregrini aduc în Dacia cultele naţionale *(dii patrii)* cele mai variate pe care le sincretizează cu cele latine şi le opun celor adorate cu predilecţie în lumea rurală fSf/vanws *domesticus, Liber Pater, Terra Daciae* ş.a.).

în sînul populaţiei urbane se reliefează pregnant tagma ecvestră cu caracter aristocrat închis, care-şi trece dregătoriile municipale din tată în fiu. Cavalerilor le urmează ierarhic cetăţenii obişnuiţi, peregrini şi liberţii îmbogăţiţi, funcţionărimea liberţă şi servilă din administraţia de stat, sărăcimea şi sclavii. Oamenii săraci erau destul de numeroşi în unele oraşe, nevoite să organizeze *annona* pentru hrana lor şi să le dea untdelemn gratuit pentru ungerea corpului la băile publice. Sărăcimea apare numeroasă şi la sate, unde din mijlocul ei se detaşau *latrones* cunoscuţi în textele epigrafice.

Elementele de cultură apar la oraş şi în casele celor bogaţi. Producţiile poetice sînt toate de imitaţie, după modele ce circulau în provincii. Şcoli publice existau în marile centre urbane. Pietrarii ciopleau monumente după albume şablon. La ţară era cunoscător de carte veteranul colonizat şi proprietarul funciar.

Regresul economic-cultural, paralel cu scăderea activităţii edilitare se observa în oraşele şi tîrgurile provinciei, după domnia împăratului Decius (249—251). Primele ameninţate de jafurile şi distrugerile barbarilor au fost cele din Dacia sudică, încă din timpul lui Filip Arabul. închise în *corona montium,* cele din Dacia nordică au avut o situaţie mai bună, pînă în vremea domniei lui *Gallienus.* După invazia carpică din 244—247,principalele centre urbane ale Daciei sudice se fortifică (Sucidava, Romula, Drobeta, Aquae), cu ziduri de apărare lucrate în grabă şi slabe, pentru ridicarea cărora se distrug necropole, clădiri publice sau private. Elementele bogate părăseau treptat oraşul, găsind mai multă siguranţă la ţară sau dincolo de Dunăre. Numai populaţia săracă este prezentă în fostele centre urbane, pînă în veacurile IV-V. Revenirea stăpînirii romane în secolul al IV-lea în sudul şi sud-estul Daciei, nu a contribuit la o nouă urbanizare a acestor ţinuturi.

Oraşele şi tîrgurile din Dacia nu s-au transformat în aşezări feudale întărite, ca cele din Occident. După o lungă agonie au dispărut ca nume şi funcţie economică. Cele de azi nu au continuat direct pe cele antice. S-au format independent de acelea şi au contribuit la distrugerea ruinelor acelora. Principalii

autori ai destrămării vieţii urbane din Dacia au fost mai întîi carpii, apoi goţii, gepizii, hunii şi avarii. Pentru ei, oraşul era principalul instrument militar, politic şi de romanizare, de care se putea folosi imperiul.

25 – Oraşe, târguri şi sate în Dacia 38

r<4. 26. Oraşele fortificate din Dacia in secolul al III-

preonariWn P°PuMülor supuse faţă de oraşul roman izbucneşte

vie’durbane -a<^'Sate <k rebelul b«“>n Galgacus, împotriva

obişnuia CU sclavia (TsSt XrttofeXXX xx3an s;lf ht ,1‘ n‘'™n,ani'lo‘ıţ1’1

nică. de la sat «i A ^Jastioane de apărare. Această populaţie

roma

iul în secolele ni^vi0 036! ^ ^creder® monedele de aramă aleimperiu-

schimburi de mărfuri/ Ş & Dunare vlzlteaza tîrgurile periodice pentru

Repertoriul descriptiv şi analitic al variatului materia] • oglc dln Dacia romană, urmărit topografic şi cronologic ne vetrele fo, tîrguri şi sate ale provinciei aduce o dovadă nouă: că n" mai în discuţie dub a problema: a continuităţii elementului * JT pînirea imperiului roman in secolele II-III e n. şi că nici™ ™ fi vorba despre totala emigrare a populaţiei romane din provhcil spre sud, o data cu armata şi administraţia. în momentul crizei Z™ riului din epoca lui Aurelian. Apare clară o simbioză daco-romană în maZ aşezările de caracter urban şi rural, o convieţuire dovedită prin tonon m prin textele epigrafice, dar mai ales prin materialul ceramic. Exemnlul de in Buridava este dintre cele mai grăitoare. P a

Istoria nu cunoaşte nici un moment în care armata imperiului roman în faţa dirzeniei populaţiei supuse sâ fi procedat la o exterminare sau decimare în masa a celor cuceriţi. Erau luate numai anumite măsuri de siguranţă militară prin disclocări de populaţie în cadrul aceleiaşi provincii urmată de încadrarea ei intr-o drastică ordine romană spre a fi folosită la maximum în procesul exploatării economice.

An de an s-au înmulţit dovezile despre dăinuirea populaţiei daco-romane la nordul Dunării după lichidarea oficială a stăpînirii romane din Dacia. Este suficientă o simplă privire asupra răspîndirii aşezărilor urbane sau rurale cartate pe schiţele ce însoţesc repertoriul materialului docamentar- arheologic analizat mai sus, ca să ne arate că provincia hrănea o puternică masă de populaţie daco-romană statornică din cîmpii pînă în creierii munţilor. Era oare posibil ca printr-o dispoziţie a împăratului cei aproape 1000000 de oameni să-şi părăsească gospodăriile spre a pleca în necunoscut la sudul Dunării? în perioada de la Decius la Aurelian, timp de două decenii, ei au putut să-i cunoască pe barbarii carpi sau goţi care asaltau graniţele provinciei, să ajungă cu ei la un *modus vivendi,* într-o perioadă cînd puterea organelor militare şi administrative romane din provincie slăbea zi de zi. Alături de relaţiile economice directe dintre daco-romanii nord-dunăreni (legate mai ales în marile tîrguri periodice de pe malul Dunării şi prin pătrunderea monedei romane de bronz pe văile rîurilorce se varsă în Dunăre), nu tre uie omise nici cele de natură spirituală. Obiectele de caracter creştin apar in Dacia acolo unde colonizarea romană fusese mai intensă. Ele şint absente în masa de barbari de la est de Carpaţi. Activitatea misionari or creş mi de limbă latină plecaţi de pe malurile Dunării in admcul D?c^ar as. t constituia de asemenea un mijloc de legătură intre ce e oua mii loc pentru care Dunărea nu era o graniţă politico-militara, ci num de contact.

VILLES, BOURGS ET VILLAGES EN DACIE ROMAINE

(Ré su m é)

Ce livre de caractère monographique essaie de présenter dans leur ensemble les renseignements littéraires et épigraphiques, ainsi que ceux topographiques et archéologiques que nous possédons de nos jours au sujet de la vie civile des villes, bourgs et campagnes de la Dacie romaine. L'on y passe au crible la majorité des données concernant chaque établissement – ville, bourg ou village – épanoui dans la province nord-danubienne aux IIe et IIIe siècles de n.è. Cette présentation s'inscrit dans le cadre géographique des trois grandes régions de la Dacie romaine que nous connaissons aujourd'hui sous le nom de Banat, Transylvanie et Olténie.

L'abondance des données archéologiques et épigraphiques utilisées dans le corps de l'ouvrage pour la reconstitution jusqu'au détail de l'histoire de chaque ville, bourg ou village nous empêche d'en fournir ici un résumé complet. Nous espérons être à même de remplir cette lacune par l'édition d'une version française de ce livre. Par contre, on trouve ci-après le tableau des conclusions générales qui se dégagent de l'exposé analytique de ce riche matériel documentaire.

À de rares exceptions près (Sarmizégéthusa romaine, Aquae en Dacie inférieure), les vestiges archéologiques prouvent que presque tous les bourgs et les villes de la Dacie romaine sont greffés sur d'anciens établissements daces. Alors que les noms des autochtones relevés sur les inscriptions de cette province peuvent se confondre facilement avec ceux des éléments thraces venus comme colons du sud du Danube, la céramique offre le témoignage formel de la continuité de vie en ces régions. Du reste, contrairement à l'opinion de certains savants, cette permanence est seule à pouvoir expliquer la masse de toponymes daciques conservés dans les villes, les bourgs et les villages de la Dacie romaine. En effet, les Romains n'ont introduit de nouvelles appellations que dans le cas des villes fondées officiellement: Ulpia Traiana Dacica et Romula. Et encore, le souvenir de la capitale du royaume dace imposa à la colonie de la vallée de Hatzeg le topique de Sarmizégéthusa, de même qu'il est certain que dans le cas de Romula, du.

moins au IIe siècle de n.è., on employait parallèlement l'ancien nom géto-dace de la localité, qui était Malva. Là où les empereurs ont colonisé dans les campagnes de puissants groupes de *nationes,* l'on y retrouve quelques noms nationaux de *vici* (Ad Pannonios, vicus Pirustarum, kastellum Baridustarum etc). Il y a aussi des toponymes qui semblent représenter des traductions directes de la langue parlée par les Géto-Daces (Angustia, Aquae, Caput Bubali, Pons Aluti, Pons Vêtus, Petrae etc.). Enfin, d'autres noms se sont imposés à la longue par la fonction de la localité respective, militaire (Castra Traiana, Castra Nova, Praeto- rium) ou économique (Centum Putei, Pons Augusti, Salinae). Pour ce qui est des toponymes ruraux, les inscriptions sont muettes. Ptolémée (vers 120—150) a enregistré des établissements tribaux ou économiques de quelque importance à une date antérieure à la pénétration des Romains en Dacie. Mais les chiffres indiqués par les coordonnées géographiques de Ptolémée sont sans utilité pour la précision de l'emplacement de ces localités. Tout aussi rares sont les données récoltées dans la compilation cartographique ultérieure du géographe Ravennat (VIIe siècle de n.è.). Les seules indications qui comptent à ce propos restent donc celles fournies par la *Tabula Peutingeriana* (IIP siècle de n.è.), qui, en dépit de quelques erreurs portant sur les chiffres routiers, assure cependant la localisation de plusieurs *stationes* et *mansiones* des voies impériales qui sillonnaient la province. Malheureusement, en dehors de ces grandes routes d'accès, nous voguons du point de vue géographique en pleine obscurité et qui plus est, il y a bien peu de chances que les futures découvertes épigraphiques puissent fournir d'autres noms de bourgs et villages.

L'un des plus importants organes économiques et administratifs de Dacie était le *territorium.* Chaque ville, chaque bourg, voire chaque village et même chaque camp disposait d'un territoire rural appelé à lui assurer le ravitaillement en nourritures et différents matériaux. La base économique de ces territoires était l'agriculture. Il y a eu des cas où le développement d'une ville ou d'un bourg s'est arrêté en plein essor par manque d'un territoire agricole approprié. Retenons que le *territorium municipii* ou *coloniae* ne bénéficiait pas des mêmes droits juridiques et religieux que la ville même, délimitée par le *pomérium.* De vastes et riches territoires appartenaient aux municipes et aux colonies, qui les administraient de manière directe, mais ces territoires de caractère mi-citadin mi-rural comprenaient également les terres des bourgs et des villages, dans l'administration desquels s'immisciait toujours la capitale de l'endroit, le chef-lieu. Il est hors de doute que c'est de là que partait la nomination des dirigeants respectifs, choisis parmi les vétérans ou les propriétaires terriens, qui pouvaient appartenir aussi à *Vordo decurionuni (lu* municipe ou de la colonicen question. Toutefois, nous n'avons de renseignements positifs à cet égard que pour les bourgs de Micia et d'Aquae, en Dacie septentrionale, qui étaient dirigés par un corps constitué de deux *magis- tri* où d'un *praefeclzts.*

Un deuxième type de *territorium* était celui éminemment rural, indépendant de la ville et développé autour d'un *pagus* où se tenait d'habitude une foire importante. Ces territoires étaient abondants dans les régions où l'urbanisation ne progressait guère et l'élément ethnique autochtone y était prépondérant. Procédant par analogie (Sucidava, par exemple), il semble que dans ces cas les *territoria* étaient administrés par un conseil composé de *decuriones,* appelés ensuite *curiales* et qui, recrutés dans la plutocratic rurale, étaient les délégués des villages. Ce conseil tenait des réunions périodiques dans le chef-lieu du district. A sa tête il y avait des *magistri* ou *praefecti,* nommés probablement par le gouverneur de la province.

Le troisième organe territorial administratif (et le moins connu) était le tern- *torium militare,* appelé souvent *regio.* Aucun renseignement épigraphique ne vient éclairer les détails d'organisation d'un tel territoire, directement exploité par les légions et les troupes auxiliaires d'un camp. Il est à présumer (toujours par analogie) qu'il devait être organisé selon un système identique à celui employé dans les autres provinces de l'Empire. Sa population, dont la majeure partie devait se composer d'autochtones, était obligée de subvenir aux besoins de la garnison et de se charger de certains travaux au profit du camp. Les territoires militaires étaient nombreux le long des frontières de la province. Par endroits, il est à présumer que leur direction était mixte, militaire et civile, ayant pour centre aussi bien le camp proprement-dit que ses *canabae.* Mais, en réalité, c'était le commandant militaire qui jouissait d'une autorité plus grande.

Il n'y a aucun témoignage prouvant que d'anciennes formes de l'administration dacique ont persisté dans les territoires ruraux. En effet, il serait difficile d'imaginer que les nouveaux maîtres aient accepté l'existence des communautés autochs tones, suspectes de se muer du jour au lendemain en de véritables nids de révolte.

Certaines régions de l'intérieur de la Dacie ont eu à subir des déplacements de population, soit à des fins économiques, soit pour assurer leur sécurité. Là où la terre s'avérait plus fertile l'on faisait place nette en faveur des colons. Dans les zones d'intérêt militaire (les défilés des Carpates méridionales, le long des *limes* etc.), les Daces ont été évacués partiellement vers l'intérieur. Dans certains secteurs proches de la frontière les mesures étaient encore plus radicales: l'on y créait des „no man's land'* où les Barbares de l'extérieur n'avaient pas la permis-sion de pénétrer (au delà de la rivière de Samus, dans „Ţara Bîrsei" etc.). Du temps des guerres avec les Marcomans, l'appauvrissement des villages allié aux ravages de la peste contribuèrent à dépeupler largement le monde rural. C'est ce qui décida les gouverneurs de la province de penser à une colonisation officielle avec des Barbares de l'extéreur, comme sous le règne de Commode, quand douze mille Daces libres ont été installés à l'intérieur (Dio Cassius, LXXII, 13). Mais ces Barbares

introduits dans l’Empire ne pouvaient être admis sur le même pied

Ht

que les pérégrins colonisés en Dacie. On a dû leur octroyer fort probablement des terres prises sur les domaines de l’empereur, dans des conditions similaires à celles dont bénéficiaient les colons.

La *villa rustica* de Dacie suit, en ce qui concerne son emplacement et son développement, les règles recommandées depuis des siècles par les agronomes romains. Elle s'épanouit dans le voisinage des centres urbains, près des grandes routes et des cours d’eau navigables, afin d’avoir toutes les facilités pour la vente de ses produits sur les marchés des alentours. En édifiant ces fermes, leurs propriétaires s’assuraient le même confort que dans la ville, avec des bains, le chauffage grâce à l'hypocauste, des meubles de choix et tout le reste. Le grand péril des fermes était constitué par les *lalrones,* d’où le soin que prenaient les prcpriétaires pour s’assurer un minimum de sécurité. Les maîtres des *tillae ruslicae* étaient des membres de la classe riche des villes qui préféraient habiter plutôt à la campagne. Les renseignements épigraphiques indiquent comme propriétaires de ces fermes des vétérans, des magistrats municipaux, des pérégrins comme les *Augustales* et même des affranchis. Quand les fermes étaient placées dans la banlieue, elles s’appelaient *villae suburbanae.*

Le moins connu sous le rapport topographique et administratif entre les établissements de la province demeure le *vicus.* Le village développé spontanément, sans suivre aucun plan de systématisation, comportait nombre d’habitations dispersées, entourées de jardins et de terres de culture ainsi que de divers bâtiments attenants. Les rares édifices villageois mentionnés par les inscriptions sont ceux consacrés au culte. A la tête d’un *vicus* se trouvait un *magister* sans grande importance politique et qui pouvait tenir son siège administratif dans sa prcpre maison. Nais les documents épigraphiques de Dacie ne mentionnent pas cette sorte de magistrats, leur fonction étant simplement un *munus* et non pas un *honor ,* comme dans la ville. C’est seulement dans le monde minier, composé de certaines *génies Dalmalae* – *Pirustae* et *Baridustae* – transplantées en Dacie avec leur organisation habituelle en *kastella,* que l’on découvre un „maire“, mentionné dans les inscriptions sous le nom de *princefis.*

Şi fréquemment, sur les anciens emplacements des *vici,* l’on découvre une poterie rouge, ainsi que des briques et des tuiles accompagnant d autres fragments de produits de la culture matérielle romaine, cela ne prouve pas toujours la présence sur les lieux d’une

population de colons provenant du dehors. En effet, les Daces ont rapidement adopté la technique supérieure et les produits de leurs maîtres romains. Aussi, la présence des autochtones est-elle plus facile à dépister dans les nécropoles, du moins aux IIe et IIIe siècles de n.è., grâce au rite de l'incinération, bien que l'inventaire des sépultures soit lui aussi de facture romaine.

Les *vici* qui ont le mieux prospéré sont ceux situés dans les régions d une grande fertilité agricole et près des grandes routes marchandes, généralement occupés par dis colons. Alors que les villages des zones minières et de pâturages étaient d'un extrême pauvreté, leurs cimetières constituant de nos jours l'expression archéo- logique d'une économie des plus modestes. En effet, le *vicus* habité en grande-partie par les indigènes retardait toujours grandement sous le rapport économique et culturel. C'était là une conséquence de l'organisation introduite par l'empereur conquérant. La terre de la Dacie une fois conquise a été déclarée par Trajan *ager publiais* et distribuée comme telle par lui et ses successeurs conformément aux intérêts d'Etat. Les vétérans reçurent en don deux *jugera* de la meilleure terre, comme propriété personnelle dispensée de tout impôt foncier. Des groupes de citoyens, pérégrins ou personnes isolées venus en Dacie ont acheté de cette même „terre de l'Etat" des lots importants, soit en pleine propriété soit en tant que *possessores* avec l'obligation de payer un *tributuni. M&rae* les pâturages furent perdus pour les autochtones, car devenus la propriété de l'empereur ils étaient affermés à des *conductores,* qui perçevaient de lourdes et importantes taxes pour le pâturage. Mines, carrières et salines entrèrent également dans le *patrimonium Caesaris,* elles aussi exploitées par le fermage. C'est pourquoi les villages ne pouvaient prétendre à aucune prospérité économique ou culturelle. Cependant, il y avait des *pagani* indigènes qui se plaçaient sur un pied d'égalité économique et sociale avec les colons de l'Empire.

Dès le début les *canabae* épanouies dans le voisinage des nombreux camps de Dacie ont joui d'une bonne position économique grâce aux échanges. Les soldats étaient parmi les rares personnes possédant de l'argent et une certaine puissance d'achat dont bénéficiaient les produits agricoles et d'artisanat. Dans les *canabae* s'installent l'artisan, le marchand, le vétéran, les parents des soldats, ainsi que différents *cives Romani* ou pérégrins avides d'enrichissement et cherchant quelque sécurité. Dans certains camps on relève la séparation nette entre l'ancien établissement autochtone et les *canabae.* Ces-dernières sont le noyau d'un futur développement en *pagi* et *municipiu.* Elles constituaient les piliers de la domination romaine, avec une vie propre politique et administrative sous la direction des *magistri* et d'un *ordo.* Ici l'on parlait et écrivait couramment le latin (souvent même le grec), les soldats et les vétérans rédigeaient des actes et des lettres.

Une place à part du point de vue économique et administratif, du fait

des éléments d'urbanisme incipient et de certain confort qu'elles comportaient, était celle des stations thermales, fussent-elles *pagi* ou *vici.* Les nombreux vestiges d'édifices, ainsi que l'abondance des monuments épigraphiques et sculpturaux indiquent le grand flux des gens aisés qui les visitaient. Outre les installations thérapeutiques, il y avait des bâtiments spécialement affectés aux malades et des temples consacrés aux dieux protecteurs des thermes (Germisara et Băile Herculane).

Partant du point de vue économique, urbanistique et administratif, le *pagus* prenait rang entre le *vicus* et le *municipium.* Bien qu'assez nombreux en Dacie, notamment en tant que centres des *territoria,* nous n'avons des mentions épigraphiques relatives à des *pagi* qu'à Micia et Aquae en Dacie septentrionale. À l'origine, la plupart des *pagi* étaient de vieux centres tribaux daciques, autour desquels gravitait la vie économique des villages d'une certaine région. L'urbanisation a transformé ces bourgs par endroits en de véritables villes (Sucidava, Micia, Aquae en Dacie méridionale etc.), mais sans les faire accéder à la situation juridique d'un *muni- cipium.* La même lenteur dans leur ascension au rang de *municipium* ou *colonia* se manifeste également dans le cas de certains centres importants, tels que: Apulum, Potaissa, Porolissum, Tibiscum etc. 11 paraît que le principal obstacle (qui parfois l'empêchait définitivement) dans leur promotion était la présence d'une puissante garnison locale, maitraisse d'un *territoriwm militare,* qui du fait de leur transformation en *municipium* devait lui aussi se transformer et prendre un tout autre caractère administratif.

Les premières villes de Dacie ont été fondées à l'arrivée des Romains, car la Dacie libre ne connaissait que les bourgs, sorte d'agglomérations de caractère économique local et centres administratifs – religieux de type *oppida,* détruits par la conquête romaine. La ville de l'Antiquité n'était pas un simple conglomérat de maisons et de personnes. C'est seulement quand dans un établissement bien développé s'épanouissait une puissante vie collective, fortement cimentée autour de certains bâtiments publiques et d'institutions religieuses qui donnaient lieu à d'importants éléments d'urbanisme, qu'on pouvait parler d'une véritable ville romaine. Chaque ville de Dacie était sous la protection d'une divinité poliade à laquelle l'on consacrait un sanctuaire important (Aesculape et Hygie à Apulum, Fortune à Romula, Némésis à Sucidava etc.).

Au point de vue administratif, les villes municipes et colonies de Dacie se présentent avec les mêmes institutions que celles des autres provinces impériales. Retenons le fait assez rare dans le reste de ¡'Empire qu'elles choisissaient souvent en tant que premier magistrat, comme *praefectus qui-nquennalis primas,* l'empereur en personne qui délégait ses fonctions à quelque personnage de l'endroit.

Les villes rivalisaient dans la recherche de patrons puissants, sous le rapport politique aussi bien que pécuniaire, leur offrant des magistratures honorifiques, laïques et religieuses et leur dédiant souvent des monuments épigraphiques ou des statues. Pour l'amour de ces personnages puissants on envoyait mime des ambassades à Rome.

Pour autant qu'elle nous est connue, la ville romaine de Dacie était de

type occidental quant à son urbanisation, ses institutions, sa structure sociale. Le voisinage des carrières a maintes fois favorisé son développement urbaniste, grâce à la qualité de la pierre qu'on y retirait ou à la possibilité de confectionner des briques. Romula était une ville „de briques", c'est pourquoi ses traces épigraphiques sont bien rares, alors qu'Apulum, Sarmizégéthusa, Potaissa etc. étaient plutôt des cités „de pierre", disposant de bonnes carrière dans les environs.

En Dacie, les villes se sont développées partant d'anciens établissements autochtones, *canabae, pagi* ou *vici.* Chaque fois leur épanouissement est en directe relation avec les avantages économiques de l'endroit et la puissance coloni-

satrîce des éléments romains. Des fondations officielles on n'en voit qu'à l'époque de Trajan-Hadrien (Sarmizégéthusa romaine et Romula). Bien que selon les théories chères aux juristes romains la ville était un établissement essentiellement religieux, les réalités de Dacie prouvent que là du moins il s'agissait tout d'abord d'une fondation économique et administrative, juridique et urbaine, d'un endroit sûr, à même d'offrir une vie confortable aux classes aisées. Şi pour le reste de l'Empire l'apogée du développement économique et urbaniste des villes se manifeste du temps des zVntonins, en Dacie il n'a lieu qu'à l'époque des Sévères. En effet, la plupart des édifices civils et militaires de certaine importance, la plupart des monuments épigraphiques et sculpturaux qui ornent les villes et les bourgs de cette province s'insèrent chronologiquement parlant entre les règnes des empereurs Septime Sévère (193—211) et Philippe l'Arabe (244 – 249).

Les seules villes fondées officiellement en Dacie, avec le respect des plans typiques aux colonies militaires et des principes de l'urbanisme religieux des Romains sont *Ulpia Traiana Dacica* (Sarmizégéthusa) et *Romula,* où l'on retrouve le croisement dans le forum des deux grandes artères: *cardo* et *decumanus.* C'est ici que dès le début l'on voit s'installer d'importants noyaux de vétérans et de citoyens romains. Ces villes se modèlent sur Rome, rendant son image provinciale par leurs institutions publiques et religieuses. Cela ne les empêche pas néanmoins à l'époque où leur fleurissement bat son plein, c'est-à-dire durant la première moitié du IIIe siècle, de présenter des quartiers périphériques dont le développement n'est plus soumis à aucune systématisation. La disposition des édifices publics ainsi que celles des maisons particulières ne suivait pas toujours un plan préétabli: maintes fois des espaces libres, affectés à différentes destinations, les séparaient. Dans ces villes, développées de point de vue urbaniste de manière anarchique, l'on ne retrouve plus aux endroits indiqués par les architectes théoréticiens l'emplacement du forum, des temples, du capitole, des thermes, des amphithéâtres etc. Le respect partiel des canons de l'urbanisme romain n'apparaît que lorsqu'il s'agit du centre même de Sarmizégéthusa.

Le répertoire des *municipia* et *coloniae* de Dacie ne comporte que dix noms de centres urbains: Ulpia Traiana (Sarmizégéthusa), Napoca, Romula, Drobeta, Dierna, Tibiscum, Apulum, Ampelum, Potaissa et Porolissum. D'autres cités, bien que possédant les éléments urbains

nécessaires à leur promotion municipale, n’ont cependant jamais accédé à ce rang; il s'agit de Sucidava, Aquae en Dacie inférieure, Micia et Alburnus Maior.

Nombre des édifices publics destinés au culte ou appartenant aux collèges nous sont connus aujourd’hui grâce à la découverte de leurs ruines et des inscriptions qui les consacraient. Ces documents épigraphiques relèvent l’importance de la contribution pécuniaire des pérégrins de la classe riche dans la construction de ces édifices: nommons d’abord les *Augusiales et* les affranchis. L’aristocratie locale, qui tenait entre ses mains le pouvoir, aristocratie se composant surtout de membres de l’ordre équestre et de vétérans, d'accord avec le gouverneur et les patrons muni

cipaux s'érigeait de manière complètement abusive en tant que fondatrice ou restauratrice de ces édifices. l'armi les bâtiments laïques les plus fréquents à la ville notons les bains publics, offrant souvent un caractère mixte civil et militaire. Les riches seuls possédaient des bains privés dans l'ensemble de leurs habitations. Les. thermes publics étaient également ouverts aux riches et aux pauvres, et les centres- importants possédaient des thermes avec des bâtiments affectés spécialement aux femmes. Partiellement connu nous est seulement le *forum* de Sarmizégéthusa. Sa fonction, comme dans la plupart des villes, était économique; c'était là qu'à des jours fixes avaient lieu l'échange des marchandises apportées par la population du *territorium.* La *curia,* édifice à destination politique et administrative symbolisant l'esprit oligarchique romain, bastion de l'aristocratie provinciale romaine en tant que pilier de l'Empire, nous est connue au point de vue archéologique seulement à Romula. Mais cette sorte de „mairie" existait dans toutes les villes de Dacie" se faisant remarquer par les salles spatieuses dont elle disposait pour les séances du conseil des décurions. Pour ce qui est du théâtre, nous n'avons aucun renseignement, alors que *Y amphithéâtre* est toujours présent dans les cités avec un important noyau de citoyens romains ou avec de garnisons puissantes (Sarmizégéthusa, Porolissum, Apulum). Les spectacles attiraient aussi la population rurale vivant dans le territoire de la ville. D'importance minime sont les aqueducs (toujours souterrains). La province disposait d'un riche réseau hidrographique et les agglomérations urbaines- n'arrivaient pas à un développement tel que les fontaines publiques ne suffisent plus aux besoins de la population. Tumulaires ou planes, les nécropoles étaient situées, au long des voies d'accès dans la ville; les sépultures tumulaires étaient le propre de la classe aisée, alors que les pauvres se contentaient de tombes planes. La forte persistance de l'incinération jusqu'au IIIe siècle indique l'importance numérique- des autochtones.

L'histoire du développement municipal en Dacie connaît quatre étapes principales, marquées par des promotions au rang de *municipium* et *colonia;* elles coïncident avec les règnes de Trajan, Hadrien, Marc Aurèle et Septime Sévère. Il n'y a aucun témoignage dont on puisse déduire qu'après le règne du fondateur de la dynastie des Sévères les empereurs ont continué à accorder cette sorte de faveurs insignes aux villes de Dacie *(Constitutio Antoniniana?).* Tous les historiens ont remarqué que dans aucune autre province le *jus Italicuni* ne fut accordé şi rapidement et avec la même générosité qu'en Dacie. Ces faveurs étaient notamment occasionnées, par les visites impériales, comme ce fut le cas de celle faite par Hadrien en 124. À la veille de ces visites, on procédait à l'exécution ou la restauration de certains, édifices et les places publiques regorgeaient de statues et d'inscriptions en l'honneur de l'empereur.

Certaines villes, voire certains bourgs bénéficiaient d'autres revenus que ceux retirés des produits agricoles du fcmtoriwm; c'était le cas des ports, des villes minières ou de celles développées à proximité des salines ou bien des frontières, ce qui facilitait les échanges avec le monde barbare etc. Mais les *stationes portorii* ont

beaucoup entravé la vie économique locale, de ces dernières. Les associations pro- Îessionnelles ont largement contribué au développement de l'échange à l'intérieur •et de l'exportation, grâce à l'abondance de leurs produits. L'archéologie, par ses ■documents épigraphiques et ses découvertes, atteste la spécialisation de certaines villes dans la production de marchandises d'un genre précis: les tissus de laine à Apulum, les parures d'or à Aiburnus Maior et Ampelum, les pierres gravées à Romula, le coulage du plomb à Sucidava, et ainsi de suite. Les collèges d'artisans •étaient puissants; ils disposaient de sièges leur appartenant en propre et de patrons influents qui défendaient leurs intérêts économiques. C'étaient eux les fournisseurs •de l'armée et l'organisation paramilitaire dont ils jouissaient qui constituaient une protection pour la cité contre les incendies et les autres calamités. Ces artisans de la ville ont tâché d'imiter les marchandises d'importation très demandées sur le marché local (vases sigillés, lampes, objets de métal), contribuant de la sorte à la ruine de certains grands ateliers de l'extérieur qui vivaient grâce aux produits exportés •en Dacie. Organisés en *collegia,* les artisans, de même que les marchands organisés en *convenais,* ont dirigé sur la ville le flux de la monnaie. C'est pourquoi la ville ■se pose sur le même rang que le camp dans l'exploitation du monde rural, ainsi du reste que les *conduc tores,* les grands propriétaires terriens et les fonctionnaires impériaux.

Grâce à l'abondance relative des documents épigraphiques, le seul élément historique mieux connu en Dacie est cette mosaïque de nations résultée du processus colonisateur. La totalité de la population libre d'un centre municipal portait le nom de *civitas* (Kornemann, *RE.* Suppl. 1—2, col. 300 suiv.), comme c'était le cas de Romula. En Dacie, les formules courantes étaient *respublica, municipiwn* et *•colonia* (Gostar, *OD,* p. 262, n. 5). Dans les villes et les bourgs d'une certaine importance on retrouve souvent le *conventus* composé de *veterani* et *de cives Romani.* Ils sont les éléments qui jouissaient par *Vadsignatio* de la propriété de lots de terre pris sur *Vager publions* et de ce fait supports de la classe dominante et de la romanité à laquelle était confié le pouvoir local. Mais les vétérans et les citoyens romains ne constituaient pas la majorité, étant submergés dans la masse des autochtones et des pérégrins colonisés dans la province. Des groupes importants de *nationes* se sont implantés dans certains centres urbains: les Pontobithyniens à Apulum et les *Galatae à* Napoca, par exemple; ces groupes étaient organisés en collèges religieux et nationaux. Les pérégrins introduisent en Dacie leurs cultes *(dii patrii),* dont la variété combinée avec les cultes latins mène à un syncrétisme qui s'oppose aux cultes des dieux adorés de préférences par le monde rural *(Silvanus d ornes ticus, Liber Pater, Terra Daciae* etc.).

Au sein de la population des villes se dessine nettement l'ordre équestre, de caractère aristocratique fermé, avec des fonctions municipales héréditaires. Du point de vue hiérarchique, après eux suivaient les citoyens libres, les pérégrins et les affran- •chis enrichis, ensuite venaient les fonctionnaires recrutés toujours de la classe des affranchis ou de la classe des esclaves publics, les pauvres et les esclaves. Dans •certaines villes, la classe des pauvres était assez nombreuse, ce qui imposait l'or- ,ganisation *d'annona* pour leur nourriture et le don gratuit de l'huile dans les bains

publics pour leur permettre d'en oindre leur corps. Cette classe pauvre était également nombreuse dans les villages et c'est elle qui fournissait les contingents de *latrones,* mentionnés par les textes épigraphiques.

Certains éléments de cultures se dessinent à la ville et dans les maisons- riches. Les oeuvres poétiques sont toutes des imitations des modèles courants de la province; les grands centres étaient doués d'écoles publiques et les tailleurs de pierre travaillaient leurs monuments d'après des albums. A la campagne, le vétéran et le propriétaire foncier étaient les seuls à savoir lire et écrire.

Le déclin économique et culturel, parallèle au déclin de l'activité édilitaire, commence à se faire sentir dans les villes et les bourgs de Dacie après le règne de l'empereur Dèce (249 – 251). Les premiers à en souffrir des pillages barbares sont les établissements de Dacie méridionale et cela du temps même de l'empereur Philippe l'Arabe. Les centres de Dacie septentrionale, entourés de leur *corona montium* ont joui d'une certaine sécurité jusque sous le règne de Gallien. Après l'invasion des Carpes en 244 – 247, les principaux centres de Dacie inférieure (Suci- dava, Romula, Drobeta, Aquae) commencent à prendre des mesures pour s'assurer des fortifications; ils s'entourent de remparts, dressés à la hâte et d'une construction assez peu résistante, pour lesquels on détruit des nécropoles, ainsi que des édificés publics et privés. Les riches commencent à quitter la ville, cherchant la sécurité à la campagne ou sur l'autre rive du Danube. Seuls les pauvres persistent à vivre dans les centres urbains juque vers les IVe – Ve siècles. Le rétablissement de la domination romaine dans le sud et le sud-est de la Dacie ne contribua guère à la nouvelle urbanisation de ces contrées.

Les villes et les bourgs de Dacie n'eurent pas le sort de leurs congénères occidentaux qui se sont mués en centres féodaux fortifiés. Après une longue agonie, leurs noms se perdent en même temps que leurs fonctions économiques. Aussi, les villes d'ajourd'hui ne sont elles pas leurs successeurs directs, tout au contraire, formées indépendemment, elles ont pris même une part à la destruction des premières. Comme principaux auteurs du déclin de la vie urbaine en Dacie, il convient de noter d'abord les Carpes, suivis par les Goths, les Gépides, les Huns et les Avars. Pour eux la ville n'était que l'instrument principal de point de vue militaire et politique de l'Empire dans le processus de romanisation qu'il poursuivait. Cette haine de la ville romaine qui animait les Barbares ainsi que les peuples subjugués de l'Empire explose de manière pregnante dans l'invective du rebelle breton Galgacus, adressée à la ville qu'il juge coupable du changement survenu dans l'âme des non-Romains qu'elle a habituée à l'esclavage (Tacite, *Agricola,* (XXX —XXXII). La population appauvrie des villes daces s'installe après le départ des autorités romaines dans les édifices publics, les transformant soit en habitations soit en bastions de défense en cas de siège. Cette population romane des villes et des campagnes usait encore avec confiance, pendant la période comprise entre le IIIe et le VIe siècle, de la petite monnaie de cuivre romaine. Elle continuait aussi à visiter périodiquement les foires du bord du Danube, procédant là à l'échange des produits et des marchandises.

INDICE

L.A. Augus 116
-C.A. Valeriaaus 117
Abedallath 168, 178
ab instrumentis tabularii 186, 187
abraxas 251, 335
Abrud 196
Abuccia Claudiana 301
accubitum 82
Achilleus 168
Acidava 138, 323, 342, 346, 356-357, 361
Acilius Dubitatus 231
Ackner J- no, 114, 118, 119 128, 129, 137, 139, 143, 170 195 - 204, 208, 219, 229, 236 241, 257 -258, 264, 267
Acmonia 43
actarius 247
actarius praepositi 354
actores 27, 40, 106, 165, 166, 235, 237, 270, 300, 320
Adamas 168
Adde Bar Semei 188
ad annonam publicam 100
Ad Aquas 22, 115
adiutor tabularii 90, 102, 186
Ad Mediam 19, 23, 25-26, 30-34, 36
Admutrium 296, 300, 303, 312 Ad Pannonios 34, 35, 377, 389 Adrastea 44
Adrastilla 168
Adrastus 101
adsignatio 384, 396
aedes 97, 153, 177
aedes Augustaliura 79, 81 aedicula 123, 255
aediles 83, 226, 214, 261 aedilicius 20,] 164, 225, 350
P.Ael. Aelianus 66
P.Ael. Theimes 88
Aelia Adiuta 99
Aelia Ammis 300, 308
Aelia Andena 101
Aelia Calpope 228
Aelia Cassia 101
Aelia Epictesis 66
Aelia Eutychia 300, 308
P. Aelia Fiorentina 40
Aei. Habibis 40
Aelia Hygia 125
Aelia lanuaria 272
P. Aelia lagenua 40, 237
Aelia lulia 274
Publia Aelia Juliana Marcella 167
Aelia Maximimia 232
Aelia Muciale 228
Lucia Aelia Nices 40
Aelia Paulina 237
Aelia Prisosta 234
Aelia Romana 109
Aelia Silvana 253
Aelia Sura 228
Aelius 103
T. Aelius Aelianus 293-294
Publius Aelius 224, 230
Cn. Aemilianus 292, 301
P.Ael. Antipater 27, 166
P. Aelius Antipater lulianus Ge- nialis 167
T. Aelius Arrianus Alexander 96
Publius Aelius Ariostus 20, 36 P. Aelius Artemidorus 141 Aelius Bassus 300
Aelius Bolhas Bannaei 213
Aelius Candidinus 352
Aelius Ceier 264
P. Aelius Crescentianus 276
P. Aelius Dacianus 225
Aelius Deiotarus 158
Aelius Dines 238
Ael. Diogenes 44
Aelius Dionysius 198
P. Aelius Diophantus 300, 308
P.Ael. Euphorus 121
P. Aelius Euthymus 166
P. Aelius Fabianus 225
Aelius Firmus 246
P. Aelius Fuscus 276
P. Aelius Gemelus 154
P. Aelius Genialis 157, 166, 167
Aelius Germanus 349, 352
Aelius Helpizon 300
P. Aelius Honoratus 276
L. Aelius Hylas 141
Primus Aelius lonicus 295, 300, 308
P. Aelius lulianus 166, 167, 230, 253
M. Aelius lulius 133
Aelius lulius 235
P. Aeiius M... 273
Aelius Manneus 255
P. Aelius Marcianus 226
P. Aelius Marcellinus 261
P. Aelius Marcellus 152. 166
P. Aelius Marus 121, 270
P. Aelius Maximus 180, 225, 235
Aelius Mucapor 265
P. Aelius Onesiraus 156
T. Aelius Paulus 240
P. Aelius Paulinus 264
Aelius Primitivus 300
Aelius Proculus 232
P. Aelius Probus 224
p. Aelius Quintus 273

P. Aehui Kulinut 158
1*. Aellu* SHvanua 153
p. Acliui Strcuuu» 156, 153, 187, |«6, 263
A«hut Syiv 228
I* Aeliui Syrui 156
Arliui Tato 253
p. A«Uua Tertiui 139
A«liu* Theuprope*
Aellu» Ti Han UI 352
P. Acliu» Traian ui 225
Publiui Aeliui Ulplus 4 1
Aci. Valentinul 125
P Aeliui Valeriunui 156, 352
Arliui Valoi 336
Acliu» Veteranul 352
P. Aclius Victorinus 227
Arliui Villanus 225
Arliui Vitalianus 248
T. Aclius Zeuxis 294
Ariuilia 169
Artnilîus Hermes 169
Arpicadus 197
Arpona regina 267
Arquensis 319
Acquuin 169, 188
Aesculapius 27, 90, 133, 155, 159, 161, 185, 187, 188, 240, 257, 281, 364, 381, 393
Aesculapius dominus 160
uetoma 157
Afila 188
Afumaţi 320
Africa 36, 73, 101, 227, 293,350
Afrodita 95
agens curam stationis 261
agens in muñere stationis 261
agger 270, 297, 315 -316, 346, 362
ager publicus 380, 384, 392, 396
Agnaviae 43
Agnita 175
Aghireşu 232, 233
Agri) (vale) 253, 254
Agrippianus 228
Agrippina (domo) 134
Ahilé 95
Aia Nandonis 213
Aion 317
Aitón 209. 210, 218
Aiud 176, 179» 180, 205
Aijii 47, 50
ala 125
ala 1 Asturum 281
, ala 1 Batavorum 206
ala I Bosporanorum 122, 133, 272, 273
ala I Claudia 358
ala Frontoniana 264
ala Gallorum 278, 279
ala 1 Hispanorura 350, 358
ala I Hispanorum campagonuin 122
ala I Ituracorum 122
ala I Maurorum 38
ala I milliaria 234
ala numeri lilyricorum 270
ala Palmyrenorum Porolissen-sium 247
ala I Pannoniorum 122
ala II Pannoniorum 224, 236, 237, 238
ala I Siliana 230, 231, 254, 281
ala I Tungrorum Frontoniana 53, 265-267.
Alba lulia 76, 120, 142, 144 -180
Albota 374
Albucius 351
album 228
Alburnus Maior 132, 183, 184, 193, 194-204, 240, 252, 383, 384, 394, 396
Alexander 188, 198
Alexander Antipatri 198
Alexandria 41
Alcxandriana 31
Alexandria Troas 349
Alföldi A. 56, 67, 241, 251, 377, 389
Alincum 244
allumnus 178
Almaşul 234, 255
Almaşul Mare 185, 189, 190, 233 -235, 252
Almaşul Mic 180
Altheim Fr. 250, 256
Alun (loc) 111
Aluniş 270
Alutela – Alutus 371
alveus 84
AmărAştii de Jos 337
Amărăştii de Sus 323, 337
Amasia 140
Ambiurus 320
Amethystus 168
a militiis 235
Ampeium 184
Arapelum 132, 173 183-190 193, 194, 196, 383, 384, 394 396
amfitoatrul 85, 155, 146, 383 395
Ammianus Marcellinus 57
Ampoiul 146, 176, 178, 184 185, 196
Ampoija 178
Amutria 303, 313
Amutrion 303
Amutrium 310
T. Ancharius Octavius 97
Anchialos 331
ancipiti periculo 77
Andrada Bituvantis 213
Anduena Batonis 197
Andunocnes 197
Anglia 66
Angustia 128, 243, 278 -280, 283, 372, 377, 389
Annianus 276
Anicctus 168, 335
Anina 61
Aninas 40
Annaeus 197
Annaeus Saturninus 158
Annescs 197
annona 385, 396
L. Annius Fabianus 100
Anteu 21
Antina 342, 343
Caius Antonius Crispinus (ma gister pagi Miciensium) 124
Ulp. Ant. Quintus 20
L. Ant, Secundus 177
Antiochus 168
Antipater 101, 153, 164, 165, 168, 198
P. Aelius Antipater Marcellus 167
Anthimus 101
Anthus 101
antistes 167, 177
L. Antistius Onesimus 132
Antonia 45
Antonia lulia 166
Antonia Protogenia 109
Antonia Sisiata 109
Antoninii 382, 394

Antonin Piui 28, 31, 53, 166, 179,192, 225, 244, 247, 253, 273, 265, 278, 281, 292, 293, 305, 310, 312, 313, 318, 326, 337, 349, 352, 359, 360, 363, 372
p. Antonius Valens 97
Antonius 158, 331
C. Antonius Agrippinus 225
M. Antonius Fabianus 21
C. Antonius lulianus 319
L. Antonius Marin ianus 246
M. Antonius Onesas 162
C. Antonius Rufus 21
M. Antonius Sabinus 140
M. Antonius Saturninus 188
P. Antonius Super 82
P. Antonius Valens 248
C. Antonius Valentinus 226
M. Antonius Valentinus 99
Antonius Zoilus 354
Antrocius 168
Ansamenses 262
Apa Cioroiului 315
Apadia (sat) 50
„Apa Mică" riu 77, 88
Apa Sărată 374, 375
Apahida 229, 230
Apalaustus 198, 200
Apele Vii 357, 360 apodyterium 83, 85, 347
Apóidul de Jos 139
Apóidul de Sus 139
Apollinaris 353
Apollinaris Aristea 352
Apollo 206, 235, 240, 257, 317, 349
Apollo Granus 92
Apollo Pythius 136
Apollodor din Damasc 291
Apollodorus 168
Apolloíanes 101
Apollonia 130, 331
Apollonius 168, 198, 353
apparatorium 154
Appion 48
Appulus 144
Apula 146
Apulia 141
Apulensis 76, 295, 299
Apulensis (sclav) 168
Apulensis colonia 146
Apuli 144
Apulum 17, 27, 28, 57, 58, 75, 76, 90, 92, 95, 97, 106, 111, 115, 120, 121, 125, 128, 130, 133, 135 – 137, 139 – 143, 144- 182, 184, 188, 197, 200, 206, 210, 213, 218, 221, 224, 226, 271, 272, 289, 372, 381 – 385, 393, 394, 396 Apus flumen 47, 48 aqua inducta 87 Aquae 24, 75, 94, 103, 106, 108, 110, 1 13, 1 15-118, 120, 126-128, 131 -133, 154, 303, 306, 310 – 313, 315 – 323, 377, 378, 381, 383, 385, 388, 389, 392, 394, 397
Aquae Calidae 130 Aquae Herculis 24 Lucretius Aquila 158 Aquincum 244 Ara Augusti 79 Arad 55
Aradul Nou 58
Arcadiu 22, 216, 281
Arcalia 259 Arcani 364 arcarius 102
Arcidava 47, 48 architectus 331
Archiud 269 area 92 Area Caesarea 350 arena 85 Arieşul 202, 207, 209, 211, 217, 218
Arcobadara 269
Ardealul 279 argentarii 200, 202
Argeşul 369 Argetoaia 312 Arieş 196
Ariuşd 278 Arm aş (loc) 334
Armeoius 318, 335 Arria Mama 197
Arria Saturnina 293 C. Arrius Antoninus 134
L. Arrius Probus 177 212, B.F. Atto 351
C. Arrius Quadratus 79
M. Arrius Saturninus 293
Artemidora 63, 168, 198
Artum 199
Aruncuta 219
Arutela 366, 3?4
Arz G- 140
Arzaces 198
Asclepia Chrona 300, 308
Asclepiades 168
Asclepiodote 228
Asclepius 135, 198, 229
Asclepius Asclepiades 300, 308
Septimius Asclepius Herines 155, 156, 160, 166
Asia Mică 130, 140, 162, 164, 169, 185, 211, 224, 329, 354
Asiani 228
Aspendus 329
Astarte 163, 227
Atargatis 163, 353
Ataşa soror 217
Atena 168
Athenaeus 332
Athenodorus 168
Atilius Celsianus 206
C.Atil. Eutyches 156
L.Atil. Faustinus 124
Atimetus 222 atrium 79 Attalus 168
CL Atteius Celer 151
Atticus 156, 168, 270
Attila 22, 303, 338, 340, 341
Attis 134, 186, 266, 333
T. Attius Divixus 160
Sex Attius Secundinus 97
Aţei 174
Audarus 20
Augmonia 43 augures 111, 156, 225, 226, 248, 250
Augusta (oraş) 322
Augusta Treverorum 151, 159, 169, 295, 299
augustales 33, 82, 83, 113, 125, 156, 157, 214, 226, 293, 379, 383, 391, 394
Augustales municipii Aurelii Apuli 155
augastahs coioniarum 152
Augustalis colonia« Drubetae 293
Augustaiis municipii Aelii Ha; driani 226

Augustali* municipii Septim ii Potaiiicnaiunj 215
Augustus 26. 32, 55. 58. 144, 322
M. Aur. Au... 215
Aurelia Bassina 234
Aurelia Calliroe 308
Aurelia Flora 133
Aurelia Italic* 133
Aurelia Plotina 175
Aurelia Rogata 32
Aurelia Sabina 240
Aurelia Sevcra 329
Aurelia Tsinta 260
Aurelian 22, 58, 138, 207, 216, 222, 243, 302, 318, 338, 340, 360, 387, 397
Aurelius 329, 359
L. Aurelius 331
Marcus Aurelius 225, 231
Aurelius Adlutor 201
Aurelius Alexander 159
Aurelius Alpinus 125
Aurel. Annianus 45
T. Aurelius Aper. Delmata 187, 188
Aurelius Aquila 214
T. Aur. Arimo 127
Aurelius Antonius 331
Aurelius Aurelianus 359
Aurelius Babus 228
Aur. Bassus 28, 234
Aurelius Bassinus 164
Aurelius Brisanus 265
Aurelius Callistratus 158
Aurelius Calminus 351
M. Aurelius Calpurnianus 133
Aurelius Carinus 240
Marcus Aurelius Cassianus 213
Aur. Castor 169, 248
M. Aurelius Comatius Super 153, 154, 167
Aurelius Cotes 260
M. Aurelius Chrestus 154, 158, 177
M. Aurelius Cresceas 133
M. Aurelius Dassius 232
M. Aurelius Decianus 351
Aurelius Decimus 175
Aurelius Demi 234
Aurelius Ditugentus 238
Aurelius Dionisius 158
Aurelius Enthimus 140
Aurelius Epicatius 216
Aurelius Eudoxus 158
Aurelius Fabius 240
Aurelius Faustus 3S, 53
M. Aurel. Fortunatas 98
Aurelius Flavus 159
M. Aurelius Frontonianus 237
T. Aur. Geminiauus 27
Aurelius Godes 158
Aurelius Gorgias 216
Aurelius Gratinianus 304
Aurelius Heraclitus 295
Aurelius lulianus 297
Aurelius lulius 295
Aurelius Longinus 294
Aurelius Masinnus 234
Aurelius Menander 158
Aurelius Mercurius 297
M. Aurelius Moenenus 260, 265
Aurelius Mucatius 265
Aurelius Mucapor 231
F. Aurelius Narcissus 159
M. Aurelius Papia 226
Aurelius Peditianus 32
Aurelius Peditus 32
T. Aur. Primanus 116, 124
Aurelius Primus 248
Aurel. Pussinnus 101
Aurelius Reatinus Birsi 217
Aurelius Reburus 240
Aurelius Sataras 217
Q. Aur. Saturniuus 82, 100
Marcus Aurelius Secundus 40 225
Aurelius Secundus 215, 226
Aurelius Severinus 240
Aurelius Speratus 269
Aurelius Statius 154
Aurelius Super 215
Aurelius Tato 237
Q. Aurelius Tertius 94, 100
Aurelius Themacs 265
Aurelius The men ti anus 265
M. Aurelius Theodotus 162
Aurelius Theophilus 248
M. Aurelius Timon 156
Aurelius Timotheus 216
L. Aurelius Trophimus 159
Aurel. Tzolotus 206
Aurelius Valentinus 97
Aurel. Valens 45
Aur, Vales 28
T.Aur. Verus 124
L. Aurelius Verus 276
Mar. Aur. Veteranus, praefectus legionis XIII Geminae Gallenianae 28
M. Aurelius Veteranus 213
Sex Aurelius Victor 343
M. Aurelius Vitalianus 229
Aurelius Zosimianus 216
Austria 76
Automedon 95
auxilium primorum Daciscorum 302
avarii 341
Avedaia 178
Avianus 166
Avita 273
Avitus 241
Titus Avitus Germanicus 281
Avram lancu (sat) 202
Q. Axius Aelianus 93, 109
Axius Aelianus lunior 90, 101.

Baal 164, 357
Baba (ioc) 169
Babavar (loc) 232
B&beni 357, 367
BAbiciul Episcopiei 359
Bacancis 47
Bacchus 136, 302, 317, 339, 358
Baciu 224, 230
Bacsitorok (loc) 230
Băcia 113, 118
Băcila (loc) 334
Badones regine 164
Baebatia Gamicen 33
D. Baebatius Chrysautus 33, 82
Baetica 350
Baesus 197
Bahna 294

Baia (loc) 178, 195

^¡¿ia dc Aramă 362
Baia de Arie? 292
Baia de Cri? 192, 193
Baia din Faţă 185
Băile Herculane 19, 21, 24 – 28, 31 -35, 119, 132, 166, 294
Băileşti 320
Băiţa 191, 237
Băişoara 202
Balata (sat) 126
Bala de Jos 307
Bălăci A- 51
Băleşti 364
Bălceşti 313 balneum 154, 264
Baloteşti 295, 306
Balta Verde 306
Baltis 164
Bal? 361
Băluţă Cloşca 158, 171
Bálvány (loc) 256
Bana 40
Banat 6, 21, 22, 25, 31, 38, 43, 45, 47, 49, 52, 54, 55, 57, 58, 61 -66, 68-70, 146, 351, 371
Băneasa 374, 375
Baniţa 110
Bannoluccus 351
Baraolt 277, 280
Barbaracas 40 barbaricum 244, 266
Bărcăcilă Al. 29, 290, 307
Barcas 63
Barbadadus 168
Baricius Mâlc f. 259
Baridustae 183, 197, 199, 379, 391
Barierea Craiovei (loc) 300
Barnea I. 251
Barsemia 40, 63
Barsemon 101
Barza (loc) 192 basilica 214, 340
Bassus 33, 133
M. Bassus Aquila 89
Bassinus 168
Bassius 101
Bato 197, 253
Batoţi 305
Băţălar 117
Bebellahamon 88, 89
Bechet 334, 338
Becicherecul Mare 53
Beclean 266
Bedarus 213
Belareca (riu) 30, 32
Belcin 321
Belgia 295
Belgus 247
Beli ic us Alexander 200
Bellinus 21
L. Bellius Saturninus 179 benedictio latina 62
Beuefal 88
beneficiarius coasularis 177, 199, 226, 254, 260—262, 277
Benic 179
Berciu I. 95, 136, 142, 155, 158, 162, 170, 171, 181
Berciu D. 179
Berghiu 170
Bericio 81
Beriu (riu) 134
Berkeszi I. 29, 36, 56, 59—65
Beronice 168
Bersa (pirlu) 118
Bersanes 168
Bersius 168
Berzobis 47, 48
Berzava (rin) 49, 54
Berzovia 47, 48, 49, 54, 69
Beşevliev V. 225
Beţa 180
Betera 372
Betz A. 88
C. Betulus 168
Beus 197
Beusas 197
Biertan 174
Bilag (deal) 176
Biserica Albă 48, 139, 140
Biserica Spartă (loc) 30
Biserica Veche (loc) 344
Bisius 197
Biso 197
Bistreţ 322
Bistra (rlu) 37, 43, 44, 45, 202
Bistriţa 243, 304, 366
Bithynia 156, 164, 188, 196
Bithus 260
Bivolari 366, 371
Biele? 305
Birseşti 364, 367
Blrca 321
Blaj 173
Blaremberg VI. de 355
Blandiana 135, 136
Blandas 135
Blasa 259, 260
Bobaiţa 306
Bobilna 131
Boboaia (apă) 315
Boca 337
Bocinius Fronts 273
Bocşa Montană 61, 62
Bodor A. 164, 222, 227, 239, 240
Bogata 207, 275
Bogdana 257
Böhm L. 33, 51, 65—67
Bojeriţa (loc) 189
Bold (Loc) 359
Boleszny A. 33, 35, 36
Boian 174
Boianu Crasnei 257
Boiţa 366, 372
Bolduţ-Boian 219
Bologa V. 160, 233, 234, 241, 252, 256, 257, 263
Bolliac C. 309, 324, 343, 364
Bolvaşniţa 30, 32, 36, 61, 62
Bona 213
Quintus Bouio 169
Bononia 22
Bonţ 236
Bonus Deus Puer Posphorus 151
Bonus eventus 162
Bonus puer 161, 222
Borafas 40
Bordenache G. 319, 335
Borlova (loc) 36, 62
Boroneasca (loc) 368
Boroşneul Mare 279
Boroşteni 364
Borta (loc) 205
Bersec 272
Borşa 235
Boruga (plrîu) 54
Borza Al. 9, 23, 29, 33, 35, 36, 42, 46, 55, 58, 60, 67
Boşorod 118
Bote? (deal) 135, 185, 197
Botoşeşti-Paia 303, 312, 313 botum 218
Bour (loc) 313
Boz 141

Bozasca (loc} 367
Ho*na 254
Bozovici 35
Brabefi 337
Brabova 313
Brad 184, 191 -193
Bridiceni 364
Brandis 67
Bran (pas) 375, 376
Brauisca (loc) 120, 121
Braniştea 312, 334
Braşov 283, 376
Brastavăţ 337
Brătaş 279
Brazda lui Novac 305, 31!, 339, 340, 374
Bretelia (loc) 120
Breaza (loc) 187, 195
Breazova 103, 104
Brebi 244, 256
Brebul 50
Breite (ioc) 175
Bretea Mureşaaă (loc) 104
Bretea Română 103, 109
Bretea Streiului 103, 104
Breţcu 268
Brezoi-Văratec 371
Breznifa 294
Brezuica 359
Bricena 213
Briseaus 237
Britannia 325
Brittoni 132
Brincoveneşti 206, 268 -270
Briocoveni 360
Broşteanu P. 36, 46, 50, 51, 119
Brucla 132, 176, 182, 186, 205
Brutia 179
Brutus 333
Bubalus 101
Bucerdea-Vinoasă 176, 178
Buchin 36
Buciniş (loc) 337
Bucium 196, 197
Buciumi 252 – 254, 257
Bucoşniţa 36
Bucova 44, 45, 79, 126 313
Buda 76
Budapesta 6, 120, 211, 244
[illegible]23“y >73_ ™ 23-. 240, 244, 246, 254, 257
Buduläu (loc) 233
Bulci 59
Bulgaria 248, 327, 336, 345 375
Bumbe?ti 289, 303-307, 310, 362 -364, 368
Bune$ti 237
Buracu C.I. 33
Burg (loc) 174
Burgstädtel (loc) 175
burgus 259, 278, 375
Buridava 366, 371, 387, 397
Burgstatt (loc) 281
Burila Mare 305
Burticum 135
Butae 43
Butes 116
Butoie$ti 303, 312
Butuci (deal) 178
Buzäul 279
Buzia$ 55
Buzna Cozlarului (loc) 50

Cacaleji (sat) vezi Izvorul
Căciulata 371
Căciulăteşti 337
Cacova (sat) 180
Cacus 306
L. CaeciJius Caeciliaaus 273
Caelestis Augusta 161
Caelestis Virgo 90
C. Caelius Salvianus 237
C. Caerelius Sabiuus 153, 162, 189
canabae 35, 53, 130, 144,149, 151, 166, 210, 211, 243,249, 252, 255, 264, 272, 280,306, 371 -374, 380, 382, 392, 393
canabae leg. XIII Gem. 151, 200
Canalul Morii (loc) 65, 236 Canonia 47
Const. Cantacuzino Stolnicul 289
Cantacuzino Gb. 350, 375, 376
Cantemir Dimitrie 289, 342, 343
Caracalla 27, 92, 97, 99, 110» 127,162, 164, 214, 231, 244, 246, 247, 250, 253,260, 265»
Caesarea Mauretaaiae 293
Ciianu (loc) 191, 229
Calafat 304, 320
Călan 105, 116
Călăraşi 206, 207, 210
Călăraşu 334
Calbor 178, 282 caldarium 84, 297
Calea Zalăului (loc) 256
CăHmâneşti 371
Călineşti 371
Callicles 101
Caoniţa (loc) 66
Cappadocia 140, 350
Caput Bubali 47, 50, 377, 389
Caput Stenarum 138 —140, 366, 372
Callinicus 216
Callistbenes 226
Callistratus 58
Callistus 166, 168, 187, 188, 198
Callisthus 308
Callityche 101
L. Calpurnius 132
Calpurnius lulianus 27 Călugăreasca (loc) 321 Călugăreai 227, 268, 271
campana 93
campestres 92
Capito 320, 349
Capora 244
Căpriţa 50
capsarius 83
Capul Bourului (loc) 50

269, 272, 276, 293,311, 312,
334, 359, 363, 367, 375
Caracal 346, 359
Cărăciu 192, 193
Cărămidă (loc) 113
Cătini (Merzidorf) 55
Caransebeş, 17, 34, 35, 39, 42

Carantina (loc) 305
Caraş 48 carceres 246
Carcopino J. 201 cardo, 77, 342, 382, 394 Cares 198
Caricus 198
cariere de piatră 26, 52, 77, 110
Carinus 318
Carpen (deal) 194
Carpii 162, 353
Cărpiniş (loc) 177
Carpion 101, 166
Cartagina 163
Cartiu 364
Cartum 199
C.A. Carus 116
Carus 222, 228
L. Carvilius Rusticus 281
Carvilius Secundus 281
Casa Pădurarului (loc) 234
Cassia Saturnina 136
Cassius 318
Cassius Erotianus 260
Cassius Frontinus 200
M. Cassius Herculanus 319
Cassius Rufus 123
Cassia Ponticila 136
Cassia Sura 134 castelul Huniazilor 111 castelul A. Mocsony 53
castellani 204
castellum 44, 174, 196, 197, 202, 254, 278, 375
Castor 256
castra aestiva 291
Castranova 296, 303, 323, 342, 357, 360, 377, 389
Castra Traiana 366, 369, 377, 389
Castra Vetera 357
Castravîţa (loc) 322 castrum Turda 216 Caşolţ 178, 282, 285 Călan 119
Caşei 256, 259 -267
Cătune 307
Cavalerii danubieni 39, 65, 92, 165, 215, 257, 281, 302, 354
Cavalerul thrac 206, 219, 313
Căvăran 37 cavea 85
Cazane 19-22, 64, 66, 289, 305
Ceanul Mic 218
Cedonia 138, 141, 372
Celaru 360
Celei 313, 351
cellae 123
C. Celsenius Constans 188
Celsina 177
Cena Nic, gl. 31
Cenad 57 -59, 70
census 383, 395 centones 157
Centum Putei 47 —49, 61, 377, 389
centurio 269
centuria (VIII şi IX, leg. VII Cl.) 353
centuria Clementis 48 centuriatio 75
Ccres 136, 207, 333
Ceres Augusta 240
Cerdo 168, 198
Cerna 19 -30, 49, 70, 110, 1 13, 119, 367
Cernatul de Jos 279, 321
Cernenus 199
Cerneţi 304
Cernoviţ (rîu) 48
Cioroiui Nou 306
Certia 233, 244, 254
Ceselinus 331
Cetate (sat) 321
Cetate (loc) 35, 66, 144, 146-148, 195, 206, 209, 211, 212, 253, 254, 255, 275, 324, 336, 337
Cetatea Babii 217
Cetatea de Baltă 173
Cetatea Craivei 144
Cetatea Doamnei (loc) 279
Cetatea înaltă (loc) 75
Cetatea Lupului (loc) 280
Cetatea Mare (loc) 195
Cetatea Mică (toc) 195
Cetatea de pe stincă (loc) 257
Cetatea Uriaşilor (loc) 130, 367
Cetatea Veche (loc) 271
Cctăţele (loc) 257
Cetâţuia (loc) 50, 196, 281, 320, 322, 364, 365
Cezareea 125
Cezieni 359
Christescu Vasile 10, 33, 36, 44 -47, 50, 51, 56, 60-63, 98, 108, 110, 111, 114, 116 – 1 19, 127 -129, 137, 143, 157 158, 171, 178, 181 -204, 208. 213, 214, 217, 220, 229-232, 236, 238, 240, 241, 244, 250, 251, 254, 257, 258, 260, 264, 267, 277, 284, 285. 314. 350, 373, 375, 376
Chanteas 331
Charybda 19
Cheile Turzii 214, 217, 218
Cheia 217
Chelido 101
Cheşinţ 59
Cbidea (vale) 235 Chilii (deal) 48
Chimindia (loc) 120 Chirilă E. 238, 241 Chivădar {pîriu) 307
Chrestus 168
Ciachi – GIrbou 263
Cibin (rîu) 139
Cicău 207
Cichorius C. 350
C ic Iova Română 62
Ciglean 256
Cigrnău 131
Cilica (loc) 169
Cilieni 336
Cilvastianus 90
Cimistenus 164
Cincşor 281
Cinciş 111
Cinnamus 351 Cintugenus 331
Cintusmus 352 Cioara 136, 256
Ciobot (loc) 279 Ciodi (?) 363
Cioplea 109 Cioroiu 340 Cioroul Nou 313. 315-322, 356
Ciovîrnăşani 306
Cipâu 175
Cipăul Mic (loc) 176
Cişmeaua de piatră (loc) 312
Cissus 198
Citera (loc) 244
Citiaiău (loc) 274 Cittius Iolvai 265

Clue (pa») 278
Ciucea 233, 253
Ciuc»!ngiorgiu 278
Ciugudul de Sus 207
Ciuguzel 175
Ciuha (loc) 230
Ciumäfaia 225, 234, 235
Ciumarna 258
Ciunga 205
Ciuta 37
cives Bithyni 188 cives Norica 174
cives Romani 239, 380, 302 civitas 34, 384, 396
Cjvitas colooiae Romulae 346
Ciioelul de Sus^lSl, 192
Cîineoi 366, 372
Clinic 140
Cimpini (botár) 48
Címpuljcu Oase (loc) 306
Clmpul Deciului (loc) 306
Clmpul Rlurenilor (loc) 368
Cîmpul Severinului (loc) 289
Cinepeşti (loc) 207
Cinepi (loc) 170
Clnepîşi (loc) 219
Cirjiţi (loc) 127
Cirneçti 108
Croie (loc) 195, 196
Cirpa (loc) 36
CIrşu 307
Cladova 22
Clapa (vale) 274
classis Flavia Moesica 280
Clemens 273
Cletus 101
Clopot jva 103
Claudia Amba 351, 353
Claudius I 110
Claudius II 34, 58, 318
T. Claudius Anicetus 152, 156
Tib. CI. Augustinianus 99
Tib. Claudius Donatus 281
Claudius Elatianus 174
M CI. Fronto 93
Tib.CI. lanuarius 82, 98, 154
P. Claudios lulius 27, 294
Claudius lulianus 200
Claudius Marius 200
Claudius Montanos 352
Claudius Pbjletus 198, 200
Tib. Claudius Quintilianus 246
Claudius Rufinus 235
Tib. Claudius Rufus 152 Claudius Saturninos 116 Claudius Valentinus 224
Claudius Xenophon 331
Clinias 168
C. Clodias Secundinus 117
Cluj 209, 221 -242
Clunium 169
Coasta Lată (loc) 258
Coasta Mănăşturului (loc) 224, 230
Coasta Varului (loc) 126
Coasta Văii (loc) 257
Cocceius Umbrianus 250
M. Cocceius Lucius 121
Cocor (loc) 229
cohors 1 Alpinorum, 122, 227, 271, 272, 275, 291
cohors I Batavorum milliaria p.f. 210, 217, 254
cohors IX Batavorum 368 —371
cohors II Flavia Bessorum 281, 367-375
cohors I Bracaraugustanorum 280, 358
cohors milliaria Brittonum 368
cohors I Brittonum 20, 247, 259
cohors I Brittonum mii. eq. torq. p.f.c. Rom. Antoniniana 246
cohors I Aurelia Brittonum mii. Antoniniana 363
cohors I Britannica mil. c.R. eq. Antoniniana 260, 265
cohors I Vipia Brittonum mii. 20, 35
cohors II Brittonum (Britannica) mil.c. R.p.f.eq. 254
cohors III Brittonum 291
cohors IV Brittonum eq. 278 cohors III campestris 227, 292 cohors I FL Com magén or iun 353 cohors II FI. Commagenorum 122, 124
cohors I Cretum 291
cohors VI Cumidavensium 376
cohors I Cypria 255
cohors I Cyrenaica 255
cohors IV Cypria 363
cohors III Delmatarum mii. eq. C.R.p.t. 26, 31, *32,* 65
cohors I Aelia Gaesatorum 233 253
cohors III Gallorum 281, 367, 350
cohors V Gallorum 65
cohors I Hispanorum 26, 280 cohors I Hispanorum veterana 368
cohors I FI. Hisp. mii. c.R.eq. 209, 210, 268, 270
cohors I Hisp.p.f. quinq. 254, 256
cohors II Hispanorum 169, 253, 291
cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica 53
cohors IV Hispanorum 275, 278
cohors I Aug. Ituraeorum sagitt. 256
cohors I Lingonum 325
cohors V Lingonum 246, 250 cohors I Montanorum 142 cohors I Aug. Nervia pacensis Britt, mill. 368
cohors II Aug. Nervia pacensis 253
cohors I Palmyrenorum Porolis-sensium 247
cohors VIII Raetorum c.R.eq. torq. 31, 35, 275
cohors I sagitt. mill. 292, 297, 302
cohors VI Thracum 254, 256 cohors I Ubiorum 27, 175, 268, 276
cohors I Vindelicorum mil.c. R. 38, 48, 122
cohors I Vindelicorum Cumidavensium 376
cohortes III et IV leg. V Maced. 338
Coisca (rîu) 371
Cojocna 229 coliberta 33 collegae 240 collegia 384, 396 collegium aurariarum 132, 187, 197
collegium centonariorum 157
collegium dendroforum 157 collegium duplariorum 359

collegium labrum 39, 89, 92, 96-98, 109, 306
collegium Gallatarum
collegium nautarum 5
collegium Pontobitbyr 164, 197
collegium utriclarioru
colonia 73, 83, 186, 220, 224, 239, 248, 327, 329, 344, 349, 394 -396
colonia Aequensis 164
colonia Apulensis 148 colonia Aurelia 225
colonia Aurelia Apulensis 147, 149, 152, 153, 155, 157
colonia Aurelia Dacica Napoca 225
colonia Claudia Aequum 188
colonia Dacica 79, 75, 101, 188
colonia Dacica Sarmizegetusa 87
colonia Diernensium 17
colonia Malvensium 69, 310 colonia Maluese ex Dacia 351 colonia Napoca 225
colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa 32
colonia nova Apulensis 152 colonia Rornulensium 350 colonia sua 349
colonia Septi mía Drobeta 293
columna luí Traian 291
(a) commen tariis 186
Commagena 354
Comălău 268, 278
Comanca 360
Comanda (loe) 257
Comani 321
Comárnicel 135
Cominia Caecilia 99
Cominia Sperata 99
Co min Î us Celerinus 99
M. Comínius Quintus 92, 97, 99
Cornmodus 93, 141, 149, 153, 155, 162, 179, 186, 219, 225, 227, 276, 281, 290, 293, 320, 357, 369, 379, 390
Comoara (loc) 123, 274
conacul Bräiloaiei (loc) 364
concilium Daciarum trium 83, 99
Concinna Va) DUS 299 conductor 63, 166, 282, 293, 294, 300, 380, 384, 392, 396 conductor pascui et 41 , 82, 156, 295, 132
¡7, 15 7
lorum 156,
m 44, 271
210, 214, 309, 319, 381, 383,
salinarum 270
conductor salinarum 277
conductores armamentarii 159
conductores ferrariarium 111
Condunus 168
Condurachi Em. 6
Congonius 168
Congri 244
CODSCripti 151
conscribti et cives Romani consistentes in kanabis Jegionis 151
consentientes 215 conservator 215
consistentes 151, 228
Constans 54, 170, 228, 305
Constantius II 58, 62, 236, 278, 322, 359, 375
Constantius Cblorus 305
Coostantiana 64
Constantinus II 318, 321
Constantin cel Mare 32, 58, 65, 66, 138, 305, 311, 318, 338, 339, 357, 375
constitutio Antoniniana 384, 395
contra scriptor 21
contubernalis 40, 140, 320
contubernium 320
conventos 384, 396
Copiceui 34, 218, 366, 371 -372
Corabia (munte) 185
Corabia (loe) 196
Corabia (ora?) 324, 335
Coranda (loe) 191 coriarius 331
Córlate 320
Sex. Cornelias 293
Sex. Cornelias Cíemeos 293
Sex, Cor. Ta. 352
Cornel. Comelianus 98, 109
Coma 196
Cornea 34, 35, 194
Cornelia 228
Cornelia Salouina 214
Cornelias Fuscus 291, 335
Cornelius Severus 369
M. Cornelias Stratonicus 125
Cornet (loe) 191, 361
Corne^ti 217, 238 cornicen 206
cornicularins 240 Cornificia 228
cornucopia 157, 304, 353 Cornul Vlasinului (loe) 258 corona 148
corona montium 385, 397
coronatus Daciarum trium 83, 99
Coronini 66 Corpadea 230 corrugi 185 Costeşti 135 Coşuştea (riu) 308 Coşnna (loc) 313 Cotes 260
Cotina (loc) 305 Cota Successi 174
Coţofeni 325 Covaciu N. 222, 239
Cotia 371 Crăoiunel 277
Crăciunelul de Sus 173 Crâciuneşti 191 Cracul de Anr (loe) 62
Crăgueşti 306 Craiova (pîrîu) 35
Craiova 313, 339 Crasna 257, 279
Crassus Macrobios 96 Lucius Cratius 118 Creaca 250 Creaţa (Joc) 334 Cremeniş (loc) 219
Crescens 228 Cresta 188 Creta 318
Cricâu 176, 178, 179 Criciova 61
Crinus 158
Criţan H.I. 173, 208, 211, 220, 272, 274
Crişeni 230
Crispina 116
Caius Crispinus Fir mus 329
Crispius Saturninus 177
Crispus 228
Cristeşti 264, 272, 273, 283
Cristeştii Ciceiului 264
Cristian 139
Cristio 192
Cristur (loc) 120
Crişul 253
Crîjul Alb 191-193, 202
Crijul Repede 233, 234. 243, 252
Cri| 174
Ctivlna 305
Crucea lui Dodicâ (toc) 140
Crujov 337
crumena 126, 134
crypta 154
Crysampelus 168
Cserni B. 10, 137, 146, 147, 149, 158, 171, 175, 176 -182, 190, 186, 202, 206
Cucu Adam 33, 34, 56
Cugir 135
culina 82, 88, 123
Cumidava 278, 279, 290, 374 – 376
Cumont Fr. 56, 123
cuneus equitum Dalmatarum Divitensium 302
cuniculi 184
Cunja 140, 141
Cuppae 65
curator civitatis 35t

curator civitatis Romulensiuna 350
curatores 350
Curcima 158
Curechiaj (loc) 274
curia 79, 101, 343, 347, 383, 395
curia Miciensium 125
curiales 327, 378, 390
curiales territorii Sucidave$_{Qs}$i$_{s}$ 324
cursus bonorum 99
M. Curtius Pcoculus 100
custos armorura 159
Cuşma 270
Cuşniţa (loc) 334
Cutenit (deal) 219
Cutius Secundanus 265
Cuzăplac 235
cvazii 250
Cybele 163, 164, 277, 301

P.D. Nepos 276
Dăbuleni 334 Dacia passim Dacia Apulensis 45, 89, 93. 96, 101, 109, 116, 149, 166
Dacia inferioară 69, 299, 309, 311, 340, 350, 377, 388 Dacia Malvensis 45, 54, 64, 351 Dacia 128, 133, 135, 137,140,143, 149, 171, 173, 181 -182,190, 196. 203-204, 208,218, 220, 224, 229, 231, 232,233,240, 241, 243, 244, 247,250,256, 257, 261, 263, 267,271,276, 277, 284, 285, 310,319,322, 349, 350, 366. 372,376,381, 393
Daicoviciu H. 85, 107, 182
Dăieşti 367
Dalboşeţi (ioc) 35, 63
Dalmaţia 169, 199, 211, 249
damnaţi ad metalla 62, 127, 183
Dănilă Şt. 270, 284
Daphnis 168
Dapbnus 241
Darnitbiti 247
Darvas (loc) 229
Dasas Capito 307
Dasas Loni 197
Dasas Luttiois 197
Dasatus 168
Dasius Breucus 197, 200
Dasius Verzonis 197, 200
L. Dasumius Priscus
Dealul (sat) 275
Dealul Babii (loc) 232
Dealul lui Balint 94
nordică 68
Dacia Porolissensis 53, 211, 221, 224, 239, 244
Dacia Ripensis 22, 66. 302, 343
Dacia superioară 68. 69, 76, 115, 141, 149, 165, 191, 259, 353 dacii liberi 250
Dacicus 299 Dacicus 144 Dades 166, 168 Daia Română 141
Daicovtciu C. 10, 22, 33, 35, 36. 38, 40, 46, 53, 55. 56, 60, 61, 63, 64, 67, 76, 77, 79, 81, 82, 85, 87, 88, 93, 94, 107, 109, 111, 118, 120,122,123,
Dealul Bejan 126
Dealul Calicilor (loc) 304
Dealul Cărămizilor (loc) 367
Dealul Cetăţii (loc) 134, 211, 217, 270
Dealul Cocoşului (loc) 180
Dealul Comorii (loc) 136
Dealul Dănileştilor 88
Dealul Dumbrâviţa 127
Dealul Eleşteului (loc) 321
Dealul Furcilor (loc) 142
Dealul Hobenilor (loc) 106
Dealul Marc (loc) 256
Dealul Mesteacănului (loc) 278
Dealul Mînăstirii (loc) 275
Dealul Negru (loc) 189
Dealul Nucilor (loc) 360
Dealul Roşu (loc) 14 2
Dealul Salinii (loc) 304
Dealul Sucienilor (loc) 94
Dealul Şipot (loc) 140
Dealul Şuia (loc) 209, 211, 212
Dealul Turcilor 173
Dealul Turcului (loc) 175
Dealul Ungurului (loc) 193
Dealul Vîlculeştiior (loc) 305, 307
Dealul Zinetor (ioc) 209, 211 — 213
Dea sau Virgo Caelestis 90
Dea regina 92
Dea Suria 161, 162, 248
Dea Syria 227, 234, 257
Dea Syria regina 125
Decea Mureşului 206, 207
Decebal 17, 43, 47, 75, 135, 151 178, 210, 291, 325, 335, 369,
Decianus 247
Decius 55, 100, 152, 153, 243, 244, 266, 311, 321, 387, 397
Q. Decius Vindex 116 decumaaus 77, 342, 382, 394 decuriae 96, 187
decurio 20, 96 – 98, 167, 224, 248, 250, 276, 293, 294, 350
decurio coloniae 127, 136, 225

decurio coloniae Apull 140
decurio coloniae Aurdiae Ñapo- cae 163
decurio coloniae Malvcnsis 54
decurio coloniae Napocae 225
decurio Montanensiura 318 decurio municipii 54, 349 decurio Patavissensis 209, 214 decuriones 39, 81, 83, 97, 119, 131, 151, 155, 156, 214, 226, 294, 378, 390
decuriones alae 237
decuriones minores 293 decuriones municipii Apuli 151 C. A- Dedalus 116
Dedoviţa 304
defensor 96
defensor lecticariarum 98 defileul Dobra 120
Dej 263
Debren (loe) 278
Delineşti 50
Demetrios 193
Demetrius 168
Demetrius Antón. 173 Densuş 76, 103 Denta 38, 54, 69 depresiunea Haţegului 75 depulsor 215
Derkete 163
Desa 322
Desnăţuiul 321
Despicata 290
Dessau H. 11
C. Dessius 206
Deta 53
Deva 108, 120, 126
Devesel 360
Deus aeternus 39, 40, 133
Deus aeternus Commagenorutn 1
Deusara 199
Diana Conserva tris 240
Deus Azizus Bonus Puer Conservator 214
Deus Bonus Puer Posphorus 136, 161
Deus Patrius Belus 247, 257
Deus Sarmandus 173
Deus Sol Hierobal 1G4
Dezrnir 230
Diana mellifica 165
Diana sancta 318
Diana vera et bona 231, 240
Dierna 17, 19-22, 24. 30. 33 - 37, 39. 49, 68 -70, 226. 289. 300, 303, 383, 394
dii patrii 385, 396
deus patrius Maîagbel 88
dii patroni 133
Dímitrescu V. 307
Dinu (loc) 334
Dio Cassius 43. 75, 256, 262. 291,
Dioşti 360
Dilma 307
310, 379, 390
Diodes 187, 188
Diocleţian 170, 2 16, 255. 318
Diogenes 116, 186 -188
Diogenia Mosch is 308
Dioscorus 168
Dioscorus lanuari 320
Dioscorus Marci 166
Dionisius 168
Aurelius Dionisius 158
Dirju 277
Dirlos 173
Discordia 95
Dis Pater 26, 229. 240
dispensator 66, 102, 165, Dius 168
P. Divitius Italicus 276
Dizo 228
Doanca 336
Dobó A. 10. 102
Dobriceni 367
Dobridor 320
Dobroteşti 337
Dognecea 62
I.O-M Dolicenus 116 doîichenum 89
I.O-M- Dolichenus Commagenus 125
doliutn 178
Dotnaszewski A.v. 45, 67, 215, 234, 239, 269, 349. 361
Dotnasnia (loc) 34, 35
Dom as nia – Cornea 35
Dombor (deal) 235
dominus 66, 299
Domifian 20, 58, 232, 273, 364
Diana 22, 92, 134, 151, 179, 188, 205,
Dotnîtius Epipodius 300, 318 Cl.
Domitius Evarestus 264 Domitius Herculanus 122
Ulp. Domitius Hermes 82, 102
Domitius lanuarius 300 Domitius Ulpianus 17
Domna 216
Domna placida 319
Domneşti 235, 269. 283
Domnul de Rouă 343
Domnus 216
domo Malvese 351
domo Aelia Nopoca 240
dotnus 178
donarium 174
Donatus, praefectus 214
Dorolţu 233
Dosul Negrii (loc) 185
Dosul Turcului (loc) 257
Doştat 140-143
dispensator aurariarum 186
Dörner E. 252
Drăgan N. 184
Drăgişani 360
Drâgoeşti 304
Dragomireana (loc) 63
Dragu 234
Drănic 321
186 Draşov 141
Drencova 66
Drîmbar 170
Drobeta 17. 19. 22. 27. 32, 33, 36, 69, 156, 226, 289 -305, 306, 307, 310, 313. 318. 319, 342, 349. 362, 363, 383. 385. 394, 397
Drobeta municipiutn 36
Drubeta 296
Drumul Bufilor (loc) 336
Drumul Muerii 357

215, 229, 253, 263, 281, 302, 333, 349. 353
Drumul lut Traian (ioc) 271
Dubova 66
Dumbrava 233. 256 Dumitrescu ALT. 343. 347
Dunărea 17, 21. 22. 30. 36. 47. 55, 64 -68. 70, 121. 128. 157. 208, 214. 224, 265, 280, 285 – 287, 292 -294, 297, 299. 30t, 303 – 306, 310. 312, 314, 291, 319-341, 373. 377, 386-388, 397

Du pi c«pul satului (loc) 229
După deal la tiu 229
După sat (loc) 207 duplicarius 234 dupla sportula 98 duplarii 359
Durostorum 140
duumviri 17, 54, 81, 83, 92, 97, 99. 156, 166, 167, 180, 186, 214. 22«, 293
duumvir coloniae Aureliae Apu- Jensis 152
duumvir coloniae Romulae 349
duumviri iuredicundo 99 duumvir municipii 20
duumviri municipii Aurelii Apull 151
duumviri quinqucnnales 224, 225
duumviralis 88, 117
Dyrrachium 130
Dyonisius 273

Edessa 329
Egipt 41, 216
Elagabal 97, 127, 174, 227, 231, 272, 276, 311, 357
A Elico 116
Elovâr (loc) 271
Eibentba) (com.) 61, «6
Enoşeşti 323, 342, 356, 357
Epaphroditus 320
ephebeum 297
Epicadus 197
Epigenes 168
Epiphania 169
Epipodia 228
Epona 92, 265
Eptala 228
cques Eîectorum 266
equites singulăres 158
Erastus 251
Erghevița 304
Erizia (Caria) 227
Ermerium 244, 269
Ermes 168, 228
Ermescus 228
Eros 95, 255, 273
Eros Zotici 276
Eruga 315
Esbenus 356
Esculap 26, 90
Eşelniţa 22
Eudoxus 168
Eubemerus 168
Eumene 335
Eupator 335
Eupater 335
Euphemus 25!
Euprepes 125
Euresis 168
Europa 130, 146
Eutyches 27, 166, 168, 295, 299, 308
Entychia 251
Euthymus 168
Evangelus 168
evocatus 354
exedra 154
exercitus Daciae Porolissensis 227
Ezeriş 50

Fabia 240
Fabia Lucilla 157
T. Fabius Ibliomarus 151, 159
M. Fabius 273
1abri 41, 96, 113, 155, 167, 295
Fabricius E-, 41, 257, 376 Făgăraş 280, 283
Făget (loc) 118
Făgetul Iezii 202
familia Aurelia 94
ia mi) ia Caesaris 121
lamilia privata 33 lamiliaricum 154
fannm ¡S3
Farcadinul de Sus (loc) 109 Farnax 168 faunii 353
Faustina 320
Faustina Senior 334, 336, 337
Favtiena 169
Feldioara 205, 206, 281
Feleac 229
Feleşeg (loc) 233
Felix, 21, 44, 49, 121
Fenicia 350
Feredeul (ioc) 185, 192
Ferenczi AL 45, 118, 137, 284
Ferenczi I, 135, 180, 256, 257, 258
Ferice (loc) 245
Fericeaua (loc) 193
Ferma episcopală (loc) 148
Filetas 168
Filetus 166
Filip Arabul 39, 49, 115, 130, 139, 162, 174, 231, 236, 246, 250, 275, 311, 313, 320, 321, 337, 343, 345, 346, 349, 350, 353, 363, 364, 367, 382, 394
Filip cel Tinăr 250
Finâly G. 224, 229, 232 237, 238, 240, 241
Finitus 273
Fink R. 368
Fineţe (loc) 230
Fiotlna Banului (loc) 32!
Flntina Benţîi (loc) 253
Ffntlna împăratului (loc) 148
Fîntîna Lisa lui (loc) 170
Fîntîna de piatră (loc) 207
Fintina din plrău (ioc) 131
Flntina Sărată (loc) 277
Fintina Satului (Joc) 179
Fîntîna Ţiganului (loc) 359
Fîntinele 366, 373, 374
Flntlnița 269

Fkijuß 50
Firmius Florentinus 133
Fischer G. 284
Fheful 191
flamines 17, 38, 40, 81, 90, 92, 97, 100, 133, 167, 224-226, 270, 293, 294
Flavii 55
Flavia Apollinaria 216
Flavia Ingenua 65 106, 110,111, 120, 123,126, 129, 131,148, 162, 164,178, 185, 192,197, 204, 206,213, 217, 224,246, 258, 284, 285
Floreşti 340
C.L. Fortunatus 124
Forum Flaminii 168
forul lui Traian 93
fossa 315
Fràsinetul de Pădure 343, 359
Flavia Venusta 140
Flavius 335
T.Fl.Aper 89
Flavios Crescens 178
Flavius Eliodorus 158
T.F1. Felicianus 178
Flavius Fortunatus 109
T.FL Germanus 225
M.F1. Guras 40
I FL Italiens 151, 167
Flavius Hero 216
T.FL Longinus 151, 224
T.FL Pbiletus 136 T-FL Ruins 140
Flavius Saturnias 234 FL Sotericus 111 T.FL Titus 136 L-FL Valens 97
Flavius Zora 45
Flavus 318
Floca Oct. 76, 90, 93, 94, 100, 104,
Frigia 43, 50 frigidarium 83, 84, 297
frontalis 82
Fronto Paulini L 276
Fulgina 166 falgurator 215
Fumureni 361
Fundătura (loc) 269
P. Furios Saturniunus 100, 117 133, 180
Furnicar (loc) 207
Fnscianus 218
Fuscinus 187
Gabriomarus 250
Gaddes 40
Gaganae 20, 34, 35
Gaius 228
Gaius Gaianus 89
Galatae 132, 385, 396
Galatae consistentes (Napoca) 301, 304 228, 238
Galatia 101, 132, 162
Galath (deal) 276
Galatus 168
Galaţi (sat) 282
Galda de Jos 176, 181
Galda de Sus, 179
Galgacus 386, 397
Galicia Mare 320
Galiciuica 320
Gallia 162, 169
Gallienus, 24, 28, 31, 32, 39, 100, 207, 214, 243, 385, 397
C.I. Gallus 27
Galerius 343
Gaura (loc) 195
G. Gaurius Gaurianus 111
Gavia Marcia 116
Gazanana 34
Găieşti 340
Găina (loc) 202
Găitini (loc) 371
Găleşeni 233
Găvojdia 61
Geldo 197
Gelma 36
Genialis 153, 165
genius 95, 175, 232, 267. 277, 36, genius ordinis 292
genius caaabensium 151
genius Carthaginis 161
genius collegi 98, 121
genius commerci 121
genius Daciarum 161
geniul fabrum 162
genius Rastelli Baridustarum 197
genius libertorum et servorum 102
genius loci 27
genius nautarum 157
252, genius pagi Miciensium 116
genius populi Romani 121
genius commercii 44
genius sanctus scolae num 264
genius stationis 318
gentes 187, 379, 391
Geoagiu 127, 130, 131
Geoagiul de Sus 182
Geograful din Ravenna 342, 377, 389
Geomal 176, 179
Gemellina 356
Gemeni 320
Germania Superior 353
Germanus 228, 319
Germisara 103, 106, 119, 126 136, 180
Gero (plrlu) 278
Geryon 306
Geta 55, 254, 364
Gheja 275
Gheiar 111
Ghica M. 324, 274
Ghighi 324
Gbeorghieni 229
Gherla 235-238, 263
Gherman 54
Gilău 231
Giubega 320
Ghizdăveşti 360
Gîrbău 230, 232, 233, 263
Girbon 262
decurio Girbova 140
Gîrbova de Sus 179
Gircov 335
Girla Mare 306
gladiatorii 85, 155, 163
Glavicida 65
Glemea 139
Gligoreşti 207

•Glodarlu I. 4$
Giodeni 364
Glycon 162
Godes Aur. 58, 140. 158. 168 Gohl
258, 264, 267, 269, 285
Gora 101
Gordian III-lea 27, 49, 174, 179, 207, 214, 225,250, 272, 273, 281, 305, 320. 343, 359
Gorgias 168
1 19,130 -134, 137, 158, 165, 215, 225, 248, 264, 270, 276, 278, 279, 285, 310, 314, 319, 320, 349, 363, 368, 384, 396
Gostavăţ 359
Govodarva 306
Govora 367, 368
Gratianus 53, 138, 170
T.F. Gratus 113, 116
P. Grattius Paternus 118
Graţca (vale) 21
Grădina Cetăţii (loc) 275 Grădiştea (loc) 20, 75, 109, 118 134, 135, 252, 255, 313, 375
Grădiştea Muncelului 135
Grădiştioara 108 gradivus 302
Greaca (lac) 374
59
Goleşti (loc) 36
Golubinjc 22
■Gooss C. 10, 45, 56, 63, 104, 108-114, 117, 119, 127 -129, 137, 139-143, 170, 171, 173-182, 184, 191, 193, 204, 207, 208, 217, 219, 220, 229, 230, 232. 234. 238, 240,241, 257,
Gorgona 212
Górnia 66
Goruneşti 313
Gostar N. 11, 21 -24, 39. 40, 42, 44, 45, 59, 97, 101, 116,
Grebu Cuciumului (loc) 257
Greca 228
Gresia 374
Griselini Fr. 10, 29
Groapă (loc) 94, 170, 202, 254
Grohotea Tornleştiîor (loc) 83
Grojdibod 334, 335
Groza L. 40
Gruiu 364
Gruiul cu cremene (loc) 50
Gruiul taurului (loc) 170
Gruiul cetăţii (loc) 49
Gubáit 47
gubernátor 319
Gummarus 190
Gura Căpuşului de şes 234
Gura Mojei (loc) 334
Gura Padinei 334
Gura Văii 294
Gura Zapozîi (loc) 170
Guras 40
Gurghiu 271
Gutunoiu (deal) 118
Guşteriţa 138
Gurî 40
Habbis 40
Hadrian 25, 39, 53, 75, 77, 82, 93, 100, 110, 122, 139, 166, 187, 222, 224 -227, 253, 275- 279, 281, 292, 306, 309, 310, 322, 337, 342, 344. 349, 352, 359, 360, 366. 372, 382, 384, 394. 395
Hallnga (loc) 131
Hamasaeus Alapatha (filius) 247
Hamilton Andrei general 25
Hamraonius 101
Hampel J. 59-61, 174, 181
Haneş (loc) 189
Hanul boieresc (loc) 117 haruspex 177
Haţeg 103, 109
Haţeg (vale) 75
Hăţăgel (sat) 108
Hădaşte 238
Hăiuş (cartier) 148
Hălmeag 282
Hăpria 170
Hăpriţa (Loc) 170
Hârţăgaui 192
Härjäganu (loc) 191
Hector 95
Hedylos 251
Hekate 189, 318, 319, 333
Hefio ?68
Helvius 273
Hendar J. 175
Henig 170
Heptator 273
C. Hera 308
Hera 353
Heracüus 189
Heracles 168
Hercule 21, 24, 27, 33, 39, 65, 66, 92, 109, 116, 122, 127, 141, 177, 215, 240, 273, 278, 301, 306, 317, 318
Herculanus 155, 213
Herculesfürdö 26
Hercules invictus 132
Hercules Magusanus 235. 237
Hercules sanctus 2 37
Hercules salutifer 25
Herennia Etruscilla 247, 250
Herennia Valentina
Herepea (sat) 116
Herina 269
Herkulesbad 26
Hermadio 40, 216
Hermeros, lapidarias 273
Kermes 95, 141, 168, 257
Kermes Myroai 198
Hermianus 168, 186 – 189, 215
Hertz M. 47
Herja (loc) 207

Hesbenus 336
Hierapolis 123
Highiu (piriu) 282
Hilara 228
Hilarus 90
Hinova 305
Hirschfeld O. 46, 132
Hispalis 350
Híspanla 169
Hobija 104, 106
Hodac (loe) 219
Hodi^u 251
Hoffinger 49
Hoghiz 280, 281

Horhat M. 180, 182
Hohenhausen I.I. 128 Holder Alfred 11, 42, 51, 120, 208
Holump (loc) 134
Homer 356
Homorod 271
Hondel 191
honesta missio 224 honor 379, 391
honor dupli 98
Honoratus 281
Honoricus 273
Horedt K. 11, 56, 137, 139, 143, 173, 174, 181, 182, 204, 220, 229, 274. 276, 280, 282, 285
Horgos (vale) 219
Horiens 141 horologiarum templum 154
Horos Rut (loc) 230
horreum 309, 362
Hotare (loc) 123
Hotaru 335
Hotărani 359
Hula Daneşului (loc) 175
Hunedoara 108, 110, 111, liî huni 55
Hunia Mare 321
Hurezu 257, 367, 368
Hübner 350
Hygea 26, 27, 90, 133. 159, 188, 236, 240, 257, 281, 318, 364, 381, 393
Hygea (izvor) 28
Hylas 26, 353
Hyius 228

lablaniţa (sat) 32
lablomta 63
labraenus 101
lacobffy 42
lacchius 101
Iad 270
laddai 40
lanca 334
lancu Muşat (loc) 334
lakaié Elek 239
Ian. Marcianus 116
lania lanuaria 116
C. lanius lanuarius 116
lanuaria Pupa 148
lanuaria Titia 148
lanuarius 93, 185. 225, 318, 335
Publjus lanuarius 136
lanuarius Auggostorum libertus nummularius 96
L. lanuarius Romulus 148
Q lanuarius Rufus 99
lanuarius Hilaris 228
lara 202
larse Caesaris servus 41
C. lasdius 281
lasdius Domitianus 31
Iaz (sat) 37
iazigii 39, 52, 55, 57, 68, 93, 121
Icăeşti 185
Idod 238
Iciozel 238
Iddus 40
lernut 207
lestinus 168
lezureni 294, 363
Ighiu 176, 178
Igna N. 11, 133, 137, 160, 199
Iguvim 166
Ilişua 247, 250, 262, 263-267, 268
Ileana (loc) 251
imaginifer 175. 295
Immenosum Maius 199
immunis 127, 352
incolae 155
indulgentia et liberalitas 250
Ingenuvia Marcella 133
K. Ingenuvius Attio 133
Inlăceni 250, 268, 275, 276
Institutul de Arheologie al Academiei Republicii Socialiste România – Bucureşti 6
instrumente chirurgicale 160
interíectus a latronibus 33
Intre pírae (loe) 137
invicta 215
invictus 26, 215
Ione$ti 277
]one$tii Govorii 366, 373
Ionius 90
Iordanes 43
Ipóly A. 140
Irene 101
Irenicus 168
Isb3?e$ti 374
Iscina 244, 271
Iscroni (loc) 110
Isidora 168
Isis 160, 163, 215, 216, 333
Isis Myrionima 160
Isis regina 125
Iskerul 324
Islaz 335, 347, 359
Istektctö (loc) 276
Istria 245
Istru 374
Isus 273
Italia 93, 94, 108, 166, 169, 216, 329
iterato ágens statione 26
Iuda 270
Iudeea 232
Iulia Bess a 98, 101
Iulia Domna 27, 31, 90, 161» 164, 247, 260, 364, 367
Julia Eraclia 295, 308
Iulia Kalligenia 293, 308
Inlia Magiona 138
Iulia Matnaea 28, 31, 265. 376.
Iulia Marcia 295
Iulia Marcellina 295
Iulia Maxima 140
Iulia Maximilla 297. 301
Iulia Philumene 300, 308
Iulia Severa 234
P. Iulia Successa 41
Iulia Vivenia 295
Iulian Apostatul 66, 110, 232» 318, 375
Iulianus 25, 43, 331
Aelius Iulianus 133
Aurelius Iulianus 134
Iulius 228
Elias Iulius 158
T. Iulius 116
C. Iulius Aemilianus 274
Iulius Alexander 198, 200

C. lulius Amigo a us 216 lulius Aper 369
lulius Arphocra 226
C. lulius Atianus 265
L. lulius Bassinus 17, 33, 152, ¡53, 226, 248, 293, 294
lulius Caninus 354
T. lulius Capito 96, 166, 349
C. lulius Castinus 246
C. luí. Sept. Castinus 363 lulius Censorinus 142 lulius Cresceus 117
lulius Daciscus 293
C. lulius Diocletianus ¡67 Caius lulius Dius 155, 156 lulius Epaphroditus 166
lulius Evangelianus 123
T. lulius Evanthus 331
Gaius lulius Farnax 155, 156
Tib. lulius Flaccinus 100
lulius Flavianus 65
P. lulius Firminus 254
C. lulius Frontonianus 160 lulius Helpzion 308
lulius Herculaaus 295
lulius lanuarius 166, 320
lulius Ingenus 224
Gaius lulius Irenicus 155, ¡56
L. lulius lucundus 276
Aelius lulius lullanus 350, 352, 356
C. lulius Julianos 276
luí. lulianus 33
M. luí. lustus 93
lulius Marcianas 295
T. lulius Marcellinus 132, 295
lulius Marinus 359
lulius Martialis 48, 53
C. lulius Metrobianus 153, 160
luí. Maximus 116, 354
C. lulius Ornucio 277
L. lulius Paetinus Valenus 293
lulius Paternus 27
Sex. lulius Possesor 350, 351 M.lul, Proclianus 116
C. lulius Quadra tus Bassus 133 M. lulius Quirinus ¡56 lulius Rufinus 300
C.lul. Rusticus 109
Titus lulius Saturninas 21, 57, 202
lulius Secundinas 134
lulius Severus 259
C. lulius Tato 133
C. lulius Valens 153, 167, 177 lulius Valentinus 40, 156, 277 lul. Valerianas 33
C.lul, Valerius 99
P. lulius Vitalianus 335
lunia Berenice 178
lunia Cyrilla 27
luno 163, 189
luno regina 152, 235, 301
¡uno regina Augusta 162 luno regina Populonia dea patria 162
Júpiter 21, 109, 113, 169, 189, 212, 234, 238, 250, 257, 301, 318
Júpiter Baltnarcodes 215 lupiter Capitolinul 116, 132, ¡33, 139, 140, 151, 152, 164, 180, 188, 237, 281, 301, 318
lupiter Cernenus 201
Júpiter Címistenus 196 lupiter Cohortalis 301 lupiter Conservator 177
lupiter Dolichenus 40, 89, 159, 188, 215, 254, 265, 267, 301, 310, 322, 331, 333, 337
lupiter din Doliche 89
lupiter Erapolitanus 121, 123 lupiter fulgurator 267
lupiter Turmasgadis 125
lupiter fulminator 217 lupiter Hammon 215
Jupiter Optimus maximus 44, 45 92, 162, 215, 240, 267
Jupiter Optimus Maximus Appen- ninus 118
lupiter Optimus Maximus Busu- marius 154, 162
lupiter Optimus Maximus Cimis- tenus 164
lupiter Optimus Maximus Doli- chenus 39, 161, 162, 227 lupiter Optimus Maximus Dulce- nus 269
lupiter Optimus Maximus Eru- senus 227
lupiter Optimus Maximus Helio- politanus 89, 125
lupiter Optimus Maximus Tavia- aus 227
lupiter Optimus Maximus Zbel- surdus 301
Jupiter princeps 301
lupiter Sabazios 39, 216
lupiter Sardendenos 168 lupiter Tavianus 162 lupiter Turmasgadis 354
Jupiter Zbelsurdos 302
ius commercii 202
ius It alic um ¡52, 382, 384, 394, 395
lustin I 375
lustin II 375 lustinian 303, 305, 340, 375 lustiniana 228
lustiuus 187
Ivăneşti 271
Izbiceni 335
Izimcea 321
Izlaz 336, 338
Izvorul (fost Cacaleţi) 357, 360 Izvorul Aneştilor 304
Izvorul Bugalisului (loc) 50 Izvorul Frumos 305
Izvorul Rece (loc) 126
Izvorul Sărat (loc) 270

J

Jac 243, 246
Jakab E. 222
Jamul Mare 54
Janó B. 117
Jidava (loc) 375
Jidova (loc) 363
Jebucu 233
Jelna 269
Jena 61
Jiblea 371
Jidoveni (loc) 118
Jidovin 49, 185
Jieni 336
Jigorul Mic 135

jiul 289, 294, 303, 309, 310- 314, 322, 323, 334, 337, 360, 362 -364
JucIII de Sus 229
Jupa 34, 37, 42, 43
Jupalnic 22
Jung Iul. U, 67, 114, 132 137 186, 204, 232, 267, 284 350

Kanabae 151
C. Kaninius Sabinianus 54
Kanitz F. 67 Karpiss I. 146
Kastella 199, 379, Kastellum
Kastellu tn Kastellum Kastellum 377, 389
Ansi um 199
Artum 200
Avieretíum 199, 200
Baridustarum 199, 301
Kebeletö (loc) 271
KematmOller H. 56
Kémény (loc) 217
Herényi A. 11, 168, 188, 197
Kiepert H. 11, 36, 50, 137, 208, 233
Kimakowicz v.M. 139, 285
Király P. 11, 76, 83, 107, 129, 137, 140, 143, 171, 239
Kornemaua E. 171, 376, 384, 396
König Paul 76
Krähe H. 50
Kraft K. 11, 67, 259
Kretzulescu Em. 361
Kubiu 64
Kulterberg (loc) 175
Kubitsct^ek W. 233, 291, 307
Kutlovip 318
Kytne 164

labrum 84
La Ceair (loc) 361
La Moară (loc) 229 laconicum 85, 297
Lactautius 343
L. Laelius Terentianus 225
Laitin D. 23
Lambaesis 227
Lancräm 141
iapidarius 116, 121, 273
Lares Quadribii 92
Largiana 163, 233, 234 latrones 33, 70, 106, 304, 321, 379, 385, 391, 397
latrunculi 262
Laudice Syra 308
Laurian Aug. Treboniu 29, 310, 324, 334, 336, 343, 346, 347
Lavius Verzonis 197
Lazuri (deal) 177
Lăpuşnicel (loc) 35
Lechinţa de Mureş 274, 275
lecticarü 98
Lederata 37, 47, 48
legaţi 93, 301
legatus Augusti pro praetore tri- um Daciarum 149
legio I adiutrix 151, 161, 166, 227
legio XV Apollinaris 282
legio VIII Augusta 227
leg. VII Claudia 26, 31, 65, 166, 256, 291, 292, 318, 347
legio VII Claudia vestra (Philip- piaña) 353
legio XI Claudia 140, 353, 358, 369
legio IV Flavia 17, 26, 31, 48, 49, 54, 62, 65, 69, 135 280, 294
legio X Fretensis 269
legiunea III Gallorum 256
legio a Vlí-a Gemina 256
legio a XIH-a Gemina 20, 26, 31, 38, 58, 59, 76, 111- 115 122, 131, 134, 136, 139 144 146 – 148, 151, 153, 158, 159 16!, 162, 164, 165, 170, 173 175 -180, 185, 139, 200, 206 210, 226, 230, 232, 256. 261 271, 274, 275, 278, 291. 302 311, 322, 358, 372
leg. XIII Gemina Antoniuiana 27, 127
leg. I Italica 291, 329, 369, 375 leg. V Macedónica 26, 27, 31, 55, 58, 127, 133, 134, ISO, 206 -208, 210, 211, 213-220, 225, 227,261, 275, 291.297, 309, 311,324, 329, 338,353, 358, 363, 369
legio V Macedónica pia cons Ians 274
legio XXII primigenia pia fide- lis Philif >pianorum 347, 353
leguli 132, 166. 183, 196, 197, 200, 202
leguli auariarutn 187
Lemberg 142
Leonas 187
Ler împărat 343
Lesbos 96
Leşile Salarului (loc) 320
Leşnlc (toc) 126
Letea (loc) 195, ¡96
Leu 360
Leugauus 168
Lianus 197
Liber 45, 92, 165
Libera 92, 151, 165, 266
Libera Mater 133
Liber Pater 39, 40 , 116, 133. 151 189, 215, 226, 231, 240, 245 247, 257, 276, 385. 396
Liberális 90, 187
liberta et coniux 125
liberti 82, 102, 155, 156, 251
1 iberti et familia aurariaru 184
Hbertus numinis Aesculapi 155 160
liberei privaţi 187

liberii publici 92, 187
liberlu» tabularii 187
libertul viccsimarius 141, 353
liburíus 90, 102, 186, 354
Liccaius Epicadi 197
l.icaius Vinentis 299
Licinia 175
Licinius 207, 305
Licinius Euprepes 125
C. Licinius Ponticus 125
Lilieci (loc) 304
Limba (sat) 142
limen 64
limes 52, 57-59, 244, 252
limes Alutanus 336, 344, 372, 374
limes Traosalutanus 374 -376
limes Valachicus 37 4
limitanel 339
Linas 197
Linda Severus 299
Lipova 59
Lifteava 334
Livada 312
loci salutares 160
loculi 159, 183
Logismus 100, 101
Lollianus 333
Longa 228
Longinianus 228
Lenius 197
lorica plumata 272
Lassa 197
Lotrul 371
Löwenthal 206
lucerna 158, 251, 266
Lucilla 187
Lucilia Musa 237
M. Lucilius Lucilianus 132
M Lucilius Threptus 176
Lucius Felix 122
Lucius Smer 301
Valerius Lucius Ruius 264
Lucius Verus 231, 277, 293
Lucretius Aquila 131
M.N. Lucretianus 237
ludi 82
luduş litterarius 102
Lugoşi Fr. (colecţia) 218
Lumea Nouă (ioc) 148
Luna 301
Lunca (ioc) 131
Lunca Mureşului (sat) 207
Luncani 135, 211
Luncani-Grind 217
Luonercus Molaci 35
Lupu N. 285, 373
Lupus 301, 302
Lusia Prisca 116
Lysias 168

Macarius 198
Macarovici N. 189, 191, 193
Macedo 198
Macedonia 329
Macedónica 230, 233
macellum 77
Mancini 350
Macrea M. 11, 31 -33, 35, 39, 61, 62, 94, 124, 126, 135, 137, 143. 148, 164, 171, 176 - 182, 186, 217, 222, 224, 227, 229, 231, 232, 237, 240» 241, 244, 246, 250, 252, 254, 256 - 258, 274. 275, 282, 284, 285, 373, 375
maenianum primum 87
magistrans primus in canabis 151
ruagistri 82, 97, 116, 124, 125, 128, 131, 132, 151, 201, 226, 378-380, 389, 391, 392
magister Auguslalis Napocae 215
magister collegii 198
magistri cultorum Herculis 122
Maglavit 321
Magna Caelestis 161, 162
Magna Deum Mater 164
Migma (loe) 193, 243, 263, 264
Măgura (deal) 189, 248
Măgura— Topliţă 191
Maierei (cartier) 148
Maior 352
Maioreşti 271
Maiagbel 39, 89
Malovăţ 306
Malul Roşu (Joc) 337
Malva 54, 239, 309, 318, 315, 351, 389
Mamut (deal) 147, 148
Manavat 88
mansio 33, 35, 136, 138, 177, 206
mansiones 34, 36, 69, 142, 233, 239, 373, 377, 389
mânu militari 346
Marcellina 103
Marcellus 153, 165
An ti pater- M arcellus-Ge inalis (familie) 166
M arciana 331
Marcia Ostacilia Severa 211
Marcianopolis 331
Marcianus dec.col. 117
Marcinium 199
Q. Marcius Turbo 39, 100
marcomanii 250
Marcus Aurelius 77, 93, 149. 152, 167, 174, 175, 184, 186 270, 273, 277, 281, 282, 364; 384, 395
Marcus Cuspius... 301
Marcus Martinus 333
Marea Egee 331
Marga 44
Maria Donata 65
Marina 228
Marinus 331
Marinianus 228
L. Marius Perpetuus 227
Marmura (loc) 45
Mars, 110, 118, 212, 225, 236, 801
Mars Augustus 273
Mars gradivus 302
MarsigH L.F. de 12, 20, 30 33, 37, 44, 104, 109, 271, 279, 285, 290, 291, 295-297, 305 307, 324, 335, 341, 342, 344 347, 361, 372
Marsyas 251
Martalogi (loc) 306
Martinus 178, 359
Am. Martinus Bassus 169

Marţian 1. 12, 104, 106, 108, Ill, IU, 117, ¡27, 128, 137, 139, ¡40, 143, 174, 175, 181, 190, 191 -193, 202—204, 208, 220, 232, 235, 241, 263, 373
Masclianae 34, 36
Masclunis 34
Masotina Spectata 133
Masurius Messi 197
Matei (sat) 269
Mateescu G.G- 37, 38, 243
mater 157
mater collegiorum labrum et ceutonariorum coloniae 157
Mater Deum Magna 301
Mater Troclime 164, 168
Matres 318
matrimoniu m 320
Matrenes Gesahenae 227
Matz (loc) 174
Mauretania Caesariensis 128, 276
Mauri 123, 310
Mauri Micienses 123
Mauri equites et podites 310
mausoleum 94
Maxima 116
Maximiana 228
Maxentius 207
Maximinus 133
Maximus, 140, 186
Aurelius Maximus 133
Ulpius Maximus 134
Maximus Batonis 200
Maximianus Herculius 207, 318
Max. Maximinus 354
Maximinus Thrax 278
Mavida Epicadi 175
Măcicaşul de Sus 235
Măghereşti 363
Măgulici (deal) 178
Măgura 116
Măgura (deal) 257
Măgura Băii (loc) 192
Măgura Băiţei (loc) 191
Măgura Zaraful«! (loc) 320
Măguricea (loc) 256
Măncrău (loc) 113
Mărtănuş (loc) 231
Mărtiniş 277
Măsura Petrei (loc) 334
Mediaş 173, 175
Medilas 30, 34
mcdicus 292
Mebadia 24 —26, 28, 30, 31
Mehedinţi (podiş) 307
Meleş (pîriu) 263
Melgidianus 299
Memmius Asclepii 201
Memmius Hei. 178
Memnon 168
Men, 90, 215
Menander 58, 142, 168
m(a)enianum summum 87
Menofilus 198
Menander 158
Mera 226, 231, 233, 250
Mercator (villicus) 57
Mercurea ¡38, 140
Mercurea Sibiului 139
Mercurius 187, 215, 235, 240, 266, 312, 319
Mercurius gubernator 318
Mcrlat P. ¡2, 39, 89, 116, 125, 153, 159, 188, 215, 227, 254, 267, 270, 322, 331
Mesopotamia 164
Messius ¡97
Mesteacăn 192
Mestecăniş 49
Mestrius Martinus 153
metalurgia 159
Meterez (loc) 337
Metrodorus 101
metropolis 75
Mevius Surus 253
Mezerzius Jobannes 76
Mica Romă 342
Micăsasa 173
Miceşti 176, 218
Micia 44, 57 -59, 103, 106, 111. 113, 120, 121, 123 – 128, 136. 157, 163, 191, 193, 243, 250. 270, 310, 378, 381, 383, 389 392, 394
Mihăeşti 233, 367
Mibăileni 276
Mihailopol 318
Mihalik J. 7, 63
Mihailov G. 248
Mibai Viteazul (com) 213, 217
Miko (castel) 278
miles 40, 247
miles librarías consularis 237
Millcker B. 12, 22 -23, 26, 29, 31 33, 35, 36, 42, 46, 48, 50, 51, 53-56, 59, 60-63, 66-67
Miller K. 12, 23, 29, 30, 34, 36, 46, 50 -51, 127, 138, 174, 179, 182, 208, 209, 233, 254, 314, 366, 371, 372
Jac. Ferd.v. Miller 67
Miller F. 174
milliarium 121, 209, 234, 359
Miloia I. 33, 35, 36, 38, 50, 51. 56, 61, 63, 67
Minerva 54, 162, 212, 235, 301, 317
M. Minicius Symphorus 293
Mintia (sat) 120, 123, 125
Mirişd 256
Miron Costin 289
mithraeum 88, 136, 147
Mithras 21, 39, 40, 88, 117, ¡25, 125, 136, 141, 16], 168, 177, 215, 254, 227, 267, 281, 302, 319, 331, 333, 354, 358, 363
Mit ilene 96
Mitrea B, 139, 255, 360-361, 366
Mitrofan I. 170, 207, 221, 222, 227, 248, 259
Mizil 340
Moacşa 279
Moara Mănescului (loc) 304
Moara Veche (loc) 38
Mociuncius 168
Moenia Germisarae 133
Moesia 26. 221, 291, 299
Moesia inferioară 27, 233, 243, 318, 324, 368, 374
Moesia prima 66
Moesia superioară 28, 45, 52 — 55, 64-65, 67 -69, 93, 101, 216, 289, 310, 319, 347
Mofleni 313, 357
Justus Moesicus 134
Moga M. 38
Moigrad 243-258
Moldova 283, 268, 279
Moldova Nouă 61 —63, 65, 66
Moldova Veche 65 —66, 70
Moldoveneşti 215, 217
Molnár E- 276
Mommsen Th. 19, 30, 33, 36, 42, 47, 107, 131, 132, 137,

I7t, 184, 190, 204, 209, 239, 250, 307
Momoteşli 361, 366
Momuleşti (loc) 195
Montana 318
Maraviţa (rtu) 54
Moreţti 273, 274
Morintz Seb. 285
mortaria 264, 352
Moschis 168
Motru 303, 304, 307, 312, 313
Moţăţei 320
mozaicuri 79, 90, 95 – 155
Mreci (loc) 192
Mucapa 236
Mucapius 265
Mucapor 168
Mucapor Mucatralis 40
Mucasenus 168
Mucatra 168, 265
Mucatralis 168
Mucatra Bithi 259
Mucatra Brasi 40
Mucianus 101, 168, 228, 251, 359
Mugen 274
mailer 200
muñer 82
muQu 379, 391
municiu >iu *7, í 10, 38, 39, 83. 119, 124, 144, 186, 203, 210, 2*4, 220, 224, 239, 247, 291, 309, 319, 327, 329, 344, 349, 378, 380, 383, 392, 394
municipium Aeliutn 224, 291
mumcipium Aeliutn Hadrianum Drobetensium 292
municipium Aurelium Apulense 149, 151-153
municipium Apulense 148
municipium Diernense 20
municipium Hadrianum Drobe* tae ex Dacia 293
municipium Publium Aelium Drubetensiu m 291
137, 139, 14 1, 147, 149, *57, 176, 180, 181, 208, 210, 220, 275, 289
murrus 191
municipium Septimium 151 – 153, 157, 214
Mutina (domo). 276
Mutrius 313
municipium Septimium Apulense 149, 155, 156
Muzeul din Aiud 180
municipium Splonum 187
M uzeul din Alba lulia 125, 142, 146, 155, 157, 184
municipium Tibiscum 38
Muzeul Banatului 55
Muntenegru 199
Muzeul din Brad 184
Muntenia 6, 283, 279, 358, 379
M uzeul Bruckenthal din Sibiu 139, 142, 184, 372
M-ţii Apuseni 58, 61, 63, 118, 166, 173, 183-203, 210, 220
M uzeul MNA din Bucureşti 325
M-ţii Balcani 338
Muzeul din Budapesta 61
M-ţii Căliman 268
M uzeul din Caracal 325 —343
M ţii Carpaţi 215, 283, 376, 387, 397
Muzeul din Cluj 125, 142, 184
Muzeul din Corabia 325
Munţii Gurghiului 268
M uzeul din Craiova 315, 325, 357
Munţii Harghita 275, 268
Muntele Măgura 117
Muzeul din Deva 76, 103, 111, 123, 125, 135, 184, 191
Munţii Meseş 252, 255
Munţii Orăştiei 75, 108
Muzeul din Lugoj 37
Munţii Parângului 108, 110
Muzeul din Orlea 325
Munţii Poiana Rusca 108, 110
Muzeul „Porţile de Fier“-T. Severin 296
Munţii Retezatului 87, 108, 108
Muzeul din Sebeş, 142, 241
Muntele Sardene 164
Muzeul din Timişoara 53, 65, 66
Munţii Zarandului 126, 128
Myrionima 215
Munsterberg R. 121
Myro 2 35
Mureş, 55, 57 -59, 68-79, 106, 117, 118, 120-121, 123, 124, Myron 196
126, 127, 130, 132, 134, 136, Mysia 138

naiadele 132
Naimon 256
Nalaţi Vad (sat) 103
naos 317
Naadru (loc) 113

142> 144, |<r, *70» 173, 175, *91, 193, 205 - 243, 270-27?,

Mureş-Port 148 muri cespitici 363

Napoca 17, 40, 75, 115, 132, 151, 163, 164, 174, 209, 210, 213, 215, 218, 221 -242,244,250, 254, 261, 263, 290,383.385, 394. 396

Napocensis colonia 221, 225

Napuca 221, 290

N

Nara (Galatia) 198
Narcissus 168
natatio 84
nationes 65, 76, 124, 133, 162, 164, 165, 168, 188, 202, 203. 228, 238, 239, 260, 265, 299, 302, 377, 385, 396
natus ubi ferrum exoritur 159, 162
Naum A.T, 133
NAda; (loc) 279
Nidisel (apA) 230, 233 108, 109, 110, 114, 117, 118, 119, 120, 127, 128, 137, 139, 143, 171, 173, 176,177 -182, 204, 206, 208, 217, 219, 234, 241, 257 258, 267 270, 271 – 285
negotiator 159, 295
Neagra 202
Neagu (loc) 334
Nedinum 249
Neigebaur J.F. 42, 46, 104, 106.

negotiatores provicíae Apulensis 96
negotiator ex provincia Dacia 214
Negreni 257
Negrileasa (loc) 197
Negrilejti 263
negustorii sirieni 89
Nemeea 306, 317
Nemesianus 90
Nemesis 44, 89, 153, 164, 226, 260-282, 318, 327, 381, 393
Nemesis – Adrastea 271
Nemesis regina 240
Nemesis victrix 354
nepos 228
P.D. Nepos (Nepotianus?) 276
Neptunalis 187
Nero 19, 48, 49, 149, 175, 279
Nera (riu) 62, 63
Nerva 73, 245, 318
Nesselhauf H. 350, 351
Netu? 175
Nicanor 353
Niceea 331
Nico 198
C.S. Nicoláescu-Plopjor, 318, 322, 362
Nicomcdia 331
Claudius Nicomaedcs 125
Antonius Nigrinus 158
Nilul 41, 196, 368
Nimfele 132, 333
Nimpbae salutiferae 132
Nocnetae 199
nocturni 237
Noricum 169, 174
Noroi (loc) 217
Noşlac 207
Notitia Dignitatum 302
Novac 329, 374
Novák Jósxef, 189, 239
Nöideke Th. 42
numen 162, 226
numen Caelestis 161
Numerianus 318
C. Numerius Decianus 224
numerus 40, 132, 247, 251,
numerus C.R. 65
numerus burgariorum et vere- darîorum 371 – 372
numerus exploratorum Germa- niciarum 134
numerus Maurorum 309, 310, 313
numerus Maurorum Electorum 310
numerus Maurorum Hispanorum 186
numerus Maurorum Miciensium 122, 210
numerus Maurorum Optatiauen- sium 234
numerus Maurorum S 277
numerus Maurorum Tibiscen- sium 38, 122
numerus Palmyrenorum 230
numerus Palmyrenorum Porolis- sensium 227
numerus Palmyrenorum sagitta- riorum civium Romanorum 247
numerus Palmyrenorum T*bí- scensium 38, 40
numerus siugulariorum 147
numerus singulariorum Brittan- nicorum 130, 170
numerus Surorum sagittanorum 350, 352, 353, 353
C.Numm. Certus 157
C. Nummius Verus 153
nummularii 96, 102
Oarba de Jos 148
Oarda 141
Oarda de Jos 136, 148
Oarda de Sus, 137
ob honorem flamoni 100 Obile 141
Obirşia (loc) 337
Obreja 170
Ocna Dejului 238
Ocna Mureş 205, 206
Ocna Sibiului 138, 139
Ohaba (loc) 195
Oieşdea 174
Oîluz 243, 253, 268, 279-280
Olteni 268, 278, 369, 373
Oltenia 68, 138, 139, 289,311, 314, 359, 388
Olteţul 313, 360
Oltina (apâ) 315
Oltul 34, 44, 138, 141, 142, 243, 278, 280, 281, 303,
Ocnele Mari 139, 367, 368
Octavius 213, 253
Octavius Iulian us 363
Octavia Digua 136
oculişti 160
Odobescu Al. 341, 361
Odorhei 175, 268, 276
Odessos, 331
Oehler J. 121
Oescus 98, 324, 338, 349
323, 324, 325, 333, 334, 337, 340-361, 366-373, 374, 376
Omor (sat) 54
Onesas 168
Ofas Menofili 198
Ogaşul Budilovăţului 294
Ogaşul Flutînelor (valea) 297
Ogaşul Isnia 22
Ogaşul Tibăcarilor (loc) 290, 296, 297
Ognst 322
Ogra 175
Ogrioul (loc) 334
Ogradena 19, 66
Onesimus 101, 166, 168
M- Opellius Adiutor 180, 186, 188
Marcus Opellius Maximus 318, 146,
314, Orăştie 103,
336, Apa Or&ştiei 134

319
Oprişor 315
oppida 381, 393
Optatiana 221, 231, 233, 234
Optatus 185, 206 optio, 40, 251
opus coementicius 61 opus incertum 85 opus tessellatum 3! 3 opus signinum 81, 347 Orlşel (loc) 263
134
Orâştioara de Jos 134
Orăştioara de Sus 134
Oraşul de sus (loe) 146
Oxbáu B. 12, 213, 220, 270-285
ordo *97,* 167, 193, 292, 380, 392
ordo Ampelcnsiutn 79, 82, 155, 226
ordo canabcnsium 151
ordo decurionum 96, 124, 347, 378, 383, 389, 395
ordo equester 98
ordo municipii Tibiscensium 38
Oceanus 188
Orestus 168
Oraviţa 305
Orbei 175
Orheiul Bistriţei 210, 268, 269
Orient 89, 95, 122, 125, 128
Orlat (loc) 231
Orlea 327, 333, 334, 335
ornamenta 83, 99
ornamenta decurionalia 97, 102, 155
ornamenta duumviralia 349
Ornstein F. 236—238
Orosz J. 230, 234, 235, 240, 241, 284
Orşova, 17, 19-22, 30-31, 34, 64, 66
Ortelec 256
Orth F. 183, 190
Ortvay T. 12, 42, 55, 56, 60, 63
Oijsek 58
Osica de Sus 360
Osrhoene 164
Ostrov (loc) 103, 104, 116
Ostrovul Corbului 305
Ostrovul Mare (sat) 94, 305
Ostrovul Şimian 304
Marcia Otacilia Severa 250
Ozd 175

Padina (deal) 257
pagani 380, 392
pagus 25. 30, 39, 1)7 – 119,124, 128, 131, 140, 141,144,175, 180, 186, 196, 203,205,247, 283, 309, 312, 327,378,381, 390, 392, 394
Pagus Aquensis 110,128
Pagus Miciensis 120
Paianka 64
Palas Athena 95
palatul Augustalilor 79, 81
Palatca 229, 236
Palatişte (loc) 118
Pahstrice 188
Pálfy M. 189. 191-193
Palmyra 250
palmyrenieni 38 – 40, 141
Palmyreni sagittari ex Syria 259
Palota (loc) 230, 275
Paluta (loc) 235
P&mintul lui Robert (loc) 279
Pampbile 89
Pampbilia 329
Pan 257, 260, 353
Panaitescu Em. 233, 259, 267, 285
Panciova 64
Panes 197
Pannonia 34, 133, 169, 211
Pannonia Superior 167
Pannonius Maximus 237
Pannonius Secundinas 237
panta Mare (ke) 140
Pautalia 331
Papazoglu D. 33, 324, 343
Paphlagonia 162
Papiria 75, 144, 166
Cn. Papirius Aelianus 87
Papp. K. 191
Papiu Ilarian (com) 219, 274
Paralissepsium civitas 243
Parcul Poroineanu (loc) 359
Parcul Rozelor (loc) 300
Pärducz M. 56
Partiscum 57, 58
Parto? (loc) 142, 148 – 151, 158
Pascalis Cariophilus 25
PasinicuS 168
Passia 200
Pa|a 229
Patabissa 209
patavissa 209
P atavissensium vicus 209, 214
patera 292
Paternus 205
Patrimonium Caesaris 380, 392
patrius 215
patronus 38, 92, 93, 97, 102, 125. 156, 226, 248, 251, 276, 293, 300, 308
patronus causarum 167
patronus collegi 156
patronus collegi labrum 99, 157
patronus colouiae 225
Patsch C. 12, 13, 17, 23, 36, 39, 50-64, 67, 121, 132, 135, 137, 138, 170, 182, 188, 204, 244, 254, 291, 307, 373, 377, 389
T. Patulcius Severus 336
Paula 228
Paulovics I. 13, 181, 244, 271- 285
Paulus 32, 294
Ulp. Paulus 154
Pădurea Brăiloaiei (Ioc) 304 Pădurea Episcopală (loc) 142 Pădurea Popii (Ioc) 195 Pădurea Zalăului (loc) 258
Păclişa 108
Păclişa Toteşti (loc) 103 Palatişte (loc) 113
Păluţa 230
Pătaş 62
Pâtrînjeni 185, 186 Păuca 140
Păucea 51
Păuncieşti (loc) 104

Părvan V. 12, 36, 42, 43, 49 – 51, 57, 96, 115, 120, 127, 130, 135, 138. 180, 182, 184, 194, 196, 203, 204, 208, 220, 22], 233, 234, 2:3. 244, 259, 261, 262, 307, 309, 310, 314, 324, 337, 341, 349, 357, 361, 371
Pe cărămidă (loc) 218
Pecica 59
peculium 300, 320
Pedeapsă (loc) 131 pedites singulares 147, 148, JÎB, 369
pedum 95
Pelendava 296, 303, 304, 310, 313, 357
Peninsula Balcanici 73, 211
pepinieri (loc) 282
Peregrinus 251, 363
Perete (loc) 4 5
Pergara 90
Pergamenianus 90
Perbev Athenatutn filius 40
Peri 304
Pensia 88
Pesta 26
Peste Ziduri (loc) 37
Peşteana (sat) 103, 104, 361
peştera Veterani 66
Peştişul Mare (loc) 113
Peştişul Mic (loc) 113
Petnic (sat) 32
Petrae 127, 377, 389
Petre I.Gh. 373
Petreni (loc) 118
Petreşti 211
Petroşeni 103, 110, 113
Petroşeni-Petrila 110
Pflaum G.H. 3S0, 351
Philadelphia 308
Philetus 168, 300, 308
Pbilippos 168, 352
Quintus Philippicus 329
Philippopolis 331
Philoctemon 168
Philopatra 335
Philomusus 101
Philumenus 188
Phocas 311
Phoebus 353
Pianul 136
Piatra Craivei 144
Piatra Detunată (ioc) 233
Piatra Grădiştea (loc) 134
Piatra Lată (loc) 248, 250
Piatra Olt 346
Piatra Seacă (loc) 189
Piatra Tăiată (loc) 217 pictor 153
pictura 82
Pietriş (ioc) 127, 268
Pietroasa 43, 126
Pietros (deal) 277
Pietrosul (hotar) 212, 213 pilum 337
Pintic 26, 35, 238
Piperas 66
Pirusus 218
Pirustae 183, 187, 198. 379, 391
Pisc (loc) 337
Piscul Baboi 313
Piscul Băringi (loc) 304
Piscul Cazacilor (loc) 312
Piscul lui Iacob (loc) 306
Pisteştii din Vale 364
Pîclişa 142
PIrtul cu bani 277
PIrîul Cetăţii (loc) 277
Pîrlul Hotarului (loc) 175
Plabaotius 197
Plaetoria Maxima 197
Plaius 197
Plares 168, 197
Planius Baezi 197
Planinus Verzonis 197
Piatino Verzonis 197
Plator 168, 197
plebs frumentaria 100
Plopşor 315
Plotina 169
Ploţca (deal) 110 plumbarii 333
Plugova (loc) 30, 33, 34
Plută (loc) 367
Poarta (pas) 35
Poarta de Fier 44, 104
Poarta de Fier a Transilvaniei 43, 75
Poarta Orientală 30
Poarta lui Traian (ioc) 372
Podei (loc) 148, 274
Podeai 207
Poderei (loc) 269
podia magistratus 87
Podiştele (loc) 269
Podmoale (loc) 175
Podul de piatră (loc) 218
Podul Priporului 142
Podul Iui Traian 22, 294, 295, 297, 339
Poduri (loc) 197
Poeni 257
Pogradie (loc) 48, 130
Poiana (colnic) 45
Poiana (loc) 189, 217
Pojejena 64, 63, 70, 300
Polaschek E. 314
Polonic P. 296, 297, 311, 313, 315, 337, 344, 382. 366. 375 polos 353
Polovnic (loc) 337
Polovraci 364
pomérium 378, 389
Pornet (deal) 243, 244, 245, 246, 248, 250
C. Pomp. Fuscus 153
S. Pompeius Celer 27
M. Pompeius Severus 91
Pomona 353
Pompeiul Daciei 343 ponderator 92
pondus 281
Pons Aluti 44, 311, 366-367, 377, 389
Pons Augusti 43-45, 121, 377, 389
Pons Lydi 169
Pons Vêtus 44, 366, 372, 377, 339
Pontes 303
P- Pontianus 45
pontifes 38, 92, 99. 167, 248, 292
pontifes civitatis Porolissensiu m 250
pontifex municipii 260 pontífices 226
Pontinus 137
Ponto-Bythinii 156, 385, 396
Pontus 156, 335
Pontul Euxin 144, 244
Popa Al. 137, 160. 162, 169, 171, 189, 284
Popa Lisseanu Gh. 195
Popescu Dorin 266, 272, 284
Poplnzăleşti 340
Popova (cişmea) 313
Populonia 162
Porcurea 189
Pordeiu (loc) 209, 211
Porolissum 75, 97, 128. 146, 163, 221, 226, 227, 230. 232, 233, 239,

243-258, 262, 266, 381, 383, 393, 394
Porta Orientals 35
porticus 82, 154, 156 poctorium 21, 57. 124 portorium maritimul» 295

portorium terrestre 295
PorjHc de Fier 19, 289. 294
Porutnbenil Miel 276
Poiidcnius 168 ponesores 380, 392
P6ita B. 217, 238, 267 Poitelnlcu 56, 59 Postumius 273
Potaiisa 75. 76, 176, 202, 205, 206, 208, 209—221, 224, 229, 240. 255, 274, 275, 338, 381 – 383, 393, 394
Potel 334. 335
Potopin ¡apä) 342, 343
Potula 47 praefectus 92, 97, 104, 1 17, 128, 131, 225, 233, 339. 350, 378, 389
praefectus castrorum 151
praefectus equitum 264 —265
praefectus legionis V Macedonicae, Sucidava 324 praefectus legionis tertiae deciruae Gerainae 22
praefectus nutneri Maurorum Hispanorum 178 praefectus pagi Aquensis 117 praefectus quinquennalis primus 382, 393
praefectus quinquennalis pro Antonino imp. 99 Praeneste 108
praepositi 188, 350 praesidia 252, 257 praetextati 293 Praetoria Augusta 275 Praetorium 34, 35, 366, 371-372, 377, 389
Preda C. 334 Pretorich 34 Pria 257
Priam 95 Priap 333, 353, 360 Plicas 131 Prima Macri 174 Primilla 329
Primitivos 89 Primus 265, 331, 352
primus duumvir municipii Au relii Apuli 167 principales 156 princeps 255, 379, 391 princeps adsignatus 187 principes 188, 260 Pripor (înălţime) 45 Popoarele 371 Prisaca 134, 313 Priscianus 47 Pristol 306
Prită (loc) 369
Probus 55, 222, 232, 273, 281, 318
Probus (centurion) 331 M. Procilius Niceta 81 M. Procilius Regulus 81
Procilli 82
Proeles 101 Procopius din Caesarea, 19, 22, 303, 324, 374
Proculus Apollofanes 89 procurator 101, 109, 116 procurator aurariarum 183, 186 procurator Dáciáé Apulensis 90 procuratorul financiar 76
procuratores provinciáé 93 pronaos 317
propraetor 76
prosmoni 154
Proserpina 26, 229, 240 Proshodus 100
Proftea Mare 174
Protase D. 11, 13, J9, 22, 28. 53, 54 -56, 58, 62, 63, 65, 87, 103, 110, 111, 120, 137 -139, 140, 143, 148, 170, 171, 174- 182, 185, 186, 207, 208, 216, 219, 220, 228, 231, 323, 235- 237, 240, 241, 252, 255, 256, 258, 267-269, 271 -285, 360, 373
provincia Asia 169
Ptincuri (loc) 192
PtolemeU 19, 37, 43, *60, 57,* 75, 115, 205, 209, 270-271, 275, 290, 303, 310, 368, 375, 377, 389
Publius Aelius 224
Publius Corcolonius 263
Publius Marsius 40
Publius Severus 136
Pucioasa (loc) 336
puella 200
puer 200
Pui (loc) 109
Puru (loc) 336 Purcăreni 374 Pusta Bantelec 53 Pusta Mică (loc) 234 putei 184
Putineiu 374
Puţinei 306
Puţuri 360
Pyrr. Trophime 196, 198

C.Q. Fortunatus ¡24
1. Quaesidius Praesens 293
quaestores 20, 33, 97, 131, 154, 155, 167, 201, 214, 215, 293
quaestoricius 350
Quartinus 126

Q

quattuoiviri 179, 214, 299, 301
quinquennales 20, 92, 97, 98, 99, 225, 293, 327
quinquennalis primus pro inope* ratore 99
Quintilianus 331
C. Quintinius Victor 320
Quintus 140, 213
Quintus Bonio 169
Quintus Philippicus 329

Rachiş (ioc) 211
Racoş 280
Racoviţa 34, 336, 361, 366, 371, 372
Radnóti A. 238, 244, 256, 257, 263. 267
Radomir 360
Radu D. 171
Raetia 189
Ragysbelj354
Rákoczy S. 114, 193, 231
Rapoltul Mare 127
Rapolţel 131
Ratiaria 22, 322
Răcari303, 304,309 -314, 319, 351
Răcarul Mare (loc) 334
Răcarul Mic (loc) 334
Rădăcincşti 371
Răhău 140
Răxboeni-Cetate 205, 206
Război (loc) 263
războiul troian 95, 356
Rebrişoara 266
Reea 108
Recaş 55
Reciu 140
Reci 278
Redea 360
Rediu 216
Rediu-Mărtinuş 218
regio 378, 380
regio Ansamensium 260, 261
Reghin 271
Renard M. 180
Rengheţ 131
Resculura 199, 201, 234, 24J, 252
Resculus 197
Rescuturme 168
Respectos 202
respublîca 384, 396 respublica munic. Fl. Hadr. Drobetensium 291
respublica municipii Sept. Po* rolissensium 247
restitutor Daciarum 100, 152
Reşiţa 61
Reşca 313, 342-361
Retezatul (munte) 77, 104
Ribiţa 192-193
Ribiţana (loc) 202
Rinul 158, 237
Ritterling E. 67, 87, 172, 210 216, 220, 224, 227, 270
Livada Boierească (loc) 360
Rlbusolul (munte) 257
Rm. Vflcea 369
Rîpa Şoimului (loc) 304
Rtpile Roşii (loc) 142
Rit (loc) 179
Rîtul Jii (loc) 219
Rituri (loc) 142
Rişnov 274, 375
Rîu Bărbat 110
Riu de Mori (loc) 103, 104 Rîul Negru 283, 278, 279
Riuşor (rîu) 364
Rîul Vadului 372
Roaba (loc) 337
Robert L. 187
Rocşoreni 304
Rogova 305
Roma 27. 79. 93, 101, 186, 227, 276, 292, 299, 382, 394
Românaşi 252, 258
C. Romanius Summus 127
Romanus 124, 187
Romanus Vivenius 227 Rdmer Florian 59
Ronaita 233, 252, 254, 255
Romula 76, 141, 289, 296, 303, 311, 313, 318, 323, 339, 340, 342 -361, 377, 381 -383, 388, 393, 394, 396, 397
Romula Hispalis 350
Romulas 342
Romulianum 343
Romului şi Remus 180
Rostovtzev M. 172, 188, 190, 350
Roşia (loc) 193
Roşia Montana 184. 194 -204
Roşiorii de Vede 374
Roaka M. 218, 241
Rotunda 195
Rovine (loc) 48, 111
Rowell H. 350 Rncconium 271
Ruda (loc) 111, 191, 192 Rudari 319, 335
Rude (loc) 372 Rudina (loc) 22
Rucăr 374, 375 Rufinus 140, 157, 166 Rufina 228
Rufus 164, 264
Runcu (loc) ¡89 Runcul Trestiei (loc) 191 Rupea 281
Rusăneşti 336
Rusca 35 Rusidava 36, 366 C. Rusticus 109
Russu Ll. 13, 19, 21, 23, 35, 40, 42, 43, 50, 59, 65, 75, 83, 101, 103, 104, 107, 109, 115, 125, 126, 130, 136-138, 143, 158, 161, 164, 168,179, 172, 174, 175, 178, 188,189,194, 196-199, 203, 204,206, 210, 211, 212-218, 220, 221, 227 – 24), 250-261, 265, 267, 270, 272, 273-281, 284,313,320, 323, 368
Rusu de Jos 263 Ruşi (loc) 117, 139 Ruaga (loc) 141, 142
Sabazius 6!, 164
Sabed 273
Sabina Labrionis 299
saceilum 81 245
sacerdos 38. 162, 164. 248
sacerdotes 81 99, 188
sacerdotes «rae Augusti 81, 83, 92, 99
sacerdos créalos a Palmyrenis 141

Scaunul Turcului (Ioc) 254
Scaurianus 77, 218
Scărişoara 202, 323, 336, 375
Sceuobarbus 168, 197
Sceoobarbus Dasati
Schela Cladovii 29
Schelzcnthal (loc) 139
Schuetz J. 13, 30. 34. 37, 43, 47, 75, 115, 127, 221. 244, 372
Schitul Topolnija 306
Schober A. 174
schola 97, 157, 297
schola decurionutn 264
Schuchhardt C. 241
Schwarzott J.G. 29
Sclaietae 191
Seundu 361
Scylla 19
Sebastopolis 337
Sebestyén C. 59
Sebeş 138, 141, 142
Secaş 142
Seccia 168
Secundinus 133, 241
Secundus 200
Securicea 305
Securus 230
Sedatus 206
M. Sedatius Severianus 27, 79, 100
Seghedin 57, 121
Seidl G.J. 63
Selea (loc) 77
Seleci (loc) 235
Selişte (loc) 287
Se mea ic 68
Semenic (munte) 61, 62
Se muica 54
C. Sempronius Urbanus 93
Seneca Bisonis 197
Senecio 168
Antonius Senecio Junior 159
C. Sentius Anîcetus 156
Sepenestus Rivi 237
Septimia Festina 28
Septimia Magua 101
Septimia Marcia 53
Septimius 294, 363
Septimius Antiochianus 260
Septimius Asclepiades 82
Septimius Bass us 28
P. Septimius Geta 101, 213
Septimius Ibious 28
L. Septimius Nigrinus 15$
Septimius Severus ¡7, 20, 23, 27, 38, 39, 69. 90, 116,’ 123, 124, 139, 152, 153, 210, 213, 214, 220, 221, 225, 226, 237, 247, 253, 260, 293, 302, 305, 320, 336. 349, 350, 360, 364, 374, 382, 384, 394, 395
Serapis 90, 160, 198, 215, 216, 273
Serbia 22, 293
Serena Licconis 265
Sergia 224
serva Caesaris 213
Servatus Severus 301
servi privati 187, 213, 226
servi publicI 187, 213, 226, 251, 299, 353
servi viliici 44, 106, 165, 202, 218, 230. 295, 300, 320
Manius Servius Donatus 94
sesquiplicarius 359
sestertius 73
Scuthes 232
Severii 354, 382, 394
Severiana 133
Severus 65
Severus Alexander 17, 31, 76, 89, 99, 124, 207, 264, 265, 269, 277, 279, 307, 312, 360, 361, 375, 376
Sevilla 350
Sextia Augustina 164
Sextus 185, 206
Sfredel (loc) 191
Sfinta Ana (lac) 192
Sfintul Andrei (loc) 192
Sfinta Ecaterina (loc) 195
Sfintul Gheorghe (sat) 274
Sfintul Gheorghe (oraş) 278
Sfintul Ladislau (loc) 195
Sfintul Laurenţiu (loc) 195
Sfintul Simian (loc) 195
Sibiu 120, 138, 225
Sibişeni 136
Sic 235
Sigäu (loc) 258
Sighişoara I75

sigillarius 276
signaculum ocularioruni 263
signifer 225, 234, 240, 329
Silen 335
Silistra 140
Siliştea 322
Siliştea Bascilor (loc) 237
Siliştea Veche (loc) 337
Ţ. Silius Ingenus 139
L. Silius Maximus 151
Silunus 237
Silvanus 92, 127, 128, 189, 215, 235, 239, 240, 263, 353
Silvanus campester 273
Silvanus domesticus 116, 118, 122, 124, 152, 178, 222, 230, 231, 235, 241, 255, 257 385, 396
Silvanus Silvester 165, 235
Slnbotin 366, 369
Simeria 127
Simonius îulianus 27
Simu Tr. 23, 35, 43, 50, 56, 61
Sind (loc) 211
Singidava 140
Slngiorgiu (vale) 117, 118
Siria 48, 169, 354
Siscia 58
Siseşti 307
Stncrai (loc) 116, 117, 180
Slngiorgiu de Cîmpie 274
Slngiorgiu Nou 270
Slngiorgiu de Meseş 2Ş7
Stnnicoară 229
Sinmihaiu de Cîmpie 267
Sinmihaieui (loc) 211
Sinnicolaul Mare 58
Sinpaul 268, 277
Sînpetru 103
Sintana 251
Sîntămăria 173
Sin tă măria- Orlea 103, 109
Sîntămăria de Piatră 117, 118
Sîntimbru 181
Slatina 20, 35, 36, 142
Slăveni 128, 243, 350, 357-359
Slobozia 364
societas sititas 211
societas danistaria 200
Societatea de Istorie şi Arheologie a districtului Hunedoara 76, 120
Socrates 188
Socrates Socrationis 198
Socu 312
Sadova (rtu) 36
Sohodol (riu) 364
Soia 168
Sol 177, 215, 227, 260, ! 267, 301
Sol Bussurgius 162
Sol invictus 133, 277
Sol invictus Mithras 153, 302
Sola Mucatri 265
Someşul 222, 224, 237, 252, 255, 256, 259, 261, 262, 263
Someşul Mare 259 —268
Someşul Mic 229-231, 235, 238
Sonul (munte) 257
Soporul de Cîmpie 219, 220
Sosia Sabina (87
Sostratos 187
Sovata 272
Sozon 331, 352
Spania 169. 350, 351
specillum ocularioruni 318
speculae 257, 262
speculator 318
C. Spedius Hcrmias 90
spelaeum 88
spira 228
spirarchaes 228
splendidissimus ordo 292, 293
Sploaum 187
sportellaria 200
Spring 140, 141
Stanciu V. 13, 62, 63. 194-204
Stara Zagora 248
statera publica 92
Statilia Lucilia 151
Stati S- 13, 103, 169
statio 44, 57, 136, 199, 206, 237 -239, 261, 262, 319, 361. 363, 373, 377, 389
statio Aquensis 315—322
statio inermis
statio Miciae 121
statio portorii 96, 372, 384, 395
statio Resculum 201
statio Tsiernensis 19, 21
M. Statius Priscos 132
stator 215, 237
statua 93
Stăneşti-Lunca 361
Stănija 193, 285
Stein A. 13, 210, 221, 247, 250, 256, 257, 293, 350
Stejar (loc) 279
Steklen 374
Stephanus 168, 248
Sttnca (vale) 66
Stirci 257
Stoeneşti 367
Stoica Nicolae protopop de Haţeg 30, 31
Stolniceni 366-371
Straja 313
Stratoneikos 331
Streini (riu) 103, 104, 105, 118
Strei (vale) 113, 115, 116, 117
Strei-Sâcel 117
Strei-Sîngiorgiu 117
Stretnţ 176, 179
Studniczka F* 140
Stupărie (loc) 118
Stupina 360
Sturdza **A.D.** 343
Sturum 244
Suatu 229
Sub berc (loc) 270
Sub pădure (loc) 229
subprocurator 166
subprocurator aurariarum 165
Suceagu 230, 231
Sucidava 5, 22, 66, 303, 310-313, 318-341, 346, 347, 356 390 397
Suleviae 164
Suleviae Montana« 116
Smugbi (loc) 207
Suobnillius 352
superiumentarius 165
Supinos 273
Sura 311
Suriacus 186, 187,
Surduc 202
Surducul Mare 48,
Suria 281
SuriUio 2(3
Suri 162,
Surus
Suseni
Sutoru
Sutta Epicadi 299, 304
Sutti 197
Suvar (loc) 258
Sviuiţa (loc) 68
233
54, 69
negotiatores 89, 96. 1S9 371
65, 228
364
233-235

Swoboda E. 67
Sekély Z. 235, 241, 275-279, 284, 285
Szilágyi I. 172, 240, 257
Synethus IOI
Syntrophus 27, 168
Syra 168, 836
Syrilio 187
Syrus 168

Şan) (loc) 257, 258
Şanţul gardului (loc) 140
Şanţul roman (loc) 54
Şaid 176, 172
Şelca Mică 174
Şerna 19
Şes (Joc) 275
Şibot 135
Şieu 266, 269, 270
Şinjian 304
Şiştov 329
Şmida Veche 49
Şoimuş (loc) 126
Şoimuşeni 255
Ştefan cel Mare (sat) 334
Şuiagă V. 131
Şura Mică 138

ernae 77
ula Peutingeriana 377, 389
ula Traiana 19
ularium 21, 295
ularius 89, 165, 166, 186
itus 222, 228, 386, 397
kholm Ulf 190
o 280
it 161, 163
onius Vellecius 168
ae 43, 45, 75
as us 168
nifa (loc) 304
tario 228
ium 101, 162, 227, 228
ius 255
ase (loc) 334
para 277
lui Filip (Joe) 170
reni 259, 274
lás G. 14, 45, 47, 49 -51, 4, 56, 59, 61 -63, 87, 76, 3, 88, 90. 107-119, 126-29, 135-137, 143, 170, 178, 81, 184-204, 206-208, 212, 17-219, 250, 256, 257, 274, 75, 277, 284, 285
lás J. 217, 219, 220
uş 182
ya 17
egi (loc) 126
ek (loc) 278
eţti 364
grad (loc) 135
Teliuc 111, 113
TcHucul Inferior 110
Teliucul roman 110
Tema 47
Temaius Dassi f. 40
templum 88-92 144, 317
tempium deorum patriorum 123
templum horologiarum 154
P. Tenax Gemellinus 156
Tencănău 321
Teodosius 179
Teophilus Patricius 339
tepidarium 84, 85, 297, 347
Terbete (loc) 258
Teregova 30, 31, 35, 69
D. Terentius Gentianus 100
D. Terentius Scaurianus 73
Olus Terentius Pudens Uttedianus 161
Terra Daciae 44, 121
Terra Mater 54, 122, 188, 270, 385, 396
terra sigillata S3, 55, 58, 106, 125, 139, 158, 206, 232, 252, 260, 263, 264, 273, 176, 280, 281, 299, 336
territórium 39, 70, 103, 126, 239, 252, 261, 283, 294, 362, 369, 378, 383, 389, 395
territórium Apuli 173, 179
territórium Romulense 323
territórium militare 175, 378, 381, 390, 394
territórium Sucidavense 323, 341
Tertius 187
Tesláiul 342, 344, 346, 347, 357
tesserarius 369
Tettius 43
Tettius Iulianus 47
A. Tetula 116
Teutsch F. 175
tezaure monetare 28, 31, 36, 41, 53, 55, 62, 63, 65, 66, 103, 110, 139, 231, 235, 273, 307, 320, 321, 337, 360, 364, 366, 367, 369
Thanatos 232, 356
Thasos 130
Theimes 101
Theodora 303
Theodorus 101
Theodote 198, 200
Tbecdotus 168
Theodosius II 311, 340
thermae 315
Theupropus 101, 235
Timotheus 168
Thíra 244
Thouvenot R. 350
Thrason 334
Threptus 101
Threpte 101
TiaTMare 336
Tiberina 228
Tiberius 20
M. Tiberius Marcianus 364

Tibis 34
Tibiscum 19 – 24, 33 —49, 53, 68, «9, 70, 75, 94, 100, 225, 310, 381, 383, 394
Tibiscus 37
Tibru 176, 178, 179
Tierna 19

Tibău 252, 255, 256, 259, 266
Timişul 35, 37, 38, 43, 61
Timişoara 30, 55 Timocles 213
Timocratcs 101
Timon 168
Timostratus 66
Timotheus 101
Tincova (loc) 61
Tipasa 276
Tirepsum 244, 272
Tisa 52, 53, 55, 57, 58, 68, 70, 106, 121, 128, 146, 157
Tişoviţa 66 Titeşti 371
Titius 197
Titus 174, 331, 340
THhăreasca (loc) 254
Tîlva Boului (loc) 50
Ţinjeală (ioc) 334

Tîmava 170, 173, 176, 280
Tirnava Mare 274, 276
Tîrnava Mică 175, 272
Tîrnovo 170
Tirnăveni 175
Tîrgu Jiu 294, 362 -365
Tîrgu Mureş 272
Tîrgu Secuiesc 280
Tîrguşor 237
Tocilescu Gr.G. 14, 290, 296, 299, 305, 307, 309-31S, 324, 334, 341, 343, 344, 347, 356, - 357, 361 -364, 866, 371, 375
toga praetexta 83
Tomaschek W. 14, 19, 23, 38, 42, 43, 46, 50, 51, 115, 120, 130, 135, 138, 144, 159, 171, 180, 182, 190, 203, 220, 241, 244, 254, 290, 303, 314, 356, 371, 373
Topa Mică 233

Topeşti 364
Topolniţa 306
Torma C- 46, 114, 126, 127, 136, 179, 181, 182, 222, 224, 229, 230, 232-235, 239-244, 253, 254, 256 -258, 275, 52, 54, 58, 73, 75, 77, 93, 115, 118, 122, 138, 144, 153, 161, 211, 222, 243, 247, 260, 268, 279, 289, 290-292, 303, 305, 307, 309, 312, 318, 320, 325, 337, 344, 357, 360, 363, 367, 368, 374, 375, 382, 384, 394, 395
Traiana Augusta 248
Tiacia 50
Traibithus 232
Tramnic (loc) 61
Transilvania 43, 47, 61, 63, 68, 146, 176, 212, 238, 362, 388
Transdierna 17, 20, 22
Trantul (rîu) 369
Trebonianus Gallus 121
Treusenus 197
Tresnea 258
Trestia 191
triada capitolină 240
tribunus 30!
tributum 380, 392
Troesmis 210
Tropbitna 188
Tropbinus 168
Trosius Crispus 216
Trynkowski J. 92, 97, 107
Tsierna 19, 49
Tsinta 259

Marcius Turbo 224
Tudor D. 10, 14, 19, 20-23, 29, 33, 40-44, 50, 54, 56, 58, 59, 65-67, 82, 83, 87, 90, 92, 96, 97, 102, 107, 121-126, 133, 134, 136, 141, 152, 153- 172, 177, 183, 186 -188, 190, 200, 213, 214, 218, 222, 226, 230, 235, 242, 251, 291, 293, 299, 301 -315, 345, 347, 349, 350, 352-377
Turda 20S, 338
Turda Nouă 211
Turdaş 131
Turea 232
Turiac (ioc) 130
Turmazgad 354
Turnv Măgurele 374
Turnu Roşu 280, 284, 325, 372
Turnu Ruieai 61
Turnu lui Sever (loc) 289, 293
Turnu Severin 285 – 305, 313, 339
Marcus Turranius Dil. 40
Turranius Marcellinus 159
M. Turranius Patroclus 40 Turris 374 tusconia 184
Tuştea 108, 109
Tutor Silvani 168
loan Tzimisces 364
Tainta 228

Tzioto 228 Tzolutus 168

Ţaga 236
Ţara Blrsei 280, 283, 376, 990
Ţara Haţegului 76, 103, 113 , 377, 388
Ţara Loviştei 371
Ţarina (loc) 195
379, Ţebea 192
Teposu L. 251
110, Ţicla (loc) 248, 251
Ţierna 19
Ţigănaş 305
Ţigăra 1. 211, 213, 220
Ţigăreni 274
Ţinţăreni 312
Ţinutul Cetăţii 271
Ţuţuman 185, 189

Ugra 280
Vioara 176. 205. 206
Ulcudiui Baedari 299. 304
umbo 23. 206. 281. 282
Umbria 166
Umbria Africana 116
Vmbriua Villanus 116
unctoria 85
Ungaria 21, 76
Unirea (corn) 103. 205, 206
M. Uipius lerico
Ulp. Nepos 116
Ulp. Romulus 116
MUlp. Valentinus 118
Uipia Amaudusa 254
Uipia Debitata 237
Uipia Opiava 116
Ulpia Traiana Dacica 377, 382, 388, 394
Uipia Treboniana 241
Ulpianus 19, 146, ¡52. 209, 214, 221, 225, 228
Uipius 41. 228
M. Uipius Adcobrovati f. 247
M. Uipius Apollinaris 15!
M. Uipius Caecilius Bassianus 226
Uipius Domitius Hermes 102
M. Uipius Hermes 186
M. Uipius Longinus 247
Uipius Masculinus 225
Uipius Maximus 174
M. Uipius Mucianus 154
Uipius Novantico 247
M. Uipius Phoebus 125
M. Ulpius Provinciális 241
Uipius Sabinus 173, 174, 225
Uipius Saturainus 240
Uipius Valentinus 240
M. Urbius Valerianus 97 Urgum 244
Uriaş (loc) 278
Uricani (loc) 110
Uriu 264
Urlueni 374, 375
Uroiu 123. 127
Ursa 273
Ursoaia 304
Ursoaia (loc) 304
Ursaţi 364
Ursoieş (loc) 246
Urzica 337
Vadin 335
Vadul Belgradului (loc) 170
Vadul Bercii (loc) 334
Vaidei (loc) 110
Valahi» 290
Valea Arzului (ioc) 192
Valea lui Bel (loc) 277
Valea Bicheului (loc) 113
Valea Bistrei (corn) 43
Valea Boereascâ (sat) 306
Valea Boului (loc) 50
Valea Budacului (loc) 268
Valea Capronţa (loc) 232
Valea Caronţa (loc) 254
Valea Caselor (loc) 140
Valea Coacăzelor (loc) 193
Valea Coţobiţ (loc) 320
Valea Crasna (loc) 279
Valeadeni (sat) 50
Valea Dosului (loc) 185
Valea Fintinilor (loc) 290, 294
Valea Gâlzii (loc) 179
Valea Giorocului (loc) 360
Valea Gornii (loc) 66
Valea Haţegului 109
Valea Hobiţei 188
Valea Iadului (loc) 185
Valea Lichii (loc) 206
Valea Lupului (loc) 110
Valea Mala 222
Valea Mare 111
Valea Mureşului 103
Valea Nanului (loc) 194, 195
Valea Nirajului (loc) 271
Valea Pietrele (loc) 185
Valea Rea (loc) 136
Valea Reciului (loc) 140
Valea Roşie (loc) 195
Valea Rozelor (loc) 218
Valea Sărată (loc) 235
Valea Seacă (loc) 335
Valea Sîudului (loc) 212
Valea Steampurilor (loc) 193
Valea Streiului 104, 109
Valea Turcului (loc) 189
Valens 53, 103, 236, 252, 311, 360, 361, 375
Valentina 228
Valentinian I 53, 55, 103. 252, 305, 322
Val. Valentinus 226
Valeria 65
Valeria Blandiana 45
Valeria Cara 116

Valerianus 31, 32, 179, 214, 228, 369
C.A. Valerianus 116
C. Valerius 134
Valerius 228
C.Val. Antestius 123
T. Valerius Dubitatus 231
Iul. Valerius Emeritus 301
Sex. Valerius Fronto 133
Valerius Ianuarius 178
C. Valerius Ingenus 118
Valerius Mexy 319
M- Valerius Longinus 292
L. Valerius Mac... 138
C. Valerius Sarapio 162, 168
C. Valerius Saturninus 240
C. Valerius Septimius 274
C. Valerius Ursus 123
M. Valerius Victor 226
Vardarul 65
Varenia Probina 148
Varenii 92
T. Varenius Gallicanus 97
T. Varenius Probus 92
Varenius Pudens 92
T. Varenius Sabinus 148
Vidastra 325, 337

Vâdâstriţa 337
Vălenii de Arieş 217
Vărădia 48 Vărăria 364
Ved 259
Vedea 375
Velaria 65
venaciones 85
Venetus 197
Venus 39, 266, 273, 301, 317
Venus Caelestis 163
Venus victrix 240
Venusta 276
M. Veponins Maximus 82
Vera 228
M. Vcracilius Verus 237
Veranes 197
Verbiţa 320
Verciorova 294
Verdea (loc) 336
Verecundus 240
Vereşmort v, Uioara
M. Verins Superstes 134
Vermaseren M.J. 10
verna 90, 177, 187
Verus 187
Verzo 197
Verzovia 168
Vespasianus 20, 130, 236, 311, 321, 337
veterani et cives Romani 124
Veţel 120
Veţer (loc) 277
Vezpant... 197
vexillarius 295
vexiUatio 127
vexiUatio Daciarum 26, 31
vexiUatio leg. XIII Gem. 255
vexiUatio equitum Illyricorum 335
Q. Vibîus Amillus 25
M. Vibius Romanes 124
vicesimarius 353 Victor 158, 273 Victoria 95, 223
Victoria Afra 251 Victoria Augusti 121 Victorina 228
Victorious *318*
Vindobona 228
Vinerea (sat) 135
Vineşti (deal) 35 Vinţul de Jos 135-137 Vinful de Sus 205. 206 Viorica (loc) 321
Virtus 162
Virunum 169
vie tis 22, 25, 30, 45.62, 48, 53 104 *108* – 113 135 138-141, 196 199 207 217,, 219, 229, 244,247, 263, 279,294, 304, 320--322 325, 360,376, 377, 392,393
vicus Anartorum 234
vicus Ansamensium 234
vicus Patavissensium 210
vicus 1 Pirustarum 194, 377, 389
vicus Samum 259 — 267
vicus suburbanus 211, 217, 218
Vidolm 202
Vidra 202
Viena 2!, 25, 26, 120, :211, 355
Viile Ciorâştilor (loc) 360
Viile Verdea 336
Viişoara 217, 357, 360
vikárius 44, 66
villa rustica *22,* 104 106 108. 109 111 113, 117, 126, 127, 13] J35 170, 176, 178, J79, 181, 207, 211, 218, 225, 229- 235, 238, 239, 263, 270. 276 277, 289, 304, 315, 316, 335, 336, 359, 360, 379, **391**
villáé suburbanae 93, 379 391
viUicus 251
Viminacium 101, 293
Vindia 168
39, 66, 76, Vfrtop 320, 327, 362
Vfrfu (loc) 258
Vîrful Cărbunarului (loc) 258
Vîrful Gropoiului (loc) 257
Vîrful Mînăstirea (loc) 256
Vîrful Paguior (loc) 256
Vîrful Păstăii (loc) 258
VirfuJ lui Petru (loc) 135
Vîrful cu Plopi (loc) 307
Vîrşef 53
Vlassa N. 175, 176, 208, 222 225, J74
Viâdiia 360
Vodifa 294
Voislova 44
Voineasa 336
Voineasa Mare 361
Volusianus 121, 307
Vranija (loc) 254
Vraja 331, 347, 355
Vulcan (oraş) 110
Vuicez 120
Vulcoiu (loc) 196
Vulid N. 138, 208, 361
Vulpe R. 285
Vurpâr 136

Wagner W. 14, 42, 53, 67, 129, 143, 158, 175, 227, 234, 240, 246, 247, 253 – 25«, 259, 260, 265, 267-285, 350, 353
Weber W. 240
Winkler J. 114, 119, J59, 172, 251, 252, 256, 271
Wittenberg (loc) 175
Zizis **47**
Zlatna 148, 178, 180, 184
Zmaragdus 187, 188
ZrniDţe (loc) 138
Zoilianus 228
Zoilus 228, 353
Zosimus lOt
Zoticus 331
Zrinyi A. 284
Zvorsca 33?
Zabdiboi 40, 89
Zam (loc) 120
Zamosius Stephanus 211, 212
Zägaia 3Q4
Zdnoaga 357, 300
Zäpidoa de Piatră (loc) 234
Zlvalu 322
Zävoi 43, 44
Zelleanu E. 157, 172
Ztget 75
Zeicani 45
Zeiss H, 162
Zeno 101
Zenovius 174
Zeus 10J, 317
Zeus Cimistenus 198
Zeus Narenos 198
Zeus Sardendenos 164, ¡98
Zeus Sittacomicos 198
Zidioa (loc) 80
Zidul (loc) 1(0

| A *Ziduri de pictro cioplită*
B *Ziduri de cărămidă*
C *Prag de turn*
D *Locui inscripţiilor leg. XXIIpr. E-F Cana!*
G *Urmă de construcţie mare* H *Poarta cetăţii de nord* I *Prob, poarta de vest* K *Prob, poarta de sud*
L'L' *Prob, poarta Valului de sud* M *Valea Tes/uiuiui închisă cu zid* N *încrucişarea drumurilor antice*
0 Podul roman
P Zidarii de cărămida
Q Săpături 1900
R *Apeduct şi cisternă*
S *Săpaturi 1911 şi 1965*
T *Monumentul eroilor 1916-1918*

Pad/ icnuT^ de vînătoare

¡HM

;TRA\ K
/ta Biserica
7 Veche T'W/Z
>»b/-<*W

^^*Slsye,*

iCASTRA

-/

WWI

Sarco

'ho' ■■■

* dCK^'o** •'„i

[Virlop

U *focare şî cişmele*
XzZ *Şantan* nec.V
0 *Locui unde s-au găsit sarea fagii*

Ci zs e
O £ -lOm
* <► V

Băile oraşului Romula.

**0 0 **
00

An □
□

□
□

• – < •

Scara -

Baile oraşului Romula.

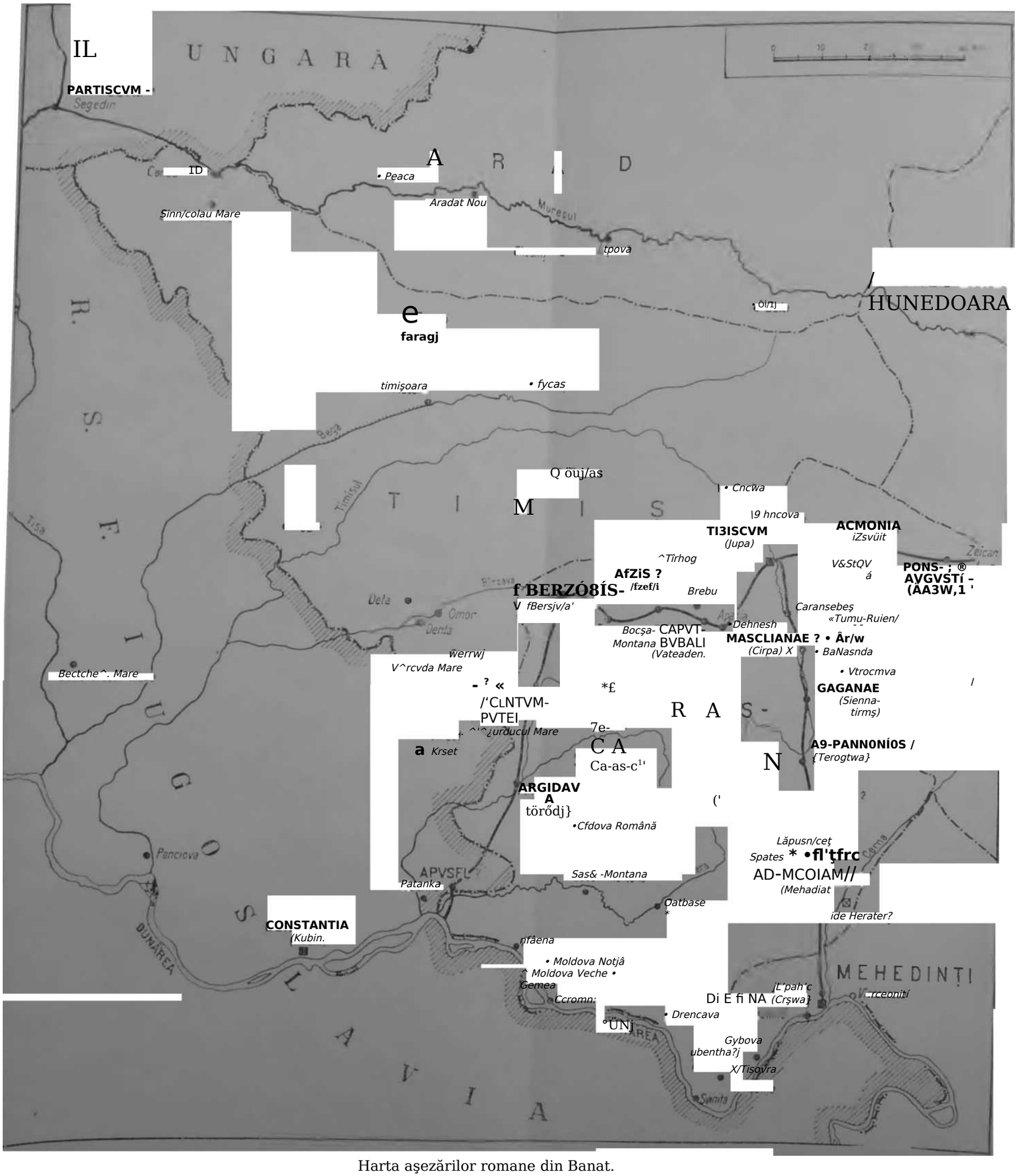

Harta aşezărilor romane din Banat.

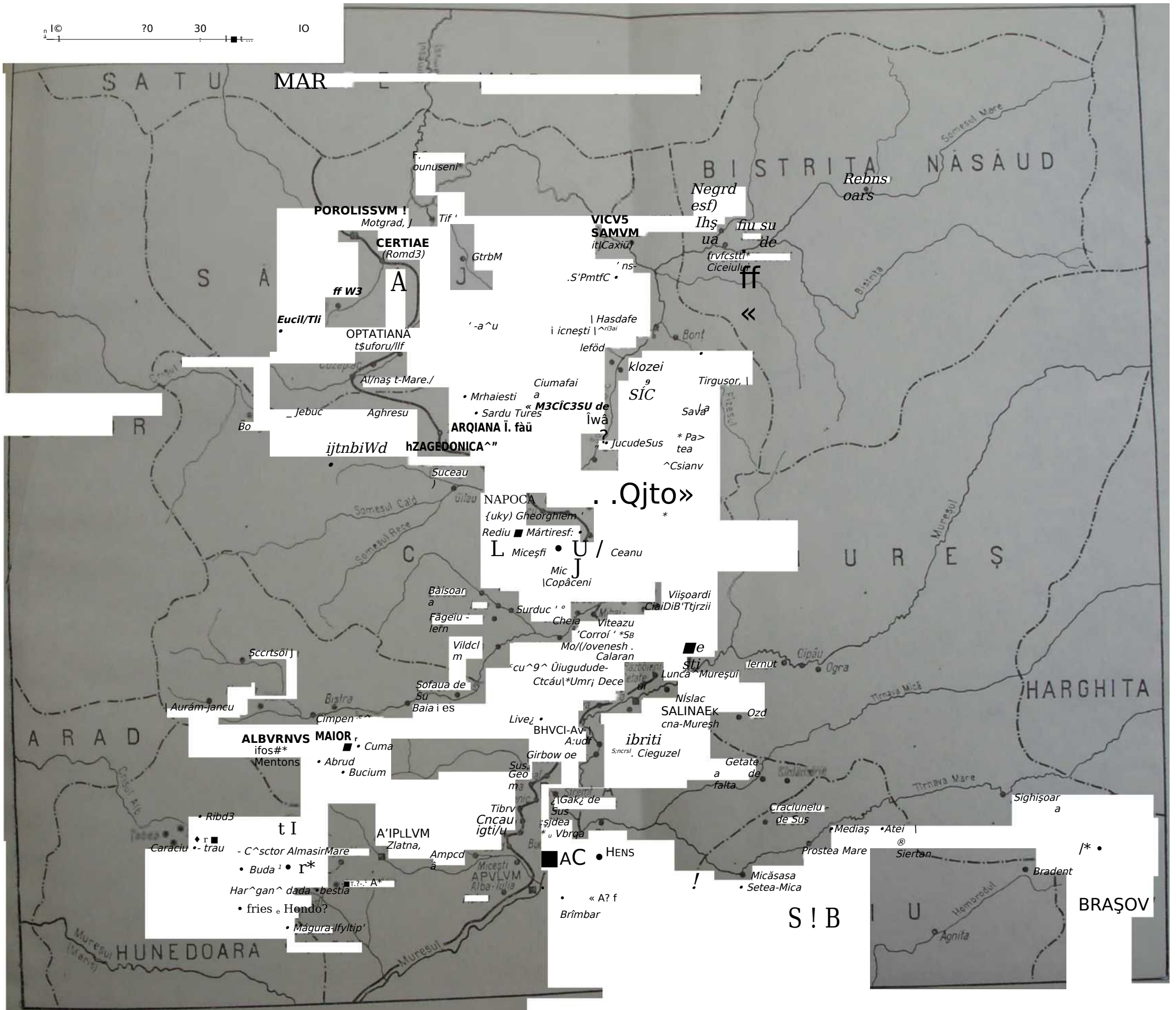

Harta aşezărilor romane din vestul şi nordul Transilvaniei.

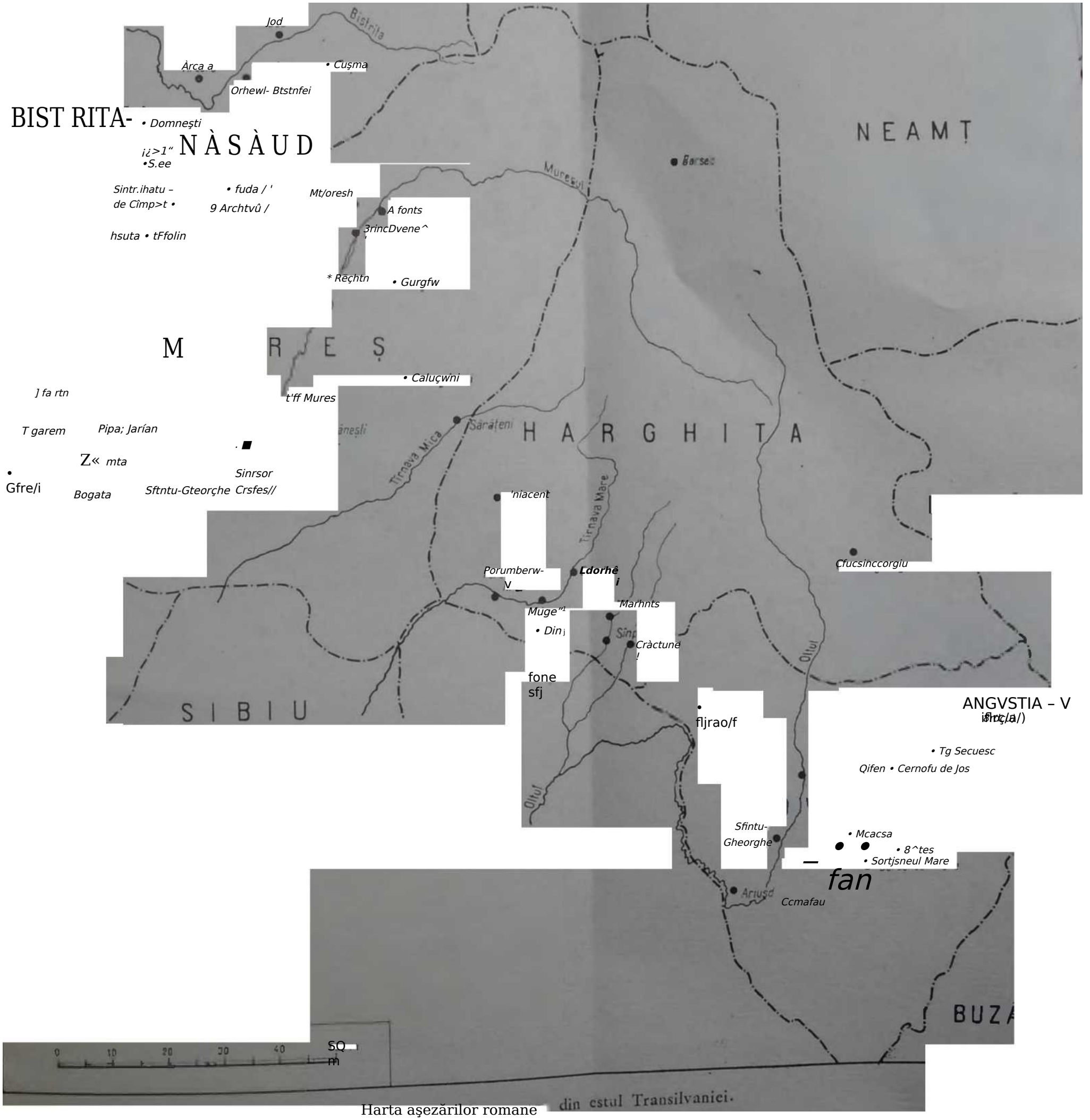

Harta aşezărilor romane din estul Transilvaniei.

CUPRINSUL

Cuvin! fnatnlf ……«……■
Abrevieri ……. ……. . ……•••••••••t••••.

DACIA DE SUD VEST

D ier na ……
BAile Herculane……
Ad Mediam ,…… 30
Satele romane de la Ad Mediani la libiscum. …… 34
Tibiscum …… 37
Prin „INjarta de Fier" a Tramilvliniei, de la Tibiscum la Sarmizegetusa.. 43
>¥ drumul imperial dintre Ixderata ?■ Tibiscum…… 47
Banatul roman de vest…… . …… t>2
Pe Mureşul inferior, de la Partiscum la Mic ia…… 57
Ci te va aşezAri miniere din Munţii Banatului…… 61
Malul bAnAţean al DunArii, de la Pane iova la Orşova. …… 61
Concluzii generale asupra Banatului rom«n …… 66

DACIA NORDICĂ

Sarmizegetusa romani …… 73
Satele romane dm Ţara Haţegului şi bazinul Petroşeniior…… 10
Pagus Aquensis …… 8
Pagus Miciensis …… 11
Germisara şi împrejurimile ei…… 5
De la Caput Stenarum la Apulum…… 12
Apulum…… -…… 0
Teritoriul oraşului Apulum …… 13
…… 0
Ampelum. oraşul minerilor…… . 13
AşecArile miniere din ţinutul oraşului Brad…… 8

Alburnus Maior ..... 1<M
Salinae 205
Pbtaissa şi teritoriul sâu..... 209
Napoca şi teritoriul ei 222
Porolissum şi Împrejurimile lui..... 243
Vicus Samum şi aşezArile romane tle pe valea Someşului Mare. .....25»
pe hotarele de est şi sud ale Daciei Superioare..... 26H

DACIA SUDICĂ

Drobeta şi teritoriul ei ..... • 289
Tirgul roman de la RAcari şi teritoriul sAu..... 309
Statio Aquensis din Dacia sudic A..... 315
Territorium Sucidavense..... 323
Romula şi teritoriul ei 342
Satele romane din depresiunea Tg. Jiului..... 362
Tixguri şi sate romane pe valea carpatini a Oltului..... :t6t»
Pe limes Transalutanus 374

CONCLUZII GENERALE 37

Résumé INDICE :i8

Redactor rup de carte ; ROMEO MARIIT A
Tefinoredaclor 1 FLORICA WEIDL*

Dm ia calea « u tser a« tipar uac tsaa Tiraj «M» > I» » u. Urpate *f*. Htrti« »cru *l* a » pai*. Format M*N1S Coti aduortale M.W Coti tipar, bârfi rj coitfe a < pap A *H* N» Jadiei de damfkwre rertiald ; pentru bibUoteclie mart RR;U, pentru bibliotecile mirt WRj.

Tiparul executat mb comanda t»r. MM* la Combinatul Pnlifranc „Caca Rctnicir. Flata Bet»* tell nr.

L. Bucureptl – Republica SocSallstl România

* jeste
imfile

' locuitorilor,

istori
la nordu

tüqrarea «Oraşe* tirguţi-şi safe în Dacia romană.
o monografie-realizată într-o yastă sinteză, cubpntHe 4
í/Ttotul bazat pe cele mai recent^-descoperiri J
ogice, epigrafice, topografi.ce,^-etc. din teritoriul i romáik Daciei şi din alte provincii ale imperiului. Se \ înfăţişea^i)dezvoltarea-economică a satelor, tîrgurilor ,'şî oraşelor „ demográfia kor, viaţa economică a grile, comerţul, stratificarea so- . cialăr, cultura, credinţeles|tc. (
Pentru fiecare localitate s-ă\tins la o prezentare mono-
4 Xgnfridâ din care s$ şe desprindă înflorirea şi puterea romanităţii ţfcînă în momentul retragerii aureliene. Izvoarele de bază ale Jucrăriî^aii fost descrierile topografice şi analiza amănunţită a materialului epigrafic. j i 4 nă acum tema nu a^IbsKabordată sintetic, în ţară şi – ¡pătate. Materialul puş în discuţie de autor va fi util diul celor două mari probleme ale vechii noastre ea romanităţii şi continuitatea daco-romană ’ ii *

1 1 – ÁP\ LVM Statuia secolul al IILlea e.iu